

A reformáció öröksége

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

A reformáció öröksége

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2018

Megjelent a

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A reformáció öröksége / szerkesztette: Kolumbán Vilmos József. - Cluj-

Napoca : Editura Institutului Teologic Protestant din Cluj-Napoca, 2018

Index

ISBN 978-606-93498-8-5

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

2

.

Lectori salutem!

Kedves Olvasó! Két évvel ezelőtt szerveztük meg első ízben az egyháztörténeti konferenciát, azóta pedig további kettőre is sor került. 2017. áprilisában volt a második konferencia, amelynek a reformáció 500. évfordulójának tiszteletére *A reformáció öröksége* címet adtuk. Innen származik e kötet címe is. Rendezvényünk továbbra is a 2016-ban kitűzött célokat tartja szem előtt, vagyis hogy az erdélyi református, unitárius és evangélikus egyháztörténettel foglalkozók számára bemutatkozási és közlési lehetőséget biztosítsunk, valamint nem titkolt célunk az sem, hogy az évenkénti találkozások révén elősegítsük egy erős kutatói hálózat létrejöttét. A 2017. áprilisi konferenciára Erdélyből, Magyarországról és Felvidékről közel 30 előadó jelentkezett, akik előadásaikban a kora újkortól a 20. század második feléig terjedő időszaknak eseményeit mutatták be különböző megközelítésben.

Az előadókra továbbra is igaz, amit a korábbi konferenciakötetben megállapítottunk, vagyis többségük a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet egyháztörténeti tanszékéhez kapcsolódó, több mint két évtizedes múlttal rendelkező egyháztörténeti kutatás része. Ennek a kezdeményezésnek köszönhetően az egyháztörténet továbbra is a legeredményesebb és legsikeresebb része az erdélyi felekezeti tudományosságnak.

Az előadások szerteágazó tematikája miatt kisebb gondot okozott a kötet szerkesztése. A reformáció 500. évfordulójára való tekintettel végül úgy döntöttünk, hogy a kötet szerkesztésekor nem kizárólagosan a kronológiai sorrendet követjük, hanem a tematikára is figyelünk. Így került a kötet elejére a reformáció megünnepléséhez kötődő két tanulmány, ezt követi könyvtörténet, teológiatörténet és végül kronológiai sorrendben a többi tanulmány.

A kötet nemcsak a kolozsvári konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza, hanem a Gudor Kund Botond által szervezett, Alvincen és Nagyenyeden tartott konferencia előadásait is. Ennek köszönhető a kötet három nagy fejezetre osztott egysége, amelyek elkülönítik a három konferencia tanulmányait. Kötetünket névmutatóval is elláttuk, amelynek összeállításában Ősz Sándor Előd segített.

Végül, de nem utolsósorban köszönetet mondok mindazoknak, akik segítettek, támogattak a kötet szerkesztésében és összeállításában. Istené legyen a dicsőség!

Kolumbán Vilmos József

2017-ben a reformáció 500. évfordulójára emlékezve természetesnek véltük a protestantizmus erdélyi kialakulásának és egyházpolitikai központjainak dél-erdélyi színhelyein megemlékezni arról, hogyan és milyen eszközökkel vált a szellemiség és a hit formálójává az erdélyi reformáció. Emiatt nem tekinthető véletlenszerűnek az alvinci és nagyenyedi rendezvényt összekötő általános téma: *Az erdélyi reformáció, a misszió és felekezeti kapcsolatok tükrében. Európa és Erdély*. Az előadások úgy hangsúlyozták az erdélyi szellemi pezsgés regionális jelentőségét, hogy figyelembe vették azt európai távlatokat és felekezeti kapcsolatok is.

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Magyar Nemzeti Múzeum, a helyi egyházközségek és a gyulafehérvári Bod Péter Alapítvány segítségével megszervezett rendezénysorozat két, az erdélyi protestantizmus számára jelentősnek nevezhető kérdést érintett, amelyet 2017 tavaszán, majd 2017 őszén szerveztünk meg Gyulafehérváron és Alvincen. Az első színhelyen 2017. május 11–14. között *A reformáció erdélyi bölcsőhelyei* témát járták körül előadásaink az utóbbi 500 év protestáns egyház- és iskolatörténetéről.

E kötet a Nagyenyeden tartott őszi előadások egy részét is tartalmazza. A 2017. október 20–24. között szervezett konferencia: *Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai* címmel a protestáns oktatás korszakait tekintette át. Neves magyar és külföldi szaktekintélyek előadásai emelték rendezvényünk színvonalát: többek közt Monok István, Buzogány Dezső, Kolumbán Vilmos, Jan Andrea Bernhard, Rácz Emese, Gudor Kund Botond, Hegyi Ádám, Verók Attila, Kovács Kálmán értékelték mindazt, amit a reformáció olvasmány- és iskolatörténete gazdagító tényezőként adott hozzá a Kárpát-medence szellemiség- és intézménytörténetéhez. A nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium 17–18. századi szerepének értékelésével a *templom és iskola* paradigmatis erdélyi egységének ismertetésével próbáltunk a múltból merített jövőképet formálni nemzetünk szellemi megújításához. Az erdélyi reformáció a mindig megújuló (reformálódó) közösségeknek a megmaradás reményében megfogalmazott holnapba tekintő hitét és reménységét jelenti, szellemiségében és tudományában ezáltal is dinamikus tényező. A reformáció diktálta megújulást szeretnénk olvasóinkkal is ismertetni.

Gudor Kund Botond

A reformáció öröksége

A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról

„senki jajjára, hanem inkább javára igyekezünk”

A reformáció ötszáz éves jubileumát övező nagyszabású emlékünnepek során gyakran elhangzott az a megállapítás, hogy ez az első olyan jellegű évforduló, amely az ökumené jegyében zajlott: a történelmi egyházak együtt idézték meg a reformáció kezdetét, a wittenbergi tézisek kibocsátását, és ugyanakkor az egyházzal együtt emlékezett a politikum is. Belelapozva a jubileumi ünnepségek történeti összefoglalóiba,¹ végigkísérhetjük, hogy az adott korszakok vallási és politikai viszonyai milyen hatást gyakoroltak az egyes centenáriumi ünnepségekre. Az első ünneplő évszázadokban a nyomtatásban megjelenő ünnepi kiadványokat az erőteljes felekezeti közti (protestáns-katolikus) polémia jellemezte. Az 1617-es centenáriumi kiadványok közül számunkra talán Szenci Molnár Albert (1574–1634) munkája a legismertebb, amelyben Abraham Scultetus (1566–1625) heidelbergi professzor jubileumi hitvitázó prédikációját²

^{*} Rácz Emese (Nagyenyed, 1967) – könyvtáros, könyvtár- és információtudományi szakirányú képzést az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjában, a nagyszebeni Lucian Blaga Tudományegyetemen, illetve a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia karán végzett, ugyanitt szerzett mesteri oklevelet. Jelenleg a BBTE BTK Hungarológia Doktori Iskola doktorandusza. Kutatási területe: könyvtár- és olvasmánytörténet a XVIII. századi Erdélyben. 1995–2005 között a nagyenyedi Bethlen-könyvtár, 2005 óta a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár fiókkönyvtáraként működő BBTE BTK hungarológiai szakkönyvtár könyvtárosa. Fontosabb publikációi: *Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya*: katalógus, Budapest, OSZK 2009; *„eredeti Kutféje a nagyenyedi iskola történeteinek”*. Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai. In: Erdélyi Múzeum, 77(2015)3. Pápai Páriz Ferenc. *A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*. Kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Rácz Emese; a latin szöveget ford. Imregh Monika; Kolozsvár, EME 2016.

¹ Fabinyi Tibor: A reformáció évszázados ünnepei hazánkban. In: Káldy Zoltán (szerk.): *Evangélikus Naptár az 1967. évre*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest 1967, 25–37.

² Erről bővebben: P. Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Humanizmus és reformáció, 12. Akadémiai Kiadó, Budapest 1985, 44–62.; Heltai

ültette át magyar nyelvre. Az Oppenheimben 1618-ban megjelenő *Secularis concio evangelica, azaz jubileus esztendei prédikáció [...] cum appendice Latina de idolo Lauretano...*³ ajánlólevelét Bethlen Gábor fejedelemhez intézte, s az ünnepségen elhangzott beszéd mellé az appendixben, a lorettói Mária-kegyhely kultusza ellen irányuló, latin nyelvű vitairatát is megtaláljuk.⁴

A kétszáz éves jubileumi ünnepségek idejére Erdélyben az állandósuló Habsburg-uralom alatt jelentősen megváltoztak a vallási viszonyok. Ebből kifolyólag felemelő ünneplésekre ismételten nem kerülhetett sor. Nyugat-Európa protestáns országaiban a jubileumi eseményeket dokumentáló, sorra megjelenő kiadványok némi késéssel, de eljutottak az erdélyi protestáns főúri családok könyvtáraiba.

A továbbiakban a reformáció kétszáz éves évfordulója kapcsán kiadott vitairatot is tartalmazó kiadvány megjelenésének körülményeit, üzenetét vizsgáljuk. A kötet egykor a legjelentősebb erdélyi protestáns asszonykönyvtárnak a részét képezte, amely Árva Bethlen Kata (1700–1759) tulajdonában volt.⁵ A nyomtatvány bonyolult, barokkos címe a következő: *Sopronyi piros tyukmony, mellyben a' Római Apostoli Pápisták igaz öröme és reménysége bé-rekesztetnek. Az-az: fejtegető valóságok, mellyek 1718-ban nemes Soprony Városa catholicus pápista rendeitől német nyelven világosságra adattak Bétsben; nemzetünk kedvéért pedig 1719-ben magyarrá fordítottak, és tisztelendő Francz Mátyás [...] Zemplény vármegye [...] vicze-esperese és Tállya városa [...] plébánusa költségével ki-nyomtatattak. Tudni-illik: Egy új Jubilaeomi öröm ének ellen, melly a' Lutherános vallás 200-dik esztendeje Jubilaeumos Innepe napján, a' Sopronyi Ekklesia imádságos Házában, német élő*

János: *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*. Res Libraria, 2. Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, Budapest 2008, 141.

³ A reformáció 500 éves jubileuma alkalmából megjelenő legfrissebb kiadása: Szenci Monár Albert: *Jubileus esztendei prédikáció. Appendix de idolo Lauretano*, Imre Mihály tanulmányával, Facsimile-kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua, 65. Balassi – OSZK, Budapest 2017.

⁴ Erről részletesen lásd: Turóczi-Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. In: *Filológiai Közlöny* I. (1955/2), 139–162.

⁵ Árva Bethlen Kata könyvtára nagy részét még életében a nagyenyedi Bethlen-kollégiumnak adományozta. Sajnálatos módon a gyűjteménynek csak kis hányada vészelt át az 1849-es eseményeket, így a téka tulajdonképpen összetételéről a többi rendben elkészített katalógusok adnak hírt. Éppen ezért kiemelt jelentősége van egy-egy újonnan felbukkanó példánynak, amely az egykori téka részét képezte.

nyelvvel, 1717-ben, Mind Szent havának 31-dik napján énekeltetett, és Ratisbonában ki-is nyomtatott, Kassa, 1719.⁶

A negyedré (4°) alakú, 6 számozatlan és 178 számozott oldal terjedelmű, egyszerű barna bőrkötéssel ellátott példány csonka, a 258 oldalt kitevő teljes munkának mintegy harmada hiányzik.⁷ A könyv címlapjának rectójára ragasztott nyomtatott ex libris⁸ igazolja, hogy első tulajdonosa Árva Bethlen Kata volt. Mint tudjuk, Bod Péter (1712–1769) három különböző időpontban (1747, 1748, 1752) írta össze patrónája könyveit.⁹ Közülük az utolsóban, vagyis 1752-ben szerepel kiadványunk. Ezt követően 1762 körül a *Sopronyi piros tyukmonyt* nagyenyedi Bethlen-könyvtár hungarikatékájában regisztrálták (ordo 4, liber 23).¹⁰ Később a nyomtatott ex librisre kézírással két újabb possessor neve került: Páll János Sámuel kolozsvári jogászé, majd újabb tulajdonváltást követően a kiadvány Czyriak László nagyenyedi minorita páter birtokába, tőle pedig a rendház könyvtárába jutott. A nagyenyedi minorita rendház régi könyves gyűjteménye az 1948-as államosítást követően a Bethlen-könyvtárba került elhelyezésre, így Bethlen Kata könyve megint csak a könyvtár tulajdonává válhatott. Amikor 2005-ben az Erdélyi Református Egyházkerületnek visszaszolgáltatták a Bethlen-könyvtár könyvgyűjteményét, az enyedi minorita rendház régi könyves állománya a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonába maradt.¹¹ A *Sopronyi piros tyukmony* valószínű sorozatos tulajdonváltásának köszönhetően menekült meg attól a sorstól, amely Bethlen Kata hungarika-tékájának jutott (vagyis a megsem-

⁶ Petrik Géza: *Magyarország bibliográfiája 1717–1860*. I. kötet. Bp. 1888, 542.

⁷ Bethlen Kata könyvtárának példányát az OSZK példányával vetettük össze, amely elektronikus formában is hozzáférhető: <http://mek.oszk.hu/03500/03571/03571.pdf> (Megnyitva: 2017. április 12.)

⁸ A. B. Bethlen Kata, G. Teleki József özvegye könyvei közül való.

⁹ Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Deé Nagy Anikó bevezetésével, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 2. Scriptum, Szeged 1997.

¹⁰ Hungarikatéka kéziratok katalógusa rövidesen nyomtatásban is megjelenik.

¹¹ A nagyenyedi minoriták régi könyves gyűjteménye az 1948-as államosítást követően a Bethlen-könyvtárba került megőrzésre. A gyűjtemény leltárba vétele azonban csak az 1959. esztendőben valósult meg. Ebben az évben az enyedi könyvtár már a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár hatáskörébe tartozott. Az Erdélyi Református Egyházkerületnek 2005-ben visszaszolgáltatták az enyedi könyvtár azon kiadványait, amelyek az államosításig a tulajdonát képezték. Ennek értelmében, a minoriták régikönyv-gyűjteménye a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár tulajdonába került, napjainkban itt férhetünk hozzá. A gyűjtemény katalógusának elektronikus változata itt tanulmányozható: <http://real-eod.mtak.hu/1505/> (Megnyitva: 2018. március 1.)

misülés). Megjegyezzük, mai tudásunk szerint ez az egyedüli kiadvány, amelyet Bethlen Kata könyvtárából 2005-ig Nagyenyeden őriztek.

Elképzelhető, hogy az egyébként féltve őrzött hungarika-téka példányán a kiadvány csonka volta miatt adtak túl. A könyvtár egyes kiadványainak a helyi könyvárveréseken való kiárúsítása a 18. században nem volt szokatlan jelenség. A Bethlen-könyvtár 18. századi kéziratos katalógusait¹² lapozva, helyenként felfedezhetjük a *venditi* bejegyzést. Érdekes módon, nem feltétlen a duplumok kerültek árverésre, s mint látjuk, a magángyűjtemények kiadványait sem igazán óvták. Példaként a MTA könyvtárának ősnymtatvány-katalógusában regisztrált Gratiani kánonjog-gyűjteményének az esetét hozhatjuk fel (Gratiani de Clusio, *Decretum* (...), Basel, 1500). A kiadvány possessorbejegyzései között találjuk Abod Lukács páter¹³ nevét, aki – a bejegyzés szerint – az 1765. december 12-i nagyenyedi kollégium könyvárverésén vásárolta meg a könyvet, amely a könyvtári katalógus tanúsága szerint az egyetlen példány volt.

A vitairat létrejöttének körülményei

A teljes nyomtatvány három különálló, tartalmilag összefüggő munkát foglal magában, amelyek folyamatos oldalszámozással követik egymást a következőképpen: a *Sopronyi piros tyukmony* (1v–231v); *Toldalék, az az Fabriczius, egy lutherános theologia doctor, eleinte altdorfi, most pedig helstadti professor, bizonyos kérdésekre lött felelete, tudniillik: hogy az augustana confessio, és a római pápista catholica hit között nagy különbség nincsen, és hogy ki ki ebben úgy, mint amabban idvezülhet. Történt egy felséges római pápista király, és lutheréna hercegi fő dáma közt fent-forgó házasság alkalmatosságával, anno 1707-ben.* (232r– 252v); *Felelet e kérdésre: ha ezen 1717-dik esztendő evangéliomi jubilaemos esztendő-e? Az az Luther el-esésétül való második ünnepre; avagy mindszent előtt lévő Szent Farkas püs-*

¹² A Bethlen-könyvtár 18. századi könyvkatalógusairól lásd: Rác Emese: A nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárának katalógusai a 18. század derekán. In: Bartha Katalin Ágnes – Biró Annamária – Demeter Zsuzsa – Tar Gabriella-Nóra: *Hortus amicorum: köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2017, 131–135.

¹³ *Fratrīs Lucae Abos [...] emptus tempore licitationis in Collegio Calvinistarum Enyediensium Decembris 12 Anno 1765. – Inscibit idem P. Lucas Abos Nativō suo [...] Anno 1769. – Rozsondai Marianne – Rozsondai Béla (comp.): Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ) INC-MTA. Argumentum – Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2013, 176–177.*

pök, és confessor napjára szerzettetett, és magyarrá fordítottatott pápista jubilaemos versek. (253v–258r). Az első munka a katolikus-protestáns vitairatok leghangsúlyosabb témakörét¹⁴ feszegeti: a protestáns egyház történetiségét, mibenlétét.

Magyar Athenasában Bod Péter a *Sopronyi piros tyukmonyt* a névtelen könyvek közé sorolta, vagyis abba a csoportba, amelyeknek szerzőit nem jelzi a címol-dal. A címleírás után Bod Péter szarkasztikus megjegyzést fűzött: *Valami Jubiléusra írott magyar versek ellen tojták ezt a' piros tojást, hihető a' nagy erőlködés-ben veresedett-meg.*¹⁵ Bod valószínű nem volt tisztában a mű keletkezéstörténetével, tudniillik a vers eredetileg német nyelven született a reformáció 200. jubileumát ünneplő soproni evangélikusok számára. A *Sopronyi piros tyukmonyt* létrejöttének körülménye rendhagyó, ugyanis a vitát kiváltó jubileumi vers és a vitairat szerzője, a lutheránus apa és a katolikussá konvertált fiú kerültek vitahelyzetbe, ilyenformán katolikus-protestáns irányultságú polémiáról beszélhetünk.

A jubileumi vers azonban távolról sem polemizáló szándékkal készült. A reformáció bicentenáriuma Dobner Ferdinand (1659–1730) Sopron hitbuzgó, evangélikus polgármestere Luthert és a reformációt magasztaló, német nyelvű alkalmi költeményt írt *Wie alt ist Luthers Lehr?* címmel.¹⁶ A tíz versszakos költeményt Gründler Gottlieb helyi lutheránus kántor megzenésítette és a *Te Deum laudamus*t 1717. október 31-én a soproni evangélikus imaházban előadták. Nyomtatásban német nyelven még ugyanabban az esztendőben Regensburgban jelentették meg, majd 1719-ben Gothában, Ernst Salomon Cyprian *Hilaria Evangelica* című, a kétszáz éves jubileumi ünnepeket összefoglaló kötetében¹⁷ is kiadták.

¹⁴ Vö. Heltai János: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében (1601–1655) In: Heltai János, Tasi Réka: *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Miskolc 2005, 140.

¹⁵ Bod Péter: *Magyar Athenas...*, 1766, 199.

¹⁶ A vers modern kiadásban, Sarkady Sándor tolmácsolásában: A céltáblákat szőlő díszítse! Szőlő és lövészünnepek Magyarországon a 16–19. században. In: *Trauben sollen Scheiben zieren! Traubenfeste und Freyschiessen vom 16. bis 19. Jahrhundert in Ungarn.* Összeáll. és a német szöveget ford. Kovács József László. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2009, 46–47.

<http://mek.oszk.hu/07100/07173/07173.pdf> (Megnyitva: 2017. április 12.)

¹⁷ Cyprian, Ernst Salomon: *Hilaria Evangelica, Oder Theologisch-Historischer Bericht Vom Andern Evangelischen Jubel-Fest [...].* Moritz Georg Weidemann, Gotha 1719, 852–853. (<http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/pageview/2395186>) (Megnyitva: 2018. február 20.)

Erre a versre született válaszul először német nyelven az *Ödenburgerisches rothes Ay*¹⁸ című vitairat, amelyet Bécsben 1718-ban nyomtattak ki. A következő évben a vitairatot lefordították magyar nyelvre, és *Sopronyi piros tyukmony* címen a kassai jezsuiták nyomdájában kinyomtatták. A munka névtelenül jelent meg, szerzője viszont ismert: Dobner Ábrahám Egyed (1693–17??),¹⁹ Dobner Ferdinánd fia. A soproni születésű Dobner Ferdinánd egyetemi tanulmányait 1675-től az altdorfi egyetemen, 1678–1679 között pedig Jénában folytatta. Hazatérése után Sopron városának vezetésében különböző tisztségeket töltött be: a belső tanács tagja lett (1689), városbíró (1698–1699) majd hosszú ideig Sopron polgármestereként tevékenykedett. Elsősorban jó tárgyalókészséggel megáldott várospolitikusi voltát emelik ki, amellyel a város polgárait, evangélikus vallását védte, s ezt a védelmet mindvégig elsősorban a császártól remélte. Legjelentősebb írásának a terjedelmes 1705–1715 közötti időszakot leíró országgyűlési naplóját tartják.²⁰ Fiának, Dobner Ábrahám Egyednek nevét az altdorfi egyetem matrikulájában 1711-ban jegyezték be. Evangélikus lelkésznek készült, s mivel a remélt kinevezését Sopronban nem kapta meg, áttért katolikus hitre.²¹ Konvertálása munkáin keresztül is tetten érhető: 1714-ben Sopron nagynevű lutheránus polgármesterének, Lackner Kristófnak (1571–1631)²² polgármestersége százéves évfordulója alkalmából jubileumi kötetet adtak ki,²³ amelynek Dobner Ábrahám

¹⁸ *Oedenburgerisches Rothes Ay, In welchem die wahre Freud und Hoffnung der Ur- alt-Catholischen Christen eingeschlossen: Das ist: Catholische Anmerkungen Über das Lutherische Lied, So Von denen Uncatholischen an ihrem so genannten Jubl-Fest, Anno 1717. den 31. October, zu Oedenburg feyerlich in ihrem Oratorio gesungen, und nachmahls zu Regensburg offentlich gedruckt worden; Zusammen getragen auß bewehrten Controversisten, bey Simon Schmid, Univ. Buchdr., Wienn 1718.* (http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ69835106.) (Megnyitva: 2018. február 20.)

¹⁹ 1711-ben tűnik fel a neve az altdorfi egyetem diákjainak névsorában. Varga András: *Az altdorfi egyetem magyar diákjai (1583–1718)*. In: *Lymbus: művelődéstörténeti tár*. V., Scriptum, Szeged 1994, 12.

²⁰ Kovács József László (összeáll.): i. m. 241.; Wix Györgyné: *Régi magyarországi szerzők. I.: A kezdetektől 1700-ig (RMSZ)*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2007, 199.; *Lymbus* V. 11., *Magyar Életrajzi Lexikon*, 1. kötet, 4. vált. kiad. Akadémiai, Budapest 1967, 381–382.

²¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. és bőv. kiadás. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 153.

²² Payr Sándor: *Emlékezés Doktor Lackner Kristófról, Sopron szab. kir. Város első nagy polgármesteréről, halálának háromszázados évfordulóján (1571–1631)*. Sopron 1932, 45.

²³ Fridelius, Johannes – Dobner Abraham Aegidius et. al.: [...] *Christophori Lackneri, [...] Doctoris, et Consulis quondam Civitatis Semproniensis, Vitæ Curriculum*. Regensburg, 1714.

az egyik szerzője, s pár évvel később már Loyolai Szent Ignácot magasztaló beszédet publikált.²⁴ Ifjú Dobner *Sopronyi piros tyukmonyát* legjelentősebb munkájaként tartják számon.

A vitairat ajánlólevelei

Az eredetileg 231 oldal terjedelmű vitairat főszövegét megelőző paratextusok közül az egyik *ajánló levél* a kiadvány megjelenését támogató patrónust, a másik az olvasót szólítja meg.

A 18. század elején korábbi évszázadokhoz hasonlóan²⁵ a kiadványok megjelenését egy-egy főúr vagy egyházi méltóság patronálta. A támogató nevére többnyire már a címodalban is találunk utalást. Esetünkben a magyar nyelvű kiadvány nyomtatását Francz Mátyás, Zemplén vármegye kerületi alesperese²⁶ finanszírozta. A címodalt követő olvasónak szánt dedikáció a patrónus megszólításával indít: „*Ajánló levél. Tisztelendő vicze-esperest plebanus, patronus uram.*” A *patronus* kifejezés a nyomtatás támogatása mellett jelenthette a szerző egyéb irányú segítségét is, például a szakmai előmenetelét. Dobner Ábrahám Egyed esetében a nyomtatás költségeinek viselése mellett minden bizonnyal a katolikus egyház előjárói támogatására is szüksége lehetett. Az ajánlólevélből kiderül, hogy a könyv magyar nyelvre való fordítása és kiadása a dunántúli magyar rendek kérésére történt. Azt is megtudjuk, hogy milyen haszonnal jár a könyv az egyes olvasói rétegek számára: a katolikus „*boldog lelkek gyönyörködhessenek idvességes raritásában és ujságiban*”, a protestáns „*boldogtalan lelkek [...] pedig hogy igaz, és Isten szerént való lelki épséget idvességesen nyerhessenek boldogtalan nyavalás voltukra*”. Emellett a dedikáció egyik fontos eleme, a mecénás hírnevének öregbítése sem maradhatott ki: *tied tehát, és emlékezetedre légyen a Piros tyukmony [...]*.

A következőkben a szerző az általános megszólításnál maradva a *jó szívű olvasó*hoz fordul, pontosan megjelölve az olvasók körét és a mű recepciójának folyamatát. Kitágítja a megszólítottak csoportját, a katolikus és lutheránus olvasók

²⁴ Dobner, Abraham Aegidius: *Lob-Rede an dem hohen Ehren-Fest des heiligen Ignatii Loyolae, Stiftern und Urhebers der Societät Jesu*. Wienerisch-neustadt 1721.

²⁵ A 17. század első felében kiadott magyar nyomdatermékek dedikációinak példaszzerű elemzését lásd: Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecénatura Magyarországon a 17. század első felében*. Kulturális Örökség, Kossuth – Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger 2013.

²⁶ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 3. kötet, Utánnymomat. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest 1980–1981, 715.

mellé beemeli a [...] Kálvinisták, Czvingliánusok és az Új-Keresztények [...] az Idvességes Isten Anyaszentegyháza aklán kívül vakon [...] élőket is. A 17. század első feléből származó katolikus-protestáns hitviták elemzésekor Heltai János megállapítása²⁷ a 18. század elején keletkezett vitairatunkra is érvényes: a katolikus fél által indított vitában bomlasztani próbálták²⁸ a protestáns feleket, végső soron azonban közös ellenfélnek tekintették őket. A gúnyos, csipkelődő hangnem egyébként szinte a teljes olvasói ajánlást végigkíséri, célja inkább a hatáskeltés, mintsem a protestáns olvasói réteg megnyerése volt. A magyar nyelvű fordítást az ország nagyobb létszámú kálvinistáinak is ajánlja:

„mindazonáltal ne véllék, hogy ezen munkában tellyességgel elhagyattanak, mert nékiek-is (kivéve két vagy három punctumokat) bősséggel jut a jó akaratunkból; másként is tudni való, hogy edgyek ők ezekkel, a régi és mindenkor fent álló Kristus Anyaszentegyháza ellen való pártütésbe. Az ajánlást végezetül a kálvinisták kioktatásával zárja: illy forma éneket szerezhetnek ők is 1721-dik esztendőre, ugy mint 200-dik esztendéjére a kálvinista vallás kezdetének; ha ugy? bővséggel várhatnak ők-is az igaz idvességes felebaráti jó akaratunkból.”

A vitairatról

A két ajánlólevél utáni szövegtörzset a *Wie alt ist Luthers Lehr?* című költemény szakaszokra bontott cáfolatából építkezik. Mivel a költemény tíz versszakból áll, ugyanennyi részre tagolt a vita szövege is, ezen belül további paragrafusokba, ún. *Apostoli római pápista fejtegető valóságokba* rendeződik. Ha összevetjük a vitát kiváltó jubileumi vers és a vitairat terjedelmét, a kettő között lényeges diszkrepanciát állapíthatunk meg: a tízstrófás versre válaszul 231 oldalas kontroverzia készül.

A vitairat minden egyes fejezete Dobner Ferdinánd versének az egyes szakaszaival indít, amelyet pár mondatos összefoglaló követ. A kezdő versszak a lutheri reformáció és vallás ősi voltát taglalja:

„Hány esztendő's lehet – kétszáz? – Luther tana
Ne hidd, ősibb – az Úr alkotta ezt maga!
Hithű apostolok írása hagyta rád

²⁷ Vö. Heltai János: i. m. 140.

²⁸ „Jó Lutheránus Uramék, ha ezen verseket a Kálvinisták szereztek volna, nemde megdicsérték volna-é őket, midőn láttátok volna, hogy a Ti tanításotokra is illenek?”

*A keresztyén tanok ősrégi igazát.*²⁹

A közérthetőség kedvéért a vitairat szerzője summázza a versszak mondani-
valóját: *Ezen versben az author [...] pártos társait értekező képpen kérdi, ha tudni-
illik Luther vallása csak két száz esztendő-e? Megfelel magának, s azt mondja, hogy
nem [...] és vitattyá, hogy előbbi, és eleitől fogva való.* A traktátus végig lutheránus
érvek és katolikus ellenérvek sorozatából tevődik össze. Első lépésként ifjú
Dobner a lutheránus vallás ősi voltát igyekszik cáfolni. Az új tanok németországi
terjedését, illetőleg az egyházzá szerveződés eseménysorát katolikus szemszögből
rekonstruálja. Ismeretes, hogy a reformáció eseményeinek felelevenítésére pro-
testáns és katolikus részről egyaránt csupán a 17. század elején történt próbálko-
zás, s mindkét fél saját szája íze szerint adta elő az eseményeket.³⁰ Vitairatunk
keletkezésének idején már olvasható volt Johannes Laetus (1581–1649) egyete-
mes egyháztörténete³¹, az újabb tanok terjedésének adatoláshoz forrásként mégis
inkább jezsuita szerzők műveihez fordult a szerző. Így például az 1517. eszten-
dővel induló folyamatot a jezsuita Johann Kraus (1649–1732) *erőtlenségről írt*
*könyvéből, Part 2da, pag. 36*³² eleveníti fel:

„[...] 1517-ben a keresztyén Anyaszentegyháztól lött Luther esete előtt, ked-
ves Német Országunk nagy békességben volt; de miolta Luther Márton a fő
ellenség maga gyamát, és konkolyát buzánk közzé vetette, ettol fogva a sok
rendek között sok háborúságot szerzett [...] a mint következnek, botránkozá-
sokat hozott be [...]”.

Talán rendhagyó az a mód, ahogyan a szerző a vitában felhasznált forrásokat
*Az utolsó fejtegető valóságban felsorakoztatja, megelőzve ezáltal a lutheránus olva-
sóközönségnek azt az előrelátható kifogását, hogy a Pápisták meghamisítyák a
Szent Írást, a Tanitok írásit, mondásit, rész szerent hamisan elfordítyák, rész szerint
csak ujjjaikból szíjják ki*³³ Eszerint a vitairat legfontosabb forrása a Szentírás, s

²⁹ Sarkady Sándor fordítása.

³⁰ Vö. Tóth Gergely: A mellőzéstől a hitvitákra át a nagy egyháztörténetekig: a magyaror-
szági reformáció a 16–18. századi történetírásban In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.):
Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Pécs 2017, 409–422.

³¹ Laet, Johannes de: *Compendium historiae universalis, civilis et ecclesiasticae*. Lugduni
Batavorum 1643.

³² Kraus, Johann: *Ovicula ex Lutherismo ad Ecclesiam Dei Redux. Das aus dem Lutherthum
zu der Catholischen Herde zuruckkommende Schäfflein, Mitbringend warum es aus der Catholischen
Herde vor Jahren ausgetrette [...]*. Alt-Stadt, Prag 1709.

³³ Dobner, Abraham Aegidius: i. m. 228.

mint az várható volt, az idézett bibliai citátumok a *Vulgatából, az az a Catholica Bibliából való*k. A patrisztika irodalmából leggyakrabban Szent Ágostonnal találkozunk, de Tertullianus, Órigenész, Szent Ambrus, Szent Jeromos, Szent Ciprián, Szent Jusztinusz, Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Gergely munkáira is gyakran találunk utalást. A katolikus ellenérvek rendszerét az ellenreformáció jezsuita nagyjai közül Roberto Bellarmino (1542–1621) *Kontroverziájából*, Georg Scherer (1540–1605), Marcus Schönmann (1614–1683) *Fegyverház*³⁴ című munkájából meríti. A kortárs jezsuita szerzők közül Kaspar Mändl (1655–1728), Johann Kraus (1649–1732), Szentiványi Márton (1633–1705) műveit használták forrásként. A lutheránus szerzők közül értelemszerűen Luther Márton (1483–1546) írásait vitatják leginkább, főként a Jénában (1559) illetőleg a Wittenbergben (1568) megjelent postillás-kötetében foglalt tanokat, de Luther német nyelvű Bibliája is forrásként szerepel. A megcáfolandó új tanok textusait Luther mellett, a vele kortárs nagy reformátorok munkáiból válogatták. Így Luther nélkülözhetetlen társa Jonas Justus (1493–1555), Philipp Melanchthon (1497–1560) vagy Johann Aurifaber (1519–1575), Andreas Karlstadt (Carlostadius) (1483–1541) munkáiban tett kijelentéseit veszik górcső alá. A vallásos munkákon kívül, a lutheránus vallás megalapításának körülményeit Johann Hübner (1668–1731) lutheránus pedagógus 1709-ben megjelent földrajzából idézi,³⁵ amely a szerző meglátása szerint a katolikus álláspontot erősíti:

„[...] a lutheránus vallás 1517-ben kezdődött [...] de meg nem volt erősítve [...] a kálvinista vallás későbbben támadott, de az is nem volt erejében megállapodva: csak edgyedöl a közönséges római pápista hit volt előttök a birodalomban.”³⁶

Az egyes alfejezetek végén, az adott témába vágó újabb könyveket javasol az olvasóknak: *aki erről többet kíván, olvassa Jesus Társaságából való P. Szent-Iványi Márton Responsa non responsa, Felelet nem felelet könyvét, és többre talál.*³⁷ A fentiekben felsorolt forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a vitairat a reformáció folyamatát elindító nagy reformátorok hitigazságainak felvetéséből és jezsuita argumentációkból építkezik, olyan kérdéskörökben mint az úrvacsoratan, szen-

³⁴ Dobner, Abraham Aegidius: *i. m.* 132.

³⁵ Dobner, Abraham Aegidius: *i. m.* 11.

³⁶ Dobner, Abraham Aegidius Egyed: *i. m.* 12

³⁷ Dobner, Abraham Aegidius: *i. m.* 71.; Szentiványi Márton: *Responsa non responsa* [...]. Nagyszombat 1699.

tek tisztelete, purgatórium, katekizmus, Tízparancsolat, Miatyánk, Apostoli Hitvallás, keresztség.

A vitairat céljára az utolsó fejezetben – *A bé-fejező valóságban* – derül fény, ahol a hitelhagyás lehetséges okait boncolgatja a szerző, megtérésre buzdítva olvasóközönségét:

„Jöjjetek ide, Atyámiai? Jöjjetek, ha azt akarjátok, hogy bé-oltassatok a Szőlő tőbe (Krisztusban) fájdalmasan sajnáljuk, midőn el-metszettetve, és fekvé látunk benneteket: számláljátok meg a papokat, kik eleitől fogva, a Péter szé-kében ültenek, és lássátok, kik után kik következnek. [...] keservessen esik né-künk, hogy Istent Atyátoknak nem tarthattátok, mivel a közönséges Anya-szentegyházat Anyátoknak nem esmérítek: mit használhat néktek kedvesim, ha az egész világot el-nyeritek-is, ha lelketeknek megtéríthetetlen örök kár-vallásban estek [...] kérdjétek meg a Pápastákat, olvassátok az ő tanításokat, forgassátok az ő tanításokat [...].”³⁸

Ismerve ifjú Dobner kontrovertita voltát, nem gondolhatunk egyébre, mint-hogy saját megtérését próbálja indokolni, példaként felállítani és annak követésé-re buzdítani. Így a protestáns olvasóközönséggel kialakított dialógusában az átté-rés lehetséges okaiként a következőket sorolja fel:

„Kérlek benneteket, mondgyátok meg igazán: mi idegenített-el benneteket a Romai, igaz, Apostoli és egyetlen egy idvességes Szent Hittől? Talán a ti Pásztoritok? Avagy talán (kiváltképpen még ifjú korotokba) az oskola meste-rek? Avagy talán Atyáitok, és Anyáitok fújtak valami gyűlölséges, és mérges szeleket füleitekbe, és sziveitekbe, hogy gyűlölségessé tennék nálatok az elevenítő Hitet?”

A szülőknek az áttérésben betöltött szerepe később is visszatér a diskurzus-ban, ennek hangsúlyozásából arra gondolhatunk, hogy maga is szüleit okolja korábbi lutheránus hitéért:

„Vagy pedig Atyád, és Anyád nem akarják meg-engedni azt, hogy az idvesség utjára térj? De kit szeretsz inkább a Krisztust-e vagy az Atyádat, és Anyádat? [...] Meg-térnétek talán, de attól félték, ne talántán az idei veszendő javaitok-tól meg-fosszassatok, avagy hogy jövedelmeitek meg ne vékonyollyon [...].”³⁹

³⁸ Dobner, Abraham Aegidius: *i. m.* 218–219.

³⁹ Dobner, Abraham Aegidius: *i. m.* 219.

Az áttérés okainak argumentációjaként Máté, Lukács és János apostoloktól származó bibliai citátumokkal tűzdeli tele okfejtését. Az áttérők esetleges üldöztetésről való félelmét a következőképpen értelmezi:

„Talán az üldözésektől tartotok, melyek az igazaknál ki nem maradnak, ama Urunk mondása, jövendölése szerint: [...] Jn. 10, v. 28. [...] Ha engem üldöznek titeket is üldözni fognak. De s hát nem ugyanaz a Kristus mongya-e, hogy: Mt. 5, v. 10 [...] Ne féljete azoktól, a kik meg-ölik a testet, a lelket meg nem ölhetik; hanem inkább féljete attól, ki mind a lelket, s mind a testet a gehennára vesztheti. Kivánhat-e nagyobb jutalmat az üldözésért, mint magát a Istennek Országát; az pedig meg van ígérve az üldözést szenvedőknek ezen szókkal: Mt. 5, v. 10. [...] Boldogok, a kik üldözést szenvednek az igazságért; mert övék Mennyeeknek Országá.”⁴⁰

A vitairat befejező részében ifjú Dobner felvezeti a kötet következő művét. „*Mi Catholicus Pápisták azt vallyuk, hogy a mi hitünk idvességes hit, márpedig magatok ti is ugyanezt tarttyátok, s örömet megengeditek azt, hogy a mi hitünkben üdvözülhet az ember [...]*”⁴¹ Argumentációként és követendő példaként hosszasan felsorolja azokat a Királyi, Herczegi, Fejedelmi személyeket, akik 17. század folyamán és a századfordulón konvertáltak. Az üdvözülés kérdéskörét (vagyis hogy katolikusok és lutheránusok egyaránt üdvözülhetnek) két lutheránus forrással támasztja alá: egyik a strasbourgi superintendens 1684-ben megjelenő *Húsvéti tyukmony*⁴² című könyve, másik Johann Fabricius (1644–1729) munkája.⁴³ Ez utóbbi könyvnek a megjelenése – Dobner szerint – Németország bizonyos területein nagy ellenkezést váltott ki, ezért, *hogy a Magyar is valamit tudjan felőle lefordították*,⁴⁴ és a *Sopronyi piros tyukmony* toldalékaként közlik. A kérdés-felelet

⁴⁰ Dobner, Abraham Aegidius: i. m. 221.

⁴¹ Dobner, Abraham Aegidius: i. m. 222.

⁴² Oster-Ey; allen von der Römisch-Catholischen Kirchen Abgesönderten verehret, Das ist: Antwort eines Lutherisch-Evangelischen Superintendenten, welche erstlich [...] 1684 gedruckt. (<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11302378.html>) (Megnyitva: 2018. február 20.)

⁴³ Fabricius, Johann: *Erörterte Frage, Herrn Fabricii dass zwischen der Augspurgischen Confession und Catholischen Religion kein sonderlicher Unterscheid seye : und dass man bey diser so wohl, als jener seelig werden könne, also statuirt occasione einer vorgewesenen Vermählung eines Catholischen Königs und Evangelischen Princessin*, 1706. (<http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb11230569.html>) (Megnyitva: 2018. február 20.)

⁴⁴ „Toldalék, az az Fabriczius, egy lutherános theologia doctor, eleinte altdorfi, most pedig helstadti professor, bizonyos kérdésekre lött felelete, tudniillik: hogy az Augustana Confessio, és a római pápista catholica hit között nagy különbség nincsen, és hogy ki ki ebben úgy, mint

formájában megírt, irénista szemléletű írás német nyelven 1706-ban jelent meg, és a lutheránus, valamint a katolikus vallás közötti hasonlóságot igyekszik ismertetni. Johann Fabricius munkájával egy katolikus-lutheránus hercegi házasságot kívánt igazolni, pontosabban azt, hogy ha a lutheránus ara jó lelki esmérettel és annak sérelme nélkül áttérhet katolikus hitre. Békítő szándékkal fejt ki, hogy hit szempontjából a két religiok között lévő különbség nem olly nagy, mint közönségesen láttatik.⁴⁵ A két hitvallás közötti eltéréseket pontokba szedve egyengeti.⁴⁶ Végezetül a kötet egy 28 strófás gúnyverssel⁴⁷ zárul, amelyet a katolikusok a reformáció második jubileumi ünnepe alkalmából írtak.

A vitairatokról általában elmondható, hogy nem önmagukban állnak, hanem egy nagyobb hitvitabokorba tartoznak. A fentiekben bemutatott vitairatra nyomtatott formában nem készült válasz, tematikailag hozzákapcsolódóan kéziratban maradt fenn Kecskeméti János írása *Tyukmony Tancz [...] a Soproni Templomban elénekeltetett, de tsak hamar az romai Doktorok által meg tzáfoltatott* (OSZK, Kézirattár, Oct. Hung. 1301)⁴⁸ címmel.

Összességében elmondható, hogy Dobner vitairata a korszakra jellemző erőteljes rekatolizációt szolgálta. Olvasóközönségként nem feltétlen a főúri réteget célozta meg, inkább a protestáns polgárokat, parasztokat, Dobner szerint ugyanis *nincs személy és rendválogatás Istennél, aki minden személyi tekintet nélkül kinek-kinek cselekedete szerint ítél*.⁴⁹ Bár a 18. század elején a polemikus művek kiadása általában visszaszorulóban volt, amint az Pavercsik Ilonának a kassai nyomdára vonatkozó kutatásaiból⁵⁰ kiderült, még mindig szép számmal nyomtatták őket.

amabban idvezülhet. Történt egy felséges római pápista király, és lutheréna hercegi fő dáma közt fent-forgó házasság alkalmatosságával, anno 1707-ben.”

⁴⁵ Fabricius, Johann: i. m. 248.

⁴⁶ Pl.: „VII. Ő nálok hét Sacramentomokat, avagy Szentségeket kell hinni, holott kettőnél több nincsen. Felelet: A mint a Sacramentom neve (melly jóllehet a Sz. Írásban nincsen) vétetik, kettőnek vagy háromnak kell lenni. Az Augspurgi Confessio Apológiájában, hol kettő, hol három olvastatik, ha tudni-illik, az Absolutio-is [bűnbánat szentsége] közikbe számlaltatik: azonban a Romai Pápasták-is megvallyák, hogy a Kereszttség és az Úr Vacsorája a két leg-főbbek.” – Fabricius, Johannes: i. m. 247–248.

⁴⁷ „Felelet e kérdésre: ha ezen 1717-dik esztendő evangéliomi jubilaemos esztendő-e? Az az Luther el-esésétül való második ünnepre; avagy mindszent előtt lévő Szent Farkas püspök, és confessor napjára szerzetetett, és magyarrá fordítottatott pápista jubilaemos versek.”

⁴⁸ Kovács József László (összeáll.): i. m. 255.

⁴⁹ Dobner, Abraham Aegidius: i. m. 249–250.

⁵⁰ Pavercsik Ilona: *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*. Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 2. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 1992.

Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékünnepe Erdélyben

„tedd, hogy legyen idvességes nekünk Százados Innepünk!”

A 18. századi református kollégiumi éneklés sajátos szerepet töltött be a magyar dal- és kórusirodalom történetének alakulásában. Bár az énektanításra és a zenei ismeretek elsajátítására már korábban is nagy hangsúlyt fektettek ezekben az iskolákban, mégis a 17. századi énekkarok megszervezésével, majd a Maróthi György által bevezetett többszólamú zsoltárénekléssel, az 1743-ban megjelent Goudimel-féle négyszólamú zsoltároskönyv kiadásával új irányt vett az egyházi, ugyanakkor a világi magyar zenei élet is. A diákénekkarok, majd zenekarok azonkívül, hogy a diákok alkalmoszerű pénzszerzési lehetőségét is biztosították, minden fontosabb városi ünnepségnek és temetésnek hivatalos résztvevői váltak.¹ A harmóniás éneklés szokása igen népszerű lett, 1746-ból már a kolozsvári kollégium többszólamú éneklési gyakorlatát igazoló adataink vannak, 1753 óta pedig az udvarhelyi cantus harmonicusként emlegetett többszólamú éneklés is dokumentált.² Az erdélyi kollégiumok többszólamú kórusirodalma kézíratos gyűjteményekben maradt fenn. Ezek közül az udvarhelyi Orbán Zsig-

* Benkő Timea 1973. október 9-én született Nagybányán. Tanulmányait Máramarosszigeten végezte, majd a marosvásárhelyi Református Kántor-tanítóképző Főiskolán tanult. Teológiai tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte (1994–1999), 2001-ben tett lelkészsképesítő vizsgát. 2000 óta a Kolozsvári Teológiai Intézet tanára. 2009-től a Lipcsei Teológiai Fakultás doktorandusza, doktori értekezését gyakorlati teológiából, liturgiából írja. Kutatási területe liturgika, liturgiátörténet, himnológia.

¹ Szabolcsi Bence: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Harmadik, revideált-átdolgozott kiadás, Zeneműkiadó, Budapest 1979, 46–49. A kollégiumi éneklésről vö. Szabolcsi Bence: *A VIII. század kollégiumi zenéje*. In: uő: *A magyar zene évszázada, II. Tanulmányok. XVIII–XIX. század*. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1961, 5–120., különösen 20–31.; Csomasz Tóth Kálmán: *Maróthi György*. Budapest 1978.

² Bartha Dénes: *Erdély zenetörténete*. Budapest 1936, 611.

mond által összeíratott gyűjtemény³ azzal tűnik ki, hogy ebben először jelennek meg a zsolnárok többszólamúságára épülő harmonizáló módszerrel feldolgozott dicséretes és temetési énekek.⁴ Szabó Csaba kimutatta, hogy a módszer alapos elsajátításával énekkari improvizációval is lehetséges egy jól ismert dallam harmóniás éneklése. Ezt bizonyítják a népi többszólamúság szájhagyomány útján örökített példái is, így a szászcsávási többszólamú éneklés.

A reformáció háromszáz éves ünnepének évében Erdélyben már hetven éve elterjedt gyakorlat volt a kollégiumi diákok összhangzatos éneklése. Ezzel magyarázható, hogy az ünnepségek előkészítésekor a református egyház előljárói számoltak a diákénekkaroknak az ünnepség méltóságához való hozzájárulására.

Miután 1817. augusztus 26-án a bécsi kancellária rendeletben engedélyezte a reformáció háromszáz éves évfordulójának az evangélikus és református konzisztórium képviselői által kérvényezett megünneplését, az egyes egyházkerületek konzisztóriumai elrendelték az immár saját fennhatóságuk alá tartozó gyülekezetekben a reformáció emlékünnepeinek megszervezését. A rendelet hangsúlyozta, hogy az emlékünnepen semmi sem szabad bántóan hasson a más felekezetűekre. Az ünnepségek megtartásának időpontjában eltérések vannak, amelyekre 1817. október 31. 1818. január 18. közötti időszakban került sor. A jubileumi ünnepségek megszervezésének módozatában azonban egyezések mutatkoznak, ugyanígy abban a következetességben is, amivel a protestáns egyházak a kancellária rendeletéhez igazodtak: általában liturgiát is csatoltak az ünnep megtartását elrendelő körlevélhez, amelyben közölték a javasolt imádságokat, énekeket, de még a textusokat és prédikáció szövegének vázlatpontjait is.⁵

³ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban. Egyetemi jegyzet.* [Református Tanárképző egyetemi jegyzetek IV.], Presa Universitară Clujeană/Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár 2009, 37–39.

⁴ Az erdélyi kollégiumok kéziratos többszólamú gyűjteményeiről, valamint az egyházi összhangzatos éneklésnek a népies többszólamúságra gyakorolt hatásáról vö. Szabó Csaba: *Erdélyi magyar harmóniás énekek a XVIII. századból. Tudományos gyűjtemény.* Budapest, Balassi Kiadó, 2001. Számítógépes feldolgozás Kovács Lóránt, CD-ROM. Könyvalakban: Szabó Csaba Nemzetközi Társaság, Budapest 2011. A munkát részletesen ismerteti Angi István: Szabó Csaba, a zenetudós. In: Ittész Mihály és Szabó Péter (szerk.): *„Üvegszilánkok között.” Szabó Csaba emlékv. Szabó Csaba Nemzetközi Társaság – Celissimo Bt., Budapest 2013, 305–322.*

⁵ A reformáció háromszáz éves ünnepéről részletes beszámolókat közöl Glatz, Jakob: *Nachrichten über die Feyer des dritten Jubelfestes der Reformation in den sämtlichen kaiserlich-königlichen Österreichischen Staaten im Jahren 1817. Nebst einigen allgemeinen Bemerkungen über den gegenwärtigen Kirchlichen Zustand der Protestanten in gedachten Staaten.* Wien 1818, 24. 230kk. Online változata:

Az Erdélyi Református Egyház Főkonzisztórium 1817. november 16-án tartott gyűlésén tárgyalta a reformáció háromszáz éves emlékünnap részleteinek kérdését. Az ülésen Bodola János püspök terjesztette elő a jubileumi ünnepségre vonatkozó javaslatot, hivatkozva a Magyarországon december 3-ára elrendelt ünnepségre.

„Fő Tiszteletű Püspök, Bodola János jelenti, hogy ő felsége méltóztatván az ő örökös tartományaiban a Reformáció emlékeztetének egy Seculáris Ünnepségnek megtartatását megengedni, amint értésére esett, ezen Seculáris Innen Nemes Magyar Országban is a jövő December 3-án meg fog tartatni, illendőnek látván tehát, hogy ezen Seculáris Ünnap ezen Nagy Fejedelemségben is a jövő januárius valamelyik vasárnapján megtartassák, magát ezen tárgyban utasíttatni kéri.”

Határozat: „Irattasék vissza ezen hivatalos jelentésre, hogy a kérdésben forgó Ünnapnak megtartatását Fő Consistóriumunk is igen helyesnek és illendőnek tartván, annak megülését ezen egész nagy Fejedelemségbeni Ecclesiáinkra nézve a következő új esztendőre határozta. Melyhez képest a ünneplés ceremóniájára nézve a Németországi protestáns Szászoknak példájokra, annak el távoztatása véget, nehogy némely gyengébb papjaink ok nélkül való vagy netalán sértegető magyarázatokra, olyan dolgoknak és okoknak, melyekkel más valláson lévők magukat megbántattottaknak találják, [...] Meghatároztatik, hogy Főtiszteletű Püspök Atyánkfia, ha szükségesnek találandja, a Nagyeniedi Fő Oskolánk professzorai közül maga mellé vevén még az egyet, akihez nagyobb bizodalma van, azzal egyetértve egy igen rövid Ágendát készítsen az Inneplés Czeremóniájára nézve, mellyben előbbször azon Ecclesiáinkra nézve, mellyekben, harmóniával éléneklendő énekek , a több Ecclesiáinkra pedig a Ditséreték vagy Soltárok közül kiválasztandók, továbbá egy hálaadó imádság, annak utána egy Oráció, mellyben a Reformációnak ügye és rövid Históriája okainak feszegetése nélkül, Célja és meg nyugtató és üdvözítő volta előadattassék, azután egy bérekesztő imádság mely az Uralkodó házra és Fő

https://books.google.hu/books?id=E4ZIAAAcAAJ&pg=PR6&lpg=PR6&dq=samuel+fr%C3%BChwirth&source=bl&ots=t-eDtR3iHe&sig=Cvk09aIUIfeazy4cquNE189Igw&hl=hu&saX&ved=0ahUKEwik_cuU2_7KAhVCISwKHb_ICgg4HhDoAQhOMAc#v=onepage&q=samuel%20fr%C3%BChwirth&f=false (Megnyitva 2018. május 4.). A munka magyar fordításban is megjelent Márton József tolmácsolásában (Bécs, 1818). Vö. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. 3. javított, bővített kiadás. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, Budapest 1977, 217. Szinnyei József: *Magyar írok élete és munkái*. <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/g-85677/glatz-jakab-8662D/> (Megnyitva: 2018. július 3.).

Kormány Székre mindenfelől javokra nézve kiterjesztessék. Végezetül pedig egy bé rekesztő ének, készíttessenek, és ezen Ágendát Fő Tiszteletű Püspök Atyánk fia kinyomtatattatás és közönséges kihirdettetés végett minél hamarabb ide küldje fel, amidőn Fő Consistoriumunk is e tárgyban a további rendelkezéseket leg ottan meg fogja tenni.”⁶

A Főkonzisztórium határozatában említett agenda elkészült, és nyomtatott formában egy részletes bevezetővel ellátva kiküldték a gyülekezeteknek. A nyomtatvány pontos példányszámáról nincs tudomásunk. A marosvásárhelyi református gyülekezet presbiteri jegyzőkönyvében feljegyezték, hogy a gyülekezet 30 példányt kapott az ágendából.⁷

A körlevél tartalma következetesen igazodik a Főkonzisztórium ülésén elhangzott javaslatokhoz. A bevezetőben utalnak a szászországi ünnepekre, majd rátérnek a hazai ünnepség liturgiájának leírására. Előírták, hogy 1818. újévet követő második vasárnapon, január 11-én tartsák meg az emlékűnnepet, és egy héttel korábban, 1818. január 4-én hirdessék a gyülekezetekben.⁸ Azon gyülekezeteknek, melyekhez iskola vagy kollégium tartozott, előírták, hogy a kiküldött énekeket a diákok harmóniás énekléssel és hangszeres kísérettel adják elő.⁹

A körlevél alapján az ünnepi liturgia a következő volt:

⁶ *Series Rerum En Consistorio Ecclesiae Reformatae Claudiopolitanae Actarum ab Anno Christi 1689, A Főkonzisztórium üléseinek jegyzőkönyvei, Az Erdélyi Református Egyházkerület Közpon-ti Levéltára: 1817/353.*

⁷ A tanulmányhoz az újtordai gyülekezet példányát használtam. Újtordai egyházközség levéltára, „D csomó” (Tovább: Körlevél). Tudomásom szerint a marosvásárhelyi egyházközségek levéltárában is őriznek egy példányt a nyomtatványból. Lelőhely: Az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár Marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltára (Tovább: Az EREL-MVGyL), Évrendezett iratok 1817/1032. Körmöczi János hagyatékának lajstroma szerint a kolozsvári unitárius gyűjtőlevéltár birtokában is van egy példány a nevezett köriratból. Vö: Molnár B. Lehel: Körmöczi János szerepe az unitárius egyházi levéltár kialakításában. In: *Keresztény Magvető*, (2014/3–4), 250. (Körmöczi József hagyatéka, 17. pont: „A reformátusok felhívása az espere-sekhez és papokhoz a reformáció 300 éves megünneplésére, 1817”).

⁸ Vö. Körlevél 1. pont/1. lap; Glatz, Jakob: i. m. 246–247.

⁹ Azon nevezetesebb Eklésiáinkban, a’ hol Collegiumaink-is vagynak, az ide mellékelt A. alatti, vagy más a’hoz hasonló szép éneket hármóniával fogja el-énekelni a’ Tanulo Ifjuság, a’ melynek el-éneklésében elegyítettethetik, ugyan az Ifjuság által gyakoroltatható valamely ártatlan, és szívet tiszta örömmre ébresztő Mu’sika-is.” Vö. Körlevél 2. pont/ 1. lap; A’hol Collegiumaink vagynak, ott... az Ifjuság hármóniával el-éneklí az ide mellékelt E. alatti éneket... Azután énekeltek hármóniával a’ XCVIII-dik ’Soltár’ első Verse, mely így kezdődik: ÉnekeljeteK újJ Éneket.”. Vö. Körlevél 5. pont/2. lap; Glatz, Jakob: i. m.

Gyülekezőre

Introitus (az agenda megfogalmazása szerint „szokás szerint”)

A tanulóifjúság harmóniás éneklése (A) [7-8]:¹⁰ Egy meg-foghatatlan Valóság tartya kormányát – A kiküldött első ének vagy más, esetleg hangszeres muzsikával

Gyülekezeti ének: Zsoltár CV, 1.2.3. verse – *Adjatok hálát az Istennek*

„Szokott énekes *Invocatio*”

Gyülekezeti ének: Zsoltár CXIX, 1–4. verse – *Az oly emberek nyilván boldogok.*

[3] *Imádság (B.)*: Az imádság szövegét pap és gyülekezet hangosan mondja.

Mi Atyánk

Invocatio-ének: pl. *Atya, Fiú, Szent Lélek* vagy más

Textus: Zsolt 105,1–5. v.

Prédikáció „...arról, hogy mely fontos okai legyenek az emberi nemzet és az anyaszentegyház igazgatásában minden jólelkű keresztény embernek arra, hogy az Istennek nagy nevét hirdesse, magasztalja, dicsőítse, a téli idő voltához képest röviden és fontosán.” (2,5 oldalnyi prédikációvázlatot közölnek)

[4–6] *Oratio (C)*: Beszéd a reformáció lényegéről, amit a lelkésznek fel kell olvasnia, melyhez a meghagyás szerint semmit a maga gondolataiból hozzá nem adhat és el nem vehet belőle.

[6–7] *Imádság (D)*: A lelkész és a gyülekezet. Az utasítás szerint ott, ahol kollégiumok vannak a C. ima elmarad, és a D. pontban megadott imádság hangzik el a prédikáció után.

A tanulóifjúság harmóniás éneklése (E) [8]: *Isten! Istene világosságnak!* – a kiküldött második ének.

Ezt követően az *Oratio (C)* helyett, ahol kollégiumok vannak, ott a kollégium egy tiszteletes tanára *A reformációnak boldogító céljáról és üdvözzéges következtetéseiről* tart előadást.

Harmóniás ének: XCVIII,1. verse – *ÉnekeljeteK új éneket*

Mi Atyánk

Gyülekezeti ének: Zsoltár CXI, 1–2 verse – *Hálát adok, Uram, neked*

Áldás

¹⁰ Az itt közölt liturgia vázlatában szögletes zárójelben jelzem a körlevél oldalszámát.

A liturgia meglepően gazdag, az istentiszteleti zenének teológiai szempontból betöltött szerepét tekintve ideálisnak mondható. A gyülekezet egyszólamú, kántor által megszokott módon (talán orgona nélkül) vezetett éneke és a diákkórus többszólamú éneke váltakozva csendül fel benne, egymás énekére szinte felelve úgy, hogy egyik sem megy a másik rovására. Szintén gazdagítja a liturgiát, hogy benne egyaránt megszólalnak a zsoltárok és dicséretetek. A szerkesztők láthatóan nem arra törekedtek, hogy megalkossanak egy rendkívüli ünnepi liturgiát, hanem figyelembe vették az általánosan gyakorolt erdélyi református istentiszteleti rendtartás menetét, és az arányokat megőrizve azt gazdagították a kollégiumi énekkar szolgálatával. Különösen figyelemreméltó a hangszeres zenére vonatkozó mondat, mely azt feltételezi, hogy az ezernyolcszázas évek elején az erdélyi református gyülekezetekben már nemcsak többszólamú énekkar, hanem hangszeres kíséret, talán orgonakíséret is helyet kaphatott az istentiszteleti zenélésben. A harmóniás éneklésnek az istentiszteleti rendtartásba, gyülekezeti énekek közé való beillesztése azt jelzi, hogy a diákok liturgikus kórusként énekeltek, tehát az éneklés nem az ünnepség esztétikai szépségét emelő dísz volt.

A körlevelet két felszólítás zárja. Előbb hangsúlyozzák, hogy az istentiszteleten, különösen az oratóban ne hangozzon el más keresztényeket bántó szó.¹¹ Végül pedig az utolsó pontban felszólították a gyülekezeteket, hogy az ünnepségen szervezzenek adománygyűjtést, amelynek bevételét az egyházkerület az *apróbb Fiú és Leány Oskolák javára* fordítja.¹²

A két ének szerzőjének kilétét egyelőre nem sikerült kideríteni. A rendelet a harmóniás éneklését írja elő, és az ünnepségeket követő jelentésekből kiderül, hogy a kollégiumi diákok valóban harmóniás, azaz többszólamú énekkari feldolgozásban énekeltek az ünnepi istentiszteleteken, az énekeknek azonban nemcsak a harmóniás változatát, de egyelőre egyszerű dallamának a kottáját sem sikerült megtalálni. Az viszont egészen biztos, hogy mindkét éneket a reformáció háromszáz éves évfordulójára írták. Erre utal a második ének szövegében a *Szent vallásunknak világosságáért / Annak apostoli tisztaságáért*¹³, azaz a reformációban meg tapaszt megújulásért való könyörgés. Az első ének pedig már szó szerint is utal a három évszázad elteltére. A második versszak első két sorában ezt olvasuk: „*De áldunk főként azon jóltévő változásban / Mely ez előtt három Századdal*

¹¹ Vö. Körlevél 6. pont, 2. lap.

¹² Vö. Körlevél 7. pont, 2. lap.

¹³ Vö. Körlevél 8. lap.

esett. Az ének zárógondolata pedig a százados ünneplés áldásáért könyörög: *tedd, hogy legyen idvességes nekünk Százados Innepünk!*¹⁴

De mi lehetett az oka annak, hogy a reformáció évszázados ünnepére meghatározott énekek között a zsoltárokon kívül nem találunk más hitvallásjellegű dicséretet, hanem inkább új szerzésű énekeket javasolt a Főkonzisztórium? Amint arról a bevezetőben már szóltunk, az ünnepségek előkészítésekor korábban is éltek azzal a lehetőséggel, hogy a reformáció emlékünnepének elrendelésekor az ünnepi istentisztelet liturgiájára vonatkozóan utasításokat fogalmazzanak meg. A reformáció százéves emlékünnepén 1617. augusztus 12-én keltezett körlevelében I. János György szász választófejedelem szintén rendeletben szólította fel a protestánsokat a reformációnak mint az evangélium jubileumának megünneplésére. A választófejedelem rendelete meghatározta az ünneplésre kitűzött napokat (október 31. – november 2.), két prédikációt rendelt el, amelyeknek textusait is kijelölte. A rendelet érdekes, magyar vonatkozásokat is tartalmazó részlete az ünnepségek zenei vonatkozása. A körlevélben ugyanis elrendelték, hogy a reformáció ünnepi istentiszteleten a gyülekezeti énekek között szólaljon meg Luther *Erős vár a mi Istenünk* kezdetű éneke, valamint Mária magyar királyné éneke is, a *Bár bitemért szenvednem kell (Mag ich Unglück nicht widerstehen)* kezdetű korál,¹⁵ melyet Luther is felvett az 1529-es úgynevezett Klug-féle énekeskönyvébe.¹⁶

A reformáció ünnepén éppen 1817 óta szokás himnuszként énekelni az *Erős vár a mi Istenünk* kezdetű Luther-éneket. Azonban a jubileum évében a magyar protestánsok s így az erdélyi reformátusok sem tudták mindenhol nehézség nélkül elénekelni a Luther-éneket, mert éppen a jubileum előtti években kiadott énekeskönyvekből ez az ének kimaradt.¹⁷ Az ének elhagyásának oka a raciona-

¹⁴ Uo.

¹⁵ P. Szászfalvi Márta: A református vallási turizmus dimenziói és a reformáció évszázados jubileumai. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. Debrecen 2017, 112–113.

¹⁶ Barton, Peter F.: Die Lutherische Reformation und die Gebiete der (Nachmaligen) Habsburger-Monarchie. In: Brentjes, Burchard-Thaler, Burchard (Hg.): *Reformation und Nationalsprachen*. Halle–Saale 1983, 174.; Payr Sándor: *Luther és az egyházi ének. Három értekezés az evangélikus egyházi ének négyszázados jubileumára*. Különlenyomat a Theológiai Szemle 1926. és 1927. évfolyamából, Debrecen 1928, 10.; Mária énekéről részletesen: Csepregi Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*. Balassi Kiadó, Budapest 2013, (Humanizmus és reformáció, 34.), 91–98.

¹⁷ Az evangélikus győri énekeskönyvből 1811-ben hagyták el, a reformátusok 1806-os debreceni énekeskönyvéből, Csomasz Tóth Kálmán szerint 1813-es énekeskönyvből maradt ki. Payr Sándor: i. m. 37–38.; Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat! Tudnivalók énekeinkről*. Buda-

lizmus hatásának tudható be, hiszen a felvilágosult protestánsok nehezen tudtak azonosulni azzal, hogy az éneklő „a világ minden ördöge” ellen harcol.¹⁸ Mivel azonban a jubileumi megemlékezést engedélyező rendeletben hangsúlyozták, hogy az ünnepi istentiszteleteken nem szabad helyet adni a más felekezetűeket sértő tartalmaknak, nem kizárt, hogy a Luther-ének elhagyásának felekezeti okai is lehetnek. Az akkori római katolikus értelmezés szerint ugyanis az ének a katolikusok ellen irányuló részeket tartalmaz, amiért például 1782-ben az ének átírását vagy az éneket változtatlanul tartalmazó énekeskönyvek kiadásának megakadályozását szorgalmazták.¹⁹

Azonban nemcsak e miatt írtak a reformáció ünnepének alkalmából új éneket, hanem azért is, mert ez a gyakorlat a háromszáz éves évforduló évében Európa-szerte egyszerűen divatos volt. Olykor egész vokálszimfonikus műveket komponáltak a nagy eseményre, máskor több énekből álló egész énekgyűjteményeket adtak ki. Az ilyen külön énekgyűjtemények között Németországban a legnépszerűbb a wittenbergi,²⁰ valamint a halle-berlini kiadásban²¹ megjelent jubileumi énekgyűjtemény volt. Friedrich Schleiermacher is felvett az 1817. október 30-án és november 1-jén megtartott reformációi istentiszteleteinek liturgiájába 5 új, a jubileum alkalmából megjelentetett éneket, a teljes liturgiát utólag megjelentette nyomtatásban is.²² Mivel az erdélyi diákok ekkoriban szívesen látogatták a hallei egyetemet, nem kizárt, hogy legalább az énekgyűjtemények híre, de talán akár egy-egy példánya is eljuthatott Kolozsvárra is.²³

pest 1995, 203–204. A pozsonyi német evangélikusok már 1788-ban kiadott új énekeskönyvük-ből kihagyták a Luther-éneket. Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest 1939, 594.

¹⁸ Payr Sándor: *i. m.* 37.; Mályusz Elemér: *i. m.* 594.

¹⁹ Mályusz Elemér: *i. m.* 576–577.

²⁰ *Kirchenlieder zur Feyer des Reformations-Jubelfestes*, Wittenberg 1817, gedruckt bei Rübener.

²¹ *Lieder zur kirchlichen Feyer des Reformationsfestes und der Synodalversammlungen*, von D. August Hermann Niemeyer, Halle–Berlin 1817.

²² Schleiermacher liturgiája a reformáció 300 éves évfordulójára. In: Bernhard Schmidt: *Lied – Kirchenmusik – Predigt im Festgottesdienst Friedrich Schleiermachers. Zur Rekonstruktion seiner liturgischen Praxis*. Walter de Gruyter Verlag (Schleiermacher-Archiv Band 20), Berlin–New York 2002, 83–84.

²³ A svájci reformátusok is megünnepelték a reformáció emlékünnept, de valamivel később, 1819. január 11-én. Ezért a Svájcban kiadott, a reformációi jubileumra írt ének nem hathatott az erdélyi főkonzisztórium határozatára.

Jakob Glatz²⁴ a Habsburg Birodalom területén megtartott reformációi jubileumi ünnepségekről szóló, 1818-ban megjelent könyvében beszámol arról, hogy a reformáció ünnepét 1817-ben, illetve 1818 januárjában Magyarországon és Erdélyben is megünnepelték. A kiadványban részletesen ismerteti az ünneplés elrendelésének körülményeit, az egyes egyházak körleveleit, valamint az ünneplés menetét az egyes nagyobb városokban.²⁵ A beszámolóban többször is arról olvashatunk, hogy a jubileumi ünnepségeken külön erre az alkalomra írt énekeket szöveltek meg. A tiszántúli egyházkerület esetében Debrecenről jegyezte fel, hogy ott nyomtatásban is megörökítették az alkalomra összeállított ágendát, amelyben szép, erre az eseményre komponált énekek is megtalálhatók.²⁶ A debreceni református egyháztanács jegyzőkönyve az 1817-es ünnepségekre szerzett két új éneket említ, melyek közül az egyik Sárvári Pál debreceni teológiai tanár műve, s amelyet valószínűleg harmóniás énekként a „Kántor Deákok énekeltek” az ünnepi istentiszteleten.²⁷ A reformáció ünnepére írt további magyar ének található a kéziratban. *Bujdosó János énekeskönyvben*, melyet 1817–1820 között jegyeztek le.²⁸ Az erdélyi Főkonzisztórium által meghatározott két új ének, a debreceni jubileumi ágendában kinyomtatott két ének, valamint a Bujdosó-féle énekeskönyvben található, reformáció ünnepére írt ének egybevetése egy következő tanulmány anyagát képezi.

Az erdélyi református gyülekezetek ünnepségéről szóló beszámolókból kitűnik, hogy az ünneplési mód minden esetben egybeesik a Főkonzisztórium 1717 novemberében kiadott rendeletével. A következőkben a rendelkezésünkre álló adatokra támaszkodva megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy a harmóniás éneklés tekintetében is eleget tettek-e a rendeletnek azok a gyülekezetek, amelyeknek területén kollégium működött.

²⁴ Glatz, Jakob (1776–1831) evangélikus lelkész, egyházi író, a pietisztikus racionalizmus képviselője. 1805-től a bécsi evangélikus gyülekezet harmadik, majd második lelkésze, 1806-tól egyházkerületi tanácsos. A reformáció háromszáz éves jubileuma alkalmával több munkát is megjelentetett. Allgemeine Deutsche Biographie IX. 219–220.; Neue Deutsche Biographie VI., 436.; Zoványi Jenő: i. m. 217.; Szinnyi József: i. m.

²⁵ Glatz, Jakob: i. m. 24. 230. skk.

²⁶ Glatz, Jakob: i. m. 233–234.

²⁷ P. Szászfalvi Márta: i. m. 114–115.

²⁸ Bujdosó József énekeskönyve (1817–1820), 53b–54a: A reformáció jubileumára írt ének. In: Stoll Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. 663. szám. Lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Raktári szám: Ms Irodalom 8-r 125. <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html> (Megnyitva: 2018. július 7.)

Bár Zilah nem tartozott az erdélyi református egyházkerület gyülekezetei közé, a zilahi református kollégium 1817-ben az erdélyi református Főkonzisztórium felügyelete és kormányzása alatt működött, ekkor nevezte ki a kolozsvári Főkonzisztórium a zilahi kollégium főkurátorává báró Wesselényi Józsefet.²⁹ A zilahi reformátusok nem is igazodtak az erdélyi rendeletekhez, hanem a tiszántúli egyházkerület által meghatározott időpontban, 1817. december 7-én tartották meg a reformáció háromszáz éves emlékűnnepét.³⁰ A Glatz Jakab-féle beszámoló szerint az ünnepségre korán összegyűltek a helyi konzisztórium tagjai, majd amikor a harangok az istentisztelet kezdetét jelezték, a kollégiumi diákok harmóniás éneklésének kíséretében felvonultak a templomba. A templomkapuban énekkel és virágokkal fogadta a liturgusokat tizenkét magasrangú családból származó, fehérbe öltözött lány. A templomba belépve ismét a diákok énekeltek egy harmóniás éneket, miután a gyülekezet több, az alkalomhoz illeszkedő gyülekezeti éneket szólaltatott meg.³¹

A marosvásárhelyi reformátusok 1818. január 18-án tartották meg a várbeli nagytemplomban az ünnepi istentiszteletet. A Főkonzisztórium körlevelét kísérő leiratban nem tesznek külön említést a harmóniás éneklésről, csupán hangsúlyozzák, hogy az istentiszteletnek követnie kell a megküldött agenda rendjét, és emlékeztetik a gyülekezet előjáróit a jótékonyági célú adománygyűjtésre.³² A körlevélben megküldött rendeletet és agendát felolvasták a marosvásárhelyi református presbitérium 1817 decemberében megtartott gyűlésén. A harmóniás éneklésről megállapították, hogy mivel a diákságnak még nem volt lehetősége a

²⁹ Petri Mór: A zilahi kollégium és a szilágysomlyói algimnázium. In: Petri Mór: *Szilágys vármegye monográfiája. II. Kötet: A várak. Birtokosai és Zilah története*. Kiadja Szilágys Vármegye Közönsége, 1901, 573.

³⁰ P. Szászfalvi Márta: *i. m.* 114.

³¹ Glatz, Jakob: *i. m.* 248–249.

³² „A Marosvásárhelyi Reformata Ecclesia külső és belső rendű Elöl Jároinak Atyafiságoson. Az Inspector Curátorátusnak, és Kegyelmeteknek ajánlyuk atyafiságos Szolgálatunkat!

A Reformatio Secularis Innepének meg tartattatásáról készült Agendát ki nyomtatva annyi Exemplárookban a mennyiben azon Ecklésiára nézve bővön elegendendőnek tartotta küldi Fő Consistoriumunk, oly atyafiságos ajánlással, hogy a Secularis Innepet egyenesen azon Agenda szerint vitetessék végbe; a hol a Rendelés el találna késni, az az után valo Vasárnapi Napon, rendelést tévén az iránt is, hogy az Agendával költ Hirdetmény utolsó pontyában el intéztetett Tzélae, ezen Innep alkalmatosságával közönséges ki hirdetés által alamisna szedettessék, és arrol Fő Consistoriumunknak tudósíttás tetettessék. Szokott indulattal lévén [...] Az Erdélyi Ref. Fő Consistoriumbol Kolosvárt 16 Decembris 1817.” Az EREL-MVGyL, Évrendezett iratok 1817/1032.

többszólamú énekléssel egybekötött hangszeres kísérettel gyakorolni, ezért azt ajánlották, hogy inkább hangszerek (*musica*) nélkül, többszólamú énekléssel készüljenek az ünnepi istentiszteletre, és ilyen módon szolgáltassák meg a Főkonzisztórium által meghatározott énekeket.³³ Az ünnepi beszéd és prédikáció bizonyára elnyerte az egyházvezetőség tetszését, mert az ünnepi istentiszteletet követő presbitériumi gyűlésen 1818 elején külön kitértek ezek méltatására. A jegyzőkönyv sajnos nem részletezi a liturgia minden mozzanatát, így a harmóniás énekekről sem tesz külön említést, csak a prédikáció nyomtatásának, valamint a nyomtatott prédikációnak a Főkonzisztóriumhoz való megküldését jegyezték le benne.³⁴ Fodor István 1939-ben megjelentetett krónikájában viszont arról olvashatunk, hogy 1818. január 18-án megtartott ünnepségen a várbeli templomban a kollégiumbeli diákság „harmóniás éneklés mellett” dicsérte az Urat”.³⁵

A rendelkezésre álló beszámolók alapján megállapítható, hogy az erdélyi református Főkonzisztórium utasításai szerint a kollégiumok diáksága összehangzatos énekléssel szolgált a reformáció háromszáz éves jubileuma alkalmából megtartott ünnepi istentiszteleten. A zilahi istentiszteletről szóló beszámolóban azonban csak két alkalommal olvasunk arról, hogy harmóniás énekléssel énekeltek az ifjak, pedig az erdélyi körlevél szerint három alkalommal kellett volna énekelnie a diákkórusnak. Feltűnő, hogy az ágendában három alkalommal számolnak harmóniás énekléssel, amelyek közül csak az egyik többszólamú genfi zsoltár, két ének új szerzemény, erre az alaklomra írt dicséret. A harmóniás zsoltárt a kollégisták énekelhették a már rendelkezésre álló kéziratossal vagy Maróthy-féle zsoltárfeldolgozásokból. A két új dicséret kórusfeldolgozásának azonban szintén el kellett készülnie az ünnepséget megelőző időszakban. Sajnos sem az ének dallama, sem pedig a többszólamú feldolgozás nem áll rendelkezésünkre. Szabó Csaba írásai-
ban szól arról, hogy a zenészek két osztályához (*musicus* és *cantor*) a régi gya-

³³ „Mivelhogy pedig a Collegiumban tanuló ifjuság magát még nem gyakorolta annyira, hogy azon alkatossággal illendő Musicalis Hármoniát tarthasson, tehát a Hármonia tsak Musika nélkül essék meg és énekeltesse a Méltóságos Fő Consistorium által ki parantsolt Soltárok és énekek [...]”. A marosvásárhelyi református egyházköztség presbitériumi gyűléseinek jegyzőkönyvei az Erdélyi Református Egyházkerület Marosvásárhelyi Vidéki Gyűjtőlevéltárában (Tovább: PGYJ EREL-MVGyL), I/5, 232 (149–150. lap).

³⁴ PGYJ EREL-MVGyL, I/5, 246 (155–156. lap).

³⁵ *Marosvásárhelyi Krónikás Füzetek I.* Összeállította Fodor István. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály, Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2015. Idézi: Várbeli Krónika, 1817. január 18.

<http://www.erdelyweb.hu/mvhely/kronika/19szazad.html>.

korlat szerint egy harmadik, a contrapunctistáé is hozzáadódott, akit az különböztetett meg a többi zenésztől, hogy képes volt bármely dallamra egy második szólamot rögtönözni. Másrészt a *harmoniae praesese*k, a kollégiumok ének-zenei oktatásával és az énekkarok vezetésével megbízott tanárok rögzítették zeneelméleti írásaikban, és tanították is a nagyobb diákoknak a szólamok fölrakásának elméletét.³⁶ Mégsem tartjuk valószínűnek, hogy a kollégiumi diákok ilyen módon, talán rögtönözve énekelték volna a reformációi ünnepekre komponált énekek szólamait. Reménykedünk abban, hogy további levéltári kutatások során talán előkerülnek a jubileumi ünnepekre írt énekek kottái és többszólamú, harmóniás feldolgozásai.

Melléklet

A reformáció háromszáz éves ünnepére kiküldött énekek

[7] *Első Ének*³⁷

1.

Egy meg-foghatatlan Valóság tartya kormányát
Ez egész Világnak, e' hordozza a' teremtés' nagy alkotmányát.
Az egészt, úgy mint a' részeket, ez igazgattya,
Tsupa szeretetből 's boldoggá tételből áll az ő szent akarattya,
Köz, jó édes Atya.

Tud minden dolgokat – régen el-múltakat – a' jelen lévőket – minden jövőket

A' sors, a' történet – a' leg-kisebb eset – szent parantsolattya.

Kis égi tüzeknek – tetsző nagy testeknek – ki mért járásokat – rendes forgásokat –

Úgy a' setétséget – el-rejtett méjjséget – El tsak ő láthattya.

[8] Mind azt a' mi a' természetnek rendje szerint esik, mind azt ő mivel, azt úgy ő rendeli – kötetlen tetszéséből;

Ugy mind azok a' változások-is melyek az erköltsi világban történnek, valyon honnat jönnek? Hanem rendeléséből.

Isten! Ezt az erőt, ezt a' mindent tevőt, tsak te benned tiszteljük,

³⁶ Angi István: *i. m.* 317–319.

³⁷ Körlevél 7–8.

Benned Uram kinek, nagy ditsősséginek mértékét nem képzeljük,
Nem; tégedet mi véges emberek meg nem foghatunk;
De le borulással, földre hajolással most és a' míg élünk, imádunk,
Ditsöitünk, s' áldunk.

2.

De áldunk főként azon jóltevő változásban,
Mely ez előtt három Századdal esett a' tölled adott Szent Vallásban.
Választottidnak erőt és hatalmat te adtál,
Hogy tanítsanak úgy, a'hogy az Idvezítő által tanítottál
Valaha s' szóllottál.

Fő adományodat – szent tudományodat – nem meg-jobbitani, – csak meg-
tisztítani –

tiszta kútfeje – szent eredetére – újra viszsza vinni,

A' holt szeretetet – fel melegíteni – jobb esméretek – szélyel terjeszteni,
mind

ezekre őket – a' nagy Joltévöket – tetszett néked segíteni.

E' kegyelmed az, a' melynek magasztalására ide e' szent helybe, gyültünk
most, a'

Melybe mindég egygyütt vagy velünk.

És itt egyszersmind azoknak a' nagy embereknek emlékezetekre, és tisztele-
tedre, nagy

Innepet szentelünk.

Uram segedelmed, Isteni kegyelmed légyen mellettünk ebben

A' hálaadással, öröm kiáltással telyes ditső Innepben,

Erősítsd s' tartsd-meg e' nagy munkád' gyümölsét bennünk,

Nagy szeretetedből – atyai kedvedből, tedd hogy légyen idvességes nekünk,

Százados Innepünk.

*Második ének*³⁸

1.

Isten! Istene a világosságnak!

A jónak, szentnek, s az igazságnak!

Tőled függ Uram minden mi lépésünk,

³⁸ Körlevél 8.

Szent kezeid vezérlik menésünk.
Te adsz az embereknek módokat,
Hogy eszközöljék boldogságikat,
Te adsz – Te segítel minden jókat,
Te viszed ki feltett szándékjokat.

2.

Azért áldunk mi is Téged mindenért
Amit tettél e véges emberért.
Szent vallásunknak világosságáért,
Annak apostoli tisztaságáért.
Uram! Tartsd fenn tovább is kegyelmed
Felettünk, s terjeszd ki védelmed.
Légy erősség nekünk – o, légy oltalom,
Fedezz – fedezz mennyei hatalom.

Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban

Bevezetés¹

Tofeus Mihály erdélyi református püspök könyvtárának rekonstrukciója, feldolgozása jelenleg folyamatban van. Halála után könyveiről jegyzék készült, a köteteket aukcióra is bocsáthatták. Könyveinek fennmaradt részét ma erdélyi és magyarországi könyvtárak őrzik. Korának egyik legnagyobb lelkészi könyvtárát birtokolta. Köteteiben nagyon sok lapszéli bejegyzést hagyott hátra, amelyekből képet kaphatunk olvasmányműveltségéről és teológiai jártasságáról. Jelen tanulmányban a nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban található kolligátumkötetét mutatjuk be.

Tofeus Mihály

Székelyhídi Tofeus Mihály² 1624. szeptember 29-én látta meg a napvilágot, és életének első éveit Székelyhídon töltötte. Itt kezdte meg elemi tanulmányait,

* Gordán Edina (Szatmárnémeti, 1989). Tanulmányait a szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Főgimnáziumban végezte. 2011-ben végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem könyvtár- és információtudomány szakán. A 2010–2011 tanévben tanulmányait Erasmus-ösztöndíj keretén belül a Szegedi Tudományegyetem régi könyves szakirányán folytatta. 2013-ban végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem a kulturális örökség kutatása és hasznosítása magiszteri képzésén. 2014-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem, civilizáció, kultúra doktori iskola hallgatója. Kutatási területe a dési ferences könyvtár és a nagyenyedi Bethlen-kollégium nagykönyvtárának története. Könyvtárosként dolgozott a Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári karán. 2013 októberétől a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban dolgozik.

¹ Külön köszönet dr. Oláh Róbertnek és dr. Ősz Sándor Elődnek, akik mindvégig segítségemre voltak a tanulmány megírása során.

² Életéről, a 17. században betöltött szerepéről és irodalmi munkásságáról lásd bővebben: Herepei János: Tofeus Mihály (1650–51). In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. II. Apáczai és kortársai. Herepei János cikkei.* Budapest–Szeged 1966, 75–82.; Koncz

amit később Nagyváradon folytatott.³ Külföldi tanulmányútját a franekeri egyetemen kezdte meg 1646-ban,⁴ majd egy év múlva Utrechtben folytatta.⁵ Rövid harderwijki tartózkodása után Leidenbe ment, ahol 1649-ben teológiai doktori fokozatot szerzett.⁶ Benkő Ferenc tudósítása szerint 1796-ban doktori oklevelét a Nagyenyedi Református Kollégium nagykönyvtára őrizte.⁷ Az 1849-es szomorú események során elpusztult, vagy máig lappang valahol, de a könyvtár jelenlegi állományában nem található meg. Egyik könyves bejegyzése szerint Leiden előtt Londonban is megfordult.⁸ Hazatérve először Nagyváradon vállalt tanári állást, majd a Sárospataki Református Kollégiumban tanított. 1653-tól a bodrogkeresztúri református gyülekezet lelkésze volt, majd Diószegen és Szatmáron folytatta lelképásztori munkáját. 1665-ben elfogadta I. Apafi Mihály meghívását, és a fejedelem udvari papja lett. 1679-ben megválasztották az Erdélyi Református Egyház püspökének. Gyulafehérváron hunyt el 1684. október 23-án.⁹

Halála után könyvtáráról jegyzék készült, amelyet Técsi János másolt le 1697-ben Utrechtben. Ez utóbbit másolta le Koncz József, és jelent meg az *Adattár* 16/3. kötetében. Könyvjegyzékén 351 tétel szerepel, de valószínű, hogy

József: *Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete*. Kolozsvár 1893. (Különlenyomat a Protestáns Közlönyből); Kurta József: *Tofeus Mihály (1624–1684)*. In: *Református Szemle* 104, (2011/6), 651–658.; Albert András: *Tofeus Mihály (1624–1684) református püspök szerepe a 17. századi erdélyi protestantizmusban*. In: Albert András: *Az erdélyi református egyház a 17–18. században*. Budapest 2009, 15–23.; Albert András: *Tofeus Mihály (1624–1684) református püspök szerepe a XVII. századi erdélyi protestantizmusban*. In: S. Lackovits Emőke – Szőcsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. konferencia Sepsiszentgyörgyön 2005. szeptember. I. Sepsiszentgyörgy–Veszprém 2007*, 239–250.; Kathona Géza: *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban*. Varjas Béla (szerk.): *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 401–425.; Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszeben 1766, 294.

³ Kathona Géza: i. m. 401.

⁴ Hellebrant Árpád: *A franekeri egyetemen tanult magyarok*. In: *Történelmi Tár* 1886, 607.

⁵ Segesváry Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*. Debrecen 1935, 16.

⁶ Zoványi Jenő: *A harderwijki egyetem magyarországi hallgatói*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. (1891/4), 433.; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged 1992, 1972.

⁷ Benkő Ferenc: *Parnassusi időtöltés. 1796. Hetedik darab. Enyedi ritkaságok*. Hochmeister Márton, Kolozsvár 1800, 37.

⁸ Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789 = Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789*. Budapest 2005, 246.

⁹ Herepei János: i. m. 80–82.

ennél nagyobb könyvtárral rendelkezhetett.¹⁰ A korban az egyik legnagyobb lelkészi könyvtárnak számított. Végrendeletében meghagyta, hogy amennyiben könyveit együtt adják el, a befolyt összeget felesége és gyerekei kapják meg.¹¹ Könyvei halála után szétszóródtak, így nagy valószínűséggel értékesítették azt. Mivel könyvjegyzékét Utrechtben másolták le, így az a felvetés is napvilágot látott, hogy a család Németalföldön kívánta eladni a könyveket.¹² Könyvtárának autopszia alapján azonosított kötetei azonban ma is a Kárpát-medence különböző könyvtárait gyarapítják, túlnyomó részt az erdélyieket. Különböző gyűjteményekben ma 41 kötetet ismerünk Tofeus egykori könyvtárából. Könyvtárának szakszerű elemzését Oláh Róbert végezte el doktori értekezésében.¹³

Tofeus Mihály könyvei könnyen azonosíthatóak. A címlapon neve mellett feljegyezte jelmondatát is: *Per convitia et laudes*. Magyar fordításban ez így hangzik: „Gyalázatban és dicsőségben.” (2Kor 6,8)

Tofeus Mihály kolligátumkötete

A kolligátumkötet első része a pszeudo-Hégészipposz munkáját tartalmazza. Josephus Flavius *A zsidó háború* című munkáját fordította latinra és dolgozta át, amely Ambrosius magyarázataival együtt került nyomtatásba 1544-ben Kölnben. Tofeus a kötet tartalmára vonatkozó megjegyzései mellett kétségbe vonta, hogy a szöveg Hégészipposz idején keletkezett (Kr. u. 2. sz.), ehelyett Konstantin uralkodását követő időszakra datálta. A történészek ma a 4. századra kelteznek. Ezt követi az *Ecclesiasticae historiae auctores* című Frobenius-féle gyűjteményes kiadás, ami Euszebiosz, Rufinus, Szókratész Szkholasztikosz, Theodorétosz, Hermiasz Szozomenosz és Evagriosz Szkholasztikosz Scholastikos műveit tartalmazza Wolfgang Musculus és Joachim Camerarius fordításában. A kolligátumkötet utolsó részét képezi Erasmus latin Újszövetség-fordításához készült *Annotationes* harmadik, 1522-es bázeli kiadása, amelyben Rotterdami Erasmus a görög és latin bibliai szövegeken végzett javításait vette védelmébe. Tofeus számos lapszéli jegyzettel látta el a művet, több esetben is hivatkozott az *Annotationes* egyes oldal-

¹⁰ Monok István – Németh Noémi – Varga András: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*. Szeged 1994, 89–97.

¹¹ Koncz József: i. m. 61.

¹² Monok István – Németh Noémi – Varga András: i. m. 97.

¹³ Oláh Róbert: *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége*. Doktori (PhD) dolgozat. Debreceni Egyetem, BTK Irodalomtudományok Doktori Iskola, Debrecen 2016.

számaira. A kötetben számos lapszéli jegyzet olvasható Tofeus tollából, amelyek főleg a tartalommal voltak kapcsolatosak. Kiemelte a számára fontos részeket, és néhol polemikus élel válaszolt is a szerzőknek.

A könyv útja nyomon követhető a kötetéstől egészen napjainkig. A kolligátumkötet első tulajdonosa, akinek köszönhetően a három mű egy kötetben kapott helyet az M C P supralibrosszal jelölte magát. Ősz Sándor Előd azonosítása nyomán ez nagy valószínűséggel Paksi Cormaeus Mihályt (? – 1585) takarja. Paksi tanulmányait Tolnában kezdte meg, majd Szikszai Fabricius Balázs tanítványa lett Kolozsváron. Peregrinációját 1566. május 20-án kezdte meg Wittenbergben. Később többször megfordult Genfben, Heidelbergben, Frankfurt am Mainban, Zürichben, Krakkóban, Párizsban és Padovában is. 1571-ben vásárolta a könyveket, és köttette be a supralibros szerint. A kötetés évében Strasbourgban és Heidelbergben is megfordult. Strasbourgban vásárolhatta a könyveket, amely ekkor humanista központ volt, és a művek tartalma szerint is ide sorolható. A könyvkötés további vizsgálata igazolhatja ezt a feltevést. 1576-ban tért haza. Először Sárospatakon volt lektor, majd mestere, Szikszai Fabricius Balázs halála után rektor ugyanott. Ezt követően Egerben és Szepsiben volt lelkész. Kortársai szerint hat nyelven beszélt, és korának egyik legműveltebb embere volt. Részt vehetett a Vizsolyi Biblia fordítási munkálataiban.¹⁴ Egykori könyvtárából további egy kötet ismeretes, amelyet 1568-ban vásárolt Wittenbergben, és jelenleg a marosvásárhelyi Teleki Tékában található.¹⁵ Könyvtáráról nem maradt fenn könyvjegyzék, de feltételezhetjük, hogy tíz éven át tartó peregrinációja során számos könyvet vásárolt, amelyekkel tovább gyarapíthatta humanista és teológiai ismereteit.

A kötet később Orosztoni István tulajdonába került, aki 1608-ban rendíthetetlen barátsága és nagyrabecsülése jeleként (érkeserűi, Susalith) Horváth Péternek ajándékozta. Orosztoni Istvánról kevés információnk van, de azonos lehet a Bocskai István végrendeletében szereplő személlyel, akire háromszáz forintot hagyott. Horváth Péternek és vejének, Fráter Istvánnak is tartozott Bocskai, aki végrendeletében meghagyta, hogy fizessék vissza adósságát.¹⁶ Fráter István Bocskai

¹⁴ Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi Kiadó, Budapest 2017, 207–208.

¹⁵ Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*. Ex officina Oporiniana, Basilae 1568. (Jelzete: Teleki–Bolyai Könyvtár T f 1040 b); Spielmann–Sebestyén Mihály et alii (szerk.): *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki–Bolyai. Novum Forum Siculorum*. Lyra, Marosvásárhely 2001, B 225.

¹⁶ Bocskai István: *Téstemomi rendelése*. Magvető, Budapest 1986, 21.

kai István várkapitánya volt Szentjobbon 1605-ig, majd a rá következő évben már Bocskai titkára volt.¹⁷ Mindhárman Bocskai István köréhez tartoztak, és így kerülhettek kapcsolatba. Szükséges bővebben szólni Horváth Péterről és családjáról, mert szorosan kapcsolódnak az Érkeserői Református Egyházközséghez és a könyv további sorsához. Horváth Péter és Sulyok Petronella házasságából két lány született, Fráter Istvánné Ilona és Pethő Mihályné Zsófia.¹⁸ Utóbbi Ország Borbálával közösen egy ezüstitányért adományozott az Érkeserői Református Egyházközségnek, illetve 15 köből földet hagyott a gyülekezetre.¹⁹ 1609-ban hunyhatott el édesapjuk, Horváth Péter, mert Csengerben némi arany- és ezüsttárgyon, illetve egyéb ingóságokon osztottak meg. Fiúörökös nem lévén az érkeserői Susalith Horváth család fiúágon kihalt. Horváth Péter könyvtára lányához, Ilonához kerülhetett. Fia, (bélmezei) Fráter Pál²⁰ 1633-ban az érkeserői esperesi vizitáció alkalmából Debreczeni Gergely érmelléki esperesnek²¹ (1633–1646) ajándékozta a könyvet. Az előtábla belső oldalán szereplő bejegyzés megörökíti az adományozást és felsorolja azon lelkészek nevét, akik részt vettek az

¹⁷ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* IV. Kiadja Ráth Mór, Pest 1858, 258.

¹⁸ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* V. Kiadja Ráth Mór, Pest 1859, 160.

¹⁹ Emödi András (közread. és mutatók): *Az Érmelléki Traktus egyházközségeinek 1823–1826 között összeállított históriája*. (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani XXI.) Debrecen 2018, 127. (Külön köszönet Szabadi Istvánnak és Emödi Andrásnak, hogy felhívták rá a figyelmem, és a rendelkezésemre bocsátották a megjelenés előtt álló kiadványt.)

²⁰ Szülei Fráter István erdélyi ítélőmester és (érkeserői Susalith) Horváth Ilona voltak. Fráter Pál I. Rákóczi György és Kemény János alatt is többször harcolt. Veres Mihály Kemény Jánossal együtt megvádolta, hogy I. Rákóczi György fejedelem ellensége és Bethlen István híve. Emiatt a váradi várba zárták, és a csételeki, valamint a bélmezei apai örökségét elkobozták. Innen írta epekedő, verses leveleit feleségének. A nemesség támogatását élvezte, így sikerült megszöknie. A fejedelem nem adta vissza birtokait. II. Rákóczi György a hajdúk kapitányává tette, és 1654-ben új adományként, a fiúágra szabályozva visszaadta neki bélmezei birtokait. Felesége Barcsay Anna volt, akitől két fia született. (II.) György és (II.) István. 1658-ban hunyt el. Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* V. 258–260.; Móricz Béla: *Két XVII. századi erdélyi énekszerző életrajzához* (Fráter Pál, Fráter István). In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975/4) 461.; Zsák J. Adolf: *Bélmezei Fráter Pál verse feleségéhez 1660 körül*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1901/1) 66–67.

²¹ 1633-ban Bihardiószegen volt lelkész, és ugyanezen évben a tasnádi generális zsinaton nevezték ki esperesnek. Az ő idejében került az egyházközséghez egy nagyobb úrasztali ezüstitányér 1635-ben. Jelen volt az 1646-ban megtartott szatmári nemzeti gyűlésen mint pocsaji lelkész. 1649-ben hunyt el. Emödi András: *i. m.* 68.; Debreceni Ember Pál: *A magyarországi és erdélyi református egyház története*. Sárospatak 2009, 464.

esperesi vizitáción. Eszerint Debreczeni Gergelyhez csatlakozott Sajókeresztúri Márton székelyhídi,²² Debreceni János érsemjéni²³ és Cégényi Jakab nagykágyai²⁴ lelkész. A levéltári iratok nagy része elpusztult Nagyvárad török elestekor és a Rákóczi-szabadságharc során, így ezzel a korai bejegyzéssel sikerült új adatokkal bővíteni az érmelléki lelkésznévsort. Fráter Pál feleségével közösen egy belül aranyozott ezüstpoharat adományozott az egyházközségnek, Fráter Istvánnal közösen pedig a Nagyhegyen levő szőlőt.²⁵

A könyvet Debreczeni Gergely fia, Debreczeni Péter²⁶ örökölte, aki 1656-ban Tofeus Mihálynak ajándékozta azt az akkori szolgálati helyén, Bihardiószegen. Teleki József (1675–1732) adományaként került a Nagyenyedi Református Kollégium könyvtárába. Halála után felesége, Árva Bethlen Kata adta át férje könyvtárát az enyedi kollégiumnak 1739 táján. A könyvtárát a Theca Thelekiana név alatt vették nyilvántartásba.²⁷ A kötet magán viseli a könyvtárrendezések nyomát. A Teleki Tékán belül kétszer cserélt helyet, majd átkerült a D jelzetű tékába, megszüntetve az eredeti, különálló elrendezést. Gyaníthatólag 1849 után egy B jelzetű könyvespolcra került át. Azt sajnos nem tudjuk, mikor szüntették meg a Theca Thelekianát. 1849-ben a könyvtár szinte teljes egészében megsemmi-

²² 1596. március 19-én vagy 1609-ben iratkozott be a debreceni kollégiumba. 1646-ban részt vett a szatmárnémeti zsinaton mint micskei lekipásztor. Debreceni Ember Pál: *i. m.* 299.; Szabadi István (szerk.): *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I.* Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen 2013, 226., 233.

²³ 1613-ban iratkozott be a debreceni kollégiumba. Az érsemjéni egyházközség korai iratai elégték. A legkorábbi adat szerint 1644-ben Török Márton ajándékozott egy kannát az egyházközségnek. Így megtudhattuk ki volt a lelkész 1633-ban Érsemjénben. Szabadi István: *i. m.* 237.; Emödi András: *i. m.* 250.

²⁴ 1608. április 15-én írta alá a debreceni kollégium matriculáját. 1619. november 10-én a csengeri közzsinaton ordinálták. A nagykágyai lelkésznévsor nem ismeretes. Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679. In: *Történelmi Tár* 1898, 627.; Szabadi István: *i. m.* 233.

²⁵ Emödi András: *i. m.* 128.

²⁶ Debrecenben született 1608-ban. 1627. augusztus 17-én iratkozott be a felsőbb osztályokba Debrecenben, ahol contrascriba és 1634-től senior volt. Nagyszőlősen volt rektor. 1636. május 14-én a leideni, míg 1638. június 12-án a franekeri egyetemre iratkozott be. 1647–1650 Munkácson volt lelkész. Ő lehetett 1666-ban Alsómisztótfaluban és 1671-ben Técsőn a lekipásztor. 1671-ben hunyt el. Munkája: *Tizenkét idvösseges elmelkedesnek...* (RMNY 1577) Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon.* Ladányi Sándor (szerk.), kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=594> (Megnyitva: 2018. 04. 01.)

²⁷ Nagy Géza: *A Bethlen-Kollégium tudományos gyűjteményeinek története.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R-T., Kolozsvár 1947, 10.

sült. Mintegy 500 kötet vészelte át az eseményeket, és került vissza a könyvtár állományába. 1850 és 1884 közötti ideiglenes helyén használhatták a „B. III. 16.” raktári jelölést. A könyvtár 1885-ben került jelenlegi helyére, a Bethlen Gábor Kollégium keleti szárnyának első emeletére. Ekkor került a Th(eológiai könyvtár) 158 jelzet alá. Egy előző tanulmányomban már felvetettem azt az elméletet, mely szerint Tofeus Mihály könyvtárát halála után elárverezték és könyveinek egy részét a Teleki család vásárolhatta meg.²⁸ A dési ferences rendház könyvtárában nyolc kötet található Tofeus Mihály egykori könyvtárából, amelyek Teleki Károly adománya révén kerültek oda. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár tizennyolc kötete őrzi Tofeus Mihály possessor-bejegyzését, ebből tizenegy kötet pedig Teleki Sámuel könyvtárából származik. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában nyolc kötet található Tofeus könyvtárából, amelyből három Teleki Sámuel tulajdonában is volt. Tofeus könyvtárát 1697-ben bocsáthatták árverésre. Könyvtárának egy részét megvásárolhatta Teleki Sándor (1679–1754), ami generációkon keresztül öröklődött a családon belül.

1750-ben még biztosan a Nagyenyesi Református Kollégium könyvtárában volt a brandenburgi fejedelem udvari papjának, Joachimus Menciliusnak a tanatológia kézikönyve,²⁹ amely elméleti és gyakorlati tudást kívánt biztosítani a halál és a haldoklás tudományában. A kötetet Szikszai Siderius István³⁰ vásárolta meg 3 forintért és 60 dénárért. Ezután került Tofeus tulajdonába. 1750-ben már a Nagyenyesi Református Kollégium bejegyzését olvashatjuk. Innen került a Marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtárába, amelyet jelenleg a Teleki–Bolyai Könyvtár őríz. Tofeus jegyzetei nem szerepelnek a kötetben, így valószínűleg nem olvasta azt.

Tofeus Mihály kolligátumkötete számos új információval szolgált a 17. századi egyház- és művelődéstörténethez. Sikertől két új művel gyarapítani Tofeus

²⁸ Gordán Edina: Tofeus Mihály könyvei (1629–1684) a dési ferences rendház könyvtárában. In: *Per Aspera ad Astra* V (2018/1).

²⁹ Mencilius, Joachim: *Thanatologia sive de morte tractatus theoreticus et practicus*. Johann Jacob Genath, Basilea 1632. (Jelzete: Teleki–Bolyai Könyvtár Bo-9219)

³⁰ 1608. március 14-én a wittenbergi egyetemre, míg 1609. április 24-én Keserői Dajka Jánossal együtt a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Megfordult a marburgi egyetemen is. Háromszor disputált David Pareusnál (RMK III. 1171, 5828, 6089). 1610. november 1-jén indult haza. 1612 és 1616 között Sárospatakon volt rektor. Szabó András: *i. m.* 252.; Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595 és 1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról, In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*. 1980, 331.

egykori könyvtárának jegyzékét. Az érmelléki lelkésznévsor szintén két új névvel gazdagodott. Képet kaphatunk a könyv útjáról a kötetéstől egészen napjainkig.

Melléklet

Jelzete: Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Th 158.

HEGESSIPUS: Egesippi historiography inter scriptores ecclesiasticos vetustissimi, de rebus a Iudaeoru(m) principibus in obsidione fortiter gestis, deq(ue) excidio Hierosolymorum, aliarumq(ue) civitatum adice(n)tium, libri V. ... (Interpr.: Ambrosius Mediolanensis) – Coloniam, excudebat Iaspar Gennepaeus, 1544.

2° - [5], LXVIII f.

VD16 H 1255 - BVB BV004396206

105. *Egesippi Historia in folio*³¹

Kötés: Négy duplabordára fűzött, fatáblás, vaknyomásos natúr bőrkötés két fémkapoccsal, sarokveretekkel. Német típusú reneszánsz kötés. A könyvtest metszése piros.

Poss.: Supralibros: M C P 1571

Ingenua Probitate sincera charitate praeclarus, generositate, nitidus, D(omi)n(us) Stephanus Orostoni indeclinatae mun(us) amicitiae suae, chari[at]is ergo pagens praesentis libris opulentissima donatione demonstravit Anno 1608 17 die Feb(ruarii) (címlap r.)

Ex libris Petri Susalyth Horvat de Keserü 1608 13 die Feb(ruarii) (címlap r.)

Generosus ac Egregius vir D(omi)nus Paulus Frater dono dedit hunc librum hystoriarum Belmezeini, mihi, Gregorio Debrecino, cum fungerer labore visitationis juxta offitium senioratus mei, cum viris R(everen)dis D(omi)no Martino S. Kereszturino Pastore Szekelyhidiensi: D(omi)no Johanne Debrecino Pastore Semieniensi: et D(omi)no Jacobo Czeghenio Pastore N. Kadgiensi: Anno 1633. circa festum D. Martini. (előtábla belső oldala)

P S H D K Anno 1608 (címlap r.)

Donu(m) Nobil. Viri D. Petri Debrecini Dioszeghini 1656. 22. Maji (címlap r.)

Mich(aelis) Tovfaei Per convitia et laudes (címlap r.)

Coll(e)g(ium) Enyed(iensis) N. (címlap r.)

³¹ Monok István: i. m. 91.

A N. Enyedi Ref. Tanoda Könyvtára (pecsét, címlap r.)

Bethlen-Főiskola könyvtára (pecsét, címlap r.)

Megj.: Tofeus Mihály latin nyelvű bejegyzéseivel az előzéklapokon és a lap-széleken.

B. III. 16. (előtábla belső oldala)

Th. Teleki Ord. 2. l. 43. (áthúзва, előzéklap v.)

Th. Teleki Ord. 3. l. 28. (előzéklap v.)

Th. D. I. 6. 14. (címlap r.)

(*Coll. 1.*) *EUSEBIUS* Caesariensis et alii: *Ecclesiasticae historiae* autores. Eusebij Pamphili Caesariae Palaestinae episcopi historiae ecclesiasticę lib. X. Vuolfgango Musculo interprete. Ruffini presbyteri Aquileieñ. historiae ecclesiasticae lib. II Eusebij Pamphili De uita Constantini lib. V. itidem à Musculo latini facti. Socratis Scholastici Constantinopolitani, eodem interprete lib. VII Theodoriti Episcopi Cyri, Ioachimo Camerario interprete. lib. V Hermij Sozomeni Salaminij, Musculo interprete. lib. IX. Theodori Lectoris collectaneorum ex historiae ecclesiastica lib. II eodem interprete. Euagrii Scholastici, eodem interprete lib. VI. – Basilaе, Froben, 1549.

[12], 806, [68] p.

VD16 E 4278 – BVB BV004244331

(*Coll. 2.*) [Biblia Lat.] Des Erasmi Roterodami in novum testamentum ab eodem tertio recognitum, annotationes item ab ipso recognitae, et auctario neutiq(ue) poenitendo locupletatae. – Basilaеam, apud inclytam Rauracorum, 1522.

VD16 E 3094 – BVB BV041210505

[8], 629 [=631], [2] p.

Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai

A kora újkori értelmiségiek szellemi arculatáról sokat elárul könyvtáruk szerkezete. Ezért kezdte el a szegedi művelődéstörténeti műhely még az 1980-as években az intézményi és magánkönyvtárak 1750 előtti jegyzékeinek gyűjtését és közlését. A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai sorozat kötetei pedig ezen jegyzékek alapján dolgozzák fel analitikusan néhány magánkönyvtár állományát, próbálják feloldani a jegyzékek tételeit. Az erdélyi szász Gustav Gündisch is hasonlóképpen rekonstruálta néhány német ajkú értelmiségi könyvtárát.¹

Nehezebb a dolgunk azon értelmiségiek esetében, akiknek könyvtáráról nem maradt fenn jegyzék. Sajnos a 16–17. századi erdélyi egyház- és művelődéstörténet legnagyobb alakjai (Heltai Gáspár, Dávid Ferenc, Tordai Sándor András, Apácai Csere János, Szenci Molnár Albert stb.) esetében ezzel a helyzettel állunk szemben. Az ő könyvtárukat csupán autopszia útján lehet rekonstruálni. Ezt a rekonstrukciót viszont soha nem tekinthetjük teljesnek, újabb kötetek előkerülése folyamatosan felülírhatja a korábbi következtetéseket.

Jelen tanulmányban Szenci Molnár Albert könyvtárának rekonstrukcióját kíséreljük meg. Az elmúlt évtizedek élenkülő könyvtörténeti kutatásai nyomán

* Ősz Sándor Előd (Gyergyószentmiklós, 1982). Tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (2005 – első lelkészképesítő) és BBTE Református Tanárképző Karán (2006 – magiszteri, 2017 – doktori) végezte. 2005–2007 között a Kolozsvár-alsóvárosi Református Egyházközség segédlelképásztora, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa. Érdeklődési területei: az Erdélyi Református Egyház kora újkori szervezete és működése, református iskolatörténet, református lelkészek és tanítók életpályája, 16–17. századi értelmiségiek könyves műveltsége, Kálvin teológiájának hazai recepciója.

¹ Gündisch, Gustav: Matthias Schiffbaumer (1547–1611) erdélyi evangélikus superintendens könyvtára. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest 1980, 99–106. Uő: Die Bücherei des Herrmanstädter Retschherrn Johann Bayer. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* XIII (1990/1), 23–34. Uő: Die Bibliothek des Herrmanstädter ev. Stadtpfarrers Andreas Oltard († 1660) und seiner Familie. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* XVII. (1994/2), 121–143.

számos gyűjtemény 16–17. századi állományának katalógusa készült el. E katalógusok tartalmazzák a tulajdonosjegyeket, és utalnak a más jellegű kéziratos bejegyzésekre is. Ennek köszönhető, hogy az elmúlt évtizedben a Szenci possessorbejegyzését hordozó, ismert kötetek száma csaknem megkétszereződött. Úgy érezzük, elérkezett az az idő, amikor elégséges mennyiségű kötet áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy mérleget vonjunk a témában. Nem győzzük hangsúlyozni, hogy eredményeinket nem tekintjük kizárólagosnak, a jövőben esetlegesen előkerülő példányok nagymértékben átírhatják azokat.

Ebben a tanulmányban csak azokról a kötetekről beszélünk, amelyek hosszabb-rövidebb ideig az ő tulajdonában voltak. A könyvek címlapjának alsó részére mindig bejegyezte a nevét, illetve a beszerzés dátumát, legtöbbször a helyét is. Ezeket az adatokat csak akkor nem jegyezte be könyveibe, ha az ajándékozó ajánlásából kiderült, hogy az övé.

Külön csoportot alkotnak azok a kötetek, amelyeket Molnár Albert valakinek ajándékozott, és a címlapon nem a possessorbejegyzése, csupán dedikációja szerepel. Számos ilyen kötet is előkerült az elmúlt időszakban. Ezek részben saját kiadványok, részben kortárs munkák. Kérdés, hogy a nem saját szerzőségű kiadványokat korábban elolvasta-e, vagy sem. Az eddig kézbe vett kötetekben nem találtunk egyetlen olyan széljegyzetet sem, amely erre utalna. Ezeket a nyomtatványokat nem tekintjük könyvtára szerves részének, így jelen írásban nem vizsgáljuk őket.

Szintén eltekintünk a naplójából vagy levelezéséből ismert kötetektől. Ezek feltérképezése további kutatást igényel. Jelen írásban csak a példányszinten ismert köteteket vizsgáljuk. Mindkét forráscsoport vizsgálatára további tanulmányokban fogunk visszatérni.

Kutatástörténet

A Szenci Molnár Albert tulajdonosjegyét őrző könyvekre már a 20. század első felében felfigyelt a kutatás. Herepei János két világháború között született, ám jóval később napvilágot látott, Szenci utolsó éveiről szóló tanulmányában említ két olyan kötetet, amelyet a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában látott.² (Sajnos nem közölt címeket, csak – azóta megváltozott – jelzeteket, így az egyik kötet lappang, Jakó Zsigmondék 1950-es években zajlott felmérésekor már

² Herepei János: Szenci Molnár Albert utolsó állomáshelye. In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. Budapest–Szeged 1965, 31–32.

nem került elő.³⁾ Az 1974-ben Szencen tartott emlékkonferencia előadásai újabb köteteket hoztak felszínre. Borsa Gedeon a németújvári ferences könyvtár két kötetében,⁴ Imre Mihály pedig Hódmezővásárhelyen őrzött *Biblia Tigurina*-ban találta meg a zsoltárfordító possessorbejegyzését. Imre Mihály a *Biblia Tigurina*-ról szóló tanulmányában – valószínűleg Czegle Imre közlése alapján – megemlíti négy kötetet, amelyet a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őriznek.⁵ Vásárhelyi Judit az 1982-es könyvaukción bukkant rá Molnár Albert újabb könyvére, Antonio Coccio Sabellico *Exemplorum libri decem* című művére, amelyet akkor az Országos Széchényi Könyvtár megvásárolt.⁶ 2009-ben e sorok írója a gyulafehérvári Batthyaneumban talált egy Kálvin műveit tartalmazó kolligátumot, amely a zsoltárfordító eddig ismert legrégebbi könyvbeszerzése.⁷ 2010-ben Vásárhelyi Judit Szenci Molnár birtokában levő Biblia-kötetekről,⁸ 2011-ben pedig a zsoltárfordításokról és -kommentárokról írt.⁹ Mindkét tanulmány a Szenci-könyvtár egy darabjának a rekonstrukciója, de addig publikálatlan kötetekről is hírt ad. Zvara Edina a Kismartonba hazakerült Esterházy-könyvtárban talált két Szencihez köthető corpust.¹⁰ Szabó András Péter hívta fel a figyelmünket arra a német nyelvű zsoltároskönyvre, amely Molnár Albert gyűjtemé-

³ Jakó Zsigmond: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtárának possessorai*, kézirat, másolata az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

⁴ Borsa Gedeon: Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron. In: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Adattár 4. Szeged 1978, 289–292.

⁵ Imre Mihály: Molnár Albert *Biblia Tigurina*-ja. In: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Adattár 4. Szeged 1978, 301–315.

⁶ P. Vásárhelyi Judit: Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához. In: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburciana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Adattár 10. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1990, 267–269.

⁷ Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin levelei. Új adatok a zsoltárfordító és fia biográfiájához. In: *Református Szemle* CII (2009/6), 747–756.

⁸ P. Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. rec.iti. Budapest 2010, 281–286.

⁹ P. Vásárhelyi Judit: *Psalmi: arma culturae*. In: Péntes Tibor Szabolcs (szerk.): *Septempunctata. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*. rec.iti. Budapest 2011, 34.

¹⁰ Zvara Edina: *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szege-di Egyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Szeged–Budapest 2013, 382., 404.

nyéből került a nagyszebeni Astra-könyvtárba.¹¹ Legutóbb pedig az elmúlt év márciusában, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár honlapjára feltöltött katalógusban bukkant fel újabb két kötet.¹²

A kötetekről

Jelen pillanatban 16 olyan kötetet ismerünk, amely bizonyosan Szenci Molnár Alberté volt. A továbbiakban ezeknek a katalógusát közöljük. A kötetek sorrendjét a beszerzés időpontja határozza meg. A Burgenlandban (Németújváron és Kismartonban) őrzött darabok kivételével mindegyiket kézbe vettük és vizsgáltuk.

1.

Jean Calvin: *Acta synodi Tridentinae cum antidoto*, [Genevae], 1547 [Joannes Girardus] (BiblCalv 47/3, Adams C 2787, GLN-102) + Jean Calvin: *Interim adultero-germanum* [editio prima], [Genevae], 1549, [Ioannes Girardus] (BiblCalv 49/6, Adams C 374, GLN-144) + Jean Calvin: *Libellus de Coena Domini*, Genevae, 1545, Joannes Girardus (BiblCalv 45/7, GLN-85) + Gallasius, Nicolaus [tk. Calvinus, Johannes]: *Pro G. Farello adversus Petri Caroli calumnias, defensio*, [Genevae], 1545, [Johannes Gerardus] (BiblCalv 45/10, GLN-88)

Kartontáblás, préselt bőrkötés.

Első táblán és a címelőzéklapon: Tollpróbák, számítások

Címlap: Alberti Molnar 1598. Heidelbergae

Pauli Tsernatoni 1669 Enyedi[...]

[A címlap sérült, jobb oldalát levágták]

Koll. 2: p. 2.: Index in Interim [Szenci Molnár Albert kézírása]

Szenci Molnár Albert latin nyelvű, tartalmi vonatkozású széljegyzetei.

Román Nemzeti Könyvtár, Batthyaneum-fiókkönyvtár, Gyulafehérvár
B X 23¹³

¹¹ Cornea, Lucian: *Cartea veche străină (Sec. XVI–XVII) [in Biblioteca "Astra" Sibiu]* Biblioteca Astra, Sibiu 1978, 33–34.

¹² <http://www.telekitekara.ro/katalogus/3510> (Megnyitva: 2017. december 14.)

¹³ Közölve: Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Erdélyi Református Egyházkerület, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2014, 390–392.

2.

Psalmorum Davidis Prophetæ Regii, paraphrasis metrorhythmica..., Heidelbergae, DMXCVI[!] [1596], Petrus Mareschallus (VD16 B 3261)

Kartontáblás pergamenkötés, az első tábla hiányzik.

Első táblán egykor: Georgii Fem[ger] Mercurens[is] [17. sz.].¹⁴

G. Wagner.

Címelőzéklap r: Cui Patria caelum est, ei / Exilium mundi minus est molestum.

Georg Wagner

Anna Hans Fri[...]

Címlap: Alberti Molnar, 1608 Francofurti ad Moenum.

Georgii Wirts donatione Ioannis Molnar 1635.

Hátsó táblán: Anni Dni 1526 Cum Legatus Ungtmandt[!] esset Constantinopoli, erat reditus Solimanni Imperatoris Tucici sexagies centena millia aureor[um].

Pagina 445. Psal 78 v. 15 deest ultima Linea. Unus rhythmus totus.

Szeben Megyei „Astra” Könyvtár S I 852¹⁵

3.

Vavřinec Benedikt Nudožer: Grammaticae Boemicae ad leges naturalis methodi confirmatae et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo, Praga, MDCIII [1603], officina Othmariana. (VD17 23:292056C)

Első táblán: Sum Przechii Liberi Baronis ab Hoddiegeva 4. April. Anno 1610.

Címlap: Alberti Molnar ex donatione generosi Dni Przechii Liber. Ab Hoddegov. 1610 die [...]

Conventus NemetUj[váriensis] 1661.

Németújvári Ferences Rendház könyvtára 4/52.¹⁶

4.

Diego de Covarrubias y Leyva: Opera omnia, Francofurti ad Moenum, MDXCIX [1599], Johann Feyerabend (VD16 C 5635)

Kartontáblás pergamenkötés.

¹⁴ Cornea még közli az első tábla feliratát, a tábla azóta elveszett vagy lappang.

¹⁵ Közölve: Cornea, Lucian: *i. m.* 33–34. A kötetet Szabó András Péter fotói segítségével írtuk le, ugyanis jelenleg lappang.

¹⁶ Közölve Borsá Gedeon: *i. m.* 290–291.

Címlap: Conrad Vietor Marpurge[n]sis.
Alberti Molnar / ex Bibliotheca Vietoriana / Marpurgi 1610
Georgii Wirts/Wirth jure hae[...] Claudiop[oli] A. 1635.
Liber Scholae S. Patak 1739.
Sárospataki Református Kollégium könyvtára EE 184

5.

Aussführliche und in Gottes Wort wolgründte Glaubensbekäntnuss [!] der evangelischen Kirchen im Königreich Böhmen, Amberg, MDCXI [1611], [Johann Schönfeld] + Christlich und in Gottes Wort wolgründtes Glaubensbekäntnuss [!] der verfolgten evangelischen Kirchen in und ausser Hispanien ..., Amberg, 1611 Johann Schönfeld + Ambrosius Blarer: Der geistlich schatz Christlicher Vorbereitung unnd gläubigs Trost wider Tod und Streben..., Zürich, 1612, Johann Rudolph Wolff.

Papírtáblás pergamenkötés.

Címlap: Alberti Molnar 1612 Marpurgi.

Németújvári Ferences Rendház könyvtára 4/97¹⁷

6.

Wolfgang Musculus: In Davidis psalterium sacrosanctum commentarii ... editio postrema. Basileae, 1599 (VD16 B 3265)

A kötéséről nincs adatunk.

Címlap: Alberti Molnar 1613 Marpurgi

Emptus ab eodem flo. 2 den. 75 per possessorem Paulum Cegledium Tyrn[aviae] 1615. 5. Maji.

Esterházy-könyvtár, Kismarton 15843 N/2¹⁸

7.

Théodore de Bèze: Volumen primum tractationum theologicarum, editio secunda, Genevae, MDLXXXII [1582], Eustathius Vignon (GLN-2922) + Théodore de Bèze: Volumen alterum tractationum theologicarum, editio secunda, [Genevae], MDLXXXII [1582], Eustathius Vignon (GLN-2962)

Kartontáblás pergamenkötés.

¹⁷ Közölve: Borsa Gedeon: i. m. 291–292.

¹⁸ Közölve: Zvara Edina: i. m. 382.; P. Vásárhelyi Judit: *Psalmi, arma culturae*, 34.

Első táblán: Valet f. 2 d. 75. [17. sz.]

Címelőzéklap 1r: M. D. M. [Martinus Dús Muraközi ?] [17. sz.]

Címlap: Alberti Molnar 1613 / Marpurgi

Liber Ill. Scholae S. Patak 1739.

Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára C 285

8.

William Whitaker: Opera Theologica Duobus Tomis ... Tomus primus, Aurelia Allobrogum [Genf], MDCX [1610], Samuel Crispinus + William Whitaker: Operum Theologicorum Tomus alter, Aurelia Allobrogum [Genf], MDCX [1610], Samuel Crispinus

Kartontáblás pergamenkötés.

Első táblán: Valet fl. 5 den. 40. [17. sz.]

C. D: Joh. SzentPetri[!] p. t. Rectoris S. S[áros]Patak. Pignus relictum in bibliotheca Coetus S. Patakien[sis]. Pro commentario William Attersoll scripto super librum Numerorum. Angl[ice] Ao. 1649. 23. die April[is] quem data occasione sine tergiversa[ti]one accepto pignere remittet.

Címlap: Alberti Molnar 1613 / Marpurgi.

Ex libris Ladislai Mező Szánthaj An. 1628.

Joanis Miskolci An. 1635 emp[tus] f. 5.

Thomae Fony 1637.

Liber Scholae Ill. SarosPa[ta]kiensis. [17. sz.]

Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára D 11

9.

Simon Schard: Lexicon ivridicum.... Coloniae Agrippinae, MDC [1600], haeredes Joannis Gymnici sub Monocerote (VD16 S 2282)

Kartontáblás pergamenkötés.

Címlap: Alberti Molnar ex libris Vietorianis / Anno 1613 Marpurgi

Sum Michaelis Daln[oki] emt[us] Claudiop[oli] 163[?] den. 195.

Ex libris Stephani Nagybanyai mpria. [17. sz.]

Ecclae. Unit. Claudiop. [17. sz.]

Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában U 61750

10.

Martin Bucer: Scripta anglicana fere omnia, Basileae, MDLXXVII [1577], Petrus Perna (VD 16 B 8924)

Kartontáblás félbörkötés.

Címlap: Alberti Molnar 1613 / Francofurti ad Moenum

Johan. Molnár [17. sz.]

Est Stephani F. Tolnai, emptus ab haeredibus p[iae] m[emoriae] Molnár.

Samuelis Szatm[ár]Némethi Claudiopoli A. 1693.

Coll. Refor. Claudiop. [18. sz.]

Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában R 83322¹⁹

11.

Théodore de Bèze: Annotationes maiores in Novum Dn. Nostri Iesu Christi Testamentum. [Genevae], MDXCIII [1594] [Jérémie Des Planches] (GLN-3689)

Fatáblás, préselt bőrökötés.

Supralibros: I C G / 1604.

Címlap: Monumentum et pignus amoris Jeremiae Coleri in clarisimu[m] doctissimu[m] [...] d[omi]nu[m] Albertu[m] Molnar. [1615. máj. 28]²⁰

Ex libris Martini Thálly[ai] [17. sz.]

Post Schol[ae] Orth[odoxae] Claudiopolit[anae]

Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában R 84043²¹

12. Biblia. Sacrosancta Testamenti Veteris et Noui, ... translata in sermonem Latinum ... Tiguri, MDXLIII (1544), [Christoph Froschauer]

Fatáblás, préselt bőrökötés kapcsolatok sarkaival.

Első táblán: Ex Libris defuncti fratris, Sam[uelis] Benkő venit ad manus meas d. 29. May 780.

¹⁹ Herepei János: *Szenci Molnár Albert utolsó állomáshelye*, 31–32.

²⁰ Szabó András (szerk.): *Szenci Molnár Albert naplója*. Universitas, Budapest 2003, 97.

²¹ Közölve: P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei*, 281.

Címelőzéklap v: Ezen Bibliat bírta: 1-o. Erasmus. 2-o. A derék Molnár Albert. 3-o. Intzédi József (Báró) tudós és író. 4-o. Bekő[!] ... a Transylv. írója. Fedezte fel L[iteráti] Nemes Sámuel mtk. 1834-ben Barassóba.

Címlap: Alberti Molnar ex donatione D[omi]ni Erasmi Eulii, Heidelberg Anno 1622 Mense 7bri.

Törölt possessorbejegyzések

Török Károly Pest 1869. Máj. 12.

f. I/1r: In honor[em] b[eatae] m[emoriae] Alberti Molnár Possessoris antiqui [...]piat sibi. Josephus Intzédi 1712.

f. I/95v: Anno 1623. 1. 7bris egebam mortua filiola.

f. I/129r: Die 9 August. 1632. Alb. Juliae.

f. III/71v: Bizontalan helyeken budosunc.

f. I/299v: die 21 9br. 1640.

f. I/307r: die 27 9br. 1640.

f. I/318v: 1641. 16. Juny Gyergen. / 1642. die 30. Maj. Fogarasini.

f. I/367r: Die 1. Julii 1640.

Hódmezővásárhelyi Református Gimázium könyvtára Fo 147.²²

13.

[Johannes Magirus: Anthropologia, Hoc est: Commentarius eruditissimus In aureum Philippi Melanchthonis libellum de Anima, Francofurti, MDCIII [1603], Wolphgang Richter] – a kötet címlapja hiányzik. (VD17 39:136605R)

Kartontáblás pergamenkötés, a metszése gazdagon díszített.

A kötet gerincén: Joh. Magiri / [I]n Phil. Melanchtonis / libellum de anima / Prolegomena. [Szenci Molnár Albert írása]

Első táblán: Alberti Molnar / 1622

Valet d. 50.

f. 1. Joh Magyri in Animam Phil. Mell. [18. sz.]

Liber Coll. Ref. Mvásárhelyensis 1784.

Hátsó táblán: A 1671. 19. 9bris Recognosco per praesentes q[uo]d En Kulczár András keves[?] pénzemet felvettem Pávaj Dávid Uramtól egy pénzel sem tartozik eok[egye]lme. Coram Michael V. et Gabriele Patai Nobilium.

Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely B o 4935

²² Közölve: Imre Mihály: *i. m.* 304–315.

14.

Marco Antonio Coccio Sabellico: Exemplorum libri decem..., [Strassburg, 1518, Matthias Schürer] (VD16 S 34)

Kartontáblás bőrkötés, 1738 utáni, körbevágták.

Címelőzéklap v: Leáztatott exlibris.

Pecsét: Ernst Lajos gyűjteménye[!].

Címlap: Alberti Molnar / 1623 Heidelbergae

Excusi Argentinae 1518 [SZMA kézírása]

Thom[...] Ao. 1635

s. 40. [17. sz.]

f. IXv: Legebam Clausenburgi 30. Xbris 1630. Alb. Molnar.

Fataliter legebam Medgyesini 22da [D]ecembris 1738. [La]dislaus Toldal[agi].

f. XXv: Legebam Cal. Jan. 1631. [SZMA]

Legebam 9na Januar. 1739. [TL]

f. XLIr: Legebam die 3. Jan. Anno 1631. [SZMA]

f. XLIVv: Vide Praefationem Bibliorum Heltanorum. [SZMA]

f. LV: die 5. Jan. Ann. 1631. [SZMA]

f. LVv: 7. Jan. 1631. legebam Clausenburgi. [SZMA]

f. LXr: 9. Jan. 1631.

f. LXIV: [...] 8. 1631.

f. LXXIr: Saevior hac [...]dina fuit Batorea [...] postmodum [...] inclusa 16[...]

f. XCIXv: Claudiopoli, perlegi 22 Febr. 1631. Alb. Molnar.

A kötetben több rajz is található, a római Pantheon, illetve egy galamb ábrázolása.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest Quart. Lat. 3979²³

15.

Johann Piscator: Ad Conradi Vorstii ... Amicam Duplicationem responsio. Herbornae Nassoviorum, 1618 (VD17 14:668590L)

Kartontáblás préselt pergamenkötés, a kolligátum első darabja Andreas Essenius: *Systemtis Theologici pars prior*, Ultrajecti MDCLIX, a második Andreas Essenius: *Systemtis Theologici tomus secundus*, Amstelaedami, MDCLXI műve. A kiadási év alapján egyik sem lehetett Szenci Molnár tulajdona.

²³ Közölve: P. Vásárhelyi Judit: Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához, 267–268.

Első táblán: Valet [...] dr. 25 ... ha veszik. [17. sz.]
Címlap koll. 1: Liber illustr. Scholae S. Patakino-Albensis.
Címlap koll. 3.: Alberti Molnar / 1623
Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely B o 2514/3

16.

La Bible, qui est toute la sainte Esriture du Vieil et Nouveau Testament autrement l'Ancienne et la Nouvelle Alliance. Le tout reveu & confere sur les textes hebrieux & grecs par les pasteurs & docteurs de l'Eglise de Geneve avec un nouvel indice par lieux communs item les Pseaumes & Cantiques avec les prieres ecclesiastiques. A La Rochelle, 1616, de l'imprimerie de H. Haultin par Corneille Hertman

Kartontáblás félbőrkötés, 19. sz.

Címlap: Alberti Molnar / 1624 Amsterdamj

Biblioth[ecae] Gymn[asii] Schaesb[urgensis] [18. sz.]

Hátvédlap 1v:

Anno 1637 le 5 de May moy Thomas du Plessis suis parti de Goskona [Gascogne] et le le [!] 27 de May suis arivé a mon cache [Munkács] et la aiet resu pour enseigne dedans la companiee du Capitaine Sigement Cosement [?] et la j'ai resu un moys de gage et le 21 d'Octobre m'a esté [donné?] mon drapau a Fogerache.

Ce livre apartoint a moy Gilbert Bydforth [?] Anno 1650

A szöveg fordítása: 1637. május 5-én, én Thomas du Plessis elindultam Gascogne-ból [?] és május 27-én érkeztem rejtékelyemre/állomáshelyemre, Munkácsra, ahol Cosement [Kozma?] Zsigmond kapitány kompániájában fogadtak zászlósnak, és ahol egy hónap fizetséget kaptam, és október 21-én kaptam [?] a zászlómat Fogarasban.²⁴

Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtára, a Segesvári Muncípiumi Könyvtárban 123 DS VIII-13²⁵

Ide kell számítanunk még azt a kötetet, amelyet Herepei János valamikor 1927 és 1940 között a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában látott,

²⁴ A szöveg átírásáért és fordításáért Hátori Nagy Zsuzsának, Tóth Gábornak és Dede Franciskának mondok köszönetet.

²⁵ Részben közölve: P. Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei*, 282–284.

ám sem címét, sem jelzetét nem közölte, csupán annyit írt róla, hogy a Szászvárosi Kollégium anyagából került akkori helyére.²⁶ Azt viszont elárulja, hogy Szenci 1609-ben vásárolta Marburgban, 1635-ben pedig Kaspar Graffiushoz, a kolozsvári német ajkú református gyülekezet lelkipásztorához került.

A 17 nyomtatvány mellett ránk maradt a könyvtár két kéziratosa is: Szenci naplóját 1669 körül Pápai Páriz Ferenc szerezte meg, és folytatta saját életrajzi bejegyzéseivel. Ma a Teleki Téka őrzi.²⁷ *Collectio Molnariana* című levélgyűjteménye fián, Isaac Basire-n, Szatmári Pap Zsigmondon keresztül Kemény Józsefhez került, aki a zsoltárfordítóhoz köthető iratokat új rendbe állította, és Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának adományozta.²⁸

Szólnunk kell még arról, hogy Szenci Molnár Albert feleségének, Kunigunda Ferianariának a könyvtárából is fennmaradt két kötet a németújvári ferences könyvtárban. Piscator német Biblia-fordításának 1604-es kiadását (Johann Piscator: *Biblia, das ist, alle Bücher der H. Schrift ...* Herborn, 1604. – VD17 1:053121N) Kunigunda Batthyány Ferenc feleségének, Poppel-Lobkowitz Évának ajándékozta. A Bibliához készült függelék (Johann Piscator: *Anhang an das Alte Testament...* Herborn, 1606. – VD17 3:316497B) is tőle került a Batthyány-könyvtárba. Mindkét kötetben a *Kunigunda Vietorin* possessorbejegyzés szerepel, tehát Conrad Vietor feleségéként jutott a birtokukba.²⁹

Tudományterületek és szerzők

A 16 kötet nagy része – szám szerint 12 – teológiai munka, ha a szerzőket vizsgáljuk, meglehetősen sokszínű kép tárul elénk:

Vásárhelyi Judit szerint legalább kilenc Biblia-kiadás volt Szenci bibliotékájában.³⁰ Ezek közül kettőt ismerünk: Az 1544-ben megjelent *Biblia Tigurinát* (12. tétel) 1622-ben kapta ajándékba, a francia protestánsok „Vizsolyi Bibliáját”, a La Rochelle-ben 1616-ban megjelent Szentírást (16. tétel) 1624-ben Amszterdamban vásárolta. Andreas Spethenek Ambrosius Lobwasser fordítása alapján ké-

²⁶ Herepei János: *Szenci Molnár Albert utolsó állomáshelye*, 32.

²⁷ Jelzete To 3619b, Ms 37.

²⁸ *Collectio Molnariana* a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában, jeze: K. 787. Történetéről lásd: Ösz Sándor Előd: *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei*. 751–753.

²⁹ Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert műveiben*. Akadémiai, Budapest 1985, 72–73.

³⁰ Vásárhelyi Judit: *Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei*, 281–285.

szült metrikus zsoltárparafrázisa 1596-os német nyelvű kiadására (2. tétel) 1608-ban tett szert.

A ma ismert emléanyagban a reformáció századának teológusai vannak túlsúlyban: Kálvin négy apróbb munkájának kolligátumát (1. tétel) nagyon korán, 1598-ban szerezte. Peregrinációja korai szakaszának meghatározó élménye volt, hogy Genfben személyesen találkozott Béza Tódorral.³¹ Gyűjteményéből két Béza-mű is előkerült: A teológiai értekezések gyűjteményének második kiadását (7. tétel) 1613-ban szerezte, az újszövetségi magyarázatot (11. tétel) pedig 1615-ben kapta ajándékba Jeremias Colerustól.³² Wolfgang Musculus berni reformátor zsoltárkommentárjának 1599-es kiadása (6. tétel), Martin Bucer *Scripta Anglicana* című gyűjteményes kötete (10. tétel), illetve a cambridge-i professzor, William Whitaker (1548–1595) összegyűjtött művei (8. tétel) is ott voltak Szenci könyvtárában.

A kortárs teológiai munkák közül jóval kevesebb került elő: A cseh és a spanyol protestánsok hitvallásait (5. tétel) már a megjelenésük utáni évben (1612) megszerezte. Johann Piscator herborni professzornak a Konrad von der Vorst (Vorstius) arminianus teológus³³ művére írott válaszát (15. tétel) 1623-tól birto-
kolta.

Johannes Magirus (1560 k.–1596) orvos Melanchthon *Liber de anima* című munkájáról írott kommentárja (13. tétel), a teológia, a filozófia és a medicina határán helyezkedik el.³⁴

A teológián kívül több tudományterület is megjelenik a feltárt emléanyagban. Kuniguda Ferinaria elszökött férjének, Conrad Vietor marburgi professzornak³⁵ a gyűjteményéből két jogi munka került hozzá: a tridenti zsinat egyik fontos résztvevője, Diego de Covarrubias y Leyva salamancai professzor összes műveinek 1599-es kiadása (4. tétel), illetve Simon Schard (1535–1573) speyeri jogász és történész *Lexicon juridicum* (9. tétel). A nyelvtudományt Vavřinec

³¹ Szabó András (szerk.): i. m. 59–60.

³² Vársárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei. 281–282.

³³ Jacob Cornelis van Slee: Vorstius, Konrad In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 40 (1896), 309–311, elektronikus változata https://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Vorstius,_Konrad&oldid=2508636 Megnyitva: 2017. december 19.

³⁴ Ittész Gábor: A Commentariustól a Liberig. Melanchthon a lélek halhatatlanságáról. In: *Egyháztörténeti Szemle* 14 (2013/1), 46–66.

³⁵ Életrajzáról lásd: Dán Róbert: Szenci Molnár Albert és Conrad Vietor. In: Csanda Sándor – Keserű Bálint (szerk.): *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*. Adattár 4. Szeged 1978, 283–288.

Benedikt Nudožer cseh grammatikája (3. tétel), a történettudományt Marco Antonio Coccio Sabellico (1436–1506) velencei tudós példázatgyűjteménye képviseli.

A beszerzések

Szenci Molnár Albert 1590-ben indult külföldi tanulmányútra, és 1624-ben tért vissza végleg Magyarországra. 1599 és 1600, illetve 1613 és 1615 között tartózkodott itthon.

Az ismert 17 kötet kivétel nélkül külföldön került a birtokába. A beszerzés helye legtöbbször az a település, ahol huzamosabb ideig tartózkodott. 1598-ban Heidelbergben egy (1. tétel), 1609 és 1613 között Marburgban hat kötetet vásárolt (4–8. tétel), 1623-ban Heidelbergben (14. tétel) egy corpust. Utazás közben is sort kerített könyvvásárlásra, 1613-ban már Magyarország felé tartott, amikor pár napos frankfurti tartózkodása idején³⁶ vásárolta a *Scripta Anglicanát* (10. tétel), és 1624-ben – valószínűleg hazautazása során – Amszterdamban a francia Bibliát (16. tétel). 1608-ban Frankfurtban vásárolta Spethe zsoltárfordítását (2. tétel), ám naplójából nem értesülünk arról, hogy járt a városban. Valószínűleg a könyvvásárra látogatott el.³⁷

Két, 1622-es (13. tétel), illetve 1623-as (16. tétel) bejegyzés mellett nincs helységnév, feltételezzük, hogy Heidelbergben vagy Hanauban tett szert a könyvekre.

Három kötetet (3., 11. és 14. tétel) ajándékba kapott, egyet (9. tétel) felesége Szalonikibe szökött férjének hátrahagyott könyvtárából örökölt.

Szintén figyelemre méltó, hogy a rendelkezésre álló emléktanyag nagy részét 1608 és 1613, illetve 1622 és 1624 között szerezte be. Az előbbi időszakot a viszonylagos nyugalom, a megállapodás jellemzi. Az 1622 utáni beszerzésekkel valószínűleg a Heidelberg ostromakor elszenvedett veszteségeket kívánta pótolni.

A könyvek megjelenése és a beszerzés közt eltelt idő vizsgálata sem érdektelen. A 16 kötetben található 23 kiadvány közül 14 1600 előtt megjelent nyomtatvány, ún. antikva. A legrégebbi kiadás Coccio Sabellico történeti példákat sorjázó, 1518-ban megjelent könyve (14. tétel), amely már elmúlt százéves, amikor 1623-ban Molnár könyvtárába került. A Kálvin-kolligátum négy nyomtat-

³⁶ Szabó András: *i. m.* 163.

³⁷ Uo. 153–154.

ványa (1. tétel) és a *Biblia Tigurina* (12. tétel) egyaránt az 1540-es években láttak napvilágot, és csak bő fél évszázad múlva, 1598-ban, illetve 1622-ben kerültek a zsoldárfordító birtokába. Természetszerűleg a reformátorok teológiai írásainak kiadásait is „antikvár” könyvként szerezte be: Bucer 1577-es *Scripta Anglicanáját* (10. tétel) és Béza kisebb műveinek 1582-es gyűjteményes kiadását (7. tétel) 1613-ban, Béza *Annotationes-ének* 1594-es edícióját (11. tétel) 1615-ben.

A többi könyvnek a megjelenést követő 15 éven belül lett a birtokosa. A hitvallásokat, illetve zürichi lelkigondozói imakönyvet tartalmazó kolligátum (5. tétel) már a legkésőbbi darab megjelenésének évében ott volt tékájában.

Ha nyomdahelyek szerint csoportosítjuk, a 16 kötetben fennmaradt 23 nyomtatvány közül kilenc Genfben (1., 7., 8., 11. tétel), kettő-kettő Majna-Frankfurtban (4., 13. tétel), Ambergben (5a–b. tétel), Zürichben (5c, 12. tétel) és Bázelen (6., 10. tétel) jelent meg. Egy-egy nyomtatvánnyal képviseltetik magukat az alábbi nyomdahelyek: Heidelberg, Prága, Köln, Strasbourg, Herborn és La Rochelle.

A kötetek nagy részét egyszerű pergamenkötés borítja. Semmiféle egységes vonást nem figyelhettünk meg rajtuk. A Marosvásárhelyen őrzött Magirus-kiadás gerincén feliratos cédulát találtunk a következő szöveggel: *Joh. Magiri / [I]n Phil. Melanchtonis / libellum de anima / Prolegomena*. Az írásképet tekintve, nagy valószínűséggel Molnár Albert kézírása.

A könyvtár további sorsa

Szenci Molnár Albert könyvtára már a zsoldárfordító életében kezdett szóródni. Az 1613–1615 közötti nyugat-magyarországi tartózkodása alatt több kötete is gazdát cserélt. *Musculus* zsoldárkommentárját (6. tétel) 1615. május 5-én Nagyszombatban Ceglédi Szabó Pál helyi rektor, későbbi dunántúli püspök³⁸ vásárolta meg 2 forint 75 dénárért. Borsa Gedeon szerint a Németújváron őrzött két, Szencihez köthető könyv (3. és 5. tétel) is ebben az időszakban került a Bathány család németújvári könyvtárába, amely később a vár alatt lévő ferences kolostor bibliotékájával egyesült.³⁹ Naplójában feljegyzi, hogy 1614. január 10-én

³⁸ Köblös József – Kránitz Zsolt: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. 1526–1760*. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa 2009, 357.

³⁹ Borsa Gedeon: i. m. 1974, 292.

unokaöccsével, Molnár Györggyel Németújvárbán *felhántam, kiraktam a bibliothecat*.⁴⁰ Talán ekkor ajándékozta oda saját könyveit Batthyánynak.

William Whitaker gyűjteményes kötetét (8. tétel) 1628-ban Szántai Mező László szerezte meg. Az új könyvtulajdonos 1620-ban subscribált Sárospatakon, 1625-ben pedig a diákönkormányzat seniora lett.⁴¹ 1628-ban pedig beiratkozott a bázeli egyetemre.⁴² Sajnos további sorsáról nem tudunk semmit. (A kötetet 1635-ben Miskolci János vásárolta meg öt forintért. Valószínűleg azonos az 1629–1636 között Bodzásújlakon szolgáló lelkipásztorral.⁴³ Tőle 1637-ben Fonyi Tamáshoz került, 1649-ben pedig Szentpéteri János, a sárospataki kollégium rektora William Attersoll Mózes negyedik könyvéhez írott kommentárja kölcsönvételekor adta zálogba az iskola könyvtárának.) Az 1627-es, illetve 1628-as esztendő Szenci Molnár Albert felnőttkorának legkevésbé ismert időszaka. Vásárhelyi Judit 1975-ös életrajzi összefoglalójában mindössze két ismert adat szerepel.⁴⁴ 2011-ben Túri Tamás közölte Keserői Dajka János feleségének, Bedi Erzsébetnek a férjéhez írott, 1627. november 9-én kelt levelét, amelyben Szenci Molnár Albert családjának gyulafehérvári tartózkodására utal. Ezek alapján Túri arra következtet, hogy a zsoldárfordító már 1627 előtt Erdélybe költözött.⁴⁵ Mivel az 1628-ban eladott vagy elajándékozott kötet sárospataki diák kezébe került, valószínűleg 1628-ban Molnár Felső-Magyarországon, nevezetesen Kassán tartózkodott.

Béza *Annotationes*-ében (11. tétel) a Szenci után következő tulajdonos Tállyai Z. Márton. Ő talán 1624-ben subscribált Sárospatakon, 1628-tól 1630-ig Kolozsváron volt rektor, majd 1631 és 1634 között Oderafrankfurtban, Franekerben és Leidenben peregrinált. Tonk Sándor szerint 1642 körül halt meg

⁴⁰ Szabó András (szerk.): i. m. 90.

⁴¹ Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kolégium diákjai 1617–1777*. Sárospataki Kolégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 1998, 53–54.

⁴² Hegyi Ádám – Szőgi László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1919*. Budapest 2016, nr. 45.

⁴³ Dienes Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István esperes és hivatali utódainak feljegyzései*. Sárospatak 2008, 43–94.

⁴⁴ Vásárhelyi Judit: Szenci Molnár Albert utolsó éve. In: Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono. (Értekezés a legfőbb jóról)*. Akadémiai, Budapest 1975, 17–18.

⁴⁵ Túri Tamás: Szenci Molnár Albert erdélyi tartózkodásához. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXX* (2011), Szeged, 463–469.

beregszászi lelkipásztorként.⁴⁶ A kötet birtokába pataki diákként (Szántai Mező Lászlóhoz hasonlóan) vagy kolozsvári rektorként kerülhetett. Szencivel való kapcsolatát igazolja, hogy 1632. június 26-án Leidenben tartott egyetemi disputációjának kiadott változatát neki, illetve Kolozsvár két papjának, Tiszabecsi P. Tamásnak és Tiszabecsi P. Istvánnak ajánlotta.⁴⁷

A Sárospatakon őrzött, Béza értekezéseit tartalmazó gyűjtemény (7. tétel) további sorsáról tudunk a legkevesebbet. Molnár Albert és a kollégiumi könyvtár 1739-es possessorjegyén kívül egyetlen tulajdonosjegy található benne, a címelőzéklapra írt M. D. M. monogram. Feltételezzük, hogy ez Martinus Dús Muraköziként oldható fel. Muraközi Dús Márton 1617-ben Marburgban, 1618 és 1620 között Heidelbergben tanult.⁴⁸ Szenci Molnár Albert 1620. június 25-én megajándékozta 1610-ben megjelent *Grammaticájával* (RMNY 995). Az ajánlásban igen drága barátjának (*amico suo praecharo*) nevezi Muraközit,⁴⁹ aki hazatérése után Sárospatakon lett másodtanár, és 1622-ben pestisben halt meg. Végrendeletében pénzzel támogatta a magyar nyelvű Intitúció kiadását is.⁵⁰ Ha feloldásunk helyes, akkor Muraközi a Béza-gyűjteményt heidelbergi tanulmányai alatt kaphatta vagy vásárolhatta Szencitől. A kötet már 1623-ban a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában volt, a könyvleltár *Bezae volumen* tétele valószínűleg ezt a kolligátumot jelzi. A következő könyvjegyzékekben folyamatosan megjelenik, 1635-ben *Volumen Bezaeként*, 1711-ben *Bezae Tractationes Theologicaeként*, 1726-ban *Bezae tract(ationes) Theol(ogicae)*. *Tom(is)* 2-ként

⁴⁶ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992, 166. Tonk Sándor azon adata, hogy 1634 februárjában marosvásárhelyi lelkész lett volna, téves, ugyanis ekkor Tiszabecsi P. István töltötte be ezt a tisztséget. (Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor: *Erdélyi református zsinatok iratai I.* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2016, 94.)

⁴⁷ RMK III. 1483.

⁴⁸ Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve* (1980), 305.

⁴⁹ A kötetet közli: Imre Mihály: A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata. In: *Uő: Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*. Hernád, Sárospatak 2012, 203–204. A kötetet a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára őrzi RMK 441 jelzet alatt. Külön köszönöm Oláh Róbertnek, hogy fényképei segítségével részletesebben vizsgálhattam.

⁵⁰ Heltai János: *i. m.* 305.

szerepel.⁵¹ Feltételezzük, hogy Muraközi tragikus halála után könyvtárának nagy része iskolájába került, így az 1623-ban jegyzékbe vett kötet azonos lehet a Molnár Albert könyvtárából származóval.

A könyvtár további kötetei már Szenci Molnár Albert 1634. január 18-i halála után cseréltek gazdát.

A család 1634-et követően áruba bocsátott vagy elajándékozott néhány kötetet. A Herepei tanulmányában szereplő, ma lappangó kötetet (csak annyit tudunk róla, hogy Molnár 1609-ban Marburgban vásárolta) 1635-ben Kaspar Graffius,⁵² a kolozsvári német ajkú gyülekezet lelkipásztora vásárolta meg.⁵³ Sabellico történelmi példázatgyűjteményének (14. tétel) címlapján a *Thom[...]* Ao. 1635 feliratot olvassuk. Sajnos a bejegyzés többi részét törölték, így nem ismerjük annak a Tamásnak a családnevét, aki 1635-ben, valószínűleg Kolozsváron megszerezte. Schard *Lexicon ivridicum*át (9. tétel) az 1630-as években (sajnos az évszám utolsó számjegyét hordozó papír leszakadt), mindenképpen 1636-os hazatérése után⁵⁴ vásárolta 195 dénárért Dálnoki Mihály (?–1648) kolozsvári unitárius rektor. Két kötet bizonyos Georg Wirts/Wirthhez került. Spethe zsoldároskönyvét (2. tétel) 1635-ben a legidősebb fiú, Molnár János ajándékozta neki (*Georgii Wirts donatione Ioannis Molnar 1635*). Covarrubias gyűjteményes kiadásában már az alábbi bejegyzést olvashatjuk: *Georgii Wirts/Wirth jure hae[reditario] Caludiop[oli] A. 1635*. Amennyiben a leszakadt szótagokat helyesen rekonstruáltuk, és Wirts/Wirth úr örökjogon jutott hozzá a kötethez, alighanem Kunigunda Ferinaria első házasságából 1604-ben született lányának, Juliane Vietornak (egyedül ő tarthatott a családdal Erdélybe) vagy Molnár Albert 1614-ben született Erzsébet lányának lehetett a férje.⁵⁵

A könyvtár több kötete az apja halálakor Gyulafehérváron tanuló legidősebb fiúhoz, Jánoshoz⁵⁶ került. Az ő tulajdonosbejegyzését (*Johan. Molnár*) olvassuk

⁵¹ Fekete Csaba – Kulcsár György – Monok István – Varga András (szerk.): *Partiumi könyvesházak 1623–1730*. (Adattár 14.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest–Szeged 1988, 23., 34., 57., 96.

⁵² Herepei János: Idősebb Graffius Gáspár. In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Budapest–Szeged 1966, 206–213.

⁵³ Herepei János: *Szenci Molnár Albert utolsó állomáshelye*. 32.

⁵⁴ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *i. m.* 188.

⁵⁵ Szabó András: *i. m.* 188., 250.

⁵⁶ Életrajzát lásd: Herepei János: *Szenci Molnár János*. In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Budapest–Szeged 1966, 424–434.; Fejér Tamás: A fogarasi partikuláris iskola fejedelemség kori rektorai. In: *Erdélyi Múzeum* 72 (2010/3–4), 112–113.; Ősz

Bucer *Scripta Anglicanájában* (10. tétel) és tudjuk, hogy apjának levélgyűjteménye, az ún. *Collectio Molnariana* is hozzá került.⁵⁷ A *Biblia Tigurinába* (12. tétel) nem írta bele nevét, de az 1640-es és 1642-es, Fogarason keltezett bejegyzések az ő kezétől származnak,⁵⁸ tehát ő örökölte ezt is. A La Rochelle-i Biblia (16. tétel) hátvédlapján olvasható francia nyelvű bejegyzés is Fogarasra utal, így valószínűleg az ő közvetítésével került oda.

Néhány kötet Szenci utáni tulajdonosa az 1669 utáni években tűnik fel. A Kálvin-kolligátum (1. tétel) 1669-ben Csernátoni Pál nagyenyedi professzorhoz került.⁵⁹ Magirus *Antropológiájának* (13. tétel) hátsó táblájára Kulcsár András feljegyezte, hogy 1671-ben Patai Gábor jelenlétében Pávai Dávid megfizette a tartozását. A három személy közül Patai Dávidot tudjuk feltételelesen azonosítani: ő 1636-ban ifjú emberként I. Rákóczi György udvarához tartozott, 1647-ben pedig az ifjú trónörököséhez,⁶⁰ 1654-ben Belső-Szolnok vármegyében birtokos nemes, 1659-ben a dési sókamara ispánja.⁶¹ (1669-ből ismert egy könyvbejegyzése, a kötet később a Sárospatak–Gyulafehérvári Kollégium bibliotékájába került.⁶²) A kötetet 1670 körül valószínűleg Belső-Szolnok megye valamelyik településén őrizték. Johann Piscator vitairatát (15. tétel) 1659 után Essenius két munkájával kötötték egybe, a kötet 1673 után a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégium könyvtárába jutott. Szenci Molnár naplója is 1669 körül juthatott Nagyenyeden az akkori kollégiumi tógátus diák és osztálytanító Pápai Páriz Ferenc kezébe.⁶³ Feltehetjük, hogy ezeket a köteteket is Molnár János örökölte, ám a *Biblia Tigurinához* hasonlóan címlapjukra nem írta rá saját nevét, a tulajdonjog bizonyításához elég volt az édesapja possessorbejegyzése. Az elmúlt években előkerült források egyértelműen igazolják, hogy – az esetleg rosszul má-

Sándor Előd: Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez. In: *Magyar Könyvszemle*. 128 (2012/2), 268–275.

⁵⁷ Monok István – Németh Noémi – Varga András (szerk.): *Erdélyi könyvesházak III*. Scriptum Kft. Szeged 1994, 186.

⁵⁸ Fogarason – Rétyi Péter naplója szerint – 1639-ben kezdte rektori tevékenységét, és ez valószínűleg három évig tartott. (Fejér Tamás: *i. m.* 112.)

⁵⁹ Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, 392.

⁶⁰ Szabó András Péter: A besztzercei levéltár jegyzékei az erdélyi fejedelmi udvarról (1636–1659). In: *Lymbus. Magyarástudományi forrásközlemények*. Budapest 2015, 70., 90.

⁶¹ Kádár József: *Szolnok–Doboka vármegye monographiája*. Ds 1900–1905, VII. 360, III. 44.

⁶² Amandus Polanus: *De ratione legendi cum fructu autores...* Basileae, 1603. – Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, jelzete Bo 5294.

⁶³ A naplót a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzik, jelzete To 3619b, Ms 37. Pápai legkorábbi datált bejegyzéseit lásd f. 545v–547v.

solt, azóta elveszett házsongárdi sírfelirattal ellentétben – nem halt meg 1646-ban, hanem az 1660-as évek közepén még élt.⁶⁴ Az utóbb ismertetett kötetek valószínűleg az ő halála után kerültek ki a család tulajdonából.

Következtetések

Szenci Molnár Albert könyvtárának ránk maradt, folyamatosan előkerülő (és eltűnő) darabjainak mustrája humanista érdeklődésű teológus szellemi profilját tárja elénk. Az eredeti gyűjteményre a folyamatos gyarapodás jellemző, legkorábbi ismert beszerzése 24, a legkésőbbi 50 éves korára tehető. Gerincét teológiai munkák (elsősorban a 16. századi reformátorok művei) alkotják, de van közöttük nyelvtankönyv, történeti vagy jogi munka is. A megszerzett kötetek címlapjának aljára a rá jellemző filológiai és történeti pontossággal jegyezte be nevét, a beszerzés évét és helyét. Meglepő, hogy a ma ismert kötetek mindegyikét külföldön vásárolta, itthon szerzett könyvei közül egy sem áll rendelkezésre.

A két kézirat, a napló és a levélgyűjtemény szintén a humanista értelmiségi lét két alapkönyve.

A könyvek későbbi sorsa is figyelemre méltó: közülük hat már Molnár Albert életében gazdát cserélt, ötöt a halálát követő években, elsősorban 1635-ben adtak vagy ajándékoztak el utódai, két nyomtatványt és egy kéziratot bizonyíthatóan fia, Szenci Molnár János örökölt, további öt kötetről pedig joggal feltételezhetjük ugyanezt.

Reményeink szerint a történelmi Magyarország könyvtárainak módszeres feltárása nyomán újabb kötetek kerülnek elő a 17. századi magyar egyház- és művelődéstörténet óriásának gyűjteményéből.

⁶⁴ Ősz Sándor Előd: *Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János?*, 273–275.

Az Endemann-per újabb kutatása

A kutatás előzménye

A 18. század erdélyi református teológiatörténetének utolsó jelentősebb eseménye az Endemann-per volt. Jelentősége abban áll, hogy ez volt az utolsó tanfegyelmi kivizsgálás, amely a református hitvallások érintetlenségét és tisztaságát kívánta védelmezni a felvilágosult, racionális ortodoxiával szemben. Éppen ezért furcsa az, hogy a per történetével kevesen foglalkoztak, valahogy elkerülte a kutatók figyelmét. Elsőként Zágoni Bodola Sámuel Eperjesi Zsigmond püspöki munkásságának ismertetésekor szentelt néhány sort a tanfegyelmi ügynek, de életrajzi írásában nem tért ki sem a tanfegyelmi kivizsgálás részleteire, sem annak okaira. A témával kapcsolatos részben röviden ismertette a zsinat megállapítását, amely szerint Bodola János és Zilahi Sebes János a református egyház szimbolikus könyveivel ellenkező Endemann könyve alapján tanította a rendszeres teológiát. Zágoni Bodola az egész ügyről csupán annyit állapított meg, hogy a két érintett tanár elutasította, hogy Endemann tankönyve alapján herézist tanított volna, illetve, hogy 1792-ben a Főkonzisztórium anélkül, hogy alapos kivizsgálást rendelt volna el, új tankönyv használatát írta elő.¹ Érdekességként jegyezzük meg, Pokoly József az erdélyi református egyház történetét bemutató többkötetes művében egyetlen szót sem ejtett erről az ügyről, de a kivizsgálással többé-kevésbé összefüggő wolffianus filozófia hazai recepcióját röviden ismertette.²

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmegye) végzett lelkipásztori szolgálatot, ezt követően pedig a KPTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete.

Az itt közölt tanulmány az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Zágoni Bodola Sámuel: Folytatása a püspökök életrajzának. In: *Az Erdélyi reformata anyaszentegyház névkönyve 1861-re*. Kolozsvár 1861, 1–17.

² Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. V. Az egyházi intézmények története*. Budapest 1905, 175., 186–188.

Illyés Géza 1939-ben Eperjesről írt tanulmányában mindössze két bekezdést szentelt ennek az kérdésnek. Írása nagy vonalakban követi Zágoni Bodola gondolatait, ő sem tárta fel a kivizsgálás okát, sem részleteit, bár annak külön jelentősége van, hogy a Illyés a tanfegyelmi ügyről szóló rövid tudósítását Eperjesnek a református egyház tantisztaságát megőrző erőfeszítéseit bemutató fejezetben helyezte el.³

Az Endemann-perként nevesült tanfegyelmi kivizsgálás első részletesebb ismertetését Juhász István végezte el. Tanulmánya ugyan 1996-ban jelent meg, de a tanulmány alapját jelentő kutatásra 1973-ban került sor, abból az alkalomból, hogy a hallei Martin Luther Universitát Teológiai Karán vendégelőadást tartott. Nem lényegtelen adalék, kiegészítés az sem, hogy Juhász Istvántól származik Endemann-per elnevezés. Tanulmányának (amelynek teljes címe: *Christian Wolff és az erdélyi református teológia*) egyik alfejezete *Az Endemann-per* címet kapta, és mindössze négy oldalban foglalja össze a kivizsgálás történetét.⁴ Ahogy tanulmányának címe is jelzi, Juhász István Zilahi Sebes János és Bodola János ügyét a wolffiánizmussal kapcsolta össze. Munkájában részletesen bemutatja (lényegében ezzel kezdi) Christian Wolff filozófiai rendszerét, teológiai gondolkodását és etikáját, majd Köleséri Sámuel és nevelt fiát, Gyalakuti Lázár Jánost az erdélyi magyar művelődéstörténetben betöltött szerepük kapcsán mint wolffiánus patrónusokat, gondolkodókat mutatja be, akik úttörő szerepet vállaltak a németországi filozófus, matematikus gondolatának erdélyi meghonosításában és „védelmezésében”. Juhász István azonban nemcsak az esztétörténeti háttérrel ismertette, hanem a wolffianizmust mint a felekezetek egyenlőségét hirdető irányzatot összefüggésbe hozta az erdélyi református egyház 18. század második felének önvédelmi, túlélésre berendezkedő magatartásával is. Valójában kimondatlanul is ezzel magyarázza az irányzat sikerességét. Ezt követően néhány oldalban összefoglalta az erdélyi wolffiánus református egyházi értelmiségiek ismertetését. Juhász István ezek után tért rá Zilahi és Bodola mint a két wolffiánus professzor ellen indított kivizsgálásra.⁵ Az ügyet kiobbantó rendszeres teológiai tankönyv szerzőjét, Samuel Endemann marburgi professzort Juhász Wolff ta-

³ Illyés Géza: Eperjesi Zsigmond, 1726–1793. In: *Református Szemle* 32 (1939), 303–307.; 328–332.; 369–373.; 383–385.; 434–437.

⁴ Juhász István: Christian Wolff és az erdélyi református teológia. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. Új sorozat 2. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református–Evangélikus Karának tanárai, Kolozsvár 1996, 102–115.

⁵ Juhász István: i. m. 111.

nítványának nevezte, akinek könyveit az 1780-as években az udvarhelyi és a nagyenyedi kollégiumban tankönyvként használták. A zsinati határozat rövid ismertetése után Juhász megpróbált választ adni arra a kérdésre is, hogy valójában mi állt a zsinati határozat mögött. Eperjesinek 1792-ben keltezett Endemann-etikája kapcsán kifejtett teológiai véleményére alapozva, úgy értelmezte, hogy a zsinati döntés háttérében az erdélyi református egyház hitvallásainak védelme állt. A két érintett professzor, Zilahi és Bodola állásfoglalását összegezve Juhász megállapítja, valójában az erdélyi református ortodox konzervatív teológiai látásmód állt szemben a teológiai felvilágosult gondolkodást képviselő két professzorral.

Juhász tanulmányát összegezve kiemelhetjük: az erdélyi református egyház teológiai gondolkodástörténetének egyik jelentős eseményét „fedezte fel”, és a ha röviden is, az Endemann-ügy feltárásával rávilágított a 18. század végi erdélyi református teológiai gondolkodásban szükségszerűen bekövetkező és tulajdonképpen elkerülhetetlen változására. Azt is hozzá kell tenni, hogy amikor Juhász István ezt a témát feldolgozta, az Endemann-per legfontosabb forrásait „kikölcsonozte” az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárából, emiatt a további kutatás szinte lehetetlenné vált.

Én magam 2007-ben az erdélyi református egyház 18. század „eretnekeit” vizsgálva elkerülhetetlenül foglalkoznom kellett az Endemann-üggyel is.⁶ Kutatásomat igen jelentősen hátráltatta az a tény, hogy az ügy legfontosabb forrásai akkor még „lappangtak”. Források hiányában kénytelen voltam Juhász megállapításaira, illetve a tanulmányában lévő rövid idézetekre hagyatkozni. Annnyiban mégis sikerült újat hozni a kutatás során, hogy megvizsgáltam azokat a dokumentumokat (különböző levelek, főkonzisztórium határozatok stb.), amelyek akkor fellelhetők voltak a levéltárban. Kiindulópontom az volt, hogy a Juhász tanulmányából kimaradt, de a kivizsgálás szempontjából jelentős forrásokat megvizsgáljam, és a per történetét rekonstruáljam. Tanulmányom mellékleteként közöltem azokat a még fellelhető iratokat, amelyek megvilágították a 18. századi tanfegyelmi per pontos lefolyását, annál is inkább, nehogy az eljövendőben lába keljen azoknak az forrásoknak, amelyek akkor elérhetőek voltak.

Juhász tanulmányára alapozva (hiányoztak a legfontosabb iratok) szintén a wolffiánus vonalon indultam el, de feltételeztem azt is, hogy a teológiai gondolkodás különbözősége mellett az ellentét kirobbanásában a személyes ellentétek is

⁶ Kolumbán Vilmos József: Adalékok az Endemann-perhez. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 760–778.

fontos szerepet töltöttek be. Mivel a zsinati vádpontokban a szocinianizmus, pelagianizmus és arminianizmus is szerepelt, ezért kézenfekvő volt a 18. század hasonló eseteivel való egybevetés. Így került összehasonlításra Huszti András és Nádudvari Sámuel heterodoxiapere az 1791. évi eseményekkel. Nádudvarival való összevetés azért is érdekes, mert Nádudvari Sámuel enyedi papsága idején keveredett a remonstráns tanok hirdetésének gyanújába, és miután Borosnyai Lukács János akkori enyedi első lelkész megintette, ügye a zsinat elé került. 1734-ben a zsinat előtt ígéretet tett, hogy hallgatni fog, de még a zsinaton megszegte fogadalmát, ezért rövid ideig állásából felfüggesztették. Egy évvel később, 1735-ben ünnepélyes keretek közt a nagyenyedi templomban megtagadta remonstráns nézeteit, így állását visszakapta, és 1740-ig előbb másodlelkési, majd Borosnyai távozásával első lelkési minőségben Enyeden lelkipásztorkodott.⁷ 1740-ben főúri támogatással Marosvásárhelyre került a Kövesdi János távozásával megüresedett helyre, ahol a wolffianista eszmék hirdetésével és közvetlen előadásmódjával rendkívüli népszerűsége tette szert.⁸ A tanulmányom további részében a tanfegyelmi kivizsgálás eseményeit rekonstruáltam, bár a pontosabb képhez ide is szükség lett volna a hiányzó iratokra.

A kutatás jelenlegi állása

Néhány évvel ezelőtt (2014) Juhász István örökösei visszajuttatták a levéltárnak a kikölcsönzött iratokat, így az Endemann-per teljes feltárása újabb lendületet kapott. A visszakérült iratok között van Zilahi Sebes János, Bodola János, Eperjesi Zsigmond püspök és Keresztes Máté főjegyző levele, valamint különböző főkonzisztóriumai levélfogalmazványok.⁹ A visszakérült iratok alapján most

⁷ Kolombán Vilmos József: Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen. In: *Református Szemle* 102 (2009/3), 340–351.

⁸ Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziányi László. Kriterion Kiadó, Bukarest 1970, 66., 70.

⁹ Mivel a 18. századi erdélyi református teológiai gondolkodás feltárása szempontjából Zilahi, Bodola, Eperjesi és Keresztes levele kiemelt fontossággal bírnak, három közleményben publikáltam azokat. Ld. Kolombán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. In: *Református Szemle* 110 (2017/6), 632–648. (A technika ördögének köszönhetően, a hivatkozások tévesen jelentek meg, ezért a tanulmányt újraközöltük. Ld. Kolombán Vilmos József: Zilahi Sebes János apológiája. A forrásközlés bevezetőjének javított változata. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 56–61. Kolombán Vilmos József: Bodola János védekezése. In: *Református Szemle* 111 (2018/1), 62–78., ill. Kolombán Vilmos József: Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele. In: *Református Szemle* 111 (2018/2), 196–204.

már pontosan rekonstruálható a per története, a kivizsgálás háttere, sőt mi több, tisztázni lehet az eddigi félreértéseket is.

A kivizsgálás története

1791. július 3–7. között Küküllőváron tartott generális zsinaton különösebb előzmény nélkül, a zsinat utolsó napján *szívbeli megütődéssel* adták tudtára a jelenlévőknek, hogy a nagyenyedi és székelyudvarhelyi kollégiumban olyan teológiát tanítanak, amely ellenkezik az erdélyi református egyház hitvallásaival. Megállapították, hogy Samuel Endemann németországi tankönyve alapján tanított teológia *socinianizmust, armenianizmust, pelagianizmust* tartalmaz.¹⁰ A határozat ugyan nem nevezte meg az érintett tanárokat, de elrendelték, hogy Endemann könyve helyet a Helvét Hitvallást tanítsák a kollégiumokban.

Sem a felvetést, sem a döntést nem juttatták el a vádlottakhoz, akik – mint utólag kiderült – a nagyenyedi kollégiumban tanító Bodola János és az udvarhelyi Zilahi Sebes János voltak, utóbbi Benkő József távozásával megüresedett tanári széket foglalta el még 1789-ben.

Elsőként Zilahi válaszolt a zsinati határozatra.¹¹ 26 oldalas hosszú levelében sérelmezte a kivizsgálás módját, nevezetesen azt, hogy a két érintett tanárt nem idézték be a zsinatra, nem biztosítottak lehetőséget álláspontjuk bemutatására és nem utolsósorban szóvá tette azt is, hogy a zsinati határozatot hivatalosan nem kézbesítették. Az eljárással kapcsolatban megkérdőjelezte, hogy mindössze 2-3 nap alatt sikerült Endemann könyvét elolvasni és értelmezni. Értetlenségének adott hangot azzal kapcsolatosan is, hogy 1789-ben, miután elfoglalta a székelyudvarhelyi kollégium tanári állását, már Endemann könyve szerint tanította a diákokat, sőt a nagypapi vizsgára jelentkezőket is abból vizsgáztatta, és ezt korábban senki sem sérelmezte. Szarkasztikusan, néhol meglehetősen csípő-

¹⁰ „Szívbeli megütődéssel adatik tudtára a Generalis Szent Synodusnak, hogy a nagyenyedi és udvarhelyi iskolában olly theológia taníttatik (mellynek auctora Endemann Sámuel, melly nyomtattatott az 1777-dik esztendőben Hannoviában), mellynek tudománya ellenkezik Helvetziai Confessionkkal és Heydelbergai Catechesisünkkel, tanítván socinianizmust, armenianizmust, pelagianizmust satöbbi, melly miatt máris nemcsak a deákok, hanem más emberek is sokan a Szentíráson fundált szent vallásunk ellen megvesztegetődtenek.” *Erdélyi református zsinatok iratai, IV. 1790–1800.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. Kiadja a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2001, 39. (A továbbiakban: ERZSI IV.)

¹¹ Zilahi levelét és ismertetését ld. Kolumbán Vilmos József: *Zilahi Sebes János apológiája*, 632–648.

sen fogalmazva az ellenük indított kivizsgálását a radnóti perrel hasonlította össze, nem rejtve véka alá azt, hogy háttérben tudatlanságot és rosszindulatot feltételezett. Endemann elleni vádak (pelagianizmus, szocinianizmus, arminianizmus) elutasította, az egykori német püspök-tanár igazhitűségét azzal próbálta megvédeni, hogy felsorolta annak tekintélyes megbízatásait. Annyit viszont elismert Zilahi is, hogy Samuel Endemann művében új hipotéziseket is felhasznált, de azok Zilahi szerint a hitvallások védelmét szolgálták. Zilahi azzal sem értett egyet, hogy ezután a rendszeres teológiát a Helvét Hitvallás alapján tanítsa.

Bodola János levele a Zilahié után született meg. Keltezésének ideje nem ismert, csupán annyit tudunk, hogy a Főkonzisztórium 1792 áprilisában foglalkozott a nagyenyedi tanár levelével. Bodola Zilahihoz hasonlóan terjedelmes levélben vitatta az eljárás jogszerűségét. Békülékeny, inkább tárgyilagos, semmint szarkasztikus hangvételű *relatoriajában* Zilahihoz hasonlóan sérelmezte, hogy a zsinati döntést későre kapta meg (összel), nem hallgatták ki, a kivizsgálás nem volt jogszerű, és kollégájával egyetértve koncepciók eljárásként értelmezte a zsinati döntést. Bodola azt is megkockáztatta, a zsinaton résztvevőktől szerzett értesüléseire alapozva, hogy a döntést nem a teljes zsinat hozta, hanem sebtében állították össze, és a *kevesebb számból álló, elsőbb tekintetű, talán hatalmasabb tagoknak tiszta csupa tetszésekből származott.*¹² Endemann tankönyve elleni vádak kollégájához hasonlóan képtelenségnek tartotta, bár azt ő is elismerte, hogy a könyvben vannak újítások.

A két tanár beadványát a Főkonzisztórium 1792 áprilisában tárgyalta meg. Igazat adtak Bodolának és Zilahinak abban, hogy az eljárás nem volt jogszerű, emiatt a püspököket megintették. Bodola észrevétele alapján rámutattak, hogy a kérdéses tankönyvet nem 1777-ben adták ki, hanem 1782-ben. Abban viszont a zsinatnak adtak igazat, hogy Endemann tankönyve helyett más tankönyvet kell használni a dogmatika oktatása során, a püspököket pedig utasították, hogy a felkorbácsolt kedélyeket csitítsa le. A döntésről ezúttal értesítették az érintetteket.¹³

A határozatot mindkét tanár tudomásul vette. Bodola 1792 nyarán a záróvizsgák előtt első levelétől eltérő, alázatos hangnemben kérte, hogy a vizsgán még

¹² Bodola János levelét és ismertetését ld. Kolumbán Vilmos József: *Bodola János védekezése*, 62–78. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet. 1792. április 15. 57/1792.

¹³ A Főkonzisztórium Bodola levelére adott válaszát ld. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve XV. kötet. 1792. április 15. 57/1792., A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve XV. kötet. 127/1792., ill. Kolumbán Vilmos József: *Adalékok az Endemann-perhez*, 760–778.

Endemann tankönyve alapján vizsgáztathasson, ugyanott jelentette azt is, hogy az etikát is Endemann alapján tanítja, és kérte, hogy továbbra is taníthassa.¹⁴ A Főkonzisztórium Bodola kérésének elbírálására a püspököt kérte fel.¹⁵ A püspök nem sietett a válaszadással. A Főkonzisztórium felkérésére csak november 8-án válaszolt. Rövid levelében késlekedését betegeskedésével indokolta, de mint írja, Endemann könyvét alaposan végigolvasta.¹⁶ Felsorolta a könyv néhány megállapítását, amely a református hitvallásoktól eltérőnek vélt, és amelyek valóban az embernek a megigazulásban betöltött szerepét domborította ki.¹⁷ A Főkonzisztórium a soron következő ülésén, decemberben tűzte napirendre a teológiai véleményezést. A püspök kifogásait elfogadva, Bodolainak megtiltották Endemann etikájának tanítását.¹⁸

A Főkonzisztórium az egyházi elöljáróság ügyében tanúsított magatartásának elmarasztalását (1792. április 16.) Keresztes Máté főjegyző válaszolta meg.¹⁹ A főjegyző úgy gondolhatta, hogy az egyházi főtanács nem ismeri elég részletesen az ügy hátterét, ezért röviden tisztázta az egyház vezetőségének az ügyben kifejtett álláspontját. Rávilágított arra, hogy az 1791. évi zsinat nem a két tanár ellen indított kivizsgálást, ezért nem idézték be a zsinat elé, hanem Endemann tankönyvének mellőzéséről döntött. Szigorú, ugyanakkor cinikus hangnemben vála-

¹⁴ A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. kötet. 127/1792. ill. FőkonzLvt. 1792/127.

¹⁵ Levélfogalmazvány Eperjesi Zsigmond püspökhöz. FőkonzLvt. 1792/166.

¹⁶ Eperjesi Zsigmond levelét ld. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*. 196–204.

¹⁷ Eperjesi kifogásait ld. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*. 200–201., ill. Juhász István: *i. m.* 112.

¹⁸ „Az moralis theologianak, az Endemann szerint való tanítása aránt kegyelmed által FőConsistoriumunk eleiben terjesztetett kérdésére nézve meghallgattatván tiszteletes püspökünk atyánkfia, mint hogy az őkegyelme tudósításából úgy láttya a FőConsistoriumunk, hogy abban is bővön találatnak olyan kifejezések, amellyek a botránkozásra okot szolgáltathatnak, erre nézve mind a botránkozásnak eltávoztatására, mind pedig az ebből származható és rossz következtetéseket szülhető vetélkedéseknek megelőzésekre figyelmeztvén FőConsistoriumunk előbeni s nevezetesen e folyó esztendőben tött Szent Jakab havának 22dik napján, az 166dik szám alatt kegyelmedhez bocsátott rendelésnek következtetésére, kegyelmednek serio intimálni kívánta FőConsistoriumunk, hogy az Endemann moralját is letévén, ahelyett tiszteletes püspökünk megedgyezésével más manualist végyen fel és igyekezzék tanítani.” Levélfogalmazvány Bodola Jánoshoz, 1792. december 9. FőkonzLvt. 1792/189. A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve XV. kötet. 1792. december 9. 189/1792. ld. még: Levélfogalmazvány Eperjesi Zsigmondhoz, 1792. december 23. FőkonzLvt. 1792/189.

¹⁹ Keresztes levelét ld. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*. 202–203.

szolta meg a Zilahi vádaskodását: nevezett két professorok a hazában a theológiát meg nem tanulták volt, mellyből következett, hogy NémetOrszágból fület csiklandoztató métellyes újságokat hozzanak hazánkba [...].²⁰

Annak ellenére, hogy a Főkonzisztórium a tanfegyelmi kivizsgálás lezárását kérte, az 1792. évi zsinat mégis napirendre tűzte a kérdést.²¹ Valószínűleg Keresztes állt az események mögött. Még a zsinat előtt beadványban kérte az egyház a Főkonzisztóriumtól, hogy alaposan tárgyalják végig az ügyet. A beadvány bizonyítékául csupán egy szóbeszédet tudtak felmutatni: *vád alatt való professorok azzal merészlettek légyen dicsekedni, hogy ők ugyan más auctort vesznek fel, de azt ugyancsak Endemannból fogják magyarázni.*²²

A Főkonzisztórium a beadvány alapját jelentő szóbeszédet nem kívánta megvizsgálni, de az érintett tanárokat felszólították, hogy mellőzzék Endemann tankönyveit. A döntést 1792 decemberében küldték el Bodolának és Zilahinak. Az ügy lezárását Zilahi és Bodola 1793. március 20-i levele jelentette. Zilahi Sebes János a zsinaton elhangzott vádak miatt felháborodott, de a Főkonzisztórium felé alázatos hangú levélben tiltakozott a szóbeszéd ellen. Kijelentette, hogy Endemann Sámuel tankönyvét nem használja, és tudomásul vette a főtanács döntését. Levele mellé csatolta Bodola János levelét is, aki rövid írásában kiállt kollégája ártatlansága mellett.²³

²⁰ Uo.

²¹ „Nem különben azon méltóságos Fő Consistorium levelének foglalattya között vagyon, hogy amint a tavalyi Generalis Szent Synodus protocollumjának 42-dik száma alatt találtatik a néhai Endemann 1777-dikben nyomtattatott theológiáját tanító professorok számadás és törvény alá köteleztetennek, minthogy az a könyv a SzentÍrásnak, Helvetica Confessionnak és Hejdelbergai Cathecesisnek, minden orthodoxus theologussainaknak tudományaiknak ellenekben szegeztetett socinianismust, arminianismust, pelagianismust satöbbi tanít, mostan a méltóságos Fő Consistorium kívánnya ezt amnestiába menni az okon, hogy már ezen könyv tudománnyának tanítása letéetett.

Ez iránt a Generalis Szent Synodus különös levelével fogja megkeresni a méltóságos Fő Consistoriumot.” ERZSI IV. 46.

²² A Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. XV. 1792. december 30. FőkonzLvt. 1792/207. Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele.* 196–204.

²³ Zilahi Sebes János levele a Főkonzisztóriumhoz, 1793. március 20. FőkonzLvt. 1793/103. Bodola János levele a Főkonzisztóriumhoz, 1793. március 20. FőkonzLvt. 1793/103. A leveleket közölte: Kolumbán Vilmos József: *Adalékok az Endemann-perhez.* 776–777.

Samuel Endemann

Az 1791-ben induló tanfegyelmi kivizsgálás kiinduló okát Samuel Endemann tankönyve jelentette. Endemann 1743-ban írta alá a marburgi egyetem matricoláját, 1747-ben Brémában volt lelkész, egy évvel később Kasselben lett házitanító. Különböző lelkészi állások után 1767-től Hanauban héber nyelvet és dogmatikát tanított, 1782-ben superintendenssé választották, és még ugyanabban az évben Marburgban a rendszeres teológiai katedrára kapott kinevezést. Legjelentősebb műve az 1777-ben Hanauban kiadott *Institutiones theologiae dogmaticae*. David Samuel Daniel Wytttenbachhoz hasonlóan a wolffianus filozófiának a teológiai alkalmazási lehetőségeit kereste, tudományosan igazolni kívánta a kinyilatkoztatott kijelentés és a természeti teológia közti kapcsolatot, illetve racionális magyarázatot kívánt adni a hittételeknek.²⁴ Tudományos érdeklődése és meggyőződése nem tántorította el a hitvallásoktól, de elutasította a predestináció konzervatív értelmezését (örök dekrétum).²⁵ Mindezek ellenére Endemann a református (kálvinista) ortodoxia kései képviselői közé tartozott, aki a református hitvallások védelmében szállt vitába a racionalizmussal. A predestináció értelmezése révén, ami kiváltotta az erdélyi református egyház vezetőségnek nemtetszését, a felvilágosult református ortodoxia táborába sorolható be.²⁶

Wolffianizmus vagy felvilágosult ortodoxia?

A levéltárba visszakerült iratok alapján nagy vonalakban tisztázható a kivizsgálás teológiatörténeti háttere. Juhász István szerint az 1791. évi zsinati határozat a wolffianus eszmék terjedését próbálta megakadályozni. Tanulmányának felvezetőjében azt írja, hogy a lelkészképzésben, az igehirdetésben és a katekizációban együtt élt az ortodoxia és a felvilágosodás. A kettő viszonyát a csendes ellentét és a fokozatos egymáshoz hasonulás jellemezte, a kettő közti átmenetet Wolff-féle filozófia és teológia biztosította.²⁷ Juhász István megállapításával nem kívánunk vitatkozni. Christian Wolff munkásságáról és annak erdélyi recepciójáról kimerítő, gazdagon adatolt tanulmányrészt közölt, bemutatva Gyulakuti Lázár János és Köleséri Sámuel wolffianizmusát, illetve a marosvásárhelyi kollé-

²⁴ Samuel, Endemann. In: Deutsche Biographie. https://www.deutsche-biographie.de/pnd11649378X.html#adbcontent_leben (Megnyitva: 2018. június 4.)

²⁵ William, Muenscher: *Elements of dogmatic history*. New-Haven 1830, 180.

²⁶ James I., Good: *History of the reformed church of Germany. 1620–1890*. 1894, 439.

²⁷ Juhász István: i. m. 102.

giumban a 18. század közepén divatos irányzattá váló wolffianus filozófia térhódítását.²⁸ Juhász megállapítását nem kívánjuk ugyan megkérdőjelezni, de úgy gondoljuk, az Endemann-per háttérében nem a wolffianizmus állt, ugyanis amint alább kiderül, a wolffianizmus a század közepétől kezdődően az oktatás és a teológiai gondolkodás meghatározó része lett.

Gyulakuti Lázár János, Köleséri Sámuel fogadott fia peregrinációs útján Szathmári Mihály sárospataki professzor tanácsára Marburgba is ellátogatott, hogy Wolffot hallgathassa, sőt a híres tanár lakásán talált szállásra, és így napon-ta hallhatta Wolffot. Ott-tartózkodása alatt a marburgi tanár műveit latinra fordította, metafizikai és etikai műveiből kivonatokat készített azzal a céllal, hogy hazatérése után a másolatok révén a hazai tudományos élet megismerhesse a wolffianizmust.²⁹

Hazatérése után a marosvásárhelyi kollégium főgondnokának nevezték ki, és amikor Rimaszombati Sámuel beiktatták tanári állásába, Gyulakuti Lázár *Az intellektus és az akarat fejlesztése* című beszédében az akarat és az értelem megjobbításának szükségességéről beszélt. Első életrajzírója szerint ettől a pillanattól kezdve a marosvásárhelyi kollégium a wolffiana filozófia otthonává lett, ami majd 1740-ben Marosvásárhelyre került Nádudvari Sámuel működésével vált teljessé.³⁰ Nádudvari működése annak ellenére hogy rövid, mindössze 6 évet tartott, iskolateremtő volt. Utóda Kövesdi János szintén a wolffianista eszmék alapján tanította a diákságot. A század második felének híres tanárai közül ide sorolható még Intze Istvánt, aki marosvásárhelyi tanári pályafutását 1749-ben kezdte el, és a 17 évig tartó működése alatt Thümigius (Wolff tanítványa) és Wolff alapján tanította a filozófiát és a matematikát. Ugyanide tartozik a marosvásárhelyi kollégium híres filológusa Kovásznai Sándor, aki diákkorában rajongott Wolffért, később ugyan megtagadta a marburgi tanár eszméit, de hatása alól nem szabadult. Nem feledkezhetünk meg Fogarasi Pap Józsefről sem, akit 1779-ben neveztek ki marosvásárhelyi tanárnak, és aki mind tanári működése alatt,

²⁸ Uo. 102–110.

²⁹ Kovásznai Sándor: *i. m.* 132–133., 155. Tolnai Gábor: *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító*. Kolozsvár 1942. Földesi Ferenc: *Lázár János, Christian Wolff tanítványa* (Vázlat az erdélyi wolffianizmus kezdeteihez). In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2016, 265–276.

³⁰ Kovásznai Sándor: *i. m.* 70., ld. még. Albert András: *A wolffianizmus Erdélyben*. In: *Aetas* 23 (2008/4), 129–139.

mind az erdélyi református egyház tantervének reformját kidolgozó bizottság vezető tagjaként wolffianus könyveket ajánlott a tanuláshoz.³¹

Erdély másik két kollégiuma sem volt mentes a wolffianizmustól. Ajtai Abod Mihály, aki Marosvásárhely és Nagyenyed után Oderafrankfurtban és Franekerben tanult, hazatérése után nagyenyedi tanárként kisebb kellemetlenséget kellett elszenvednie a wolffianus meggyőződése miatt.³² Érdekes az is, hogy 1751 szeptemberében a szebeni zsinaton, ahol Matskási Krisztina válóperét tárgyalták, Tőke István enyedi filozófiatanár felszólalt a *volphiana philosophia*, mint az ortodoxiát fenyegető irányzat ellen. A püspök, Borosnyai Lukács János viszont nem adott helyt Tőke tiltakozásának. Hermányinak a történethez fűzött megjegyzése szerint *azt a Philosophiat Enyeden is az ifjúság igen kedveli vala, de a Philosophiae professor [Tőke István – szerző megj.] manibus pedibusque contranitál vala, és a Cartesiana Philosophia mellett depungál vala.*³³ Hermányi híradásából a legmeglepőbb Borosnyai magatartása, ugyanis amikor fia nevelését a wolffianista Kovásznai Sándorra bízta, rossz szemmel nézte azt, hogy a fiát wolffianista szellemiségben tanítja az ifjú Kovásznai. Az amúgy meggyőződéses ortodox Borosnyai kifejtette, hogy ez a filozófia ellenkezik a református vallással, tévelygésbe sodorja az embereket. A fiatal Kovásznait disputára hívta, ahol alaposan megértárgyalták a wolffianista elveket, végül Borosnyai engedett merevségéből.³⁴

Kolozsváron a kollégium könyvtárában a Wolff-tanítvány Baumeister tan-
könyveinek több kiadása is megtalálható volt, azokat használták a filozófia okta-

³¹ Juhász István: i. m. 109.

³² Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexicon*. 3. Javított és bővített kiadás. Szerkesztette Ladányi Sándor. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1977, 16. Hermányi Dienes József szerint Ajtai nem igazán értett a filozófiához: „[Ajtai] annak adatá Cartesiust a Tőke kissebbitésére; holott maga nem tud sem Cártésiana, se Áristotelica, se Wólfiana Philosophiat.” *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte az előszót és a jegyzeteket írta S. Sárdi Margit. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992, 324. Krizsbai Jenő: Ajtai Abód Mihály, a történelemszeretetre nevelő tanár. In: Gudor Botond et al. (szerk.): *Egyház és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*. A nagyenyedi és magyarigeni Bod Péter háromszáz éves konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, Budapest 2012, 86–95. Ajtai gondolkodását illetően lásd: Túri Tamás: A pura religio felekezeti egységet szorgalmazó megfontolásai Ajtai Abód Mihály Halotti beszédében. In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2016, 277–288.

³³ Hermányi Dienes József: i. m. 102.

³⁴ Kovásznai Sándor: i. m. 295.

tása terén.³⁵ Hasonló folyamatokat találunk Sárospatakon és Debrecenben is, ahol a század közepétől a logika oktatásához Wolff és Baumeister műveit ajánlották.³⁶ A század második felében az udvarhelyi gimnázium is csatlakozott a wolffianus tankönyvek használatához. Kovács József, aki 1763-ban lett udvarhelyi tanár a matematika és logika oktatása terén Wolff műveit használta.³⁷

Az erdélyi wolffianizmus kiteljesedése 1769 után következett be, amikor a Marosvásárhelyen ülésező Litteraria Commissio az erdélyi református kollégiumi oktatás logikatankönyveként kizárólagosan Baumeister művét írta elő. Ekkor már a kolozsvári Pataki Sámuel, majd később Méhes György a filozófiát és a matematikát Wolff alapján tanították, ahogyan a székelyudvarhelyi Backamadarasi Kiss Gergely is a filozófiát és a logikát.³⁸

A fentiekből kiderül, a wolffianus eszmerendszer a század közepétől kezdődően már aktívan jelen van a kollégiumi oktatásban, sőt az erdélyi református kollégiumokban Baumeister és Thümmigius tankönyveinek kötelezővé tételével lényegében a marburgi tanár eszméit tették kötelezővé. Emellett hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az erdélyi református egyház soha nem próbálta megakadályozni a wolffianizmus terjedését. A már említett Tőke István a wolffianus eszmék elleni szebeni támadásán kívül, illetve Borosnyai Lukács János püspök roszszalló megjegyzésein kívül soha senki nem emelt kifogást ellene.

Éppen ezért nehéz az 1791. évben elindított kivizsgálást összefüggésbe hozni a wolffianizmussal. Bodola János a Főkonzisztóriumhoz címzett levelében értetlenségének adott hangot az Endemann tankönyve kapcsán született elítélő határozat miatt, ugyanis már 1788–1789-ben a generális zsinaton Endemann tankönyve alapján vizsgáztatta a felszentelésre jelentkezőket, és akkor a zsinaton jelenlévők semmiféle kifogást nem fogalmaztak meg. Azt is hozzátette, hogy

³⁵ Hajós József: Fr. Chr. Baumeister emlékére. In: *Korunk* 45 (1986/2), 126.

³⁶ G. Szabó Botond: *A Debreceni Református Kollégium a pedagógiai századában*. Debrecen 1996, 69., ill. Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest 1988, 126., 421. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996, 397.

³⁷ Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi evang. reform. collegium értesítője az 1894/95. iskolai évről. Az intézet története (képekkel és rajzokkal) 1670–1895-ig*. Székelyudvarhely 1895, 18–19.

³⁸ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. II. Kolozsvár 1905, 64., 179. Egyed Péter: *A nemzeti filozófia kezdetei. Filozófiaoktatás a protestáns gimnáziumokban Erdélyben a XVIII–XIX. század fordulóján*. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/magyarfilozofia/20061009234217237000000711.html> (Megnyitva: 2018. június 4.). Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005, 35., 71.

enyedi tanárként heti rendszerességgel találkozott a püspökkel, aki soha nem jelezte, hogy gond lenne az alkalmazott tankönyvvel.³⁹ Zilahi is értetlenül vette tudomásul a zsinati határozatot, és a Főkonzisztórium tudomására hozta, hogy amikor Székelyudvarhelyre került tanárnak, a diákok már ismerték Endemann művét, sőt tankönyvként használták.

A wolffianizmus ellen szól továbbá az is, hogy a kivizsgálás során sem a vádiratban, sem a két tanár védekezésében, sem a püspök és főjegyző levelében, illetve az üggyel kapcsolatos iratokban sehol nem fordul elő Wolff neve. Sőt Zilahi a hosszú, 26 oldalas levelében derék teológusoknak nevezi Vitringát, Turretinit, Pictetet, Ostervaldot, akik nem wolffiánusok, hanem többnyire a felvilágosult ortodoxia képviselői voltak. Továbbá rendkívül nehezen valószínűsíthető, hogy a wolffianus eszmék ellen csak fél évszázad múltán emeli fel a hangját a református egyház, olyan korszakban, amikor az erdélyi kollégiumokban a logika, matematika, filozófia és egyéb tárgyak tanítása során a hivatalos tanterv Wolff vagy utódainak műveire hagyatkozott.

A zsinati vádpontok (pelagianizmus, szocinianizmus, arminianizmus) sem vezetnek közelebb a megoldáshoz, ugyanis a felsorolt „eretnkségek” teológiai gondolkodása bár közel áll egymáshoz, de a köztük lévő különbségek mégis jól elhatárolhatóvá teszik őket. A vádpontokban felsorolt eretnkségek nem az Endemann tankönyvében lévő eretnkség azonosítását szolgálják, hanem sokkal inkább a református egyház teológiai állásfoglalásától eltérő dogmatikát kívánták azonosítani, vagyis a felsorolt három eretnkség inkább az ellenséggépet teremtette meg, és a nem a pontos behatárolás végett használták őket. Hasonló dilemmában vagyunk a remonstráns jelző használatával is. Annak ellenére, hogy ez a megnevezés nem szerepel sem a vádiratban, sem az üggyel kapcsolatos későbbi iratokban, talán ez lenne a legmegfelelőbb azonosítása mindannak, amit a zsinat és később Eperjesi Zsigmond püspök Endemann tankönyvével kapcsolatban megállapított. Az összehasonlítás adja magát, ugyanis a Nádudvari Sámuel, Makfalvi József és Huszti András tanfegyelmi perében az Endemann tankönyve elleni vádpontokhoz hasonló eretnkséggel vádolták őket, amikor az univerzalis-

³⁹ „Ha szintén ez a vád megbizonyíthatott volna is, amely nem esett és soha meg sem fog esni, hol, mikor és ki által esett reám nézve az a Canon szerint megkívántató una alteraque admonitio, hogy azoknak nem engedelmeskedvén, méltó lehettem volna a Synodus neve alatt költ deliberatumra? Hiszen itten, Enyeden lakik tiszteletes superintendens uram, őkegyelmit illette volna ez a dolog, és mondja meg, ha jött-e valaha valami efféle világosságra ellenem? És ha igen, őkegyelme intette meg rólla, non semel atque iterum, hanem csak egyetlen egy szóval?” Kolumbán Vilmos József: *Bodola János védekezése*, 75.

ta teológia hirdetését bizonyították rájuk.⁴⁰ A remonstráns teológia néven is ismert irányzatnak, amelynek legfőbb ismertetőjele az általános kegyelem tanítása, az Endemann-perrel való összevetése szintén nehézségekbe ütközik. Ennek az oka elsősorban az, hogy a marburgi tanár tankönyvéről nem készült részletes véleményezés, Eperjesi csupán néhány gondolatban foglalta össze kifogásait Endemann etikatankönyvéről, de a rendszeres teológiai műve valójában véleményezés nélkül maradt. Másodsorban a tévtanítás azonosítása rendjén (remonstráns) ütköznék nehézségekbe. Az erdélyi teológiaművelésben még a 18. század végén is a korábban jól bevált fogalmakat használták a különböző tévtanítások azonosítására (pelagiánus, szociniánus, arminiánus, remonstráns), amelyek az erdélyi teológiai közéletben általános elfogadott fogalmak voltak, de a külföldi teológiai gondolkodás számára egészen mást jelentettek. Endemann teológiájának a remonstráns teológiával való azonosítása csak Erdélyben volt egyértelmű, ugyanis a református hitvallásos gondolkodás szemszögéből vizsgálva Endemann teológiáját, abban tényelegetesen is kimutathatóak a remonstráns teológiát idéző gondolatok. Ugyanez az összehasonlítás viszont sem a svájci, sem a német teológiával való összevetésben nem állja meg a helyét. Samuel Endemann, igen nagy tekintélynek örvendett az európai reformátusságban, igazi ortodox teológusként tartották számon, aki felvette a harcot a túlzó irányzatok ellen. Ezért is értetlenkedett Zilahi Sebes János, és hol óvatosan, hol gúnyosan figyelmeztette Endemann hazai ellenfeleit az ügyből származható veszélyekre (az erdélyi református egyház hitelvesztése, az ösztöndíjak elvesztése stb.).

Az Endemann-per kapcsán fellelhető források vizsgálata arra enged következtetni, hogy a tanfegyelmi kivizsgálás háttérében nem a wolffianizmus, hanem a hagyományos ortodoxia és a felvilágosult racionalista ortodoxia vitája állt. A kettő közti dogmatikai különbséget a legtalálóbban talán abban lehetne megfogalmazni, hogy míg a hagyományos, merev ortodoxia a predestináció kérdésében azt vallotta, hogy a kiválasztás Isten örök végzése, már a teremtés előtt döntött a kiválasztásról, addig a racionalista ortodoxia sokkal megengedőbb álláspontot képviselt ebben a kérdésben és az ember felelősségét hangsúlyozta az elvettetés és a kiválasztás kapcsán.

⁴⁰ Kolumbán Vilmos József: Nádudvari Sámuel utolsó évei Marosvásárhelyen. In: *Református Szemle* 102 (2009/3), 340–351. Kolumbán Vilmos József: Makfalvi József hitvallása. In: *Református Szemle* 109 (2016/1), 55–67. Kolumbán Vilmos József: Makfalvi József heterodoxiája. In: Balázs Mihály – Bartók István (szerk.): *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon, (1650–1750)*. SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2016, 289–302.; Sipos Gábor: Huszti András heterodoxiapere 1742-ben. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 727–733.

Az erdélyi református egyház vezetősége többnyire a hagyományos ortodoxia képviselői közül került ki. Ide tartozott Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté is. Eperjesi Csernátoni Vajda Péter halála után 1782-ben foglalta el a püspöki tisztséget. Tizenegy éves püspöki hivatala alatt kiemelten foglalkozott a népiskolai hálózat megerősítésével: Erdély-szerte a nagybaconi kiemelkedően sikeres iskola mintájára kívánta átszervezni a népoktatást.⁴¹ 1783-ban a sárdi zsinaton az ő javaslatára kötelezték az espereseket és lelkészeket, hogy szigorúan ellenőrizzék a mesterek, tanítók munkáját. Az ő püspöksége alatt, 1786-ban indult el Kiss Gergely főjegyző vezetésével a népiskolai hálózat átszervezése és reformálása (többek közt az anyanyelvűség megerősítése, javaslat a tanítóképzésre, új tanterv, tanfelügyelők tisztségbe állítása stb.)⁴²

Eperjesi volt azon utolsó püspökök egyike, aki a református egyház hitvallásait védelmébe vette. 1781-től kezdődött el az új istentiszteleti rendtartás reformja. 1783-ban utasították a lelkészeket, hogy prédikációikban foglalkozzanak többet a dogmatikával, illetve vegyék komolyan a katekizációt. Eperjesi 1783-ban Bánffy Farkas főgondnoknak címzett levelében jelezte, hogy tanító (dogmatikai) prédikációt már alig mondanak a lelkészek, helyette a század végére jellemző moralizáló prédikációk hangzanak el. Ennek eredménye az, hogy a nép tudatlan, és emiatt egyre elterjedtebb a naturalizmus és deizmus.⁴³ 1785-ben a nagybaconi zsinaton az ő javaslatára fogadták el, hogy a püspök jóváhagyása nélkül semmilyen vallásos könyvet ne lehessen kiadni.⁴⁴

Az Endemann-ügyben érintett másik vezető Keresztes Máté főjegyző volt. Nagyenyedi, kolozsvári tanulmányait Franekerben fejezte be. Hazatérése után Alsórákoson, Zabolán, majd 1768-tól Kézdivásárhelyen volt lelkész. 1778-ben a

⁴¹ Erdélyi Református Zsinatok Iratai, III. 1771–1789. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata, Kolozsvár 2001, 212–213. (A továbbiakban: ERZSI III.)

⁴² Illyés Géza: i. m. 434. Az népiskolák átszervezéséről bővebben ld. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. Kolozsvár 2005, 80–98.

⁴³ „Hogy a papok a kivált a vasárnapi reggeli órákon mindenkor systematice prédikállyanak, mivel ma annyira belémerült a világ a sok francia és német mrálba, hogy a hitről való tanításnak csak híre is alig hallassék, és a sok szép systematica theologiák olyanok légyenek a papok thékájának fenekén, mint Góliát fegyvere, emllyet posztóban varrván a sáternak egyik setétes szegeletiben felakasztottak. Noha a nép olyan tudatlan a hit dolgában nem volt, mint most, mivel soha moralnál egyebet nem hall, innen vagyok sok naturalizmus, deismus, satöbbi [...]” ERZSI III. 172–173. 178. 187.

⁴⁴ ERZSI III. 213. Illyés Géza: i. m. 435.

kézdi egyházmegye esperesévé választották⁴⁵ (1775-ben már prosenori tisztséget töltött be az egyházmegyében).⁴⁶ A református ortodoxiával való rokonszenvét írásaiban is kifejezte. 1791-ben Lipót császár névnapjára elmondott beszédében a klasszikus reformátori teológiával megegyezően a világi hatalmat (uralkodók, császárok, királyok fejedelmek) Isten hatalmából vezette le, sőt a bűnről és az ember eredendő bűnösségéről is a hagyományos módon beszélt.⁴⁷ Proseniorként, esperesként, főjegyzőként és végül püspökként olyan határozatokat kezdeményezett az egyházmegyében és az egyházkerületben, amelyek szintén ortodox meggyőződését bizonyítják. 1774-ben valószínűleg Keresztes Máté támogatásával a kézdi egyházmegye kérte, hogy a vasárnapi istentiszteleten Christoph Stähelin *Catechismusi házikincs* című munkájából olvassanak fel, illetve hétköznapiokon a lelkészek könyvből olvassák fel az imádságokat.⁴⁸ Tagja volt az 1781-ben kezdődő liturgia reformját ellenőrző bizottságnak, amely amellettt döntött, hogy új istentiszteleti rendtartás helyett a régi rendtartást revideálják.⁴⁹ 1783-ban, amikor II. József engedélyt adott a főjegyzőválasztásra, a Főkonzisztórium Kovács József enyedi, Kiss Gergely udvarhelyi, Basa István marosvásárhelyi tanárok, Intze István dévai lelkész és hunyadi esperes, Benkő József erdővidéki főjegyző mellett Keresztes Mátét is ajánlotta az egyházkerületi főjegyzőségre.⁵⁰ A főkonzisztórium ajánlásnak megfelelően a sárdi zsinaton a jelöltek közül Kovács Józsefet választották meg (ő volt a Főkonzisztórium első számú jelöltje), de ő nem vállalta a tisztséget, ezért ott a zsinaton Borosnyai Lukács Simont választották meg, aki viszont olyan feltételekhez kötötte tisztség elfogadását, amelyet az egyház és a Főkonzisztórium nem akart és nem is tudott teljesíteni. 1787-ben Kiss Gergely főjegyző (1784-ben választották meg hosszas huzavona után, de csak 1785-ben iktatták be) halála után a Főkonzisztórium Bodoki József és

⁴⁵ Zoványi Jenő Keresztes Máté esperessé választását tévesen 1781-re datálta. Zoványi Jenő: *i. m.* 308. „Meghalálozván a venerabilis tractus öreg seniora, néhai tiszteletes Vas Gábor atyánkfia, helyében azon seniori hivatalra adjuráltatott a 86-dik Canon szerint az eddig való prosenior Keresztes Máté atyánkfia.” ERZSI III. 104.

⁴⁶ Keresztes Máté az 1775. évi kézdivásárhelyi zsinaton proseniorként vett részt. ERZSI III. 60.

⁴⁷ Keresztes Máté: *Szent Leopold Innepe, az az a Kézdi Ref. Tractusnak Ezer-Hétszáz-Kilencven egyedik esztendőben...* Kézirat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában.

⁴⁸ ERZSI III. 44.

⁴⁹ ERZSI III. 206., 221., 228.

⁵⁰ ERZSI III. 182.

Szathmári Pap Mihály kolozsvári tanárt, Benkő Józsefet és Keresztes Mátét ajánlotta főjegyzőnek,⁵¹ utóbbit Gernyeszegen meg is választották.⁵²

Keresztesnek főjegyzőként már sok lehetősége volt az egyház országos ügyeinek alakításában. Valószínűleg egyetértettek Eperjesivel abban, hogy a református egyház hitvallásosságát meg kell erősíteni. Tekintettel arra, hogy Eperjesinek 1791–1792 folyamán meggyengült az egészségi állapota, a szokásjog szerint az országos ügyek jelentős részét Keresztes intézte, és éppen ezért nem elképzelhetetlen, hogy az 1791-ben hozott Endemann-perként elhíresült tanfegyelmi kivizsgálás elindításában nagy szerepe volt a főjegyzőnek. Valószínűleg ezzel kapcsolatos az a nem elhanyagolható tény is, hogy 1791-ben a küüllővári zsinat szóvá tette, hogy a kollégiumi tanárok nem akarnak engedelmeskedni a püspöknek, a zsinaton nem jelennek meg.⁵³

Keresztes Máté ortodox meggyőződése az 1792. évi levélből derül ki leginkább. A főkonzisztórium elmarasztaló döntésére válaszolva írta a főjegyző:

„Valósággal és jó lelki esmérettel megvizsgáltuk volt mi az Endemann theologiaját és bizonynal úgy vagyon, hogy megzavarta az igaz hitnek és vallásnak tudományát pelagianismussal, arminianismussal, socinianismussal és egyébbel és a Szentírás tudományától, Helvetica Confessiotól s Heidelbergai Catechesistől (mellyek mellett áll és tartatik receptanak a mi religionk a hazában) messze eltávozott. Valakik pedig ezt a métellyes theologiaat annyira bészínlették s fedelezték, hogy gyanú nélkül való orthodoxianak tartathassék, azok vagy hibás tudománynak, vagy hitet s vallást hitetlenül tettetők, vagy magokat tudósoknak tartatni akarván tudatlan és kenyeret szentségtöréssel őrző emberek, vagy mindenik szeplővel teljesek és nem alkalmasok arra, hogy egy egész szent zsinatot (mellyben hisszük, hogy a Szentlélek mivelünk jelen vagyon) így megítélhessenek. Ennek megbizonyítására idezártuk az Endemann theologiajának egynéhány heterodoxiaját és képtelenségeit állatásit vagy az apostol szava szerént bolond filozofiaját, mellyek iránt kérjük és kényszeríttyük excellentiatokat, nagyságtokat, hogy ezeket úgy méltóztassanak megvizsgálni, mint mi megvizsgáltuk és a kijegyzések szerint az ő tudományát, a SzentÍrást, a Helvetica Confessiot, a Formula Consensust, a Heidelbergai Catechesist egybevetni és ha lehet, a kijegyzett auctorokat is megnézni, nem másokkal vizsgálatni s nézetni, mert ez lélekben járó fő dolog.”⁵⁴

⁵¹ ERZSI III. 234.

⁵² ERZSI III. 243.

⁵³ ERZSI IV. 42–43.

⁵⁴ Kolumbán Vilmos József: *Eperjesi Zsigmond és Keresztes Máté levele*, 202–203.

A fenti idézetből egyértelműen kiderül, Keresztes az ortodoxiának volt a híve, illetve az, hogy személyesen is részt vett az 1791. évi zsinati döntés előkészítésében.

Összegzés

A fent ismertetett iratok alapján talán úgy gondoljuk, hogy az 1791. évi Endemann-per nem a református egyház wolffianizmus ellenessége miatt indult el. A vita során egyszer sem hangzott el Wolff neve vagy a hozzá köthető irányzat megnevezése, sőt a két érintett tanár, Zilahi Sebes János és Bodola János többször kihangsúlyozták református hitvallásokhoz való hűségüket. A református egyház vezetőségének motivációja az egyház hagyományos hitvallásainak védelmében keresendő. Az 1770-es évektől kezdődően a református egyház a zsinatokon igyekezett megerősíteni a hitvallásait, illetve hagyományait. Ezek között említhető az 1771. évi úrvacsoraosztással kapcsolatos döntés, amelyben felszólították a lelkészeket, hogy az úrvacsorát csak a templomban szolgáltassák ki.⁵⁵ Ugyanilyen megfontolásból született a már említett 1774. évi zsinati döntés is. A kézdi egyházmegye kérésére elrendelték, hogy vasárnap délutánonként a *Catechismusi házi kincsből* olvassanak fel a gyülekezetekben. 1781-ben felszólították az espereseket, hogy utasítsák a lelkészeket arra, hogy ne hanyagolják el a katekizációt, illetve a kátés istentiszteleteket.⁵⁶ Két évvel később, 1783-ban megismételték a katekizáció fontosságát korábban kimondó zsinati döntést, illetve szorgalmazták a dogmatikai tartalmú prédikációkat az egyre nagyobb teret hódító moralizálással szemben.⁵⁷

A két vádlott, Zilahi Sebes János és Bodola János nem voltak eretnekek, ők csupán a nyugati reformátusoknál már régóta „divatos” felvilágosult teológiát, a racionalista ortodoxiát követték. Nyugati teológiai műveltséggel rendelkeztek, ahogyan az ellenfélnek tekintett Eperjesi Zsigmond püspök és Keresztes Máté főjegyző is. A látszólag semmiből kipattanó Endemann-per tulajdonképpen az erdélyi református egyház kétségbeesett és lassan elbukó, a hagyományos hitvallásosságért folytatott harcának volt az utolsó felvonása. Amint utaltunk rá, zsinati

⁵⁵ ERZSI III. 8.

⁵⁶ „A fellyebbvaló ordinatiokhoz képest az ecclesiakban végben vitetni szokott vasárnap délyesti cathekizatiok már jó darab időtől fogva, jóllehet eklézsiáinkban gyakoroltatnak, mindazonáltal, hogy a tiszteletes seniorok a tiszteletes atyafiakat ezen tartozó kötelességekre szorossabban is emlékeztessék és annak effectumára serio attendállyanak, végeztetett.” ERZSI III. 159.

⁵⁷ ERZSI III. 180.

ti határozatokkal próbálták elejét venni az egyre inkább tapasztalható hitvallás-ellenességnek, de minden igyekezet ellenére Eperjesi és Keresztes küzdelme elbukott. Az Endemann-pernek 1793-ban olyan gyorsan lett vége, mint amilyen gyorsan két évvel korábban elkezdődött, és ami nem nélkülözte a személyi sértődöttséget sem. Zilahi rendkívül csípős, helyenként lenéző és gúnyosan megfogalmazott tiltakozólevele csak bonyolította a vitát. Nem a békét kereste, hanem ahogyan utólag kiderült valótlan állításokkal vádolta előjáróit. Teljes mértékben Zilahira vall az is, hogy az eretnekséget tagadó levelében a maga álláspontjának és igazhitűségének bizonyításaként felsorolta visszamenőleg családjának minden neves tagját, sőt oldalági rokonait is.⁵⁸ 1792-ben Keresztes szintén csípős hangvételű rövid válaszlevélben szólt vissza Zilahinak és tisztázta, hogy az 1791. évi zsinati határozat nem a tanárok ellen szólt, csupán Endemann tankönyvének tartalmát kifogásolta. 1793-ban halt meg Eperjesi, utódja Keresztes Máté lett, aki már nem folytatta a kilátástalannak tűnő küzdelmet. Kétéves püspöksége alatt nem sok ideje volt mélyreható reformokat kezdeményezni, 1795-ben hirtelen meghalt. Az erdélyi református egyház hitvallásokhoz való ragaszkodása Abats János püspöksége alatt ért véget. Abats 1806-ban kezdeményezte a konfirmáció bevezetését a református egyházba. Konfirmációi istentiszteleti rendtartást és konfirmációs kátét állított össze, amely már semmilyen tekintettel nem volt a református egyház hivatalos hitvallásaira. Kátéja rövid terjedelmű volt, és korának racionalista teológiai szemléletét tükrözte. Abats kátéja, mint utólag kiderült, úttörő jelentőségű volt, a 19. században több olyan káté is napvilágot látott, amelyek szakítottak a református egyház hagyományos hitvallásaival.⁵⁹

A két tanár karrierjét nem törte meg az Endemann-ügy. Zilahi folytatta udvarhelyi tanárságát, numizmatikai gyűjteményével és a székelyudvarhelyi gimnázium könyvtárának rendezésével szerzett nevet magának. Bodola János fényes karriert futott be. Nagyenyedi tanárként 1799-ben Angliába utazott a református egyház megbízásából, hogy a nagyenyedi kollégium építésére összegyűjtött pénz sorsát rendezze. 1806-ban főjegyzővé választották, és néhány évvel később már a püspöki teendőket is ő vette át, ugyanis a fungens püspök, Abats János beteg volt, feladatkörét nem tudta ellátni. Oktatás- és tudományszervezőként is maradandót alkotott, ő alapította meg a nagyenyedi kollégium kéziratárát. 1815-ben püspökké választották.

⁵⁸ Zilahi Sebes János beadványa a Főkonzisztóriumhoz. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. Jelzete: FőkonzLvt. 283/1791.

⁵⁹ Kolumbán Vilmos József: A konfirmáció bevezetése az Erdélyi Református Egyházban. In: *Református Szemle* 104 (2011/6), 637–650.

Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század fordulóján

A 17. század utolsó, a 18. század első negyedének kiemelkedő alakjai közé tartozik Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721). Az erdélyi művelődés- gazdaság- és politikatörténetben is jelentős szerepet vállaló Bíró Sámuel elsősorban Hídvégi Mikó Ferenc históriájának folytatójaként tartja számon a történettudomány.¹ A magyar unitáriusok első főgondnokukat és az egyház nemes lelkű patrónusát tisztelik személyében. A nevezetes Bíró család történetével kapcsolatos források némelyikét a 19. században élő unitárius pap és jó tollú író, Jánosfalvi Sándor István gyűjtötte össze *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*² című könyvecskéjében. Ő ugyan nem érhetette meg kéziratának kiadását, de kutatásai eredményeit Orbán Balázs felhasználta, és közzétette *A Székelyföld leírásában*.³ Benczédi Gergely, Kövály László, Koncz József, majd Gál Kelemen kutatásai újabb adatokkal bővítették az életpályát.⁴ Újabban Fazoli

* Kovács Sándor (Brassó, 1968) a Protestáns Teológiai Intézetben szerzett diplomát (1993). Kolozsváron volt segédlelkész, kaliforniai tanulmányútja után (1995–1996) óraadó tanár lett a kolozsvári teológiai intézetben, 1999-től segédtanár, 2014-től docens. Doktori diplomát a Szegedi Tudományegyetemen szerzett 2007-ben. A *Keresztény Magvető* című folyóirat főszerkesztője, kutatási területe az unitárius egyház története. Magyar, román, német és angol nyelven jelentek meg tanulmányai hazai és külföldi folyóiratokban.

¹ Gr. Illésházi István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz Históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával, közli Kazinczy Gábor, In: *Magyar Történelmi Emlékek, Második osztály: Írók*. VII. kötet. Bíró folytatása a 225 oldaltól a 240-ig tart.

² A kötet az Erdélyi Ritkaságok sorozat 7. darabjaként 1942-ben jelent meg dr. Jancsó Elemér szerkesztésében, legújabb kiadása (2007) László Jánosnak köszönhető. A Bíró családdal kapcsolatosan lásd 45–65.

³ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. Budapest 1868, 162–163. A Jánosfalvi szolgáltatta adatokat is itt köszönte meg: „Ezen család [Bíró] leszármaztatási adatait Sándor István veterán írónk szívességből nyertem, ki a család levéltárából s főként Bíró Sámuelnek most eltévedt halotti beszédéből írta ki. Ezen kívül Sándor Istvántól sok érdekes, főként a Homoród vidékére vonatkozó adatot kaptam, miért itt nyilvánosan elismerésemet és hazafias hálámat nyilvánítom.”

⁴ Benczédi Gergely: Collegiumaink megmentése a múlt században. In: *Keresztény Magvető* (a továbbiakban *KerMagv*) (1877), 265., 280–281.; Kövály László: *A magyar unitáriusok története a*

Sándor⁵ történész közölt értékes adatokat Bíró hon- és népismerteti munkásságáról. A közelmúltban többen is foglalkoztak Bíró Sámuel életművével,⁶ és biztos az is, hogy 2007-ben az Udvarhelyszéki Kulturális Egyesület Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpontja Kolumbán Zsuzsánna szerkesztésében kiadta Bíró *Erdélyország státusáról, lakosairól és lakóhelyeiről és folyóvizeiről* írott munkáját. Tanulmányunkban egy rövid életrajzi felvezető után e mű keletkezését és forrásait vizsgáljuk meg.

Bíró Sámuel 1665-ben született, anyja Kibédi Dózsa Zsófia, apja (Rab) Bíró István II. Rákóczi György hűséges embere volt, aki a szerencsétlen kimenetelű lengyelországi (1657) hadjárat után többekkel tatár fogságba került és évekig raboskodott.⁷ Talán ő az az idősebb Bíró István, aki 1681-ben Apafi Mihály fejedelemtől hadmentességet kért.⁸ Bíró Sámuel nagybátyja is katonáskodott; ragadványneve is Katona volt, a hagyomány⁹ szerint a súlyosan sebesült Rákóczi fejedelmet ő mentette ki a fenesi ütközetből. A Bíró család fegyverforgató tagjai közé tartozott Bíró Gábor is. Ő 1691. október 8-án Homoródszentmárton határában esett el a tatár csapatokkal vívott harcban. Jánosfalvi azt jegyezte fel, hogy *csuda nagy hajjal bírt, hogy annak befönt végét [...] sarkantyújára tekerve viselte*.¹⁰ (Büszkesége okozta halálát is, az ellenség elől menekülteben Lókod és Kénos határában hosszú haja belegabalyodott a szederbokrokba, üldözői utolérték, és kioltották életét. Testét a szentmártoni templomban helyezték örök nyugalomra, emlékére zászlót készítették ezzel a felirattal: *Itt nyugszik Nemzetes Bíró Gábor*

XVIII. és XIX. században emlék- és életrajzokban. Kolozsvár 1899, 60–61.; Koncz József: Beszéd homoródszentmártoni Bíró Sámuel felett 1721-ben. In: *KerMagv* (1902), 15–37. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*. Kolozsvár 1935, I. kötet, 42., 183., 188., 222–223., 236., 242., 286., II. k. 421.

⁵ Fazoli Sándor: A honismeret oktatásának kezdetei Erdélyben a XVIII. század elején. In: Dr. Gaal György (szerk.): *Az 1557-ben alapított kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Líceum ÉVKÖNYVE az 1992–1993-as tanévre*. Kolozsvár 1994, 9–24.

⁶ Krizbai Béla (szerk.): *A homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség*. Homoródszentmárton 2000, 30.; Kovács Sándor: Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721) főgondnok életéhez. In: *KerMagv* (2003), 12–19. Uő: Homoródszentmártoni Bíró Sámuel (1665–1721). In: *Örökségünk* 1 (2007/1), 26–27.

⁷ II. Rákóczi György 1657-ik lengyel hadjárata alkalmával tatár fogságba esett erdélyiek jegyzéke. In: *Genealogiai Füzetek* X. (1912/4), 93.

⁸ Ifj. Biás István: Homoródszentmártoni id. Bíró István hadmentességi folyamódványa Apafi Mihályhoz. *Genealogiai Füzetek* V. (1907/8), 84.

⁹ Koncz József: i. m. 15–37.

¹⁰ Jánosfalvi Sándor István: *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*. Kolozsvár 1942 [2007], 58.

uramnak virágzó életének 23. esztendő s korában tatárok fegyverétől sok sebei után vitézi módon elhervadt teste 8-va Octobris 1691.¹¹⁾

Bíró Sámuel politikai pályája az erdélyi fejedelemség utolsó esztendeiben kezdődött. Kolozsvári tanulmányai befejezése után 1683 körül került Teleki Mihály környezetébe. A neves államférfi mellett dolgozó Bíró a család könyvtárát is kedvére használhatta. 1695 körül készült az a könyvjegyzék, amelyben Teleki famulusának olvasmányai szerepelnek. Egyebek mellett Erasmus, Hugo Grotius és Georgius Horinus műveit kölcsönözte és olvasta az ifjú.¹² Tárgyunk szempontjából ez utóbbi tétel különös figyelmet érdemel, nem zárható ki teljességgel, hogy Hornius politikatörténeti atlasza¹³ is közrejátszott az 1700-as évek elején készült, a későbbiekben részletesen tárgyalt „oktatás” összeállításában. Teleki tragikus halála után Bíró új patrónusa, Bánffy György gubernátor mellett találjuk. A homoródszentmártoni nemes fokozatosan lépdelt előre a hivatali ranglétrán, a csíki vashámorok provizorából az erdélyi harmincadok főfelügyelője lett. Trócsányi szerint jól átlátta az egész Erdély gazdaságát, a harmincadvám átszervezése az ő érdeme volt.¹⁴ Hűségéért 1712-től a főkormányzékenyi tanácsosi tisztelet is megkapta. A kortárs emlékirók jellemzése szerint „interessatus” ember volt, járatos az udvari intrikákban. Bíró politikai pályája a mindenkori Habsburg-uralkodóház körül gravitál. Kuruckodó kortársaival ellentétben nem vett részt sem a Thököly, sem a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcban. A Bánffy családnak és a kormányzónak bensőséges barátja volt, a gubernátor halálos ágyán tőle kért sírverset. (Felesége epitáfiumát is Bíró szerezte.)¹⁵

Az erdélyi politikai elithez tartozó Bíró Sámuel egyházi szerepvállalása is jelentős. A fejedelemség megszűntével a protestáns közösségek igyekeztek körülbástyázni a Diploma Leopoldinumban biztosított jogaikat. Ennek egyik legitim

¹¹ Lázár István püspök vizitációs jegyzőkönyve I., 546, kézirat a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában. Homoródszentmártonban 1789. május 1-jén volt a vizitáció.

¹² Erdélyi könyvesházak 1563–1757 III. Sajtó alá rendezte Monok István – Németh Noémi – Varga András, szerk. Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 16/3), Szeged 1991, 137.

¹³ Horn Georg: *Orbis politicus imperiorum, regnorum, principatuum, rerum publicarum*. Vesaliae 1669.

¹⁴ Trócsányi Zsolt: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben: 1690–1740*. Akadémiai, Budapest 1988, 250.

¹⁵ Wesselényi István: *Sanyarú világ, Napló (1703–1708)*. Közzéteszi Demény Lajos – Magyarai András, II. Kriterion, Bukarest 1985, 679–682.

útja a szekuláris képviselőt egyházon belüli megerősítése volt. Ezt már az *Approbata Constitutiók* is lehetővé tették (1. rész, 1. titulus, 3. artikulusz), a protestánsok éltek a lehetőséggel, és befolyásos hitsorosaikat főgondnokokká választották. Bíró Sámuel esetében nem beszélhetünk alkotmányos választásról, ugyanis 1718-ban a Kolozsvárra összegyűlt nemesek saját körükből, az egyháziak megkérdezése nélkül választottak főgondnokot Bíró és Simon Mihály személyében. Az unitárius egyházban 1747-től a világi és egyházi tagokból álló zsinat hatáskörébe tartozik a főgondnok választása.¹⁶ Bíró jelölését tanácsosi mivolta mellett az egyház iránti elkötelezettsége igazolta. Korát háromnegyed évszázaddal megelőzve már 1712-ben az unitárius oktatás átszervezését javasolta hallei mintára.¹⁷ Az iskolafelügyelő gondnoki intézmény megszervezésére és nevelési szükségleteket fedező állandó pénzalap létrehozására tett javaslata nyolcvan évvel később, a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium alapításával teljesült.¹⁸ 1712-ben kolozsvári eklézsiának küldött levelében határozott érveket sorakoztatott fel a „pedagogiumot” alapító javaslata mellett, a máter eklézsia azonban különféle, elsősorban anyagi okokra hivatkozva udvarias hangnemben elutasította reformjavaslatait. Bíró előterjesztésében a régióként működtetett egy-egy partikula gondolata is megfogalmazódott, az egyház fokozatos elszegényedése miatt azonban ez sem valósult meg. A család azért alkalomadtán támogatta a tanuló ifjúságot, talán ez is közrejátszott abban, hogy a tordai iskola versfaragó igazgatója, Dersi Simó István Bíró Sámuelnek ajánlotta 1713. szeptember 17-én előadott bibliai tárgyú *Vir regius juxta cor Domini Electus* (Az Úr szíve szerint kiválasztott férfiú) című darabját. A Kolozsvárt nyomtatott címlap ajánlásában az iskola örökre tisztelt pártfogóját és Mecénását cikornyás latin nyelven méltatták.¹⁹ Bíró Sámuel nemcsak műélvező volt, hanem maga is áldozott a múzsáknak. Kéziratban maradt munkái többségükben hon- és jogismereti kérdéseket taglalnak, de nem volt idegen tőle a teológia sem. *Unitarius Achilles...* a címe annak a 39 kérdésből álló kéziratban latin munkának, melyben a Szentháromság kérdését vizs-

¹⁶ Bölöni Mikó Lőrincz: *Az erdélyi unitárius vallásközönség igazgatási rendszere*. Budapest 1931., kézirat.

¹⁷ Fazoli Sándor: i. m. 11.

¹⁸ Benczédi Gergely (közli): A székely-keresztúri gymnásium felállítására tett első indítvány Bíró Sámuel által 1712-ben. In: *KerMagv* (1881), 237–239.

¹⁹ Kénosi Tözsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. Márkos Albert, a bev. tanulmányt írta Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1), Kolozsvár 2005, 478.

gálja.²⁰ Erdély története iránt is behatóan érdeklődött, amint azt már említettük ő folytatta Mikó Ferenc *Históriáját*.

Az *Erdélyország státusairól...* kérdés-felelet formájában készült, didaktikus jellegű, 2007-ben nyomtatásban is kiadott művének a másolata valamikor 1710 táján keletkezett.²¹ Kutatásaink során még nem sikerült egyetlen autográfot sem azonosítanunk de valószínűnek tartjuk, hogy több másolat is készült az Erdély történelmét, földrajzát és közjogi állapotát tárgyaló értekezéséről. Kénosi Tőzsér János eruditus pap az erdélyi unitárius szerzőkről írott dolgozatában elészámlálja a Bíró Sámuelnek tulajdonított műveket, ezek között azonban nem szerepel az *Erdélyország státusairól...*,²² egy hasonló című értekezést azonban igen, és Kénosi ez utóbbit tartja Bíró szerzeményének. Ez a kézirat a kolozsvári unitárius gimnázium egykori könyvtárában (jelenleg a Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókja) található. Az MsU 472/A jelzetű kolligátum a Lakó-féle katalógusban *Principatus Transylvaniae cum Rebus Memorabilibus Descriptio* (Az erdélyi fejedelemség nevezetes dolgainak leírása) címen szerepel, vizsgálatunk során kiderült, hogy az említett jelzet több különálló értékes darabot tartalmaz. A címnegyed fölött olvasható töredezett bejegyzés²³ alapján Bíró-t tartották possessornak, ez azonban aligha lehetséges, a másolat 1736-ban készült, tizenöt évvel Bíró halála után. A későbbi megjegyzés nem a possessorra, hanem a szerzőre vonatkozik.

A címadó *Principatus...* [1r.–7r.] dolgozat huszonöt pontban ismerteti Erdély nevének eredetét, lakóit, folyóvizeit, ásványait, városait és vármegyéit. Szerzője, Kénosi szerint is Bíró Sámuel volt. Ezt követi az ugyancsak Bírónak tulajdonítható *Catalogus Principui Transylvaniae* [7r.–8v.], az erdélyi fejedelmek felsorolása János Zsigmonddal kezdődően egészen III. Károlyig. Az utolsó két írás a magyar nyelvű értekezés is az unitárius főgondnok munkája. Címük *A székely földéről és a székelyek eredetéről* [9r.–10v.] és *A székelyek régi szabadságairól, ne-*

²⁰ Leírása *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, Catalogue I.*, Compiled by Elemér Lakó, Szeged 1997. Másolatait lásd MsU 2., MsU 100., MsU 625.

²¹ Nemes Erdély Országnak státusáról, lakosairól, lakóhelyeiről és folyóvizeiről való oktatás, melyet írt volt 1710-ben néhai Bíró Sámuel tanács úr Erdélyben. Szerk., jegy. írta Kolumbán Zsuzsanna, bev. Kovács Sándor, Székelyudvarhely 2007.

²² Kénosi Tőzsér János: *De Typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania. Bibliotheca Scriptorum Transylvano–Unitariorum*, compiled by Ferenc Földesi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.), Szeged 1991, 156.

²³ Sunt sequentia opuscula in hoc Fascicula ex[...]tia Illustrissimi quondam D. Samuelis Biró de H.szentmárton

mességekről, s legközelebb Primipilusságukról, avagy a Lófő nemes emberségekről [10v.–14v.].²⁴

²⁴ A két dolgozat rövid terjedelme megengedi, hogy lábjegyzetben teljes egészében közöljük.

A székely földéről és a székelyek eredetéről

Minekutánna Atillát megverték volna, és maga is megholt volna Aldaricus nevű generálisának az harcon megmaradott háromezer magyarjai Ennedzár és Uzindar kapitányok alatt nem tudván hová lennének, hová bujdosnának az sok ellenség között, kik mindenfelől környülvették vala, és feleségeket, gyermekeket s cselédjeket hová tennék, ilyen kétséges dologban ím ezeket cselekedtek. Elsőben neveket elváltoztatták, hogy ők hunnuszok vagy magyarok volnának azt megtagadták. Másodszor ő magok felől azt hirdetik, hogy ők Sicilia másként Sicilia nevű tenger szigetéből valók volnának azt beszéllék. Harmadszor azután Erdélyországnak napkelet felől való részében menvén ott megtelepedtek, és azt a részt Erdélynek, Siculiának nevezék. Azután olyan székhelyeket, melyekben az ország dolgairól beszélgetnek, és a perlekedő embereknek pereket törvény szerint eligazíták, szerzenek ilyen székhelyeket. Mely székhelyekről őket az erdélyiek székhelyeknek vagy más névvel székelyeknek neveznek. Azért mindezekből világos az székely nem annyit téssen mint szökjél, onnat szököljek, csak tréfából fogatott, és csak játékból ragasztották a széke-lyekre. Sőt ezek a székelyek az Erdélyben és Magyarországon lakó Magyaroknál 297 esztendővel régebbiek. Ezeknek a székelyeknek pedig kettős nemességeket: úgymint egyházi nemességeket és lófői nemesembségeket (Nobilitatem Primipilarem) így értsed.

Az székelyeknek régi szabadságiról, nemességekről, s legközelebb primipilusságokról avagy lófő nemes emberekről

Árpád és az egész magyarok Erdélyben laktokban országgyűlést szervezének, a székelyeket is országgyűlésbe hívaták megbecsülvén őket is csak azért is, hogy anno 748 a székelyek a magyarok elejében éppen Podoliába mentek volt, és hogy a tatárok táborát Erdélybe vezették volt, ez cselekedeteket atyafiságokat a székelyeknek szépen megköszönék. Ezek után, hogy a székelyek az nagy Atilának és Atilla idejében való igaz magyaroknak maradványai volnának azt mindnyájan megismerék, és ilyen sok ideig hogy semmi egyéb nemzeteknek jobbágysai, adófizetői nem lettek volt, hogy az régi magyarokunk igaz privilégiumát, szabadságát és nemességét mindeddig megtarthatták azon a dolgon Árpád kapitány és a többi is a magyarok igen csudálkoznak, melyre nézve azután Árpád az másodszor Szkítiából kijött egész magyarság az székelyeket a következő szabadsággal ajándékozáik meg ilyen módon:

1. Mivel a székelyek Atila halála után mindeddig minden szabadságokat megtartották, annakokáért ezután is minden székely igaz nemes ember legyen, sőt ha valaki valamely székelyt jobbágysá vá akarna tenni az meghaljon, és ha önként a székely is maga szabad jóakaratajából valakinek jobbágya akarna lenni, megölettessék az is.

2. Azután látván az magyarok az székelyeknek vitézségeket, őket primipilusokká, primipilárisokká, avagy lófő nemes emberekké csinálák. Mely nevezet az rómaiaktól származott, mert a rómaiak is csak az fő lovaskapitányt hívták primipilusnak, primipilárisnak, magyarul lófő nemes embereknek, kik az lovas kapitányok között legfővebbek voltak, melyet vagy minéműt ma Generálisnak hívnak (sic!). Azután a rómaiak megválogatván hadra termelt katonákat a lovas seregekből, hogy azok legelsőben ütközzenek meg az ellenséggel, azokat primipilusoknak, vagy primipilárisoknak, magyarul már lovas vagy lófő nemes embereknek hívták.

A 17. oldallal újabb latin traktátus kezdődik, címe *De Siculia ac exinde de origine seu denominatione Siculorum* [17r.–64v.]. Ez Lakatos Istvánnak, a Székelyföld 17. századi történetírójának mindmáig kiadatlan munkája. Az 57 lap terjedelmű *Siculia* kilenc fejezetre oszlik, és a székelyek eredetét és írásmódját (rovásírás), a Székelyföld hegy- és vízrajzát, a vallási állapotokat stb. tárgyalja. A Székelyudvarhelyről írott hetedik fejezet Jaklovszky Dénes fordításában magyarul is megjelent.²⁵ A kézirat utolsó darabjának szerzője ismeretlen. A *De origine et descriptione civitatis Claudiopolitanae* [65r.–126v.] (Kolozsvár város eredete és leírása), miként az előzőekben tárgyalt dolgozatok is forrásul szolgáltak Kénosi

3. Minthogy pedig minden rómaiak nemes embernek tartották szabadságok is több és nagyobb volt, mint egyéb más római embereknek. 4. Az erdélyi székelyek is hasonlóképpen Atillától fogva, mind nemes emberek voltak. Árpád kapitánnyal és a gétáktól, tatároktól konfirmáltak, úgy hogy köztük jobbágy nem volt, és hogy mind az hadban az ellenségre kopjakkal elől mentenek kettős nemes embereknek primipilusoknak vagy lófő nemes embereknek hívtattak.

Kérdés: A jobbágy embert pedig miért híjják jobbágnak és honnan eredett a jobbágy-ság vagy jobbágy nevezet?

Felelet: Minthogy az magyarok abban az időben sokat táboroztak és nagy győzedelmes harcokat vitettek véghez, egy alkalmatossággal az hadban a többi között egy ütközetben szerencsétlenül járnak és annyi magyar vitéz férfiak vesztenek volna el, hogy alig volna s taláztatnék annyi férfiú ki az asszony özvegyeket, árvákat eltartaná, s azokra gondot viselhetne. A megmaradott magyarok azért azt végezték, hogy többé azután a magyarok s azoknak férfiai ne mennének el mind egyszersmind a táborba, hanem csak egyik része menne az hadban és az az rész nemes embereknek bírattnának. Akik pedig otthon maradának vetnének és szántó-vető embereknek hívattnának és az táborozóknak hópénzt, adót és élelmet adnának. Melyre nézve ezt hallván s így érezvén az országnak nagy sok lakosi így kezdenének szólni beszélni egymásnak: Koma, bátya, öcsém, sógor stb. bizony jobb, hogy adj s itthon maradj, hogysen mint a táborban menvén meghalj és oda maradj, s itthon sok árvát s özvegyet hadj. Ez volt immár régen eleintén elsőbben az jobbágyi nevezet, avagy jobbágy-ságnak eredeti. Azért ez alkalmatosságra nézve jobbágy annyit térszen mint: jobb, hogy adj, tudniillik hópénzt, élelmet, adót, hogy itthon maradhass. Szánts vess, hogy sem mint az harcon elvesz. Így volt azért először az jobbágy-ságnak kezdete. De annak utána az jobbágnak nagyobb boldogtalanságára juta állapotja, mert az otthon hagyott szántó vető emberek közül is, sokan elidegenedének, és elszakadának a táborozástól, megrestülének, vagy megijedének az harcra való meneteltől és haláltól, és akiknek rendszerént a hadban kellett volna is menni a sors szerint, egyszer egyik résznek s másszor a másiknak, sokan elkezdették vonni magokat, és ha valaki a táborozástól meg mentette, kapitány, hadnagy, tizedes és egyéb hadi tisztviselő valakit s otthon maradhatott, és ígervén munkát otthon való dolgot azon hadi tisztneknek jószágokon kiknek szolgálatja által otthon maradhatott. Végre örökös mindenkori szolgák jobbágyá lett. Ki egyiknek ki másiknak.

²⁵ *Székelyudvarhely legrégibb leírása.* (Erdélyi Ritkaságok 6.), Kolozsvár 1942 (reprint Székelyudvarhely 1990; a *Siculia* 7. fejezetének magyar fordítása). Vö. Albert Dávid: A Székelyföld első bemutatója. In: *Korunk* (1983/10), 805–807.

Tőzsér János és Uzoni Fosztó István unitárius egyháztörténetéhez. (Nagy a valószínűsége annak, hogy a kolligátumot 1736-ban Kénosi magának készítette, egyháztörténetébe egész részeket átemelt Lakatos István *Siculiájából és Kolozs-vár történetéből*.)

Az Erdélyben lakó népek története, különösképpen a székelyek eredetének kérdése hosszú idő óta foglalkoztatja a történészeket.²⁶ Az eredet tudománytörténeti kérdéstől eltekintve mi arra keressük a választ milyen olvasmányok alapján, miért és mikor írta Bíró Sámuel *Erdélyország státusairól...* szóló didaktikus művét. A fennmaradt példányok 1710-re datálják a keletkezését, kivételt egyetlen, a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában talált, MsU 1783–1786 számú fasciculus képez. Ebben a címnegyed után halványabb tintával egy későbbi másoló 1701-es dátumot írt, a szövegösszefüggésből azonban kiderül, hogy ez a másolat is 1705 után készült. Címe: *Jus publicum Transylvaniae pro captu filioli Samuelis Biró Annorum IX. ve[nerabili?] per questiones et responsiones accommodatum in Anno 1701.* [23v.–81r.] Erdély korográfiáját és topográfiáját kérdés-felelet formában tagláló könyvecskét Bíró Sámuel kilencéves fiának írta. A homoródszentmártoni nemes családjáról és gyermekeiről viszonylag pontos adataink vannak; 1700-ban Vargyasi Daniel Klárával kötött házasságából három fiú született, Ádám, Sámuel és László, de csak egy, ifj. Sámuel élte meg a felnőttkort. Az 1701 tájt született Ádám 1708-ban halt meg, Brassóban temették, László születésének és halálának évét nem ismerjük.²⁷ Ifj. Sámuel 1703 tájékán szülehetett, 1710–1712-ben lehetett kilencéves, és valószínűleg az ő oktatását szolgálta a *Jus publicum...* kérdés-felelet formában való kidolgozása.

Az ifjú Sámuel számára készült kézirat mű elég népszerű volt, nemcsak az unitáriusok használták és másolták, hanem a reformátusok is. A rövid, de világos felépítésű kis munka kézirat terjesztése a magyar nyelvű honismereti művek hiánya miatt is indokolt volt. Hasonló jellegű művek nyomtatásban csak a 18. század második felében kezdenek megjelenni Erdélyben. A Kolozsvárott tanító magyar jezsuita Fasching Ferenc régi Dáciáról (*Vetus Dacia, ex probatis scriptoribus depromta*, Claudiopolis 1725) és a Székelyföldről (*Dacia Siculia*, 1731) írott munkái úttörő jellegűek, de Bíró Sámuel halála után jelentek meg.

²⁶ Vö. Pál Judit: A székelyek eredetének kérdése a történetírásban a 17. század végéig. In: Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Miskolc 2004, 289–296.

²⁷ A Bíró családot illetően lásd: Koncz József: *i. m.*

Husztai Andrásnak, a kolozsvári református kollégium hitehagyott tanárának is csak 1791-ben jelent meg magyar nyelven Erdély történetét és földrajzát népszerűsítő műve, az *Ó- és Új Dácia*.²⁸ Meglepő az a hasonlóság, amely Bíró Erdélyország státusáról... készült műve és Husztai Ó- és Új Dáciája között kimutatható. Ha a két mű tartalomjegyzékét összevetjük, azt tapasztaljuk, hogy Husztai Dáciája jószerivel Bíró Erdélyországának beosztását követi. Akár arra is gondolhatnánk, hogy Husztai a Bíró könyvével valamiképpen kapcsolatba került, és annak vázára építette fel saját munkáját. Az *Ó- és Új Dácia* 15. fejezetének a párja kevés kivétellel Bírónál is megvan. Ha Husztai nem Bíró-t használta forrásként, akkor a hasonlóságok és szó szerinti egyezések Frank Bálint (Valentin Franck von Franckenstein) munkájának átvételével magyarázhatók.

Az *Erdélyország státusáról*... készült kéziratos másolatokból arra következtethetünk, hogy Bíró könyvét az erdélyi értelmiség tankönyvként használta. Kutatásaink során hat erdélyi és egy magyarországi másolatot azonosítottunk. A jelen kiadás alapját képező kolozsvári példányt is számítva öt kolozsvári, egy marosvásárhelyi és egy debreceni másolatot sikerült felkutatnunk. A kolozsvári unitárius, illetve református kollégium kéziratos másolatai mellett (MsU 472/A; MsU 1785; MsR 1469–1470) az Erdélyi Múzeum-Egyesület kézirattárában (jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirattára) újabb két másolatra bukkantunk. Az Mss 2255 számú kéziratot 1736 januárjában készítette Krasznai Kovács Mihály.²⁹ Címe: *Notitia status Transylvanici cum Jure Publico ejusdem provinciae pro captu Samuelis Bíró. Per questiones et responsiones accommodata anno Domini*

²⁸ Husztai műve 1735–36-ban latin nyelven készült, feltehetően ennek alapján készült a magyar fordítás, melynek teljes címe: *Ó és Új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a'mellyben elé adattatik ennek az országnak régi és mostani lakosságainak eredete, nevekedése, és némelyeknek el-enyészése, a' magyar királyok, vajdák, és fejedelmek alatt való állapottyával egybe HUSZTI ANDRÁS által, melyet mutató táblával meg-rövidítvén, a maga költségén ki-adott Diénes Sámuel. Bétsben, 1791-ben.*

²⁹ Ebben az esetben is egy kolligátumról beszélhetünk, a cédulakatalógus csak a Bíró dolgozatát említi, de ennél gazdagabb anyag áll a kutatók rendelkezésére.

A *Notitia*... [1r.–51r. hiányzik a 33r.–34v. és 47r.–48v.] után következik Sófalvi Veres Tamás latin epitáfiuma [52r.], majd néhány bölcs mondás és egy Cato-ból származó hosszabb idézet. Új számozással kezdődik Marosi Istvánnak 1684. március 15-én a szilágysági parciálison mondott verses köszöntője, a *Topica Descriptio Sylvaniae* [1–5]. A következő fontosabb egység *Declaratio causae criminalis spectabilis a Magnifici Domini Dni. Dionysii Bánffy de Losoncz Anno MDCLXXIV mense Decembri. Descripta per Michaelem Kováts seniore de Karaszna, cum ageret Annum Aetatis suae Sexagesimum primum. Anno Dni Millesimo Septingentesimo quadragessimio tertio, mense junio.*

1710, mense octobri. Descripta per Michaellem Kovács de Karaszna diebus mensis January, Anno 1736. Az Mss 1753 jelzetű másolatot 1757 februárjában Apahidán készítette Rettegi Sigmond. Teljes címe: *Notitia status Transilvanici cum Jure Publico ejusdem provinciae per questiones et responsiones accomodata et ad usum Sigismundi Rettegi de Kis Budak, descripta, in Possessione Apahida. Anno 1757. Diebus Februarii.*[1r. –37r.] A gondosan készített nyolcadrét másolat hozzá van kötve az Ormányi Márton által latinból magyarra fordított geográfiához.³⁰

A *Jus Publicum*... másolatai néhány lényegtelen eltérés kivételével megegyeznek az Erdélyország státusáról... vagy *Notitia status Transylvaniciról* készült kópiákkal. A szerző olvasmányai és forrásai után kutatva jutottunk el Valentin Franck von Franckenstein szebeni királybíró szászokról írott *Breviculus originum Nationum et praecipuae Saxonicae in Transylvania* című, 1697-ben Kolozsvárott is kiadott, tizenkettedrét munkájáig. Teljesen nyilvánvaló, hogy Bíró tanácsostársa és személyes ismerőse munkájából merített. Az Erdélyben lakó népcsoportok – románok, szászok, görögök, zsidók, bolgárok, oroszok, morvák, cigányok eredetének tárgyalásánál jószerivel Valentin Franckot fordítja. A szászok eredetének ismertetésekor is Franckra támaszkodik, de minden bizonnyal ismerte Martin Kelp *Natales Saxonum Transylvaniae* című, 1684-ben Lipcsében kiadott művét és Töppelt *Originisét* is. A magyarok, illetve székelyek eredetének kérdésében Kézai Simon *Gesta Hungarorum*át követte, de az sem zárható ki teljességgel, hogy olvasta Szamosközy Istvánnak ekkor még közkézen forgó *De originibus Hungaricisét*. Talán közelebb járunk a valós forrásokhoz, ha a felsoroltak mellett Laurenz Töppelt német történetíró *Origines et occasus Transylvanorum* Leidenben, 1667-ben megjelent művére gondolunk, hiszen Valentin Franck egyik forrása is Töppelt volt. (Töppelt még látta és használta Szamosközy *De originibus*át.) Bíró Szamosközyvel ellentétben a székelyek hun eredetét nem vonta kétségbe, de a székely név eredetét humanista elődje nyomán a *szék* + *hely* szóösszetétel alapján magyarázza. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a *Székelyek eredetéről* írott rövid eszmefuttatásában Pietro Ransano lucerai püspök etimológiáját is népszerűsíti. Ransano nyomán beszéli el az Attila halála után történt eseményeket. Eszerint a vezér nélkül maradt hunok

³⁰ *Geographia* az az a Földnek leírása melyet deák nyelvből magyarra fordított tiszteletes Ormányi Márton uram a szigeti Reff. Gym. Erd. Proff. És azután bizonyos szóknak indexben való szedegetésivel megbővítettén Bányai István uram által újabban leírta Rettegi Sigmond Apahidán Anno 1757. Dieb. Februar.

„neveket elváltakoztaták, hogy ők hunnuszok vagy magyarok volnának, azt megtagadták. Másodszor ő magok felől azt hirdetik, hogy ők Siculia másként Sicilia nevű tenger szigetéből valók volnának, azt beszéllék. Harmadszor azután Erdélyországnak napkelet felől való részében menvén ott megtelepedtek, és azt a részt Erdélynek, Siculiának nevezék”.³¹

Ugyanitt a székely jobbágyság kialakulásának történeti elemzésekor a jobbágyszó eredetét tárgyalva a következő megállapításra jut:

„[...] jobbágyság annyit tévesen mint: jobb, hogy adj, tudniillik hópénzt, élelmet, adót, hogy itthon maradjon. Szánts vess, hogy sem mint az harcon elvesz. Így volt azért először az jobbágyságnak kezdete.”

A 18. században felettébb divatos etimologizálás egy másik beszédes példáját az *Erdélyország státusáról...* írott oktatásban, a kuruc és labanc frakciók ismertetése során olvashatjuk. Eszerint a kurucok a békák kuruttyolásáról kapták a nevüket,

„minthogy a székelyek, kivált Csíkban, a békákat mikor szólának, kurucolni mondják, sőt mikor a gyermekeket is szidják kuruc kura fia békájának mondják, azzal a terminussal, id est kurucolással, szokták vala a magyarországiak az erdélyieket csúfolni.”

A labancok pedig a lobbancs szóról,

„mivel a német hadak tüzes hadaknak tartatnak az ő puskával való hadakozásokért, összemenvén a két fél had egymással, az ellenkezésben szidják vala a magyarok a németeket várván puskájuknak kisütését, azt mondván: lobbancs ilyen s ilyen adta! Innen származék a lobanc név, azért is hívattnak ők tüzes lobancoknak.”

Magyarország hon- és államismeretét, illetve földrajzát tárgyaló művek a 18. században vesznek lendületet, Bíró tankönyvét is ebben a sorban kell elhelyeznünk. Teljesítménye semmiben sem maradt el erdélyi kor- és nemzedéktársaitól, úgy gondoljuk, nem tévedünk, ha Huszti András, Fasching Ferenc, Illia Andreas elődjét tiszteljük benne.

³¹ Vö. Ransano, Pietro: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Ford., az utószót és a jegyzeteket írta Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet, Osiris, Budapest 1999, 39.

Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez

„... a kinek jó Patronussa nintsen, Promotioja sintsen ...”

Úgy hisszük, kötetünk mindenik akadémiát járt szereplője megérdemelne – erdélyi tevékenységének függvényében – egy kisebb vagy terjedelmesebb tanulmányt – áll az újkori Erdély vándordíákjait számba vevő munka bevezetőjében, mintegy nyomatékosítva Tonk Sándor néhány évvel korábban, a megelőző korszak peregrinus-adattárának közreadásakor megfogalmazott, hasonló értelmű megállapítását.¹ Ha belegondolunk, hogy a két kötet több mint nyolcezer diák adatait tartalmazza, az imponáló mennyiség ismeretében érthetővé válik a fenti megállapítás feltételes megfogalmazása. Értelmezésünkben viszont ebből a mondatból éppúgy kihallatszik a kitartó, sokszor nem is annyira „látványos” eredményekkel kecsegtető kutatások aprómunkájának imperatívusza is. Fölösleges részleteznünk, hogy a külföldet megjárt, s hazatérve egyházi vagy világi pályán elhelyezkedő értelmiségiek milyen jelentős szerepet játszottak az erdélyi társadalom fejlődésének alakításában, s hogy valóban további kutatások hivatottak ennek a szerepnek az árnyaltabb vizsgálatára, amely már nemcsak a kiemelkedő képességű és jelentős tisztségeket betöltött „vezérértelmiségiekre” figyel, hanem a sokszor szinte teljes ismeretlenségbe burkolózó másod- és harmadvonalbeli társaikra is. S a megelőző évtizedek kényszerű külső korlátozásai után a kutató ma már hiába küzd a bőség zavarával a feldolgozandó iratanyag mennyiségét tekintve, ha az itthon szerepnyebb szerepet betöltött egykori peregrinusokhoz – helyzetükből adódóan – a legtöbb esetben nem köthető olyan mennyiségű és minőségű információ, amely

* Zsigmond Attila (1971, Szilágysomlyó) 1995-óta református lelképásztorként szolgál. 2014-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Ökumené doktori iskolájának hallgatója, témavezetője Buzogány Dezső egyháztörténész. Kutatási területei a szilágysági református egyház története (17–19. sz.) – különös tekintettel az itt működött peregrinus lelkészekre, valamint a protestáns egyházművészet és oktatástörténet. Tanulmányai, írásai a Református Szemle, az Erdélyi Múzeum, a Hepehupa lapjain, valamint közös tanulmánykötetekben jelennek meg.

¹ Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998, 6. Vö. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992. xi.

egy terjedelmesebb értékelés alapjául szolgálhatna. Jól ábrázolja ezt a nehézséget, hogy például elsődleges kutatási területem, a Szilágyság vonatkozásában mindössze egyetlen lelkípásztor, Szilágyi András naplója maradt fenn hírmondónak, amelyben a szerző részletesen vall gyermekkoráról, itthoni és külszói tanulmányairól, majd hazatérése utáni gyülekezeti szolgálatáról és családi életéről.² Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy elsősorban a külföldet megjárt lelkészek közül többen vezethettek valamiféle naplót vagy album amicorumot, de példájukon felbuzdulva bizonyára domidoctus társaikban is megszülethetett az igény, hogy életük jelentősebb történéseit írásban is megörökítsék a következő nemzedékek számára.³ Mivel csak reménykedni tudunk további diáriumok felbukkanásában,⁴ már az is kivételes öröme adhat okot, ha ezek hiányában az évek során fellelt különféle források alapján esetenként legalább nagy vonalakban sikerül megrajzolni egy-egy, az itthon megalapozott tudást távoli akadémiákon gyarapító, majd hazatérő szépművész ifjúnak olykor az ismeretlenség homályába hanyatló pályáját. Jelen tanulmányban – engedve a kezdő mondatokban idézett buzdításnak – egy ilyen „ismeretlen”, neve alapján székelyföldi gyökerekkel rendelkező, s onnan a németalföldi akadémiai kitérővel végül a Szilágyságba került, s haláláig itt fungáló prédikátor, Ikafalvi B. János életére vonatkozó adatokat ismertetem a rendelkezésre álló szerény forrásanyag alapján. Teszem ezt azzal a nem titkolt szándékkal, hogy ezáltal bizonyos mértékben bepillantást nyerjünk a Partium és Erdély határán egyensúlyozó Szilágyság egyházi viszonyaiba is, jelesül: milyen

² Czibula Katalin: Szilágyi András protestáns prédikátor naplója. In: *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlmények*. Budapest 2004, 123–186.

³ Ennek illusztrálásaként említhetjük a 17. század közepén több szilágysági gyülekezetben is megfordult Náprádi Gergely példáját, aki egy általa birtokolt kötet hátsó táblájára jegyezte fel több gyermekének születési, illetve elhalálozási dátumát. Sipos Gábor (szerk.): *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyűjteményeinek katalógusa*. Scientia Kiadó – Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, Kolozsvár 2004, 238., 423-as tétel.

⁴ Hogy ebbéli reményeink nem teljesen megalapozatlanok, azt az utóbbi évek egyik váratlan felfedezése példázza: néhány éve az aradi A. D. Xenopol megyei könyvtárban más irányú kutatásokat folytató H. Kakucska Mária egy rövid közleményben adta hírül a néhány évig a zilahi egyházközségben is szolgáló, később kolozsvári lelkészként és kolozs-kalotai esperesként fungáló Jenei G. István peregrinációs albumának előkerülését. H. Kakucska Mária: Jenei G. István emlékkönyvéről. In: *Magyar Könyvszemle* 125 (2009/3), 363–364. – Fennmaradt még a szilágysági seniori és tiszántúli superintendensi tisztelet is viselő, szintén Zilahon lelkészkedő Zoványi P. György utólag megsemmisült naplójának az emlékezete. A források behatóbb vizsgálata viszont egyelőre meglehetősen óvatosságra int a diárium hitelességével és későbbi sorsával kapcsolatban. Zsigmond Attila: Mit tudunk Zoványi P. Györgyről? In: *Hepehupa* XII (2013/1), 1–7.

kilátásokkal rendelkezett a 18. század közepén egy külső országokat is megjárt lelképásztor a szilágyi traktusban. Tekintetbe véve, hogy a vidék korabeli egyházi társadalmának összetételével, belső viszonyrendszerével kapcsolatban egyelőre még nem rendelkezünk egy átfogó képpel, fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy jelen ismertetés inkább esettanulmány-jelleggel bír, melyből általános érvényű következtetések csak nagy óvatossággal vonhatók le.

Az elmúlt években folytatott kutatások rendjén néhány olyan dokumentum került elő, amelyek tanulmányozása nyomán fokozatosan érlelődött meg bennem az elhatározás, hogy kissé alaposabban foglalkozzam Ikafalvi személyével, aki – mitagadás – még a szűkebb egyházmegyei keretek között sem tartozott a meghatározó személyiségek közé, illetve a róla megrajzolható kép még a fellelt kútfők felhasználásával is meglehetősen hiányosnak ígérkezett. Az egyik forrást egy vastkos, mintegy 470 levélnyi terjedelmű, kéziratos kötet képezi, amely kissé megtévesztő módon az *Ikafalvi János naplója* megnevezést viseli.⁵ Pontosabb beazonosításához, tartalmának elemzéséhez további, jóval alaposabb vizsgálatok lennének szükségesek – a saját kutatásaim rendjén annyit állapítottam meg, hogy a több kézen is átment, meglehetősen változatos tartalmú kötet névadója valójában csupán egy volt a tulajdonosok sorában, aki a maga részéről csak különféle szórványos feljegyzéseket, fogalmazványokat eszközölt benne (sokszor a korábbi bejegyzők által szabadon hagyott helyeken), egyfajta omniárium gyanánt hasznosítva azt, de semmiképpen nem egy rendszeresen vezetett diáriumként. Ehhez társul további forrásként az a két levél, melyet a már idősödő, s a számtalan csalódástól és mellőzöttségtől megkeseredett Ikafalvi élete végén, menyői lelkészségéből küldött Debrecenbe Szilágyi Sámuel tiszántúli superintendensnek. Az 1771. június 20-án kelt első tudósítása még meglehetősen általános jellegű, melyben tömören bemutatja a traktusban akkoriban tapasztalható közállapotokat, nem rejtve véka alá rosszallását.⁶ Bő tíz hónap múlva, 1772. április 24-én újból tollat ragad, s ekkor papírra vetett sorai már több konkrétumot tartalmaznak, ugyanis miután röviden elsorolja élettörténetét, egy kéréssel hozakodik elő: az egyházfő támogatását igényli egy assessor-i tisztség elnyeréséhez.⁷ Erre a merész lépésre –

⁵ Jelenleg a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményeiben őrzik Ms 512 jelzettel, de korábban az Erdélyi Múzeum-Egyesület tulajdonát képezte (egykori jelzete: 1686/1908. dec. 1.). A továbbiakban: Ikafalvi-napló.

⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár Püspökök iratainak gyűjteménye fondjában (TtREL I.2.), Szilágyi Sámuel iratai, jelzete: 149-Szi (a továbbiakban: Ikafalvi-1771).

⁷ TtREL I.2., jelzete: 173-Szi (a továbbiakban: Ikafalvi-1772).

mintegy utolsó lehetőségként – kétségkívül személyes élettapasztalatai sarkallhatták a szűkös mindennapok kilátástalanságába belefáradt lelkipásztort, kinek jelen tanulmány címében idézett – s talán örök érvényűnek is tekinthető – megállapítása egyben tömör és találó összegzése saját, meglehetősen szerény ívű életpályájának. Az alábbiakban e források segítségével kísérelem meg felvázolni a hányszor sorsú prédikátor életútját származásától kezdve a tövisháti dombok közötti elhalálkozásáig.

Ikafalvi saját felmenőiről, származásáról semmit nem említ feljegyzéseiben, de neve alapján bizonyosan a Háromszékhez, a kézdi seniorátushoz tartozó Ikafalvához köthető.⁸ Pontosabb beazonosítása a nevében szereplő B. rövidítés feloldásával lehetséges, mivel a korabeli névjegyzékek alapján ez több itteni családnév is jelölhetne: Bak, Balogh, Baricz, Bartos stb. Bár ő maga legtöbbször ebben a rövidített formában használja, de néhány kivételes esetben feltűnik a teljes változat is – innen tudjuk, hogy a B. a Barok/Barók név rövidítése.⁹ A fennmaradt jegyzékek tanúsága szerint a többféle névváltozattal (Barlok, Bartok, Barok) említett család eredetileg a szomszédos Futásfalván élt, s innen költözött át Ikafalvára valamikor Bethlen Gábor fejedelemsége alatt, ahol először egy 1635-ös katonai összeírásban tűnik fel egy bizonyos *Bartok Benedek Fia Andras*.¹⁰ A későbbi lustrajegyzékekben előbb gyalogosként, majd utóbb már lófőként említett leszármazottakat a 18. század eleje meglehetősen szerény anyagi helyzetben találja, s bizonyára közöttük kell keresnünk a bennünket érdeklő Ikafalvi közvetlen felmenőit, szüleit, nagyszüleit is.¹¹

Konkrét bizonyítékok hiányában nem eldönthető, hogy a 17–18. században Erdély-szerte fungáló, számos Ikafalvi nevű prédikátor közül bármelyikkel is lehetett-e rokon kapcsolatban, ez talán az 1732-ben a marosvásárhelyi kollégiumban subscribált, majd az 1740-es évektől a marosi traktusban (Csittszentiván, Backamadaras) működött Ikafalvi B. Sámuel esetében jöhet leginkább számítás-

⁸ Ezúton köszönöm meg Boér Hunornak (Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy) a család gyökereinek feltérképezésében nyújtott szíves segítségét.

⁹ Például mindenekelőtt, egy, a továbbiakban még tárgyalandó feljegyzésében *Joh. Barók Ikafalvi* néven nevezi meg magát. Ikafalvi-napló 179r. (a teljes szöveget ld. a Függelékben).

¹⁰ Demény Lajos (közveteszi): *Székely népesség-összeírások 1635*. Székely Oklevéltár, új sorozat: V. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1999, 154.

¹¹ Egy 1721–22-ben készült vagyonösszeírásban Ikafalvánál szerepel Barrok István és András, nem kizárt, hogy János valamelyikük fia lehetett. Pál-Antal Sándor (közveteszi): *Székely székek a 18. században*, IV. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2011, 308–309.

ba.¹² Tőle eltérően Ikafalvi János viszont Kolozsváron folytatta tanulmányait, a matrikula szerint 1738. június 24-én írta alá a kollégiumi törvényeket, s egyben ez jelenti a rá vonatkozó első konkrét adatot.¹³ Saját elbeszélése szerint kilenc évig diákoskodott a kincses város falai között, miközben fokozatosan haladt előre a ranglétrán: előbb a héber nyelv és a metafizika magántanítója, majd a görög nyelv köztanítója, ezután assessor, senior és a teológia praesese volt. A külföldi akadémiákon továbbtanulni szándékozó ifjú a költségek előteremtésének bevett módját választotta, 1749-ben rektornak szegődött az akkortájt a kollégium partikulájának számító máramarosszigeti iskolába, ahol két esztendőn át töltötte be hivatalát.¹⁴ Bár 1751-ben a Főkonzisztóriumtól igényelt pénzbeli segítséget külföldi továbbtanulásához, kérését a támogatási alap kimerülése okán elutasították.¹⁵

Ezt követően kerülhetett sor németalföldi peregrinációjára, melynek során két egyetemen mintegy négy évet töltött el. Külföldi tartózkodására vonatkozólag csak a saját szükségzavú említésére és az ottani matrikulák bejegyzéseire támaszkodhatunk. Elsőként a frízföldi Franeker akadémijára iratkozott be, valamikor az 1752-es év folyamán,¹⁶ s mivel önéletrajza szerint három évet töltött el itt, 1754 novemberében történt eltávozása alapján már korábban, vélhetőleg már 1751-ben megérkezhetett a frízföldi városba. Itteni tevékenységéről, tanulmányairól, disputációiról semmilyen adatot nem ismerünk, ő maga ezzel kapcsolatban csupán néhány tanára: Herman Venema, Petrus Conradi, Ludovicus Valkenaar és Emo Lucius Vriemoet nevét említi. Peregrinációjának második állomásaként az utrechti egyetem következett, amelynek matrikulájába 1754. november 10-én

¹² Természetesen az sem zárható ki, hogy az ő esetében a B. más vezetéknévvel jelöl. Tonk Sándor: *A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged 1999. 68., 1951-es tétel; Imreh Barna: Papok, lévíták, mesterek a marosi református egyházmegyében a XVII–XIX. században. In: *Egyháztörténet II* (1944/1–2), 139., 141.

¹³ Kolozsvári József: *Litteris et pietati sacrum. Adalékok a Kolozsvári Református Kollégium történetéhez III*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2012, 61., 1277-es tétel.

¹⁴ Balogh Béla: *A máramarosszigeti református líceum diáksága 1682–1851*. Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen [2000], 44.

¹⁵ Az Ikafalvi által benyújtott igénylés nem maradt fenn, csupán kérésének tágyalása az 1751. május 16-i ülésjegyzőkönyvben. Az Erdélyi Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának (a továbbiakban: EREL) őrizetében, A1 Ülésjegyzőkönyvek, III. kötet (Sessionis Protocollum ab An[n]o 1741. usque 1751. N[ume]ro. 74. inclusim), 429. A vonatkozó adatokért Tóth Leventének tartozom köszönettel.

¹⁶ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2007, 111., 1051-es tétel.

vezették be a nevét.¹⁷ Bár itteni tartózkodásáról is meglehetősen szűkszavúan számol be, az általa hallgatott professzorok (David Millius, Albertus Voget, Willem van Irhoven, Franciscus Burman) mellett két honfitársát név szerint is megemlíti: Gondán Istvánt¹⁸ és Csepeli Ferencet. Utóbbiról tudjuk, hogy egy esztendeig már Franekerben is együtt diákoskodott Ikafalvival,¹⁹ s a közöttük kialakult barátságra utalhat, hogy egyszerre mentek át Utrechtbe.²⁰

Ikafalvi hazatérésének pontos dátuma is bizonytalan, első szolgálati helye a dési traktushoz tartozó Báboc volt 1756-tól.²¹ A nagybaconi zsinaton ide ordinálták 1756. június 30-án, a tizennyolc felszentelt lelkész között (ebből ötön voltak akadémiták) másodikként szerepel a névsorban.²² Érdekes módon az 1772-es visszaemlékezésében csupán a megghiúsult lehetőségeket, a kolozsvári professzorságra és tekintélyesebb lelkészi állásokba (Máramarossziget, Zilah, Kémer) való meghívásait sorolja fel, sikertelensége okául a támogatók hiányát felhozva – a jelen tanulmány címébe emelt megállapítása szerint. Bár az életpályáját folyamatosan végigkísérő mellőzöttség narratívájába kitűnően beleillene a pályakezdő báboci stáció felemlítése is, ez valamilyen okból mégis kimaradt. Erről a kétéves időszakról csak néhány szórványos adat maradt fenn mindenekönyvében, különféle fogalmazványok formájában, melyek közül az egyik 1757. március 6-án kelt, s amelyben megindokolja a parciális zsinatról való távolmaradását. Eszerint a patrónusi udvarban haldoklik egy gyerek, a félreeső s nem zárható papi lakot a

¹⁷ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 154., 1724-es tétel.

¹⁸ Az utrechti diákok között ilyen keresztnevű hallgatót nem találunk, viszont 1749-ben iratkozott be egy bizonyos *Joannes Gondán/Gondau*, aki hasonló néven (*Johannes Gonda*) az oderafrankfurti matrikulában is szerepel 1747-ben. Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 152., 1670-es tétel Vö. Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2004, 94., 471-es tétel. Önként kínálkozna a magyarázat, hogy keresztnevét illetően két évtized elmúltával Ikafalvit egyszerűen megcserélte az emlékezete, viszont egy utrechti kiadású, 17. századi kötetben a *Steph. Gondau* 1752 tulajdonosbejegyzés olvasható. Emődi András: *A nagyváradai római katolikus egyházmegyei könyvtár régi állománya II*. Országos Széchényi Könyvtár – Egyházmegyei Könyvtár, Budapest–Nagyvárad 2008, 281–282., 764-es tétel.

¹⁹ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 112., 1060-as tétel

²⁰ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 154., 1722-es tétel. Csepeli hazatérése után 1756-tól Váncsodon lelkészkedik, majd később Tiszadobon találjuk.

²¹ Kis István: A Dési Református Egyházmegye történeti névtára. In: *Református Szemle* XCII (1999/2), 143.

²² Buzogány Dezső et alii (s.a.r.): *Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770*. Kolozsvár 2016, 321.

rossz szomszédok miatt nem meri üresen hagyni (ebből megtudjuk, hogy ekkor még nőtlen), valamint a lova is gyenge.²³ Mindezek a szerény életkörülmények meglehetősen erős kontrasztot képeznek a korábbi elképzeléseiben fennforgó, sokat ígérő lehetőségekhez képest.

Következő (s egyben az általa egyetlen konkrétan megemlített) állomáshelye a szilágysági Krasznahorvát lett 1758-ban,²⁴ elfogadva az akkortájt grófi rangra emelt Tholdi Ádám²⁵ meghívását, állítása szerint szinte annak haláláig itt szolgált. Ezt a megfogalmazást akár kis túlzásnak is vehetjük, mivel egy forrás szerint a gróf 1765-ben, negyvenkét évesen távozott az elők sorából,²⁶ viszont az 1763-as vizitáció január 11-én Ikafalvit már Selymesilosván találta.²⁷ Egyébként ő volt az első akadémista lelkész Horváton, s meghívása talán összefüggésbe hozható a rangban előrelépett patrónus megnövekedett reprezentációs igényeivel – a visszaemlékező lelkész szavai legalábbis erre utalnak: *gróf Tholdi Ádám Ur sok igireteivel a maga udvarában tsala*. Ugyanakkor a megfogalmazásból nem lehet nem kiérezni némi csalódottságot, mivel a nagyvonalú ígéretek bizonyára később nem mindig teljesültek, amint azt a fél évszázaddal korábban szintén a Szilágyságba került, korábban gróf Teleki Mihály kővári kapitány szolgálatában álló Szilágyi András naplójában részletesen előadja.²⁸ Ikafalvi Krasznahorvátból való

²³ Ikafalvi-napló 76v.

²⁴ Nevét, kezdő és elhalálozási helyét épp egykori kolozsvári tanítványa, Faggyas István vezette be utólagosan a traktus használatban lévő protokollumának lelkésznévsorába, az 1758 táján bekebelezett prédikátorok közé, de bármiféle évszám nélkül. Az adminisztrációs pontosságon túl eljárása talán az egykori praeceptora iránti kegyeletes emlékezése jeleként is értékelhető. *Protocolum Ecclesiasticae Sedis Szilagyensis*, a traktus 1680-ban megkezdett vegyes jegyzőkönyve az EREL B10 Szilágyi traktus iratai fondjában, jelzet nélkül, 16. 1758. június 19-én már itt kellett lennie, ugyanis ekkor másolja be mindeneskönyvébe a horváti lelkészi és rektori díjlevelet. Ikafalvi-napló 95r.

²⁵ 1755. augusztus 26-án nyerte el Zsigmond nevű testvérével együtt. Kőváry László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár 1855, 239.

²⁶ Dr. Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája VI.*, Szilágy vármegye közönsége, h. n. 1904, 627.

²⁷ A traktus utólagosan bekötött vizitációs jegyzőkönyvei 1761-től kezdve maradtak fenn folyamatosan, az Ikafalvira vonatkozó említések az első kötetben találhatóak. R1 jelzettel a Román Nemzeti Levéltár Szilágy megyei szolgálatának (a továbbiakban: RNL-Szilágy) Protopopiatul Reformat Sălaj-Solnoc fondjában (a továbbiakban: VizitJkv), 9v.

²⁸ Ennek érzékeltetése végett szemelvényesen idézünk az udvari papságára vonatkozó feljegyzéseiből: „Midon ezek így folynak, masnap mindgyárt erkezik a M[é]l[tósá]g[ó]s Teleki Mihály Vram udvari praedikatorsagra hívó, nagy jutalmokkal 's igéretekkal tellyes levele. [...] Eleinten ennekem ez az állapot igen igen tették, de az után az udvari állapotnak tündér változasa szerint

eltávoztása 1762-re tehető, ugyanis ebben az évben az addig Szilágybagoson fungáló, szintén Utrechtben tanult Szilágyi István kezdi meg itteni működését.²⁹

Ilosvai tartózkodása meglehetősen rövidre sikeredett, mindössze egyetlen esztendőig szolgált itt. Az 1763-as vizitációkor összeírták a lelkészek gyermekeit is, innen tudjuk, hogy időközben megnősült, és ekkorra már megszületett Dániel nevű fia.³⁰ Ide kapcsolódik egy sajtószerű epizód, ami a lelkész intellektuális érdeklődésére vet némi fényt, ugyanis „naplójában” amiatt panaszkodik, hogy méltatlanul azzal vádolták meg, hogy ittléte idején az alispán feleségétől³¹ elhozta volna Bod Péter két munkáját, majd önérzetesen jegyzi meg, hogy *nékem a Tiszt[eletes] Auctor Bod Peter Uram maga ajándékozta a Biblica Historiat hozzám való szeretetéből, Barátságából és Relatiojából.*³² A köztük levő mintegy tízéves korszak ellenére szülőhelyük, Felsőcsernáton és Ikafalva közelsége azt sejteti, hogy már ifjúkorukból ismerhették egymást, ugyanis életútjuk későbbi állomásain nem sikerült további kapcsolópontokat (pl. egymáshoz közeli szolgálati helyek) felfedeznünk, viszont a könyvajándékozás ténye azt jelzi, hogy jó viszonyuk a továbbiakban is fennmaradt.³³

igen keserűre valék. [...] Ezután osztan igen jó kedvet mutattanak az vrak hozzam, ugy hogy ha ennek előtteis ugy viselték volna magokat, ekkor meg ettől az vdvartól semmikepen meg nem valtam volna.” Már innen eltávozva, krasznai lelkészként jegyzi fel: „[1716] 4. Martii. Hoszsza falvara mentem a'M[éltóság]g[o]s Teleki Mihalnén aszszonyomhoz, hogy hatra maradt fizetesemben valamit nyerhetnék; de semmit sem nyerék egyebet a' hazug biztatásnál.” Czibula Katalin: i. m. 164–168.

²⁹ Az 1762-es vizitáció jegyzőkönyvei hiányoznak a kötetből, a lelkészcsere időpontjára egy bagosi lelkésznévsor utalásából következtethetünk: „18vo Anno 1762. April[is]. Succedala Eklésiánkban a' Papi Szent Szolgálatra Tiszt[eletes]. Tsernátfalusi Péter Uram, collocaltván Tiszt[eletes]. Szilágyi István Uram a' Horváti Eklésiáb[an]” A szilágybagosi egyházközség 18. századi vegyes jegyzőkönyve a RNL-Szilágy Parohia reformată Boghiș fondjában, jelzete: 4., 75v.

³⁰ „Filium habet Unicum Danielem.” VizitJkv. 9v.

³¹ Kiléte nem állapítható meg, ugyanis az alispánok Petri Mór által közölt névsora hiányos, az 1761-ben elhunyt Bölöni László után Bideskúti Imre következik 1792-es évszámmal. Dr. Petri Mór: i. m. I. Szilágy vármegye közönsége, [?] 1901. 780. A vármegyei levéltár a második világháború után meglehetősen kalandos utat járt be, jelenlegi holléte ismeretlen, nem kutatható. Kovách Géza: A Szilágy vármegyei levéltárak kalandos útja a II. világháború után. In: *Levéltári Szemle* XLV (1995/2), 82–88.

³² Ikafalvi-napló 171v.–172r.

³³ Az említett kötet (*A Szent Bibliának historiája ...*) 1748-ban, Bod olthévi papsága idején jelent meg, Ikafalvi ekkor még kolozsvári diák volt. Viszont nem tudni, hogy ekkortájt vagy pedig peregrinációjából való hazatérése után történt az adományozás. A kapcsolatokra vonatkozó

1763-ban Ikafalvi Krasznarécsére költözött át, ugyanis 1764. január 28-án már itt említi az egyházlátogatási jegyzőkönyv. Mint kivétel nélkül az összes eddigi stációjánál, itt is ő volt az első idegenben tanult lelképásztor. 1766-ban az év eleji egyházlátogatás rendjén már a növekvő feszültség jelei mutatkoznak, amikor a kurátor a vizitációs bizottság előtt kérkedő, kötekedő, keresetlen beszédű embernek mondja, amiből heves temperamentumára következtethetünk.³⁴ Bizonyára ennek folyományaként a szolgálati év hagyományos, Szent György-napi leteltekor ismét szolgálati helyet vált, átköltözik a tövisháti dombok között megbúvó Menyőbe, amellyel kezdetét veszi életének zárószakasza.

A korábbi stációitól eltérően a lelkésznévsor tanúsága szerint itt négy peregrinus lelkész is szolgált előtte, de ez a tény nem arra utal, hogy életkörülményei bármivel is javultak volna. Megérkezését így dokumentálta az egyházközség anyakönyvében: *Én is Ikafalvi B. János jövéen ide a' Menyői N[emes] Refor[mata] Eccl[esi]ában A[nno] 1766 23 Aprilis Szeredán estvéli Harangozástájban Albert napján a Retsei N[emes]. Eccl[esi]ából.*³⁵ A keresztelési és temetési adatok sorában két furcsa bejegyzésre akadunk, melyekkel azt is fontosnak ítélte megörökíteni, hogy 1768 áprilisában kétszer tartottak titkon, a tudta nélkül consistorialis gyűlést.³⁶ Ezek a maguk szükségességükben is elég baljós előjelűek, s a gyanúnk nem is alaptalan: 1769-ben az egyházlátogató bizottságnak kell elsimítania a lelkész és az eklézsia közti ellentéteket.³⁷ Bár a következő években látszólag minden rendeződni látszik, több panaszról nem olvasunk a vizitációs feljegyzésekben, de az 1771-es év újabb megpróbáltatást hoz számára: betegeskedése miatt feltehetőleg időlegesen szolgálatképtelenné válik – legalábbis ezt sejteti a matrikula vonatkozó bejegyzése: *A[nno] 1771 Sokat betegeskedtem, a Dolgot nem consignálhattam.*³⁸ Viszont ugyanebben az évben omniáriumába feljegyzi a traktus gyülekezeteinek és lelkészeinek, valamint az assessoroknak a névsorát, '72-ben pedig az az évben beiratkozott zilahi diákokat sorolja fel.³⁹ A Szilágyi Sámuel superintendenshez

további érdekes adalék, hogy az Ikafalvi által „megörökölt” omniárium tartalmazza árva Bethlen Kata könyvtárának Bod Péter által összeállított leltárát is.

³⁴ VizitJkv. 53r.

³⁵ Az egyházközség 1748-ban megkezdett vegyes anyakönyve a Zilahi Református Egyházmegye Levéltárának őrzetében (a továbbiakban: Akv-Menyő), 16.

³⁶ Akv-Menyő 18.

³⁷ VizitJkv. 55v. Az előző két évről nem rendelkezünk adatokkal, a jegyzőkönyvek hiányoznak.

³⁸ Akv-Menyő 21.

³⁹ Ikafalvi-napló 179r. 183v.

intézett levelei ismeretében Ikafalvi ezen eljárása a pusztá dokumentációs igényen túlmenően egyfajta áttekintésként értelmezhető, amennyiben a nevek mellé – gondolatban legalábbis – egyfajta értékítéletet is társított. Első levelében még csak általánosan beszél a traktusban általa tapasztalt megosztottságról és generációs ellentétekről [...] *nálunk a sok érdeemes és idős Lelki Atyák contemnaltatnak, [...] és az Ifjabbak, [...] azok parantsolnak és uralkodnak [...]*, amit kötelességének érez számos klasszikus aforizma kíséretében az egyház első őrállójának tudomására hozni. Nevek említése nélkül itt még nem derül ki, hogy konkrétan kikre is kívánt utalni megjegyzésével, hihetőleg olyan fiatalabb szolgatársaira, akik szerinte az idősebb kollégák hátrányára foglaltak el jobb parókiákat, illetve befolyással bírnak a egyházmegye kormányzását illetően. A traktus akkori előjáróit tekintve azt találjuk, hogy az Ikafalvi idejében fungáló két esperessel, Zoványi Józseffel és Bessenyei Bálinttal kapcsolatban ez a vád semmiképpen nem helytálló, mindketten nála idősebbek lévén; a főjegyző, Szathmári Nagy István pedig nagyjából vele egykorú volt. A következő évben kelt újabb leveléből viszont kiderül, hogy egyebek között azt sérelmezi, hogy az akkor tizenhét főből álló assessorai testületbe szerinte ketten is a törvényesség megkerülésével (*ex privatisimo nem ex Voto, et Judicio Sanctae Sedis*) kerültek be. Bár az említett Faggyas István és Nagy Sámuel is csupán néhány évvel volt fiatalabb Ikafalvinál, számára különösen fájó volt az a tény, hogy ők ráadásul mindketten tanítványai voltak a kollégiumi évek alatt, s akik most mégis megelőzték őt a ranglétrán való előrejutásban. Ebben a törvénytelen eljárásban véleménye szerint az egyházmegye vezetésének is része volt, s ezt nem is rejti véka alá: *De ennek is mind a sok Clandestina Conspiratio, alattomban való Factio és a sok veszedelmes Prosopolepsia vagy Partium Studium vólt az oka, a melly mind e mái napigis fenn vagyon oh Fajdalom az Elöljárók között kivált! Elégedetlenségének okozója a sértett büszkeségen túlmenően a nagyon is húsba vágó létbizonytalanság, amely szerény jövedelméből, illetve épp annak be nem szolgáltatásából következett, minek folytán hozzá hasonló módon sokan rongyosságra, és tsak nem kenyér koldulásra jutnak.*⁴⁰ Ennek okán felsorolja a traktus különféle

⁴⁰ Ikafalvi személyétől és korától elvonatkoztatva, a vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint a lelkési és mesteri javadalmazás beszolgáltatása körüli gondok általános érvényűek voltak, a legtöbb nézeteltérés kiváltó oka a gyülekezetekben. A traktus előjáróira vonatkozó elmarasztaló véleményét árnyalando itt említjük, hogy Bessenyei Bálint esperes néhány hónappal később maga is arról informálja a püspököt, hogy a tövisháti kismemesi gyülekezetekben akadályokba ütközik a dézsmajövedelem begyűjtése, „azt egészszen akarják némely nemes emberek tollalni, szégyenlven a szegény Papnak dézsmálni.” Bessenyei Bálint senior 1772. augusztus 9-én kelt levele Szilágyi Sámuel superintendenshez, TtREL I.2., Szilágyi Sámuel iratai, jeltete: 178-Szi.

jövedelmeit, amelyekből megállapítása szerint viszont csak néhány kiváltságos részesül, és épp a leginkább rászorultak maradnak ki belőle. Ezt annál is inkább fájlalja, mivel az úgynevezett Bideskuti-legatum kimondottan az elesett eklézsiák támogatását kellene hogy szolgálja, *de ezekből mi soha csak egy Poltrát sem látunk, XVII. Esztendeje miolta a Tractusba lakom, soha egy Máriásnál megsem lattam többet.*⁴¹ Az assessori tisztségből következő pluszjövedelem némi pótlást jelentett volna a szűkös fizetséghez, ezért folyamodott a főpásztori támogatáshoz. Indoklasként arra hivatkozik, hogy a tanácsbírói testületben több üresedés is van, s némi püspöki támogatással bizonyosan elnyerhetné a hön áhított funkciót. Ugyanakkor a levélből az is kitűnik, hogy Ikafalvi beszámolója több volt egy, az elkeseredettség szülte magányos „partizánakciónál”, mivel úgy hivatkozik Bánffy Ferenc Kraszna vármegyei főispánra és Dobai Sándorra (aki néhány nappal korábban más egyházi ügyben maga is levelet küldött Debrecenbe), mint akik maguk is fontosnak tartották a püspök informálását az egyházmegyében uralkodó állapotokról. Ismert konkrét indok híján csak arra gondolhatunk, hogy utóbbiak a lelkészi közösségben meglevő törésvonalak mentén akartak nagyobb befolyásra szert tenni a traktus irányításában, kihasználva Ikafalvi és a hozzá hasonlóan mellőzött szolgatársak elégedetlenségét. Nem tudni, hogy a megkeresés a kezdeményezőre nézve járt-e bármiféle eredménnyel, legalábbis semmiféle ilyen vonatkozású dokumentum nem került elő,⁴² de ezt a magam részéről nem is tartom elképzelhetőnek.

Bárhogyan is ítéljük meg Ikafalvi hivatali előmeneteli próbálkozását, szolgáltatásaihoz való viszonyulását, az mindenképpen a javára szól, hogy a legnagyobb nélkülözések között is a testi eledel előteremtése mellett a szellemi táplálékról sem feledkezik el. Amikor sanyarú sorsát említi, így panaszkodik: *Mivel köttetünk*

⁴¹ Ippi Bideskuti Boldizsár, Apafi Mihály főlovászmestere 1710. augusztus 29-én kelt végrendelete szerint ezer forintot hagyott a Közép-Szolnok és Kraszna vármegyében található „elromlott, elpusztult minden falukban való ref. ecclesiák szükségére s templomok építésére”. Ikafalvi levelében tehát tévesen említ négyezer forintot, valamint abban is téved, hogy a traktusban 17 éve szolgál, ez legjobb esetben is a teljes szolgálati éveinek a száma, amelyből az első kettőt a dési traktusban töltötte el. Dr. Petri Mór: *i. m.* V. Szilágy vármegye közönsége, [?] 1903. 166. Vö. Ikafalvi-1772 (ld. a Függelékben)

⁴² Az Ikafalvi által említett soron következő, május 12-én megtartott assessorialis gyűlés jegyzőkönyve fennmaradt ugyan, de abban az általános gyakorlat szerint csak a fontosnak ítélt válogatos ügyeket jegyezték fel, az assessorokra vonatkozó döntést nem. *Protocolum Sedis Ecclesiasticae in Districtu Szilagy, in ambitu duorum Comitatum Zolnok & Kraszna existentis.* A Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Szolgálatára őrizetében, 7-es jelzettel a Colecția de documente și manuscrise fondban, 633–639.

és Veszünk Könyvet, Papirossat, és egyéb meg kivantató instrumentomokat tsak az Isten ő Felsége tudja! Oh Fajdalom! Történeti érdeklődésének bizonyságaként 1772 januárjában egy érdekes feljegyzést eszközölt omniáriumában a menyői templomban található feliratok kapcsán. A középkori eredetű, gótikus stílusú istenháza néhány kvalitásos reneszánsz faragványt őriz, melyeket menyői Désházi István, az esztergomi érseki jövedelmek adminisztrátorának megrendelésére készített Iohannes Fiorentinus.⁴³ Ezek közül kettő, a nyugati kapuzat, illetve a reformációt követően már úrasztalaként funkcionáló keresztelőmedence tartott számot Ikafalvi érdeklődésére, a rajtuk olvasható feliratok okán, melyek a készítettőnek állítanak maradandó emléket. Ezek segítségével a menyői nemesség eredetét a Désházira próbálja meg visszavezetni valamilyen meg nem nevezett forrás alapján: *Ennek a Déshazinak Leányainak Férjei voltak Móra és Harakljani Ezekre viszik fel a Menyői Possessorok a magok eredeteket a melly Esett circa Reformationem Ao 1514, 1515. circiter post Cxtum Natum.*⁴⁴ A jelek szerint a számolás nem lehetett Ikafalvi erőssége, ugyanis egy nagyon érdekes hibát vét, amikor a menyői nemesség múltját úgy teszi tizenkét évszázadosra (amit ráadásul kuriózumként ki is hangsúlyoz), hogy az általa említett két évszám (1772 és 1514) különbségét 258 esztendő helyett 1258-ként számolja ki. Ugyanakkor beszédes adalékként Désházi kapcsán úgy hivatkozik Bakócz Tamás esztergomi érsekre, hogy azt Bod Péter néhány éve megjelent munkája, az 1766-ban kiadott *Magyar Athenas* alapján teszi. Bár nem említi, de nem kizárt, hogy Ikafalvi erre a kötetre is a szerző baráti ajándékaként tett szert, hasonlóan a *Biblica Historiához*. A rövid eszmefuttatás minden fogytakozása ellenére a múlt emlékei iránt érdeklődő s azokat a maga módján dokumentálni kívánó szerző képét vetíti elénk, amit igazából csak akkor tudunk kellőképpen értékelni, ha összevetjük az eklézsia száz évvel későbbi, meglehetősen sommásra sikeredett ismertetésével, amelyben mindezen nevezetességekről egyetlen szó sem esik.⁴⁵

Ikafalvi B. János családi viszonyairól is csak néhány szórványos adatból értesülünk. Felesége nevét nem ismerjük, házasságkötésükre a jelek szerint a Szilágy-

⁴³ Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance I. 1460–1541.* gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár 1943, 268–270.

⁴⁴ Állításai csak részigazságokat tartalmaznak, ugyanis az okleveles források szerint Haraklányi Miklós (vagy György) Désházi Mihály Borbála nevű lányát (azaz Désházi István testvérét) veszi el feleségül 1512-ben, a Móré családdal való kapcsolatra pedig csak egy, a Désházi-birtokhoz köthető jogvita utal. Dr. Petri Mór: *i. m.* V. 358–359., 361.

⁴⁵ *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára 1877.* Kolozsvár 1876, 25–26.

ságban került sor. A családfő 1772-es levelében már népes családját említi: [...] már XVII. Esztendeje a Szilágyi Falusi Nyomorult Ekklesiákba kénszergek, Feles Gyermekimmel [...]. Elsőszülött fiuk, az 1763-ban említett Dániel apja nyomán maga is Kolozsváron tanult, ahol 1779-ben subscribalt,⁴⁶ majd a források szerint beházasodott a báró Kemény családba, és az 1820-as években Zalatnán bányatörvényszéki elnökként tevékenykedett.⁴⁷ 1776. március 24-én egy bizonyos Ikafalvi Sámuel temetését jegyezték be a menyői anyakönyvbe, s neve alapján őt is a lelkész egyik gyermekének vélhetjük.⁴⁸ Zsuzsanna lányuk 1780-ban Lelében ment férjhez,⁴⁹ s rajta kívül még egy másíkról, az örökbe fogadott Kolosvári Kis Annáról van tudomásunk, aki még nevelőapja életében, 1770-ben esküdött örök hűséget a menyői templomban.⁵⁰ Ikafalvi utolsó bejegyzett szolgálata egy 1772. szeptember 12-i keresztelés,⁵¹ 1773. január 26-án a vizitációs bizottság már a szülítés következtében megrendült egészségű lelkészt találja a menyői parókián, minek következtében egy káplán szolgálatba állítását rendelik el.⁵² Május 13-tól utóda a kolozsvári kollégiumból érkezett, bardoci származású Kováts Gergely lesz, aki ugyanazon év december 12-én jegyzi be az anyakönyvbe hivatali elődjének eltemetését.⁵³

Ha meg akarjuk vonni Ikafalvi B. János lelkészi működésének mérlegét, azt találjuk, hogy a tizenhat esztendőre tehető pályafutása során összesen öt eklézsiát pásztorolt, általában néhány esztendőt időzve egy-egy parókián, a legtöbbet, hatot legutolsó szolgálati helyén, Menyőben. Bár utalás történik indulatos, hirtelen

⁴⁶ Kolozsvári József: i. m. 87., 2380-as tétel.

⁴⁷ Felesége, Kemény Katalin Kemény Simonnak, az író Kemény Zsigmond apjának volt a testvére. Zsigmond gyermekkorában hosszabb időt töltött nagynénjééknél Zalatnán, amelynek emlékezetétől *A szerelem élete* című novellájának egyik szereplőjét kétségkívül Ikafalvi Barok Dánielről mintázta. Papp Ferenc: B. Kemény Zsigmond gyermekora. In: *Egyetemes Philologiai Közlöny* XXXIV (1910), 82., 83–84.

⁴⁸ Akv-Menyő 26.

⁴⁹ „[1780] 28 Marty Debretzeni Sándor és Menjői Pap neh[ai] Tiszt[eletes] Ikafalvi Barók Janos Uram leánya Barok Susánna.” A lelei egyházközség egyes anyakönyve, a Román Nemzeti Levéltár Szatmár Megyei Szolgálatá őrizetében, 851-es jelzettel a Colecția Registrelor Parohiale de Stare Civilă din Județul Satu Mare fondban, 11r.

⁵⁰ „26 Ejusdem [Februarii] Kis Dobai Tunyogi Andrast, a Mi Öregbe[!] tartott Leányotkánkkal Kolosvári Kis Annával Egybe Eskedettem Tisztfeletes] Pawai Péter Urammal” Akv-Menyő 21.

⁵¹ Akv-Menyő 22.

⁵² Vizit[kv. 127r.–127v.

⁵³ „[1773] 12. Xbris Pred[ikallottam]. T[iszteletes]. Ikafalvi Barok János felett.” Akv-Menyő 23.

természetére, más jellembeli fogyatkozásának nem találjuk nyomát az írásokban – gyakori helyváltoztatásainak főként anyagi természetű okai lehettek, amit viszont ezúton sem sikerült orvosolnia. Mindez, valamint a hivatali ranglétrán való sikertelen előjutási próbálkozásai hangsúlyosan rányomták bélyegüket kedélyére, életszemléletére, és végül elvezettek a tragikus végkifejlethez: időnap előtti megbetegedéséhez és halálához. Ugyanakkor a legnagyobb nélkülözések között is a maga módján megmaradt a kultúra iránt érdeklődő, a szellemi értékekhez ragaszkodó embernek akkor is, ha ennek nyomait csak szórványos feljegyzések őrzik. Dániel fiának életpályája azt mutatja, hogy Ikafalvi B. János a maga folyamatos mellőzöttsége ellenére a társadalmi felemelkedés felé vezető utat gyermekei számára is egyértelműen a tudás megszerzésében látta biztosítotttnak, s az ehhez szükséges feltételeket szerény lehetőségeihez képest, a vékony jövedelmű szilágysági parókiákon is igyekezett biztosítani.

Függelék

Az alábbiakban az Ikafalvi B. Jánoshoz köthető három hosszabb szöveget közlöm, betű szerinti átírásban, a rövidítéseket szögletes zárójelben feloldva, a bizonytalan olvasatú szavakat kérdőjellel [?], a nyilvánvaló elírásokat felkiáltójellel [!] jelölve, az aláhúzásokat és kihúzásokat is megjelenítve.

1. Ikafalvi B. János 1771. június 20-án írt levele Szilágyi Sámuel superintendensnek

Forrás: TtREL I.2. Szilágyi Sámuel iratai, jelzete: 149-Szi

Tiszteletes Tudos nagy érdemű Superintendens Uram,
Bizodalmas Fautorom, sőt ugyan Atyám a Xsba!

Keresztenyi alázatos engedelmes kötelességemnek esmértem mostan is Tiszteletes Superintendens Uramot tsekélly Levelem által meg udvarlani, mig alázatos szemellyjemben is a sok baj, nyomorúság, és szegénység miatt is lehetne, a melyre régen igyekezem, de még eddig nem tehettem: Hogy azért Békességben, és fris jó Egészségbe találhassa tsekélly és hamarjaban irtt Levelem Tiszt[eletes]. Superintendens Uramot alázatos Devotioval ohajtom! Melly szörnyű Corruptio légyenek Ekklesiainkba, és részekre való vonások (Partium studia) maga kétség kívül jól tudja Tiszteletes Superintendens Uram, a Clandestina Conspiratiok,

variae Fraudes et artes hallattatnak, En Pále, En Apollósé, En pedig Kéfáse vagyok; hanem vagyon, hogy ~~nem~~ a Nadálynak Három Leányi most is tsak azt kiáltyák hozd el, hozd el, tsak kiki magának propter perversam φιλαυτιαν; de pro Communi Fratrum bono nem igen desudalunk. E vólna ama hasznos régi jó Regula, Aequalis Divisio non conturbat Fratres; Amicorum bona sunt Communie, mint az Apostoli előddedi Ekklesiákba ezek gyakoroltatnak vala: De ma nálunk, mint az előtt is nem régen félő, hogy ama Regula ne tellyesedjék bé. Divisio ducit ad Corruptionem; Ez pedig el mellőztetik; Suum cuiq[ue]. tribue, Neminem laedi, vive honeste. Most is tsak ama veszedelmes Prosopolepsia Uralkodik többire mi közöttünk; es a kik ugyan reá születtek hogy tudják, Machiavellusnak, és Macaremusnak[?] ama Reguláját, Simula, Disimula azoknak van betsületek, azok többire a Censorok és Divisorok, ut summant Magnum partem: A mái időben is úgy látjuk, hogy helye ván amaz observationak sok helyyen; Multum scientiae, sed parum Conscientiae: Nem azért irom ezeket, hogy ezzel szomorítsam Tiszt[eletes] Superintendens Uramat, hanem hogy exponaljam Statum nostrae Reipublicae Letterariae Meg jelentsem, hogy nálunk a sok érdemes és idős Lelki Atyak Contemnaltatnak, mint Róbóám idejében, és az Ifjabbak, qui hodie sunt facti Monachi azok parantsolnak és Uralkodnak, qui nec Ætate, nec gradu, nec Eruditione, et Experientia sunt pares. Kérem és Instalom alázatos bizodalommal Tiszt[eletes] Superintendens Uramat, ezeket ha lehet senkivel ne Communicalja kivált a mieink közül, mért én ezekkel senkinek kárára és gyalázatjára nem szandékozom, hanem meg jobbulására kinek kinek; De vadnak nálunk olljak, hogy ha ezeket meg tudnák roszra Magyaráznak, kitsiny Kádnak nagy Feneket és nékem káromat Gyalázatomat munkálodnak: Méltóztassék azért ma- magának reserválni Tiszt[eletes] Superintende[n]s Uram, mellyekből Respublicank állapotját meg értheti Tiszt[eletes] Uram mint Supremus Officialis Ecclesiasticus. Alázatos engedelmességgel meg követvén busitasomról, maradok álhatatosan. Sig[navi]t. Szilágy Menyő A[nn]o 1771. 20. Juny.

Tiszteletes Superintendens Uram[na]k
mint bizodalmas Fautor Uram[na]k

alázatos szegény szolgálta
Ikafalvi János
p[ro]. t[unc]. Menyoi Ref. Parochus
m[anu]s[criptum].

P[ost].S[criptum]. Magam is ha Isten éltet mennél hamarább
Udvarlására mégyek Tiszt[eletes] Superintendens Uram[na]k

A hátoldalon a címzés és a címzett utólagos megjegyzése:

P[ost].S[criptum]. Ezen Levelet praesentaló ifju Aszszonykát Török Ersebetet magam is alázatos bizodalommal recomme[n]dálom Tiszt Superintendens Uram[na]k mint a kinek igaz Causaja, és nagy érdemü, nagy Tekentetü, és nagy Penzü és Jóságú Szülöi vadnak még most is nalunk Eletben. Ditsőség Istennek erette 's a' t[öbbi] Amen. Akik magok is vellem együtt rövid időn Udvarlására szándekoznak Tiszt Superintendens Uram[na]k

Reverendissimo, Clarissimo, Celeberrimoque Viro, Domino, Domino Samuéli Szilagy; Ecclesiar[um]. Cis Tibiscanarum Helveticae Confessioni addictarum Superintendenti Famigeratissimo, ab olim Florent[issimi]. Gymnasii Debrecinensis Primum Philosophiae, et omnis Litteraturae Humanioris; dein S[acro]. S[anctae]. Theologiae Professori Fructuosissimo; Nunc Vero in Populosa Refor[mata]. Eccl[esi]a Debrecinensi V[erbi]. D[ei]. Ministro Primario &ce[tera]. &ce[tera]. Domino, D[omi]no Submissimi Veneratione sincere Colendiss[im]o humil[l]ime

Debrecinum

T[iszteletes] Ikafalvi Uram Menyőből
vettem 25. Jun[ii]. 1771.

2. Ikafalvi B. János 1772. január 31-én készült feljegyzése mindeneskönyvében a menyői templom feliratairól

Forrás: A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményeiben, jelzete: 512, 178v.

N[ota] B[ene]. Inscriptio Templi

A Menyői Templomban két Nevezetes Inscriptio található. I. Egy a Templomban benn az Ur Asztalan, mely Márvány Köből Mosdó formára van készítve; A melyet Désházi István (más Nevel; Jajtzen Istvánnak) az Esztergomi Archi Episcopus és Várad Praepositus Jóságainak Gubernatora tsinaltatott A[nn]o 1515. Janos Balint által 2do A Második Inscriptio vagyon A Menyői Templom ~~Vere Márvány Köből készült~~ ajtaja felett veres Márvány Köből ké-

szült Ajtó feleinek szemöldökén, azaz, [...] ⁵⁴ a Templom Ajtaja szemöldökén: Mellyet is készítettett ugyan Dés Házi István, kétség kívül a Désházi Mihály Fia, a ki v[agy]: a mely Dés Házi Mihály holt meg A[nn]o Xti 15.14. Ante Reformationem Perfectam. Történt, vagy lött ezen dolog a midőn II Lajos Király, a László Fia M[agyar]. Királlyá lett A[nn]o Xti 1515 Es a midon Bakatz Tamás Kárdinal, Esztergomi Archiepiscopus, Constantziai Patriarcha, és Rómába küldetett Apostoli Legatus, schismate pululante, az az, a Reformatio ottan ottan nevedvén Rómába ment volna Pápaság vadászni, hagyván a maga Jószaigaiban Gubernatornak avagy Praefectusnak ugyan Désházi Istvánt a meg nevezett Menyői Templom Ajtó feleinek és Szemöldökének építőjét Ao 17714[!] Lásd ezeket a Menyői Templom Ajtaja felett, és a Templomba az Ur Asztalán. Lásd ismét a Bod Athénását a Tarlózasban in Titulo Bokázt Támás pag[ina]. 344. N[ota]B[ene] Ennek a Déshazinak Leányainak Férjei voltak Móra és Harakljani. Ezekre viszik fel a Menyői Possessorok a magok eredeteket a melly Esett circa Reformationem A[nn]o 1514, 1515. circiter post Cxtum Natum. Es így ha a mostan folyó 1772 Esztendöböl substrahályuk az 1514 Esztendöt, úgy látszik hogy a Menyői Nemesség 1258. Esztendőre fel viheti a maga Eredetét, azaz 12. Seculumra, a melly ritka Példa, e nyomorult Török és Tatár pusztította Hazába, hogy így, és empiro conservaltassanak a Magyar Familiák és Gyenealogiák &ce[tera] Hac ego Joh[annes]. Barók Ikafalvi connotavi Ex Manuscripto quodam, de Lapidariis Monumentis transumpto A[nn]o 1772 ultimis Diebus Januarj in Menyö p[ro]. t[unc]. Ejusd[em]. E[ccle]siae Minister

3. Ikafalvi B. János 1772. április 24-én írt levele Szilágyi Sámuel superintendensnek

Forrás: TtREL I.2. Szilágyi Sámuel iratai, jelzete: 173-Szi

Szilágy: Menyö 24. April[is], 1772

Tiszteletes, Tudós, Nagy Erdemü, Nagy Tekéntetü Superintendens Urunk!
Bizodalmas régi Fautorom, Patronusom, söt ugyan Kegyes Atyám a Cxsban!

Mostan is alázatos Papi szent, és Keresztenyi Kötelességem[ne]k esmértem
Tiszt[eleles]. Superintendens Urunkat Tiszt[eleles]. Uri Házával alázatos enge-

⁵⁴ Rosszul olvasható szó.

delmes Levelem által meg udvarlanom, és Meg tisztelnem, Elete és Békesége iránt meglátogatnom; melly hogy Tiszteletes Uri Házával, Uri szerelmesseivel találja kívánt Egességben Békeségben Minyájunk[na]k 's közelebb nékem is szegény Házammal együtt Tiszt[eletes] Superintendens Urunkat, alázatos buzgó Devotioval szívesen ohajtom!

Ezen szíves kívánságom után, alázatos engedelmességgel, és tellyes bizodalommal, egynéhány Dólgokat jelentek, sőt instálok is Tiszt[eletes]. Superintendens Urunktól. Primo Hogy en a Kolosvári N[emes]. Kollegyiomban IX. Esztendőig léven Deák a már régen idvezült bódog emlékezetű Professorok Tiszt[eletes] Tsepregi T. Ferentz, Verestői[!] György, és Huszti György Uraimék Manuductiojok alatt, az említett idő alatt pedig mihellyt a Novitius Deáksagból elébb mentem, mingyart a Sido Nyelvben és a Physicaban is egy egy Kantorig az ott való akkori szokás szerint Praesességet viseltem; azután a Görög Nyelvbe két Esztendeig Publicus Praeceptorstágot, a holott Tanítványim voltak a többek között, a mostani Kolosvári Tiszt[eletes] Professorok Pataki Sámuel és Bodoki József Uramék, nem külömben Tiszt[eletes] Fagygyas István Uram a mostani Ketzeli Pap, és Nagy Samuel Uram a mostani Kémeri Pap, a kik már is Adsectoroknak Crealtattak ex privatisimo nem ex Voto, et Judicio Sanctae Sedis, a mint Tsehbe is esék resz szerint Tiszt[eletes] Superintendens Urunk praesentiájában a sinistra informatiora: Elvégezvén pedig En a Praeceptorstágot, azután voltam a megnevezett Collegyiomban Adsector, három Esztendeig, Vegre Senior és Theologiae Praeses, onnan hivattattam a Szigethi N[emes]. Gymnásiumban, a holott is két Esztendeig Rector voltam Tiszt[eletes], már idvezült Ormányi Márton Urammal, Ezt is rendesen végezvén, onnan mentem Academiaikra elsobben is Franequerába, ama nagy Apostoli Emberek Hermannus Venema, Petrus Conradi, Ludovicus Valkenar, Emo Lucius Vrimoet, és más Tudós Emberek keze és Manuductioja alá, a holott is végezvén három Esztendő alatt Academiai Cursusomat, mentem Trajectumban, a Tiszt[eletes] Millius, Voget, Irhofen, Burman és más Tudós Emberek halgatására.

Midön e képen Trajectumban is Tiszt[eletes] már idvezült Gondán István Urammal, Tsepeli Urammal, és masokkal is szintén végezném egész Academiai időmöt, Levél által invitaltatom a Kolosvari Professorságra is, de mivel a kinek jó Patrunussa nintsen, Promotioja sintsen, és mivel az erdélyi Urak közül kiki a maga Clerusát igyekezé promotealni az irigység miatt onnann is el maradék; ilyen Confusiomba hivattatam valá osztan a Szigethi Papsa[gra], Zilahira, és Kémerire is, successu Temporis, de már idvezült Gróf Thöldi Adám Ur sok igireteivel a ma-

ga udvarában tsala Szilagy Horvátba, a holott épen szintén Hálálíg is Szólgálám: Ezekről nékem mind Authentice költ nagy Petsetes Leveleim vadnak.

Tiszt[eletes] Superadtendens Uram! Az időtől fogva, melly[ne]k már XVII. Esztendeje a Szilágyi Falusi Nyomorult Ekklesiákba kénszergek, Feles Gyermekimmel, nem lévén a ki reám Tekéntsén és Promovealjon az egy Istenen kívül, oh Fajdalmas állapot!

Ezeket nem azért számlálom elő Tiszt[eletes] Superadtendens Uram engedelméből, mintha azzal magam[na]k valami Meritumot akarnék per Fás et nefas Conciliálni, Távol légyen, hanem ebből tsak azt jegyzem meg, hogy az fellyebb elő számlált hányattatasim, és külömb külömb fele hivatalaim nékem is igen sok Ejjeli Nappali Nyughatatlanságimban állanak. Tiszt[eletes] Superintendens Uram böltsen érti, még is eddig a Sylágyi Venerab[ilis] Tractusban nem érdemlettem bártsak egy Tractualis Adsessorságot, vagy valami olljas jó Eklésiát, a Minémü Zilah, Somljo, Kraszna, Zovány, Kemér[!], vagy Sz[ilágy]. Tseh 's a' t[öbbi] De ennek is mind a sok Clandestina Conspiratio, alattomban való Factio és a sok veszedelmes Prosopolepsia vagy Partium Studium vólt az oka, a melly mind e mái napigis fenn vagyon oh Fajdalom az Elöljárók között kívált!

Ez a Sacra invidia ma is az oka, hogy sok érdemes idős Tiszt[eletes]. Atyafiák véllem együtt nem Promovealodhatnak; Ez az oka, hogy sokan rongyosságra, és tsak nem kenyér köldulásra[!] jutnak, mert a mi kitsiny Tisztesünk vagyon is, nem administralja igazán e Gonoszba merült háládatlan világ. Nints sok helyeken majd semmi Stólánk is, sem Temetesert, sem Esketesért, sem Keresztesért tsak egy Poltrat sem adnak; Egyebet nem adnak egy kis Buzánal, abból kell ki tellni Ruhazatunk[na]k, öltözetünk[ne]k kenyérünk[ne]k, egy szóval minden Házi szükségünk[ne]k; Mivel köttetünk és Veszünk Könyvet, Papirossat, és egiéb meg kivantató instrumentomokat tsak az Isten ö Felsége tudja! Oh Fajdalom!

Vagyon Venerab[ilis] Tractusunk[na]k is bizonyos Jövedelme Illyen 1. A Papokk és Mesterek Tractusunkban való Incorporatiojanak jutalma egy Taller. illyen 2 A Visitatiokból congeralt Penz; illyen 3. A Matrimonialis Causak[na]k Onussa; a Levata, Asztal Pénz és egiéb, mellyek in Canonibus Gelejanis Zovanyianis, és más Juridicus könyvekbe fel vadnak jegyezve. Illyen 4. Az Inquisit[ori]a Relatorianak, és a Citationak is redemtioja 's a' t[öbbi]. Illyen 5. utóllýara a Búdöskutianum Pium Legatumnak (melly a mint hallom négy ezer Forintokból áll) Annualis Interesse vagy Interusuriuma, de ezekből mi soha tsak egy Poltrát sem látunk, XVII. Esztendeje miolta a Tractusba lakom, soha egy Máriásnál meg sem lattam többet. A Causak mind Nomine Tractus agitalodnak

et Onus Tractui inhaeret, mégis az árrát csak kettő három tésziel[?] többire, még pedig az a ki nagyobb és népesebb Ekklesiákba lakik. itt ám Tiszt[eletes]. Superintendens Uram! ama Regulának va[gyo]n helye; Qui fortior, is potentior: De számkivetesbe küldetettek Ezek; Szeressed Felebaratodat szintén úgy mint Te magadat; Aequalis Divisio non Conturbat Fratres; Suumeniq[ue] Tribue Illyen nagy ereje van a Pénz szerelmének, és a Sacra invidianak Tiszt[eletes] Superintendens Uram maga böltsen tudja

Tsudálkozik ezen a M[é]l[tósá]g[o]s Curatoratus és Szilágyi Patronatus Tiszt[eletes]. Superintendens Uram! Nevezetesen M[é]l[tósá]g[o]s L[iber]. Báro és Fő Ispán Bánffi Ferentz Ur, és Tek[inte]t[e]s Dobai Sándor Urak, és nékem közelebről intimáltak is, hogy ezen Rendeletlenségeket aperiáljam Tiszt[eletes] Superintendens Uram[na]k, remélvén hogy ezen Dislegalitast, Törvénytelenseget a maga Dexteritassa, Authoritassa, és Officiuma szerént fogja orvosolni. Venerab[ilis]. Tractusunkban a Filialis Ekklesiakon kívül vagyon 52. Mater Eklesia, abba meg megannyi Pap és Mester: Ezekben sok érdemes Emberek vadnak, kellene azért az aequalis Divisio Pappirosra, Könyvre, Gyertyára Nékünk is. Az Erdellyi Traktusokba az illyen Congestumokból, még az Oskola Mesterek[ne]k is részt adnak

Adessoralis Vacantiák is vadnak, ötön V. Mert 1. Tiszt[eletes] Vajasdi Uram Zilahi Pap és Adessor Meghólt 2 Tiszt[eletes]. Mohai Uram Fungalni nem akar, 3. Tiszt[eletes]. Zoványi Uram ad Quietem Dispensatiis, 4 Tiszt[eletes] Szent Mihályfalvi Uram el erőtlenedett, úgy 5. Tiszt[eletes] Kassai Uram is, mind Adessorok vagyon itten Vacantia, és lehet successiom nékem is ha Tiszt[eletes] Superadtendens Uram fog parantsolni, a melly Parantsolatot úgy méltóztassék formalni Tiszt[eletes] Superintendens Urunk, hogy az En bizodalmas Instantiamból Pasquillus ne vallyék, mert Tsipös a Papok Tsávája, ut habet Proverbium

Kételenítettünk pedig Officiumot sollicitalni, mert a mi Tractusbéli Atyankfiainak is egy részsze ezzel élösködött eleitől fogva; Es a mi Uraink is jollehet két három Dominiumjok légyen is, még officiumot sollicitalni nem szegyenli, mind in Statu Seculari mind in Statu Militari; Tsak mibennünk Papokban légyene hát az a Paraszt és vétkes szegyen? Távol legyen! Mindenekről Megkövetvén mélyseges alázatossággal Tiszt Super maradok álhatatosan

Tiszteletes Tudos Nagy erdemü

Superintendens Fautor Uramnak

alázatos Szólgája,

Ikafalvi Janos, m[aga] k[ezével]

N[ota]b[ene] 1 Magam is Isten éltetvén mennél hamarabb szándékozom Tiszt[ele]tes Superintenden[s] Urunk Udvarlására, a mint Tiszt[ele]tes Generalis Notarius Uram[na]k is meg irtam, és akkor valami Erdellyi Uj Ajandekkel kívánok kedveskedni, nem külömben mint ama hajdani szegény Siriai Paraszt Ember a Marok Vizzel Xerksesnek a Persiai Királynak. 2 Ezen Levelet küldöttem M[é]l[tósá]g[o]s és Tek[inte]t[e]s Balyika Sándor Fő Strása Mester Urtól, és az Ur Balyika ismet viszsza fogja hozni Tiszt[ele]tes Superintendens Uram Levelét, vagy Instantiamra tött vallászsát Tiszt[ele]tes Superintendens Uram[na]k. Az Adsessoralis Restau[ra]tiot akarják ejteni Tractusunkba 12. Maji Peretsenben egy néhány[an] egybe Gyülven

A hátoldalon a címzés és a címzett utólagos megjegyzése:

Reverendiss[im]o, Clarissimo, juxtaque Celeberrimo Viro, D[omi]no D[omi]no Samueli Szilagyi Eccl[esi]arum Hungaricarum Cis Tibiscanarum Helveticae Confessionis addictarum Superintendenti Vigilantissimo; Nuper Illustris Coll[egii]. Debrecinensis Primo Philosophiae, Linguae Graecae, et omnis Litteraturae Humanioris, deinde S[acro] Sanctae Theologi[ae] Professori Famigeratissimo; Nunc Vero Ejusdem Florent[issimae] Eccl[esi]ae V[erbi]. D[ei]. Ministro Primario Fructuosissimoq[ue] Ejusdemque Consistorii Praesidi Solidissimo, D[omi]no D[omi]no Mihi Christiana Charitate Colendissimo, humil[is]sime.

Debrecinum

De Tractu Sylvan[iensi]

A felekezetváltás aránya a 18. századi erdélyi nemesség körében

Kutatástörténet

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa az erdélyi nemesség körében a 18-ik század folyamán végbement felekezetváltásokat. Ahhoz, hogy e felekezetváltások mértékét és súlyát megértsük, alapos kutatásra van szükség. Mivel ez eléggé személyes és kényes téma volt és maradt napjainkban is, a történészek igyekeztek mellőzni ezt a kérdést, vagy megelégedtek a korábbi nézetek átvételével anélkül, hogy alapos és mélyreható kutatást végeztek volna. Erdély történelmével foglalkozó, átfogó jellegű művek alig tárgyalják ezt a kérdést, annak mélységeit és következményeit nem tárják fel. Ugyanez elmondható a különböző protestáns egyháztörténeti műveikről is. A protestáns felekezetek történetét feldolgozó művek ugyan „elpanaszolják” az elszenvedett sérelmeket, legtöbb esetben felnagyítva vagy torzítva ismertetik a „veszteségeket”.¹ A katolikus egyháztörténet kerüli a témát, a nagy, átfogó jellegű egyháztörténeti művekben alig történik említés róla. Csupán elszórt adatokat találunk, ezek is többnyire túlzottak.

A témával 17-ik század végén és a 18-ik század folyamán írt protestáns emlékirodalom foglalkozik a legalaposabban. Cserei Mihály, Wesselényi István, Wass György és László naplói, emlékiratai a századforduló eseményeinek bemu-

^{*} Bartha Zoltán, történész, levéltáros (Egeres-Gyártelep, 1976). 2009-ben végzett a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem–Filozófia Karán mint történész. Ezt követően 2011-ben ugyanitt mesterizett, és elvégezte a levéltárosi képzést is. 2012-ben felvételt nyert a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Hitoktatói Karának doktori iskolájába. 2018 februárjában a bírálóbizottság elfogadta a dolgozatát, és nyilvános védésre javasolta. Doktori disszertációja címe: „Felekezetváltás az erdélyi nemesség körében a 18. század folyamán. Szakterülete a 17–18. századi Erdély nemesi társadalmának mindennapi élete. Jelenleg egy magánlevéltár-leraktnál dolgozik mint levéltáros.

¹ Jó példa erre Pokoly adata, amelyeket a szerző a forrás megjelölése nélkül közöl, és amelyek ma egyik levéltárban sem fellelhetők. Vö. Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története, I–V. kötet*. Budapest, 1904–1905, 105–106. Pokoly 1763–1780 közötti időszakból 2700 áttért-ről tud.

tatása mellett tág teret szentelnek a felekezeti ügyeknek és az áttéréseknek is. A 18. század eseményeivel főleg Rettegi György, Halmágyi István, Hermányi Dienes József vagy Bod Péter írásaiból ismerkedhetünk meg. Az ezekben közölt adatok attól függően, hogy a szerző milyen társadalmi közegben mozgott, pontosabb vagy elnagyoltabb képet adnak a felekezetváltásokról. Halmágyi István mint a Gubernium titkára első kézből értesült az eseményekről, ezért adatai pontosak és alaposak. Rettegi György már többnyire másodkézből való információkat közöl, ezért adatai már pontatlanabbak, sok a pletyka vagy személyes vélemény. Hermányi és Bod főleg egyházi berkekben forgott, így munkáik inkább a református egyház belső életéről közölnek igen értékes adatokat.

A kor szellemiségével és személyes kapcsolatrendszerével kapcsolatban a különböző családi levéltárakban megőrzött oklevelek, iratok és magánlevelezések, feljegyzések is igen fontos adatokat tartalmaznak. Sajnos az Erdélyt megrázó események folyamán (Rákóczi-felkelés, Horea-lázadás, az 1848-as forradalom és szabadságharc, a két 20. századi viláégés és a kommunista diktatúra) felbecsülhetetlen mennyiségű iratanyag semmisült meg. Ez a pusztítás a különböző nemesi családok levéltárai esetében még fájóbb, ha arra gondolunk, hogy ezeknek a családoknak a tagjai fontos állami, egyházi és vármegyei tisztségeket töltöttek be, és a megbízatásuk folytán beérkezett iratokat, leveleket ők őrizték. Ezen levéltárak pusztulásával az ezekben közölt adatok is végérvényesen elvesztek. Hasonló sorsra jutottak azok az egyházi iratok is, melyek a nemzetiségi konfliktusok áldozataivá lettek (pl. a református egyház püspöki levéltára vagy különböző gyülekezeti irattárak). Teljesen más okokból ugyan, de a kihalt családok (pl. Gyerőffy, Gyulaffy vagy Petky) iratainak nagy részére is az enyészeté vált. Az örökös őket többnyire csak a birtokok és az azokra vonatkozó iratok érdekelték, így a magánlevelezések (ha csak nem tartalmaztak birtokügyi információkat) értéktelenné váltak. A pusztulás a kis- és középnemesség esetében még súlyosabb, hisz ezeknek lehetőségük sem volt az iratok szakszerű rendezésére, tárolására és veszély esetén védett helyre menekítésére. A háborús pusztítások és a családok kihalása miatt több száz év távlatából szinte lehetetlen megírni ezeknek a családoknak és személyeknek a történetét. Így a kutató más családok iratanyagaiban, a visszaemlékezésekben közölt adatokra vagy szerencsés esetben a különböző tisztséglistákra támaszkodhat. Ám ha az illető család egyetlen tagja sem vállalt vagy kapott tisztséget (itt főleg vármegyei másodvonalas tisztségekről alispán, főbíró, poroszló, titkár vagy vármegyei ülnök – van szó) a kutató számára szinte lehetetlen a felekezeti hovatartozásra – utólagos megállapítása. Ebben a református egyház különböző egyházmegyéinek írott anyagait feldolgozó sorozat

egy igen fontos támpontot nyújthat. Az 1990 után indult tevékenység már több egyházmegye iratanyagát dolgozta fel és tette hozzáférhetővé a kutatás számára.² Az itt közölt adatok még feldolgozásra várnak.

A különböző erdélyi állami és egyházi levéltárakban (pl. a Román Állami Levéltár megyei fiókintézményei közül főleg a kolozsvárban, a református egyház gyűjtőlevéltárában vagy a katolikus egyház kolozsvári és gyulafehérvári levéltáraiban) őrzött családi levéltárak a felekezetváltással kapcsolatban is fontos információkat tartalmaznak. Itt egy igen fontos és érdekes jelenség figyelhető meg: a családok még a levelezések terén is teljesen megszakították a kapcsolatot azokkal a családtagokkal, akik megváltoztatták a felekezetüket, a családi levéltárakban a felekezetváltás után szinte teljesen eltűnnek az adott személlyel kapcsolatos személyes levélváltások. Az esetleges kapcsolattartás a család és a konvertita között szinte protokollárisá válik, az érintkezés már csak a közös birtokok adminisztrálásával kapcsolatban marad meg. Így sok esetben csak a katolikus családok levéltáraiban bukkanhatunk rá a konvertiták magánlevelezéseire, személyes irataira. Ezért a kutatónak az összes erdélyi főnemesi család levéltárát át kell néznie ahhoz, hogy a felekezetet váltott személy adataira bukkanjon. Legtöbbször a felekezetváltás csak a végrendeletekből vagy a gyászjelentésekből derül ki. A halál előtt már nem lehetett vagy nem volt érdemes elhallgatni az igazságot, így az itt közölt adatok igen fontos forrásnak számítanak. Sokszor csak egy fohász vagy elvétett utalás jelzik, hogy az adott személy más hitet követett, mint a családja többi tagja.

1780 után az erdélyi közéletet már teljesen új témák határozták meg. A türelmi rendelet nyomán elcsitulnak a felekezeti csatározások, másodlagossá válik a vallási hovatartozás is. Ennek helyét a nemzeti megmaradás, a francia forradalom által elindított polgári és nemzeti megújulás vette át. Reformátusok, unitáriusok

² A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere. I–III. összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső és Ősz Sándor Előd. Kolozsvár 2002–2007. A Hunyad-zarándi Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései, 1686–1718, 1810–1815; Összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd; Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2007. (Erdélyi református egyháztörténeti adatok 4.). A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere; Összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd, Tóth Levente, kieg. Horváth Iringó, Kovács Mária Márta, Sipos Dávid. Koinónia, Kolozsvár 2008. (Fontes rerum ecclesiasticarum in Transylvania) A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései. Összeáll., sajtó alá rend., bev., jegyz. Buzogány Dezső, Ősz Sándor Előd, Tóth Levente; Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2008. (Erdélyi református egyháztörténeti adatok 6/1.).

és katolikusok vállvetve harcolnak 1848-ban, és együtt bujdosnak a megtorlás éveit alatt.

A felekezetváltás kérdésköre csak a 19. század végén, a 20. század elején válik aktuálissá, amikor megszületnek a magyar nemesség történetét bemutató művek. Kempelen Béla, Nagy Iván munkái, a különböző történelmi és egyházi folyóiratok (Történelmi Tár, Turul, Protestáns Szemle stb.) által közölt családtörténeti adatok között vallásügyi kérdések is felbukkannak. Ekkor kerülnek először közlésre a 18. századi emlékiratok is (pl. Rettegi műve az adott korban, bár igen közkedvelt volt, de csak másolatokban terjedhetett, mivel a közölt személyes adatok sokakat igen érzékenyen érintettek). Ugyanakkor az ekkor megírt, többnyire az arisztokrata családok által támogatott családtörténeti munkák (Daniel család, Haller, Bethlen) továbbra is hallgatnak a felekezetváltásról. A nagy egyháztörténetek, amelyek ebben a korban születtek (pl. Pokoly József vagy az unitárius Jakab Elek műve), továbbra is eltúlozzák az adatokat, több esetben pontatlanok vagy egyenesen hibásak.

1918 újabb fordulópontot jelentett. A kisebbségi sorba kényszerített erdélyi magyarság számára a megmaradás és az értékmentés válik központi kérdéssé, így a vallási ellentétekre, sérelmekre is a felejtés fátyla borul. Az ekkor íródott művek még kevésbé foglalkoznak a felekezetváltások történetével, helyett inkább a különböző felekezetek közti történelmi együttélést domborítják ki. A beszűkült anyagi keretek ekkor már nem teszik lehetővé a nagy szintézisjellegű művek megírását, a folyóiratokban közölt adatok is inkább az értékmentést szolgálják (Kelen Lajos stb.).

A második világháború pusztítása, az országhatárok változása, majd az ezeket követő etnikai tisztogatások következtében nagyon sok értékes írott anyag semmisült meg (pl. a gorbói Lészai család levéltára³ vagy a szomszédos Egeres egyházi irattára). Az 1945 után kibontakozódó kommunista diktatúra magával hozta az államosítást. A nemesi családokat ideológiai alapon az állam ellenségeinek minősítették, és pusztulásra ítélték. A nemesi családok többsége külföldre menekült, az itthon maradtakat kisemmizték, koncentrációs táborokba hurcolták. Ennek következtében a nemesi kúriákban őrzött levéltárak az enyészeté lettek (pl. az aranyosgerendi Kemény család), vagy jobb esetben, valamelyik állami levéltár raktárába kerültek anélkül, hogy kutatni lehetett volna azokat. A történetírás

³ Jakó Zsigmond: A Lészai család levéltárának nyomában. In: Pál-Antal Sándor et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2003.

terén a nemesi társadalom, életvitel és kultúra, beleértve a felekezeti hovatartozást is, tabutémává vált. Az egyházi kiadványok sem foglalkozhattak a kérdéssel.

Az 1989-es rendszerváltás után a nemesi családok kutatása és az egyházi történetírás is újjáéledt, hatalmas űrt igyekszik pótolni. A különböző családtörténeti munkák (pl. W. Kovács András, Papp Klára, Rüszt-Fogarasi Enikő stb.) már fontos vallásügyi információkat is tartalmaznak. A nemesi társadalom minden napjait bemutató munkák (pl. Horn Ildikó), a levéltári családtörténeti és személyes forrásanyagok feldolgozására alapuló kutatások (pl. Tüdös S. Kinga nemesi végrendeletei) igen értékes felekezetváltással kapcsolatos adatokat tartalmaznak. A rendszerváltás után született politikatörténeti vagy egyháztörténeti művek ugyan érintik a felekezetváltás témakörét is, de továbbra is a múlt századvégi adatokat közlik, alapos kutatásra még nem került sor. A különböző világi és egyházi folyóiratok (Katolikus Szemle, Református Szemle, Keresztény Magvető, Erdélyi Múzeum stb.) által közölt tanulmányok csak részeredményeket tartalmaznak. Ezért vált időszerűvé egy alapos, a 18. század felekezetváltásait, az azok mögött megbúvó okokat, a felekezetváltások által kiváltott következményeket feldolgozó és bemutató munka megírása.

Kutatási eredmények

Az áttérések okai

A Habsburg-vezetés alatt Erdély politikai, gazdasági, társadalmi és vallási élete fokozatosan átalakult. Bár az 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum, valamint a fejedelmi korban elfogadott törvények hivatalosan 1848-ig érvényben maradtak, a valóságban a különböző királyi rendeletek és törvények szinte észrevétlenül átalakították a fejedelemség politikai berendezkedését és rendszerét. Kezdetben a Gubernium felállítása nem jelentett törést, mivel a fejedelmi tanács és a többi állami intézmény működése ellensúlyozta a túlkapásokat. Újdonságot csak az udvari kancellária felállítása jelentette, amelyik fokozatosan a Gubernium fölé nőtt, és az Erdélyt érintő fontos döntéseket már itt fogadták el. Kezdetben az erdélyi nemesség egésze, felekezeti hovatartozástól függetlenül, arra törekedett, hogy a Főkormányzóság és az udvari kancellária személyzetét az erdélyi törvények szerint határozzák meg. Ennek alapját a négy bevett vallás és a három nemzet évszázados rendszere képezte.

A Habsburg-rendszer erdélyi berendezkedése és megerősödése után egyre nyilvánvalóbbá vált Bécs azon törekvése, hogy a katolikus vallást ismét uralkodó vallássá tegye. És itt már a vallási metamorfózisnak vagyunk a tanúi. A kezdeti

szakaszban még nem beszélhetünk központilag támogatott és irányított felekezetváltásról. Ebben a korszakban bekövetkező konvertálások még vallási meggyőződésből születnek. A korban végbement felekezetváltások mozgatórugója a szerelem. Rendszerint egyik házastárs felvette társa vallását. Ugyanakkor a központi intézmények élén még nem találkozunk konvertitákkal. A különböző tisztségek megszerzésénél a felekezetváltás nem jelentett opciót, ugyanis ekkor még a protestánsok is fontos tisztségeket kapnak meg a vallási paritás és a nemzeti hovatartozás tiszteletben tartása révén. Ráadásul a különböző főnemesi címek osztogatásakor az udvar nem vette figyelembe a vallási hovatartozást (kivételt az unitáriusok és az evangélikusok képeznek különböző okok miatt), így a reformátusok is részesedhettek ilyen címekben, az egyedüli kritérium az uralkodó és a birodalom iránti feltétlen hűség volt. Az udvar ez alapján akart kialakítani a vallási hovatartozástól független olyan főnemességet, amelyikre bármikor támaszkodhatott. Így kapott főrendi, grófi címet az altorjai Apor, losonczi Bánffy, bethleni Bethlen, marosnémeti Gyulai, hallerkői Haller, branyicskai Jósika, körispataki Kálnoky, göncruszkai Kornis, szárhegyi Lázár, zabolai Mikes, petrovinai Petky, borosjenői Székely és széki Teleki család.⁴ Bárói címet ennél sokkal többen kaptak, de a főrendűek száma az erdélyi nemességen belül így is igen kicsi maradt. A 17. század végi és 18. századi cím- és címeradományok nem jártak birtokadományozással, a kedvezményezett családok már eleve a birtokos nemesség köréből kerültek ki.

A kezdeti, átmeneti korszakban még a törvények szigorú betartása a hangsúlyos, ami például a Gyerőffy gyerekek esetéből is kitűnik. Mikor Kemény Kata erővel kivette fiait a katolikus iskolából, és az unitárius kollégiumba küldte őket, vallási hovatartozástól függetlenül mindenki ragaszkodott a törvények szigorú betartásához és az erdélyi szokásjogok tiszteletben tartásához (Gyerőffy György végrendeletben kikötötte, hogy fiait katolikus vallásban neveljék, míg két leánya az anyjuk unitárius hitét követhette). E magatartás mögött egy igen logikusnak tűnő érv húzódott meg: a protestánsok (reformátusok és unitáriusok) abban bíztak, hogy ha ők betartják a törvényeket, akkor a katolikus részről is ugyanez fog történni. A katolikusok ezzel szemben törvényes úton akarták visszaszerezni a fejedelmi korban elvesztett pozícióikat. Az erdélyi törvényes keretek állandó feszegetése és a protestánsok részéről való engedmények odavezettek, hogy a törvényeket felülírták vagy megkerülték, ezáltal lehetőséget biztosítva az udvar-

⁴ W. Kovács András: A cegei Wass család grófi diplomája 1744-ből. In: *Református Szemle* 96 (2003/6), 790–806.

nak arra, hogy egyre jobban beavatkozhasson Erdély belügyeibe, és lassan, szinte észrevétlenül átvegye a kezdeményező szerepét. Ezt a fokozódó térvessztést a kor protestáns társadalma is érzékelte. Az ekkor íródott emlékiratokban állandó témává lesz a protestáns nemesség megalkuvása és a protestáns (mind református, mind unitárius) érdekek elárulása. A Rákóczi-féle felkelés idején a vallási tematika háttérbe szorul, az életbenmaradás és a vagyon megőrzése válik elsődlegessé. Noha Rákóczi erdélyi fejedelemként megpróbálta rendezni a vallási vitákat, ám a rendek ellenállása és a harctéri bizonytalanság ezt nem tette lehetővé.

A szabadságharcot követő korszakban a felekezetek közötti kapcsolatok tovább romlanak. Az unitáriusok teljes kiszorítása a közéletből (csak a vármegyék és székek második vonalában maradnak meg) a két magyar protestáns felekezet között is vitákat szül. Az unitáriusok a reformátusok szemére vetik, hogy összefogva a katolikusokkal közrejártszottak a vallásuk háttérbe szorításában. Ebben van bizonyos igazság, ugyanis 1713 után a központi és a joghatósági főtisztségek betöltésénél már csak a katolikusok és a reformátusok közötti paritást vették figyelembe. Az unitáriusok kiszorítását az udvar támogatta, ráadásul a kor emlékirodalmából és személyes levelezésekből kiderül az is, hogy ezzel a reformátusok is egyetértettek. E magatartás mögött politikai, de főleg hitelvi okok húzódnak: az unitáriusok helyét így a reformátusok kaphatták meg.

A két felekezet között az áttérések vitákat eredményeztek. Több unitárius nemesi család úgy dönt, hogy társadalmi és politikai érvényesülésért hitüket feladva a református hitre térnek. A legismertebb eset Daniel Istváné, aki áttérése után több fontosabb tisztséget is kapott, bár a képet némileg árnyalja az, hogy a tisztségek megszerzésében alapos jogi szaktudása is segítségére volt.

Ha az előző korszakban az udvar még nem erőltette a katolikus hitre való áttérést, III. Károly uralkodása alatt ez teljesen megváltozik. A katolikus püspökség helyreállítása és a fejedelmi korszakban született katolikusok érdekeit sértő törvények eltörlése révén a katolikus egyház erőteljes központi támogatást kapott. Az udvari kancellária élén már kezdettől fogva csak katolikusok álltak, most az alsóbb szinteken is a tisztségek többségét szintén ők töltik be. Hasonló folyamatok mennek végbe a Gubernium esetében is. Az unitáriusok által elvesztett helyek nagy részét a paritási elv ellenére rendre a katolikusok kapják meg, a reformátusok nemtetszése ellenére is. Az uralkodó egyre inkább nem veszi figyelembe a rendek akaratát, olyanokat nevez ki a különböző tisztségekre, akik az udvar érdekeit szolgálják. Olyan eset is előfordult, hogy az uralkodó olyan személyt nevez ki, aki nem kapta meg a rendek jóváhagyását. A joghatóságok egyelőre még megmaradnak a rendek hatáskörében, itt még érvényesült a Diploma

Leopoldinumban rögzített bevett vallások rendszere. Ám a változás itt is megálíthatatlan volt. A főtisztviségeket rendre csak katolikusok kapták meg, míg az alacsonyabb szinteken továbbra is megmarad egyfajta felekezeti paritás. Itt még az unitáriusok is megőrizhetnek néhány tisztséget főleg azokban a vármegyékben, székekben vagy városokban, ahol jelentős számban vannak (pl. Udvarhely, Háromszék, Aranyos, Torda vagy Kolozsvár). A reformátusoknak tapasztalniuk kell, hogy egyre inkább háttérbe szorúlnak, bár még vannak tisztségek, amelyeket reformátusok töltenek be, de a korszak végére már csak a rendek elnökségét és néhány főispáni tisztséget tudnak megtartani.

Így nem meglepő, hogy egyre több nemes adta fel hitét, és tér át a katolikus vallásra. Az udvar is módosított az álláspontján, a konvertiták fontos állami tisztségekhez jutnak, bár ezek a tisztségek a másodvonalhoz tartoznak (pl. a reformátusból katolikussá lett Pongrácz György). Az udvarnak még nincs feltétlenül szüksége a felekezetváltás erőltetésére, ugyanis elegendő erdélyi katolikus család áll rendelkezésére ahhoz, hogy a különböző tisztségek betöltéséhez megfelelő személyeket találjon. Ahol ez nem lehetséges, vagy Bécs érdeke úgy kívánja, a kis- és középnemesség soraiból emel fel katolikusokat (pl. Bornemisza János). Az így kiemelt kis- és középnemesek képezték az új katolikus főnemesség alapját, társadalmi előmenetelüket, címeiket, tisztségeiket és ezek révén vagyonukat kizárólag az uralkodó kegyének köszönhették. Ezért korlátlan hűséggel tartoznak az uralkodócsaládnak. Az így kreált katolikus főnemesség lesz Erdélyben a Habsburgok leghűségesebb kiszolgálója. Felekezetváltás terén továbbra is a házasság következtében végbemenő konvertálások dominálnak (pl. Gyerőffy Borbála vagy Petki Nagy Boldizsár esete). Továbbra is többnyire a törvényes rend és a szokásjog betartása a mérvadó, bár egyes esetekben durva központi beavatkozás is megfigyelhető (pl. Árva Bethlen Kata gyerekeinek elvétele). A főnemesi címek osztogatása ebben a korszakban is folytatódott, a kritérium továbbra is az uralkodó iránti korlátlan hűség és a bécsi udvarhoz való lojalitás. Néhány esetben a reformátusok is kapnak tisztségeket (pl. Szentkereszti), viszont az unitáriusokat sem az előző, sem a következő korszakban nem találunk (pl. a Suki család kihalásáig köznemesi szinten marad, míg a Bíró és a Petrityevity Horváth család majd csak a 19. században jut az arisztokraták közé).

A következő korszak további vallási jogtiprásokat hoz. Mária Terézia a katolikus vallás legfőbb képviselőjének tartotta magát, így számára hitének védelme és erősítése válik hivatásává. A protestánsokat ért sorozatos támadások és felekezetváltások mögött a királynő azon akarata sejthető, hogy uralkodóként megmentse alattvalóinak lelkét a kárhozattól. Ezért kész volt mindent megtenni akár

erőszak árán is. Az uralkodó szemszögéből pl. a bábatörvény, a katolikus vallás elhagyásának tilalma, a protestáns egyetemek látogatásának a korlátozása, amellyel, hogy a birodalom érdekeit szolgálta, kimondottan katolikus alattvalók lelki üdvét voltak hivatottak megmenteni. Így kell értelmezni azokat a törvényeket is, melyek a katolikus vallást elhagyni akarókat szigorúan büntették.⁵ Ebben a korban születtek olyan törvények is, amelyek gazdasági és állambiztonsági tekintésűek voltak, de egyúttal vallási érdekeket is sértettek (pl. az új adórendszer bevezetése, a központi kormányzati hivatalok átalakítása vagy a határőrezredek felállítása). Természetesen ezek a törvények a protestánsok részéről ellenállást és tiltakozást váltottak ki.

Az erdélyi rendeket 1762-ig még összehívták, ám az udvar egyre kevésbé veszi figyelembe a rendek kéréseit és döntéseit. 1765-ben bekövetkezik az, amitől a nemesség jelentős része (felekezettől függetlenül) félt: az uralkodó a rendek megkérdőjezése nélkül az erdélyi főhivatalokat idegenekkel tölti be, és a már kinevezett tisztségviselőket kénye-kedve szerint cserélgeti.

Ebben a korban a konvertiták már fontos, a politikai, kulturális és gazdasági életet meghatározó személyekké váltak. Az udvar támogatta, sőt erőltette az áttéréseket, a főnemesi családokból származó konvertitákat fontos állami kitüntetésekkel és tisztségekkel jutalmazták (pl. Bánffy Dénes vagy a két Bethlen testvér, Miklós és Gábor). A helyzet súlyosságát jelzi Bánffy Ágnes elrablása és erőszakos áttérítése.

Az udvar a protestáns nemességet néhány tisztség átengedésével és a főrendi címek osztogatásával próbálta megnyerni. Az erdélyi nemesi családok esetében a grófi rangra emelések többsége Mária Terézia hosszú uralkodására esik. Ekkor nem kevesebb mint tizenkét (iktári Bethlen, uzoni Béli, gyerőmonostori Kemény, malomvízi Kendeffy, borosjenői Korda, gyulakuti Lázár, hídvégi Mikó, hídvégi Nemes, nagyercsei Tholdalagi, nagyszalontai Tholdi, torockószentgyörgyi Thoroczka, cegei Wass) család kapta meg a címet.⁶

1774-ben törés következett be, amely nemcsak a politikai életet, de a vallási viszonyokat is jelentősen érintette. II. József társuralkodó, későbbi császár előző évi erdélyi utazása során találkozott az erdélyi felekezetek (beleértve az unitáriusokat is) képviselőivel, és az akkor már nagyfejedelemség (1765-től) magas rangú politikai személyiségeivel. A találkozók után a változások szele seper át Erdélyen. Nagyon sok tisztségviselőt leváltottak, vagy akár előléptettek. Az újonnan kineve-

⁵ Pokoly József: *Az Erdély Református Egyház története*, III. kötet. 99–100.

⁶ W. Kovács András: *A cegei Wass család grófi diplomája 1744-ből*, 790–806.

zettek esetében már nem vették figyelembe a vallási hovatartozást. Az egyedüli kritérium a rátermettség, a szaktudás és természetesen az uralkodó iránti feltétlen hűség. Így nem meglepő, hogy több református is (pl. Bánffy Farkas, Kendeffy Elek, Teleki Sámuel) az új rendszer hűséges támaszai lesznek.

Mária Terézia halála után, 1780-tól új korszak kezdődött, amelyet az 1781-ben elfogadott türelmi rendelet vezetett be. A rendelet a nemzet alkotórészeinek ismeri el a protestánsokat is. Az uralkodót csak az alattvalói boldogsága és elégedettsége érdekelte, meggyőződése szerint a boldog alattvaló az állam támasza, hatékonyabban dolgozik, így több adót fizet. Az uralkodót már kevésbé érdekli alattvalói hite (bár a katolikus egyház hegemoniáját nem szüntette meg).

1774 után már nem beszélhetünk központilag irányított és támogatott felekezetváltásról. Igaz, hogy a katolikus papság kérésére az uralkodó kiadott egy pótrendeletet, amely a katolikus vallásból protestáns hitre vagy protestánsról protestánsra konvertálások kérdését rendezi (pl. Cserei Ilona esete).

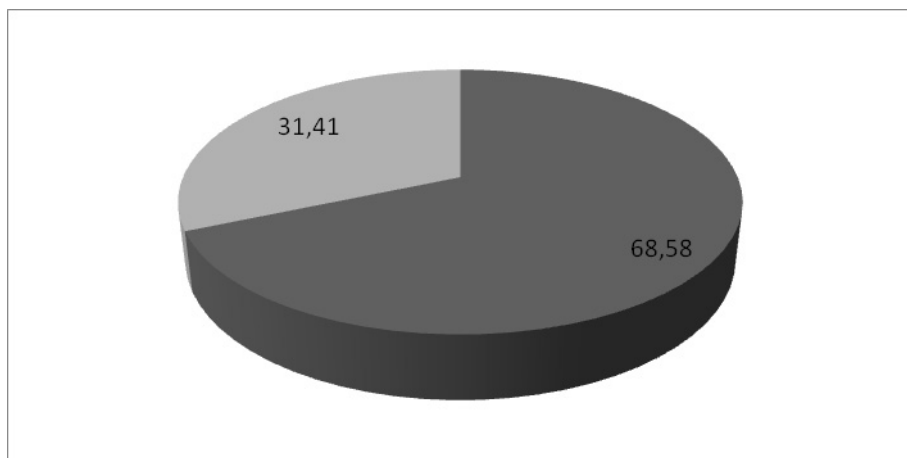
A kutatási eredmények feldolgozása

A különböző családtörténeti, intézménytörténeti művek, a 18. században írt emlékiratok, valamint a különböző levéltárakban található személyes és családi levéltárak iratanyagában fellelhető személyes adatok egybegyűjtése és feldolgozása révén 1531 nevet és személyi adatokat tartalmazó adattár gyűlt össze. Ez alapján készült el a kutatás összegzése.

Az 1531 személyes adat lehetőséget adott alapos, mélyreható kutatás elvégzésére. Az adatok elsősorban olyan személyekre vonatkoznak, akik valamiféle állami, vármegyei, illetve egyházi tisztséget töltöttek be. A kutatott személyek kivétel nélkül nemesek, többségük főnemes, de szép számmal vannak jelen közép-nemesek is. A kisnemesek csak abban az esetben kerültek be a jegyzékbe, ha valamilyen tisztséget töltöttek be, ugyanis a hatalmas adatvesztés miatt ezen családokon belüli felekezetváltások nehezen kimutathatóak. A felekezetváltók között szerepelnek olyanok is, akik még a fejedelemség korában születtek, politikai vagy egyházi karrierjük is ekkor kezdődött el, de a Habsburg-korszakban bontakozott ki. Ezek a személyek többnyire a tárgyalt korszak első, átmeneti periódusában éltek és tevékenykedtek (pl. Bethlen Miklós, Bánffy György, Apor István stb.). Van köztük olyan is, aki jóval a második időszak vége felé távozik az élők sorából (pl. Daniel István vagy Bornemisza János). A kutatásba kikerült a tisztségviselő nemesek családtagjaira is (feleség, gyerekek, szülők) még akkor is, ha ők nem vezettek semmilyen hivatalt. A feldolgozott személyi adatok között van olyan is,

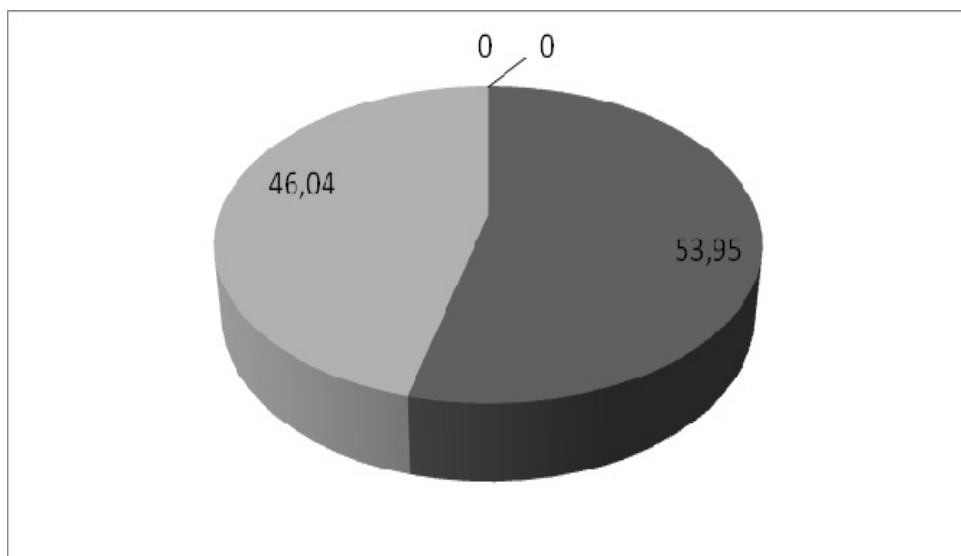
amelyek a szűkös adatforrás miatt nem teljesek (hiányozhat a személy felekezeti hovatartozása, születési adatai, temetkezésének helye, címe, szülei neve, feleség-férje neve, gyerekei neve stb.)

A kutatott személyek társadalmi rétegződése is nagyon sokrétű: az egyszerű vidéki kismestől a főnemesig terjed. Vannak köztük egyszerű vármegyei tisztviselők, főispánok, katonatisztek, guberniumi tisztviselők, tanácsosok, főhivatali tisztségeket viselők, egyházi személyek (csak a katolikus püspökök kerültek be, mivel ők rangjuk, címeik és hivatásuk révén az arisztokrácia tagjai és a Gubernium tanácsosai voltak). A feldolgozott 1531 személyi adat közül 1050 férfi (68,58%) és 481 nő (31,41%).

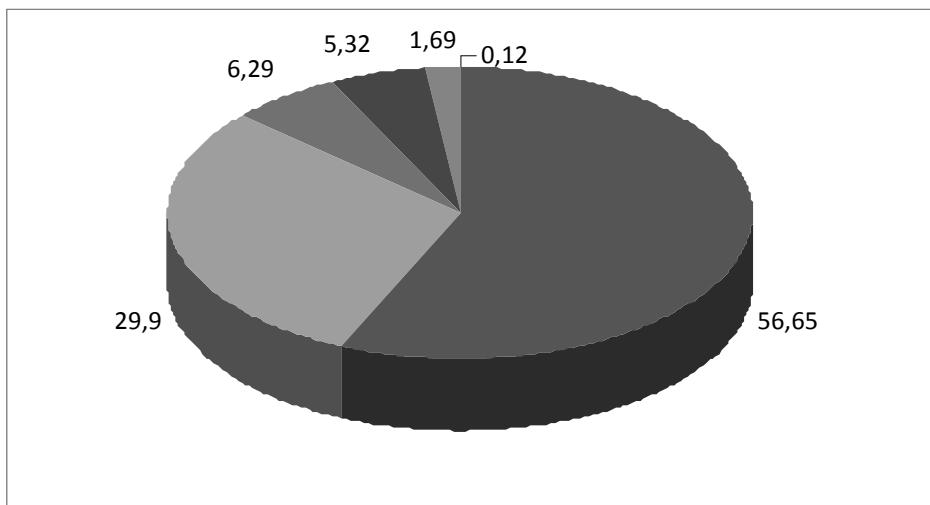
1. diagram. A feldolgozott 1531 személyi adat nemek szerinti megoszlása:
1050 férfi (68,58%), 481 nő (31,41%).

A felekezeti megoszlás szempontjából 826 személynek ismert a vallási hovatartozása (53,95%), míg 705 esetben nem sikerült kideríteni a felekezeti hovatartozást (46,04%). Ide főleg kismesek tartoznak vagy olyanok, akiknek a szülei ugyan áttértek egy másik hitre, de mivel ők már nagykorúak voltak, dönthettek, hogy követik, vagy sem szüleiket új hitükben.

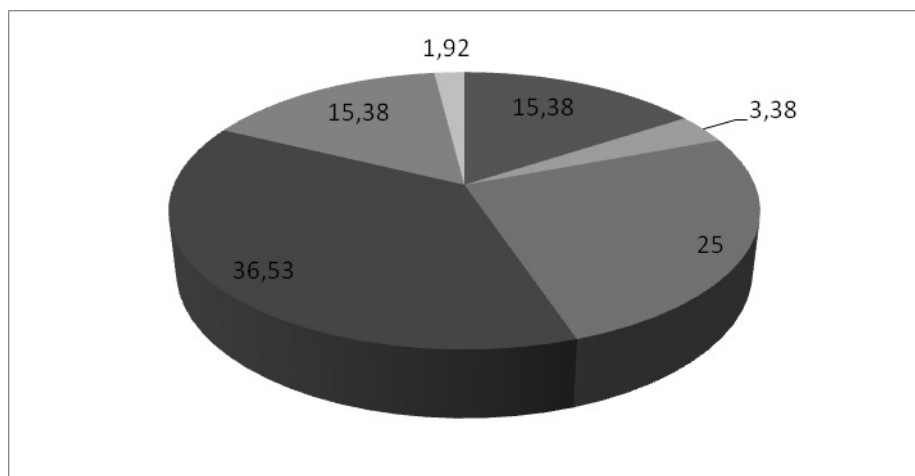
2. diagram. A kutatás alapját képező személyek a szerinti megoszlása, hogy ismert (826 személy, 53,95%) vagy ismeretlen (705 személy, 46,04%) a felekezeti hovatartozása

Ahol sikerült megállapítani a felekezeti hovatartozást, ott a következő megoszlást láthatjuk: 826 személy közül 468 református (56,65%), 247 katolikus (29,9%), 44 unitárius (5,32%), 14 evangélikus (1,69%) és 1 görögkatolikus (0,12%), valamint 52 konvertita (6,29%) személy. Az evangélikusok csak abban az esetben kerültek be a kutatásba, ha nemesi címet kaptak, és valamilyen állami tisztséget töltöttek be (pl. Bruckenthal Sámuel és testvére, Bruckenthal Mihály). A görögkatolikusokat Ioan Inocențiu Micu-Klein püspök képviseli, aki 1729-ben kapott bárói címet. A konvertitákat (felekezettől függetlenül) külön kategóriába soroltuk a jobb áttekintés végett, de a felnőttkorú gyermekeiket már az új vallás keretei közé soroltuk. Az 52 konvertita között 43 férfi és 9 nő van. Katolikus hitre 45, míg református hitre 7 személy tért át.

3. diagram. Az ismert vallású személyek felekezeti megoszlása: református 56,65%, katolikus 29,9%, konvertita 6,29%, unitárius 5,32%, evangélikus 1,69%, görögkatolikus 0,12%

Ha az áttérési okokat vizsgáljuk, akkor a következő képet kapjuk.

4. diagram. A felekezetváltás okai: szerelemből 36,53%, érdekből 25%, meggyőződésből 15,38%, ismeretlen 15,38%, szülők által 3,84%, erőszak által 1,92%

Az áttérések többsége két kategóriába sorolható: 19 személy (36,53%) esetében a szerelem, vagyis a házassági szándék áll a felekezetváltás hátterében (pl. Gyerőffy Borbála, Petki Nagy Boldizsár, Bethlen Druziánna, Bethlen Julianna, Bíró Mózes, Daniel Zsófia, Gyulai Ferenc, Gyulai Sámuel, Kemény Ádám, Kemény Pál, Korda Klára, Lázár János, Nemes János, Teleki Károly vagy a református hitre tért Cserei Ilona és Mikes Anna). 13 személy (25%) érdekből, bizonyos tisztségek vagy címek megszerzésért váltott hitet (pl. Pongrácz György, Bánffy Dénes, Bethlen Miklós, Bethlen Gábor vagy Korda György). Mindössze 8 személy (15,38%) esetében mondhatjuk el, hogy az áttérése hátterében kimondottan vallási meggyőződés állt (pl. Diószegi Zsigmond, Szilágyi Mihály, Sztojka Zsigmond vagy a reformátussá lett Daniel István). Meg kell jegyezni, hogy azok a személyek is, akiknél a korabeli krónikák vagy adatok világosan jelzik, hogy az áttérésük érdekből, valamilyen tisztség megszerzéséért történik, ők mégis a személyes meggyőződést hozzák fel indokként. Ugyancsak 8 személy (15,38%) esetében nem sikerült megállapítani a felekezetváltás okát. Két személy (3,84%) esetében biztosan állítható, hogy a szülei felekezetváltása révén váltottak hitet. Bánffy Ágnes (1,92%) esetében világosan kimondható az erőszakos felekezetváltás.

Ha a felekezetváltások koronkénti megoszlását vizsgáljuk, akkor egy kicsit nehezebb helyzetben vagyunk, ugyanis nagyon sok esetben lehetetlen a hitváltás pontos időpontját megállapítani. Sok esetben ez csak jóval később derült ki, vagy a közvélemény számára rejtve maradt. Az adatok alapján az 1690–1713 közti időszakban összesen 9 áttéréssel számolunk, ezek közül 3 személy valamelyik protestáns vallásról tért át református hitre. 1713 és 1773 között összesen 41 áttéréssel találkozunk, ezek közül kettő unitáriusból reformátussá lett. 1774 után katolikus vallásra történő kitérésekkel már nem találkozunk. Két katolikus (Cserei Ilona és Mikes Anna) a türelmi rendelet kiadása után követi férjét a református hitben.

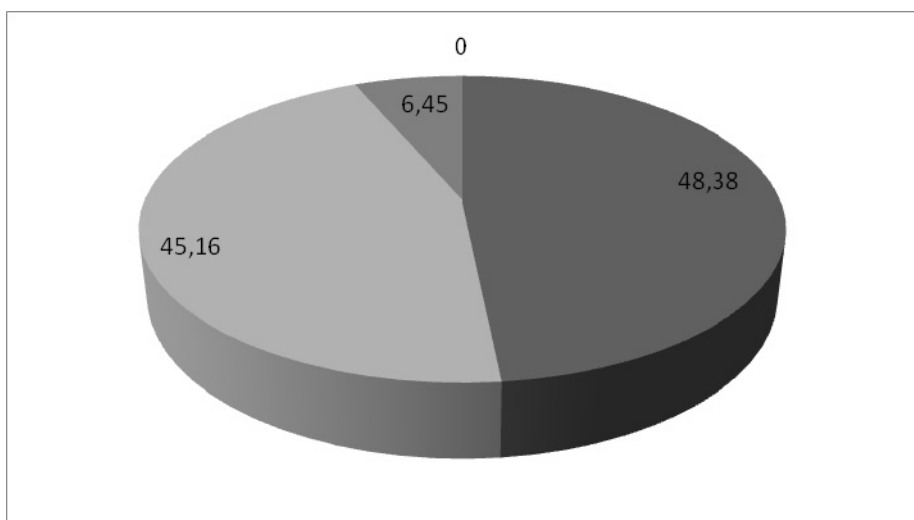
Ha a konvertitákat a szerint vizsgáljuk, hogy milyen tisztséget töltöttek be, szinte lehetetlen feladat előtt állunk. Ezért inkább a különböző tisztségeket vehetjük számba, és azt vizsgálhatjuk, hogy a tisztségviselők közül hányan voltak konvertiták. Mivel a kormányzati tisztségviselők között kevés áttérő van, a kutatást inkább a főbb joghatóságokra korlátoztuk.

Eszerint a Habsburg-korszakban átlagban 11 főispánság, 5 székely szék és két főkapitányság létezett. A főispánságok közül Máramaros 1740-ig maradt Erdélynél, majd Magyarországhoz került. Így a vármegyék száma tízre csökkent, ám 1774-ben Fehér vármegye kettéosztása után ismét 11 vármegye lett. A szé-

kely székek száma az egész időszak alatt nem változott. A két főkapitányság közül Fogaras vidékének vezetését az erdélyi nemesség 1756 után elveszti. Ezek szerint 1690-ben, 1713-ban és 1740-ben 18, míg 1784-ig 17 főjoghatósággal számolunk. Mivel 1711-ig a főispánok és főkirálybírók kinevezése még a régi, fejedelemség kori rendszert követi (két főispán, egy alispán), és sok esetben csak egy tisztség volt betöltve, csak 1711 után követhető pontosan a személyi változás. Ráadásul 1711 előtt a tisztségviselők között még nem találkozunk konvertitákkal. Ezért a felekezeti megoszlást és a konvertiták arányát csak az 1711–1784 közötti időszakban vizsgáltam. Eszerint 1711–1713 között a 11 főispánság élén 7 reformátust és 4 katolikust találunk. 1740-ben még a reformátusok vannak többségben, ám 1780-ra az arány a katolikusok javára billen át (7 katolikus és 4 református). 1784-ben a 18 joghatóság élén 8 katolikus és 3 református személy állt.

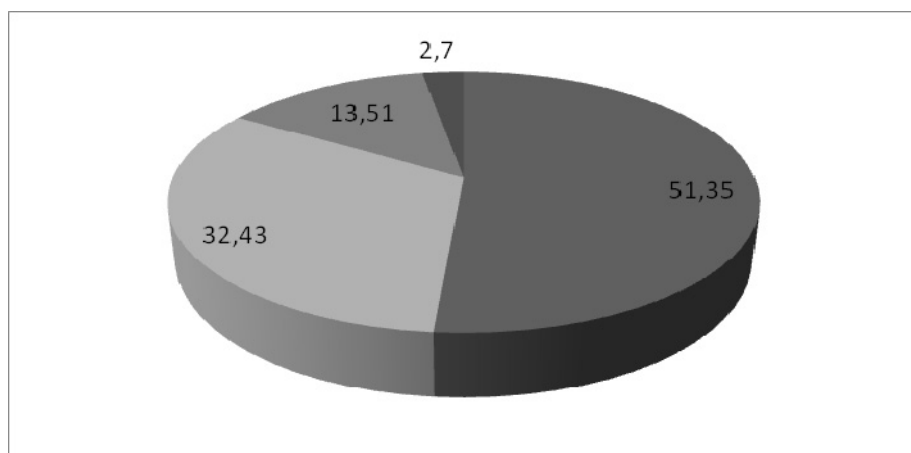
Év	Református	Katolikus
1711	7	4
1740	6	5
1780	4	7
1784	3	8

A 11 főispánság élén 1711–1784 között összesen 67 főispán volt, de mivel köztük vannak olyanok, akik több vármegyében is betöltöttek bizonyos tisztséget (a konvertita Bánffy Dénes Kolozs, Doboka és Küküllő vármegyében, a katolikus Mikes István Fehér és Belső-Szolnok vármegyében, a katolikus Haller Antal Küküllő és Felső-Fehér vármegyében, a katolikus Kornis István Fehér és Küküllő vármegyében), így csak 62 személlyel számolunk. Felekezeti szempontból 30 katolikus, 28 református és 4 konvertita főispán van.

5. diagram. A főispánok felekezet szerinti megoszlása: 48,38% katolikus, 45,16% református, 6,45% konvertita.

Az öt székely szék és a két főkapitányság élén 1711–1784 között összesen 37 személy fordul meg. Mivel Fogaras földje 1756 után kikerült az erdélyi nemesség jogköréből, a kezdeti 7 tisztségből csak hat marad meg. 1711-ben a hét tisztség közül 3 élén katolikus, míg 4 élén református állt, 1740-ben 6 katolikus és 1 konvertita volt. 1773-ban a megmaradt 6 tisztség élén 3 katolikus, 2 református és 1 konvertita volt. 1780-ban ugyanilyen megoszlást találunk (3 katolikus, 2 református, 1 konvertita). Ez az arány 1784-ig marad meg. Az öt székely főkirálybíróság esetében, hasonlóan a vármegyékhez, teljes váltás következik be (1740-ben 3 református, 2 katolikus, 1780-ban 3 katolikus, 2 református). A vizsgált tisztviselők között voltak olyanok is, akik főispáni tisztséget is betöltöttek (a katolikus Haller Péter Fehér, Haller Pál Dobokában, a református Bethlen Pál Torda, míg Teleki Ádám Doboka vármegyében). Felekezeti szempontból a 37 személy között 16 katolikust, 10 reformátust, 5 konvertitát és 1 evangélikust találunk.

6. diagram. A székely főkirálybírók és a főkapitányok felekezeti megoszlása: 51,35% katolikus, 32,43% református, 13,51% konvertita, 2,7% evangélikus.

Összesítés

1. Erdélyben az 1711–1784 időszakban összesen 18 nemesi joghatóság létezett (11 vármegye, 5 székely szék és két főkapitányság). Máramaros 1742-ben Magyarországhoz kerül, de 1774-ben Fehér vármegyét két részre osztják, így a korszak végére a vármegyék száma nem változik. A székely székek száma ugyanaz marad az egész tárgyalt időszakban, ellenben a két főkapitányság közül egy (Fogarás) kikerül a nemesség hatásköréből. Így 1784-re csak 17 nemesi joghatóság marad.

2. A 11 főispánság élén összesen 67 főispán fordul meg, de mivel voltak olyanok, akik több vármegye élén is megfordultak, csak 62 személlyel számolhatunk.

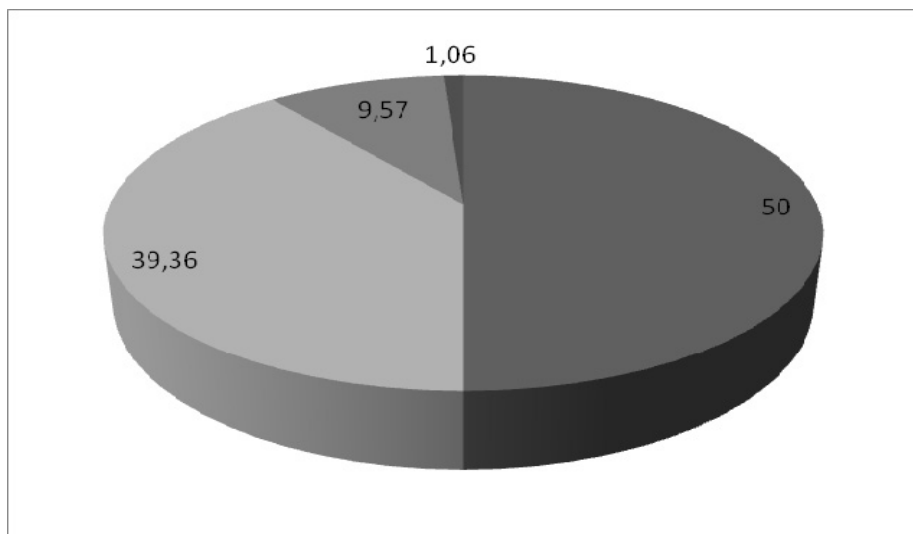
3. Az öt székely szék és a két főkapitányság esetében összesen 37 tisztségviselővel számolunk. Voltak viszont olyanok, akik a főkirálybírói, illetve a főkapitányi tisztségüket főispáni hivatalra cserélték fel, ezért az összesítésbe csak 32 személy került be.

4. Összesen 104 tisztséggel számolunk (67 vármegyei és 37 széki és főkapitánysági).

5. A tisztségváltozások miatt az 1711–1784 időszakban a 17 nemesi joghatóság élén 94 személy fordult meg.

6. 1711-ben a 18 főtisztviselő közül 10 református (7 főispán, 2 főkirálybíró, 1 főkapitány), 8 katolikus (4 + 3 + 1). 1740-ben a 18 főtisztviselő közül már csak 6 személy református (mind főispánok), 11 katolikus (5 főispán, 5 főkirálybíró és 1 főkapitány) és 1 konvertita (főkapitány). 1780-ban a 17 tisztviselő közül 10 katolikus (7 főispán, 3 főkirálybíró), 6 református (4 főispán, 2 főkirálybíró) és 1 konvertita (főkapitány).

7. Ezek közül 47 személy (50%) katolikus (30 főispán és 17 főkirálybíró és főkapitány), 37 személy (39,36%) református (28 + 9), 5 konvertita (9,57%) (4 + 5) és 1 evangélikus (1,06%). Ez diagramon ábrázolva a következőképpen mutat:

7. diagram. Az 1711–1784 között főispáni, főkirálybírói és főkapitányi tisztséget betöltött személyek felekezeti megoszlása.

Minden adatot figyelembe véve a következőket állapíthatjuk meg:

1. Erdélyben 1690 után nem beszélhetünk központilag irányított, az egész nemesi társadalmat érintő felekezetváltásról. A kezdeti időszakban (1690–1711) az áttérések száma még igen alacsony (mindössze 9 áttérés, ebből 3 személy református hitre tér át), az áttérések személyes meggyőződésből történnek (mind katolikus, mind református oldalon).

Az áttérések között találunk érdekből, valamint házasság miatt bekövetkezett felekezetváltást is. Ebben az időszakban a főtisztviselők, illetve a főbb jogható-

ságok élén még nem találkozunk konvertitákkal. Az udvar még nem a konvertitákra, hanem az erdélyi katolikus nemesi családokra támaszkodik. A protestáns nemességnek még nem érdeke az áttérés, mivel a törvények alapján így is fontos tisztségeket szerezhet meg. Az udvar református személyeknek is ad arisztokrata címeket.

2. 1711 után az udvar továbbra sem erőlteti az áttérést, bár ekkor már támogatja és az áttérteket előnyben részesíti. 1740-ig a főbb joghatóságok élén még nem találunk konvertitákat, a központi főhivatalok élén is mindössze egy személy fordul meg. Az áttérések között továbbra is magas a szerelemből, házasság céljából történő felekezetváltás, valamint a személyes meggyőződésből fakadó konvertálás. Ugyanakkor nő az érdekből történő felekezetváltások száma. Az udvar továbbra is az ősi katolikus nemességre támaszkodik, de az új katolikus arisztokrácia tagjai egyre nagyobb befolyásra tesznek szert. Ők kimondottan a Habsburg-család iránti hűségüknek köszönhetik hivatalukat és tisztségeiket, ezért a rendszer leghűségesebb kiszolgálói lesznek. Az unitáriusok teljesen kiszorulnak a fontosabb tisztségekből, a reformátusoknak viszont ideiglenesen sikerül megőrizniük néhány tisztséget. Az udvar a református családoknak is osztogat főnemesi címet.

3. 1740 után a konvertiták már erőteljes udvari támogatásban részesülnek, fontos központi és joghatósági tisztségeket kapnak meg, ami az udvar megváltozott szemléletére utal. Az áttérések száma jelentősen emelkedett. Megnőtt az érdekből végrehajtott áttérések száma, ugyanakkor továbbra is jelen vannak a szerelemből, házasság céljából történő váltások. Megjelenik egy új, erőszak általi felekezetváltás is, mely az udvar egyre agresszívebb, központilag támogatott rekatolizációs politikáját tükrözi. A katolikus vallást elhagyni szándékozókát szigorúan büntetik. A tisztségek túlnyomó többségét katolikusok és konvertiták kapják meg. A reformátusoknak mindössze egy központi tisztséget és néhány joghatóságot sikerül megtartaniuk. Az áttérések révén több református arisztokrata családon belül (Bánffy, Bethlen, Teleki, Nemes, Korda) katolikus ágak jelennek meg. Ennek ellenére több család végig megmarad református vallásúnak (Wesselényi, Rhédey, Wass). Az udvar az ősi erdélyi katolikus arisztokráciára, az előző korszakban a köznemesi sorból felemelt családokra és a konvertitákra támaszkodik. Ebben az időszakban, ugyan elszórtan, de a reformátusok irányába történő felekezetváltással is találkozunk.

4. 1774 után egy váltás történik, a tisztségeket már nem a felekezeti hovatartozás, hanem a rátermettség, szaktudás és az uralkodó iránti hűség alapján osztják ki. Ebben az időszakban már nem találkozunk felekezetváltással. A korábbi

korszakok konvertitáinak leszármazottjai e korszak után vállnak az erdélyi társadalom meghatározó személyiségeivé.

5. 1780 után már csak a katolikus hitet elhagyó felekezetváltással találkozunk, a két személy kimondottan szerelemből vált hitet. A tisztségek betöltésénél a felekezeti hovatartozás már nem játszik semmilyen szerepet.

6. A vizsgált korszakban (1690–1780) a főnemesség és a tisztséget viselő középnemesség körében a felekezetváltók száma igen alacsony (52 személy) marad. Főleg a szerelemből, házasság céljából, illetve az érdekből végrehajtott felekezetváltások teszik ki a konvertálások többségét. Az udvar ugyan nem erőltette az áttérést, ám támogatta azt, és az áttérteket címekkel és tisztségekkel jutalmazta.

7. A Habsburgoknak nem volt szükségük a felekezetváltás erőltetésére, ugyanis Erdélyben mindig is létezett egy erős katolikus nemesi közösség, amely a fejedelemség korában is Habsburg-párti volt.

8. A kis- és középnemesi sorból címek és tisztségek által felemelt katolikus személyek lettek a rendszer leghűségesebb kiszolgálói. Idővel ők is az erdélyi katolikus arisztokrácia tagjaivá váltak.

9. Annak ellenére, hogy több református családon belül megszületnek a katolikus ágak, a korszak végére számos család továbbra is teljes egészében református, illetve unitárius marad.

10. Az erdélyi nemességen belül az udvar támogatása révén létrejön a szász, evangélikus, illetve az áttérések miatt a katolikus nemesség is.

Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében (1849–1860)

A protestáns egyházi életet az 1848–49-es forradalom leverését követő önkényuralom évtizedében az autonómiáért folytatott harc jellemezte. 1849 nyarán a magyarországi császári csapatok főparancsnokának, Julius Haynau tábornagynak a megtorló intézkedései egyformán sújtották a katolikus és protestáns papságot, ugyanis június folyamán elrendelte az elítélt lelkészek kivégzését.¹

Annak ellenére, hogy maga Haynau is protestáns volt, a forradalmat követően egyházellenes intézkedései a közvetkezők voltak:

1. Első lépése az 1849. szeptember 18-án kiadott rendelete, amellyel a magyarországi protestáns egyházakban megtiltotta a közgyűlések összehívását, aminek következményeként lehetetlenné vált az egyházak igazgatása.

2. Az 1850. február 10-ei rendeletével pedig a magyarországi protestáns egyházak belső szervezetét változtatta meg azzal, hogy megszüntette a püspökségeken belüli, már évszázadok óta jól működő vezető világi tisztségeket.

3. A négy evangélikus szuperintendenst elmozdította állásából, és néhányukat bebörtönöztette.² Állásukat megüresedettnek nyilvánította, de az új választásokat nem engedélyezte. A megüresedett tisztségekbe megbízhatónak vélt lelkészeket, úgynevezett adminisztrátorokat nevezett ki,³ akiknek fizetését az államkincstárból folyósította.⁴

* Lukács Olga (1966, Szilágylompért), történelem (2004) és teológia (2016) tudományok doktora. A kolozsvári BBTE Református Tanárképző és Zenepedagógia Kar docense. E-mail: lukacso@yahoo.de; Kutatási területek: 19. századi egyháztörténelem; református iskolatörténet; felekezeti kapcsolatok.

¹ Csohány János: A Habsburg-önkényuralom változásai. In: *Confessio* 3 (1979/3), 66.

² Ifj. Révész Imre: *Fejezetek a Bach korszak egyházpolitikájából*. Budapest 1957, 62.

³ Az adminisztrátorok bevezetésének célja: a kormány részéről készséges támogatásra fognak tálni mindazon javaslatokban, amelyek a protestáns egyháznak az államhoz való szorosabb odakapcsolódását és állapotának javítását célozzák. Karl Kuzmány: *Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrech.* Wien 1856, 352.

⁴ Vető, Ludwig: *Vom Aufbau der Kirche in Ungarn*. Reich, Hamburg 1955, 24–25.

4. Kilátásba helyezte, hogy a szuperintendenciák határait a polgári közigazgatási határokhoz fogja igazítani.⁵

A rendeletből világosan látszik, hogy Haynau egyféle kényszerű államegyházi státust vezetett be az egyházak igazgatásába, amelyek már kezdettől fogva az abszolutizmus protestánsellenes egyházpolitikájának kiteljesítése felé irányultak.⁶

A kultuszminisztériumban a magyarországi protestánsok számára gróf Thun Leo miniszter és herceg Schwarzenberg Felix miniszterelnök, valamint Alexander Bach belügyminiszter 1849–50-ben új egyházalkotmányt szándékoztak kibocsátani. Az egyházalkotmány kidolgozásának jelentős részét Kuzmány Károly szlovák származású evangélikus lelkész, bécsi professzor végezte el. Kuzmány mellett jelentős szerepe volt a szintén szlovák származású evangélikus lelkész Kollár Jánosnak is, Kuzmány bécsi professzortársának.⁷ A tervezett egyházalkotmány részletes kidolgozására magyarországi és erdélyi evangélikus és református szuperintendenst és püspököt, valamint megbízható kormány-hivatalnokot is meghívtak.⁸ Erdélyből az evangélikusok érdekeinek képviselőjére Binder György szász szuperintendens hívták, és amennyiben a gyűlés idején Bécsben tartózkodott, akkor von Bedeus tanácsost, ha mégsem, úgy Rosenfeld Lajos pénzügyminisztériumi tanácsost.⁹ A meghívottak között az erdélyi református püspök An-

⁵ Zimmermann, Franz: *Das Ministerium Thun für die Evangelischen im Gesamtstaate Oesterreich 1849–1860*. Wien 1926, 87.

⁶ A rendelet megjelent a *Magyar Hírlap* 1850. február 17-ei számában is.

⁷ Csohány János a bécsi Állami Levéltárban olyan iratra bukkant, amely arra utal, hogy a kormány már 1850-ben elkészítette a protestánsok új egyházalkotmányát, amelyet a protestáns egyházra akartak kényszeríteni. Kuzmány Károly által szerkesztett egyházalkotmány 101 paragrafusból állt. Hierarchikus lelkészi uralmat akart megvalósítani, és az egész egyházszervezet csúcán egy kilenctagú, a kormány által fizetett és elmozdíthatatlan egyháztanács állt volna. Csohány János: *A Habsburg-önkényuralom*, 68.

⁸ A névsor kísérő szövegéből világosan látszik, hogy nagyon gyorsan meg akarták tartani a tanácskozást, mert néhány világi jelölt behívása attól függött, hogy éppen Bécsben tartózkodnak-e. Csohány János: *A Habsburg-önkényuralom*, 69.

⁹ Aus Siebenbürgen A. C. der Superintendent A. C. Georg Paul Binder, der ggrf. Rath v. Bedeus, wenn er zu der Zeit noch hier in Wien anwesen ist, sonst der Ministerialrath in Finanz Ministerium Ludwig von Rosenfeld. H. C. Der Superintendent u[nd] kö[nigliche] Rath Johann v. Antal, mit der Befugniss einen Stellvertreter zu standen [od. stenden] /da er sehr bejahrt ist/, den er selbst bezeichnen würde, acte als welcher der Prof. Salamon/ ist auch Rector in Klausenburg/ etwa gleich zu bezeichnen wäre. Graf Kemény Dominik / wenn er hier in Wien anwesend ist./ Verzeichnis der zur Berathung über die Kirchenordnung für die beiden protestantischen Confessionen einzuberufenden Persönlichkeiten. 1850. Thun-Hohenstein-Nachlass D 98. Mikrofilmarchiv im Haus-, Hof- und

tal János azzal a feltétellel volt feltüntetve, hogy idős korára tekintettel maga helyett küldhet helyettest, de a kormány Salamon József kolozsvári rektor-professzort jelölte.¹⁰ A világi képviselőnek gróf Kemény Domokost jelölték azzal a megjegyzéssel, hogy csak abban az esetben szükséges megjelennie, ha éppen Bécsben tartózkodik.

Thun Leo miniszter elképzelése az volt, hogy a birodalom minden protestáns egyházát – az unitáriust is – magába foglaló birodalmi egyházszervezetet akart, birodalmi zsinattal és főegyháztanáccsal. Az átszervezést az egyházközségekben akarta kezdeni, majd fokozatosan a magasabb szervezeti egységekben folytatta volna.¹¹

A fent említettek részvételével Thun Leo 1850. június 15-én a minisztertanács elé terjesztette a protestáns egyházalkotmány-tervezetet, és indítványozta, hogy először egy nem hivatalos lapban tegyék közzé azért, hogy a közvélemény véleményezhesse azt.

Pesten 1850 tavaszán az evangélikus egyházban mozgalom indult el a Haynau-féle rendelet ellen. Aláírásokat gyűjtöttek, végül Mária Dorottya főhercegnő közbenjárására a császár eltekintett a pátens kiadásától.¹²

A Tiszáninnen Református Szuperintendencia az 1850. június 20-án tartott tanácskozás keretében szintén elutasította a rendeletet.¹³ 1850. december 13-án Polgár Mihály szuperintendens folyamodványt nyújtott be az uralkodóhoz a tervezet ellen.¹⁴

Staatsarchiv Wien. Közvetlen Csohány János: *A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében*. Budapest 1979 (Theologiai tanulmányok 8.), 200–201, 2. sz. függelék.

¹⁰ Salamon József (1790–1871), református lelkész, iskolai tanácsos. 1815 és 1830 között a zilahai református gimnázium tanára. 1830-tól 1856-ig a kolozsvári kollégiumi tanár. Ő kezdte az egyházjogot külön tantárgyként tanítani. 1856–1862-ig az erdélyi református és unitárius iskolák állami felügyelője. Thun egyházjogásként kívánta bevonni Salamont a munkába.

¹¹ Csohány János: *A magyarországi protestánsok*, 44–62.

¹² Azon a napon, amelyen Thun a minisztertanács elé terjesztette az egyházalkotmány-tervezetet, József nádor özvegye, a buzgó evangélikus Mária Dorottya számos magyarországi evangélikus és református lelkész aláírásával ellátott kérvényt adott át Ferenc Józsefnek, amelyben tiltakoztak a Haynau-féle rendelet ellen. Révész Imre: *i. m.* 73–74; Payr Sándor: *Mária Dorottya nádorasszony*. Budapest 1908, 30.

¹³ A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday-Levéltára (RL) A/1.b 1850–1859 E I. 3. Apostol Pál szuperintendens levele, 1851. márc.14.

¹⁴ RL A/1. a 1348. köt. szuperintendensi napló, 1850–51. 31. sz.

A nagy méretű ellenállás meglepte Thun minisztert, ugyanis csak a német tartományokban felmerülő nehézségekkel számolt, míg az ostromállapotban lévő Magyarország ellenállására nem gondolt. Mivel a lelkészeknek állami fizetést ígért, abban reménykedett, hogy törekvéseit elsősorban az erdélyi szászok és a szlovákok fogják támogatni.¹⁵

Erdélyben a Haynau-féle tervezet ellen nem volt különösebb megmozdulás, de az 1850. június 9-én Marosvásárhelyen összeült zsinat feliratban kérte a császárt arra, hogy tartsa fenn az 1849. márciusi rendelkezését, azaz: *biztosítsa a hitvallások szabadságát, Polgári és politikai Jogok élvezését, belügyek önálló igazgatását, Isteni tiszteleti és ezek körüli intézéseinek s pénz iránti jogaik teljes birtokát*, hogy amennyiben összbírodalomi átszervezésre kerülne a sor, az egyházi belügyek intézése maradjon meg az erdélyi Főkonzisztórium hatáskörében.¹⁶

A véleményeztetéssel a kormány időt akart nyerni és alaposabban kidolgoztatni a protestánsokra kényszerítendő egyházalkotmányt. Ezért a kultuszminisztérium 1850 novemberében alkalmazta a kiváló képességű erdélyi szász evangélikus jogprofesszort, Josef Andreas Zimmermannnt,¹⁷ aki tovább dolgozott a Kuzmány–Kollár–Thun-féle egyházalkotmány tervezetén. Az uralkodó nemcsak megbízta Kuzmány és Kollár professzorokat, hanem maga is részletesen foglalkozott a magyarországi protestánsok ügyével.¹⁸

Néhány magas rangú politikus nem értett egyet az egyházi átszervezéssel. Ezek közé tartozott Klemens Wenzel von Metternich kancellár, aki óvta a birodalmi tanács elnökét a protestánskérdés önkényes rendezésétől. Meglátása szerint a kormánynak nincs joga a protestáns egyházaknak alkotmányt előírni, emellett a birodalmi Főkonzisztórium felállítását sem tartotta kivitelezhetőnek, ugyanis az előző évek tapasztalataiból tudta, hogy a protestáns egyházak nem fogadják el azt. Nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy a birodalom protes-

¹⁵ Csohány János: *A magyarországi protestánsok*, 54.

¹⁶ Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (ErdRefLev), Főkonzisztórium Levéltár (FkLev), A 3 Zsinat. 1850/32.

¹⁷ Josef Andreas Zimmermann (1810–1897) evangélikus vallású jogász. Bővebben lásd: Götts, Friedrich: *Die Frage der Protestantismus in Ungarn in Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859*. München 1965, 42–43. Révész Imre: i. m. 87–88.

¹⁸ Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865*. II. Budapest 1922, 143.

táns egyházainak megbolygatása felekezeti, szociális és politikai elégedetlenséget vonhat maga után.¹⁹

Metternichhez hasonlóan, a birodalmi tanács sem helyeselte a protestáns egyházak átszervezését. Mindezek ellenére Thun Leo miniszter és Ferenc József császár továbbra is erőltette a protestáns egyházalkotmány ügyét, figyelmen kívül hagyva az egyházak autonómiájuk megtartásáért benyújtott kérvényeit. Az 1852-es tervtől eltérően csak annyi változás volt, hogy a császár 1854. december 1-jei döntésével elrendelte, hogy kezeljék külön a német–szláv Lajtán túli tartományokat, valamint Magyarországot és Erdélyt.²⁰

Az ostromállapot megszüntetése után (1854. május 1.) Habsburg-Tescheni Albrecht főherceg, polgári és katonai főkormányzó a továbbiakban is megmaradt a korábbi politikai állásponton, és az 1854. július 3-án kelt kultuszminiszteri rendelet csak annyi javulást hozott, hogy a helyi egyháztanácsai gyűlések tartását kormánybiztos jelenléte nélkül is engedélyezte. Azonban az egyházközség közgyűlése vagy a magasabb egyházszervezetek testülete továbbra sem ülhetett össze a kormánybiztosok jelenléte nélkül.

Az 1854-es rendelet ugyan ideiglenes volt, de kilátásba helyezték, hogy még abban az évben meghallgatják az átszervezésben érintett egyházak véleményét. A meghallgatás azonban váratott magára. Maga Albrecht főherceg is 1854. november 27-én kelt levelében emlékeztette az uralkodót, hogy történjék már meg *ennek a súlyos és nyugtalanító kérdésnek a szabályozása*.²¹

Végül 1855. május 17-én a magyarországi protestánsok számára készült egyházalkotmány tervezetét a Bécsbe rendelt kilenc lelkeszjellegű magyarországi protestánnal véleményeztette a kormány.²² A bécsi tanácskozás eredménye az lett, hogy a meghívottak elfogadták a tervezet megvitatását. A két magasrangú képviselő, Szoboszlai Pap István és Török Pál is beleegyeztek ebbe, amiért a későbbiekben emiatt a honfitársaik nehezteltek rájuk. A tanácskozáson református részről Szoboszlai Pap és Török voltak a hangadók, de hangsúlyozták, hogy

¹⁹ Csohány János: *A Habsburg önkényuralom*, 71.; Berzeviczy Albert: *i. m.* 147.

²⁰ Csohány János: *A magyarországi protestánsok*, 48.; Friedrich Gottas: *i. m.* 50.

²¹ Az eredeti Kabinettsarchiv Geheimakten Karton 1. Staatarchiv Wienben található. Csohány János közli ennek néhány részletét a *Magyarországi protestantizmus* c. műve II. fejezetének 55. jegyzetében.

²² Révész Imre: *i. m.* 83–87.; Friedrich Gottas: *i. m.* 52.

csak magánemberekként vannak jelen, és véleményük nem a hivatalos egyház állásfoglalása.²³

A tervezet 1856-ban jelent meg végleges formájában, és Magyarországra, a Szerb Vajdaságra és a Temesi Bánságra vonatkozott. A szakirodalom röviden csak Entwurfnak²⁴ nevezi. (Nem összetévesztendő a szintén Entwurfként emlegetett, 1849-es iskolaszervezési törvénnyel.) A tervezet egyik érdekességének számít a 192 §, amely szakított a protestáns egyházak berendezkedésének zsinat-presbiteri alapelvével, ugyanis a világiakat teljesen háttérbe szorította. A legfelsőbb szerv már nem a törvényhozó zsinat volt, hanem az evangélikus, illetve református, birodalmi egyházi főtanács, Oberkirchenrat, amelynek tagjait állami javadalmazással élethossziglanig az uralkodó nevezi ki. A tervezet az egyházak területi beosztását is megváltoztatta, és a négy-négy egyházkerület helyett az állami kerületi beosztás alapján hat-hat kerület létrehozását írta elő.²⁵

A hosszas várakozás és bizonytalanság után az Entwurf kinyomtatott példányait 1856 nyarán kapta kézhez a magyarországi nyolc protestáns egyházkerület avégett, hogy részleteit egyházkerületi gyűléseken tárgyalják meg, és véleményüket a tervezetről az év novemberéig küldjék vissza a minisztériumnak.²⁶

A minisztérium számított az egyházon belüli feszültségre, de rosszul mérte fel a helyzetet, amikor a papság teljes támogatását remélte. Azért, hogy az Entwurfot mindenki megértse, a reformátusok lefordították és még abban az évben Sárospatakon és Pesten *Törvényterv* címmel kiadták.²⁷

Thun az 1857. május 14-én tartott miniszteri konferencia előtt úgy számolt be az Entwurf fogadtatásáról, mintha semmi kifogás nem lett volna ellene, illetve azt jelentette, hogy az egyházkerületek csupán csak azt kérték, hogy zsinat keretében fogadhassák el a törvénytervezetet. Ettől a jelentéstől kezdődően 1858

²³ Szatmári Judit: Török Pál útja a püspökséghez 1850–1860. In: *Fiatal Egyháztörténészek Kollokviuma*. Budapest 1999, 115.

²⁴ Entwurf zu einem Gesetze über die Vertretung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse im Königreich Ungarn in der serbischen Woiwodschaft und dem Temescher Banate. Megjelent a Hornyánszky-féle Protestantischen Jahrbücher für Österreich 1856. évfolyamban. Különlenyomatban is megjelent Bécsben még abban az évben. Az iratról részletesebben írnak: Révész Imre: i. m. 93–105.; Friedrich Gottas: i. m. 56–65.; Csohány János: *A magyarországi protestánsok*. 83–92.

²⁵ Szatmári Judit: A magyarországi protestáns egyházak az önkényuralom éveiben. In: *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolc 1999, 156.

²⁶ Révész Imre: i. m. 93.

²⁷ Szatmári Judith: *A magyarországi ...*, 156.

januárjáig a miniszteri konferencia és a birodalmi tanács az zsinatok engedélyezésének kérdését tárgyalta. Csupán biztonsági szempontból mérlegelték a helyzetet, és csak az jelentett számukra kérdést, hogy a zsinatot nem fogják-e a magyar protestánsok politikai megmozdulásra felhasználni, illetve, hogy azonos helységben legyen-e a két egyház zsinata egy időben, és hol.²⁸

A következő három évet mind a kormány, mind a protestáns egyházak arra fordították, hogy a törvénytervezet bevezetésének mozzanatait és módzatait tárgyalják meg. Az 1857-ben beindult a Sárospataki Füzetek, 1858-tól pedig újra megjelent a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL), amelyekben önálló egyháztörténeti munkák láttak napvilágot. Ezek a lapok egységesen érveltek a zsinattartás mellett.²⁹

1858. január 4-én a miniszteri konferencián mindenki nagy meglepetésére Thun Leo bejelentette, hogy sürgősen az új egyházalkotmány zsinaton történő megvitatása, mert azt császári parancssal kell a protestánsokra kényszeríteni. A magyarországi protestáns egyházakat váratlanul érte a protestáns pátens kiadása.³⁰ Ezzel párhuzamosan a minisztertanács beállított a költségvetésbe 94 000 forintot a pátens alapján átszerveződő szuperintendenciák támogatására.

Az ügy végleges kimenetelét az a körülmény befolyásolta, hogy a református egyetemes tanügyi bizottság október 31-én és november 1-jén Sárospatakon tartotta ülését, amelyen a négy szuperintendencia küldöttei vettek részt. Révész Imre ezen az értekezleten tette közzé a híressé vált *Utasítását*,³¹ melyben arra

²⁸ Csohány János: *A Habsburg-önkényuralom...*, 71. Karl Schwarz: Zum Projekt einer protestantischen Reichskirche in der Habsburgermonarchie. In: *Österreichischer Osthefte*, Wien 1995. Heft 4. 439–454.

²⁹ Protestáns Egyház és Iskolai Lap. (PEIL) 2. (1859/ 38) 985–993.; (1859/39) 1009–1020.; (1859/40) 1041–1048.; 1859/41. sz. 1065–1077.

³⁰ Biró Sándor – Bucsay Mihály – Tóth Endre – Varga Zoltán: *A magyar református egyház története*. Sárospatak 1995, 333. Berzeviczy Albert: *i. m.* 246–250.

³¹ Révész Imre *Eszmék* című iratának a kiegészítője ez az írás, a teljes címe: *Utasítás néhány pontban*. Hat pontban foglalta össze az ellenállás eszmei-, jogi alapjait és a taktikai utasításokat. Első irata a leglényegesebb. Ebben rámutatott arra, hogy a kormány azért folyamodik a cselfogáshoz, mert látja, hogy az egyházak törvényes szervei nem engedelmeskednek neki. Szerinte az egyházközösségekbe csak akkor tudnák bevezetni a pátens rendelkezéseit, ha a kormány emberei félrevezetik a népet. Végül kifejti: „Mi, a fegyveres erőnek ellent nem állhatván ezennel eloszunk, de törvényes jogainknak erőszakos megtámadása ellen, a nagy Isten, az ő anyaszentegyháza s az egész művelt világ előtt ezennel protestálunk”. Révész Kálmán: *Révész Imre munkái a pátens korából (1859–1860)*. Budapest 1900, 131. Mindkét irat ebben a könyvben jelent meg.

buzdított, hogy az 1859. október 1-jei Thun-féle rendelet ellenére minden kerület tartson közgyűlést.

Ezt követően az egyházmegyék egymás után tartották gyűléseiket, és készültek a kerületi közgyűlésekre. Az egyházkerületek nem vették figyelembe a kormány rendelkezését, hanem sorra megtartották gyűléseiket, ahol rendre elutasították a pátenszt. A magyarországi protestánsok ügyének felkarolására széles körű nemzeti ellenállás bontakozott ki. A sajtó nagyszerű tér volt a tollpárbajok közzétételére.³² Az ellenállás szervezésében általában a világi protestáns egyházi vezetők jártak az élen, ugyanis a társadalmi viszonyok miatt a magasabb szintű protestáns egyházi vezetők nemesek közül kerültek ki, a városokban a polgárok álltak az egyházi vezetés élén, míg falvakon nagy számban a parasztság köréből kerültek ki a vezetők. Ebből a helyzetből kiindulva meglepő Fr. Gottasnak a véleménye, amely szerint a protestáns autonómiáért folytatott küzdelem nem más, mint a nemesség saját hatalmáért vívott küzdelme.³³

Országszerte napirenden voltak a házkutatások és letartóztatások, ugyanakkor a kormány mindent megtett a külföld félrevezetésére oly módon, hogy elhallgatta a pátens bevezetésének igazi okát, és neves külföldi tudósokat nyert meg, akik segítségével nyilvánosság előtt megszéllőztette a pátens *nemes célját*.³⁴ Eközben az egyházi képviselők sem késtek a külföldi körök alaposabb tájékoztatásával. Révész Imre rövid emlékiratát angol nyelvre fordították le,³⁵ és az angol királynőnek is elküldték. Az angolon kívül német³⁶ és francia nyelven is megírták a pátens igazi célját, és kérték a külföldi hittestvérek támogatását.

³² Vö. Ballagi Géza: A protestáns pátens és a sajtó. In: *Protestáns Szemle* 4. (1892) 1–52., 139–193.

³³ Friedrich Gottas: *i. m.* 134–135.

³⁴ Többek közt ilyen véleményt is írtak: „A magyar reformátusok nem vallásos, hanem nemzeti és politikai okok miatt nem akarják a pátenszt elfogadni. Vallásukat és egyházukat a pátens nem bántja.”

³⁵ A skót misszionáriusoktól értesültek arról, hogy Anglia rokonszenvvel kíséri a magyar protestánsok küzdelmét. Lónyay Menyhértet Angliába küldték, hogy személyesen tájékozódjék az ottani viszongról. Ennek eredményeként egy Dunlop nevű diplomata hamarosan megjelent Pesten, hogy kapcsolatba kerüljön a magyar protestánsokkal. Ennek a látogatásnak köszönhető, hogy az angolok és a többi protestáns hatalom is figyelmeztette Ferenc Józsefet. Az angolok értesítése a pátens ügyben diplomáciai úton is megtörtént. Tisza Kálmán értesítette Lord Westmorelandet, a bécsi angol követség titkárát. Tisza további tájékoztatásért Révészhez fordul, s a Révész írását Lord Loftus angol követnek adta át. Révész Kálmán: *i. m.* 56.

³⁶ Pl. Ballagi Mór két füzetben névtelenül adta ki a *Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs. Von einem ungarischen Protestanten* című tájékoztatást Hamburgban 1860-ban. Ebben a szerző ismerteti a magyar ügyet, a legfőbb eseményeket, a történelmi és jogi érveket,

Az erdélyiek is napirenden voltak az anyaországban történekekkel, és az itteni közvélemény szolidarizált a pátens elleni harccal. Mivel az Erdélyi Református Egyházkerület teljesen önálló szervezetként működött, nem kapcsolódott be egyenes módon a magyarországi pátens elleni küzdelembe. Az egyházi vezetők azonban magánleveleik révén hatottak a közvélemény alakulására. Példa erre Nagy Péter, a későbbi erdélyi püspök 1859. november 15-én Török Pálhoz intézett levele:

„Mitévők lesztek a pátenssel? Jutottatok-e már e részben megállapodásra? Vannak-e szétágazó nézetek, vagy pedig megteltetek szent lélekkel, és vagytok egyenlő akarattal? Mit reméltek? Mitől féltek? Tudom, kérdéseimet nem veszed csupa óciózusnak: értitek ti azt, hogy most Magyarországon van a sor megtenni Erdélyért, mit Erdély tett meg Magyarorszáért, midőn a vallásos pacifikációt kivívni segített, mert ha ti meg nem álltok, mi elhullunk, de ha ti lesztek védbástyaként előttünk, megettetek mi is megmaradunk. Minket ugyan még próbára sem tettek, mert előbb veletek akarnak készen lenni... minden területnek lehetnek olyan lényeges kérdései, melyeket mivel nagyon irgalmasok maga is csak nagy óvatossággal igazíthat el úgy, hogy bajt, romlást ne vonjon maga után, az ilyekbe az idegen interventio kellemetlen, türheterlen.”³⁷

Id. Teleki Domokos Marosvásárhelyről Török Pálnak írt, szavaival kitartásra buzdított. Ugyanakkor felháborodását fejezte ki a Kirchenrat ellen, véleménye szerint ez nem jelent mást, mint az egyház világiak alá rendeltségét.³⁸

1860. május 15-én a császár kénytelen volt felfüggeszteni a pátens végrehajtását.³⁹ A rendeletet ugyan visszavonta, de a teljes felfüggesztésére csak hét év múlva, 1867-ben, Eötvös József minisztersége alatt került sor.⁴⁰ Ez alatt az idő alatt a magyar református egyházból mindössze 25 gyülekezet fogadta el a pátensben

de nem titkolja azt sem, hogy az egész kérdésnek tulajdonképpen politikai jelentősége van: *wie Religion und Staat überhaupt die beiden Beziehungen sind, nach denen sich ein seiner menschheitlichen Bestimmung bewusstes Volksleben gestaltet*. II. füzet, 35.

³⁷ RL. Török Pál iratok C/93. 1609.

³⁸ RL. Török Pál iratok C/93. 1520.

³⁹ Zoványi Jenő: A Pátens visszavonásának körülményei. In: *Protestáns Szemle* 15. (1903) 465–469.; Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn*. Wien 1979, 93–95.; Friedrich Gottas: *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgmonarchie*. Vienna 1985, Vol. IV. *Die Konfessionen*, 502–508.; Pokoly József: *A protestantizmus hatása a magyar állami életre*. Budapest 1910, 498–503.

⁴⁰ Kiss Áron: *Török Pál élete*. Budapest 1904, 162.; Zsilinszky Mihály: *A magyarhoni protestáns egyház története*. Budapest 1907, 725.

előírt egyházalkotmányt. Az evangélikusoknak mintegy harmada tette ugyanezt, főként a szláv és német gyülekezetek, amelyek külön patentialis egyházkerületet szerveztek Kuzmány Károly szuperintendenssel az élén.⁴¹

Az erdélyi szász lutheránusok egyébként az 1855-ben kiadott *Provisorisches Vorschrift* alapján szervezték meg egyházukat.⁴² Az 1861. április 12-én tartott zsinaton elfogadták a J. A. Zimmermann által kidolgozott *Provisorischen Bestimmungen* egyházi alkotmányt. Az 1861. július 1-jén tartott zsinaton érvénybe léptették az új alkotmányt, és annak alapján választották meg a kerületi konzisztóriumot. Az ágostai hitvallásúak teljesen független egyházszervezettel rendelkeztek, és tíz esperességre tagolódtak. Az egyház legfelsőbb szervének a zsinatot fogadták el, amely 1861–1916 között huszonhatszor ülésezett, amelynek elnöke a mindenkori nagyszebeni püspök volt. Az alkotmányra jellemző, hogy a paritás elve alapján oszlottak meg a laikusok és az egyháziak a vezetésben.⁴³

Albrecht főherceg, látva a pátens rossz kimenetelét, az 1859. december 29-ei minisztertanácson azzal a javaslattal állt elő, hogy a magyarországi pátens alapelveit a koronatartomány más protestáns egyházaiban kellene bevezetni, ami nagyon üdvösen ellensúlyozná a magyar *agitációt*. Erre a javaslatra Thun közzétette azt a szándékát, hogy hamarosan Erdélybe is bevezetik az egyházalkotmányt. Nádasdy helyeselte ezt a tervet, de kérte, hogy előbb erről a szándékról nyilatkozzék a kormány. A császár beleegyezését adta ez újabb lépéshez.⁴⁴

A magyarországi előzményeket követően Thun közoktatásügyi miniszter körültekintőbb intézkedésekre kényszerült, és 1860. júl. 20-án kelt 1377. sz. leiratában Liechtenstein herceget kérte fel arra, hogy írjon véleményt arról, hogy Erdélyben bevezethető lenne-e az 1859. szeptember 1-jén közzétett pátens. Liechtenstein 1860. szeptember 24-ei, 2728. sz. válaszában aprólékosan ismertette az erdélyi vallásügy történeti és jogi állását. Kifejtette, hogy az erdélyi reformátusok vallásszabadsága olyan szilárdan van biztosítva,⁴⁵ hogy lehetőség rést találni

⁴¹ Zsilinszky Mihály: *i. m.* 725–726.; Friedrich Gottas: *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgmonarchie*, 503.

⁴² Zsilinszky Mihály: *i. m.* 723.; Teutsch Friedrich: *Geshichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*. II. W. Frafft, 1922, 401.

⁴³ Friedrich Gottas: *Die Geschichte des Protestantismus*. 508–509.; Zsilinszky Mihály: *i. m.* 687.

⁴⁴ Ennek a tanácskozásnak a jegyzőkönyvét ld. Csohány János: *A magyarországi protestantizmus*. IV. fej. 46. jegyzetében.

⁴⁵ Elsősorban az Approbatákra, a Lipóti Diplomára és az 1791. évi törvényhozásra hivatkozik.

egy oktrojálendő szervezet keresztülvitelére. Tétélesen tárgyalta a pátens egyes pontjait, és részletesen kimutatta, hogy az nemcsak formailag, hanem tartalmilag is ellentétben áll az erdélyi vallásügyi törvényekkel és az ezek által biztosított egyházi szervezettel. Kiemelte az erdélyi református házassági bíraskodás hátrányait és más egyéb bajokat is, és lebeszélte Thunt a kultuszminisztérium mellett megszervezendő Főkonzisztórium felállításáról. E véleményt Thun már nem olvashatta, mert közben az októberi diploma elmozdította őt és rendszerét a helyéről.⁴⁶

Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk, hogy a bécsi kormány a protestáns pátens bukásával központosító abszolutisztikus rendszerének első bukását szenvedte el Magyarországon, amely további küzdelemre serkentette a vele szembenálló erőket. Az osztrák önkényuralom hátralevő évei az egyházra nézve aránylag nyugodtan teltek el. A vallási békét, toleranciát az 1861. április 8-án kibocsátott újabb protestáns pátens biztosította.

⁴⁶ Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. III. Budapest 1904, 209–210.; Zsinszky Mihály: *i. m.* 723–724.; Révész Imre: *i. m.* 63.; Biró–Bucsay: *i. m.* 345.

Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711)

Bevezetés

A 16. században a kérdés-felelet formában, oktatói célzattal írott könyvet kezdték katekizmusnak vagy káténak nevezni. A kora újkori Kárpát-medencei kátékutatók kimerült a formai és felekezeti szempontok kutatásával. Alkalmilag a lényeges kiadványok átfogó vizsgálata is megtörtént. A történeti statisztikai aspektusok háttérbe szorultak, vagy egyszerűen lehetetlenek voltak az állomány zavaros tárolási körülményei és bizonytalan fellelhetősége miatt. A könyvtár- és könyvtörténeti kutatás fejlődése tette lehetővé a kiadott káték statisztikai vizsgálatát.

Jelen tanulmány célja számba venni a Kárpát-medencében és közvetlen környezetében a magyar igényeket kiszolgáló nyomtatott kátépéldányokat. A kéziratban fennmaradt példányok figyelembe vételére jelen formában nincs lehetőség. Későbbi kutatás feladata lesz a kéziratokban megmaradt káték felkutatása és elemzése.

A statisztikai vizsgálat eredményeként a 16–18. századi keresztyén felekezetek kátéirodalma először áll egymás mellett. A műfaj keletkezése 1538-ra tehető a Krakkóban nyomtatott első magyar nyelvű káté megjelenésével. Ekkor még a Kárpát-medencei nyomdahelyek nem mernek a reformáció szellemében megfogalmazott kátékat kiadni. A vizsgált időszak vége a szatmári béke. Bár ezt követően is jelenik meg káté, de formai, tartalmi és történeti szempontból is más korzakhoz sorolhatók az 1711 utáni káténymtatványok.

* Bibza Gábor (1974. június 18.) református lelkipásztor, a Kolozsvári Protestáns Teológián szerzett lelkészi oklevelet (1993–1998). Történész diplomát szerzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen (1997–2001), doktori címet Németországban, Münsterben a Westfälische-Wilhelms-Universitätén szerzett egyháztörténetből (2009). Kutatási területei: halotti beszédek a kora újkorban (1571–1711), homiletikatörténet, Theodore Beza magyar kapcsolatai.

Kezdeti időszak (1538–1600)

A nyomtatott káték kezdeti időszaka a Kárpát-medencében a 16. század negyvenes éveitől a század végéig terjed. Jelenlegi ismereteink szerint az első nyomtatott magyar nyelvű, a reformáció szellemében megfogalmazott káté 1538-ban jelent meg Krakkóban Székely István munkájaként *Keresztyénség fundamentomáról* címmel. Sajnos egyetlen példány sem maradt fenn.¹ Székely István és Wagner Valentin 1544-ben kiadott kátéinak példánya is ismeretlen ma.² Az első, ma ismert kátényomtatvány kötetáblából kiolvasztott töredékként került elő. Batizi András 1644-ben Krakkóban kiadott *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* című kátéja a betűtípus vizsgálata alapján Hieronymus Vietor nyomdájából származik.³

Az első időszakban 27 magyar, 4 latin, 3 német, 2-2 román, görög, illetve cseh biblikus nyelven kiadott kátéről van tudomásunk. Összesen 40 darab különböző nyomtatott kátékiadványról marad fenn példány vagy könyvtörténeti utalás. Ma 30 kiadványnak van ismert példánya vagy belőle fennmaradt töredék, 10 káté pedig elveszett.

Az első kátékat a Kárpát-medencén kívül Krakkóban és Bécsben nyomtatták. A Kárpát-medencei nyomdahelyek között az erdélyi szász Brassó és Nagyszombat, illetve a reformáció további magyar központjai, Kolozsvár, Debrecen és Pápa szerepelnek. 1600-ig még Sempste, Nagyszombat, Bártfa, Németújvár és Galgóc nyomdáiban látott napvilágot katekizmus.

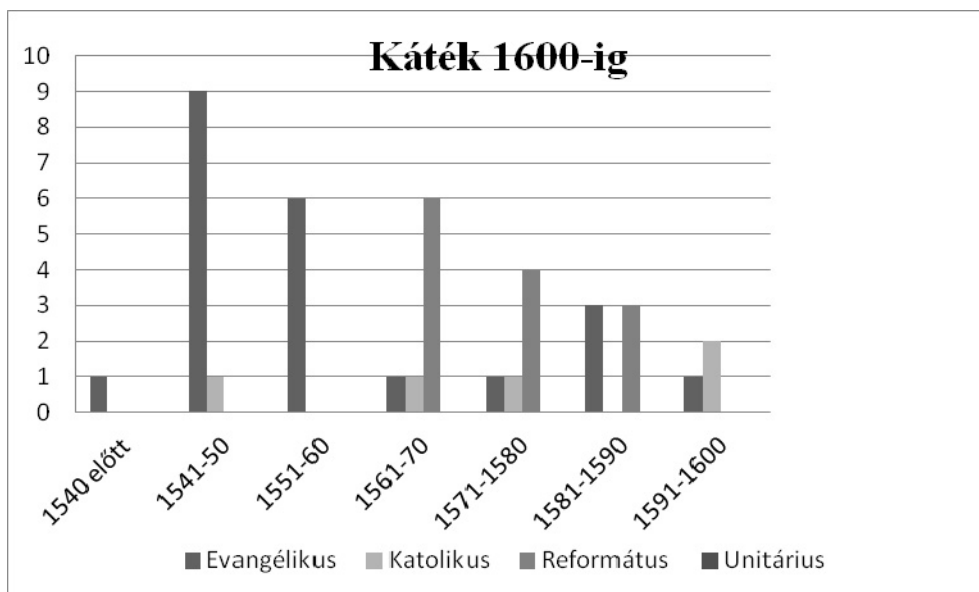
Statisztikailag nézve 1540 előtt egy evangélikus kátéről tudunk. 1560-ig 16 evangélikus kátéra egy katolikus jut, utóbbit Bécsben adták ki. 1560-ig magyar, görög, román és német nyelven jelentek meg a reformáció szellemében fogalmazott és az irodalomtörténet által evangélikus kiadvánnyá nyilvánított káték. A vizsgált időszak harmadik évtizedében (1561–1570) megjelenik a református káté is 6 példánnyal. Az adatok elemzésekor kiderül, hogy 1600-ig egyetlen antitrinitárius káté sem jelenik meg. Érdeemes lenne a reformáció jegyében az 1564–1600 között megjelent kátékat tartalmilag is megvizsgálni. Tartalmi szempontból antitrinitárius tartalom is megjelenhet. A vizsgált időszak utolsó évtizedeiben 1580-ig hat, 1590-ig további hat, illetve 1600-ig még három kátét

¹ Székely István: *Keresztyénség fundamentomáról*. 1538. Vö. RMNY I. 27. Székely István krakkói diák volt ebben az időben. Enyedy Andor: *Magyar református kátéirodalom*. Az Országos Református Lelkész-Egyesület különnyomata, Debrecen 1928, 1.

² Vö. RMNY I. 56. 58.

³ Vö. RMNY I. 57.

adtak ki. A század végén az egyre kevesebb kátékiadás elsősorban a zavaros politikai időknek köszönhető. Szembetűnik az is, hogy összességében 1660-ig 5 római katolikus káté mellett 35 protestáns kátéről tudunk.

Káték a 17. század első felében (1601–1660)

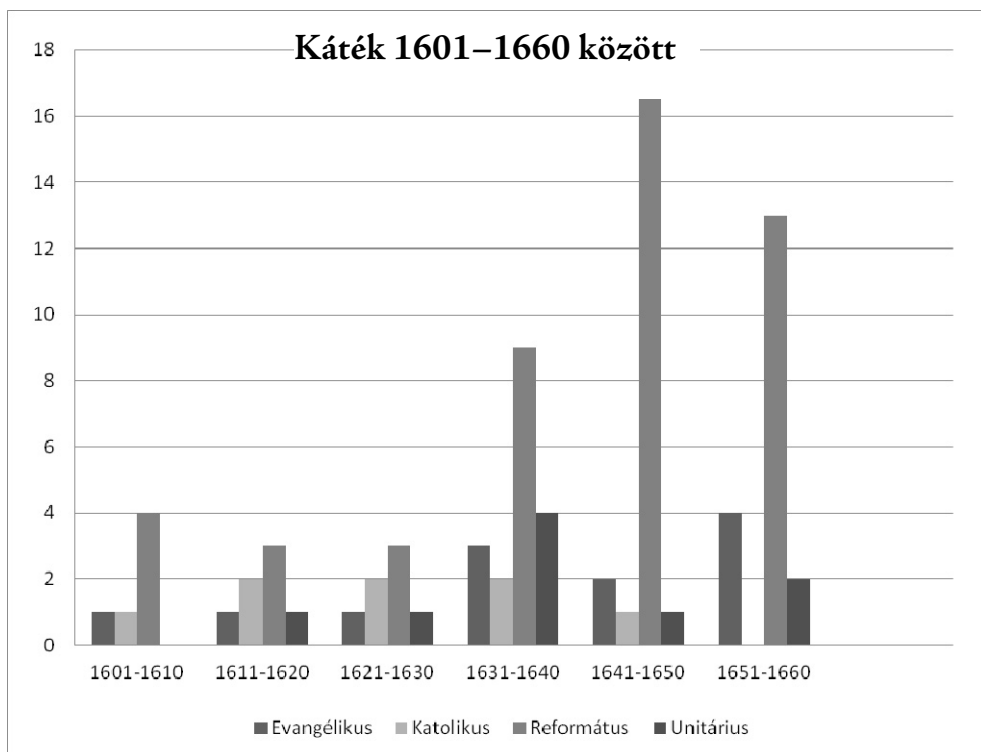
A 17. század első felében 52 magyar, 16 latin, 2 német, 4 román és 4 cseh biblikus nyelvű káté látott napvilágot. Összesen 78 nyomtatvány.

Nagyon késői a Kolozsváron 1620-ban megjelent német nyelvű unitárius káté.⁴ A *Der kleine Katechismus* kezdetű kiadás a Heltai-nyomdában jelent meg a Valentinus Radecius által kiadott énekeskönyvvel egybekötve.⁵ Minden felekezet igyekezett a maga híveit kátékkal ellátni. Az unitárius egyház 9, a római katolikus 8 és az evangélikus 12 kátét ad ki 6 év alatt. A korszakot a református káték túlsúlya jellemezi. 49 református kátéra a másik három felekezet csak 29 kátéval válaszol. A nyomdahelyeket is figyelembe véve kiderül, hogy a református hitre építő, aranykorát élő Erdélyi Fejedelemség hatásáról van szó.

⁴ Vö. RMNY II. 1125.

⁵ A káté németül jelent meg eredetileg 1605-ben és 1612-ben Rakówban. Valentin Schmalz nagyobb unitárius katekizmusán alapszik.

A nyomdahelyek: Debrecen, Bécs, Herborn, Hanau, Nagyszeben, Oppenheim, Lőcse, Németújvár, Kolozsvár, Pápa, Pozsony, Kassa, Gyulafehérvár, Trencsén, Várad, Preszáka, Amszterdam, Utrecht, Nagyszombat és Sárospatak. Bécsen kívül, ahol római katolikus káték látnak napvilágot, a többi külföldi kiadás mind református háttérű.

A Heidelbergi Káté 14. kiadásig ér el a vizsgált második időszak végére. Emellett más református kátékat is kinyomtattak. A puritán irodalom sajátos kiadványa a Medgyesi Pál által írt *Lelki A Be Ce* kezdetű káté, amit angoltól fordított, és Lorántffy Zsuzsanna háza népének szólt.⁶

⁶ Vö. RMNY III. 2104.

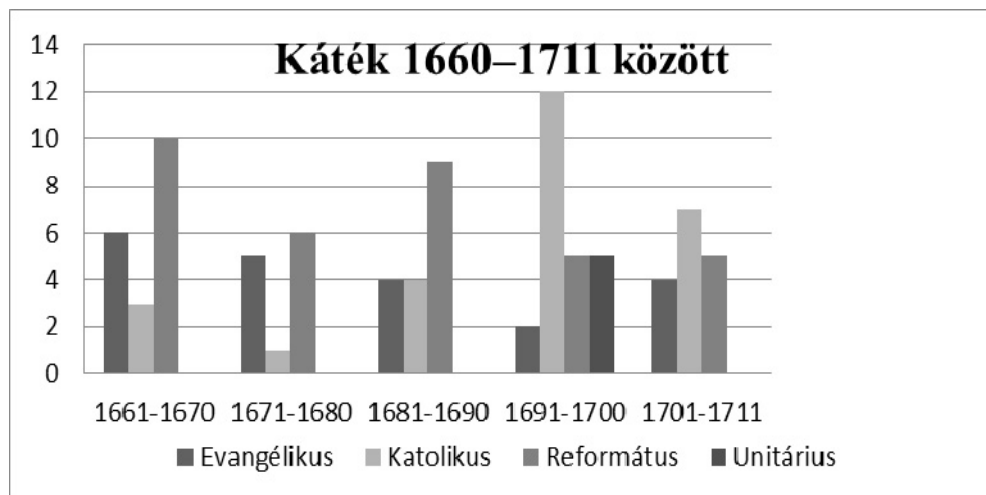
Káték 1660–1711 között

A 17. század második felében és a 18. század első évtizedében (1660–1711) 88 különböző katekizmus jelent meg. Ebből 51 magyar, 21 latin, 7 német, 4 román és 1 rutén nyelvű, illetve 4 cseh biblikus nyelven írott kiadványról van szó.

Statisztikailag megállapítható, hogy a református felekezetű káték az előző időszakhoz képest visszaszorulnak a vizsgált időszakban, és különösen 1680 után elvesztik vezető pozíciójukat. A századvég katolikus felekezetű káteinak előretörése az ellenreformációnak és a nagyszombati nyomdahelynek köszönhető. A harmadik időszakban Kassa, Lőcse, Nagyszeben, Sárospatak, Debrecen, Pozsony, Zsolna, Kolozsvár, Brassó, Keresd, Bártfa, Halle, Gyulafehérvár és Nagyszombat nyomdái adtak ki kátékat. A nyomdahelyek listája elárulja, hogy az egyre erősebb katolikus központok mellett, mint Nagyszombat, továbbra is dolgoznak a protestáns központok, illetve a nyomdák adott esetben több felekezet kátéját is kiadják, mint például Bártfán.

A vizsgált időszakban 27 katolikus kátéra 61 protestáns káté jut. Az ellenreformáció ellenére a kiadott káték több mint kétharmada továbbra is protestáns.

A századvég felmérése nem teljes, további 10-20 káté lappanghat még különböző könyvtárakban. A további könyvtörténeti kutatások fogják felszínre hozni ezeket az esetleges példányokat.

Összegzés

A nyomtatott katekizmus jellemzően reformációi műfaj. A középkori oktatási mintára építve a kora újkorban vallásos töltetű, önálló népnevelő műfaj lesz. A kutatás jelen állása szerint összesen 206 különböző kiadás ismert. A kátékiadványok száma a további kutatás függvényében nőhet.

A 16. században, 1570-ig a reformáció hatása alatt álló, úgymond evangélikus káték a meghatározóak, ezt követően megjelenik a református káté is. A 17. században a református lesz a legelterjedtebb, de minden felekezet gondoskodik híveinek az oktatásáról a szükséglet arányában. A 17. század második felében és a 18. század első évtizedében egyre több római katolikus káté jelenik meg. Ennek ellenére a protestáns felekezetek együttesen továbbra is kétszer annyi kátét adnak ki, mint a katolikusok.

Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal való levelezése tükrében¹

Erdély reformációja instabil politikai korszakban kezdődött el. 1526-ban Mohácsnál I. Szulejmán szultán majdnem teljes egészében megsemmisítette a magyar haderőt. II. Lajos király meghalt, a magyar arisztokrácia jelentős része elesett, és a csatavesztés következtében a magyar állam összeomlott. Szulejmán bevonult Budára, de egyelőre nem volt szándékában hosszan időzni a magyar fővárosban. Majdnem 30 évi, Magyarország trónjáért és az Erdély feletti befolyásért zajló konfliktus után a háromba darabolt Magyarország viszonylag függetlenebb része az Erdélyi Fejedelemség lett.

Az első erdélyi reformátorok egyike, Johannes Honterus 1543-ban Brassóban kiadott *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae* című munkája világos teológiai állásfoglalás az erdélyi reformációról. Ebben Honterus leírja, hogyan ment végbe a reformáció a túlnyomó többségben szászok által lakott Brassóban és környékén. Megállapítható viszont az is, hogy Honterus a programjellegű írásában nem foglalt határozott állást a wittenbergi vagy a svájci reformáció mellett. Ehelyett híres városok példájáról ír, amelyeket Brassóban követtek. Kiváló férfiak írásait említi, amelyekből felismerhető, hogyan kell megítélni a

* Sógor Géza (szül. 1968), a Kolozsvári PTI-ben végzett 1993-ban. A Moldvai Szórvány-missziós Egyházközségben, Gerendkeresztúron és Kolozsvár-Felsővárosban volt helyettes lelkipásztor, 2010-től Kányád-Jásfalva lelkipásztora. 1998–2001 között a PTI főkönyvtárosa. Hollandiában 1994–1995-ben (Amszterdam, Kampen, Utrecht), ill. 2015–2016-ban (Kampen) folytatott teológiai tanulmányokat. Szakterülete a társadalom-etika, Kálvin gazdaságetikai jellegű írásaival, politikai teológiával foglalkozik. 2016-ban a Kampeni Református Teológiai Egyetemen mesteri fokozatot szerzett. Mesteri dolgozata címe: *Kisebbségi egyház. Hátrány vagy előny?*

¹ Wirkung Bullingers in Siebenbürgen durch seine Korrespondenz mit Siebenbürgischen Studenten und Pfarrern címmel először Zürichben hangzott el, a Bullinger születése 500. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi kongresszuson, *Internationaler Kongress Heinrich Bullinger (1504–1575), Leben–Denken–Wirkung* (<http://www.zwingliverein.ch/programm.html>), Zürich 2004. aug. 25–29.

magánmisét. Felhívja a figyelmet a *reformátori egyházak* egyházi rendtartására. Honterus „híres városok” és *reformátori egyházak* alatt biztosan Bázélre és Nürnbergre is gondolt anélkül, hogy nevükön említette volna ezeket. Az írás nem említi Luther nevét sem. Brassó és a Barcaság reformációja számára tehát nem a reformáció személyiségei és központjai voltak fontosak, hanem sokkal inkább az evangélium szerinti megújulás.² Emellett fontos azt is megemlíteni, hogy Brassó reformációja olyan időszakban kezdődött, amikor a reformátorok még Wittenberg és Svájc közötti feszültség feloldásában reménykedtek.

Erdély magyar ajkú gyülekezetei reformációjának első egyértelmű dokumentuma az Erdődi Hitvallás (1545. szeptember 20.), amelyet 29 lelkipásztor fogadott el. Ennek 12. pontja Erdély korai reformációjának ökumenicitását jelzi: ebben azt olvassuk, hogy a *Confessio Augustanát* fogadták el. A hatodik, sákramentumokról szóló tétel viszont igazolja, hogy az 1540-ben Melanchthon-féle átdolgozott változatról van szó (*Confessio Augustana Variata*), amellyel Kálvin is egyetértett. A szász reformációval való egység a fülbegyónásról szóló 9. tételben jut kifejezésre, amely megegyezik Honterus felfogásával és Bullinger Honterushoz írt levelében foglaltakkal is.³

Erdélyi peregrináció Svájcba

A vizsgált időszakban kevés, hivatalosan beiratkozott erdélyi diákot találunk svájci egyetemeken, azaz Bázélben, Bernben, Genfben, Lausanne-ban és Zürichben.⁴ A képet némiképpen árnyalja, hogy voltak olyan diákok, akik nem írták alá az egyetem maricoláját, de rövidebb-hosszabb ideig a svájci egyetemeken vagy a jelentős svájci reformátorok tanítványi és munkatársi közösségébe tartózkodtak. Gyakran előfordult az is, hogy a wittenbergi diákok svájci reformátorokat kerestek fel, vagy náluk tanultak anélkül, hogy beiratkoztak volna. A svájci reformátorok levelezése egyértelműen igazolja ezt, és ezért levelezésük a peregrinációkutatásnak nagyon fontos forrása.⁵

² Vö. Juhász István: Von Luther zu Bullinger. Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien. In: ZKG 1970, 314.

³ Juhász István: i. m. 325

⁴ Vö. Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700.* Szeged 1992.

⁵ Bernhard, Jan-Andrea: *Az első svájci–magyar reformátori kapcsolatok 1550-ig.* Kiadatlan előadás, Kolozsvár, PTI, 2004.

Levelek Bullingerhez és Bullingertől

Martin Hentius négy levele Bullingerhez (1543. június 14., 1543. augusztus 3., 1543. augusztus 25. és 1544. január 3.)

Martinus Hentius de Husbach (Nussbach?) Transsylvaniae-ként iratkozott be 1536–1537 téli szemeszterére a wittenbergi akadémia Albumába. 1540. elején Bázélbe ment, hogy hébert tanuljon Sebastian Münsternél. Münster ajánlásával kereste fel a zürichi Konrad Pellikant.⁶ Így került kapcsolatba Bullingerrel, akinek a brassói egyház helyzetéről tudósított, és akit egyúttal arra kért, hogy Johannes Honterusnak írjon a fülbegyónásról, a szentek képeiről és az egyházi javakról. 1543. szeptember 19-én hazahívták Wittenbergből Brassóba lelkipásztornak, de csak annyit tudunk róla, hogy 1544. március 2-ától Nagyszebenben lelkész és rektor, 1563 után Kelneken lelkipásztor és Szászsebesen esperes volt. Johannes Bugenhagentől nyerte el az ordinációt a lelkipásztori szolgálatra.⁷

Az *első levélben* (1543. június 14.) megköszönte Bullinger és munkatársai vendégszeretetét. Kiderül ebből a levélből, hogy tanárának hálás tanítványa és tisztelője volt. Beszámolt hazájáról, az evangélium ígéretes terjedéséről, az állandó török veszélyről, és ezért kérte Bullinger imáját. Ezek után tanácsot kért Bullingertől, hogyan kaphatná meg az ő és Pellikan könyveit.

Második levelének (1543. augusztus 3.) legfontosabb üzenete az, hogy mivel Wittenbergben megtiltották a könyvkereskedőknek, hogy svájci reformátorok írásait terjesszék, ezért arra kéri Bullingert, hogy kezeskedjen Christoph Froschauer zürichi nyomdásznál, hogy emez az előző levélben már említett könyveket a következő frankfurti vásárra elküldje számára. Továbbá kért egy jegyzéket Bullinger, Pellikan és más „ortodox” szerzők műveiről a wittenbergi diákok számára. Ebben a levélben jól érezhető a svájci reformátorok és Luther közötti feszültség. Hentius ezzel szemben az „ortodox szerzők” kifejezés használatával úgy tűnik, inkább a svájci irányzattal rokonszenvezett, de Wittenbergben maradt, hogy befejezze tanulmányait.

A *harmadik levélben* (1543. augusztus 25.) főleg Urbanus Rhegius alsó-szászországi reformátor egyik svájci és délnémet reformátorokról, köztük Bullingerről és Bucerről szóló kijelentésével foglalkozik. Hentius arra kérte

⁶ Vö. Sebastian Münster an Konrad Pellikan, 10. Mai 1543, In: ZBZ: F 47, 71 (vö. Netholiczka Oskar: *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften*. Kronstadt 1930, 11.).

⁷ Vö. Buchwald, Georg: *Wittenberger Ordiniertenbuch 1537–1560*. Leipzig 1894, 34.

Bullingert, hogy tompítsa Rhegius erős kritikájának hatását. Ebben a levélben beszámolt Melanchthonnak a kölni érseknél tett látogatásáról is.

A *negyedik levelet*⁸ (1544. január 3.) Hentius már Brassóból írta. Jó hírként közölte az evangélium terjedésének sikerességét, de hangot adott az egyre erősödő törökök fenyegetettség miatti aggodalmának is. Hentius ezzel szemben kifejtette reménységét is: abban bízik, hogy Isten pásztorként a nyája mellett marad. A levél végén megköszönte a Bullingertől kapott küldeményt, és egy ajándékot csatolt a levélhez (munusculum).

Összefoglalásként elmondhatjuk, Hentius levelei nagy segítséget jelentenek Brassó és a Barcaság korai reformációjának jobb megismerésében. Személyes kapcsolatai révén szorosan kötődött a svájci reformációhoz, és mint útkereső teológus, az úrvacsoratanban a svájciakkal rokonszenvezett. És végül elmondhatjuk azt is, hogy Hentius, sok kortársához hasonlóan, túlbecsülte a keresztyén hit törökök általi fenyegetettségét.⁹

Belényesi Gergely levele Bullingerhez (1545. április 1.)

Valószínűleg a Belényesről származó Belényesi Gergely 1543-ban ment Párizsba tanulni. Párizsba tartó útján Strassburgban ismerte meg Kálvint. 1544 őszén Genfben Kálvin vendége volt, majd ezt követően Strassburgban bibliai tanulmányokat folytatott; onnan tért haza egy otthonról érkező riasztó tartalmú levél miatt. Hazautazásáról Frankfurt am Mainból írt Kálvinnak¹⁰ és Bullingernek,¹¹ és arra kérte őket, hogy imádkozzanak a török uralom alatt lévő egyházért. Belényesi úgy írt Bullingernek, hogy korábban nem találkoztak, ezért elnézését kérte. Levele tartalma hasonló a Kálvinnak írottához, viszont sokkal rövidebb. Elmesélte Bullingernek, hogy a törökök a keresztyénség ellenségei, egy

⁸ In: Staatlichen Archiv Zürich. E II 338, 1392.

⁹ Egy 1550-ben kelt körlevélben a pécsi dervis egy hitvitát szervezett Vaskaszentmártonban (a Dráva partján). A körlevelet Wolfgang Musculus idézi a bieli Christoph Müllerhez intézett, 1550. nov. 19-én keltezett levelében, (vö. Zsindely Endre: *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai*. In: Bartha Tibor (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*, III., Budapest 1973, 978–979).

¹⁰ Vö. Belényesi Gergely an Johannes Calvin, 26. März 1545, In: *Correspondenz Calvins III. Band CR XL*, 52–55. (vö. Bucsay Mihály: Belényesi Gergely, Kálvin magyar tanítványa. In: *A közép-dunai protestantizmus könyvtára*. Budapest 1944, 7.

¹¹ Vö. Belényesi Gergely: 1. April 1545, ZBZ: F 62, 113 (vö. Zsindely Endre: Belényesi Gergely ismeretlen levele Bullingerhez, In: *Református Egyház XVIII.* (1966/5), 112.

hadsereggel újra a szerencsétlen országba jöttek. Ő ezt Isten büntetésének tekintti. Írásának célja, hogy az ökumenikus beállítottságáról ismert Bullingert és általa a zürichi egyházat a magyarországi gyülekezetek nevében kérje, hogy imádkozzanak az Úrhoz, hogy enyhítse a nagy büntetést, ami alatt a megmaradt Magyarország egyháza évek óta senyved. Belényesi nem várt választ a levelére. Neve ezt követően nyomtalanul eltűnik a korabeli forrásokból. Leveléből kiderül az is, hogy Belényesi a svájci reformátori irányzattal rokonszenvezett, valamint figyelemre méltó az is, hogy a török uralmat Isten büntetésének látja.

Bullinger Henrik levele Johannes Honterushoz (1543. augusztus 28.)

Johannes Honterus (1498–1549) Brassóban született, humanistaként előbb Bécsben tanult, ahol 1520-ban baccalaureusi akadémiai fokozatot, majd 1522-ben a szabad művészetek magiszteri fokozatát nyerte el (*Johannes Holler Coronensis* név alatt). Miután Regensburgban Johannes Turmair-Aventinus humanistánál tartózkodott néhány hónapig, beiratkozott a krakkói egyetemre, ahol kiadta az első két művét: az 1532–1562 között 15 kiadást megélt latin nyelvtant és a *Grundzüge der Weltbrescheibungot* (Világ leírásának alapvető jellemvonásai) – 1534-ben Krakkóban, 1534–1585 között ötször Bázelen; 1599-ben olaszul Velencében. 1530–1533 között Honterus Bázelen tanult, ahol nemcsak Erasmust, de Bonifacius Amerbachot és Johannes Oekolampadiust is megismerte. Itt antik szerzők művei kiadása során (Claudius Claudianus, Cyros Prodromus) lektorként is tevékenykedett. Végül Bázelen sajátította el a fapetszettechnikát és itt kezdett el térképeket készíteni. Így lehet az, hogy Zürichben két Honterus mű jelent meg: 1547-ben az *Enchirion totius orbis terrarum* és 1548-ban a *Rudimenta Cosmographicájának* III-IV. kötete.¹²

Hazatérése után Brassóban humanistaként, városi tanácstagként, tanítóként, ill. iskolaszervezőként és nyomdászként tevékenykedett, és lett Brassónak és környékének a reformátora. Barcaság reformációjáról szóló írását (amelynek németországi kiadásához Melanchthon írt előszót) *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* (Corona 1543), mind Wittenberg (Melanchthon és Luther), mind Bazel (Sebastian Münster) és Zürich (Bullinger)

¹² Vö. Oskar Netholiczka, Honterus und Zürich. In: *Zwing* 1934, 85–98.; Nussbächer, Gernot: *Johannes Honterus*. Kronstadt 2003.

egyenlő mértékben értékelte. 1543-ban írta meg a brassói reformációt védelmező írását, az *Apológiát*.

Hentius kérése nem volt hiábavaló, Bullinger az ő kérése alapján írt levelet Honterusnak¹³ és látta el tanácsokkal a gyónás, a képek és az egyházi vagyon kérdésében. Bullinger tájékoztatta Brassó reformátorát, hogy a svájci egyházakban a fülbegyónást és a privatgyónást eltörölték, és a gyülekezetnek a prédikációt követő közös és nyilvános bűnvallása mellett csak az Isten színe előtt teendő gyónást tartották meg. A képek tiszteletével kapcsolatosan azt írta, hogy a svájci egyházakból a képeket eltávolították, és csak Isten Igéjét és az apostolok gyakorlatát őrizték meg. Velősen fogalmazott: *Az Úr igehirdetőket és nem festőket hívott el és küldött ki*.

Az egyházi vagyonnal kapcsolatosan Bullinger az apostoli egyház gyakorlatára hivatkozott. Meggyőződése szerint az egyháznak azért van vagyona, hogy a gyülekezet szegényeinek szolgálatába állítsa, valamint a szegények mellett az árvákat, özvegyeket, az öregeket, a betegeket és a külföldön tartózkodó diákokat anyagilag támogassák. Bullinger ebben az összefüggésben a *De functione Episcoporum* című könyvére is hivatkozik. Bullinger levele nem intés, ahogy talán ezt Hentius várta, hanem a keresztyének a testvéréhez intézett diplomatikusan hangvételű írása.¹⁴

Nem tudjuk, hogy Bullinger levelét Honterus egyáltalán kézhez kapta-e, hiányzik ennek megtörténtéről szóló tudósítás. Honterusnak válaszáról sem tudunk. Így, bár nem mondható, hogy a fentnevezett kérdésekben történt változtatásokban Bullinger levele volt az irányadó, de a brassói reformáció jellege világossá teszi, hogy a változások talán a svájci reformáció hatására is történtek. Egyértelmű jelek vannak arra nézve, hogy már 1542-ben a brassói reformátorok a képek korlátozott használatára törekedtek, és már csak az egy főoltárra szorítkoztak. Az Istennek tett gyónás bekerült Honterus reformációs könyvecskéjébe (1543). Fennmaradt az 1544-ben a templomból eltávolított tárgyak leltára is; a leltár Honterus közreműködésével készült. Végül a svájci reformáció hatását vizsgálva nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Honterus bázeli tartózkodása

¹³ Vö. Heinrich Bullinger an Johannes Honterus, 28. August 1543, In: Roth, Erich: *Die Reformation in Siebenbürgen*, 1. kötet, Köln/Graz 1962, 207–214.

¹⁴ A levél két alakban maradt fenn: Bullinger kéziratában és a kidolgozott megfogalmazásban, melyet Bullinger munkatársainak tollba mondott, néhány szótól eltekintve, melyet saját maga tűzött be a szövegbe.

idején személyesen is megtapasztalhatta, láthatta Bázel reformációját, és így nem zárható ki az, hogy bázeli tapasztalatait Brassóban felhasználta.

Záró megjegyzések

Erdély korai reformációja, azaz 1545-ig terjedő időszakáról elmondhatjuk, hogy bár kevés erdélyi diák és lelkipásztor iratkozott be svájci egyetemekre vagy főiskolákba, mégis több fontos kapcsolat jött létre. Melanchthon közvetítésének köszönhetően Wittenberg számos hallgatója utazott a reformáció délnémet és svájci városaiba, és ott megismerkedtek a kulcsfontosságú reformátorokkal, tanakkal és könyveikkel. A felfokozott úrvacsoraviták idején az erdélyi diákok révén a svájci álláspont Erdélyben is ismertté vált, sőt Bullinger „egyházi diplomáciája” is jelentős mértékben hatott e terület reformálására.

Régi református egyházi énekek a népi emlékezetben

Ezen tanulmány azoknak a 16–17. századi református énekeknek a történetét vizsgálja, amelyek az újabb énekeskönyv-kiadásokból kimaradtak, de közben a nép nem hagyta feledésbe merülni, hanem továbbra is fenntartotta, megőrizte és különböző formákban átörököltette. A rövid történeti és fogalmi vizsgálódás után tanulmányom egy konkrét népi dallamot és annak elemzését mutatja be.

A magyar ajkú református egyházak énekeskönyvei több változáson mentek keresztül. Az évszázadok folyamán egymást követő új énekeskönyvek többnyire megőriztek egy törzssanyagot az előzőekből, de szükségszerűen sok – addigra már népszerűvé vált – éneket ki kellett hagyni az újabb kiadásokból.

A népzene kutatók és az egyházzenészek által feltárt érdekes jelenség azt mutatja, hogy azok a régi énekek, amelyeket a gyülekezet megszeretett nem merültek feledésbe. Több – mára már nem használt – régi egyházi énekeskönyv néhány éneke megmaradt egy-egy település, kisebb közösség emlékezetében, és népdalként élt tovább. Leginkább az istenes és vallásos jellegű népdalok kategóriájában, illetve az egyházi ünnepkörökhöz (pl. betlehemezés, kántálás) és temetésekhöz kapcsolódó népszokások körében találkozhatunk velük.

Ennek a jelenségnek van egy másik változata is, amikor egy egyházi gyülekezeti éneknek a nép ajkán párhuzamosan élt egy eltérő dallamvariánsa is. Ebben a munkában erre a változatra esik a hangsúly.

A gyülekezeteknek mindig volt és van egy igénye az egyházi éneklés tekintetében. Ez abban áll, hogy olyan énekeket szeretnek énekelni a templomban, amelyeket a sajátjuknak érznek. Sajnos mind az énekeskönyvek szerkesztői, mind pedig a lelkészek gyakran megelégednek erről az igényről.

A 18. századig a gyülekezeti éneklés gyakorlatilag ugyanúgy hagyományozódott át nemzedékről nemzedékre, mint a népdal. Ebben a formában öröklődött

^{*} Nagy Norbert Levente (Vajdaszentivány, 1992) 2011-ben szerzett érettségi oklevelet a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban. Teológiai tanulmányait 2011 és 2017 között végezte a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Jelenleg a Kolozsvár-felsővárosi Református Egyházközség gyakornok lelkipásztora. Kutatási terület: 16–17. századi népi énekek.

át előbb a prózai, majd a hangjegyekkel ellátott énekeskönyvekbe az a 16–17. századi énekanyag, amely a reformáció következményeként keletkezett.

A népének kutatása

A népének történetének és kutatásának fontosságára a 19. század végén, 20. század elején figyelnek fel. A 20. század közepére vált alaptétellé az a gondolat, hogy az írásos emlékeknek és a hagyománynak (különösen az élő zenei hagyománynak) egymást kiegészítő szerepe van. Az írott forrásban megörökített zene nem lehet kizárólagos tárgya a zenetörténeti kutatásnak, ahhoz hozzátartozik annak körülménye, a rá vonatkozó vélemények, leírások, valamint annak továbbélése és változatai. A zene továbbélése, hangvétele, előadási sajátosságai, éneklése és megzenésítése, szokásrendi megnyilvánulásai elsősorban a népzenei életben megközelíthető és tanulmányozható szerepek közé tartozik. Ezeknek a zenetörténeti vizsgálatokba való bevonása a népzene kutatást zenetörténeti társtudománnyá minősíti. Ez a minősítés a népzene kutatásra is érvényes, hiszen a ennek is figyelembe kell vennie a zenetörténeti kategóriák szerinti szemléletet, az írott források ismeretét, más szóval alpmódszere az összehasonlítás kell legyen.¹

François-Joseph Fétis – a 19. század mindenben összefoglalásra és áttekintésre törekvő zenetudósa – utat mutatott az összehasonlító módszer alkalmazására. Az angol A. J. Ellist a zenei néprajz atyjának tekintették, mert nemzetközi hangsorösszevetésével és a hangmagasság-történettel kapcsolatos centrendszer-bevezetéssel alapot teremtett az összehasonlításra. Az összehasonlító zenetudomány alapítójának F. C. Stumpfot² tartják. A 19–20. század fordulóján O. Fleischer ajánlotta elsőnek az összehasonlítást az európai népzene vizsgálatának módszereként, és a Nemzetközi Zenetársaság megalapításával (1899) korszakot nyitott az európai zenekutatásban. Kitűnő gyűjteményeket állított össze Nils Andersson, Bartók Béla, Constantin Brăiloiu, Florimond van Duyse, Ilmari Krohn, Cecil James Sharp; és alapos tanulmányokat írt Gottlieb Brandsch, Patrice Coirault, Abraham Cevi Idelsohn, Erich Moritz von Hornbostel, Jaap

¹ Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1979, 9.

² Stumpf az indiai zenét vizsgálta. Két híresebb munkájával vált az összehasonlító zenetudomány alapítójává: *Lieder der Bellakula-Indianer* (Berlin, 1886) és *Phonographierte Indianer-Melodien* (Leipzig, 1891). Tanítványai, O. Abraham és E. M. v. Hornbostel az exotikus zene terén szintén hatalmas eredményeket mutattak fel. – In: Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben I.*, 10.

Kunst, Robert Lachmann, Hans Mersmann, Georg Schünemann, Marius Schneider, Cecil James Sharp és Julien Tiersot.³

Walter Wiora összehasonlítási módszere két gondolatmenetre támaszkodik: Elsősorban a népzene keletkezési körülményeiből indul ki, mely szerint a hosszú időn keresztül való formálódás következtében egyes vonásai és funkciói a múlt különböző rétegeiből származhatnak. A folyamatos változás miatt a dallam korábbi változatát nem könnyű felismerni. A népdal, népzene nehezen megfogható jelenség, melynek időbeli sajátosságait többféle vizsgálat alá kell vetni (már ha csak azt is figyelembe vesszük, hogy a népzene stílusai nem egy tempóban haladnak a műzene stílusaival).

Másodsorban az írásos vagy nyomtatott népdalforrás sem lehet olyan egyedüli bizonyíték a keletkezési időt illetően, mint egy zeneszerző művének esetében. Régen a dallam más szövegekkel is keveredhetett, esetleg énekes játék vagy egyházi ének dallama volt. A gyűjtések során az énekesek adatai sok esetben nem a legrégebbi formát, hanem éppen a legújabb felújítást adhatják a gyűjtő kezébe.⁴ Összefoglalva az összehasonlítás során ugyanúgy figyelembe kell venni a népzene természetét (annak minden ágát), mint a kormegállapítás minden formáját, és mindkettőt kritikusan kell kezelni.

A dallamot és a szöveget külön kell vizsgálni, mert gyakran megesik, hogy egy régi szöveg fiatal dallamot kap, vagy egy régi dallamra új szöveget írnak.⁵ A peremvidékeket illetően Walter Kuhn érveit fogadjuk el, aki szerint a peremvidékek néprajzi jelenségei archaikusabbak. Ezek az érvek a következők:⁶

1. Sok közülük a középkori település, középkori dallamokkal;
2. A középkorban a szegényebb emberek vándoroltak ki középkor előtti hagyományokkal;
3. Az egyszerűbb dallamok kevésbé enyésznek el;
4. Az ottani egyszerűbb dallamokat nem érinti az „érési veszteség”: elmarad a fejlettebb formákra ösztönző kulturális támaszték;
5. Az anyaországtól való távolodás és izoláltság nem nevel új stílusokat;
6. Hiányzik az a „felsőbb réteg”, amely visszaszorítaná a régit;
7. Az új környezet is előmozdítja az elzártságot;
8. Ezek a területek sok primitív formát őrizhetnek a régi közös műveltségből.

³ Uo. 9–10.

⁴ Uo. 11–12.

⁵ Uo. 12.

⁶ Uo.

Ha egy dallam csak azon a peremvidéken hagyományos, ez nem bizonyítja a régiségét, hiszen ott is keletkezhetett újabb időben, vagy átvehették környező népektől. Azonban ha több egymástól távol eső peremvidéken is előfordul, az egy régi központi virágzásra utal.⁷

Magyar nyelvterületen Csomasz Tóth Kálmán adott ki elsőként egyházzenei rendszerező dallamkötetet.⁸ Ennek a munkának a folytatója volt Papp Géza.⁹ Majdnem tíz évvel később ez a két katalógus Szendrei Janka, Dobszay László és Rajeczky Benjámin közös munkájával¹⁰ egészült ki, akik az előbbiekhöz hozzávették a népzenei kutatások és gyűjtések dokumentációját. Tulajdonképpen ez a munka eredményezte azt a felismerést, hogy a népi emlékezet sok olyan egyházi éneket megőrzött, amely kimaradt az egyházi gyakorlatból, vagy amely azzal párhuzamosan – különböző variánsokban – élt tovább.

A gyülekezeti éneklés szájhagyomány útján való terjedése kölcsönös forrásanyagot és kutatási területet hozott létre a népdalkutatók és az egyházzeneészek számára. Ezért a népénekek kutatásában az egyházzenét vizsgáló tudományág, a himnológia és a néprajzi, pontosabban a népzenei kutató tudományág, az etnomuzikológia játszik fontos szerepet.

Ahhoz, hogy a népi énekeket, azok létrejöttét, használatát és továbbélését vizsgálhassuk először el kell fogadnunk azt a tényt, hogy ebben a kutatásban az egyházzene és az etnomuzikológia egymásra támaszkodva és egymást kiegészítve érhet el valós eredményt. Ha e kettő közül bármelyiket előnyben részesítjük, téves következtetéseket fogunk levonni. Az írásos emlékek (leginkább énekeskönyvek) és a még élő (vagy már begyűjtött, esetleg rendszerezett) zenei hagyomány egymást kiegészítő alaptételnek az elfogadása nélkül nem érdemes belekezdeni a népi énekek tanulmányozásába.

Kutatásom során azzal szembesültem, hogy némely éneknek nem lehet pontosan meghatározni a keletkezési idejét, illetve a származását. Ennek két oka lehet: vagy dallamcsaládja túl elterjedt és közsismert ahhoz, hogy kiindulópontját megtaláljuk, vagy a követhető változások annyira szerteágazóak, hogy annak még

⁷ Uo. 12–13.

⁸ Csomasz Tóth Kálmán: *Régi magyar dallamok tára – A XVI. század magyar dallamai*. I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1958.

⁹ Papp Géza: *Régi Magyar Dallamok Tára – A XVII. század magyar dallamai*. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.

¹⁰ Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*. I–II. kötet, 1979.

a legkorábbinak bizonyult változatáról sem szabad véglegesen kimondani, hogy az, mivel a népzenei gyűjtések egyre újabb és újabb adatokat tárnak elénk.

A népénekek vizsgálatánál nem lehet éles felekezeti határvonalat húzni. Több ének ökumenikusságát szemlélteti az a jelenség, hogy a felekezetek kölcsönösen átvették, használták és alakították az egyes népi énekeket, újabb variánsokat is létrehozva. Ezért aki belekezd a népénekek kutatásába, annak egyaránt figyelembe kell vennie a református, katolikus, evangélikus, szombatos vagy baptista felekezetű variánsokat is. Mégis ebben a tanulmányban igyekeztem református talajon maradni, mivel a 16–17. századi népénekek teljes egészének az átvizsgálása és kutatása meghaladja egy ekkora tanulmány kereteit.

Az ének lényegét az a tulajdonsága határozza meg, hogy a szöveg gondolatai és a dallam érzelmi tartalma egybeolvad. Az egybeolvadás akkor egészséges, ha az ének mindkét eleme egyforma természetű és értékű. Az ének Isten ajándéka azért, hogy benne és általa az emberi lélek kifejezhesse azt, ami meghaladja a beszéd kifejezési lehetőségeit. A népének bizonyos értelemben kultikus jelenségnek is tekinthető. Isten a teljes embert az ő tiszteletére és szolgálatára hívja, ezért az éneknek is – mint az ember értelmének, érzelmének és akaratvilágának kifejezőmódja¹¹ – ebben a szolgálatban kell állnia. Mivel Isten igénye az ember teljességére vonatkozik, ez az igény egyházra is érvényes.¹²

Mivel az egyházi ének forrása Isten ígéje,¹³ ezért annak a tárgya is ugyanaz kell hogy legyen. Az egyházi ének tárgya az az emberi visszhang és felelet, amellyel a hívő ember Isten kegyelmére válaszol; megszólaltatója az egyén és a közösség; célja, hogy Isten hangját, az evangéliumot elfogadja és visszazengje. Formai-műfaji szempontból az ének tárgyát a zsoltárok, dicséretetek és lelki énekek tudják magukba foglalni és kifejtetni. Történeti szempontból közömbös, hogy mely korban keletkezett, a református egyházi éneklésben az a fontos, hogy az ének az Isten által szabott mértéken megálljon.¹⁴

¹¹ A szerző abból az antropológiai meghatározásból indul ki, hogy az ember érző, gondolkodó és akaró lény, lelki életének is ez a háromfajta megnyilatkozása van. Ez a három megnyilatkozás állandó kölcsönhatásban van. A művészetek (és benne a zene) inkább érzelmi természetűek, de ez a kifejezési eszköz nem kizárólagos.

¹² Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*. Református Egyházi Könyvtár XXV. Szerk. Budai Gergely. A Magyar Református Egyház Kiadása, Budapest 1950, 35–37.

¹³ Isten Ígéje olyan mérce, amely következtében Csomasz Tóth Kálmán joggal mondja, hogy *A Krisztus evangéliumát prédikáló egyház nem énekelhet a kuplék modorában*. – In: Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 44.

¹⁴ Uo. 38–39.

A népének története és fogalma

A népének akkor kezdett elkülönülni az egyházi ének egészen belül, amikor kb. 1000 után a liturgikus ének az énekes testületekre maradt. Ekkor kezdődött a gyülekezeti közösségek saját énekeinek kiformalódása, de azok nem kaptak helyet a liturgiában. A középkorra három ágazat különböztethető meg: a liturgikus ének, a népének, és az addigra leváló polifon műzene. Az önállósult népének először német nyelvterületen, majd a közép-európai népek körében bontakozott ki.¹⁵

A reformáció következtében a népének fogalma új perspektívába került. Ekkor kezd nőni a jelentősége a katolikus felekezeten belül is, a kismisék elterjedésének és a liturgián kívüli népájtatosságoknak köszönhetően. A 19–20. században az új zenei törekvések és a 20. századi liturgikus reformok következtében újabb értelmet nyer ez a megnevezés.¹⁶

A népének tágabb értelemben azt az egyházi éneket jelenti, amelyet a nép énekel. Az ének istentiszteleten betöltött szerepe az Istennel való párbeszédet teszi lehetővé. Mivel az istentisztelet lényege az, hogy a gyülekezet Istennel találkozzon, ezért ez a találkozás nem egyoldalú; Isten nem egyoldalúan szólal meg, hanem – mint szerető Atya – szóba áll az emberrel, néven szólítja (Ézs 43,1), és azt akarja, hogy szavára feleljünk. Ebben a párbeszédben az éneklés hozza létre az Isten és gyülekezet közötti közvetlen kapcsolatot. Tehát a gyülekezeti ének az ember Isten szavára adott felelete. Mivel igei és imádságos részt egyaránt tartalmaz, ezért arra úgy is tekinthetünk, mint az isteni szolgálatban végbemenő párbeszéd két oldalának összekötője.¹⁷

A fogalom mai használata szűkebb értelemmel bír, amelyet a következő ismertetőjegyek határoznak meg: a nép által énekelt ének, anyanyelven szól, szakaszos, kötött formájú ének. Dobszay László – a népének kategóriáján belül – elkülöníti az ún. korálok csoportját, mely a 16–17. századi német, elsősorban evangélikus népénekanyagra vonatkozó terminus. Azért látja ennek fontosságát, mert a népének és a magas műzene találkozása legjellegzetesebben a korálnak nevezett német lutheránus gyülekezeti ének feldolgozásában valósult meg a német barokk és J. S. Bach által.¹⁸

¹⁵ Dobszay László: *A magyar népének I. – Csomasz Tóth Kálmán emlékének*. Egyházzenei Füzetek I/15. MTA–TKI – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja és a Magyar Egyházzenei Társaság 2006, 7.

¹⁶ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 8.

¹⁷ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 44–46.

¹⁸ Vö. Dobszay László: *A magyar népének I.*, 8–10.

A népének hozzátartozik egy nemzet kulturális és vallási hagyományához. Megmutatja a nemzetnek a zenei, kulturális és egyházi örökségét. Ezeknek több mint fele nemzetközi vándordallam. Kevés azoknak a száma, amelyek (esetünkben) a magyar történelemben gyökereznek, vagy a magyar népzenevel mutatnak rokonságot. A nemzeti jelleg elsősorban a nyelvi használatban ismerhető fel, mert a szöveg kihat az énekek ritmusára, ezért változtatja meg sokszor a külföldről átvett dallamok arculatát is. Ugyanis a ritmus csoportosítja a hangokat, és alakítja a motívumokat.¹⁹

A népének nem népi alkotás, hanem a nép számára készült zenemű, amelyet kántorok, papok vagy kisebb-nagyobb zenei műveltséggel rendelkező zenészek alkottak. Természetesen figyelembe vették a stílust és a kifejezőmódot, és a nehézségi fokot is a népi előadáshoz szabták. Népi jellegük nem egyenlő a népi vallással, hanem inkább az emberek gondolatait és érzelmeit segíti kifejezni, de hatással van a nép vallási képzeletére, értékrendjére, fogalom- és érzelmvilágának alakítására. Keletkezésük idején,²⁰ a zenei stílusok nem voltak annyira elkülönülve, mint az újkorban. Az újkori népének a műzene és a maga régiségeit konzerváló népzene között helyezkedik el, és mindkét stílus fele megvoltak a kapcsolatai. A különböző eredetű népének a nyelv hatására kialakított ritmus által lettek magyarrá,²¹ a néphagyományba való beilleszkedésük és a klasszikus népi előadásmód által váltak népivé.²²

A népének a középkor (Magyarországon még későbbig) elhúzódó egyszólamú zenei kultúra jellemzi. Dobszay László a következőképp méltatja és határozza meg a népéneknek ezt a zenei értékét: *fegyelmezett, összefogott formái, dallamainak monumentális egyszerűsége, nyugodt objektivitása, a modális hangnemekből származó „szikárság” olyan értékeket képviselnek, melyeket az utókor is elismert és elismer ma is.*²³

¹⁹ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 11.

²⁰ Péter Éva megjegyzi, hogy ekkor még nem volt nagy különbség a művelt zene és a nép zeneje között. – Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*. Református Tanárképző Egyetemi Jegyzetek IV. Presa Uniersitară Clujană / Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár 2018, 8.

²¹ „A nép évszázadokon keresztül ragaszkodott ahhoz a hagyományos énekmodhoz, előadási stílushoz, mely minden népéneknek, még a legidegenszerűbbnek is, magyar és népi ízt adott. Ez az éneklési stílus még a legmerekvebb dallamot is hajlékonnyá, létszerűvé tudta alakítani, az érzelmes dallamoknak pedig tartást kölcsönzött.” – Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*, 8.

²² Dobszay László: *A magyar népének I.*, 12–14.

²³ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 14.

Az ősi nagy vallásokban a kultikus énekeket a vallás szent könyvéből vett szövegek megszólaltatására használták. Ezek megszólaltatása néha a celebráns vagy a segédje, máskor hivatásos énekesek vagy azok csoportjának volt a feladata. Az első évezred folyamán a liturgikus éneklést a klérus vagy szerzetesi közösség vette át, az igényesebb tételeket pedig kiválasztott énekesek, a szkóla szólaltatta meg. A középkori népének nem a liturgikus éneket kívánta helyettesíteni, hanem a liturgia tartalmát szándékozott hangsúlyozni. Az elején a reformáció a hagyományos liturgikus ének és a gyülekezeti éneklés közötti egyensúly fenntartására törekedett. A magyar protestánsok is először a liturgikus énekeket fordították le a nép nyelvére, és a gregorián dallamok megtartásával kívánták alakítani kultikus zenéjüket. Ezt a törekvést tükrözik a 16–17. századi graduálkönyvek.²⁴ Ezzel egy időben kerül előtérbe a gyülekezeti éneklés is.²⁵ A reformáció korának elején párhuzamosan él a hagyományos, de már anyanyelven használt liturgikus éne-

²⁴ A graduálok a magyar református egyház 16–17. századi énekgyűjteményei, amelyek a liturgiát vezető lelkész, a kántor és a liturgikus-kórus énekeit tartalmazták. Ezek a gyűjtemények kezdetben kéziratban terjedtek, majd a 16. században megjelent két előzményes kiadás, végül 1636-ban kiadták a magyar református egyház legjelentősebb liturgikai szerkönyvét, az ún. Öreg Graduált. A kétszáz példányban megjelent Öreg Graduálból jelenleg huszonegy meglétéről tudunk. A graduálok és graduáljellegű énekeskönyvek nyomtatása visszanyúlik a 15. századi gregorián hangjegyzírás koráig. Az Öreg Graduál nyomtatásának kezdetét 1632 végére, 1633 elejére lehet datálni, befejezését 1636 július végére vagy augusztus elejére. A graduál szerkesztését Keserői Dajka János és Geleji Katona István, javítását Geleji végezte, és annak végére hibajegyzéket is készített, de ebben csak az értelemben esett vétkeseket és a szövegromlást közölte, a kottában sűrűn előforduló hibákat a kántorokra bízta.

A könyv magába foglalta kora liturgikus énekeinek nagy többségét. Az elnevezésben az öreg jelző nem korára vonatkozott, inkább azt jelentette, hogy nagy ívben, előfordulásban (értsd. példányszámban) kiadott. A korabeli graduálok címében a graduále megnevezés fordult elő, amely a középkorban responsorikus miseéneket jelölt (ezt az előénekes a templom emelvényének lépcsőjéről énekelte), később pedig a mise változó tételeit szerves sorrendben tartalmazó liturgikus könyvműfaj neve lett.

A protestáns graduál magyar nyelvű gregorián énekeket, a főistentisztelet liturgikus tételeit, illetve a középkori imaórákból megmaradt legfontosabb mellék-istentiszteletek liturgiáját tartalmazza. Az Öreg Graduál címe a graduál liturgikus műfajait is felsorolja, himnuszok, zsoltárok, prózák (szekvenciák) és lelki dicsérek néven. Ld. bővebben: Kurta József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8., Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 2002, 5–6.; 13.; 20–21.; 23–24. és Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 138–143. Vö. Csomasz Tóth Kálmán: *Protestáns egyházak*. In: Bárdos Kornél (szerk.): *Magyarország zenetörténete II. 1541–1686.*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, 202–205.

²⁵ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 17–18.

kekkel. A 16. század második felében a zenei képzettség miatt a liturgikus énekek használata egyre több bonyodalommal járt, ezért a népénekek kerülnek előtérbe. Ezt a 16. századi zsinatok határozatai is elősegítették.

A népi emlékezet a középkorban és az azt megelőző időszakban sokkal erősebb volt, és sokkal inkább megőrizte a régi hagyományt (köztük a dallamokat). Ebből kifolyólag a 16. századi feljegyzések nemcsak koruk dalkincsét jegyzik le, hanem sokkal korábbiakat is átörökítenek. Ennek egyik oka, hogy a civilizáció nem hatott úgy a népzeneire, mint manapság;²⁶ másik oka pedig az, hogy az emlékezet volt az egyetlen út, amellyel megőrizhették és továbbörökíthették a népszokásokat, népi dallamokat, szövegeket. A dallamok továbbörökítésének egy ma élő példája az a szászcsávási jelenség, ahol a református gyülekezet több szólamban énekel, és a szólamokat a családokon belül hagyományozzák át nemzedékről nemzedékre.

A 16. századi magyar énekköltészet legkorábbi és legjelentősebb forrása a középkor latin himnuszköltészete, valamint a hamar felvirágzó német énekköltészet.²⁷ Kezdetben, amíg a gyülekezetek megtanulták az énekeket egy éneklő diáksereg töltötte be az éneklő szerepét a liturgiában. Ez azonban csak egy átmeneti időszak volt.²⁸

Csomasz Tóth Kálmán a reformáció eleji istentiszteleti éneklést – megszólalási módja szerint – két csoportba osztja:²⁹

1. A gyülekezet mindig nemzeti nyelvű szövegeket énekelt a liturgus vagy előénekes (kántor) vezetésével. Nagyobb gyülekezetekben, ahol iskola is volt, a responzorikus részeket a tanulók énekelhették.

2. A szorosabb értelemben vett liturgikus énekek hajlításos gregorián dallamait (amelyeket a graduálhimnuszokban és szertartási énekekben találunk, s melyeket a gyülekezet nem tudhatott) csak a liturgus énekelhette.

A kanciókat, amit később a reformátusoknál dicséretnek nevezünk, a nép énekelte.³⁰

A reformáció és azzal együtt az anyanyelvű éneklés magyar nyelvterületen való gyors elterjedését igazolja Johannes Honterus (1498–1549) példája, aki 1533-ban külföldi peregrinációból hazatérve nyomdát alapított Brassóban, és a har-

²⁶ Szendrei Janka – Dobszay László – Rajeczky Benjámin: *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben* I., 13.

²⁷ Csomasz Tóth Kálmán: *A református gyülekezeti éneklés*, 129.

²⁸ Uo. 134–135.

²⁹ Csomasz Tóth Kálmán: *Protestáns egyházak*, 189.

³⁰ Uo. 189.

mincas évek végén már az anyanyelvű igehirdetést szorgalmazta. 1543-ban adta ki a *Reformatio Coronensis ac totius Barcensis provinciae* című művét, melyben többek között arra is felhívja a figyelmet, hogy a keresztszülőkre való tekintettel a keresztséget anyanyelven kell kiszolgáltatni; valamint, hogy az úrvacsora alkalomával az ige megértése a cél, ezért szükség van az anyanyelvű éneklésre, igeolvasásra és hitvallásra a sákramentum kiszolgáltatása alatt.³¹ Honterus reformáló munkájának példáját sok más peregrinus is követte.

A népdal- és gyülekezeti éneklés között sok párhuzam és hasonlóság érzékelhető. A népzeneismeret a népzene három fő ismertetőjét határozza meg: szájhagyomány, ismeretlen szerző, kollektív termék. A gyülekezeti énekeket ugyanezek az ismérvek határozzák meg.³²

A 18. századig a gyülekezeti éneklés gyakorlatilag szájhagyomány útján terjedt.³³ Ennek a gyakorlatnak két oka van: egyfelől az énekeskönyvek hiánya, mivel nagyon kis példányszámban adták ki őket, így csak a lelkésznek, a kántortanítónak, a városi gyülekezetek néhány tehetősebb polgárának és a vidéki gyülekezetek patrónusainak volt lehetősége énekeskönyvhöz jutni; másik oka az volt, hogy kevesen tudtak olvasni, kottát olvasni pedig még kevesebben. Tehát azt a néhány énekeskönyvet is csak úgy tudták alkalmazni, hogy a gyülekezeti tagok hallás után sajátították el az énekeket.

Dobszay megfogalmazásában a szájhagyomány szűrőként, némileg pedig bíróként is működött, amikor olyan dallamokat tartott fenn, amelyeket az énekeskönyvek szerkesztői kihalásra ítélték. A gyakorlatban a nép fogadta el vagy vetette el a szerkesztők új javaslatait,³⁴ hiszen ha azok ki is maradtak, a nép ugyanúgy megtartotta, vagy az új énekeket, ha a nép nem fogadta el, akkor csak az énekeskönyvekben szerepeltek, de a gyakorlatban nem használták, akárcsak ma is.

Gyakori, hogy az élő népzene más változatot hoz az énekeskönyvhöz képest. Dobszay szerint a nép tartotta fenn a hitelesebb változatot. Ha az énekeskönyv volt a kiindulópont, és a nép azt idegenszerűsége miatt elvetette, akkor dallamát

³¹ Honterus életéről és működéséről, valamint Brassó reformációjáról és következményéről ld. bővebben: Buzogány Dezső: *Harc a tiszta evangéliumért – Kétszáz esztendő az erdélyi református egyház életéből 16–17. század – Egyetemi jegyzetek*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 6., Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, Kolozsvár 1999, 20–26.

³² Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 7.

³³ Az első 16. századi kottás énekeskönyv Huszár Gál énekeskönyve (1560). Ezt követően a 18. századig nem igen jelentek meg kottás énekeskönyvek.

³⁴ Dobszay László: *A magyar népének* I., 31.

a saját ízlésével hozta összhangba. A népi használatban a szöveg sokszor kopik, viszont zenei szinten inkább javulás észlelhető benne.³⁵

A református vidékeken általában egységes a néphagyomány: a ritmus az egyenletesen hosszan kitartott hangok felé hajlik, a tempó meglehetősen lassú, a hangvétel erőteljes. Az énekhagyományt gazdag ornamentika jellemzi: a gyülekezet inkább a templomon kívül használja a gazdag díszítést (például karácsonyi kántálás során). Ilyenkor megeshet, hogy alig lehet felismerni az eredeti dallamot.³⁶

A hagyomány hosszú életét és a népi emlékezet megbízhatóságát tekintve az énekeskönyveket csakis az élő gyakorlat fényében lehet értékelni.³⁷ Az idők folyamán a dallamok egy része kiesett az emlékezetből, ám a leginkább életképeseket a közösség nemcsak megőrizte, hanem új változatokat is adott neki. Ezek az énekek századok óta a református közösségek repertoárjában vannak, és ma is a legismertebbek és a leghasználtabbak közé tartoznak. Az emlékezetben sok olyan dallam megmaradt, amelynek szövege már rég kikopott. Általában olyan dallamokról van szó, amelyeknél az egyházi szöveggel való kapcsolat rövid időn belül állandósult. Ilyen például Nagybáncsai Mátyás Hunyadi Jánosról írt krónika énekének a dallama, amely Sztárai Mihály 23. zsoltárparafrázisának szövegével maradt fent az 1744-es kolozsvári énekeskönyvben. Egy másik ilyen példa, amelyet mind a mai népig énekelnek a *Mindenkoron áldom az én Uramat* (MRÉ 364) kezdetű ének dallama, amely eredetileg Göröcsöni Ambrus deák Mátyás királyról szóló históriás énekéhez tartozott *Árpád vala fő az Kapitánságban* szöveggel (RMDT I/82).³⁸

A református néphagyomány néhány olyan éneket is őriz, amelynek dallama más felekezet gyűjteményében szerepelt. Ilyen például a *Csordapásztorok* kezdetű karácsonyi ének. Ennek első dokumentuma 17. századi, de a történészek szövegmotívumai, zenei stílusa és népszokásban való elterjedtsége miatt középkorinak tartják. A református és katolikus közösségek egyaránt folyamatos hagyományra támaszkodva éneklék.³⁹

Az ünnepi kántálások, névnapköszöntők elődjének a 14–15. században megrendelt éneklések tekinthetők. Ezeket a 16–18. századi kollégiumi éneklések

³⁵ Uo. 31–32.

³⁶ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 50.

³⁷ Dobszay László: *A magyar népének I.*, 32.

³⁸ Ld. bővebben: Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 50–51.

³⁹ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 51.

örökítették tovább, és talán egy-egy középkori dallamot is fenntartottak⁴⁰ (pl. *Csordapásztorok*; *Újesztendő vígságszerző*; *Megjööttünk mi jó este*).

A kántálási népszokás Erdély minden területén hasonló: karácsony szombatján (ebéd után, az est beálltáig) a gyermekek kántálnak: énekelnek egyet a házak ablakánál, ajtajánál, utána verses jókívánsággal Isten áldását kéri a házigazdára és családjára, aki cserébe kaláccsal, süteménnyel, gyümölccsel kínálja meg őket. Este a felnőttek kántálnak rokonoknál és barátoknál (helyenként csak legények).⁴¹ Az énekek az egyházi karácsonyi repertoárból, illetve a népi betlehemes játékok énekeiből kerülnek ki.⁴²

A temetési szokások az elhalálozás napjától a temetésig tartó háromnapos időszakban zajlanak le. A halottasénekeket csoportosan szokták énekelni a virrasztókban, a gyászmenet során és a sírnál. Ezek nagy része egyházi énekekből származik, de olyanokat is találunk, amelyeknek még nem sikerült megállapítani az eredetét. Vannak helyi változatok és szerzemények is. Halottasének-szöveget más egyházi énekek, zsoltárok és dicséretetek dallamára is írtak.

A népzene gyűjtés elmúlt évtizedeiben – az akkori politikai viszonyok miatt – az egyházzene és népzene viszonyára kevésbé voltak figyelemmel, és a gyűjtések ritkán terjedtek ki a népi vallásosság vagy a vallási néprajz területére. Talán utolsó időszakát éljük annak, amikor néhány adatközlőtől összegyűjthetjük az egyházi énekeknek a nép körében elterjedt változatait.

Legnagyobb sajnálatomra egy rendszeres gyűjtőmunka elvégzésére végül nem volt lehetőségem. Mégis a *Szívünk vígsággal...* kezdetű karácsonyi ének egy máig a gyakorlatban is élő változatára sikerült rátalálnom a kalotaszegi Körösfőn. A későbbiekben ennek az éneknek az elemzését ismertetem.

⁴⁰ A népszokások – a keresztyén ünnepekhez kapcsolódva – magukba olvasztották az ünnepek egy-egy népénekét. Ennek azonban a fordítottja is igaz: egy-egy népszokás keresztyén töltetű, ünnepélyesebb dallama idővel bekerülhetett a templomi énekanyagba. Sok esetben egy-egy énekről nem lehet megállapítani, hogy melyik irányból indult el. Ilyen például a *Csordapásztorok* vagy az *A pünkösdsnek jeles napján* kezdetű énekek. In: Dobszay László: *Magyar zenetörténet*. Gondolat, Budapest 1984, 114.

⁴¹ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*, 101.

⁴² Uo.

Egy gyűjtés szemléltetése: Szívünk vígsággal ma bétölt

Az éneket Csomasz Tóth Kálmán, Dobszay László és Péter Éva könyve alapján fogom elemezni, megvizsgálva annak keletkezését, történetét, magyar nyelvterületen való elterjedését és alakulását.

Ez az ének a református gyülekezeti éneklés évszázadokon keresztül egyik legkedveltebb darabja maradt. A dallamot és a szöveget Philipp Nicolai írta 1559-ben.⁴³ A *Wie schön leuchtet der Morgenstern* kezdetű népszerű Jézus-ének magyar nyelven a *Zengedező Mennyei Kar* című evangélikus gyűjteményben jelent meg először *Tündöklő hajnali csillag* szöveggel (1696). A szöveg később változott, és *Szép tündöklő hajnalcsillag* szöveggel vált ismertté.⁴⁴ Egyes kutatók azt feltételezik, hogy a dallamot David Scheidemann (kb. 1596–1663) hamburgi orgonista és zeneszerző szerezte, ami azért nem lehetséges, mert akkor nem jelenhetett volna meg 1599-ben.⁴⁵

A korál dallama megtalálható Maróthi György 1743-as négyszólamú feldolgozásának discant szólamában, valamint Szenci Molnár Albert 1764-es zsolnárgyűjteményének függelékében, mindkét esetben a *Szívünk vígsággal ma bétölt* szöveggel.⁴⁶ A szövegnek ezt a változatát 1921 óta a kolozsvári énekeskönyvek minden kiadásában megtaláljuk.⁴⁷

A magyar evangélikus és baptista énekhagyományban egy további szövegfordítást (*Szép, fényes Hajnalcsillagom*)⁴⁸ és újabb alkalmi szöveget társítottak a dallamhoz (*Szentlélek Isten, légy velünk*).⁴⁹ Valószínű, hogy a dallam szélesebb kör-

⁴³ Unnaban 1596-ban hét hónap alatt 1400, majd következő év júliusában 300 áldozata volt a pestisjárványnak. Philipp Nicolai lelkészársát is elveszítette, miközben a járvány idején orvosi minőségben is gondozta és segítette híveit. Ebben az időszakban írta meg, és a járvány vége után adta ki *Az örökélet örömének tüköre* című könyvét, amelyhez négy éneket csatolt. Ezeknek az egyike a *Szép tündöklő hajnalcsillag*. Az ének szövege bizonyos mértékig Clairvauxi Bernát 86 prédikációjában található Krisztus-szerelem miszticizmusának hatását is érzékelteti, valamint ennek a Krisztus-rajongásnak a 17. századi pietizmusban való újjáéledését. – In: Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Egyetemi Nyomda, Budapest 1971, 168.

⁴⁴ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 69–70.

⁴⁵ Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat*, 168.

⁴⁶ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szájhagyományos forrásokban*, 70. és 107.

⁴⁷ Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat*, 168.

⁴⁸ 361. szám, *Magyarországi Evangélikus Énekeskönyv*

⁴⁹ 236. szám, *Magyarországi Evangélikus Énekeskönyv*

ben is elterjedt, ugyanis a betlehemesekben népszerű *Betlehemnek pusztaájában* kezdetű ének talán ennek az éneknek a variációja.⁵⁰

A *Szívünk vígsággal ma bétölt* kezdetű ének dallama három nagy frázisból és egy rövidebb zárósorból tevődik össze az AABC szerkezetnek megfelelően. A dallamfrázisok tagolódása összhangban van a versszerkezettel. Az A frázis három, egyenként 8-8-7 szótagos verssorból áll; a B frázis négy szótagos motívumokat választ el egymástól; a C frázis összegző jellegét az előző frázisok zárómotívumának ismétlése és a dallam ereszkedő jellege adja meg.⁵¹

A német és magyar nyelvterületen a dallamkezdés különbözik egymástól. Míg a német dallam hangsúlytalan felütéssel kezd, addig a magyar nyelvterületen hangsúlyos indítást használnak.⁵²

Az éneknek a református énekeskönyvek kiadásában szereplő variációja leginkább a ritmusszerkezetet befolyásolta. Szenci említett zsoltárgyűjteményében egy rövid és hosszú értékekből álló komplex ritmusképletet találunk, a kolozsvári hagyományban (1778) hosszabb hangérték csak a sorok nyitó- és zárómotívumában szerepel. Dallamváltozás csak a B frázisban keletkezett, amelynek motivikája a karácsonyi népi énekek és a német, magyar és más európai népek gyermekdal-motivikájára emlékeztet. Ez biztosítja a dallam frissességét és életerejét.

Az alábbiakban A *Szívünk vígsággal ma bétölt* kezdetű ének egy általam gyűjtött sajátos változatát⁵³ ismertetem.

⁵⁰ 376. szám In: Dobszay László: *A magyar népének I.*, 147–148.

⁵¹ Péter Éva: *Református gyülekezeti énekek az erdélyi írott és szójhagyományos forrásokban*, 70.

⁵² Uo.

⁵³ Adatközlők: a Körösfői Református Egyházközség Presbitériuma; 2016. december 24.; Körösfő; A felvétel kántálás alkalmával készült. Gyűjtötte: Nagy Norbert Levente

Szívünk vígsággal ma bétölt

Szi - vünk víg - ság - gal ma bé - tölt, Mert í - gé - ret
sze - rint fel - költ Is - ten - fé - lők szá - má - ra,
Az í - gaz - ság fő - nyes nap - ja, Új - szö - vet - ség
fel - kent Pap - ja, El - jött Kit sok szent vá - ra.
Csil - log vil - log, már fent ra - gyog Mit a lát - nok
lá - ta ré - gen. Fény - lik, mint szép nap az é - gen!

Az ének kottája nagyon szépen szemlélteti a tipikus kalotaszegi díszítési módot. 2016 karácsonyán körösfői legációmkor a presbitériummal történő kántálás alkalmával hallottam az éneknek a fentebb közölt népi variánsát.

A gyűjtés nem az általában mesterségesen megteremtett steril környezetben készült, hanem a kántálás gyakorlatának élő példájában, a maga természetességében. Ez az élő gyakorlat abból áll, hogy a férfiak elindulnak kántálni, karácsonyt köszönteni. Az általam elkísért kántálócsoport a körösfői presbiterekből állt.

A köszöntést mindig énekkel kezdik, amelyet a legjobb énekes (esetünkben a kántor) kezd meg. Tehát, az énekvezető elkezd a dallamot, és a többiek a második illetve harmadik szótagnál kapcsolódnak be az éneklésbe. A dallam tempóját a tipikus erdélyi metrikusság jellemzi, amelyre ráépül a kalotaszegi díszítés. A Péter Éva kántálóénekekre vonatkozó megállapítása, miszerint a díszítések és az ének fő hangjai egyforma hosszúságúak, így már-már nem is díszítésként, hanem a dallam hangjaként hatnak, erre a variánsra is érvényes. Az éneknek csak az első szakaszát szokták kántáláskor énekelni. Különös jelenség, hogy – míg a legtöbb esetben a kántáláskor gyakorolt díszesebb énekváltozatot nem viszik be a gyülekezeti éneklésbe, hanem ott megőrzik (esetleg kisebb hajlításokkal) az énekeskönyvi változatot – Körösfőn a népi variáció felülírta az énekeskönyvben sze-

replő változatot, hiszen a karácsonyi éneket nemcsak kántáláskor, hanem a templomban is ebben a díszített formában éneklik.

Ezt követően a *Csendes éj* kezdetű éneket is eléneklik (ennek már mindhárom szakaszát) az énekeskönyvben megegyező dallammal, majd egyikük egy köszöntővel üdvözli a ház népét. Ha a házigazda a kántálócsapatban van, akkor ő előre megy, és családjával együtt fogadja társai köszöntését, akik – a köszöntő befejezte után – kórusban mondják: kellemes karácsonyi ünnepeket kívánunk!

A Fiú Isten problematikája Szász Domokos prédikációiban

Szász Domokos¹ egykori püspök életművének a részletes feldolgozására még nem került sor az egyháztörténelem-kutatásban. Az eddig megjelent tanulmányok alapvetően a kolozsvári teológiai fakultás létrehozásának küzdelmes évtizedeit domborítják ki munkásságából, illetve az ehhez köthető egyházkermányszati lépéseket.² Az eddigi kutatás nem terjedt ki Szász Domokosra, az emberre, és Szász Domokosra, a teológusra. Teológiai gondolkodása (valószínű, hogy nem ő az egyetlen példa) hosszú fejlődésen ment keresztül: Filó Lajos és Ballagi Mór vitájában még ortodox, de a Protestáns Egyetben tartott felolvasásában már döntően liberális álláspontot képviselt.³ Teológiai gondolkodását elsősorban a fennmaradt prédikációi alapján vizsgálhatjuk. Ez a vizsgálat túllép a klasszikus egyháztörténet keretein, s a rendszeres teológia eszközeihez folyamosdik, ahhoz, hogy láthatóvá tegye számunkra Szász Domokost mint teológust.

* Geréb Miklós 1984-ben született Tasnádon. Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (2007) és a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen (2009) végezte. Érdeklődési területe: protestáns egyháztörténelem, liturgika.

¹ Szemerjai Szász Domokos (1838–1899) az erdélyi ref. egyházi élet aktív szereplője volt: a teológiai fakultás ügyében javaslatot tevő 15 tagú bizottság tagja (1875), az Erdélyi Prot. Közlöny szerkesztője (1876–1884), az egyházkerület püspöke (1885–1899) Vö. Sarnyai Csaba Máté – Máté-Tóth András (szerk.): *Szemelvények a magyar vallástudomány történetéből I., Jeles szerzők 1860–1920.* Második, javított kiadás. Magyar Vallástudományi Társaság, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2013, 107–108.

² Buzogány Dezső: A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás létrejöttének rövid története. In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek.* Kolozsvár 1996, 5–28. ill. Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theologiai Fakultás története,* Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995, 16–58.

³ Lásd: Márkus Mihály: Teológiai irányzatok. In: Dr. Bartha Tibor – Dr. Makkai László (szerk.): *Studia et acta 5., Tanulmányok a magyarországi ref. egyház 1867–1978 közötti történetéből,* a Magyarországi Ref. Egyház Zsinati Irodája, Budapest 1983, 155–189., 166.

1. Források és a vizsgálat módszere

A kutatás szempontjából a következő elsődleges források állnak a rendelkezésünkre:

Néhai Szász Domokos erdélyi ref. püspök, kolozsvári lelkész hátrahagyott negyven egyházi beszéde két kötetben – Budapest, 1901 (szerk. Szász Károly), 1903 (szerk. Molnár Lőrinc).

Kéziratos hagyaték – az Erdélyi Ref. Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában fellelhető 116 kéziratból 21 tartozik a prédikáció műfajába. A Protestáns Teológiai Intézet (PTI) könyvtárában őrzött 88 kézirat közül pedig 38 sorolható be ebbe a kategóriába. Jelen tudomásunk szerint a fellelhető Szász Domokos kéziratok 28,9 %-a műfaját tekintve homília. A nyomtatásban megjelent prédikációk közül 5 kéziratát azonosítottam a PTI állományában. Ezek a következők: 6., 9., 31., 34., 36.⁴

Az alábbiakban azt fogom vizsgálni, hogyan jelenik meg a nyomtatásban közreadott negyven beszédben Jézus Krisztus alakja, és miképpen határozza meg Szász Domokos a Szentháromság második személyét. Mindenekelőtt, hadd álljon itt egy statisztika aszerint, hogy milyen témakörbe csoportosíthatók a vizsgált prédikációk:

Egyházi év	Prédikáció száma (százalékos arány)
Advent	4 (10 %)
Karácsony	2 (5 %)
Újév	1 (2,5 %)
Böjt	2 (5 %)
Nagypéntek	2 (5 %)
Húsvét	3 (7,5 %)
Áldozócsütörtök	1 (2,5 %)
Pünkösd	2 (5 %)
Évközi, ill. kazuáliák	23 (57,5 %)

Szász Domokos beszédeiből a krisztológia sarokpontjait emelem ki, mert ezekből látszik a legvilágosabban, hogy mit vallott a szerző Krisztusról. Ezek a következők: Jézus megnevezése, megtestesülés, istenfiúság, megváltás (keresztáldozat) és feltámadás.

⁴ A számok az 1902-ben megjelent kötet számozását követik.

2. Jézus személye a vizsgált prédikációkban

a) Jézus nevei. A vizsgált negyven egyházi beszéd között mindössze kettőt találunk, amelyekben egyáltalán nem szerepel Jézus neve: a 24. (*Istent hiába keresem* Textus: Jób 23,8–10) és 38. (*Beszélj a földdel.* Textus: Jób 12,8). A többi homíliában legalább említés szintjén találkozunk Jézus névvel, s ezek között leggyakoribbak a tulajdonnevek (Jézus, Krisztus, Názáreti, Józsue), mellettük megtaláljuk a messianisztikus felségjelzőket (Megtartó, Üdvözítő, Megváltó, Fiú, Isten Fia), valamint a prófétai irodalomból ismert metaforákat (szegletkő, békeség fejedelme; az egyház völegénye). A felsoroltakon kívül feltűnnek az olyan megnevezések, amelyek szociológiai képzettársítást eredményeznek, és amelyek Jézus vezetői, útmutatói szerepét hangsúlyozzák ki: erények apostola, vezér, fővezér, legtökéletesebb emberi élet, legnagyobb vallásalapító. Viszonylag gyakran (5 alkalommal) használja Jézusra a Mester megnevezést, elképzelhető, hogy a szerzőnek Jézus munkásságából éppen a tanítói vetület áll közelebb a habitusához, és ezzel magyarázható, hogy előszeretettel hangsúlyozza Jézus Mester voltát. Érdekességgént jegyzem meg, hogy a vizsgált negyven prédikációban négyszer jelenik meg Galilei neve (26., 28., 35., 38.), 2-3 helyen bukkan fel Szókra-tész, Kolumbusz és Napóleon, míg Luthert és Kálvint csupán egy alkalommal említi meg.

b) A megtestesülés. Szász Domokos történelmi szereplőnek tekinti Jézust. Létezése számára vitán felül áll, hiszen konkrét biográfiai adatok állnak a rendelkezésére: ismeri a nevét, születési helyét, halálának körülményeit és életkorát; ugyanakkor az apostolok missziós magatartása, amellyel az egész keresztyén expanziót véghezvitték, alátámasztja, hogy léteznie kellett egy történeti Jézusnak. Szász – valószínűleg nem egyedülként a 19. században – az egyház pusztá létezését perdöntő bizonyítékként értékelte. Az egyház tény, objektív valóság, amely nem jöhetett volna létre, ha az apostolok nem meggyőződésből prédikáltak volna, vagyis azt hirdették, amit a szemükkel láttak.⁵ Ebből kiindulva Szászt nem a megtestesülés mikéntje foglalkoztatta, hanem a célja, és ezt a célt így határozta

⁵ Szász Domokos: Alfa és ómega. In: Szász Károly – Molnár Lőrinc (szerk.): *Néhai Szász Domokos erdélyi ref. püspök, kolozsvári lelkész hátrahagyott negyven egyházi beszéde két kötetben*, I-II, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest 1902–1903, II., 13–14. A továbbiakban: *Beszédek* (római szám/arab szám) formában hivatkozom a gyűjteményre, római számmal jelölve a kötetet, arab számmal utána a beszéd sorszámát.

meg: elhozni az igazság, az újjászületés és a szeretet tűzét az embereknek. *A setét-arcú Jehova leszállt felleget-tornyából, s hajlékra talált az emberi szívekben.*⁶

A több síkon polarizált zsidó vallási életet Szász anakronisztikusan a 19. századi felekezetiiséggel azonosította, amely állandó ellentéteket szült a társadalomban. Az emberek egyszerűen nem tudatosították magukban, hogy ugyanabba a templomba járnak, és ugyanazt az Istent imádják. Gondolkodásukban és műveltségükben egyaránt megrekedtek a történelem egy adott fejlődési szintjén. Ide született Jézus azért, hogy az emberiséget a műveltség magasabb fokára emelje vallásával, amely a szeretetre épül:

„Bölcsőjében erőtlén gyermek, keresztfáján az erkölcsi tökéletesség netovábbja. S mit bizonyít ez? Azt, hogy az emberi természet gyarlóságai dacára is képes vég nélkül tökéletesedni, csak ébressze és használja fel azokat a szellemi erőket, melyek benne szunnyadnak, melyeket belé Isten oltott. Erről a nagy igazságról saját példája által bizonyosságot tenni született a Krisztus.”⁷

Jézus tehát az egyetemes erkölcsre, gondolkodásmódra és tettekre kiható eszmeiségében hozott gyökeres változást, és zárta le végérvényesen az ószövetségi istenképet. Etikái értelemben nincs különbség Jézus és Keresztelő János között. Jánost a Márk evangéliuma szerinti marcona megjelenésében Szász Domokos a természet közelében Istent megtaláló, hiteles és független embernek látta, aki a közjólét előmozdításáért kimondta a meztelen igazságot, hogy az emberiségnek megtérésre van szüksége. Ebben a bátor szókimondásban apostollá vált, és az életét is feláldozta az igazságért, amiben hitt.⁸ Jézus és János kapcsolata egy irányba mutat, mégpedig az életről és a társas lélektani viszonyrendszerről alkotott progresszív szemléletváltás irányába. Szász Domokos hitt az emberi tökéletesedés végzettszerű mechanizmusában. Az emberi műveltség négy fokozatát határozta meg: 1. az érzéki élvezetek (evés-ivás), 2. haszonelvűség (mi hasznát veszem?), 3. a kötelesség és a jog emberei (vö. bibliai arany szabály: azt teszem, mit másoktól elvárnék, hogy velem cselekedjen), 4. valódi műveltek. Utóbbi kategória ismérve, hogy az ember ráébred, nemcsak a szolgálati minimumot köteles adnia, hanem annál jóval többet – ha kell, lemondva saját jogairól is. Jézusnak

⁶ Szász Domokos: Adventi beszéd. In: Szász Károly (szerk.): *Beszédek* (I/1), 1.

⁷ Szász Domokos: Krisztus, mint az igazság felkent bajnoka. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/5), 38.

⁸ Szász Domokos: Keresztelő János. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/2), 5., 11.

sikerült „felemelkedni” a műveltség legmagasabb, negyedik fokára, ahova azonban nemcsak egyedül ő, hanem a követői is eljuthatnak.⁹

c) Istenfiúság. Ha Jézus alapjában véve történelmi figura, művelődéstörténeti értelemben illik rá a sorsfordító Messiás-kép. Ez azonban újabb teológiai kérdést indukál: ha Jézus ember, kicsoda Isten, és mit jelent Isten fiának lenni? A válasz: Isten mindannyiunk lételeme, benne élünk és mozgunk. Ha tőle eltávolodunk, végzetes következményei lesznek, mintha a Föld kimozdulna a Nap körüli pályájáról.¹⁰ Szász Domokos a *reductio ad absurdum* módszerével támasztja alá Isten létét: feltételezzük, hogy az imádság hiábavaló – eszerint Ádámtól kezdve mostanáig hiába imádkoztak az emberek, ergo a vallás egy haszontalan dolog. Ha megszűnik a vallás, megszűnik a kapocs az ég és a föld között, az ember és Isten között: *akkor nincs Isten, mert egy oly Isten, kihez mi soha nem folyamodhatunk, az ránk nézve nem létezik.*¹¹ Isten létét éppen a hozzá szüntelenül imádkozó ember ténye igazolja, valamint a vallás világjobbító eredményei. Isten az égben van, és a teremtkor a fizikai törvények mellett a fejlődés törvényét is betáplálta a világba. A tudomány és a technika ugrásszerű fejlődése Szász Domokos szemében isteni üdvesemény, valóságos teofánia, a beteljesedés felé vezető út fontos mérföldköve, amit a szellem új reformációja fog szükségszerűen követni: szebb és dicsőbb lesz, mint 16. századbeli előzménye. Ennek a haladásnak két ellensége van: az önzés és a kényelemszeretet. Jézus szakított az elavult hagyományokkal, s nyomában az „újkor prófétái” jelentek meg: Wycliffe, Husz, Gutenberg, Kolumbusz, Galilei, Kepler és a reformátorok, akik egytől egyig a szellem szabadságáért áldozták az életüket.¹² Szász Domokos a reformációt isteni végzésen alapulónak tartotta, s ebből kifolyólag történelmi szükségszerűségnek tekintette. Elhatárolta ugyan a francia forradalom túlkapásaitól és a 19. században szárnyait bontogató kommunizmus forradalmiságától, de vizsgálatunk szempontjából radikális kijelentéseket fogalmazott meg, amelyek alapjaiban változtatják meg a reformatori Sola Scriptura, Sola Fide, Sola Gratia, Solus Christus elveket.

⁹ Szász Domokos: A műveltség különböző fokozatairól. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/3), 16–22.

¹⁰ Istent a környezetünkben olyan kanti kategóriákban ismerjük fel, mint szentség (= Isten akarata), igazság (= Isten gondolata), boldogság (= Isten állapota), erkölcs (= Isten törvénye), lelkiismeret (= Isten helyettese). Vö. Szász Domokos: Az ember nyomora. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/4), 29.

¹¹ Szász Domokos: A hamis bíró, vagy kitarás az imádkozásban. In: Molnár Lőrinc (szerk.): *Beszédek* (II/32), 126.

¹² Szász Domokos: Vallási reformok. In: Molnár Lőrinc (szerk.): *i. m.* (II/26), 63., 65.

„Van jogunk a hit tárgyában csak egy tekintélyt ismerni el: lelkiismeretünket, vagyis lelkünknek a gondolkodás, a tudomány, a tapasztalás által szerzett ismeretét, s ennek mindent – hagyományokat, szertartásokat, szimbólumokat, melyek mind emberi művek s mint ilyenek, nem lehetnek örök időkre kötelezők, sőt még ezt a szent könyvet is (Sic!) – alárendelni, elfogadván belőle azt, ami erkölcsi érzéseinket nemesíti, értelmünket világosítja, akaratomkat erősíti a jóban. Van jogunk vallási nézeteinkre, erkölcsi fogalmunkra nézve ezenkívül még más forrásokat is használni, hiszen minden tudomány, mely e nevet igazán megérdemli, a természetnek nagyszerű jelénései, a történet buzdító példái, saját életünk változó eseményei, mind Istenhez vezetnek, mind Istennek ígéje s így a léleknek egészséges táplálékai. A vallásos szellem nem ismer más korlátozást, csak az igazság korlátait, annak éltető eleme, levegője a szabadság.”

Talán a fentieknél is jobban kidomborítja Szász Domokos krisztológiáját az *Örök harc* c. egyházi beszéde, amelyben már-már Jób idő feletti víziójára vagy János apostol mennyei jelénéseire emlékeztető monumentális képben írja le a létezés miértjét. Jézus születésekor az *örök Ige testben megjelent*, az angyalok békét hirdettek. Feltámadásakor első szava a békesség. A parázna nőt is így oldozta fel. Jézus vallása a békesség vallása, de ez nem ment fel senkit a fáradságtól, a vívódástól. Az élet alaptörvénye ugyanis a harc. A *keletkezés mesés küzdelmei* a 19. századig rejtve voltak a tudósok előtt. A természeti törvények az emberre is vonatkoznak, akinek élete örök harc a létért. Harc önmagunkkal, önmagunkért, mindennel, ami rajtunk kívül van. A tudás az emberi faj kiváltsága, s minden időben lesznek, akik vállalják érte a küzdelmeket, pl. Szókratész, Kolumbusz, Galilei. A vallás, akárcsak a tudomány, az emberi nem sajátos kifejezőmódja: megmutatja a véges közt a végtelent, a múlandók közt az örökkévalót. Isten országa voltaképp nem más, mint az emberi szellem most még szunnyadó erőinek halmaza. Jézus abban az értelemben volt Isten Fia, hogy ezeket a szellemi erőket tudatosan törekedett célba juttatni. Jézus és az apostolok elvezették az embereket a bosszúálló Jehovától a szerető Istenhez. Nincs többé szükség Lévi nemzetiségére és a választott népre. A betű megöl, a lélek megelevenít.¹³

d) A megváltás. Szász Domokos prédikációiban a technikai és szellemi fejlődés megállíthatatlan folyamata jelenik meg, megvalósulása csupán idő függvénye. Ennek tükrében a megváltás teológiája is más értelmet nyer: gyakori visszatérő motívum nála a szenvedés mint a tisztító tűz képe.¹⁴ Isten a szenvedéseken keresztül edzi meg a lelkünket, és nemesíti az erkölcsünket. Mivel az istenfiúságra

¹³ Szász Domokos: *Örök harc*. In: Molnár Lőrinc (szerk.): *i. m.* (II/36), 153–168.

¹⁴ Lásd: 1., 2., 11., 18., 20., 24., 29. sz. beszédekben.

bármelyik ember eljuthat, Jézus munkásságának a jelentőségét nem a golgotai kereszt adja, hanem az a hatásos fellépés, amivel a szeretet vallását megalapította. Jézus valóban „elvégezte” a rábízott munkát, de ez alatt Szász nem a bűnért való helyettes, engesztelő áldozatot érti, hanem pusztán, amit saját korában tehetett, és a körülményekhez képest lehetséges volt. Jézus megvetett egy alapot, a folytatást azonban az utókornak kell elvégezni.¹⁵ Az emberiséget az a dac viszi előbbre, amivel Galilei védte igazát: és mégis mozog...¹⁶ Szász Domokosnál Jézus él, mert hatással van az emberre: vallása azért halhatatlan, mert szeretetet hirdet, márpedig a szívnek mindig szüksége lesz a szeretetre.¹⁷ A magvető saját fáradságos munkája nyomán jut el a bő termésig, de ilyen vívódásokon keresztül vezet Jézus követőinek is az útja.¹⁸ A páli levelek *en Kriszto* fogalmát hosszan fejtegeti, és arra a megállapításra jut, hogy azt nem lehet fizikailag értelmezni, kizárólag szellemi vonatkozásban mondhatjuk, hogy Krisztusban vagyunk. Az *en Kriszto* azt jelenti, hogy erkölcsileg újjászülettünk, más elvek, hajlamok és vágyak határozzák meg a jellemünket. Szász erre mondja, hogy él, szól és munkálkodik bennünk Jézus lelke.¹⁹

e) Feltámadás. Húsvéti prédikációiban kikerüli azt az útvesztőt, hogy a feltámadás csodáját megmagyarázza, és esetleg bizonyítékokkal védje meg az egyház dogmáját. Ki is jelenti, hogy őt nem a feltámadás mikéntje érdekli, hanem az emberekre gyakorolt hatása. Ez pedig nem más, mint elfogadni, hogy az igazság melletti kiállás szenvedéssel, gyanúsítással, rágalmazással jár. Jézus akkor is vállalta ezt a meghurcoltatást az igazságért, ha mindenki más elhagyta is.²⁰ A történeti Jézus meghalt, azonban a szelleme örök, s ebben az értelemben Jézus valóban él – feltámadása magyarázza az apostolok mártíromságát és az egyház létrejöttét. Jézus szellemiségében támadnak fel a halálból a Mózesek, Ábrahámok, Péterek, Jánosok, Mária Magdolnák stb.²¹ Szász cáfolja annak lehetőségét, hogy földi életünkben eljuthatunk a tökéletességre (bár ez a célunk). Az ember szerint, mint szellemi lény, befejezetlen alkotása a Teremtőnek, s ebből arra a követ-

¹⁵ Szász Domokos: Elvégeztetett. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/10), 74–75.

¹⁶ Szász Domokos: Örök harc. In: Molnár Lőrinc (szerk.): *i. m.* (II/36), 160.

¹⁷ Szász Domokos: Adventi beszéd. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/I), 5.

¹⁸ Szász Domokos: Jézus vallásának végcélja. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/7), 52.

¹⁹ Szász Domokos: Képesek vagyunk-e hivatalunk folytatására? In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/19), 160–163.

²⁰ Szász Domokos: Miről győz meg minket Idvezítőnk feltámadása? In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/11), 83–87.

²¹ Szász Domokos: Krisztus feltámadása. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/14), 103.

keztetésre jut, hogy a halál nem lehet az utolsó állomás, kell lennie valamiféle folytatásnak: ezt követeli az értelem, sejti a lélek és óhajtja a szív.²² A Jn. 14,18–23 verseit úgy értelmezi, mint Jézus feltámadásának legfőbb bizonyítéka: mi magunkban érezzük, bennünk él és munkálkodik.²³

Összegzés

Az egyháztörténelemben időről időre napirendre került a Fiú Isten kérdése, és ahogyan ehhez a kérdéshez viszonyultak, napjainkig hatóan meghatározza az egyes vallási irányzatok elhelyezkedését a világvallások, ill. szűkebb értelemben a keresztyénség palettáján. A muzulmánok Íszát prófétának tekintik, a zsidók hamis Messiásnak. Markión azt állította, hogy a kereszten csak egy látszattest halt meg, Arius pedig, hogy az Ige nem egylényegű (homouszion), hanem csupán hasonló (homoiouszion) az Atyával. Az Erdélyben kibontakozó ún. biblikus unitarizmus Jézusban a halandó embert látja, aki Istentől halhatatlanságot és isteni természetet kapott, de ő maga nem Isten. A 19. századi teológiai liberalizmus pedig a szociális érzékenységű, a műveltség legmagasabb fokára felfejlődő embert tisztelte benne, aki nemcsak a haszonelvűség vagy a törvény betartása szintjén gondolkodik és cselekszik, hanem képes lemondani saját jogairól mások javára, sőt az ellenségeit is szereti.

Szász Domokos hátrahagyott negyven prédikációja alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy Szász Domokos gondolkodásában Jézus kizárólag ember, jelentősége pedig kizárólag vallástörténeti és kultúrtörténeti hatásában mérhető. Jézus követendő példa ugyan, de arra a szellemi magaslatra, amelyet elért, nem isteni voltának, hanem kitartó, következetes és szeretetre épülő habitusának eredményeképpen jutott el, s ezt bárki más is Jézus nyomán elérheti. A vizsgált krisztológiai fogalmak (születés, istenfiúság, megváltás, feltámadás) egyikénél sem találunk egyezést a reformátori ortodox teológiával, viszont Szász Domokos vétőjogot ad a hit, sőt a Szentírás tekintélyével szemben is két olyan fogalomnak (lelkiismeret, ill. tudományos kritika), amelyek őt egyértelműen a korának megszokott liberális és racionalista teológusok táborába sorolják.

Külön említtem a kötetben 9. sz. beszédét, ez ugyanis azon kevés prédikációhoz tartozik, amelynek létezik egy kéziratos változata a kolozsvári PTI könyvtárában. Sajnos ez töredékes formában maradt meg: az expozé és az I. rész. A II.

²² Szász Domokos: Az Isten által élénk tűzött célelérésébe vetett hit. In: Molnár Lőrinc (szerk.): *i. m.* (II/23), 33.

²³ Szász Domokos: Krisztus feltámadása. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/14), 110.

egység (ami a kötetben 68–71. oldalon található) hiányzik belőle. Ez egy letisztázott kézirat, valószínű, hogy nem is Szász Domokos saját kezű írása, hanem már a nyomdai munkálatokra tekintettel készíthették egy azóta elveszett eredeti kézirat nyomán. A néhai püspök ugyanis sietve jegyzetelt, tollvonásai a gyorsírók stílusára emlékeztetnek, itt azonban kalligrafikus betűkkel találkozunk, nincsenek javítások sem a szövegben. Szükségessnek tartom megemlíteni ezt a részletet, mivel egy kétséget kizáróan eredeti dokumentum lenne igazán értékes a kutatás szempontjából. Ebben a beszédben ugyanis a témánk szempontjából fajsúlyos kijelentéseket találhatunk. Szász kétségbe vonja a helyettes elégtétel anselmusi értelmezését:

„Istenem, egynéhány nap alatt mennyit kelle szenvednie! Miért? Sokféleképpen próbálták kimagyarázni. Mondták s mondják azért, mert az igazságos Isten nem bocsáthatott meg másként az emberi nemzetnek csak úgy, ha egy ártatlan annak minden bűneit kibűnhödi. Nem! Avagy igazságos volna-e Isten, ha az én bűnömért egy olyant büntetne, aki azokban semmi tekintetben nem részes? Mondták s mondják, hogy ama nagy lelki küzdelmeknek, melyeken a Gecsemáné-kertben keresztülment, oka az volt, hogy akkor az egész emberi nemzet minden bűnei büntetésének egész terhe az ő lelkére nehezült. Ám mondják! Én ezt nem értem, s meg sem is próbálom ez alkalommal az isteni végzés és a világkormányzás titkait fürkészni.”²⁴

A kézirat alátámasztja a (fent idézett) nyomtatásban megjelent szöveget, s az egyetlen feltűnő eltérés nem a két szöveg tartalmában jelentkezik, hanem egy vélhetően nyomdatechnikai (tördelési?) hiba eredménye: a kötet 64. oldalának a folytatása a kézirat szerint a 66. oldal első bekezdése lenne, és a kézirathoz képest úgy tűnik, a nyomtatott szöveg 65–66. oldalán logikai összefüggés nélkül keveredetek össze a bekezdések.²⁵

²⁴ Szász Domokos: Jézus a Gecsemáné kertjében. In: Szász Károly (szerk.): *i. m.* (I/9), 63.

²⁵ Lásd: Szász Domokos *kéziratos hagyatéka*, s. n., PTI Könyvtára, Kolozsvár. A kéziratot anyagból szeretném még kiemelni a *Te vagy-e az?* c. homíliát (1861, adventi időszak), amelyben a Mt 11,2–10 alapigét fejt ki, s a mindenkori kételkedést Keresztelő János kérdésével közelíti meg. Kijelenti, hogy a Jézusban nyert üdvösség nem arra való, hogy kezeinkkel tapogassuk, vagy szemünkkel lássuk, hanem hogy szívünkben érezzük. A kételkedők János példájából okulva maguk is követeket küldhetnek Jézushoz, kérdést intézhetnek hozzá, választ remélhetnek tőle. Ezek a követek: szívünk óhaja, lelkünk szomja és értelmünk kérése. Ebben a beszédben ugyan nem feszegeti a dogmatika határait, viszont várákozásaink dacára elmarad a kategorikus megválaszolósa annak, hogy Jézust milyen értelemben tekintsük Messiásnak.

Hogy megértsük, miért olyan rendkívüli Szász Domokos állásfoglalása, Kálvinhoz folyamodunk. A helyettes elégtétel tana olyan keresztyén alapigazság, ami Kálvinnál kristálytisztá álláspontot tükröz: a bűnesetig Éden egy olyan „mintaiskola” volt, ahol az ember megtanulhatta a kegyességet, s amelyből egyenes út vezetett az örök életbe és a tökéletes boldogságra. Ádám bűne – amit Kálvin lázadásnak nevez – azonban megvakítja az elmét, így a természetből és a teremtet világból már nem tudjuk megismerni Istent, közbenjáróra van szükségünk. Ez a közbenjáró Jézus Krisztus, aki bűneinkért engesztelést szerzett.²⁶

Az erdélyi református teológiai irodalomban Tavaszy Sándor 1932-es dogmatikája cáfolja, hogy a vallástörténeti kutatások és a történeti Jézus ismerete alkalmas lenne a hitébresztésre, s rámutat, hogy a 19. századi teológusok Jézus személyének olyan mértékű relativizálásához jutottak, amely a legóvatosabb becslések szerint is vallási szkeptikussá tette a társadalom jelentős hányadát, s még a két világháború közötti időszakban is éreztette hatását: a vallási szinkretizmus irányába tolva a keresztyén gondolkodást. Az egy személyben valóságos Isten és valóságos ember Jézus nélkül sem a kijelentést, sem a teremtető Atyát nem lehet megismerni. Tézisei világossá teszik, mekkora szakadék választja el egy mástól Szász Domokos Jézus-képét a biblikus keresztyén teológiától:

„[...] a történet nem lehet a hitnek sem forrása, sem alapja, mert a hit nem több, hanem minőségében más, mint a történet [...] Alkalmazva ezt: Jézus Krisztust ismernünk kell a történetben, de nem a történeti-emberi természete szerint, hanem istensége szerint. [...] A Jézus Krisztus személyének a megismerésében a hit kell vezesse a történetet, és sohasem megfordítva, mert különben vagy megoldatlan probléma marad, vagy pedig mítosszá válik.”²⁷

²⁶ Kálvin János: *Institutio. A keresztyén vallás rendszere*. Ford. Buzogány Dezső, I., Kálvin Kiadó, Budapest 2014, 255–256.

²⁷ Tavaszy Sándor: *Református keresztyén dogmatika*. Második kiadás, Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 2006, 188–189.

Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theologiai Fakultáson (1895–1948)

Az erdélyi teológiai gondolkodás formálódását a 20. század folyamán a személyi változások és szellemi irányzatok mellett a politikai élet alakulása is jelentősen meghatározta. A kolozsvári református fakultás indulásakor változatos szellemi arcú tanári kar kezdte meg a lelkészképzést az új intézetben. Ebben az „új seprő jól seper” állapotban a gyakorlati teológiát is megtermékenyítették az egymás mellett ható, egymást kiegészítő szellemi áramlatok. Azonban a későbbiekben bekövetkezett személyi változások, Trianon, a második bécsi döntés, a tanári gárda négy tagjának 1948-ban történt kényszer-nyugdíjaztatása, majd az 50-es évek végén elkezdődő, két évtizedig tartó zavaros helyzet azt eredményezték, hogy sem a teológiai élet egészét, sem azon belül a gyakorlati teológia formálódását nem lehet egységes folyamatként értelmezni.

19. századi előzmények

A 19. század első felében a négy erdélyi kollégium, a nagyenyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi kollégium feladata volt a lelkészképzés. A képzés időtartama két év volt, kollégiumonként egy-egy tanárral. A kollégiumokban egységes volt a tanmenet: egy elemi és nyolc középosztály után következett a hat osztályból álló főiskolai tagozat, amelyet két filológiai, két filozófiai és jogi, valamint két teológiai évfolyam követett. 1840-től a jogászhallgatók tanulmányaik végeztével a királyi táblához kerültek joggyakornoknak (kancellaristá-

* Kurta József (Szatmárnémeti, 1978.) lelkész, főkönyvtáros. Tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte, 2001-től ebben az intézményben dolgozik. 2004-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának hallgatója, 2010-ben abszolvált. 2004-től a Romániai Református Egyház Liturgiai Bizottságának, 2013-tól az Erdélyi Református Egyházkerület Parókiális Könyvtári Bizottságának tagja. Kutatási területei: az erdélyi református liturgia elvi és történeti kérdései, erdélyi protestáns könyves kultúra, könyv-, könyvtár- és könyvkötéstörténet.

nak), a kétéves teológiai képzést csak a lelkészi pályára készülők végezték el. A tantervben a filozófia, jog és teológia szakok elkülönültek ugyan, de teológiai tárgyakat a filológiai és filozófiai tagozaton is tanítottak (az előbbin héber nyelvet, az utóbbin exegézist és enciklopédiát), majd 1842-től bevezették a jogi karon az ún. *népszerű teológia* oktatását. A lelkészképzés gyakorlati részeként előbb 1839-ben Marosvásárhelyen, majd 1846-tól a másik három kollégiumban is felállították a prédikatori gyakorlati intézetet vagy *theologicum seminariumot*, ahol a végzett (jurátus) és a még tanuló teológusok homiletikai, liturgikai gyakorlatokat tartottak, prédikáltak, ill. egymás prédikációit bírálták.¹

Teológiai nézeteit tekintve a kort Nagy Géza jellemzése szerint a „racionális szupranaturalizmus” jellemezte. Ez magába olvasztotta a racionalizmus és a liberalizmus felfogását, és uralta hosszú évtizedekig az erdélyi teológiai szemléletet a *maga megalkuvó, az üdvényeket elmagyarázó, bizonytalan formájában*.² A hitvallás-ellenesség, a felekezeten felüli vallásosság érvényességének hangsúlyozása, az irracionális érvek kritikus mellőzésével magyarázott hitelvek a teológiát vallástudománnyá degradálták, az élő hitet pedig az emberi érzelmek „kedélyes” éberresztésére cserélték.

A század második felében kezdődött meg a teológiai oktatás központosításának, korszerűsítésének hosszú évtizedekig húzódó folyamata. Ez végül 1895-ben egy új lelkészképző intézmény létrejöttét eredményezte Kolozsváron, melynek tanrendjében a gyakorlati teológia fokozatosan vezető helyet foglalt el.³

A gyakorlati teológiai tanszék felállítása az új fakultáson

1894. március 29-én Szász Domokos püspök az egyházkerületi közgyűlésen az Igazgatótanács tevékenységéről szóló beszámolójában néhány indítványt is megfogalmazott. Ezek között az új fakultás tanári karának alkalmazására nézve is javaslattal állt elő. Arra kérte a közgyűlést, hogy az addigi gyakorlattal ellentétben a fakultás sajátos helyzetére való tekintettel tekintsen el a tanári állások pályázat és választás útján való betöltésétől, hanem a külföldi példák alapján meghívással töltsék be azokat. Javaslatát a közgyűlés elfogadta, megbízta az Igazgatótanácsot, „hogy a rendes eljárás kivételes mellőzésével, a theol. fakultásnál

¹ Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Kolozsvár 1995, 12.

² Nagy Géza: *i. m.* 12.

³ Nagy Géza: *i. m.* 13–24.; Buzogány Dezső: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás létrejöttének rövid története*. In: *Akik jó bizonysgot nyertek*. Kolozsvár 1996, 5–22.

szervezett 5 rendes és 2 docensi állást püspök aa. ajánlatára, a legkiválóbb szak-
erők tekintetbevételével meghívások, s amennyiben ennek szükségessége fennfo-
rog, külön-külön megegyezés útján töltse be.”⁴

Molnár Albert (1849–1901)

Az Igazgatótanács Szász Domokos tanácsára a gyakorlati tanszék feladatai-
nak ellátására Molnár Albert marosvásárhelyi lelkészt kérte fel. Molnár Albert
viszonylag rövid ideig, a fakultás 1895-ös évi indulásától 1901-ig töltötte be a
gyakorlati tanszékét. A fakultás tanári karának ismertetőjében az 1985-ös Értesí-
tő a következő életrajzt adja:

Molnár Albert „a gyakorlati teológia ny. r. tanára. Középiskoláit Marosvá-
sárhelyt, a teológiai tanfolyamot Nagy-Enyeden végezte. Majd Marburgban
két, Lipcsében egy s Utrechtben szintén egy fél évet töltött. Tanulmányai vé-
geztével előbb Marosvásárhelyt, majd Budapesten a Szőnyi intézetben tanár-
kodott. Azután Mező-Sámsondon, később Marosvásárhelyt lett lelkész. Innét
hívatott meg a fakultás gyakorlati teológiai tanszékére. Irodalmi munkásságát
Fortlage pszichológiai és bölcsészeti értekezései egy nagy részének lefordításá-
val és közrebocsátásával kezdte meg. Egyéb tanulmányai: »A drámai költé-
szetről«, »A tragikai bűnről« és »Oedipos Kolonosban«. Kitűnt a »Prédikatori
tár«-ban s a »Kalászkok«-ban megjelent egyházi beszédei és imái által. Tagja az
EMKE-nek.”⁵

A fakultás munkaprogramja alapján a liturgia és a cura pastoralis két évente
váltotta egymást a tanmenetben.⁶ A harmad- és negyedévesek összevonva hall-
gatták. Az Értesítő szerint a liturgia a „kötelezett tantárgyak” közé tartozott,
heti két órában oktatta Molnár Albert nyilvános rendes tanár pénteken 10–11,
szombaton 11–12 óra között a IV. tanteremben.⁷ Az 1896–1897-es tanév értesí-
tőjében *a teológia szakon végzett (!) tananyagban* a liturgia a következő felosz-
tásban szerepel: *elvi rész; az istentisztelet alkatelemeiről és az isteni tiszteletről mint*

⁴ A jegyzőkönyvet idézi Buzogány Dezső: i. m. 24.

⁵ Az Erdélyi Ref. Egyházkerület Teológiai Fakultásának Értesítője az 1895–96. iskolai évről.
Szerk. Kenessey Béla. Kolozsvár 1896. (A továbbiakban Értesítő, az adott évszám megadásával.)
14–15. Részletes életrajzát lásd: Kelemen Attila: Molnár Albert 1849–1901. In: *Akik jó bizony-
ságot nyertek*. Kolozsvár 1996, 54–64.

⁶ Az Értesítők alapján a homiletikát és a szónoki gyakorlatot minden évben oktattak.

⁷ Értesítő 1895–1896, 17., 50.

szerves egésze szőlő rész.⁸ Az első lelkészképesítő vizsga anyagába a szónoklati gyakorlatot, a második lelkészképesítő vizsgájába a liturgikát vették fel, ez utóbbit a homiletikával, katekétikával és cura pastoralisszal együtt.⁹

Molnár Albert mindössze hat évet taníthatott halála előtt, azonban a rendelkezésére álló idő alatt sikerült megírnia homiletika- és liturgikajegyzeteit. A kéziratok részletes teológiai feldolgozása még hátravan, de első átfutásra is egyértelmű, hogy a liberális teológia hatása alatt születtek. Sajnos egyik kézirat sem jelent meg nyomtatásban. Homiletika-kéziratáról Nagy Károly tanártársa 1906-ban kelt írása tudósít:

„Molnár Albertnek theol. tanársága 6-dik évében, éppen akkor hullott ki a toll a kezéből, amikor tanítványai számára kiadandó »Homiletiká«-ja kéziratait rendezgette. Ugyancsak akkor foglalkozott azzal a gondolattal, hogy prédikációinak egy kötete kiadásával gyakorlati illusztrációkat adjon homiletikai elvei keresztülvitelére. Mindkét céljában megakadályozta kora halála, a magyar protestáns teológiai irodalom nagy kárára. Homiletikája nem maradt annyira előkészített állapotban, hogy kiadására gondolni lehetett volna.”¹⁰

A kéziratot minden valószínűség szerint a katedrán Molnár Albertet követő tanárok haszonnal forgatták, egy külső borítópapírra írt megjegyzés szerint későbbi utódjánál, Gönczy Lajosnál is volt egy ideig. Sajnos az idők folyamán a hosszú, krétázott ívekre írt jegyzetek számozatlan lapjai összekeveredtek, részben elvesztek. A feldolgozást nehezíti Molnár Albert nem hétköznapi olvashatatlan kézírása is. A homiletikajegyzete jelenleg a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található, ahová Molnár Albert özvegye juttatta el több más irománnyal, többek között a liturgikajegyzet kéziratával együtt.

A liturgikajegyzete a homiletikához hasonlóan rendezetlen, sőt az utódok keze nyomán rendetlen papírhalmazzá vált. Ravasz Lászlónak a későbbiekben idézett visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Nagy Károly a Molnár Albert jegyzetei alapján adta elő a liturgikát a hallgatóknak, majd vélhetőleg a homiletikajegyzet-höz hasonlóan Gönczy Lajoshoz került a kézirat.

⁸ Értesítő 1896–1897, 33.

⁹ Értesítő 1895–1896, 58.

¹⁰ Nagy Károly: Az I. kiadás előszava. In: Molnár Albert: *Egyházi beszédek, orációk, imák*. Kolozsvár 1927. V.

Interregnum (1901–1907)

A Molnár Albert korai halálával megürült katedrát megfelelő szakember hiányára hivatkozva nem hirdették meg, hanem a tanári kar tagjai vállalták fel a gyakorlati teológia oktatását. Ezekről az időkről Ravasz így emlékezik:

„[...] a gyakorlati teológia nagyon mostoha elbánásban részesült. Molnár Albert tanszékét nem töltötték be; tantárgyait a tanárok maguk között osztották fel. Mivel a tanárok még saját szaktárgyaik tanulmányozására sem tudtak elég időt fordítani, mennyivel könnyebben vették a gyakorlati teológiát, ezt az elhanyagolt hamupipőként. Kenessey adta elő a homiletikát Kovács Albertnek egy régi jegyzete alapján (amelyikből ő is tanult a nyolcvanas évek elején); Nagy Károly a liturgikát Molnár Albert jegyzete alapján; Pokoly a cura pastoralis és a katechetikát a Csiky Lajos jegyzete alapján. Különösen az utóbbiakat néztük le tartalmatlanságuk miatt. Csak az békített ki velük, hogy nagyon rövidke voltak. A cura pastoralis pl. alig 35 kézíratos oldal.”¹¹

A liturgikaórákat Nagy Károly, a rendszeres teológia és vallásbölcselet tanára vette át, és ő vezette az első- és másodéven a szónoklati gyakorlatot is. Bár a tananyag továbbra is a Molnár Albert liturgika-kézirata maradt, a tanmenet is megváltozott, az eddigi heti két óra helyett heti egy órára csökkent az óraszám. Az órákat ezután is a harmad- és negyedévesek látogatták.

Az Értesítők szerint az 1903–1904-es és az 1905–1906-os tanévben sem a cura pastoralis, sem a liturgika nem szerepelt a tantervben. A következő tanévben a liturgika ismét a tananyag része lett: „általános, elemi és alaki rész. Heti 1 órán III–IV. éveseknek.”¹²

Molnár Albert és Nagy Károly szabadelvű teológusok voltak, és ízig-vérig transzylvánusok – írta Ravasz az emlékezéseiben.¹³ Mindketten a liberális teológiai irányzat képviselői voltak, akikről Ravasz bár tisztelettel emlékezett, de megjegyezte, hogy

„hibájuk volt, hogy nem tudtak és nem tanultak eleget, mint a magyar teológiai tanárok általában. Hirtelen érte az elhívás Molnár Albertet egy gyülekezet szolgálatából; (...) Nagy Károly enyedi [lelkész volt]. Ezeknek idejük sem volt alapos előkészületet végezni.”¹⁴

¹¹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest 1992. 81.

¹² Értesítő 1906–1907, 22.

¹³ Ravasz László: i. m. 74.

¹⁴ Ravasz László: i. m. 72–73.

Nagy Károly 1907-ig tanította a liturgikát. Ebben az évben a májusi egyházkerületi közgyűlésen betöltötték a fakultás kézen-közön ellátott gyakorlati tanszékét.

Ravasz László (1907–1921)

Ravasz László 1907 szeptemberében foglalta el a tanszéken a rendes tanári állást.¹⁵ Tanárkodásának kezdete arra az időszakra esett, amikor

„a Szentírás buzgó tanulmányozása alapján elmélet és gyakorlat, teológia és egyházkormányzat, kegyesség és építő munka mind összefogtak Krisztus uralmának az itteni egyház életében való megvalósítására.”¹⁶

Róla utóda, Gönczy Lajos emlékirásában megkülönböztetett tisztelettel emlékezik:

„Vele új idő kezdődött a teológián. Legelső sorban azért, mert mint fiatal tanárra legújabb teológiai irodalom felhasználásával új kurzusokat írt és a homiletika és a liturgika, valamint a gyakorlati teológia többi diszciplínái hamupipőke sorjukból előbbre kerültek, komoly teológiai tudományokká lettek. A Molnár Albert halála utáni időben, amikor kézen-közön látták el az üresen hagyott gyakorlati teológiai tanszéket, bizony nagyon megvékonyodtak annak diszciplínái, mellék tantárgyakká süllyedtek, amelyekkel nem sokat kellett törődni. Ravasz hatására fordult az ifjúság érdeklődése a gyakorlati teológia felé.”¹⁷

Ravasz gyakorlati teológiai munkásságára jellemző volt az újszerűség, amely az elődök gondolkodását még kevésbé jellemezte. Homiletikai elveit részletesen összefoglalta 1915-ben megjelenő fő művében.¹⁸ Liturgikai felfogására nézve egy 1921-ben, könyomatos másolatban terjesztett *Liturgika* kurzust ismertetünk a továbbiakban.

¹⁵ Kozma Zsolt: *Ravasz László erdélyi indulása*. In: uő: *Önazonosság és küldetés*. Kolozsvár 2002, 99–104.

¹⁶ Nagy Géza: *i. m.* 218.

¹⁷ Gönczy Lajos: *Önéletírás*. Datálatlan gépirat. 74–75.

¹⁸ Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*. Református egyházi könyvtár XI. [A továbbiakban: Ravasz 1915] Pápa 1915. A gyakorlati teológia felosztása e mű 6–8. lapján olvasható. Az előszóban elmondja, hogy a *Homiletikát* is *tankönyvnek* szánta, amely e tudományát akkori állása szerint rendszeresen feldolgozza. Vö. Ravasz 1915. V.

A teológiai tudományok „ágaztatása” során Ravasz a gyakorlati teológia alaptudományának az ekkleziasztiikát tette meg, ennek pedig három ágtudományát különböztette meg:

1. az oikodometika, vagyis a hitben való épülés tana,
2. az agapétika, vagyis a szeretetmunkásság tana,
3. a paideütika, vagyis az egyház reprodukálásának tana.

Minket a dolgozat tárgya alapján az első rész, az oikodometika vagy manapság használatos nevén a *gyülekezetépítés* érdekel. Ezt két részre ágaztatta: az állandó formáinak tana a liturgika, a változó tartalmának tana a homiletika. Ravasz László az igehirdetésről mint központi *kultusztevényezőről* beszélt, megállapítva, hogy *a protestáns igehirdetésnek szükségképpen istentiszteleti aktusnak kell lenni, vagyis az igehirdetés már maga is kultusz*. A kultusz központi mozzanatának az Isten és ember találkozását tartja, amely találkozás *a hiányérzet és a pótlék mint mennyei jó összeolvadásából támad, csakis a az ígéről való bizonyágtétel, azaz az igehirdetés által mehet végbe*.¹⁹

Kurzusában a liturgika tudományát leíró és előíró tudománynak mondja, amely *értéktudomány, mert az írja elő, hogy milyennek kell lennie az istentiszteletnek, hogy az teljes és építő legyen*.²⁰ Elvi, alaki és anyagi részre osztotta a tudományát.

Az első, elvi részben a kultusz teurgikus és jogi fogalmát, racionalisztikus és metodisztikus felfogását, valamint kifejező cselekvés mivoltát tárgyalja. Az ezeket követő rész témája *a kultusz mint művészet*. Megállapítja, hogy

„a kultusznak mint kifejező cselekménynek szükségképpeni formája a művészet, ennél fogva a kultusz egyedül kollektív műtárgy, másfelől, mint ilyen, magába foglalja a hozzá alkalmazkodó művészeteket.”²¹

Ebből fakad a kultusszal kapcsolatos elvárása is, mely szerint az egy műalkotáshoz hasonlóan legyen *egységes, eleven és tagozott*. Ezek a gondolatok köszönnek vissza a néhány éven belül megjelent, általa szerkesztett istentiszteleti rendtárásban, amelynek bevezetőjének zárómondatában fogalmazta meg az ezen a téren elért előbbre lépést:

„Nem tudta ez a könyv megoldani mindazon kérdéseket, amelyek liturgiáinkal kapcsolatban előttünk állanak, de hiszem, hogy óriási lépéssel viszi köze-

¹⁹ Ravasz László 1915, 241–245.; Uő: *Liturgika* 38.

²⁰ Ravasz László: *Liturgika* 5.

²¹ Ravasz László: *Liturgika* 11.

lebb a magyar református egyház liturgiáját az egység, tisztaság, vallásos mélység, konfesszionális igazság és művészi szépség eszménye felé.”²²

A kultusz feltételének tárgyalásakor kijelenti, hogy az *eleve egyházi*, tehát elengedhetetlen feltétele a közösség, formája pedig a családiasság.²³ Pál apostol tanítására utalva állapítja meg, kultusz hatása az *építés*.²⁴

A következő nagyobb rész a protestáns kultuszról szól, összevetve a pogány, zsidó és katolikus kultuszokkal, valamint a lutheránus egyház liturgiájával. Ez utóbbival kapcsolatban kifejti, hogy a református liturgiát a lutheránussal szemben a radikálisság és a puritánság jellemzi. Ez utóbbi kifejezést nem magyarázza külön, de a szövegösszefüggésből kiderül, hogy egyszerűséget ért alatta, és nem a 17. századi puritánokkal való abszolút azonosságot.

A második főrész a kultusz anyagi részét tárgyalja, kezdve az istentisztelet alkotó részeivel a következő sorrendben: imádság, egyházi ének, bibliaolvasás, hitvallás, ünnepi szólamok, prédikáció. A sort a *symbolum* zárja. Véleménye szerint

„mivel a protestantizmus csak olyan kultuszt ismer el, amely a gyülekezettel eleven közösségben élő Istentől való függésének a kifejezése, ennél fogva a kultuszban csak olyan *symbolumok* használhatók, amelyeket ige kísér, és amelyek az igének természetes példái.”²⁵

Elveti tehát pl. a keresztség szokását mint szimbolikus cselekményt, mivel nincsen igei alapja, és a keresztség és úrvacsora külső lefolyását hozza fel példának.

A továbbiakban az istentiszteletek anyagi alkotórészeit tárgyalja. A térbeli alkotórészek bevezetőjében szükségesnek ítéli a határozott formákat, mert nélkülük nincsen állandó tartalom, viszont leszögezi, hogy a forma csak a tartalomért van. A templomról szóló részt kétoldalas, művészi illusztráció teszi gazdagabbá. A templomépítészeti stílusok tárgyalása után rátér a protestáns templom jellemzőinek bemutatására. Célszerű, modern épületben gondolkodott, amely patkóalakú, centrális liturgikus térrel rendelkezik, központjában a szószékkel és az úrasztalával, és amely magában foglalja a gyülekezet minden intézményének helyiségeit, a lelkészi és kántorlakáson kívül a presbitérium tanácstermét, még a

²² *Ágenda*. Szerk. Ravasz László. Budapest 1927, 5.

²³ Ravasz László: *Liturgika*, 16.

²⁴ Ravasz László: *Liturgika*, 18.

²⁵ Ravasz László: *Liturgika*, 38.

parókiális könyvtárát is.²⁶ A részt az istentiszteleti eszközök rövid bemutatása zárja.

Újabb nagyobb lélegzetű részben az istentisztelet *idejével* foglalkozik. A vasárnap és az egyházi év a fő témája ennek a fejezetnek.

A harmadik főrész, az *alaki rész* foglalkozik a liturgia történetével.²⁷ Az apostoli kor után a középkori liturgiát mutatja be, majd a keleti egyház liturgiáját követően a mise kritikája következik. Luther, Zwingli és Kálvin liturgiája után kapott helyet az anglikán egyház istentiszteleti életének bemutatása. A fejezetet a magyar reformátusok liturgiájának az ismertetése zárja.

A kurzus felosztásába itt egy hiba csúszott, a 74. oldalon ismét az *Alaki rész* főcím szerepel. Ezt a fejezetet *A mi istentiszteletünk* című, másfél oldalas bevezető készíti elő. Ebben az általános alapelvek ismertetése után háromféle istentiszteletet különböztet meg: *igehirdetés (!) (homileitkai), sákramentumos és szimbolikus*.

Felosztásában a *homiletikai istentisztelet* lélektani alkotóelemei a következők:

1. a vallásos hiányérzet kifejezése,
2. a hiánypótló képrendszer bemutatása,
3. a kielégülésből támadt öröm kifejezése.²⁸

Teológiai alkotórészei:

1. a váltságra szorultság kifejezése,
2. a megváltó üdvakarat manifestálása,
3. az istenfiúságból következő hálás és magát újra felszentelő áldozatos magatartás.

Még további két szempont (a valláspszichológiai és a „műalkati”) tárgyalása után megállapítja:

„Ennélfogva [a] mi istentiszteletünkben is meglesz az bizonyos hármasság, amelyet a keresztyén alapélményben is megtalálunk: megtérés, újjászületés, megszentelődés; az üdvtörténetben is megvan: előkészítés, megalapítás, véghezvitel stb., amit rendkívül finoman és elmésen fejtett ki Novák Lajos »Istentiszteleti rendtartás a magyar református keresztyén egyházban« c., s a Konvent megbízásából készített javaslatában (Sárospatak, 1905.).”²⁹

²⁶ Ravasz László: *Liturgika*, 39–49.

²⁷ Ravasz László: *Liturgika*, 57–73.

²⁸ Összhangban az első, elvi részben kifejtett theurgikus felfogás tisztázásával.

²⁹ Ravasz László: *Liturgika*, 75–76.

A következőkben Ravasz bemutatja és elemei sorrendjében magyarázza egy tervezett istentisztelet rendjét:

1. Fohász
2. Invokáció
3. Bibliaolvasás
4. Közgyónás és feloldozás
5. Derekas ének
6. Imádság
7. Textusfelvétel, prédikáció
8. Ének
9. Nagyimádság
10. Miatyánk
11. Áldás
12. Hirdetések, felhívások
13. Ének

Ezek után két mintaimádságot közöl Ravasz, *mindkettő százados hugenotta termék, átszőve Kálvin-reminiszcenciákkal.*

A homiletikai istentisztelet bemutatása után a sákramentumos istentiszteletek következnek, a keresztelés és az úrvacsorás istentisztelet. Az előbbi esetben megállapítja, hogy *minden keresztelési ágendában lényeges dolgok a szereztetési ige és üdvigéret, hitvallás és fogadalomtétel. Ezek nélkül nincs keresztelés, csak társaságos és ünnepélyes gyermekfűrösztés.*³⁰ A keresztelés helye a templom, és mivel problematikusnak tartja, hogy a kisgyermekkel a család végigül egy homíliás istentiszteletet, javasolja, hogy az egy időben született gyermekeket egy ünnepi istentiszteleten kereszteljék a szülők, keresztszülők és a gyülekezet jelenlétében, és ennek témája az újjászületés, a keresztség dogmatikuma lenne. Kiköti, hogy *a keresztelési beszéd lehetőleg textusos legyen, de mindig tételes.*

Ravasz kifejezőmódja még az előző kor racionális-liberális teológia szófordulatait használja, de szemlélete és teológiája már előremutat a 30-as, 40-es években tetőző missziói-építő irányra.

Ravasz szakirodalmi munkássága és az 1915-ben általa indított Az Út folyóirat a fakultás falain túlra is elvitte új szemléletű gyakorlati teológiai elveit.

³⁰ Ravasz László: *Liturgika*, 82.

Gönczy Lajos (1926–1948)

Sokan sokféleképpen fogalmazták meg azokat a teológiai folyamatokat, törénéseket, amelyek Erdély olvasztótégelyében az adott korban lezajlottak.³¹ Kozma Zsolt megállapítása, hogy nem annyira az éles korszakhatárok vagy a politikai és társadalmi változások hatása, még csak nem is a nyugati keresztyén teológia befolyása határozta meg ezt a kort, hanem az Erdélyben katedrát betöltő személyiségek gondolkodása.³² Ezt a gondolatmenetet követve Gönczy Lajos neve és hatása eltörpül az olyan személyiségek mellett, mint a rendkívüli hatással bíró Böhm Károly, Schneller István (akik bár nem voltak teológusok, mégis több mint egy évtizedre meghatározták az erdélyi teológiai gondolkodást), Kenessey Béla, Kecskeméthy István, Bartók György, Ravasz László, Makkai Sándor, Tavaszy Sándor. Ő nem alkotott önálló teológiai rendszert, miként tette Ravasz vagy Makkai, mégis az 1926–1927-es tanév megnyitóján tartott, *Az én szolgálatom* című székfoglalójában – amelyet *Az Út Tudomány és Világnézet* című rovatában, a fakultás pedig az Értesítőben egyaránt közölt – nemcsak saját teológiai, nevelői célkitűzését határozta meg, hanem a gyakorlati teológia viszonyát is meghatározta a teológiai diszciplínák között. Az addig uralkodó vallástudománnyal szemben a kijelentésen alapuló teocentrikus teológiát, az ige megismerését és alkalmazását, a konfesszionális meghatározottságot látta feladatának komoly nevelői munkájával a teológusközösség gyülekezetébe bevinni.³³ Jellemző, hogy azokat az értékeket sorolja fel, amelyeket az újreformátori teológia a húszas évek második felétől kezdődően kezdett felfedezni és alkalmazni: a barthi teológiában hangsúlyos kijelentés-központúságot, a pietizmusra jellemző mély biblicitást, a hitvallásokhoz való visszatérést, és a közösségformálást.³⁴ Beszédében kijelölte a gyakorlati teológia helyét a teológiai tudományok között és viszonyát azokhoz. Egyik legjelentősebb, a dialektika teológia szellemiségében fogant

³¹ Pl. az *Akik jó bizonyosságot nyertek* c. kötet szinte minden életrajza ugyanakkor korrajz is, az illető professzorokat az adott teológiai élet és gondolkodás receptoraként és formálójaként mutatja be.

³² Kozma Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle. In: *Önazonosság és küldetés*. Kolozsvár 2001. 115–116.

³³ Gönczy Lajos: *Az én szolgálatom*. In: *Az Út*. 1926, 210–220.; *Értesítő* 1926–1927, 8–18.

³⁴ Ezeknek a jellemzőknek, és a hozzájuk tartozó vonatkozó irodalomnak pontos számbavételét lásd: Kozma Zsolt: A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle. In: *Önazonosság és küldetés*. Kolozsvár 2001, 117–121.

gondolatában a teológia feladatát Karl Barth és Friedrich Gogarten teológiai felfogásának tükrében fogalmazza meg:

„a gyakorlati teológia, amely eddig csak megtűrt, de nem egyenlő társként húzódtott meg a vallástudomány három fő ágának árnyékában, döntő jelentőséget nyer, mert a theológia nem egyéb, mint az Ige megismerése és alkalmazása.”³⁵

Ezzel a gondolattal Ravasz László felfogását vitte tovább a gyakorlati teológiai oktatás terén, viszont míg Ravasz szerint a *gyakorlati teológia az anyaszentegyház élettana, mely normák gyanánt az egyház életének törvényeit írja le és elő*, addig Gönczy szemléletében a teológia, így a gyakorlati teológia is a kijelentésnek, Isten igéjének *megismerése és alkalmazása*.³⁶

Gönczy Lajos dési lelkészisége idején, 1920. június 28-án szerzett magántanári oklevelet.³⁷ 1923. január 1-jétől a teológiai fakultás előljárósága felkérte az évek óta betöltetlen újszövetségi tanszék helyettesi állásának elfogadására.³⁸ Kezdetben görög nyelvet és újszövetségi irodalomtörténetet tanított, később filozófiai szemináriumot vezetett.³⁹ A Nagy Károly püspök 1926 februárjában bekövetkezett halálával megüresedett püspöki székbe az egyházkerületi közgyűlés Makkai Sándort választotta meg.⁴⁰ Makkai kilépésével megváltozott a fakultás tanári karának felállása: a megüresedett rendszeres teológiai tanszéket Tavasz Sándor, az újszövetségit ideiglenesen Maksay Albert, az eddig Tavasz által betöltött

³⁵ Nagy Barna: *A teológiai módszer problémája az úgynevezett dialektika teológiában*. [Budapest] 1936, 19–29.

³⁶ Ravasz László 1915. 7. Gönczy meghatározása eltér a Makkai Sándor által képviselt szemlélettől is, aki a gyakorlati teológia centrumába az egyházat, ill. az arról szóló tant, az ekléziasztikát helyezte. Vö. ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Kolozsvár 2000, 53.

³⁷ Életére és tanulmányaira nézve lásd: Kurta József: 20 éve halt meg Gönczy Lajos. In: *Az Út*. 2006, 37–21. Uő: 120 éve született Gönczy Lajos. In: *Református Szemle*. 2009. 493–512.

³⁸ „Már említettem, hogy a dési munkámat megnehezítette és zavarta az, hogy már a következő esztendő, azaz 1923. január 1-jétől kezdődőleg a kolozsvári teológiai fakultás felkért az újszövetségi tanszék helyettesítésére. Hetenként csak egyszer, pénteken kellett bemennem Kolozsvárra és azalatt megtarthattam a heti 5, majd 8 órát úgy, hogy reggel mentem, és este hazajöttem. Igen fárasztó volt, mert reggel már 8 órára Kolozsváron kellett lennem, és este 11 óra felé voltam otthon.” Önéletírás 207.; *Értesítő* 1920–21, 6.; *Értesítő* 1922–23, 4. Az *értesítő*ben az önéletírástól eltérően február elseje szerepel a meghívás időpontjaként.

³⁹ *Értesítő* 1923–24., 4.; Nagy Géza: *i. m.* 163.

⁴⁰ ifj. Fekete Károly: *i. m.* 24.

egyház történeti katedrát pedig Nagy Géza töltötte be helyettesként. Gönczy önéletírásában ezt olvassuk:

„Engem pedig a filozófiai-pedagógiai tanszékre választottak meg rendes tanárnak oly módon, hogy ténylegesen a gyakorlati teológiának az istentiszteletre vonatkozó tárgyait: a liturgikát, a homiletikát, és az ezekkel kapcsolatos gyakorlatokat kellett tanítanom. Magát a filozófiát és pedagógiát meghagyták továbbra is Tavasz és Imre Lajos kezében. Ha Tavasz Sándor esztendőkkel azelőtt, Nagy Géza pedig velem egy időben nem vállalkozott volna más tanszék ellátására, mint ami az eredeti szakjához tartozott, én sem szántam volna rá magamat ennek a feladatnak a vállalására. Késztetett az is, hogy láttam, nincs más, akivel ezt a munkát el lehetne végezteni, mert nem volt más utánpótlás. Sok-sok éjszakába nyúló munka, nagy erőfeszítések kellettek ahhoz, hogy a rám bízott feladatnak meg tudjak felelni.”⁴¹

Imre Lajos önéletírásában úgy emlékszik vissza, hogy a gyakorlati teológiai tanszéket 1923 februárjában osztották meg, és ettől kezdve került Gönczy erre a tanszékre, azonban a fakultás értesítője szerint csak az 1924–1925-ös tanévben kezd gyakorlati tárgyakat tanítani: homiletikát, liturgikát, homiletikaszemináriumot és gyakorlatot, valamint szónoklati gyakorlatot, és csak a következő évi Értesítőben jelenik meg hivatalosan a katedra megosztásáról szóló híradás.⁴²

Tanári munkáját, előadásaira való felkészülését a dialektikateológia mércéje alatt végezte. Így írt erről:

„Az előadásokra állandóan készültünk olyan módon, hogy minden esztendőben újra átnéztük, átjavítottuk, többször egészen átirtuk az egész stúdiumot. Különösen azért, mert a dialektikai teológia abban az időben kezdett világszerre az érdeklődés középpontjába kerülni, és kényszerítette a teológusokat, hogy revízió alá vegyék az eddigi tanításaikat az Isten Igéjének, mint minden teológia egyedüli meghatározójának a szempontja alatt. Nekem, mint gyakorlati teológusnak, akinek a kötelessége volt az istentisztelet és az igehirdetés elméletét és gyakorlatát tanítani, különösképpen figyelemmel kellett kísérem a dialektikai teológiának erre vonatkozó útmutatásait. Amikor elfoglaltam a tanszékemet, a dialektikateológia gyakorlati teológusai még akkor kezdték megpróbálni tudományuk különböző ágaiban az új – gyakran reformátorinak nevezett – felfogásnak az érvényesítését. Az első esztendőben a Ravasz előadásából készült homiletikai és liturgikai kurzusokat használtam és használtattam. De már a második esztendőben hozzáfogtam a homiletika átdolgozásához. Ra-

⁴¹ Önéletírás 209.

⁴² Értesítő 1924–25, 22.; Értesítő 1925–1926, 22.; Imre Lajos: *i. m.* 1999, 196.

vasznak »A gyülekezeti igehirdetés elmélete« című művéből a történeti részt végig megtartottam megpótolva az utolsó tíz esztendő történeti anyagával, míg az elvi részt egészen átdolgoztam egy pár esztendő alatt. Az igehirdetés gyakorlatával foglalkozó szemináriumban könnyebb volt a dolgom, mert Ravasz László igehirdetése tartalmát és előadási módját illetően olyan útmutatást adott, amelyet nem lehetett félretenni, hanem mintaként odaállítani. De a homiletika terén egy pár kisebb jelentőségű részletkérdés szélesebb feldolgozásán kívül a hallgatók részére kiadott kurzuson túl nem haladtam. Inkább a másik előadási tárgyam, a liturgia foglalkoztatott. Részben azért, mert abban az időben történt az új istentiszteleti rend megállapítása, amelynek eredménye volt a Makkai szerkesztésében megjelent ágendáskönyv, és amelyben lefektetett új követelmények előzőleg és utólag is foglalkoztatták egyházkerületünk lelkészeit konferenciákon és magános javaslatokban és hozzászólásokban.”⁴³

Gönczy Lajos életében egybeesett a liturgikatanárává válása és az Igazgatótanács által 1926 decemberében újrászervezett liturgiai bizottságban végzett munka kihívása. A bizottságban rá hárult a feladat, hogy az új istentiszteleti rendtartás elvi alapjait lerakja. Ezt a különböző egyházi sajtótermékekben megjelent cikkei, tanulmányai tükrözik, amelyek összefoglalása kötetben is megjelent.⁴⁴ Pontosán nem datálható, de valószínűleg későbbi liturgikakurzusa egyetlen példányban maradt fenn, és egyértelműen Ravasz László hatását mutatja, viszont sok kérdésben túllép egykori tanára nézetein.⁴⁵ Ez a kurzus lett az alapja a parókiális könyvtár felkérésére írt *Liturgikájának*, amely sajnos 1948-ra készült el, de már nem jelenhetett meg könyv formájában. A kézirat a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található, egyelőre besorolás nélkül. Gönczy vagy nem jutott el addig, hogy megírja a kézirat előszavát, vagy ez elveszett. Ugyanígy a mű címet, címlapot sem kapott. A gyakorlati katedrán Gönczyt követő tanárok haszonnal forgatták ezt a kéziratot, és kisebb-nagyobb változtatásokkal, de inkább anélkül beépítették saját kurzusaikba, írásaikba.

⁴³ Önéletírás 239–240.

⁴⁴ Gönczy Lajos: *A református egyház kultusza*. Kolozsvár, 1927.

⁴⁵ Gönczy Lajos: *Liturgia*. é. n. [A továbbiakban: *Liturgia*.] 184 oldalas gépirat, datálatlan, valószínűleg későbbi változat. Az aláhúzások, javítások alapján egyértelműen Gönczy saját munkapéldánya. A gépirat jelenleg Kozma Zsolt tulajdona.

Homiletika és liturgika viszonya a századelőn

Gönczy nekrológiájában Péntek Árpád megjegyezte, hogy Gönczyre hárult a feladat, hogy tisztázza, hogy *mi az istentisztelet, és mi a prédikáció*.⁴⁶ A kérdés fontosságát mutatja, hogy mind Ravasz mind Gönczy részletesen foglalkozott vele.⁴⁷ Ravasz László az igehirdetésről, mint központi *kultusztényezőről* beszélt, megállapítva, hogy *a protestáns igehirdetésnek szükségképpen istentiszteleti aktusnak kell lenni vagyis az igehirdetés már maga is kultusz*.⁴⁸ Bár Gönczy is úgy tartotta, hogy a két diszciplína szorosan egybetartozik, de az egybemosás veszélyét elkerülendő elődeihez viszonyítva lényegesen bővebben foglalkozott ezzel a témával.

Visszaemlékezéséből kiderül, hogy kezdetben Ravasz homiletikai jegyzetei alapján tanított, majd a történeti részt megtartotta, de az elvi részt teljesen átdolgozta.⁴⁹ Sajnos egyelőre nem sikerült Gönczy homiletikakurzusára rábukkananom, így az témával kapcsolatos homiletikai vélekedése nem ismeretes. Liturgika kurzusában több helyen tiltakozik az igehirdetés és liturgia elvi alapon történő elválasztása ellen.⁵⁰ Hangsúlyozza, hogy a kettő csak oktatási, azaz gyakorlati szempontok miatt választható ketté,

„ha praktikus okokból külön is választjuk egymástól a homiletikát és a liturgikát, a homiletika egy részét képezi a liturgikának, éppen úgy, mint a himnológia.⁵¹ Felhívja a figyelmet, hogy a prédikációról való felfogásunk elvileg kizárja, hogy egyházunkban a kettőt így szembeállítsuk. Gyakorlatilag azonban lehetséges, ha a prédikáció mellett sorvadásnak indul az istentisztelet többi része, vagy ha a gyülekezet a prédikációba belefáradva öntudatlanul is kívánja a prédikáció rovására a többi cselekményeket. Valahányszor ez a helyzet, hiába van az istentiszteletünkben, mert a kettő a legszorosabban összetartozik, lévén ugyanazon lényegű és ugyanabban a cél szolgálatában álló tényező.”⁵²

Elemzésében rámutat a kérdés mögött rejlő problémára, mely szerint a prédikáció és a többi liturgiai elem egymást kiegészítik és ellenőrzik. Amikor nem

⁴⁶ Péntek Árpád: Dr. Gönczy Lajos teológiai professzor emlékezete. In: *Református Szemle* 79. (1986), 322.

⁴⁷ A 19. században a két fogalom összemosására jellemzően pl. *Ágenda* cím alatt jelentek meg a prédikációs kötetek.

⁴⁸ Ravasz László 1915. 241–245.; Uő: *Liturgika*. Kurzus (könyvnyomatos másolat). Kolozsvár é. n., 38.

⁴⁹ *Önéletírás* 239–240.

⁵⁰ Gönczy Lajos: *Liturgika*, é. n., 3–4., 146., 150–151.

⁵¹ *Liturgika*, 4.

⁵² *Liturgika*, 151.

férnek meg egymás mellett, akkor vagy a prédikáció nem tolmácsolja a Szentírás egész üzenetét, vagy a többi elem nem fér össze az evangélium üzenetével.⁵³

Későbbiekben tárgyalt liturgiai elveit a homiletikai kérdésekben is érvényesítette. Az *igehirdetés tényezői egymáshoz való viszonyukban* c. tanulmányában az igehirdetés és liturgia (kultusz) viszonyát tárgyalva rámutat, hogy

„az igehirdetés új felfogása a régitől abban különbözik, hogy az Ige mivoltának igazi meglátása és érvényesítése által az igehirdetés három tényezőjét [az Ige, a prédikátor és a gyülekezet – beszúrás tőlem, K. J.] a régi visszás antropocentrikus mód helyett theocentrikusan kapcsolja össze. (...) A három tényező ilyen kapcsolása folytán a prédikáció Isten és ember találkozása lesz és így méltán helyet foglalhat a kultuszban, mint annak középpontja.”⁵⁴

Liturgiai tárgyú írásaiban az istentiszteletre nézve is ugyanezt a kálvini elvet vallotta.

Gönczy tanárkodásának kezdete arra az időszakra esett, amikor

„a Szentírás buzgó tanulmányozása alapján elmélet és gyakorlat, teológia és egyházkormányzat, kegyesség és építő munka mind összefogtak Krisztus uralmának az itteni egyház életében való megvalósítására.”⁵⁵

Az öntudatos, cselekvő keresztyénné nevelés és a gyakorlati keresztyénség igeszerűvé tétele, az iskolai és teológiai nevelés mellett a lelkipásztorok, tanárok és tanítók továbbképzése volt az egyik legfontosabb célkitűzése a fakultás tanári karának. Ennek áldásos alkalmai voltak az egyházkerület által szervezett, évenként megtartott *református nagyhetek*,⁵⁶ lelkészi konferenciák, valamint teret nyújtott az egyházi sajtó, amelynek szerkesztését zömében a teológiai tanárok végezték.

Súlyos érvágás volt az államhatalom részéről a teológiai oktatásra és Gönczy munkásságára nézve az 1948. július 1-jei hatállyal kimondott kényszer-nyugdíjaztatása. Ez a hatalmi döntés a fakultás tanári karából négy professzort érintett: Tavasz Sándort, Nagy Gézát, Imre Lajost és Gönczy Lajost. Ez utóbbi kettő gyakorlati teológus. Bár az intézet előljárósága és az egyházkerület Igazgatótanácsa megpróbált közbenjárni az ügyükben, a vallásügyi minisztérium, amelynek ellenőrzési jogát a népköztársaság új alkotmánya a lelkészképző intéze-

⁵³ *Liturgika* 151.

⁵⁴ Gönczy Lajos: *Az igehirdetés tényezői egymáshoz való viszonyukban*. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. 6. Kolozsvár 1931, 29.

⁵⁵ Nagy Géza: *i. m.* 218.

⁵⁶ Nagy Géza: *i. m.* 218.; ifj. Fekete Károly: *i. m.* 24.

tekre nézve is biztosította 1948/22844. számú leiratával elutasította a kérést.⁵⁷ Más volt a véleményük a kényszernyugdíjba küldött professzoroknak:

„A tanári kar és az eljáróság megpróbált változtatni a dolgon, de nekünk az volt a benyomásunk, hogy a kerület nagyon lagymatagon jár közbe az ügyünkben. Vásárhelyi János (akkori püspök) nem bánta, ha tőlünk megszabadul, másfelől pedig olyan titkos erők működtek a hát mögött, amelyeket mi akkor nem ismertünk, és amelyekkel szemben lehetetlen volt eredményt elérni.”⁵⁸

Gönczy Lajos 58 éves korában vonult nyugalomba, 1986. április 24-én hunyt el.⁵⁹

⁵⁷ Nagy Géza: *i. m.* 325.

⁵⁸ *Önéletírás* 275–278.

⁵⁹ Péntek Árpád: *i. m.* 322.

Esperesi vizitációk a Marosi Református Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig

Bevezető

A Marosi Református Egyházmegye két világháború közötti intézménytörténete teljesen feldolgozatlan. Ez alól az esperesi vizitáció sem kivétel. A témakörre vonatkozó adatokat csak Juhász István közismert munkája,¹ illetve Csekme Ádám 1960 júniusában készített, eddig kiadatlan kézírata² tartalmaz. Előbbi elsősorban a vizsgált időszak vizitációs törvényeinek elemzésére fekteti a hangsúlyt, utóbbi pedig a gyakorlati tapasztalatokat hozza előtérbe, illetve az egyházi sajtóban közzétett, a vizitációra vonatkozó elmélkedéseket összegzi.

A könyvészet hiányában tehát az elsődleges forrásokra kellett támaszkodnunk. A forrásfeltárás kezdeti szakaszában már jelentős nehézségek adódtak. Szembesülnünk kellett azzal, hogy a levéltári anyag jó része hiányzik, vagy ismeretlen helyen van. A marosi egyházmegye levéltárából erre az időszakra vonatkozó vizitációs jegyzőkönyvek hiányoznak. A közgyűlési jegyzőkönyvek csak az 1925–1935 közötti időszakot ölelik fel. Hasonlóan rossz a helyzet az esperesi jelentések tekintetében is. Bár tudjuk, hogy ezek minden vizitáció után elkészültek, de eddig csak az 1921 és 1926 közötti időszakra vonatkozóakat találtuk meg. Az évi jelentéseket csak 1927-ig helyezték el az egyházmegye levéltárában. A későbbiek az egyházközségi levéltárakban vannak. Remélhetőleg a vizitációk-

* Berekméri Árpád Róbert (Szászrégen, 1974) 2003-tól az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fióklevéltárának munkatársa. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen végezte, ahol 2013-ban mesteri oklevelet is szerzett. Jelenleg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Kar doktori iskolájának hallgatója. Kutatási területe: a második világháború erdélyi vonatkozásai, valamint a Marosi Református Egyházmegye 1914 és 1945 közötti története.

¹ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 1947.

² Csekme Ádám: *Kanonika vizitáció*. A Marosi Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fióklevéltárában (A továbbiakban EmeiLvt.). Közigazgatási iratok 591/4.

ról felvett jegyzőkönyvek helyi példányaikat is ott őrzik. Ezek áttanulmányozása még hátravan. Mivel dolgozatunk elkészítésekor az elérhető forrásokra hagyatkoztunk, ezzel értelemszerűen csak egy kiindulópontot – a messzesemenő következtetéseket mellőzve – egyfajta módszertani megközelítést tudtunk teremteni egy pontosabb és reményeink szerint tökéletesebb munkához.

Kronológiai áttekintés

Az első világháború, az őszirozás forradalom, illetve az impériumváltás az egyházi élet rendjét is jelentős mértékben átalakította. A kaotikus, gyorsan változó és sokszor előre nem látható katonapolitikai folyamatok ellenére a Marosi Református Egyházmegye vezetése arra törekedett, hogy a súlyos anyagi és lelki gondokkal küszködő gyülekezeteit helyszíni jelenléttel is támogassa. Ez a törekvés azonban nem volt mindig eredményes.

A világháború alatt végzett egyházlátogatásokról – az esperesi jelentések hiányában – az egyházközségi iratokból értesülünk. 1914–1915-ben még a megszakított rendben megszervezett egyházlátogatásokat az 1916-os román betörés és a felszámolására indított hadműveletek miatt fel kellett függeszteni. A háború alatt összeült utolsó egyházmegyei közgyűlést (1917. július 10.) is vizitáció előzte meg. A katonai összeomlást és az Erdélyre is áttérjedő politikai válságot megelőzően a Tóthfalusi József egyházmegyei főjegyző által vezetett vizitációs bizottságnak még sikerült a Nyárad- és a Küküllő mente gyülekezeteit meglátogatnia.³ Az 1918. szeptember 23. és október 2. között végzett látogatásról, a román megszállás miatt csak 1921-ben tudott beszámolni.⁴ 1919-ben és 1920-ban az egyházmegye területén is ostromállapot volt, amelynek következtében az egyházvizsgálat megszervezését az egyházvezetés meg sem próbálta. Az 1921. júniusi közgyűlés esperesi jelentéséből tudjuk, hogy a román hatalmi berendezkedést követő első egyházlátogatás a főispán közbenjárásának köszönhetően valósulhatott meg. A bizottság ekkor 17 egyházközséget, illetve filiát keresett fel.⁵

A következő évben az egyházlátogatás tavaszi és őszi ciklusa is megfelelő körülmények között zajlott le, bár a Kultuszminisztérium az 1921–1922. költségvetési évben csak a havi négy kiszállás díját fedezte úgy, hogy a megvizsgált egy-

³ Az egyházlátogatásról Tóthfalusi József főjegyző és Farkas Jenő aljegyző is súlyos betegségen tért haza, melynek következtében hosszabb ideig nem láthatták el feladatköriüket.

⁴ A Marosi Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fióklevéltárában (A továbbiakban EmeiLvt.). Közigazgatási iratok 572/14.

⁵ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 575/7.

házközségeknek igazolniuk kellett a vizsgálatot. Ennek okán az Igazgatótanács felszólította az esperest, hogy az igazolásokat a meghatározott rend szerint küldje be, illetve a minisztérium által megengedett havonkénti négy vizsgálatot feltétlenül végezze el.⁶

Az 1923-ban megválasztott új egyházmegyei vezetés a kultuszminiszter által elrendelt javadalmi összeírásokban való részvétele miatt csak 1925 tavaszán vizitálhatott. A látogatás során tapasztalt súlyos állapotokról az esperes és a főjegyző július 14-én tájékoztatta a közgyűlést. Az értekezleten felvett jegyzőkönyvből ugyanakkor kiderül, hogy az ügyvezetésben felmerült nehézségek miatt az egyházmegyei közgyűlés – az 1922/36. évi határozatára hivatkozva – az egyházmegye kettéosztását sürgette, az esperes pedig „lelkesedés hiányában” tisztségét csak októbert 1-jéig kívánta betölteni.⁷ A fenti időpontban Tóthfalusi József valójában lemondott, s november 17-ei közgyűlés az egyházmegye élére Farkas Jenő lelkipásztort választotta meg.⁸ Az Igazgatótanács 1926 márciusában a Marosi Egyházmegye területi felosztását jóváhagyta, így 1927. április 20-án megalakult a Bekecsaljai Református Egyházmegye.⁹ Ennek eredményeként a vizitációs bizottság a vizsgált időszak hátralévő éveiben 36 anya-, három társ- és 16 leányegyházközség, illetve hét szórványgyülekezet (40864 lélek) fölött pásztorkodott.¹⁰ Az új egyházmegyei berendezkedést követő első esperesi vizitációra – az 1927 májusában tartott püspöki vizitáció miatt – október–novemberben került sor, melynek során a vizitációs bizottság 15 egyházközséget látogatott meg.

A vizitációt szabályozó törvények

Az eseménytörténeti összefoglalót követően tekintsük át, hogy melyek voltak azok az egyházi és világi törvények, amelyek a tárgyalt időszak egyházlátogatási rendjét szabályozták.

⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 576/4.

⁷ EmeiLvt. A Marosi egyházmegye közgyűlési jegyzőkönyve, 1925–1935 (A továbbiakban: Közgy Jkv.), III/13. 7.

⁸ Berekméri Árpád Róbert: Tóthfalusi József (1869–1940). In: Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt (szerk.): *Teremtő életek marosvásárhelyi személyiségek*. Tanulmányok. Mentor kiadó, Marosvásárhely 2011, 37; EmeiLvt. KözgyJkv. III/13., 30.

⁹ Berekméri Árpád Róbert: A Marosi Református Egyházmegye 1927. évi kettéosztása (A Bekecsaljai Református Egyházmegye létrejötté). In: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Theologia Reformata Transylvanica*. 62 (2017/1) 14.

¹⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 580/7.

Az esperesi vizitáció az Erdélyi Református Egyházkerület 1902. novemberi közgyűlésén lefektetett szabályzata¹¹ alapján történt. A szabályzat az igazgatótanács addig érvényben lévő 1895. évi utasításának előírásait módosította, amelynek gyökerei az 1888. évi erdélyi egyházi törvényekig nyúltak vissza.¹² Helyszűke miatt ezek részletesebb elemzésére itt nem térünk ki.

Az 1903 januárjától hatályba lépett új egyházlátogatási szabályzat lényegét Ravasz János esperesnek szeptember 30-án a nyárádszeredai egyházmegyei közgyűlésen elhangzott jelentése foglalta össze. Ennek értelmében az egyházkerületi közgyűlés

[...] az esperesi vizitációs kérdőpontokat I. a hitélet, II. iskolaügy, III. vagyoni ügyek, IV. irodai ügyek főcímei szerint állapította meg, s kimondta, hogy a vizsgálatot az esperes, főjegyző és számvevő az egyházmegye gondnokai egyikével hajtják végre. A vizsgálatot rövid istentisztelet előzi meg, a vizsgálaton felvett jegyzőkönyvet és a vizsgálat eredményét az esperes az egyházmegyei közgyűlés elé terjeszti, s ennek megtörténte után a főtiszteletű püspök úrhoz. Minden egyházközség három évenként legalább egyszer megvizsgálendő [...].¹³

A négy kérdéskör az egyházi élet minden szegmensét átfogta, a lelkész és a kántortanító életének felügyeletére azonban nem terjedt ki, pedig számos esetben ide voltak visszavezethetők a vizitációk során az egyes egyházközségekben tapasztalt feszültségek okai. A hitéletre vonatkozó kérdéssor kiemelt figyelmet szentelt a belmissziós tevékenység vizsgálatának, amely a két világháború közötti egyházi élet egyik alappillérvé vált, de az iskolai és a vagyonügyek elbírálása is körültekintőbb lett főleg a föld- és a tanügyi reform bevezetését követően.

A háromévente egyszer megtartott vizitáció minimális követelmény volt, ugyanis az Igazgatótanács határozata értelmében az egyházközségek szükség esetén akár évente többször is látogathatóak voltak. Az egyházlátogatás megkönnyítésére az egyházmegyéket három vizitációs körre osztották. Ennek megfelelően évente egy-egy kör esett teljes vizsgálat alá, míg a másik két körben csak sürgős esetben látogattak.¹⁴ A rotációs rendszer miatt a gyülekezetek felügyeletét

¹¹ Az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvárt 1902. évi november hó 8–13. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 9339–1902. számú hivatalos kiadványa. Kolozsvár 1902, 41–43.

¹² Juhász István: *i. m.* 93.

¹³ EmeiLvt. Vizitációs jegyzőkönyvek. II/71. 5.

¹⁴ Az Erdélyi Református Egyházkerület 1902. évi rendeleteinek tára. Függelék az 1903. évi Névkönyvhöz, 19–20.

az egyházkerület évi jelentések bevezetésével oldotta meg. A korábban 45 pontot magában foglaló kérdőívet átfogalmazták, és hét kérdéskörre bontották.¹⁵ Az új kérdőívek bevezetését Bartók György püspök 1903-ban rendelte el.¹⁶ A lelkész, a gondnok és az egyházközségi jegyző által szignált jelentést a közgyűlés előtt felolvasták, majd az esperesi hivatalhoz beterjesztették.¹⁷ Az esperes ezek alapján készítette el az egyházmegyei közgyűlés elé terjesztett évi beszámolóját, majd a jelentések egy példányát a püspöki hivatalnak is elküldte. Az új formula gyakorlatba ültetése a II. budapesti zsinat munkálatai miatt elmaradt. Az első, már nyomtatott változatok csak 1909-től jelennek meg az egyházközségi iratok között.

Az 1904–1907. évi országos egyházi törvények jóváhagyását és megerősítését követően az Erdélyi Református Egyházkerületben továbbra is az 1902-es vizitációs szabályzat maradt érvényben.¹⁸ Az új törvények életbe léptetésére 1907. április 15-én létrehozott igazgatótanácsai bizottság néhány formai módosítása¹⁹ lényeges változást nem hozott.

A Marosi Református Egyházmegye 1915-ben elfogadott új működési szabályzata nem tartalmazott a vizitációra vonatkozó előírásokat, csak az egyházvizsgálati köröket határozta meg.²⁰

Az egyházlátogatás rendjének megújítására 1926-ban, az udvarhelyi egyházmegye közgyűlése részéről történt újabb kezdeményezés. Ezt a törekvést a megváltozott társadalmi viszonyoknak az egyházi életre gyakorolt hatása váltotta ki.

¹⁵ Az évi jelentések a következő kérdésköröket foglalták magukba: I. Hitélet, II. Iskolaügy, III. Vagyoni ügyek, IV. Irodai ügyek, V. Népmozgalmi adatok, VI. Személyi ügyek és VII. Különösebb említésre méltó események.

¹⁶ Az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki rendeleteinek tára. Kolozsvár 1903, 9. 152/1903. számú püspöki rendelet. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy például a Bedei Református Egyházközség 1900. április 12-én felfektetett egyházvizsgálati jegyzőkönyve, a VII. pont kivételével, már a fent említett kérdésköröket tartalmazta.

¹⁷ Emei Lvt. Vizitációs jegyzőkönyvek. II/71. 7.

¹⁸ Juhász István: i. m. 94.

¹⁹ Erdélyi Protestáns Lap. X (1907/16) 122–123. A bizottság döntése értelmében az esperes köteles minden egyházközséget háromévenként személyesen meglátogatni. Az esperes egyházközségét pedig a főjegyző, egy gondnok és az egyházmegyei számvevő kíséretében kellett hogy vizsgálja.

²⁰ A szabályzat az egyházmegyét három egyházlátogatási körre osztotta. Az első kör 23, a második 20, harmadik pedig 21 egyházközséget és filiát foglalt magába. A Marosi Református Egyházmegye keblai szabályzata és utasítása. Marosvásárhely 1915, 33–34.

Az Igazgatótanács elé terjesztett javaslat lényegét a következőképpen fogalmazták meg:

„[...] a vizsgálatok külső, adminisztratív jellege mellett biztosíttassék kellőképpen annak belmissziói jellege is, hogy a vizsgálatok ne csak számot kérjenek az építésről, hanem nyújtsanak is épülést úgy a vezetőknek, mint a tagoknak egyaránt, hogy így minden egyes vizsgálat elsősorban nem 1–2 ember jól vagy rosszul sikerült vizsgája, hanem valóban gyülekezeti ünnep lehessen.”

A javaslat a vizitáció szakszerűségére hivatkozva kiemelte, hogy az esperes elsősorban a belmissziós, illetve a lelki munkára fektesse a hangsúlyt, az irodai és a vagyonyügyeket érintő kérdések felülvizsgálatával a főjegyzőt, illetve számvevőt bízta meg.²¹ Kutatásunk jelen állapotában nem tudjuk pontosan, hogy az Igazgatótanács foglalkozott-e a fenti javaslattal, s ha igen hozott-e a kérdésben érdemi döntést.

A vizitációk megszervezése

A Marosi Reformtus Egyházmegye egyházközségeinek vizitációja a kánon előírásainak megfelelően, jól meghatározott időben és programszerűen zajlott. A vizitáció időpontjáról a lelkészi hivatalokat előre értesítették, a presbiterek jelenlétét kötelezték. Az igazolatlan hiányzókat pénzbírsággal sújtották. Az értesítő levelek különleges elvárásokat, igényeket és figyelmeztetéseket is tartalmaztak. Ezek egyrészt az új államhatalom által hozott diszkriminatív lépések, másrészt pedig a főhatósági döntések eredményeként fogalmazták meg. Nem meglepő tehát, hogy az Alsó-Nyárádmente egyházközségeinek meglátogatására készülő vizsgáló bizottság 1925 tavaszán, az 1921. évi földbirtokreform és a kultúradó²² következményeiről, illetve az erőszakos beiskolázásokról kért részletes jelentést,²³ míg 1927-ben a belmissziós csoportok vizsgálatát helyezte előtérbe.²⁴

1925. áprilisi értesítésében az esperes – a küszöbönálló generális vizitációra hivatkozva – az anyagi és a szellemi ügyvitel hiányainak²⁵ pótlására, illetve a

²¹ *Református Szemle*. XIX (1926/30) 502–503.

²² A román állam ezen a címen olyan szolgáltatásokra (pénz, közmunka) kötelezte a magyar közösségeket, amelyek román templomok, illetve iskolák felépítését célozták.

²³ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

²⁴ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 581/8.

²⁵ Az esperes a gondnoki napló bevezetését, illetve – a kerületi előírás szerint – külön presbiter- és közgyűlési jegyzőkönyvek elkészítését kérte.

templomok körüli tisztaság fenntartására figyelmeztette az egyházközségek vezetőit.²⁶

Az értesítőlevelekből a vizitációs bizottság ellátására vonatkozó kérések sem maradtak ki. A bizottság tagjait szállító fogatokról minden egyházközségnek gondoskodnia kellett. A 20-as évek második felétől a bizottság már automobillal közlekedett. Ez esetben vagy két fogat eltartásának összegét vagy pedig 150 lej üzemanyag költségtérítését kérték. Az étkezésre vonatkozóan az esperes szigorú előírást foganatosított. Minden esetben egyszerű felhozatalt kért, kizárva a túl költekezés és fölösleges kiadás lehetőségét. Az elszállásolással kapcsolatosan Farkas Jenő esperes 1927-ben a következő kérést fogalmazta meg: [...] *éjjeli szállásra szíveskedjenek lehetőleg többfelé úgy elosztani (akár falusi házaknál is), hogy a fáradtságos nappalok után zavartalanul pihenhessünk.*²⁷ Az adakozásra való felhívás is az értesítések részét képezte. A gyűjtés általában a kolozsvári teológia vagy más oktatási intézmény (pl. a Nagyenyedi Református Kollégium) számára történt. Az értesítések mellé a vizitáció részletes programját is csatolták, amelyek többek között az vizitáció útvonalát, a bizottság összetételét, az istentiszteleteken szolgáló lelkészek nevét, illetve az étkezések és a szállások idejét és helyét tartalmazták.

Az egyházlátogatás nyitó- vagy zárómomentuma az istentisztelet volt, annak függvényében, hogy a látogatás délelőtt vagy délután zajlott. A szolgálatokat a bizottság tagjai felváltva végezték. Ritkább esetben a jelentések, a prédikációk alapigéjét és annak néhány fontosabb gondolatát is rögzítették.²⁸ Előfordult, hogy az istentiszteletek keretében a helyi dalkör, illetve az iskolás gyerekek rövid műsorral léptek fel. A délelőtti istentisztelet után az esperes üdvözlő, a délutáni után pedig búcsúbeszédet mondott. A vizitációt presbitergyűlés követte, amelyen a bizottság megosztotta tapasztalatait az egyházközség vezető testületével, illetve megtette a szükséges intézkedéseket a hibák, mulasztások kiküszöbölésére. A gyűlést záróbeszéd és áldás zárta.

A belmissziós tevékenység elmélyítését célozták azok a különleges alkalmak, amelyeket a bizottság a vizitáció keretébe foganatosított. 1927 novemberében, a

²⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

²⁷ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 581/8.

²⁸ Erre vonatkozó adatokat csak az 1922. májusi vizitációról szóló esperesi jelentésben találunk. Például május 7-én a maroskeresztúri vizitációt bevezető istentiszteleten Tóthfalusi József főjegyző a Jn 13,3–5 ige alapján a krisztusi alázatosságról és a keresztyénies szelídségről beszélt, míg május 9-én Boér Károly számvevő, a Lk 15,4–7 alapján intette a koronkai közösséget a töredelmes egyházi életre és a gondos egyetértő munkára.

mezősegi egyházközségek vizsgálata alkalmával bibliakört, vasárnapi iskolát és vallásos estélyt is beiktattak.²⁹ Ezeken a hitmélyítő rendezvényeken is a bizottság tagjai szolgáltak. Előfordult, hogy az egyházközségek egy-egy kiemelt eseményt a vizitáció idejére ütemeztek. 1926-ban Maroskeresztúron az esperes a vizitációt megnyitó istentisztelet keretében szentelte fel a gyülekezet restaurált templomát, az új iskolát és a templomban felállított hősök tábláját.³⁰

A vizitációs bizottság

A kánon előírása szerint a vizitációt az esperes a főjegyzővel, a számvevővel, illetve a főgondnokok egyikével kellett hogy végrehajtsa. Ezt az előírást, elsősorban az egyházmegye nagy kiterjedése, a bizottsági tagok elfoglaltsága, valamint a hatóságok részéről időközönként bevezetett korlátozások miatt nem minden esetben lehetett betartani. A bizottság elnöke azonban minden esetben az esperes, hiányában pedig a főjegyző volt. A vizsgált időszak első vizitációját 1921-ben teljes összetételű bizottság kezdte meg, melynek tagjai Farkas Jenő esperes, Tóthfalusi József főjegyző, Kolozsvári József és Boér Károly számvevők, illetve Donáth László aljegyző voltak. Az esperes elfoglaltsága miatt a négy utolsó egyházközségben már csak a főjegyző és Boér számvevő vizitált.³¹ Egy évvel később az esperest, a főjegyzőt, illetve Boér Károly számvevőt találjuk a vizitációs bizottságban. Ebben a ciklusban az esperes szolgálati helye is ellenőrzés alá került. Ez alkalommal a bizottság Ferencz Mihály Zsigmond egyházmegyei gondnokkal és ifj. Farkas Jenő tanügyi előadóval egészült ki. Az elnöki tisztséget Tóthfalusi József főjegyző vette át. A hátramaradt négy egyházközség látogatását azonban már csak két tag, az esperes és Boér Károly számvevő végezte el.³²

1923-tól a Marosi egyházmegyének új vezetősége lett. Ennek megfelelően a vizitációs bizottság összetétele is változott, bár közülük többen – más tisztségben ugyan – ez utóbbinak is tagjai maradtak. Az új bizottság 1925 tavaszán – sajátos módon – két csoportra osztva vizitált. A Nyárád bal partján fekvő egyházközséget Farkas Jenő főjegyző elnöklelte alatt Kolozsvári József számvevő és Váradi Albert tanügyi előadó látogatta meg, míg a jobb parton fekvő településeket Tóthfalusi József esperes vezetése alatt Boér Károly számvevő és Nagy András belmissziói előadó. A szövérdi egyházközséget is meglátogató bizottsághoz kivé-

²⁹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 581/8.

³⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

³¹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 575/7.

³² EmeiLvt. Közigazgatási iratok 576/20.

teles módon dr. Nagy Endre az egyházmegye világi főjegyzője, helyi patrónus is csatlakozott.³³

Farkas Jenő esperessé választásával 1925-től új vizitációs bizottság működött, amely az 1926-tól néhány kivétellel az alábbi összetételben vizitált: az esperes, Kacsó Lajos főjegyző, Péter Sándor számvevő és Kolozsvári József számvevők, Váradi Albert és Nagy András belmissziói előadók.³⁴ Az 1926 májusában tartott egyházlátogatást végző bizottságnak Ősz Sándor világi tanügyi előadó is tagja volt. Figyelemre méltó, hogy a vizitációs bizottságnak csak igen ritkán volt világi képviselő tagja, ami a kánon előírásainak ellentmond ugyan, de valószínű, hogy a gondnokok feladatköre a hosszabb kiszállásokkal nem volt összeegyeztethető.

A vizitációk

A kánonban meghatározott négy alapvető kérdéskör közül az esperesi jelentések a gyülekezetek *hitéletére* vonatkozóan tartalmazzák a legkimerítőbb összefoglalásokat. Ez nem meglepő, hiszen a gyülekezetekben tapasztalt erények vagy hiányosságok is e téren voltak a legszembetűnőbbek. Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy az irodaügyeknél található kérdésekre (pl. a kitértek és áttértek vagy a konfirmáltak létszáma) adott válaszokat is sok esetben ehhez a témakörhöz sorolták.

A hitélet fenntartásának egyik legfontosabb alapja az istentiszteleti szolgálatok szabályszerű és rendszeres megtartása volt. A szolgálatokat kötelező módon vasárnap, ünnepnap, a bűnbánati héten és hétköznapi végezték.³⁵ Az utóbbit hétfő reggel és szombat este, ritkábban hétfőn, szerdán és szombaton tartották. Esetenként vasárnap délután káté- és bibliamagyarázatos, a hétköznapiakon pedig bibliaolvasós és imádságos istentiszteletek is voltak.

A vasárnap délelőtti és a bűnbánati heti istentiszteleteket rendszerint megtartották. A vasárnap délutáni és a hétköznapi istentiszteletek viszont számtalan esetben elmaradtak. Esetenként a hétköznapiakon istentisztelet helyett csak harangoztak.³⁶ Ennek egyfelől a hívek közömbössége, másfelől pedig a lelkész hoz-

³³EmeiLvt. Közigazgatási iratok. 579/1.

³⁴A marosi egyházmegyében két belmissziói tisztség létezett, melyek közül az egyiket csak 1928-ban, Nagy András lemondásakor szüntettek meg. Váradi Albert egyben az egyházi tanügyi előadói tisztséget is betöltötte.

³⁵Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület törvényei, az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyház egyetemes zsinata által 1881/2. évben hozott és Ő Felsége által megerősített egyházi törvényekhez alkalmazva, ez egyházi törvények 9. § szerint. Kolozsvár 1885, 10.

³⁶Ezt a megoldást Szentgericén és Galambodon alkalmazták.

záállása volt az oka. Az 1925-ös esperesi jelentésben azt olvassuk a bedei lelkészről, hogy vasárnapi biblia magyarázatokkal és a hétköznapi bibliaolvasással járó „fáradtságot” gondosan és következetesen elkerüli.³⁷ A kebele-i lelkész pedig arra utasította az esperes, hogy hétfői és szombati istentiszteleteket résztvevők hiányában is tartsa meg.³⁸

E tekintetben a leányegyházközségek sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben voltak. Ezekben a gyülekezetekben vasárnapi istentiszteletet csak minden harmadik (Göcs, Ikland, Székelysárd) vagy minden negyedik (Nyárádgálfalva, Malomfalva) vasárnap tartottak, templom hiányában magánházaknál. Malomfalván az istentiszteleteket a Kemény-kastély egyik termében tartották. Előfordult, hogy lelkész hiányában a szolgálatot a kántor-tanító végezte. Az 1926-os esperesi jegyzőkönyvben jegyezték fel, hogy a mezőbándi gyülekezet csak a sátoros ünnepek második napján engedte el papját a szálteleki filiába szolgálni.³⁹

Az istentiszteleti rendtartás kiemelkedő példáira is emlékeznünk kell. Az 1925-ös jelentés szerint Csejden, a kifogástalanul végzett szolgálatok mellett a lelkész gyermek-istentiszteletet is bevezetett és jó eredménnyel működtetett.⁴⁰

A sákrámentumok kiszolgáltatása általában rendszeren és rendszeresen történt, sok esetben a hívek alacsony számú részvétele mellett. Az esperesi jelentésekben azonban kevés olyan meghagyást találunk, amelyek az úrvacsoraosztás pontosabb megtartására vonatkoznak.

A konfirmáció kérdése meglepően kevés alkalommal bukkan fel. Minden esetben a bizottság annak megtörténtét nyugtázta, de a megállapításhoz semmilyen kommentárt nem fűzött. Az 1925-ben készült jelentés zárórészeiben említi meg a főjegyző, hogy a konfirmációra való előkészítés időpontjának megváltoztatását célzó módosítási javaslatot minden gyülekezet örömmel fogadta. A decembertől virágvasárnapig terjedő felkészítési időszak bevezetését pedig mindenütt elrendelték.⁴¹

A hitélet másik alappillére a belmisszió⁴² tevékenység volt, amely a hívek való-
lasi és erkölcsi életének elmélyítését szolgálta. A vasárnapi iskola, egyházi ének-

³⁷ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

³⁸ Uo.

³⁹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁴⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁴¹ Uo.

⁴² A fogalom meghatározására lásd bővebben: Géra Eleonóra Erzsébet: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2006-ban megvédett doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gera/diss.pdf> (Megnyitva: 2017. november 21.)

tanítás, a téli estéken megtartott vallásos és ismeretterjesztő előadások, egyházi iratterjesztés vagy az ifjúsági, illetve felnőttalkörök megszervezése és működtetése a lelkész és a tanító feladatkörébe tartozott. Törekvéseik eredményessége vagy kudarca sok esetben a gyülekezet hozzáállásától függött, de a jelentésekben a saját hanyagságra történő utalásokat is találunk. 1925-ben a főjegyző panaszolja, hogy a bedei lelkész sem a téli, sem pedig a nyár belmissziós programból nem valósított meg semmit. Ugyanakkor Szövérdén csak a vasárnapi iskola és a téli vallásos estek bevezetése járt sikerrel. A kátémagyarázat és az énektanítás bevezetésével kudarcot vallott. Fintaházán kezdetben ugyan volt belmissziós tevékenység, de a nagyfokú érdektelenség miatt teljesen elhalt.⁴³ 1927-ben a galambodi vizitáció alkalmával döbbsent rá a bizottság, hogy az egyházközségben a hitélet fokozására semmi törekvés nem történt. A belmissziós tevékenységek közül ekkor még egy sem volt bevezetve. Ősz Sándor tanító ugyan foglalkozott az ifjúsággal, de csak színjátszó csoport működtetése szintjén. Nem véletlen, hogy a bizottság legszigorúbb meghagyását itt találjuk.⁴⁴

Előfordult, hogy a lelki élet fokozására való törekvést a polgári hatóságok akadályozták meg. Az 1924-ben megválasztott új nyárádszentbenedeki lelkész a belmissziós munkát szép eredménnyel végezte, de ezt a helyi hatóságok 1925-ben betiltották és további megszervezéséhez az engedélyt nem adták meg. Hasonló állapot uralkodott Makfalván is.⁴⁵

A vizitációs bizottság a belmisszióban előjáró egyházközségek munkáját is méltatta. A cserefalvi egyházközség látogatásakor jegyezték fel, hogy ott a hitélet nyugodt és öntudatos volt, amelyből a presbiterek is kivették a részüket. A pasztorális munkát a pap és a tanító együtt végezte az egyházközség igényeinek megfelelően. A töretlenség eredményét mutatta az a tény is, hogy minden családban megtalálható volt a káté és az énekeskönyv.⁴⁶

A hitélet következetes gyakorlásának hiánya sok esetben belső feszültségeket szült, és a református hitelvek hanyagolásához, esetleg feladásához vezetett. 1921-ben a bizottság a bedei lelkésznek a hívekkel szembeni magatartása ellen emelt kifogást, míg Backamadarason a belső egyetértés hiánya vezetett súlyos szellemi és anyagi romláshoz.⁴⁷ Maroskeresztúron néhány család elhanyagolta gyerekeik megkeresztelését. Az 1922-ben kiszálló vizitáció erre reflektálva fi-

⁴³ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁴⁴ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁴⁵ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 575/7.

gyelmeztetett a nyugatról beáramló tévtanítások veszélyére. Székelykakasdon a bizottság már csak azt a szomorú tényt állapította meg, hogy 15 református gyülekezeti tag tért át a millenistákhoz.⁴⁸ A nyáradgálfalvi filiában lévő millenisták zöme is korábban a református egyház tagja volt.⁴⁹ Mezőcsáváson a kis létszámú baptista és adventista felekezet mellett egy 15 tagot számláló Betánia Biblia Kör is működött, amely énekeskönyveket és úrasztali terítőt adományozott a református egyháznak. Ez a gyülekezeti tagok ellenszenvét váltotta ki. A bizottság az egymással szembeni elzárkózás helyett a bibliakör és a gyülekezet közötti kapcsolat elmélyítésére szólította fel a lelkészt.⁵⁰ A református öntudat hanyatlása a szentháromsági leányegyházköztségben is szembetűnő volt. Az 1925-ben összeállított esperesi jelentés szomorúan állapította meg, hogy a gyülekezet tagjai azt a templomot keresték fel, amelyben éppen istentisztelet kezdődött. A gyerekeket pedig sok esetben nem a reformátusoknál keresztelték meg.⁵¹ A református egyházba való áttérés ezzel szemben elenyésző volt. A források mindössze két esetet említenek. 1926-ban Mezősámsondon Blénassy József római katolikus birtokos, valamint Fogarasi Mihály görögkatolikus személy tért át reformátusnak.⁵² Felekezeti sérelem is csak egy esetben fordult elő Szentgericén, az egyházi adó bevezetéséből adódóan.⁵³

A vizitációs szabályzat második kérdésköre az *iskolaügyekre* vonatkozott.⁵⁴ Az első világháborút követően a felekezeti iskolák az anyanyelvi oktatás fontos intézményeivé váltak. Az új hatalmi berendezkedés ugyanis a magyar nyelvű állami iskolahálózatot fokozatosan leépítette, így a kisebbségi oktatás és a kultúra életben tartása ezekre az intézményekre hárult.⁵⁵ A kiterjedt egyházi iskolahálózat fenntartása, működtetése és főleg ellenőrzése megterhelést jelentett az egyház számára, ezért nem mindig sikerült minden szegmensét megfelelő módon kezelni. A vizitációs bizottság igyekezett a fejlesztéssel, az oktatással és az intézményekkel szemben történt visszaélésekkel kapcsolatban minél több információt

⁴⁸ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 576/20.

⁴⁹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁵⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁵¹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁵² EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁵³ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁵⁴ Az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület Kolozsvárott, 1902. évi november hó 8–13. napjain tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kolozsvár 1902, 41–42.

⁵⁵ Diószegi László – R. Süle Andrea szerk.: *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Magyarágkutató Intézet. Budapest 1990, 27.

összegyűjteni, és a hiányosságokra fényt deríteni, hogy azokat időben és hatékonyan kezelni tudja.

A rendelkezésre álló források alapján egy működőképes, sokszor meglepő eredményeket produkáló egyházmegyei iskolarendszer bontakozik ki előttünk, az állami hatóságok ellehetetlenítő törekvései ellenére. A saját felekezeti iskolával rendelkező egyházközségek iskolaépületeinek állapota általában elfogadható volt. A bizottság 1922-ben Székesen,⁵⁶ 1925-ben pedig Bedében és Szentháromságon talált rossz állapotban lévő iskolaépületet.⁵⁷ Több esetben a tantermekben uralkodó állapotokat kifogásolták. Malomfalván épület hiányában az oktatás a Kemény-kastélyban zajlott. A 19. század végén az államnak átadott mezőménesi iskolát az új hatalom kisajátította, de az ott lakó 16 református család önerőből újat építtetett. Ezzel szemben a sokkal tehetősebb mezőbándi gyülekezet ezt a terhet már nem vállalta. Az 1918 után épült harcói iskola működéséhez az állami hatóságok nem járultak hozzá. Figyelemre méltó eset történt Szálteleken, ahol a gyülekezet iskolát szeretett volna építeni, de a tankötelesek alacsony száma miatt ez nem volt kivitelezhető. Az egyháztagek azt javasolták, hogy „a tanárnő addig marassza vissza a nagyokat, amíg kicsiknél kigyúl a létszám.”⁵⁸ Az iskolaépületek bútorzata általában megfelelő volt, de a tanfelszerelés jelentős része mindenhol hiányzott.

Saját iskolával nem rendelkező református egyházközségek növendékei vagy a helyi állami iskolába vagy pedig más felekezeti iskolába jártak, egyes helyeken tandíj ellenében.⁵⁹ Ez esetben a helyi lelkésznek kötelessége volt vallás- és egyházi énekoktatásba részesítenie őket.

A beiratkozás minden iskolaköteles számára kötelező érvényű volt. Ezt azonban nem minden esetben tartották be. Ernyében 1925-ben 30 volt a beiskolázatlan gyerekek száma. Erőszakos átíratást egy esetben jelentenek: Folyfalván nyolc gyereket kényszerítettek román állami iskolába.⁶⁰ Helyenként a mulasztások mértéke is igen magas volt, amelyet az állami közegek is toleráltak. Ennek kiűsöbölésére a bizottság több utasítást is kiadott.

⁵⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 576/20.

⁵⁷ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁵⁸ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁵⁹ Iklandon a gyerekek egy része az unitárius, más része pedig a katolikus iskolába járt. Nyárádgálfalván és Nyárádszentlászlón pedig a helyi unitárius iskolákba. Mosonban a szülők megtagadták azt, hogy a gyerekeik a helyi állami iskolába járjanak.

⁶⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

A felekezeti iskolák oktatási eredményei meglepően jók voltak, és ez a tanítók és tanítónők helytállásának, kitartásának volt köszönhető. A nehéz megélhetési körülmények közé került oktatók teljesítményét a bizottság is kiemelte. 1926-ban Szabó Teréz tanítónőnek a bezárással fenyegetett nyárádtői iskolában, illetve Liszka Gedeonné tanítónőnek a mezőbergenyei iskolában kifejtett eredményes munkáját jutalmazták a Bethlen Alapból.⁶¹ Elmarasztalásra kevés esetben került sor. 1925-ben a káposztásszentmiklósi tanító ellen azért léptek fel, mert a bejelentett jó eredmények ellenére a diákok között sok volt az írástudatlan.⁶² Az anyanyelvű oktatás fontosságát a közösségek is felismerték. Bár a támogatására 1922-ben bevezetett egyetemes egyházi adót⁶³ nem minden egyházközségben fizették, a gyermekeik jövőjéről általában gondoskodtak. Voltak azonban ettől eltérő magatartásformák is. 1925-ben Somosdról írta a jelentés, hogy a hívek az oktatás iránt teljesen közömbösek voltak, a tanító fizetését pedig nem fizették.⁶⁴ 1926-ban a hagymásbodoni egyházközség tagjait marasztalták el, mert gyerekeiket nem járatták rendszeren iskolába.⁶⁵

Az oktatásügy kapcsán szólnunk kell a román hatóságok által egyes egyházközségekre ráerőszakolt kultúradóról, amelynek hozadékát román tannyelvű iskola vagy ortodox templom építésére használták fel. Ennek nyomait az 1925-ös esperesi jelentésben találjuk. A családi tulajdonban lévő földterületek mennyiségéhez mért 20 vagy 50 lej értékű adó fizetésére Harasztkerék, Makfalva, Nyáradkarácsony és Folyfalva, illetve Lőrinczfalva reformátusságát kötelezték.⁶⁶

Az oktatás állapotának felmérését követően az egyházközségek *vagyonkezelésének és vagyoni állapotának* vizsgálata következett. A jelentések áttanulmányozása során kiderült, hogy az egyházközségek az egyház vagyonának kezelését és gyarapítását megfelelő körültekintéssel végezték, de az ügyvitel vezetésénél a főhatósági rendeleteket nem mindig vették figyelembe. A hatalomváltást követő első esperesi jelentés még törékeny vagyoni állapotokról számolt be,⁶⁷ míg az

⁶¹ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁶² EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁶³ Az egyetemes egyházi adót az Erdélyi Ref. Egyházkerület a felekezeti oktatás támogatására, 1922 augusztusában vezette be. Erre vonatkozóan lásd: Berekméri Árpád Róbert: Az 1922. évi egyetemes egyházi adó bevezetése és közvetlen következménye a Marosi Református Egyházmezejében. In: Kolumbán Vilmos József szerk.: *Non videri, sed esse*. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 22. Kolozsvár 2017, 216–225.

⁶⁴ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁶⁵ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁶⁶ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁶⁷ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 575/7.

1922-ben a bizottság, a meglátogatott egyházközségek zöménél már pontos és megnyugtató vagyongezelést talált.⁶⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a jelentések az ingatlanok állapotának részletesebb vizsgálatát nem hangsúlyozták.

Az 1925-ös és az 1926-os jelentésekben a román földreform hatásának vizsgálata került előtérbe. A forrásokból kiderült, hogy a kisajátítás a mezősegi egyházközségeknél volt nagyobb mértékű.⁶⁹ Az egyházközségek földterületeinek zömét a kisajátítás nem érintette, de a hatóságok a földigénylési kérelmeket sem vették figyelembe. Eddigi ismereteink szerint földkiegészítést csak a székelytompai és a cserefalvi egyházközség kapott, előbbi a Sándor János-birtokból tanítói kanonika kiegészítésére.⁷⁰

A gazdasági ügyek keretében a bizottság figyelme az egyetemes egyházi adó fizetésének kérdésére is kiterjedt. Ezt a kérdéskört itt nem részletezzük, csak annyit jegyzünk meg, hogy még 1925-ben is akadtak olyan egyházközségek, amelyek az adó fizetését, a vizitációs bizottság határozott fellépése ellenére is megtagadták.

Az egyházi épületek felmérése során a bizottság számos hiányosságot talált. A templom, a papi lak, illetve annak melléképületei az egyházközségek zöménél átépítésre, restaurálásra szorult. A bizottság minden esetben a munkálatok sürgős elvégzésére adott utasítást. A legsúlyosabb állapotban a makfalvi templom volt, amelyet – a bizottság utasítása értelmében – mihamarabb ki kellett vonni a használatból.⁷¹ Az esperesi jelentések három esetben említik a klenódiumok ügyét, egyszer pedig a temetővel is foglalkoznak. 1926-ban a csittszentivány egyházközséget utasítja a bizottság, hogy a két úrasztali kelyhét restauráltassa,⁷² egy évvel korábban pedig a nyárádkarácsony-folyfalvi temető rendbetétele felől rendelkezett.⁷³

Az esperesi jelentések az irodai ügyekre vonatkozóan igen szűkszavú feljegyzéseket tartalmaznak. Az 1922-ben készült esperesi jelentések sok esetben csak azt nyugtázták, hogy az irodai ügyek az évi jelentések szerinti állapotban találhatók,

⁶⁸ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 576/20.

⁶⁹ A mezőbándi egyházközség 245 hold szántójából 197 holdat, 59 hold erdejéből pedig 19-et sajátítottak ki. Mezősámszondon a 410 hold földterületből 66 hold szántót és 62 hold erdőt hagytak meg. A 105 hold földterülettel rendelkező mezőcsávási református egyház 15 hold szántót és 20 hold erdőt veszített el.

⁷⁰ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

⁷¹ Uo.

⁷² EmeiLvt. Közigazgatási iratok 582/4.

⁷³ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

vagy a rövid: „rendben vannak” kifejezést jegyezték fel. A későbbiek során is jó-részt csak az anya- és a jegyzőkönyvek meglétére, pontos vezetésre, valamint a levéltári rend fenntartására és új szekrények beszerzésére összpontosítanak. Néhány egyházközség esetében a családkönyv hiányosságaira,⁷⁴ valamint a gondnoki napló bevezetésére hívta fel a bizottság a lelkész figyelmét. 1925-ben Csejden a presbiteri, a közgyűlés- és az iskolaszéki jegyzőkönyvek külön-külön történő vezetésére adtak utasítást.⁷⁵ A kérdőívek utolsó három pontja (a népmozgalmi adatokat, a személyi ügyek, és az egyházközség életében történt különleges események) csak az 1921-es esperesi jelentésben jelennek meg, de mindhárom pontnál az évi jelentésre történő hivatkozással.

Összegzés

Az impériumváltás a Marosi Református Egyházmegye egyházlátogatásainak rendjét lényegesen befolyásolta. Az új hatalom megszorító intézkedései, illetve sorozatos visszaélései miatt a vizitációs bizottság feladatkörét nem minden esetben tudta megfelelőképpen ellátni, pedig a lelki és gazdasági tekintetben is megroppant református közösségek fölötti pásztorkodás ekkor volt a legszükségesebb.

A magyar nyelvű felekezeti oktatás fenntartására, a belmissziós tevékenységek megszervezésére és működtetésére összpontosító lépések felügyelete kiemelt feladatot jelentett. Mivel a gyülekezeti élet nem minden esetben felelt meg az elvárásoknak, a vizitáció során sokszor áthidalhatóvá váltak a helyszínen tapasztalt hiányosságok, mulasztások.

A vizsgált időszak egyházlátogatásai tehát megfelelő alkalmat és lehetőséget jelentettek arra, hogy az egyházvezetés nyomon követhesse a közösségek fejlődését, és szükség esetén közvetlen beavatkozással segítse azoknak a fennmaradásért folytatott küzdelmét.

⁷⁴ Galambodon például a családkönyvet 1913-tól nem vezették. A hiányok pótlását a lelkész szigorú utasítást kapott.

⁷⁵ EmeiLvt. Közigazgatási iratok 579/1.

Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években¹

Az 1948. évi politikai hatalomátvételt követő fennállásáig a kommunista rendszer a Romániai Református Egyházat, kettős kisebbségi helyzetéből adódóan, mindvégig nemzetbiztonsági kérdésként kezelte. Ez a kimondott/ki-
mondatlan szemlélet nyomon követhető az egyház külföldi kapcsolatainak 1950-
es és 60-as évekbeli evolúciójában is. A szigorúan vett „túlélés” mellett ugyanak-
kor a hidegháborús politikai megoszlást követő nemzetközi egyházi tevékenység
– amely morális értékekre hivatkozva olyan diplomáciai üzeneteket fogalmazott
meg, amelyek oldották a nemzetközi feszültséget – néhány évre lehetővé tette,
hogy a református egyház moderátori szerephez jusson a nyugati kereszténység
és az „ateista”, de valójában ortodox pártállami struktúrák között. A román és a
magyar állambiztonsági iratanyagok alapján Búthi Sándor nagyváradi püspök
hivatalos minőségben 1959–1967 között legalább 18 nemzetközi egyházi érte-
kezleten vett részt, ahol klasszikus diplomáciai feladatokat látott el: reprezentált,
megfigyelt és tárgyalt.

* Jánosi Csongor a Bukaresti Egyetem Kutatóintézetének munkatársa, az MTA BTK Törté-
nettudományi Intézet egykori posztdoktor kutatója. Teológiai doktori fokozatát a Babeş–Bolyai
Tudományegyetem Református Tanárképző Karán szerezte. Társ szerzője *A református egyház
Romániában a kommunista rendszer első felében. Tanulmányok és dokumentumok* (L'Harmattan
Kiadó, Budapest 2011) című kötetnek. Ezen túlmenően több mint 30 tanulmányt közölt külön-
böző hazai és külföldi szakfolyóiratokban és kötetekben. Kutatási területe a kollektivizálás,
1956–1966 közötti erdélyi koncepciók perек, az 1950-es és 1960-as évek református egyház
története, 1945–1989 közötti román–magyar belügyi és állambiztonsági kapcsolatok, az erdélyi
magyar arisztokrácia, illetve az erdélyi magyar kulturális disszidencia a kommunista rendszerben.

¹ A tanulmányt elsőként a *Pro Minoritate* negyedéves kisebbségpolitikai folyóirat közölte.
Ennek megfelelően lásd Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hír-
szerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-
as években. In: *Pro Minoritate* (2017) Tavasz, 146–170.

E tanulmány vitaindító jellegű. Kimondott szakirodalom hiányában, a protestáns egyházi kapcsolatok nemzetközi hátterének összegzése, a romániai református egyház korabeli külkapcsolatainak körvonalazása és a püspökök „közvetítői” szerepkörének leírása tűnt célravezetőnek.

A református egyházi kapcsolatok nemzetközi háttere

A különböző protestáns felekezetek a történelmi fejlődés, valamint az egyházi hierarchiáról alkotott nézeteik sajátossága folytán évszázadokon keresztül különálló egységekként működtek mind nemzetközi, mind nemzeti vonatkozásban.² A Református Világszövetség (RVSZ) megalakítása egyrészt a brit, másrészt az amerikai presbiteriánus egyházakhoz kötődik.³ Megalapítását 1875-ben határozták el egy Londonban megtartott konferencián, ahol a 12 különböző országból egybegyűlt küldöttek elfogadták az alapítási tervet, és megegyeztek, hogy a többi református és presbiteriánus egyháznak is küldenek meghívót a nagygyűlésre. Erre 1877. július 3-án Edinburghban került sor, 25 ország 43 egyházából 220 hivatalos képviselő és 80 megfigyelő jelent meg.⁴

Kezdetben az RVSZ-nek nem volt merev szervezete. Csak 1888-ban, a negyedik nagygyűlésen választottak először elnököt, főtitkárt és egy észak-amerikai titkárt, akik ezt a tisztséget a következő nagygyűlésig viselték. A koordinációért a folytonosan változó számarányú végrehajtó bizottság felelt, amely a két nagygyűlés közötti időszakban évenként ült össze.⁵ Már a harmadik nagygyűlésen tisztázták, hogy a szövetség nem kíván a tagegyházak belügyeibe beavatkozni, és nem válik fellebbezési bírósággá, amelynek a tagegyházak felett is hatalma lenne. Ettől kezdve közös politikát dolgozhattak ki, eloszthatták egymás között a missziói munkaterületeket, és lehetségessé vált a vélemények szabad kicserélése a közös hitvallási hagyományok keretein belül. Bár fennállása első pillanatától túlsúlyban voltak benne az angolul beszélő világ presbiteriánus egy-

² Lásd az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának iratanyagát. ÁBTL 3.1.5. O-13586/1 (Objektum-dosszié: Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása), 216.

³ Mateus, Odair Pedroso: *The World Alliance of Reformed Churches and the Modern Ecumenical Movement. A Selected Chronological, Annotated Bibliography (1863–2004)*. WARC, Geneva, 2005.; Pradervand, Marcel: *Century of Service: History of the World Alliance of Reformed Churches, 1875–1975*. St. Andrews Press, Edinburgh, 1975.

⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13586/1, 229.

⁵ Uo. 232.

házai, mégis erőteljes munkát fejtettek ki azért, hogy hangsúlyozzák: az RVSZ az egész világra kiterjedő szövetség. Két irányban is folyt ez a kiterjesztés, egyrészt az európai kontinens felé, másrészt a külmisszióban. Egészen a második világháborúig az RVSZ 15 nagygyűlése Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban volt. 1948-ban született meg az a jelentős határozat, hogy a 16. nagygyűlést Genfben kell megtartani és a szövetség székhelyét is át kell tenni Edinburghból Genfbe, amely időközben már az Egyházak Világtanácsa és más egyházi szervezetek központja is lett.⁶ Az 1964. augusztusi frankfurti 19. nagygyűlésen tagegyházainak száma már 95-re emelkedett, ebből 55 színes egyház volt, és főleg afrikai, ázsiai és latin-amerikai egyházakból állt.⁷ A szervezet ötvenes és hatvanas évekbeli működését nagyban meghatározta főtitkára, Marcel Pradervand svájci lelkész.⁸

A RVSZ sohasem kísérelte meg, hogy szervezetiileg is kiépüljön, hogy az egyházak közötti kapcsolatban uralkodó szerepet játsszon. Ezt anyagi ellátottsága sem tette lehetővé, másrészt tagegyházai úgyszólván mindenütt kisebbségben voltak, és így a legnagyobb ellenállást fejtették ki az egységtörekvésekkel szemben. Mindamellet, hogy szorosabb együttműködést és jobb megértést hozott létre a tagegyházai között, csupán olyan speciális és gondosan mérlegelt szolgálatok elvégzésére vállalkozott, amelyeket az ökumenikus mozgalomban más testület nem vállalt. Megkísérelte, hogy jobb kapcsolatokat létesítsen a református tradíció két szárnya között, az európai kontinensen lévő református egyházak és az angolul beszélő világ presbiteriánus egyházai között. Igen fontos szolgálata volt sajtótájékoztatója, amely révén a nagyobb egyházak előtt ismertették a kisebb vagy kisebbségben lévő egyházak esetleges szükségseit. Célkitűzései között ott szerepelt a református hagyomány tervszerű tanulmányozása, tagegyházait úgy akarta az egyetemes keresztyén tradícióhoz közelebb vinni, hogy közben saját

⁶ Uo. 229–230.

⁷ Uo. 161–162.; World Alliance of Reformed Churches: 19th General Council, Frankfurt, West Germany, 1964. In: *Reformed and Presbyterian World*, vol. 28 (1964), 97–173.

⁸ Marcel Pradervand (1905–1983), svájci lelkész. Londoni lelkészi szolgálata után, 1948-tól Genfbe költözött, ahol az EVT, majd 1954-től az RVSZ kereteiben működött. ÁBTL 3.1.5. O-13652/1a (Objektum-dosszié: Keresztyén Békekonzferencia), 137.; ÁBTL 3.1.5. O-13603 (Objektum-dosszié: Külföldi protestáns szervezetek leleplezésével hazánk ellen folytatott ellenséges tevékenység felderítése), 200. Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, a továbbiakban ACNSAS), fond Serviciul de Informații Externe (Külügyi Hírszerző Szolgálat fondanyaga, a továbbiakban fond SIE), 1628/1 számú mikrofilm (a továbbiakban sz. m.), 173.

lelki örökségüket tudatosabbá tette bennük. Az RVSZ volt az első hitvallásos szövetség, és ilyen minőségben az Egyházak Világtanácsa futárának tekinthető.⁹

Már 1910-ben Edinburgban megkezdődött az egyházi szervezetek nemzetközi ujjaszervezése. Ebben az évben tartották meg a nemzetközi missziók első nagyszabású értekezletét. Az értekezlet után a protestáns egyházak három irányba szerveződtek: Nemzetközi Missziói Tanács, Hit és Egyház Szervezet, Gyakorlati Kereszténység.¹⁰ A két utolsó irányzat 1948 augusztusában az amszterdami protestáns világkongresszuson létrehozta az Egyházak Világtanácsát (EVT), az ökumenikus egyházi mozgalom és csaknem valamennyi nem katolikus keresztény felekezet nemzetközi csúcsszervét.¹¹

A folyamatos csatlakozás következtében az 1960-as évek elejére körülbelül 200 nemzeti egyház tartozott hozzá. Tagjai sorába tartoztak ugyanakkor az RVSZ mellett olyan önálló nemzetközi szervezetek, mint a Lutheránus, Baptista, Metodista, Kongregacionista és Mennonita Világszövetség, az Üdvhadsereg és egy sor szakosított szervezet. Az EVT 5-6 évente tartotta közgyűléseit, amely döntött a legfontosabb kérdésekben, és megválasztotta az új tisztviselőit. Működése 1948–1966 között egybeforrt Willem Adolph Visser't Hooft főtitkár munkájával.¹² Szerteágazó tevékenységét az EVT a genfi központban működő öt osztályon keresztül folytatta, amelyek közül a kommunista állambiztonságokat különösen a tudományos kutatóosztály érdekelte, amely az egységmunka részére képezett kádereket a világ minden részéből, továbbá az az egyházközi segély- és menekültszolgálat, amely a gyanú szerint információszerző és propagandamunkára használta fel a segélyügyletek bonyolításából adódó lehetőségeket.¹³ 1961-ben Új-Delhiben, az EVT harmadik ülésén sor került a Nemzetközi Missziói Tanács, továbbá az orosz ortodox és más pravoszláv egyházak felvételére és ezt követően az EVT-t „protestáns Vatikánként” is emlegették.¹⁴

⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13586/1, 219., 229–231.

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O-13586/2, 112.

¹¹ *And so set up signs... The World Council of Churches' first 40 years.* WCC Publications, Geneva, 1988.; *Commemorating Amsterdam 1948: 40 years of the World Council of Churches.* WCC, Geneva, 1988.

¹² Willem Adolph Visser't Hooft (1900–1985) holland teológus, az EVT főtitkára 1948–1966 között. ÁBTL 3.1.5. O-13603, 196.; lásd továbbá Gérard, François C.: *The Future of the Church: The Theology of Renewal of Willem Adolf Visser't Hooft.* Pickwick Press, Pittsburgh, 1974.; Van der Bent, Ans Joachim: *Willem Adolf Visser't Hooft (1900–1985). Fisherman of the Ecumenical Movement.* WCC Publications, Geneva, 2000.

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-13586/1, 218.

¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-13603/1, 2–28., 41–47., 120.

Az egyházak nemzetközi kapcsolatait 1948–1958 között az jellemezte, hogy lényegében minden nemzetközi egyházi szervezet nyugati vezetés alatt állt. Ennek ellenére az ökumenikus munkában, sok esetben egymástól elszigetelten ugyan, de Csehszlovákia és Magyarország rendszeresen képviseltette magát. Ez azt is jelentette, hogy súlytalanságuk miatt politikai állásfoglalások – például a koreai kérdés – esetében „tehetetlenül” asszisztáltak.¹⁵

Kelet-közép-európai szempontból 1958-tól változott a helyzet. Egyrészt színre léptek a különböző nemzetközi egyházi szervezetekben az orosz, a román és a bolgár ortodox egyházak. Másrészt, a csehszlovákiai egyházak ökumenikus tanácsa 1957 decemberi ülését követően – ahol javasolták egy ökumenikus nagygyűlés összehívását, amely „keresztyén szempontból tárgyalná a háború és béke problémáját az atomkorszakban”¹⁶ –, 1958-ban megindult a Prágai Keresztyén Békekonferencia mozgalma,¹⁷ amely a szocialista országok egyházait egyesítette érintkezésükben a Nyugattal. A köztudatba KBK-ként bevonuló szervezet mindamelllett, hogy a kommunista külpolitikai irányvonalat képviselte, kísérletet tett az EVT monopóliumának megtörésére is. Mozgékony erőnek bizonyult az egyes nyugati egyházi csoportok és különálló személyek befolyásolására, de kellő vonzerőt gyakorolt a szétszórt nyugati „haladó” egyházi erőkre is.¹⁸

A prágai békekonferenciát 1961-től csúcsszervi szintre emelték, és az ekkor tartott I. Keresztyén Békevilággyűlés tekintélyes nemzetközi összejövetel munkálataiként folyt le. Ettől kezdve a „vörös ökumenét” már a Nyugat sem gondolta ideiglenes jelenségnek, és a továbbiakban komolyan vette. Az EVT bár a nyilvánosság előtt tartózkodott és kerülte a nyílt támadást a színpalak mögött minden lehetséges eszközzel igyekezett a KBK működését leszorítani az európai és elsősorban a kommunista országok területére. Nyomást gyakoroltak a nevesebb egyházi személyiségekre, hogy szakítsanak a mozgalommal, és a KBK kezdeti afrikai sikereit az EVT valamennyi afrikai egyházi vezetőhöz küldött levele, majd a beutazási vízumok megtagadása, a későbbiekben pedig a regionális bizottságok bomlasztása és a hangulatkeltés a hazai egyházakban vetette hátra. A főtitkár Visser't Hooft nyíltan kimondta: ha a szocialista országok egyházainak szerve kíván lenni a KBK, akkor ehhez ők még pénzügyi segítséget is hajlandók adni. Megkérdőjelezték a mozgalom létjogosultságát is. A KBK megkerülésével

¹⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13652/1b, 25.

¹⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13652/1a, 228.

¹⁷ *Task and Witness. Christian Peace Conference, Prague, June 1–4, 1958.* Ecumenical Institute of the Comenius Faculty, Prague, 1958.

¹⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13652/1b, 25.

megkísérelték a kapcsolatteremtést a tekintélyes keleti egyházakkal, majd ennek alapján azzal érveltek, hogy a mozgalomra nincs szükség. A hatvanas években az EVT az egyik legfiatalabb regionális szervén át, az 1959 januárjában a dániai Nyborgban életre hívott nyugatnémet befolyás alatt álló Glen Garfield Williams főtitkár¹⁹ vezette Európai Egyházak Konferenciájával (EEK) megkísérelte a KBK ellehetetlenítését is, sikertelenül.²⁰ Mindezen túlmenően a KBK rendezvényei során mindig számíthatott a pillanatnyi hidegháborús barométer után igazodó nyugati fél „általános”²¹ és „politikai” támadásaira,²² „bomlasztási kísérleteire”.²³

A KBK működését „belső” nehézségek is gyengítették. A mozgalomnak irányt adó vezetőség 1968-ig Josef Lukl Hromádka teológiai professzor²⁴ köré szervezett cseh monopólium volt. Ez a körülmény az 1958-as nemzetközi és ökumenikus viszonyokra épült, de amelyek az elkövetkezendő években alapvető-

¹⁹ Glen Garfield Williams (1923–1994) angol baptista lelkész. 1959–1968 között az EEK vezetése mellett az EVT egyházközi segély- és menekültszolgálatának európai segélytitkára. ÁBTL 3.1.5. O-13652/1a, 44.; ÁBTL 3.1.5. O-13603, 24.

²⁰ Az EEK legfontosabb és legaktívabb szerve az Információs Munkaközösség volt, amely igyekezett hálózatot kiépíteni a nemzeti tagegyházakban, s ily módon egyházi, politikai és gazdasági információkat gyűjteni. ÁBTL 3.1.5. O-13652/1b, 26–28.

²¹ Ellenséges véleményhangoztatás: „a KBK-ra nincs szükség, mert az EVT egyes szervei a békekonferencia által igényelt politikai állásfoglalásokat sokkal gyorsabban, «tárgyilagosabban» elvégzik”; „a KBK a Szovjetunió külpolitikai szócsöve”, amely „csak a nyugatiakat kritizálja, és a Kelettel szemben nem tesz semmi mást, csak helyeslő megnyilatkozást”; „a KBK nem hivatalos egyházai képviselőket foglal magába, tehát erkölcsi tekintélye és értéke csekély”. ÁBTL 3.1.5. O-13652/1b, 29–30.

²² Politikai támadások: „a német kérdés hidegháborús szellemű tárgyalása, az NDK elleni támadásokkal”; a Szovjetunió a népi demokráciák gyarmatosítója; katonai erejének elítélése: „a Szovjetunió veszélyezteti a világot”, „a feszültség oka a kommunizmus”, stb. Uo. 30.

²³ Nyugati kijelentések, mint például: „a Békevilággyűlésen nincs demokrácia, minden irányított, a határozatok, döntések előre készülnek, a résztvevők nem befolyásolhatják azok alakulását”. Nyugati megosztáskeltés vádja: az egyes delegációkon belül kiemelt személyek és azoknak a többiek ellen hangolása, de ide tartozott az egyes delegációk egymás elleni hangolása is (cseheket a magyarok ellen és fordítva, vagy mindkettőt a Szovjetunió ellen). Uo. 30–31.

²⁴ Hromádka, Josef Lukl (1889–1969). Működéséről lásd Opočenský, Milan (szerk.): *From the Reformation to Tomorrow. In memory and Appreciation of Josef L. Hromádka (1889–1969)*. WARC, Geneva, 1999; Paul Bock: *Protestantism in Czechoslovakia and Poland*. In: *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Postcommunist Eras*. Szerk. Ramet, Petra Sabrina. Duke University Press, Durham–London, 1992, 81–87.; Staar, Richard Felix: *Foreign Policies of the Soviet Union*. Hoover Institution Press, Stanford University, 1991, 79–88.

en megváltoztak, és különösen a magyar protestáns elit kérdőjelezte meg egyre inkább a KBK cseh vezetőségét, amely nem akarta levonni a következtetéseket.²⁵ Ezen túlmenően a mozgalomban a vezető munkatársaknak a munkához fel kellett nőnie, és vezetői tapasztalatokat kellett szereznie. Hamar fény derült arra is, hogy hiányos a szocialista országok egyházai között a koordináció és az együttműködés, valamint egyes delegációk eltérő instrukciókkal érkeztek a konferenciákra. Sok bizonytalanság származott abból is, hogy a kezdeti időszakban az anyagi bázis sem volt kellőképpen biztosított,²⁶ bár ez a hatvanas évek közepére rendeződött.²⁷

A „mozgalom” mindennek ellenére a hatvanas évek első felében fokozatosan erősödött. Regionális szervezetei jöttek létre több nyugati államban. Itt a KBK az egyszerű lelkészeket érte el, elsősorban olyanokat, akik addig nem vettek részt ökumenikus munkában. Kihasználta az EVT gyenge pontját, azt, hogy ott jó részt csak vezető egyházi emberek ügye maradt az ökumenikus mozgalom. Fejlődésének másik jelentős oka az volt, hogy a tanulmányi munka szintjén, amely sokakat érdeklő kérdésekről folyt – gyarmati kérdés, német kérdés, hidegháború – számos tekintélyesnek tartott nyugati teológust magához tudott kapcsolni. A KBK tekintélyét növelte, hogy a békés egymás mellett élés nemzetközi programja és az enyhülés légköre arra készítette még a „legreakciósabb” egyházi vezetőket is, hogy kapcsolatokat keressenek a szocialista országok egyházaival és erre a mozgalom rendezvényei – a hírszerzés mellett – erre is jó lehetőségeket biztosítottak.²⁸

Kommunista szemszögből „egyértelmű” volt, hogy a protestáns világszervezetek létrehozásának, működtetésének célja nem lehet más, mint az, hogy a nyugati egyházakkal érdekközösségben lévő tőkércsoportok politikai célkitűzéseit az egyházi lehetőségek felhasználásával segítsék. Miután a tevékenységük egyik fő irányzata az volt, hogy „befolyásukat” kiterjesszék a szocialista országokra, az ottani egyházakra, lelkészekre és hívekre, ennek feltételévé vált, hogy vezető szerveikbe „demokratikusan” helyet adjanak ezen országok képviselőinek, köztük olyanoknak is, akik hazájuk politikai érdekei következtében szemben álltak, vagy szembeállíthatók voltak a Nyugatot kiszolgáló egyházpolitikai törekvésekkel. „Ennek következtében – fokozatosan kiszélesíthető – támadási bázis alakult ki,

²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13652/1b, 87–88.

²⁶ ÁBTL 3.1.5. O-13652/1b, 31.

²⁷ Lásd a KBK költségvetési előirányzatát 1967-re, amely tartalmazza az 1965. és 1966. évi költségeket és bevételeket is. ÁBTL 3.1.5. O-13652/2b, 27.

²⁸ ÁBTL 3.1.5. O-13652/1b, 27.

az amerikai–nyugatnémet reakciósabb irányítási törekvések bomlasztására...”²⁹ A helyadást hasonló módon viszonzották a KBK vezetőszerveiben is. Mindkét fél nagyon ügyelt arra, hogy „házon belül” a döntéshozatalt az „ellenfél” ne befolyásolhassa.

Egyrészt tehát az EVT és tagszervezetei, másrészt a KBK biztosította rendezvényeivel, értekezleteivel azt a nemzetközi színteret, ahol a politikai megoszlást követve a Romániai Református Egyház, a Román Ortodox Egyház és a különböző romániai vegyes küldöttségek is tevékenyen részt vállaltak.

A Romániai Református Egyház külföldi kapcsolatai 1948–1956 között

Az 1948–1956 közötti időszak az ezt követő évekhez mérten majdhogynem eseménytelen. Az 1948. évi jogi normák – a március 2-ai 62. számú törvény, amely a felekezetek működési szabályzatáról rendelkezett; az április 17-ei alkotmány, amely formálisan elismerte a vallásszabadságot; az augusztus 3-ai tanügyi törvény, amely felszámolta a felekezeti oktatást; és a másnapi kultusztörvény, amely az egyházi élet ellenőrzését biztosította – szabályozták az állam és az egyház közötti kapcsolatot.³⁰

Mindezt kevésbé látványosan, a Kolozsvári és a Nagyvárad Református Egyházkerületek nemzetközi kapcsolatainak tudatos leépítése kísérte. 1956 nyaráig Vásárhelyi János³¹ és Arday Aladár³² püspök útlevélkérelmét folyamatosan visszautasították.³³ Külföldi egyházi konferenciákon és értekezleteken – az EVT és az RVSZ rendezvényein – így értelemszerűen nem vehettek részt, és az is magá-

²⁹ ÁBTL 3.1.5. O-13603/1, 68.

³⁰ Hivatalos Közlöny, 87. szám, 1948. április 10.; Uo. 177. szám, 1948. augusztus 3.; Arhivele Naționale Istorice Centrale (Központi Történelmi Nemzeti Levéltár, a továbbiakban ANIC), fond Ministerul Cultelor și Artelor. Direcția de Studii 1937–1963 (Vallás- és Művészeti Minisztérium. Tanulmányi Osztály 1937–1963 fond, a továbbiakban fond DS), 55/1955. sz. d. 47.

³¹ Vásárhelyi János (1888–1960) egyházi író, erdélyi (kolozsvári) református püspök 1936–1960 között. Püspöki működése nyomon követhető a Szekuritáté róla írt megfigyelési dossziéiban. Lásd ACNSAS, fond Informativ (Megfigyelési-adatgyűjtő fond, a továbbiakban fond I), 236522/1–2. számú dosszié (a továbbiakban sz. d.).

³² Arday Aladár (1890–1961) királyhágómelléki (nagyvárad) református püspök 1948–1961 között. Püspöki működése nyomon követhető állambiztonsági iratányaiban. Uo. fond I, 236849/1–2., 236850 és 236851. sz. d.

³³ Útlevéligényük már 1951-től dokumentálható. ACNSAS, fond I, 236522/1 sz. d. 25.; 236849/1. sz. d. 5, 725; 236851. sz. d. 38.

ért beszélt, hogy a Romániai Református Egyházat utoljára 1946-ban invitálták meg ilyen rendezvényre.³⁴ Ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy a kelet-közép-európai kommunista berendezkedést követően egyedül a magyar és a csehszlovák protestáns egyházak tartották meg az EVT-vel kapcsolataikat, míg a szovjet, román, bolgár, és a kínai protestáns egyházak – vélhetőleg pártutasításra – minden személyes és anyagi vonatkozású érintkezést beszüntettek.³⁵

Romániában Sztálin halálát követően, 1953-ban nem állt be az a fajta egyházpolitikai enyhülés, mint az anyaországban, ahol ettől kezdve rendszeressé vált a nyugati egyházi vezetők és a magyar egyházi személyek érintkezése. Ennek a „nyitásnak” köszönhetően került sor 1954 márciusában arra a levélváltásra Bereczky Albert³⁶ és erdélyi püspöktársai között, amelyben a dunamelléki református püspök azt tudakolta, ha a Romániai Református Egyház részt vesz-e 1954 nyarán az RVSZ 1954. július 27. – augusztus 5. közötti princetoni rendezvényén és az EVT ezt követő, augusztus 15–31. közötti Evanstoni értekezletén. Vásárhelyi és Arday személyes találkozón egyeztettek Kolozsváron március 16-án. A nagyvárad püspök áprilisban Rodeanu Ion főinspektornak és Laza Péter tartományi kultuszmegbízottnak is beszámolt erről, megmutatta Pradervand főtítkár hivatalos meghívóit, és a végső választ újabb püspöki egyeztetéshez kötötte.³⁷ Ennek megelőzésére április 19-én a BM Nagyvárad Tartományi Igazgatósága részletesen tájékoztatta a III. Belföldi Hírszerzési Igazgatóságot. Válaszában a bukaresti központ 1954. április 23-án külön-külön figyelmeztette a Nagyvárad és a Kolozs Tartományi Igazgatóságokat a küszöbönálló püspöki találkozóra, arra kérve a területi egységeket, hogy pusztán a megfigyelést biztosítsák, és semmiképpen ne avatkozzanak be az esetleges külföldi delegáció összetételének kialakításába.³⁸ Bár április 27-én sor került az újabb kolozsvári püspöki egyeztetésre, és meglátásaikat a kultuszminisztériumnak is felterjesztették véleményezésre, a kezdeményezés végül elhalt a bukaresti vallásügyi államtitkárság folyosóin.³⁹

³⁴ Uo. fond I, 236851 sz. d. 90., 189.

³⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13586/2, 12.

³⁶ Bereczky Albert (1893–1966) dunamelléki református püspök 1948–1958 között. Az 1950. augusztus 15-én rányitott objektumdossziét, 1956. szeptember 18-án lezárták. ÁBTL 3.1.5. O-9047.

³⁷ ACNSAS, fond I, 236849/1 sz. d. 320, 329.; 236851 sz. d. 91., 190.

³⁸ Uo. fond I, 236851 sz. d. 87–89.

³⁹ Uo. fond I, 236522/1 sz. d. 104.; 236849/1 sz. d. 316.; 236851 sz. d. 83., 197.

A politikai légkör 1956-ban rövid időre lehetővé tette az egyházi tisztviselők magyarországi kiutazását. 1956. január 21-én Drăghici Alexandru vezérezredes, állambiztonsági miniszter személyesen járt közbe a magyar állambiztonság „IV. Igazgatóságán” (belső reakció elhárítása) működő »Rónay elvtársnál« Búthi Sándor nagyváradi egyháztanácsos zavartalan kiutazásáért, aki a rokonlátogatás mellett Arday püspök megbízásainak is eleget kívánt tenni.⁴⁰ Júniusban Debreczeni István temesvári lelkész utazhatott Magyarországra. Mind Búthi, mind Debreczeni a nagyváradi egyházkerületnek a kolozsvárral szembeni belső sérelmeit továbbították és a presztízskonfliktus kezelésére Bereczky Albertet kérték fel közvetítőnek. A nagyváradi püspöknek és környezetének nem tetszett, hogy Kolozsváron van a teológia, hogy az állam református ügyekben Vásárhelyi püspököt tekintette reprezentatív személynek, hogy az egyház hivatalos lapja, a *Református Szemle*⁴¹ Kolozsváron jelenik meg, és hogy a magyarországi bibliaküldeményeket Kolozsvárra címezték.⁴² Első magyarországi református püspökként a háború befejezése után, június 25. – július 1. között sor került a dunamelléki püspök erdélyi látogatására.⁴³ Az esetleges közvetítői működésről egyelőre nincsenek adataink, és a látogatás is csupán futó érdeklődést váltott ki az állambiztonsági szervekből.

Bereczky látogatását követően került sor Arday és Vásárhelyi püspök „vizontlátogatására”, amely az egyházi nemzetközi kapcsolatok tekintetében a korszak legfontosabb eseménye. A két püspök a romániai protestáns küldöttség élén részt vett a Galyatetőn megrendezett 1956. július 28. – augusztus 4. közötti EVT Központi Bizottsági ülésen, amelynek tagja volt Pap László budapesti teológiai tanár is,⁴⁴ aki miatt lehetővé vált a rangos esemény magyarországi megren-

⁴⁰ Uo. fond I, 236851 sz. d. 153.

⁴¹ Az 1898–1907 között megjelent *Erdélyi Protestáns Lap* utódja, amely 1903-tól napjainkig folyamatosan megjelenik. <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3706/>. (Megnyitva: 2016. március 4. Lásd még Kozma Zsolt: *A Református Szemle repertórium*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2016.

⁴² ACNSAS, fond I, 236522/1 sz. d. 230–231.

⁴³ Jánosi Csongor: Aspecte privind relația dintre Biserica Reformată și statul român în perioada 1948–1960/1961. In: Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu (szerk.): *Identități sociale, culturale, etnice și religioase în comunism*. Polirom, Iași 2015, 376.

⁴⁴ Pap László (1908–1983) református teológiai tanár, a dunamelléki egyházkerület főjegyzője. Tisztségeket viselt az RVSZ-ben és az EVT Központi Bizottságában. 1956 őszén, Ravasz Lászlóval és Kardos Jánossal a Megújulási Mozgalom élére került. A forradalmat követő megtorlásban elveszítette minden addigi tisztségét. 1963. januári kényszernyugdíjazásáig murgai segédlelkészként szolgált. Lásd Pap László: *Tíz év és ami utána következett, 1945–1963*. Európai Pro-

dezése, „amelyen a világ összes protestáns egyháza képviseltették magukat”.⁴⁵ A püspökök szaktanácsadóként szolgáltak a többi kiküldött, Maksay Albert teológiai professzor és a szász és magyar evangélikus püspökök, Müller Frigyes és Argay György mellett. Mi több, Vásárhelyi és Maksay mint a román delegáció tagjai⁴⁶ részt vehettek a galyatetői gyűlés folytatásaként megrendezett prágai konferencián, az EVT végrehajtó bizottsági ülésén is.⁴⁷

1956 augusztus–szeptemberében hazalátogatott Erdélybe Ravasz László⁴⁸ egykori dunamelléki püspök. A népi demokratikus rendszerhez lojális Bereczky látogatásánál a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (PTI) tanáraiban jóval mélyebb nyomott hagyott az egykori kolléga, aki a kedvezően lefolyt galyatetői események miatt is támadta dunamelléki püspökutódját, kritizálta a kolozsvári püspököt, és azt javasolta, hogy győzzék meg Vásárhelyit a Márton Áronhoz történő közeledésről, aki szerinte helyesen járt el, amikor szembehelyezkedett az államhatalommal.⁴⁹

Ehhez az időszakhoz tartozik Marcel Pradervandnak, az RVSZ főtitkárának nagyváradi 1956. októberi látogatása, bár pontos adatok hiányában egyelőre csak a vizitációra utaló megjegyzésekre támaszkodhatunk.⁵⁰

testáns Magyar Szabadegyetem, Bern–Budapest 1991.; Hajdú Éva: Pap László és az Állami Egyházügyi Hivatal kapcsolata. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 12. évf. 3. szám, 2011, 58–62.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.5. O-13586/2, 31–32.

⁴⁶ Molnár János: *A Nagyváradi (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története: 1944–1989*, Királyhágómelléki Református Egyházkerület nyomdája, Nagyvárad, 2001, 106–108.

⁴⁷ Vásárhelyi János csehszlovákiai kiutazását a BM Kolozs Tartományi Igazgatósága 1956. április 14-én azzal az érveléssel támogatta, hogy a protestáns felekezeteken belül az egyetlen püspök, aki időben teljesíti a Kultuszminisztérium parancsait és rendelkezéseit. ACNSAS, fond I, 236522/1 sz. d. 140.

⁴⁸ Ravasz László (1882–1975) dunamelléki református püspök, az MTA tagja. Az államszocialista időszakban a magyar protestantizmus egyik példaadó egyénisége volt. Lásd Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök – Ravasz László élete*. Jaffa Kiadó, Budapest 2016.

⁴⁹ ACNSAS, fond Reșea (Hálózati fond, a továbbiakban fond R), 179436 sz. d. 35–36 (háttéroldal is), 170–173.

⁵⁰ Uo. fond SIE, 1628/1 sz. m. 155–157.

A református egyházi külkapcsolatok állambiztonsági átértékelése: 1957–1958

A magyarországi forradalmi eseményeket követő romániai represszió, amelyből az erdélyi magyar lakosság részesedése körülbelül 10%-os – 1956–1966 között 26 501 személyt letartóztattak, 20.278 személyt bebörtönöztek, 1948 főt kényszerlakhelyre köteleztek, és további 3663 főt 1958-tól munkaegységekbe internáltak⁵¹ – nem kedvezett az egyházi külkapcsolatoknak sem. Ennek megfelelően az RVSZ vezetői 1959-ben a romániai protestánsokat tartották a legel-szigeteltebbnek a térségben.⁵²

A nemzetközi kapcsolatok újabb jegelésének feloldását a felszín alatt több fejlemény is előkészítette. 1958 januárjában Marcel Pradervand főtítkárr írásos meghívót küldött a nagyváradi egyházkerületnek, amelyben három személyt hívott meg az RVSZ 1959. évi svájci és brazíliai konferenciáira. A meghívók kézbesítése egybeesett a hírszerzésnek az ekkoriban megszületett észrevételével, mely szerint az erdélyi református egyházközösségekben meglehetősen nagyszámú, a svájci teológiákon is megfordult református lelkész szolgált. Megerősödött az a gyanú is, hogy az „imperialista” hírszerzés a külföldön tanult lelkészek között informátori hálózatot épített ki. A svájci kémkedés ügykörében Nagy András kolozsvári teológiai professzort már 1950–1955 között megfigyelték, részben az 1920-as években bázeli tanulmányai során szerzett ismerősi köre miatt, amelyet elsősorban levelezéssel tartott fenn.⁵³ A közvetlen okot végül nem Nagy, hanem Sass Kálmán érmihályfalvi református lelkész szolgáltatta, akinek a házkutatása során megtalálták Welts-Schneider Berta svájci állampolgár néhány levelét, amelyben a később halálra ítélt lelkésztől⁵⁴ egyebek közt információkat kért az erdélyi magyar lakosságról is. A Szekuritáténak arról is tudomása volt, hogy Nagy István kolozsvári lelkész 1957 októberében képeslapon keresztül értesítette Weltit a kolozsvári és nagyváradi letartóztatásokról. Az I. igazgatóság főnöke,

⁵¹ Uo. fond Documentar (Dokumentációs fond), 80. sz. d., 3. köt., 33–36.

⁵² Uo. fond SIE, 1628/1 sz. m. 149.

⁵³ Nagy András (1899–1974) erdélyi magyar református lelkész, 1935–1959 között a kolozsvári PTI tanára. Svájci érintettségéről lásd az Ilea Gherasim fn. megfigyelési dosszié tartalmát. Uo. fond I, 236988/1 sz. d. 346–360.

⁵⁴ Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai. II. kötet. Az érmihályfalvi csoport.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2007.

Gavriliuc Mihail vezérőrnagy⁵⁵ és helyettese, Doicaru Nicolae ezredes⁵⁶ megerősítették a külföldi hírszerzés két munkatársának, Dragu Haralambie őrnagynak⁵⁷ és Zoltán Gyula főhadnagynak azt a következtetését, hogy a bázeli protestáns központot fel kell venni a fontos objektumok közé. A fenti példák alapján azt a feltevést sem zárhatták ki, hogy a Svájcot megjárt „régí teológusok” még mindig végeznek adatgyűjtést. Jóváhagyták tehát azt, hogy a kialakult helyzetet kipróbált ügynökökkel felmérjék.⁵⁸ A teljes egyházi izolációt szem előtt tartó elképzelés továbbra sem változott, viszont jó ötletnek tűnt, hogy az alapvetően megbízhatatlannak tartott gyér református informátori hálózatról valakit gondosan kiválasztva, az egyházi képviselő fedésében kiküldjenek, és körbejárják vele a romániai túlnyomó többségű ortodox világ számára eladdig teljesen ismeretlen terepet.

A feladat természete és az addig beszervezett informátorok alacsony számaránya beszűkítette a választási lehetőségeket. További nehézséget okozott, hogy a hírszerzés céljainak elsősorban a püspöki központokban élők, lehetőleg az egyházi elithez tartozó külföldön is makulátlan hírnevet magukénak tudó személyek jöhettek szóba.

A kolozsvári egyházkerületben, a püspöki központban 1952-től több beszerzési kísérletet jegyzett a III. Belföldi Hírszerzési Ügyosztály és az ennek keretében működő 4. felekezetek-szekták iroda. Nagyon hamar kiderült, hogy a kompromittáló, terhelő adatok nyomán beszervezettek, alkalmatlanoknak bizonyultak a hosszú távú együttműködésre és a március 14-ei 1956/15. sz. utasítás

⁵⁵ Gavriliuc Mihail (1913-?) a Szekuritáté tábornoka, a Külföldi Hírszerzési Igazgatóság főnöke 1955 októbertől – 1959 júliusáig között. Lásd Ioniță, Nicolae: Fișe biografice ale șefilor unităților centrale ale Securității de la sfârșitul anilor '50. In: *Caietele CNSAS*, 2(4)/2009 szám, 184–185.

⁵⁶ Doicaru Nicolae (1922–1990), a Securitate későbbi vezérézredese, 1959–1978 között a Külföldi Hírszerzési Igazgatóság főnöke. Lásd Ioniță, Nicolae: Fișe biografice ale șefilor de direcții centrale din Securitate, în anii '60. In: *Caietele CNSAS*, 1(3)/2009 szám, 105–106.; továbbá http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/DOICARU%20NICOLAE.pdf. (Megnyitva: 2016. május 4.)

⁵⁷ Dragu Haralambie (1929–2010), a külföldi hírszerzés kötelékében szolgált különböző beosztásokban 1957–1979 között. Vezérőrnagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1979. december 30-án.

http://www.cnsas.ro/documente/cadrele_securitatii/Dragu%20Haralambie.pdf. (Megnyitva: 2016. május 4.)

⁵⁸ ACNSAS, fond SIE, 1628/1 sz. m. 7–9.

alapján⁵⁹ hamarosan kizárták őket a hálózathoz. Az 1956-os forradalom előtt szervezett első generációs informátorok hullámából a legpatinásabb név a László Dezső.⁶⁰ Az 1954 szeptemberében pressziós alapon szervezett Farkas utcai lelkész a III. ügyosztály káderei irányították.⁶¹ Az 1956-os forradalom napjaiban és az ezt követően Kolozsváron történekről ő továbbította a leghitelesebb adatokat. Informatori karrierjét azonban megtörte a VIII. Bűnügyi Vizsgáló Ügyosztály túlbuzgósága, amely a Dobai-per felgöngyölítése során anélkül, hogy a III. ügyosztállyal konzultált volna, 1957 júliusában a László nevére szóló letartóztatási parancsot adott ki, utóbbiak pedig leleplezése elkerüléséért engedték a büntetőper lefolytatását ellene is.⁶² Nehéz megmondani, hogy az 5 éves börtönbüntetés nélkül milyen irányt vett volna az élete, egyházi karrierje, hiszen a kortársak a legtehetségesebb egyházi személyiségek egyikeként tartották számon, és külföldön is makulátlan hírnévvel bírt. A kolozsvári református elit informatori lefedettségéről sokatmondó a III. ügyosztály 1961. október 23-ai referátuma, amely szerint Kolozsvár 8 református egyházközségének 12 lelkészéből kilencet gyanúsítottként, hármat pedig negatív politikai előéletű személyként tartottak számon. Tevékenységüket csupán Kassay Géza esperes figyelte, aki azonban képtelen volt ellátni feladatát, miután kollégái „vörösként” tartották számon.⁶³

⁵⁹ Bottoni, Stefano (főszerk.): *Az 1956-os magyar forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda 2006, 16., 54–56.

⁶⁰ László Dezső (1904–1973) református lelkész, társadalomtudományi és egyházi író, szerkesztő. Kolozsvár-belvárosi lelképásztor, a kolozsvári egyházmegye esperese, az erdélyi egyházkerület generális direktora, a két világháború közötti erdélyi magyar kisebbség egyik vezéralakja, magyar országgyűlési képviselő. Lásd a László Dezső kolozsvár-belvárosi lelképásztor, teológiai magántanár önéletrajza c. datálatlan iratot. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 8. d. 13, Kolozsvár (151), sz. n.; továbbá László Ferenc: A harmadik út áldozata – László Dezső állambiztonsági ügyiratai. In: Cseke Péter (szerk.): *László Dezső emlékezete 1904–2004*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2004, 147–177.

⁶¹ ACNSAS, fond R, 177154 sz. d. 9–10. 1954–1957 között „Gábor”, 1961–1968 között „Szabó Béla”, 1968–1970 között pedig „Kovács Gyula” fedőnéven közel 16 éven keresztül együttműködött a Szekuritáréval. 1970-ben egészségügy nehézségei miatt formailag kizárták a hálózathoz, de még ezután is gyakran fordultak hozzá segítségért. Alig találunk olyan kolozsvári lelkészt, értelmiségit vagy arisztokratát, akinek állambiztonsági iratanyagában ne találánánk meg az ő jelentését is.

⁶² Dávid Gyula (szerk.): *1956 Erdélyben – Politikai elítéltek életrajzi adatai 1956–1965*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006, 35.; Tófalvi Zoltán: *1956 erdélyi mártírjai. III kötet. A Dobai-csoport*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2009.

⁶³ ACNSAS, fond R, 268544/1 sz. d. 4.

A Nagyváradi Református Egyházkerületben az első generációs informátorok közül az 1952-ben beszervezett Szablyár Kornél székelyhídi, későbbi nagybányai esperes⁶⁴ és Peuker Leó temesvári esperes⁶⁵ a legszármottevőbbek. A választási opciókat Búthi Sándor egyházkerületi tanácsos⁶⁶ tette teljessé, aki Nagyszalon-tán, 1947-től kezdődően már a Szekuritáté elődszervezetével is együttműködött. Kötelezvényének aláírására csupán jóval később, 1952. november 15-én került sor.⁶⁷

1958 tavaszán a Külföldi Hírszerzési Igazgatóság elsősorban a III. belföldi igazgatóság ügynökhálózatából kívánt valakit kiemelni. Kiss László alezredes⁶⁸ személyesen ajánlotta a „Kutasi” fedőnév alatt működő Búthit, akinek sikeres ügynöki bevetései között Arday Aladár püspök megfigyelésén túl szerepe volt Sass Kálmán lelkész 1957. februári letartóztatásában, dr. Soós István egykori nagyváradi polgármester ügyében, és oroszlánrészt vállalt az erdélyi betánisták felgöngyölítésében is.⁶⁹

Búthit féléves próbaidő után, 1958 októberében „Medeșan” fedőnéven véglegesítették a hírszerzés kötelékében. Ezt megelőzően 1958. május 5–7. között 3 napos kiképzést kapott. Az első napi nagyváradi eligazítást kétnapos bukaresti felkészítő követte,⁷⁰ majd hogy gyenge németnyelv-tudásán segítsenek, és hogy előkészítsék számára a terepet az 1959. évi svájci konferenciához, júniusban sor

⁶⁴ Szablyár Kornél (1918–1977) köröstarékányi, székelyhídi, majd nagybányai református lelkész. ANIC, fond DS, 40/1967 sz. d. 518–520. Mikrofilmes anyaga más név alatt elkeveredett a CNSAS levéltárában és ügynöktevékenysége csupán kortársai iratanyaga alapján rekonstruálható.

⁶⁵ Peuker Leó (1917–1987) szapárfalvi majd temesvári református lelkész. Ügynöki működéséről lásd ACNSAS, fond SIE, 43291 sz. m. 1–38.

⁶⁶ Búthi Sándor (1913–1967) magyarremetei, árpádi, majd nagyváradi lelkész, 1961–1967 között a nagyváradi egyházkerület püspöke. Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban KREL), további eligazító adatok hiányában: Püspöki beiktatás okmányai 1962. év című dosszié, „Buthy Sándor törzskönyvi lapja”; ACNSAS, fond I, 233520/1 sz. d. 3.; fond SIE, 1628/1 sz. m. 5, 11–12, 14, 39–46.

⁶⁷ Uo. fond SIE, 1628/1 sz. m. 10, 16, 22.

⁶⁸ Kiss László (1920–1978), a BM Nagyváradi majd Körösvidek Tartományi Igazgatóságának 1950–1961 közötti főnöke, alezredesi, majd ezredesi rangfokozatban. Tartalékos állományba került 1970. szeptember 30-án. Lásd Ioniță, Nicolae: Fișe biografice ale șefilor direcțiilor regionale de securitate de la sfârșitul anilor '50. In: *Caietele CNSAS*, 1(5)/2010 szám, 32–33.; továbbá

http://www.cnsas.ro/documente/cadrel_securitatii/KISS_ROZALIA%20VASILE.pdf. (Megnyitva: 2016. május 1.)

⁶⁹ ACNSAS, fond SIE, 1628/1 sz. m. 4, 137–138.

⁷⁰ Uo. fond SIE, 1628/2 sz. m. 5–6.

került csehszlovákiai rokonlátogatására. Közmegelégedésre kapcsolatot létesített a prágai egyházi elittel és a hazafelé vezető úton a Magyarországi Református Egyház vezetőségével is.⁷¹ Ennél is többet ért számára, hogy 1958. május 7-én, bukaresti kiképzése utolsó napján találkozott Szabó Endrével⁷² a kolozsvári egyházkerület lelkész tisztviselőjével. Szabó azt sugallta, hogy kapcsolatban áll néhány ismeretlen svájci személlyel, akiknek illegálisan juttat ki „adatokat” egy ismeretlen magyarországi lelkész segítségével.⁷³ Ez a jelentés azonnali érdeklődést váltott ki legfelső szinten, és megalapozta Búthi ügynöki karrierjét a hírszerzés szolgálatában.

Ismerkedés és kapcsolatépítés. Az egyházi nemzetközi kapcsolatok 1959–1961 között

Nagyon érdekes Búthi Sándor állambiztonsági feladatainak evolúciója és igencsak indokolt a korszakolása. Az első időszak az 1959. május–júniusi, Kálvin születésének 450. és a Genfi Akadémia fennállásának 400. évfordulójára rendezett genfi ünnepségektől az EVT Új-Delhiben tartott, 1961. évi harmadik közgyűléséig terjed, amely szinte egybeesik püspökké választásával.⁷⁴ Búthi részt vett az összes fontosabb egyházi rendezvényen. Genfben, São Paulóban, Prágában, Zürichben és Új-Delhiben elsősorban ismerkedett, kapcsolatokat épített olyan személyiségekkel, mint Visser't Hooft EVT-főtitkár, Marcel Pradervand RVSZ-főtitkár, Heinrich Hellstern a Svájci Protestáns Egyházak segélyszervezetének (HEKS) vezetője⁷⁵, vagy Paul Hansen, a Lutheránus Világszövetség

⁷¹ Uo. 16–18., 25.

⁷² Szabó Endre (Budapest, 1900. november 22.), Franciaországban és Svájcban tanult. 1948–1949 között tordosi lelkészként szolgált. 1949 decemberében a kolozsvári püspöki központ könyvelőjévé nevezték ki. 1951. szeptember 6-án, „hazafias érzelmei” alapján, Páll Ferenc alhadnagy (Kolozs Tartomány, III. Ügyosztály) „Székely” fedőnéven beszervezte. Bár a találkozók eleinte pontosan megjelent, használható információkkal nem szolgált. 1956. június 11-én kizárták a hálózathoz. Uo. fond R, 176079 sz. d. 2–14.

⁷³ Uo. fond SIE, 1628/2 sz. m. 7–11.

⁷⁴ Jánosi Csongor: Romanian Church Political Condensations. Bishop Elections in the Reformed Church Districts of Cluj and Oradea in the 1960s. In: *Religion – Staat – Gesellschaft. Zeitschrift für Glaubensformen und Weltanschauungen*, 16 (2015), 1–2. szám, 271–306.; Uő: Püspökválasztások a Kolozsvári és a Nagyvárad Református Egyházkerületekben az 1960-as években. In: *Pro Minoritate*, 2014. tél, 187–210.

⁷⁵ Heinrich Hellstern (1902–1984), a svájci evangélikus egyház lelképásztora, 1946–1968 között a HEKS vezetője. ÁBTL 3.1.5. O-13652/1a, 43–44, 98, 133.; <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D10665.php>. (A letöltés ideje 2016. május 14.)

(LVSZ) ún. kisebbségi egyházainak titkára, keleti szakértője.⁷⁶ A meglehetősen tágan értelmezett hírszerzési feladatai mellett részletezte tapasztalatait a nemzetközi szervezetek működéséről,⁷⁷ de tudósított az EVT, RVSZ és a HEKS vezetői között fennálló nézeteltérésekről is. Tette mindezt akár 40 oldalig terjedő jelentésekben, amelyek végén nemegyszer javaslatokat és önkritikát is megfogalmazott (a kezdeti fázisban főleg gyenge németnyelvtudására és „nyugati”-teológiai ismereteinek hiányosságára mutatott rá).⁷⁸

Búthi időnként kísérletet tett arra, hogy a teológiai alapú vitákat és döntéseket érthetően moderálja. Az 1960. szeptemberi III. Prágai Keresztény Békekonferencián elhangzottak véleménye szerint a prágai összefüggést a békepapi tevékenység nemzetközi keresztyén fórumának rangjára emelték. Elmagyarázta a hírszerzés kádereinek, hogy mit is kell érteni e megállapítás alatt. Azzal, hogy a nyugati egyházak képviselői elfogadták, hogy az egyháznak feladata és kötelessége az aktív részvétel a világbéke megőrzésében és a népek közötti békés együttélés támogatásában, elvileg előrelépést tettek azok kárára, akik addig bibliai alapon támadták a népi demokratikus rendszerek egyházainak béketörekvéseit. A jövőbeli püspök hangsúlyozta a gyakorlati következményeket is: a békepapi tevékenység elméleti tisztázása lehetővé teszi, hogy a jövőben e téren is minden lelkész számára kötelezővé tegyék az intenzívebb működést.⁷⁹

„Medeşan” kiutazásai során már a kezdetektől előre meghatározott szerepet játszott. 1959. május 19-én több pontban összegezte állambiztonsági feletteseinek küszöbönálló svájci kiutazása alatti teendőit. A részvétel céljai mellett – hosszú távú kapcsolatok kialakítása, a svájci „főelemek” bizalmának megszerzése –, vázolta a kiutazása alatti hivatalos és magánbeszélgetésekben tanúsítandó magatartását. A hivatalos diskurzusok alatt, annak a lelkésznek a benyomást kellett tükröznie, aki teljes tevékenységével az „egyház ügyét” szolgálja, és aki „valós módon” mutatja be a romániai protestáns egyházak életét. Felhatalmazást kapott arra, hogy a templomok, lelkészek és hívek számarányát megadhatta az érdeklődőknek. Felszólalásait a legutolsók közé kellett időzítenie, hogy az elhangzottak

⁷⁶ Paul Hansen (Koppenhága, 1920. február 14.), dániai lutheránus lelkész. Az ötvenes években –1953-ban, 1955-ben és 1956-ban – többször is megfordult Romániában. 1964-ben és 1965-ben turisztikai vízum birtokosaként további beutazásaira került sor. Mind a román, mind a magyar állambiztonság igen részletesen monitorizálta. Lásd ACNSAS, fond I, 203906/1–2. sz. d.; ÁBTL-3.1.5. O-13652/1a, 44, 98, 134–135, 260.; ÁBTL 3.1.5. O-13603, 197., 273–280.

⁷⁷ ACNSAS, fond SIE, 1628/1 sz. m. 163.

⁷⁸ Uo. 170–171.

⁷⁹ Uo. 274.

hoz hasonló hangnemet üthessen meg. Beszédeiben a protestáns lelkészeknek az egyházukért vívott „ádáz küzdelmét” kellett hangoztatnia, szót ejtve a történelmi felekezetek részéről tapasztalt nehézségekről is. A magánbeszélgetések során saját szakmai eredményeit is részletezhette. Számítva a letartóztatásokkal kapcsolatos kérdésekre, kifejthette, hogy a Romániai Református Egyház a kolozsvári, marosvásárhelyi és nagyváradai letartóztatások során súlyos veszteségeket szenvedett. „Köztük volt két jó barátom is, úgymint Sass Kálmán, aki egyike volt a legjobb teológusoknak, de aki megengedhetetlenül kompromittálta az egyházat, amikor olyan ügyekkel foglalkozott, amelyek ellentétben álltak az RNK törvényeivel. Egy másik jó lelkész, Visky Ferenc a betánista mozgalom vezetője volt. E mozgalmat a püspök és én magam is támogattuk, de elkövettek néhány hibát, együttműködve olyan emberekkel, akik néptanács- és párttitkárok voltak, akik [utólag] feljelentették, és így elítélték őket.”⁸⁰ A hírszerzés arra az esetre is felkészítette, ha nyugati titkosszolgálat kérte volna fel ügynökmunkára. Természetes magatartást kellett tanúsítania, majd kétsége és féelme kifejezése után engedte volna meggyőzni magát.⁸¹ Kidolgozták a külföldi kapcsolattartás – képeslapokra írt üzenetek – kódrendszerét, szükséghelyzetben fontos azonosítását pedig kétértelmű párbeszédhez kötötték.⁸²

Búthi katolikus egyházi fejleményeket is megosztott állambiztonsági feljebbvalóival. Ismerteti XXIII. János pápa 1959. január 8-ai kijelentését, amely szerint zsinatot kíván egybehívni, részletezi az „ökumenikus zsinat” körül terjengő híreket, miközben megpróbálta körüljárni a nemzetközi protestáns és ortodox álláspontot. Az EVT vezetősége örömmel együttműködött volna a katolikus egyházzal, de a fennálló éles nézetkülönbségek és ellentmondások ezt lehetetlenné tették. Hasonlóan látta a helyzetet az ortodox egyház esetében is, ahol különösen azt nehezményezték, hogy a pápa „csak a katolicizmus érdekeiről beszél”.⁸³ Nem telt el sok idő, hogy megállapítsa: a nyugati protestantizmus a megbékélést keresi a Vatikánnal, és a kommunistaellenes egységes egyházi front létrehozását követve pártfogói is vannak a református és a katolikus egyházak egyesítésének.⁸⁴ Észrevételét a Nyugaton megjelent teológiai munkákkal támasztotta alá, ahol a pro-

⁸⁰ Uo. 90–91.

⁸¹ Uo. 91–92.

⁸² Uo. 92., 94.; fond SIE, 1628/2 sz. m. 108.

⁸³ Uo. fond SIE, 1628/1 sz. m. 150–151.

⁸⁴ Az RVSZ Európai Szakosztályának 1961. augusztus 23–29. közötti konferenciáján a Református Egyház és a Katolikus Egyház egyesítését az üléselő teológiai szakosztály is felvetette. Uo. 371.

testantizmus és a Vatikán közötti vitázás helyét átvette az ökumenikus eszme hangoztatása.⁸⁵

Adatokat gyűjtött a nyugat-európai – pl. a svájci 1956-os „szökevényekről”⁸⁶ –, de az észak- és dél-amerikai magyar emigrációról – a São Pauló-i magyar közösségről⁸⁷ – is. Miután információit és ismeretségét első lépésben a Magyarországi Református Egyház püspöki karán keresztül szerezte, a Szekuritáténak a magyar emigráción belüli célpontjai tulajdonképpen megegyeztek a magyar állambiztonságával. Így például Hamza András New York-i lelkész,⁸⁸ Kulifay Imre párizsi lelkész⁸⁹ vagy Tüski István utrechti lelkész⁹⁰ mindkét állambiztonság figyelmét élvezte, bár más-más megközelítésből.

Búthi részletesen jelentette a népi demokratikus országok küldöttségeinek magatartását, tagjainak nyugati megítélését, hogy a „testvérországoknak” is segítségére legyen. Ennek megfelelően írt a „lojális” anyaországi kiküldöttekről, akiknek „realista” álláspontja időről időre kiváltotta a nyugatiak provokatív megjegyzéseit, és akiknek „sajnos a nyugati vezetők előtt nincs hitelük. Nem az egyház

⁸⁵ Uo. 275.

⁸⁶ Uo. 178–179.

⁸⁷ Uo. 222.

⁸⁸ Hamza András Andor (1920–1983) református lelkész. 1948-ban Svájcba emigrált, majd az USA-ba. 1957-ben a New York-i 116. utcai presbiteriánus magyar egyház lelkészének választották, majd 1961-től egy évtizeden át a Madison Avenue presbiteriánus egyház adminisztrátora. Mintegy két évtizeden át az amerikai presbiteriánus egyház hivatalos képviselőjeként számos nemzetközi konferencián, és egyházi tárgyaláson vett részt. Ennek megfelelően működését figyelemmel kísérte mind a magyar, mind a román állambiztonság. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-2228/1–2. „Caves George” fn. dosszié.; ACNSAS, SIE 28474 sz. d. 1–13.

⁸⁹ Kulifay Imre (1908–1986) 1934-től párizsi református lelkész, a kommunista hatalomátvételig a párizsi magyar követség alkalmazottja, ezt követően viszont több évtizedig „hontalan-ként” menekült státuszban élt. A magyar hírszerzés, legális külképviseleti csatornáin keresztül, másfél évtizeden át használta a „típpszemélyként” számontartott lelkészt és ismereteit a protestáns világszervezetekről. Lásd ÁBTL 3.2.4. K-2100/66 „Yolland Guy” fn. dosszié.; ACNSAS, fond SIE, 1628/4 sz. m. 248–249.

⁹⁰ Tüski István (1924–2010) református lelkész. 1947-ben ösztöndíjasként utazott Hollandiába. A kommunista hatalomátvétel után ott maradt, és miután a holland egyházak keretet biztosítottak a magyar lelkigondozói munkára, menekültlelkész lett. Kérésére az 1950-es évek elején megalakult az Admiral de Ruyter Fonds az Európában szükségét szenvedő magyarok megsegítésére. Az 1956-os menekültek felkarolásában aktív szerepet vállalt és tagja volt az első Erdélybe látogató hivatalos holland delegációnak is. Neve időről időre felbukkan a Szekuritáté iratanyagaiban, de a magyar állambiztonság is figyelemmel kísérte működését az 1980-as évekig. Lásd ACNSAS, fond SIE, 1628/1 sz. m. 379.; ÁBTL 3.2.4. K-1902 „Orsini” fn. dosszié.

embereinek tartják őket, hanem a kormány szolgáinak”.⁹¹ Kitért a csehszlovák delegáció tagjaira is – Varga Imre református püspökre⁹² –, akiket többnyire kiválóan fogadtak. Kiküldöttjeik a nyugatiak társaságában tartózkodtak, és „bizalmas beszélgetéseket” folytattak.⁹³

A kimondottan protestáns vonatkozású értekezleteken Búthi általában egyedül vett részt, de az is előfordult, hogy útitársat javasolt a kolozsvári egyházkerületből.⁹⁴ Kiértékelte a romániai delegációk működését, jellemezte a kiküldötteket, és időnként kompromittáló megjegyzéseket tett rájuk.⁹⁵ Román ortodox delegáció ebben az időszakban még csak az 1958-tól megszervezett Prágai Keresztény Békekonferenciákon tűnt fel, a romániai delegáció részeként, a református és az evangélikus kiküldöttek mellett, de egyre emelkedő számarányban. Az 1961. júniusi prágai pánteresztény konferenciára Búthi püspökhelyettes, Juhász István rektor, Müller Frigyes evangélikus püspök és Binder Hermann teológiai professzor mellett, a Román Ortodox Egyház 15 kiküldöttet delegált.⁹⁶ Már az RVSZ európai szakosztályának 1961. augusztusi zürichi konferenciája felvetette az ortodox egyházak felvételét az Egyházak Világtanácsába. Bár a nyugati kiküldöttek többsége ellene volt, a svájciak – közöttük a holland Visser’t Hooft⁹⁷ – támogatták a csatlakozást, miután azon a véleményen voltak, hogy csak így fogják tudni fenntartani a kapcsolatokat a kommunista országok protestáns egyházaival.⁹⁸ Az ügyet az EVT harmadik közgyűlésén szándékoztak érdemben is megvitatni, amelyre 1961. november 18. – december 6. között került sor az indi-

⁹¹ ACNSAS, fond SIE, 1628/1 sz. m. 163., 165–166., 222–223., 281., 378.

⁹² Varga Imre (1905–1980), szlovákiai református püspök. Teológiát Losoncon és Halléban tanult. 1931-től haláláig rimaszombati lelképásztor. 1953-tól a Szlovákiai Református Egyház püspöke. Két ciklusban az RVSZ alelnöke, majd haláláig több nemzetközi szervezet végrehajtó bizottsági tagja. Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*.

<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC16241/16433.htm>. (Megnyitva: 2012. június 12.)

⁹³ ACNSAS, fond SIE, 1628/1 sz. m. 166–168., 223–227., 280.

⁹⁴ Uo. fond SIE, 1628/2 sz. m. 109–110.

⁹⁵ Uo. fond SIE, 1628/1 sz. m. 281–282.

⁹⁶ ÁBTL-3.1.5. O-13652/1a, 281–282.

⁹⁷ A főtitkár a következőket nyilatkozta a pravoszláv egyházak csatlakozásáról: „a keresztény világnak be kell hatolnia a szovjet rendszerbe. A pravoszláv egyháznak segílyre van szüksége és megengedhetetlen, hogy elszigetelje magát a külső világtól, arra kell törekedniük, hogy az orosz pravoszláv egyház lehetőleg minél több képviselőt küldjön az Egyházak Világtanácsába.” Azt tartotta, hogy a Nyugat befolyása sokkal nagyobb Keleten, mint a keleti nézeteké Nyugaton. Úgy látta, hogy a kereszténység elég erős arra, hogy okos taktikával befolyást tudjon gyakorolni a Keleten élők nagytöbbségére. ÁBTL 3.1.5. O-13586/2, 119.

⁹⁸ ACNSAS, fond SIE, 1628/1 sz. m. 379–380.

ai Új-Delhiben, és amely az ortodox egyházak felvételével zárult.⁹⁹ Mindez azt jelentette, hogy az ortodox egyházak számára egyházpolitikai játékkeret biztosítottak az EVT-ben, a protestáns egyházak csúcsszervében. Új hírszerzési lehetőségek nyíltak, de román szempontból elsősorban az ortodox kiküldötteken keresztül.

A nemzetközi kapcsolatépítés módszerei 1962–1967 között

A Búthi Sándor nagyváradi püspöki beiktatásától a haláláig terjedő időszakban a nemzetközi kapcsolatépítés módszerei a külföldre látogatás mellett tovább bővültek a legfontosabb egyházi személyiségek romániai látogatásának engedélyezésével. A püspök maga a módszerek közé sorolta a teológiai tudományos tevékenység „fokozását” és a „zavartalan” külföldi levelezést is.

1. A nemzetközi konferencia-részvételek továbbra is biztosították az állandó hírszerzést, és ez lehetővé tette a helyes állásfoglalást az ökumenikus mozgalmon belül. Búthi főleg ott javasolta a részvételt, ahol közvetlenül érdekeltek voltak az „ellenséges propaganda elhárításában”, vagy ahol elengedhetetlen volt, hogy ne tegyenek kísérletet a Román Népköztársaság céljait szolgáló pozitív befolyásolásra.¹⁰⁰ Ennek megfelelően a püspök továbbra is részt vett az összes fontosabb egyházi összejövetelen, amelyekből a korszak legfontosabbjai az EVT keretében a montreali McGill egyetemen a Hit és Rend Bizottság¹⁰¹ 1963. július 12–26. között megszervezett IV. konferenciája,¹⁰² a Prágai Keresztyén Békekonferencia 1964. június 25. – július 6. közötti II. békevilággyűlése, az RVSZ 1964. augusztus 3–14. között a majnai Frankfurtban megszervezett 19. nagygyűlése¹⁰³ és az Amerikai Egyesült Presbiteriánus Egyház 1966. május 18-ai bostoni 178. köz-

⁹⁹ Az Egyházak Világtanácsának harmadik közgyűléséről részletesen lásd a magyar állambiztonsági iratanyagot. ÁBTL 3.1.5. O-13603/1. 2–28., 41–47.

¹⁰⁰ ACNSAS, fond SIE, 1628/6 sz. m. 68–69.

¹⁰¹ 1910-ben Edinburghban a nemzetközi missziók első nagyszabású értekezletén kapta meg a kezdőlendületet. 1927-ben létrejött a Hit és Rend Mozgalom, amely 1948-ban az EVT részévé vált. A világ keresztény egységén munkálkodó szervezet első világkonferenciájára 1927-ben Lausannében, a másodikra 1937-ben Edinburghban, a harmadikra 1952-ben Lundban került sor. <http://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/faith-and-order-commission>. (Megnyitva: 2017. március 3.)

¹⁰² Lásd „Medeșan” 1963. szeptember 21-ei 39 oldalas jelentését. ACNSAS, fond SIE, 1628/4 sz. m. 215–253.

¹⁰³ Lásd az 1964. szeptember 4-ei állambiztonsági kivonatot a prágai és frankfurti eseményekről. Uo. fond SIE, 1628/6 sz. m. 18–33.

gyűlése.¹⁰⁴ A különböző világszervezetek tevékenységének virágkora ekkor köszöntött be, hiszen addig soha nem tapasztalt elánnal zajlik tevékenységük, 2-3 havonta ülésezik az EVT Központi vagy Végrehajtó Bizottsága, az RVSZ különböző szakosztályai, de itt említhetjük a KBK Tanácsadó Bizottságának, Nemzetközi Titkárságának, vagy Tanulmányi Osztályának egymást követő üléseit is.

2. A protestáns világszervezetek élén álló aktív szerepet játszó egyházi személyiségek meghívásával – amely előrelépés a korábbi 14 évhez képest – elejét kívánták venni egyrészt a romániai vallásszabadságot firtató megjegyzéseknek, másrészt az etnikai kisebbségekkel szembeni bánásmóddal kapcsolatos kritikáknak. Búthi 1964. november 11-ei jelentésében részletesen megindokolta ezt, és hogy milyen további okok szóltak a külföldi látogatások engedélyezése mellett: a romániai egyházi delegáció kiléphetne a nemzetközi szervezeteken belüli elszigeteltségből, a rendszerellenes emigrációs propagandát hatékonyan cáfolhatnák a helyszíni tapasztalatszerzéssel, megerősíthetnék a meghívottakkal oly fontos személyi kapcsolatokat, és az ily módon szerzett nemzetközi elismertség hozzájárulhatna ahhoz, hogy az RNK egyházi képviselőit a nemzetközi szervezetekben fontosabb tisztségekbe is megválasszák.¹⁰⁵

A hivatalosan megjelenő első külföldi delegációk tulajdonképpen a Búthi által javasolt egyházi személyiségekből álltak, akik 1959–1961 között a különböző rendezvényeken többször is jelezték, hogy szívesen ellátogatnának Romániába. Ennek ellenére nem a reformátusok, hanem a pátriárka meghívására tett látogatást 1962. november 8–15. között a keresztyén egyházak egységén munkálkodó 1948-ban alakult Egyházak Ökumenikus Tanácsának 4 tagú delegációja (Franklin Clark Fry,¹⁰⁶ W. A. Visser't Hooft, Iacobus K. és Emilianos Timiadis¹⁰⁷). Búthi püspök a fogadó- és kísérőbizottságban benne volt ugyan, de az egyhetes program – fogadás a pátriárkánál, teológiai intézetek látogatása, ökumenikus istentiszteletek, lelkesztalálkozók – elsősorban az ortodox egyházi infrastruktú-

¹⁰⁴ Lásd „Medeșan” 1966 júniusában összeállított témakörökre bontott 54 oldalnyi kézírásos jelentését. Uo. fond SIE, 1628/7 sz. m. 82–107., 109–111.

¹⁰⁵ Uo. fond SIE, 1628/5 sz. m. 123–125.

¹⁰⁶ Franklin Clark Fry (1900–1968), az Amerikai Egyesült Lutheránus Egyház elnöke, 1957-től az LVSZ elnöke. ÁBTL 3.1.5. O-13603, 194.; Robert H. Fischer (szerk.): Franklin Clark Fry: A Palette for a Portrait. *Supplementary Number of the Lutheran Quarterly*, XXIV vol. 1972.

¹⁰⁷ Emilianos Timiadis (1916–2008) ortodox metropolita, a Konstantinápolyi Ökumenikus Patriarchátus állandó képviselője az EVT genfi központjában 1959–1984 között. <http://basilica.ro/mitropolitul-emilianos-timiadis-a-trecut-la-cele-vesnice/>. (Megnyitva: 2017. március 2.)

rára támaszkodott, és csak marginális szerep jutott a Romániai Református Egyháznak.¹⁰⁸

A nagyváradai püspök 1963-tól kezdődően féléves, éves bontású munkatervekben javasolta, hogy az adott évben kiket lenne célszerű meghívni. Javaslatait elfogadták és jóváhagyták.¹⁰⁹ 1964. szeptember 14–29. között előbb Heinrich Hellstern, HEKS-igazgató és családjának turisztikai célú,¹¹⁰ majd ugyanez év októberében – pontos adatok hiányában 19–28. között¹¹¹ – Marcel Pradervand RVSZ-főtitkár és Varga Imre püspök, RVSZ-alelnök hivatalos látogatására került sor.¹¹²

A református egyház programon belüli másodlagos szerepe kiváltotta a látogatók nemtetszését és tiltakozását. Búthi ezt részletekbemenően jelezte is állambiztonsági feletteseinek, akik részben megfogadták észrevételeit, de ezután sem kerül sor olyan nyugati látogatásra, amelynek során ne vették volna igénybe a Román Ortodox Egyház figyelő vendégszeretétét. Az 1962. évi tapasztalatok alapján mindkét esetben romániai körutat szerveztek, melyek során Bukarest, Kolozsvár, Nagyvárad, Nagyszeben és Jászvásár kimaradhatatlannak bizonyultak. Feszes programot állítottak össze a vendégek megkérdezése nélkül, amely többnyire nem tette lehetővé, hogy szóba álljanak és betekintést kapjanak a helyi egyházi élet nehézségeibe, vagy hogy reformátusokkal találkozzanak ortodox jelenlét nélkül.¹¹³

A Szekuritáté Búthival egyeztetve gondosan mérlegelte az országra jó fényt vető hivatalos delegációk látogatását. Abból a megfontolásból, hogy a meghívottakat inkább a hitélet, mintsem az átlagpolgár belső mindennapi nehézségei érdekélik, amerikai és francia összetételű delegációk meghívását tűzték ki célul.¹¹⁴ 1965. június 24–30. között Romániába látogatott Eugene Carson Blake¹¹⁵ – akit

¹⁰⁸ ACNSAS, fond SIE, 1628/3 sz. m. 67–81.

¹⁰⁹ Lásd „Medeşan” 1963. november 25-ei és 1964. január 3-ai javaslatait és a jóváhagyó állambiztonsági iratokat. Uo. fond SIE, 1628/4 sz. m. 194–202., 299–303.

¹¹⁰ Uo. fond SIE, 1628/5 sz. m. 78–81.

¹¹¹ Lásd „Cireş” 1964. november 3-ai és „Giurgiu” november 6-ai jelentéseit. Uo. fond SIE, 1628/6 sz. m. 53–56.

¹¹² Uo. fond SIE, 1628/5 sz. m. 123–152.

¹¹³ Uo. 149–150.

¹¹⁴ Uo. fond SIE, 1628/6 sz. m. 39.

¹¹⁵ Eugene Carson Blake (1906–1985), az Amerikai Presbiteriánus Egyház főtitkára, az Egyesült Államok Krisztus Egyházai Nemzeti Tanácsának elnöke, az EVT főtitkára 1966–1972 között. ÁBTL 3.1.5. O-13603, 194.; <http://www.oikoumene.org/en/about-us/organizational-structure/general-secretary/since-1948>. (Megnyitva: 2017. március 2.)

egy évvel később Visser't Hooft utódjául az EVT főtitkári tisztségébe választottak – és James McCoord,¹¹⁶ a Princetoni Teológiai Intézet rektora. Ismét körutat szerveztek, az utaztatást repülővel oldották meg az amerikai küldöttség általános elégedettségére.¹¹⁷ A látogatások sorát a Francia Protestáns Egyházszövetség 3 tagú delegációja zárta (Charles Westphal¹¹⁸, Marc Lods¹¹⁹ és Jacques Marchand¹²⁰) az 1966. májusi bukaresti látogatással.¹²¹ A felsorolt küldöttségek romániai tartózkodása alatt Búthi kísérőként nagyrészt jelen volt.

A fő nyugati egyházi személyiségek hivatalos és turisztikai látogatásai a pozitív befolyásolás fő módozataivá váltak. A részleteiben kidolgozott hivatalos program mellett legalább olyan fontosnak bizonyultak „a jól időzített személyes beszélgetések”. Az összhatáshoz kellően hozzájárult az is, hogy a meghívottak kifogástalan vendégszeretetben részesültek. A bukaresti patriarchátus épületében szokás volt az igencsak értékes ajándékcsomag összeállítása a távozó vendég számára. Az egyházi diplomácia gyümölcseit a továbbiakban későbbi magánbeszélgetésekben,¹²² a különböző egyházi folyóiratokban publikált beszámolóiban mérték fel. Búthi sajtószemlélt is végzett a hírszerzés számára.¹²³

Az egyházi látogatásokon túlmenően 1963. november 12–17. között Bukarest először adott otthont a KBK tanácskozó ülésének, 1965. szeptember 22–24. között pedig itt került sor az Európai Egyházak Konferenciája Elnökségének háromnapos ülésére is. A patriarchátus és a Vallásügyi Államtitkárság szervezte KBK-konferencia még a protestáns felekezetek elszigetelése jegyében zajlott, amelynek során a kifejezett kívánságok ellenére sem vált lehetővé a nagyszebeni

¹¹⁶ James I. McCord (1919–1990) amerikai teológus. ACNSAS, fond SIE, 1628/6 sz. m. 70.; 1628/7 sz. m. 107.

¹¹⁷ Uo. fond SIE, 1628/5 sz. m. 237–240.

¹¹⁸ Charles Westphal (1896–1972) francia református lelkész, a Francia Protestáns Egyházszövetség alelnöke. ÁBTL 3.1.5. O-13603, 18.

¹¹⁹ Marc Lods (1908–1988) francia református lelkész, a párizsi protestáns teológiai fakultás dékánja. Lásd Jacques-Noël Pérès: Marc Lods (1908–1988). *Positions luthériennes*, 48/2000, 1. szám, 39–48.

¹²⁰ Jacques Marchand (1910–1988) francia református lelképásztor, a Francia Protestáns Egyházszövetség második elnöke. ÁBTL 3.1.5. O-13652/1a, 155–156.; ACNSAS, fond SIE, 1628/6 sz. m. 70.

¹²¹ Lásd „Medeșan” 1966. május 14-ei jelentését, amelynek alapján a francia delegáció május 8–14. között Romániában tartózkodott. ACNSAS, fond SIE, 1628/7 sz. m. 81–82.

¹²² Uo. fond SIE, 1628/5 sz. m. 235–236.

¹²³ Lásd „Az 1964. évi egyházi látogatások elemzése a külföldi sajtó tükrében” c. datálatlan iratot. Uo. fond SIE, 1628/6 sz. m. 82–87.

Frederich Müller püspök és a kolozsvári PTI látogatása. Búthi maga is csupán a munkálatokat követő díszünnepélyen vehetett részt.¹²⁴ Az amerikai delegáció látogatását követő EEK munkálatai már oldottabb légkörben folytak le, kényelmetlen kérdések csupán magánbeszélgetéseken hangzottak el.¹²⁵ A pártállami szervek egyre inkább felnőttek a házigazda szerepére, és Románia is felkerült a nemzetközi egyházi konferenciák térképére.

3. A kapcsolatépítés további módszereiként Búthi 1965 folyamán a teológiai tudományos tevékenység fokozását és a zavartalan külföldi levelezést jelölte meg, utóbbit a különböző konferenciákon megszerzett ismeretségek megtartására, ápolására és fejlesztésére. A világszervezetek bizottságain belüli pozíciószerezéshez a dokumentált tudományos tevékenységet előfeltételnek tekintette.¹²⁶ Ezt szem előtt tartva kérelmezte, jóváhagyást is szerezve, hogy a svájci konferenciák végeztével további napokat tölthessen Bázelen doktori disszertációjához kapcsolódó kutatásai miatt.¹²⁷ Megismételte 1963. évi felvetését a hírszerzési igényeknek megfelelő teológiai „munkakollektíva” felállítására.¹²⁸ Javaslatokat tett a *Református Szemle* tartalmi vonatkozásaira és a teológiai tanulmányok cenzúrazatlan publikálását kérte a Vallásügyi Államtitkárságtól. Mindezt azzal indokolta, hogy a romániai protestáns egyházak egyetlen sajtóorgánumának kiadványai engedélyezetten külföldre is kijutottak, és az ott tartalmát látva az olvasók vagy azt mondták, hogy Romániában nincs vallásszabadság, vagy pedig azt, hogy az itteni teológusok képzetlenek, értéktelenek.¹²⁹

Következtetések helyett

A Romániai Református Egyház 1948–1967 közötti nemzetközi egyházi kapcsolatait vizsgálva az első 1956-ig terjedő szakaszban a külkapcsolatok a kiépítésükre erőtlennek bizonyuló Vásárhelyi és Arday püspökök jogköréhez tartoztak. Bár a magyar forradalom kiváltotta represszió a teljes egyházi izolációval fenyegetett, ez elsősorban a román állambiztonsági ambíciók miatt más irányt vett. Ennek megfelelően Búthi Sándor 1959–1961 között egyházkerületi tanácsadóként, majd a püspöki tisztséggel felruházva 1962 tavaszától 1967 tavaszáig, a

¹²⁴ Lásd „Medeșan” 1963. november 29-i jelentését. Uo. fond SIE, 1628/4 sz. m. 260–264.

¹²⁵ Lásd „Medeșan” 1965. október 27-i jelentését. Uo. fond SIE, 1628/5 sz. m. 252–256.

¹²⁶ Uo. fond SIE, 1628/6 sz. m. 69–70.

¹²⁷ Uo. 80–81.

¹²⁸ Uo. fond SIE, 1628/4 sz. m. 251.; 1628/6 sz. m. 71. (háttoldal).

¹²⁹ Lásd „Tisza” 1966. január 25-ei jelentését. Uo. 150–152.

Romániai Református Egyház külföldi kapcsolatainak legfőbb és magyarként egyetlen irányítójává vált.

A nagyváradai püspök favorizálása mellett szólt a magyar határon „stratégiai” pozícióban húzódó nagyváradai egyházkerület, ugyanakkor a kolozsvári egyházkerület gyenge nemzetközi reprezentációja a két elit közötti tudatos konfliktusgerjesztésnek is köszönhető, amelynek részleteiről Bukarestben is tudtak, és a hallgatólagos támogatásért mindenkor számíthattak a gyökértelenséggel vádolt nagyváradai egyházi elit hálájára és együttműködő magatartására. Búthi előnyben részesítése nem jelentette a testvérkerület teljes mellőzését. Amikor ő is szükségesnek tartotta, engedélyezték kolozsváriak – Teleky Mihály, Juhász István, Kozma Tibor teológiai tanárok és Nagy Gyula püspök – kiutazását is. Elsőbbségét azzal is erősítette, hogy a külföldi reprezentáció során a ránézve esetleges egyházi konkurenciát hazatérve nem egy esetben negatív színben tüntette fel.

Ahhoz, hogy Búthi kisajátíthassa magának a teljes egyházi képviseletet, az is kellett, hogy a Szekuritáté teljes mértékben megtalálta számításait rajta keresztül. Működésével egyértelműen hozzájárult a román kül- és egyházpolitika érvényesüléséhez. Az emiatt kijáró különleges figyelem meglátszik a vele kapcsolatot tartó hivatásosokról is. Ügynöki koordinálásában az átvételekor még a Gavriliuc vezérőrnagy helyetteseként tevékenykedő Doicaru ezredes mellett, az évek során Dragu Haralambie, Moga Gheorghe,¹³⁰ Tăbăcaru Dumitru¹³¹ őrnagyok, Todiriu Ismail¹³² és Socol Petre¹³³ alezredesek játszottak kisebb-nagyobb szerepet, akik a

¹³⁰ Moga Gheorghe (1927–2002) a külföldi hírszerzés kötelékében szolgált különböző beosztásokban 1956–1974 között. Altábornagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1987. július 22-én.

http://www.cnsas.ro/documente/cadrel_securitatii/MOGA%20GHEORGHE.pdf. (Megnyitva: 2017. február 16.) Pályafutásáról lásd személyi dossziéját ACNSAS, Cadre MAI 000046, Dosar Personal General-Locotenent Moga Dumitru Gheorghe.

¹³¹ Tăbăcaru Dumitru (1927–) a külföldi hírszerzés kötelékében szolgált különböző beosztásokban 1963–1970 között. Vezérőrnagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1982. december 24-én.

http://www.cnsas.ro/documente/cadrel_securitatii/TABACARU%20DUMITRU.pdf. (Megnyitva: 2017. február 16.) Pályafutásáról lásd személyi dossziéját ACNSAS, Cadre MAI 000077, Dosar Personal General-Maior Tăbăcaru Dumitru, továbbá Tăbăcaru Dumitru Iancu: *Biografie ostenită*. Paco, București 2012.

¹³² Todiriu Ismail (1912–1975) karrierje a Különleges Ügyosztály (Serviciul Special de Informații) kötelékében vette kezdetét. 1954–1968 között a külföldi hírszerzés hivatásosa volt különböző beosztásokban. Vezérőrnagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1968. március 28-án.

hetvenes-nyolcvanas években tábornoki rangban fejezték be karrierjüket, de ide tartozik egy sor olyan hírszerző is – pl. Manolescu Vasile százados, Chihaia Nicolae őrnagy¹³⁴ –, akikről semmit vagy nagyon keveset tudunk.

A teljes kommunista korszakot vizsgálva sem találni olyan egyházi személyt, aki ennyire leplezetlenül írt szintiszta magyar ügyekről. Az állambiztonsági iratokat vizsgálva az árnyalt és lényegi meglátások mellett néha virágnyelven, más-kor külföldi személyiségek véleményeként, a romániai magyarság javát szolgáló javaslatokat közvetített állambiztonsági megbízói felé. Bár látszólag minden Búthi ellen szól, nem lehet elmenni amellett, hogy a Romániai Református Egyházat így vagy úgy, de visszakapcsolta a nemzetközi egyházi vérkeringésbe, és nem mellőzte az egyházi érdeket sem. Már 1962 novemberétől igyekezett külföldi ösztöndíjakat szerezni a teológusok számára a nyugati teológiai munkák beszerzése, gyógyszerek, egyházközi segélyezések, anyagi támogatások mellett. Mind Visser't Hooft főtitkárral, mind Hellstern igazgatóval többször tárgyalt azokról a megoldásokról, amelyek a vallásügyi államtitkárság számára is elfogadhatónak bizonyulhattak.¹³⁵ 1963-tól az EVT svájci ösztöndíjat biztosított a romániai református lelkészek továbbképzésére és ettől kezdve újra megnyílt a külföldi továbbtanulás lehetősége.¹³⁶

Egyházpolitikusai képességekre vall, hogy felismerte és elfogadta a Román Ortodox Egyház partnerségéből fakadó előnyöket, és a kapcsolatfenntartás során önszántából alárendelte magát az ortodox és az általános román érdekeknek. Azért saját magát és nem az egyházát, mert egyházközi kapcsolatokban nyilvánosan szó sem lehetett alá-fölé rendeltségi viszonyról, és a református egyházi elitnek az állambiztonsággal együttműködő tagjait leszámítva, a hívek közössége egyértelműen nem tudhatott a sokszor pillanatnyi, inkább személyi alkuk súlyáról.

http://www.cnsas.ro/documente/cadrede_securitatii/TODIRIU%20ISMAIL.pdf. (Megnyitva: 2017. február 16.)

¹³³ Socol Petre (1927–1986) a külföldi hírszerzés kötelékében szolgált különböző beosztásokban 1964–1978 között. Vezérőrnagyi rangfokozatban tartalékos állományba került 1982. március 16-án. http://www.cnsas.ro/documente/cadrede_securitatii/SOCOL%20PETRE.pdf. (Megnyitva: 2017. február 16.)

¹³⁴ Chihaia 1956 novemberében a római román nagykövetség III. titkára volt. Ekkor kísérelte meg a román fél a Pacepa Ionnal történő helyettesítését, amely az olasz illetékesek ellenállásán elakadt. Vö. Turcuș Veronica – Turcuș Șerban: Contribuții diplomatice la biografia lui Ion Mihai Pacepa: prima tentativă de acreditare. In: *Anuarul Institutului de Istorie "George Barițiu" din Cluj Napoca*, LIII évf., 2014, 301–310.

¹³⁵ ACNSAS, fond SIE, 1628/3 sz. m. 69–70.; 1628/6 sz. m. 38.

¹³⁶ ACNSAS, fond SIE, 1628/4 sz. m. 23.

Sörös Béla emlékezete¹

Száznegyven éve, 1877. március 14-én született Sörös Béla, a trianoni döntés utáni felvidéki reformátusság és a magyar közélet egyik vezető személyisége: Losonc lelkipásztora, a dunáninnyi egyházkerület második püspöke és a losonci teológiai akadémia igazgatója.

Szeretnék felvillantani néhány említésre méltó eseményt, élettörténet-törödéket az életrajzából, majd teológiai igazgatói időszakából, végül egyházpolitikai működéséből, bemutatva ezeken a történeteken keresztül azt a küzdelmet, amit a felvidéki magyar reformátusság folytatott az I. világháborút követő 1920. évben², az előzmények nélküli Csehszlovákiában.

* Somogyi Alfréd (Losonc, 1970). Iskoláit Füleken végezte, és 1988-ban itt érettségizett a helyi magyar gimnáziumban. Egyetemi tanulmányait Pozsonyban, a Komensky Egyetem Bölcsészettudományi Karán kezdte magyar–történelem szakon. Majd 1991-től szerkesztőként dolgozott a Szlovák Rádió Magyar Főszerkesztőségében. 1992-től a Duna Televízió pozsonyi tudósítója, 1995-től belső munkatársként külpolitikai szerkesztő, majd vezető szerkesztő. Közben 1994-től a komáromi Calvin J. Teológiai Akadémián végezte teológiai tanulmányait, s 2000-ben lépett lelkészi szolgálatba. Magiszteri vizsgáját a Selye János Egyetem Református Teológiai Karán tette le, majd itt szerezte meg 2008-ban a teológiai doktora címet (ThDr.), s 2010-ben védte meg PhD-disszertációját. Jelenleg a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának oktatója, a Történeti Tudományok Tanszékének vezetője, a kar dékánhelyettese. Apácaszakállas lelkipásztora, a Pozsonyi Református Egyházmegye esperese, a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Zsinatának képviselője, Zsinati Tanácsának tagja, a Zsinat Jogi Bizottságának elnöke. A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának rendes tagja, a Magyar Tudományos Akadémia külső köztestületének tagja. Kutatási területe a református egyház jog és a 20. századi egyháztörténet.

¹ A tanulmány a Szlovák Köztársaság Oktatási Minisztériumának VEGA 1/0528/16 számú, a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház 1919–1952 elnevezésű projektjének támogatásával készült.

² Az 1918-ban létrejött Csehszlovákiában élő reformátusság történetéről, életéről lásd részletesen: Csomár Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református egyház húszéves története 1918–1938*. Magyar Királyi Könyvnyomda, Ungvár 1942.; Lévai Attila-Somogyi Alfréd: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1918–1938 – I.*; Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom 2015.

Zala megyében – mondhatjuk – ároni családban született Sörös Géza nemespécseyi lelkész és Mórocza Lilla első gyermekeként.³ Egy öccse és két húga volt. Korán félárva maradt: elveszítette édesanyját. Részben ezért, részben a nemespécseyi parókia egészségtelen volta miatt gyakorlatilag nagyszüleinél – István nagyapjánál – gyerekeskedett a kádártai parókián. Veszprémben és Pápán volt gimnazista, majd Kolozsváron kezdte meg teológiai tanulmányait. Második évben azonban már Pápán, később Budapesten folytatta tanulmányait. 1898-ban pedig egy évig Edinburghban tanult. Hazaérkezése után Szász Károly⁴ püspök segédlelkésze lett Budapesten. A belmisszió iránti elkötelezettségét ezek a budapesti évek alapozták meg. 1901 nyaratól az országos gyűjtőfogház lelkésze és ezzel egyidejűleg a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület missziói lelkésze lett Szabó Aladár⁵ és Szilassy Aladárné⁶ közvetlen munkatársaként. A század első éveiben a budapesti skót misszió magyar lelkészi szolgálatait is ő látta el, s az ő indítványára indult el a börtönökben a patronázs munka, valamint a szabadultak társadalmi beilleszkedését segítő mentőotthonok intézménye, amelyeket Dessewffy Emma⁷ valósított meg. A századelő gazdag mozgalmi és egyleti életéből is kivette részét, s az itt szerzett tapasztalatait később, a felvidéki reformátusság életének újjászervezésekor tudta kamatoztatni.

Érdekesen alakult a kapcsolata a budapesti teológiával. Egyik diáktársa írta róla, hogy aki azokban az időkben Kováts Albertnél⁸ egyházjogból jelesre tudott vizsgázni, annak már félig palástja volt. Az adott évfolyamból ez csak Sörösnek sikerült.⁹ Volt tanárai jó képességű embernek tarthatták, mert 1905-ig háromszor is megpróbálták őt tanárnak bevinni a teológiára: egyszer az egyháztörténet, egyszer a szisztematika és egyszer a praktika tanszékre, de az egyházkerület egyszer sem hagyta jóvá teológiai tanári kinevezését. Ezekben az években készült el egyetlen monográfiája: *A magyar liturgia története a keresztyénség behozatalától a*

³ A pontos életrajza megtalálható: Kránitz Zsolt (szerk.): „Kései idők emlékezetében éljenek.” *A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai* (1943). Pápai Református Gyűjtemények, Pápa 2013, 202–205. Továbbá a szerző tulajdonában lévő kéziratos életrajzok alapján.

⁴ Szász Károly (1829–1905) református lelkész, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1884–1903 között.

⁵ Szabó Aladár (1862–1944) református lelkész, a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület megalapítója, a belmisszió kiemelkedő alakja.

⁶ Szilassy Aladárné (1854–1927) szül. Vizsolyi Mária, 35 éven át a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület elnöke.

⁷ Dessewffy Emma (1859–1936) tanító, nőegyleti elnök.

⁸ Kováts Albert (1838–1904) egyházjogász, budapesti teológiai professzor.

⁹ Komjáthy Aladár levele özv. Sörös Bélánénak (1979) a szerző tulajdonában.

XVI. század végéig címmel, amit 1904-ben jelentetett meg. Minden bizonnyal a teológiai tanárság kudarca is hozzájárult ahhoz, hogy egy évvel később elfogadta a losonci gyülekezet meghívását és 1905-től Losonc lelkésze lett. Másfelől a Szilassy családdal való kapcsolata állhatott a meghívás hátterében, hiszen a Szilassy és Pilisi Szilassy Béla¹⁰ – Sörös kortársa – Losonc neves földbirtokosa és a gyülekezet főgondnoka volt, aki később kerületi főgondnok is lett. Losonci szolgálata másfél évtizedig csöndben és viszonylagos nyugalomban zajlott, de aktívan részt vett mind a város, mind a vármegye életében. A reformáció 400 éves jubileumát emelném ki ezekből az évekből: 1917-ben megírta és elfogadtatta a Losonci Református Egyháztanács vallástételét, amit 1917. október 31-én az egyházközség valamennyi vezetője aláírt. A vallástétel így kezdődik: *Hitünkben keresztyének, életfelfogásunkban reformátusok vagyunk...*

Igazából 1918 után kezdett „helyzetbe kerülni”, amikor is nagyhatalmi kegyből létrejött Csehszlovákia. A trianoni döntés nyomán, 492 református gyülekezet és 323 rendszeresített lelkészi állás szakadt el Magyarországtól. 223 168 református lélek, 449 magyar, 12 vegyes és 31 szlovák nyelvű gyülekezet került az új államalakulathoz.¹¹ A csehszlovák vezetés szemében a református egyház „a magyar egyház” volt (s ma is az Szlovákiában). Megalakulást, a csehszlovák államrendszerhez való igazodást követelt Prága, továbbá hűségesküt a lelkészekről és tanítóktól, egy szlovák egyházmegye kialakítását az egyházvezetéstől, és azt, hogy az elcsatolt reformátusság minden kapcsolatot szakítson meg Magyarországgal. A felvidéki reformátusság csak 1921-ben valósította meg a szervezkedés első lépéseit. Megalakult három egyházkerület: A dunántúli elcsatolt részek Dunáninneneni egyházkerület néven, a tiszáninnenitől elszakított pedig Szlovenszkói Tiszáninneneni Egyházkerület néven alakult meg, s állította fel teljes vezérkarát. Kárpátalja is külön egyházkerületet alkotott. 1921-ben Söröst választották meg a dunáninneneni kerület jegyzőjévé, Balogh Elemér¹² tudós pozsonyi lelkész-püspök és Gyalócai László¹³ esperes-főjegyző mellé.

¹⁰ Szilassy Béla (1881–1962) losonci földbirtokos, egyházközségi főgondnok, a Dunáninneneni Református Egyházkerület főgondnoka.

¹¹ Somogyi Alfréd: „A memorandumos évek”. Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecei esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján. In: *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*. Tillinger Péter Műhelye, Szentendre 2013, 77–123.

¹² Balogh Elemér (1866–1938), pozsonyi lelképásztor, a Dunáninneneni Református Egyházkerület első püspöke.

¹³ Gyalócai László (1864–1952) nemesócsai lelképásztor, a Komáromi Református Egyházmegye esperese.

Az alkotmányozó zsinatra csak 1923 júniusában került sor Léván állami nyomásra. Az állam egyszerűen ultimátumot adott a református egyháznak: ha június végéig nem tart zsinatot, akkor még azt a minimális támogatást is megvonja, amit addig csöpögtetett. Egyébként a reformátusoknak 1919-re és 1920-ra egyetlen fillér kongruát sem utalt az állam. A lévai zsinat – az 1907. évi törvénytárra alapozva – megalkotta a maga alkotmányát és törvényeit. Köztük volt egy új, a VIII. törvénycikk a belmisszióról, amit Sörös Béla – mint a zsinat jegyzője – dolgozott ki. Ez a szabályozás mondta ki a Kálvin-szövetségek, missziói egyletek és az irodalmi társaságok megalakulását. Szorgalmazta a bibliaórák, vallásos esték beindítását. Sörös nemcsak az evangélium hirdetésének fontosságát tartotta szem előtt, hanem a cseh fennhatóság alatti magyarság megmaradásának ügyét is. Ezt a törvénytárat a csehszlovák állami szervek nem fogadták el. Beindult egy egyeztetési folyamat az egyház és az állam között, amit a konvent megbízásából Sörös Béla vezetett. A tárgyalásokba állami kezdeményezésre bevonták az evangélikus egyházat, nevezetesen Zoch Sámuel¹⁴ püspököt is. Az anekdota szerint egyik alkalommal, amikor a prágai minisztérium lépcsőin mentek fel, Zoch püspök odaszólt Sörösnek: *Amikor még Budapestre jártunk tárgyalni az egyházi ügyeket, akkor mi fogtuk a ti frakkotokat. Most a különbség az, hogy nektek kell fogni a mi frakkunkat.* Sörös válasza rövid és frappáns volt: *Igen, meg az, hogy mi nem rúgtunk hátra.*¹⁵ A csehszlovák állam egyebek mellett azt követelte a református egyháztól, hogy fordíttassa le szlovákra a zsinati törvényeket. Sörös azt javasolta, hogy az állam nyugodtan fordíttassa le a magyarul betejesztett törvénytárat, az egyház úgyis a magyart fogja hivatalosnak elfogadni. Szlovákul nem is tudtak a zsinati atyák, és a szlovák fordítást nem hagyta jóvá a zsinat. Az évekig húzódó tárgyalásoknak nem lett eredménye: a felvidéki református egyház 1938-ig állami regisztráció nélkül működött.

Az elcsatolás következményeként a Felvidék teológia nélkül maradt. Az állam nemcsak megnehezítette, hanem teljesen ellehetetlenítette a Magyarországon végzett lelkészek szolgálatát. Szükség volt egy lelkészképző és egy tanítóképző intézetre. 1924-re össze is állt volna a teológia és úgy tűnt, hogy a pénz is megvan hozzá. Utolsó pillanatban derült ki, hogy a külföldi támogatás mégsem a teológiának szól, hanem a lelkészözvegyek és -árvák segítésére. Így a Rimaszombatba,

¹⁴ Zoch Sámuel (1882–1928) evangélikus lelkész, csehszlovák kormánybiztos, 1922-től a Szlovákiai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház Nyugati Egyházkerületének püspöke.

¹⁵ Szabó Antal: A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története – I. rész. In: *Régio – Kisebbségtudományi Szemle*, I. (1990/3). 133.

Komáromba és Érsekújvárba is elképzelt teológia megnyitása elmaradt. A konvent illetékes bizottságában ott dolgozott Sörös is.

A fiasco után – értékelésem szerint – „külön útra lépett”.¹⁶ Losoncnak – ami az egyház legjobb anyagi hátterű gyülekezete volt – volt egy épülete, amiben kialakították a teológia tantermeit, a tanterveket Sörös – konventi megbízással – kidolgozta és elfogadtatta, skóciai kapcsolatai révén pedig a szükséges anyagiakat is biztosította: részben külföldről, részben saját pénzéből, részben pedig a losonci főgondnok, Szilassy Béla földbirtokos jóvoltából. Így 1925. szeptember 8-án a konvent döntött a teológia megnyitásáról és az intézmény 15-én megkezdte működését.

Sörös a XIX. századi skóciai lelkészképzés modelljét vette alapul. Eszerint a teológushallgató egy-egy tudós lelkész mellett annyi időt töltött, amíg el nem sajátította kellőképpen az adott diszciplína anyagát, majd ment a következőhöz. Ezt Losoncon megfordították: az oktatók jöttek be, és trimeszteres bontásban adták le az anyagot. A teológia nehéz ellenszélben működött, mind az állam, mind az egyház egy része örült volna a megszűnésének. Az állam egy évvel később, 1926 szeptemberében karhatalommal bezáratta a teológiát. Ez éppen akkor történt, amikor Sörös részt vett a Presbiteri Világszövetség konferenciáján: itt kapta a hírt, hogy otthon baj van. A konferencia – küldöttein keresztül – akkora diplomáciai nyomást tudott gyakorolni a csehszlovák kormányra, hogy rövid időn belül folytatódhatott az oktatás. Sörös úgy állapodott meg a minisztériummal, hogy a teológiai akadémiát bezárják, de egy ideiglenes teológiai szemináriumot működtetnek mindaddig, amíg egy teológiai akadémiát nem tudnak állami jóváhagyással létrehozni és fenntartani.

Ez a teológia volt 13 éven keresztül az akkori Csehszlovák Köztársaság egyetlen magyar nyelvű főiskolája. Az első évfolyam 22 hallgatóval indult, s a 13 év alatt hozzávetőleg 110 lelkészt adott a református egyháznak.¹⁷ Losonc elsősorban gyülekezeti szolgálatra készítette fel a jelentkezőket, nem tudós teológusokat kívánt képezni. Néhány cím a kezdeti évek záródolgozataiból: *A református egyház sebezhető oldala a II. Helvét Hitvallás alapján; A bibliakörök jelentősége a re-*

¹⁶ Lásd részletesen: Somogyi Alfréd: A Losonci Teológiai Akadémia tudányművelése. In: *Teológiai Fórum: A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Calvin J. Teológiai Akadémia tudományos folyóirata*. 8. (2014/1), 92–125.

¹⁷ Papp József: *A losonci Theologiai Szeminárium története*. Kézirat, 1980.

*formátus egyház újjáébredésében; Mennyiben okai és mennyiben orvosai a református lelkipásztorok egyházunk betegségeinek; A falusi lelkipásztor egyházépítő feladatai.*¹⁸

Sörös elvárta az oktatóktól, hogy egy éven belül minden tanár a tárgyából saját jegyzetet adjon a hallgatói kezébe. Szinte maximalistának nevezhető követelményrendszert tartott fenn: sokszor hallották Söröstől a teológusok, hogy *középszerű suszterekre nincsen szükségünk*. Szigora mellett mégis szeretettel nevelő embernek tartották. Diákjai nevezték el a Szentlélek teológusának. Az intézmény egyértelműen az igazgató egyszemélyes vezetése és hatása alatt működött fennállása idején. Bár a konvent megkövetelte, hogy a teológia igazgatója évente adjon jelentést, ez nem mindig következett be. Gazdasági elszámolást pedig soha senki nem látott... Amikor megkérdezték Söröst, hogy miből él a teológia, azt válaszolta: *imádságból és Isten kegyelméből*. Társadalmi és politikai szerepvállalása miatt több ízben is letartóztatta őt a csehszlovák rendőrség. Összességében majdnem egy évet ült börtönben. Egy alkalommal 6-an voltak a cellában, és a latrinát, ami egy vödör volt, egy rángatós ablakon keresztül szellőztették. Minden fogoly 2 órán át rángatta az ablakot, hogy ki lehessen bírni... Az egyik lázas beteg helyett Sörös Béla vállalta a 2 órát. Ezt azért mondom el itt, a teológia fenntartása kapcsán, mert valójában a teológiát Sörös magánvagyonra, Szilassy Béla segítsége és a skótok támogatása tartotta fenn. Egyik alkalommal, amikor Sörös Skóciából hozta haza kézitáskájában az éppen aktuális támogatást, a magyar–cseh határon a szerelvényt leállították, és mindenkit kivezényeltek a csehek személyi ellenőrzésre. Már ő is éppen leszállt volna, amikor az egyik vasutas megismerte, és rászólt, hogy hasaljon le a vonat folyosóján. Nem találták meg őt a fináncok. Kiderült, hogy ez a „megmentő” vasutas a hajdani lázas cellatárs volt...

Számos hasonló kis csoda éltette a teológiát. Ami az irányzatot illeti, hadd idézzem Papp Józsefet, aki megírta a losonci teológia történetét:

„A losonci teológusok szinte egybehangzó véleménye volt, hogy az egész szeminárium lelkületét és szellemiségét az igazgató személye határozta meg. Sörös Béla „nem tartozott semmiféle teológiai irányzathoz, elvetette a fundamentalizmust és az ortodoxiát éppúgy, mint az élményteológiát; meg volt a fenntartása Barth Károllyal szemben is. Sörös Bélát az ige és a Szentlélek teológusának lehetne nevezni, gyenge liberális színezéssel, vagy a reformatori teológia sajátos képviselőjének. Egy ifjú teológus, midőn a dogmatikai stúdiumot kezdték tanulni, megjegyezte, nem tudja, mi értelme van annak a sok szóbeszédnek a dialektikai és re-

¹⁸ Papp József: i. m. kézírata alapján.

formátori teológia körül, mindezt ő Barth nélkül is és a dialektikai teológia nélkül is tudta és hitte. Az ő öregebb testvére ezekkel a szavakkal világosította fel őt: igazad van, mert te három éven át Söröstől csak reformátori teológiát hallgattál anélkül, hogy az ő szájából ezt a megnevezést hallottad volna, és te magad is tudatlanul és akaratlanul dialektikusan és reformátoriasan gondolkodol.”¹⁹

Sörös teológiai és közéleti munkájára az államhatalom is odafigyelt. A szlovák kultuszminisztérium egyik tanácsosának bizalmas jelentésében 1928-ból így fogalmazott: *Sörös Béla az egész republika legjobb gyülekezetében szolgál – politikailag veszélyes ember.*²⁰

Balogh Elemér püspök halála után – 1938-ban – őt választotta püspökévé a dunáninnyi egyházkerület. Később gondolt családalapításra: 50 évesen nősült, és 62 évesen halt meg. Egy kislányát eltemette, s három árva leányt – 10, 7 és 3 évest – hagyott maga után.

Végezetül álljon itt néhány gondolat magától Sörös Bélától. Amikor 1938. december 31-ével megszüntette a teológiát, s a losonci teológusoknak biztosította az évfolyamonkénti tanulást Pápán, Patakon, Debrecenben és Pesten, maga kísérte el Pápára – immár püspökként – azokat, akik ott folytatták tanulmányukat. 1939 februárjában így beszélt a dunántúli kerületi közgyűlés előtt:

„ha hivatalos minőségemben magam vagyok is, mégsem kerültem egyedül a dunántúli református egyházkerületnek a közgyűlése elébe. Előre bocsátottam magam előtt az én kedves családomat, 14 theologus ifjút, az én édes fiaimat. ... Sokat emlegetett dolog ma Magyarországon a »felvidéki lélek«. Én nem mondom, hogy ők felvidéki lelket hoznak. Mi a mi hegyeinken túl sokkal magasabbra emeltük a mi tekinteteinket. A szuverén Isten feltétlen hatalma alá helyeztük a losonci szerény theológiánkat. Itt egyenként és együttesen szereztük azt a tapasztalást, hogy mit jelent minékünk embereknek az élő Isten kegyelme. Egyedül erre támaszkodtunk. Előtte alázatossággal jártunk. A Jézus Krisztustól hűséget tanultunk, így lett a hitünk bizodalommal teljes akár az Úrra néztünk, akár az élet feladataira. Ezzel a bizodalmas hittel tekintünk utánuk, és kísérjük figyelemmel a sorsukat az anyaegyház-kerület anyaiskoláján.”²¹

¹⁹ Papp József: *i. m.* (kézirat)

²⁰ Štefan Štunda kormánybiztos feljegyzése Szlovákia teljhatalmú miniszterének a református egyház felügyeletéről, 1928. június 19-ről. ČCE központi archívuma, Prága, Bihary Michal fond 1. karton

²¹ A Dunántúli Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, Pápa 1939.

A II. világháború első napjaiban még ő fogadta a losonci állomáson a Lengyelországból érkező menekültek szerelvényét, és másodlelkész társával – Kövy Árpáddal együtt – ott az állomáson állították ki az életmentő keresztlevelet annak, aki kérte... Szeptember vége felé egy alkalommal egy megőrült édesanyát látott, amint egy üres pólját szorít magához a peronon – útközben ugyanis elveszítette a gyermekét. Meg is fázott és rohamosan erősödött az akkor még nem gyógyítható cukorbetegsége is. Mindez annyira megviselte, hogy ágynak esett, s 1939. október 2-án befejezte földi futását.

Teljes munkásságának értékelése és megmaradt gyér hagyatékának feldolgozása még várat magára.

A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére

A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház megalakulása

Az első világháború következményeként, a világháborúból győztesként kikerült antanthatalmak segítségével új államként megalakult a Csehszlovák Köztársaság, melynek függetlenségét 1918. október 28-án kiáltotta ki Prágában a Csehszlovák Nemzeti Bizottság. Ezt követően az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum következményeként megpecsételődött annak a közel 700 000 magyarnak, ebből a kb. 220 000 reformátusnak a sorsa,¹ akiket ebbe az új állam-

* Czinke Zsolt (Királyhelmec, 1976) református lelkipásztor, könyvtáros. 1994-ben érettségizett a Nagykaposi Magyar Tannyelvű Gimnáziumban. 1994–1999 között a komáromi Calvin J. Teológiai Akadémia hallgatója, teológiai oklevelet a Selye János Egyetem Református Teológiai Karán szerzett. 1999–2000 között a budapesti Országos Széchényi Könyvtár könyvtár szakos hallgatója, 1999-től a Calvin J. Teológiai Akadémia könyvtárosa. 2000-től Bátorkeszi lelkipásztor, 2015-től a Komáromi Református Egyházmegye lelkészi főjegyzője. A *Teológiai Fórum* szerkesztőbizottságának tagja. Jelenleg a Selye János Egyetem Református Teológiai Karán PhD-hallgató. Kutatási területe a Szlovákiai Református Keresztény Egyház története, ezen belül az egyház sajtótörténete különös tekintettel a két világháború közötti időszakra. Nős, négy gyermek édesapja.

¹ Ezek a számok csak viszonylagosak, mert 1919 augusztusában 689 565 magyart tartottak számon ezen a területen Popély Gyula: *Népfogyatkozás: A Csehszlovákia magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945*. Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely, Budapest 1991, 31.

1921 februárjában a Csehszlovák Köztársaság összlakosságának 5,57%-a, azaz 744 621 volt magyar nemzetiségű. ld. Popély Gyula: *Felvidék 1918–1928: Az első évtized csehszlovák uralom alatt*. Kárpátia Stúdió, Budapest 2014, 174.

Az 1930-as adatok pedig 603 764 magyart tartanak nyilván. ld. Gyurgyík László: *Magyar mérleg: A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kalligram Kiadó, Pozsony 1994, 84.

A református vallásúak száma pedig 207 906 (1921), ill. 216 662 (1930) volt. ld. Tárnok Gyula: *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban*. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa

keretbe kényszerítettek. A református egyház vonatkozásában Szlovenszkó és Ruszinszkó területén 275 anya-, 66 társ-, 87 leány-, 52 fiók-, és 12 missziói egyház, összesen 492 gyülekezet 292 lelkipásztorral: 275 lelkész, 17 segédlelkész maradt.²

A csehszlovák állam vezetése már a békeszerződés megkötése előtt nyilvánvalóvá tette a református egyházhoz való viszonyulását. A szlovenszkói teljhatalmú minisztérium képviselőjében Stunda István kormánybiztos 1919. szeptember 8-án Kassán találkozott Révész Kálmánnal, a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspökével. A találkozón egyértelműen leszögezte az állam feltételeit, az alábbiak szerint:

„A csehszlovák állam elismeri a református egyház autonómiáját, elismeri az egyház hivatalban lévő vezetőit, elismeri az egyház magyar nyelvű mivoltát, és kész továbbra is folyósítani a Magyarországtól kapott állami segélyeket, de feltétlenül elvárja, hogy a megszállt területek reformátussága önálló egy egyházzá szervezkedjen, vagyis hozzák létre a szlovenszkói református egyházat, és a lelkészek tegyenek hűségesküet a csehszlovák államnak.”³

A református egyház képviselőinek részéről az első reakciók és válaszok egyértelműen elutasították az állam feltételeit. Pálóczi Czinke István, akkor még a tiszáninneni egyházkerület püspökhelyetteseként, a Szlovenszkó területén lévő reformátusok nevében memorandumot írt Szlovenszkó teljhatalmú miniszteréhez is. Az egyházkerületek képviselői 1920. szeptember 8-án találkoztak Rimaszombatban, s memorandumot fogalmaztak meg a Csehszlovák Köztársaság elnökéhez, melyben többek között leszögezik: az új államban is ugyanazt a küldetést szeretné betölteni az egyház, amelyet addig is betöltött. Továbbra is Isten országának építésén kíván fáradozni. Be kíván illeszkedni a csehszlovák állam törvényes rendjébe, az egyház tagjai annak szabad polgárai kívánnak lenni, mindemellett ragaszkodnak az egyház több száz éves szabadságához és jogaihoz, beleértve a nemzetközi szerződésekben is biztosított nyelvi és vallási jogokat, az egyházi és iskolai autonómiát, a zsinatpresbiteri egyházkormányzást és az egyházi

1939, 8–9. Más források 223 168 reformátusról adnak számot, akik 449 magyar, 13 vegyes, ill. 31 szlovák nyelvű gyülekezetben éltek életüket. Lévai Attila – Somogyi Alfréd: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1918–1938*. I. Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom 2015, 17.

² Tárnok Gyula: *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorsban*. Főiskolai Könyvnyomda, Pápa 1939, 24.

³ Lévai Attila – Somogyi Alfréd: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1918–1938*. – 1, Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Komárom 2015, 21.

törvények tiszteletben tartását. Egyben fájdalmukat is kifejezték, hogy idáig ez nem így történt. Sőt ellenkezőleg! Az állam az egyház jogait és autonómiáját sértve intézkedett.⁴

A történelmi változások után, minden tiltakozás ellenére, egyre világosabbá vált a magyarországi református egyháztestből kiszakított egyházközségek számára, hogy nem marad más megoldás, mint az új államban szervezni újjá az egyházat. Ennek első lépéseként a tiszáninneri egyházkerület képviselői 1920. július 1-jén Miskolcon, a Dunáninneri (Dunántúli) Református Egyházkerület képviselői július 16-án Komáromban találkoztak. Ezt követően 1920. december 21-én Kassán, ill. 1921. január 27-én Komáromban tartott megbeszélésen elkezdődött egyházkerület megszervezése, amelyen a püspök- és főgondnokhelyetteseket bízták meg a püspöki, illetve főgondnoki teendők ellátásával.⁵ Az egyházkerületek új neveket vettek fel, ill. a már meglévő történelmi nevek elé tették a szlovenszkói jelzőt. Így lett a tiszáninneri egyházkerületből kiszakított és Csehszlovákiához csatolt egyházközségek új egyházkerületének megnevezése: Szlovenszkói Tiszáninneri Egyházkerület, melynek első lelkészi elnöke (püspöke) Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkész, világi elnöke (főgondnoka) pedig Lukács Géza gömöri egyházmegyei gondnok lett. A dunántúli egyházkerületből kiszakított egyházközségek alkották a Szlovenszkói Dunáninneri Egyházkerületet, melynek első püspöke Balogh Elemér pozsonyi lelkész, főgondnoka Szilassy Béla losonci földbirtokos lett.⁶

Ruszinszkó területére került református egyházmegyékből 1923-ban jött létre a Kárpátaljai Református Egyházkerület, mely püspökévé Bertók Béla munkácsi lelkészt, főgondnokává György Endre nyugalmazott minisztert választotta. Az így megalakult egyházkerület az előző két egyházkerülettel egyetemben alkotta a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyházat.

1921-ben az egyházkerületek legfelsőbb kormányzati szerveként megkezdte működését az egyetemes konvent, amely azonnal hozzálátott a legfőbb törvényhozó testület, a zsinat előkészítéséhez. Az első törvényhozó zsinatot 1923. június 17–25. között hívták össze Lévára, ahol megalkották az egyház új törvényeit.

⁴ Réz László (szerk.): A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület 1920. december 21-én, Kassán tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Nagykapos 1920, 35–39.

⁵ Csomár Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített magyar református keresztyén egyház húszéves története (1918–1938)*. Ungvár 1940, 11., ill. Réz László: i. m. 42.

⁶ Lévai Attila – Somogyi Alfréd: i. m. 46–48.

A (cseh)szlovákiai református egyház sajtótermékei a két világháború között

A két világháború közötti (cseh)szlovákiai református egyház vezetői is tisztában voltak azzal a tagadhatatlan ténnyel, hogy a sajtónak óriási szerepe van bármely közösség életében. Már az egyházszervezkedés elején tudatosították, hogy az új államkeretben új sajtótermékeket kell megjelentetni. Nemcsak az anyaországból és a történelmi egyháztestekből kiszakított egyházkerületeket, intézményeket, iskolákat kellett újra- vagy éppen átszervezni, hanem a sajtót is. Elsőként Réz László rozsnyói lelkipásztor indított lapot 1921. január 2-án Református Egyház és Iskola címmel. Az új sajtóorgánus hamar pozitív visszhangra talált. Az 1921. október 30-án Rimaszombatban tartott Szlovenszkói Tiszán-inneni Református Egyházkerület közgyűlése már a Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház hivatalos lapjaként tett említést a lapról, melynek megjelenését felettébb indokoltnak tartotta. Ezt erősítette meg az 1922. május 17–18-án Pozsonyban tartott konventi ülésnek a határozata is, amely kimondta, hogy a lapot az egyetemes egyház hivatalos lapjának tekinti. A lapindító és felelős szerkesztő Réz László mellett, főmunkatársként Sörös Béla losonci lelkész, későbbi püspököt és teológiai tanárt bízta meg a konvent a lap szerkesztésével. 1923-ban Réz László egészségi állapotára való tekintettel lemondott felelős szerkesztői tisztéről, helyére Kövy Árpád losonci másodlelkészt bízta meg a konvent a szerkesztői teendőkkel, aki ezt a munkát 1925-ig végezte, amikor is Magda Sándor csicseri lelkész vette át a konvent megbízásából a szerkesztést. Ekkor már olyan nevekkel találkozunk főmunkatársakként a már említett Sörös Béla mellett, mint Péter Mihály, Izsák Imre és Peleskey Sándor lelkipásztorok. Magda Sándor egy évtizedes főszerkesztői munka után, 1934-ben – püspökké való választását követően – bár lemondott szerkesztői tisztéről, ezt a konvent nem fogadta el, hanem további munkára kérte. Ugyanakkor felelős szerkesztővé tette Szőke István rozsnyói lelkészt, főmunkatárssá pedig Kőmives Sándor vajáni lelkipásztort választotta. Magda Sándor ideje alatt a lap tartalmában – a kor színvonalát tekintve – valóban magas irodalmi szintet képviselt, így e sajtóterméket méltán nevezték az egyház hivatalos lapjának. Szőke István 1936-ban hirtelen bekövetkezett halála után a konvent Zsemlye Lajos hetényi lelkipásztort bízta meg a főszerkesztői teendőkkel, aki ezt a tisztségét a lap megszűnéséig, 1938 decemberéig töltötte be. A tizenhét évfolyamot felölelő lap számos cikke és tanulmánya ma már megkerülhetetlen, és némely esetben egyetlen forrása egyháztörténet-írásunknak.

A Református Egyház és Iskola mellett számottevő sajtótermékeknek számított a Bertók Béla munkácsi lelkipásztor által 1923-ban indított Szeretet című újság, amely – egyházi néplapként – havi kétszeri megjelenésével és közel 6000 példányszámaival 1938-ig állt az olvasók rendelkezésére.

Kéthetente megjelenő református néplapként indult 1937-ben az Összefogás nevet viselő rimaszombati kiadvány is Sörös Béla és Varga Imre szerkesztésében. E lapnak közel két év leforgása alatt több mint 4000 előfizetője volt.

Baráti Szó címmel jelent meg kéthavonta 1928–1931 között a csehszlovákiai református magyar diákság politikamentes egyházi és társadalmi folyóirata Varga Imre munkácsi lelkipásztor szerkesztésében. E lapnak további munkatársai voltak: Csáji Bertalan, Narancsik Imre, Varga Sándor és a kiadásért felelős Csomár Zoltán beregszászi lelkipásztor. A lapot díjtalanul terjesztették, a kiadását önkéntes adományokból tartották fenn.

Ugyancsak rövid ideig és ugyanennek az olvasókörnek szánva jelent meg 1934–1935-ben a Református Élet című egyháztársadalmi lap Narancsik Imre és Varga Imre főszerkesztésében. A havonta megjelenő lap felelős szerkesztője Kiss Gyula volt, kiadója pedig Anda Tibor.

A felvidéki református leánymozgalom havilapja lett az 1931-ben indult és három évfolyamot megért Református Leány, melyet Tárnok Gyuláné, a marcelházai lelkipásztor felesége szerkesztett.

1933. október 31-én jelent meg először Református Ifjú címmel az a református ifjúságot megszólítani kívánó lap, mely július és augusztus kivételével havonta jelentkezett. A közel két évfolyamot megélt lapot a komáromi Puzsér Testvérek Nyomdája nyomta, a szerkesztőség címe is itt volt. A lap felelős szerkesztője pedig Tóth Kálmán lelkipásztor, Rácz Elemér lelkipásztor, Tóth Ferenc tanár és Kovács Péter főmunkatársakkal. A számonként 1 cseh koronába kerülő lap a II. évfolyam 7. számával szűnt meg 1934 novemberében.

Két gyakorlati folyóirat jelent meg ebben az időszakban. Az egyik Református Sion néven Soós Károly búcsi lelkipásztor szerkesztésében 1928–1934 között, a másik pedig 1936–1938 között Útmutató címmel Konkoly Thege István jánosi lelkipásztor munkájának köszönhetően, majd ennek mintegy folytatásaként Felvidéki Prédikátor címen látott újra napvilágot. A havonta megjelenő Református Sion a lelkipásztori munka mellett a kor mindennapos problémáival is foglalkozott, s nem csupán egyházi beszédeket közölt. E folyóirat gyakorlatiaságát mutatják azok a számadatok, melyek alapján a Református Sionban a hat évfolyam alatt 312 felvidéki lelkipásztor tollából 244 prédikáció, 28 kazuális igehirdetés és 40 értekezés, ill. meditáció jelent meg amellet, hogy a folyóirat

anyaországbeli lelkipásztorok igehirdetéseit és írásait is közölte. Az Útmutató megjelenési ideje alatt összesen 214 írást közölt, melyben 167 prédikáció és 29 kazuális igehirdetés olvasható. Ezek mindegyike felvidéki lelkipásztorok munkáját dicséri. Csak maga a szerkesztő, Konkoly Thege István 35 prédikációt és 12 értekezést írt a lapba. A folyóirat mindezek mellett verseket, színdarabokat, bibliaórai vezérfonalakat is közölt, tekintettel arra, hogy liturgikus jellege mellett a belmisszióra is nagy hangsúlyt fektetett. Az Útmutató legfőbb célkitűzésének a református igehirdetés és a gyülekezeti munka szolgálatát tűzte ki. Az Útmutató – a megmaradt lapok egyikeként – a visszacsatolás után is tovább élt. 1938 decemberétől (IV. évf. 1. sz.) Felvidéki Prédikátor néven jelent meg továbbra is a már meglévő szerkesztők munkájának köszönhetően.

Nehézy Károly kisújfalu lelkipásztor szerkesztésében és kiadásában jelent meg egy külmisziói havilap Hajnal címmel 1930–1939 között. Említésre méltó még, – a helyi szinten nagy jelentőségű – Kis Tükör is, a Rév-Komáromi Református Keresztyén Egyház hivatalos lapja, amely 1928-ban indult havi kiadásban Galambos Zoltán komáromi lelkipásztor szerkesztésében és kiadásában. A havi 4–8 oldalon megjelenő újság 1944. decemberi megszűnéséig 17 évfolyamot ért meg.

S bár a felsorolásban utolsónak említjük a Csekes Béla szapi lelkipásztor által szerkesztett *Református Világ szemlé*t, a maga nemében és tartalmi formájában egyedülálló sajtóterméket vehetünk kezünkbe, amely 1931–1944 között 13 évfolyamot ért meg.

A Református Világ szemle helye és szerepe az egyházi irodalomban

Amint az előbbi ismertetésből is kitűnik, a korabeli felvidéki református egyházi sajtótermékek sokszínűségéről beszélhetünk. A gyülekezeti laptól kezdve gyakorlati, misziói, ifjúsági és néplapon át a hivatalos egyházi újságig minden megtalálható. Ezek között a *Református Világ szemle* más volt. Nemcsak azért, mivel az akkori Csehszlovákia, sőt a Kárpát-medence határait is meghaladta olvasói köre, hanem azért is, mert a világ összes reformátusával, kiváltképpen a magyar reformátusokkal akart rendszeres kapcsolatot tartani, és életükről képet nyújtani.⁷ Az első évfolyam 2. számában már azt olvassuk a szerkesztő tollából, hogy a

⁷ Csekes Béla: Beköszöntő. In: *Református Világ szemle* I. évf. (1931/1), 2.

„Református Világsszemlét úgy az európai, mint az amerikai magyar ref. egyházi sajtó a legnagyobb megértéssel és rokonszenvvel fogadta [...] a Világsszemle olvasótáborra az egész világról lassanként kialakul. Remélem, hogy idővel minden országból nemcsak munkatársaim, hanem társszerkesztőim is lesznek.” (I. évf. 1932/2. sz.)

Az egyes évfolyamokat végiglapozva úgy tűnik, hogy a szerkesztő reménysége beteljesedett. A munkatársi kör lassan kialakult. A lap létjogosultságát mi sem bizonyítja jobban, mint előfizetőinek száma. Az első évfolyam esetében összesen 235 előfizetője volt a lapnak.⁸ Az 1941-ben megjelent X. évfolyamra 169-en küldték meg az előfizetési díjat – igaz, volt, aki kétéves késéssel. Az előfizetési késések állandó problémát jelentettek a lap megjelentetői számára, így szinte minden egyes számban fel kellett hívni az előfizetők figyelmét a késedelemre.

A *Református Világsszemléről* már a korabeli sajtó is elismeréssel nyilatkozott. A Protestáns Lap szerkesztője szerint:

„Az egész szemle pedig Kolumbusz tojásaként hat (mint minden nagy és termékeny gondolat): hogy is nem tudtuk már eddig is megcsinálni [...] Hódolat-tal köszöntjük ezt a legnehezebb időkben megindult hősie vállalkozást, amelynek – ha csak egy szikra keresztyén testvériség él a világ hat részén széjelszórt magyar reformátusság millióiban – nem volna szabad megbuknia.”⁹

A tengerentúl is örömmel fogadták a lapot. Az Amerikai Magyar Reformátusok Lapja ismertetésében azt írja, hogy:

„méltán nevezi ezt a lapot a szerkesztő-kiadó Református Világsszemlének. A lap elolvasása végigvezeti az olvasót több országon, bemutatja a szétszóródott magyar reformátusok egyházi életét [...] Megláttatja velünk szétszórottságunkat, megérteti összetartozandóságunkat.”¹⁰

A Kálvinista Szemle szerint:

„Csekes Béla tetté változtatta azt, ami mint vágy már eddig is sok ezer intelligens református ember lelkében élt. Ne sajnálja tehát senki érte az előfizetési

⁸ Csehszlovákiából 195, Magyarországról 17, Jugoszláviából 6, Romániából 13, Törökországból 1, Ausztriából 1, Franciaországból 1 és az Egyesült Államokból szintén 1. A következő esztendőben hasonlóan 224 előfizetője lett: Csehszlovákiából 193, Magyarországról 11, az Egyesült Államokból 10, Brazíliából 5, Romániából 2, Törökországból, Franciaországból és Kanadából pedig 1-1.

⁹ *Református Világsszemle* III. évf. (1934/3).

¹⁰ *Református Világsszemle* III. évf. (1934/3).

díjat. Egyházaknak, iskoláknak, egyesületeknek is mindenütt jártni kell, mert nagy hiányt pótol.”¹¹

Ezekről az elismerésekről maga a szerkesztő számolt be az 1934 májusában megjelent számban.

A Református Világszemle felépítése

A lap negyedévente megjelenő sajtótermékként volt jelen, az első hét évfolyamban, az 1931–1938 között novembertől novemberig terjedő intervallumban. Az egyes számok novemberben (1–48. p.), februárban (49–96. p.), májusban (97–144. p.) és augusztusban (145–192 p.) jelentek meg. 1939-től pedig már az adott kalendáriumi év szerint január (1–48. p.), április (49–96. p.), július (97–144. p.), október (145–192. p.) hónapban.

Bár a *Református Világszemle*nek nem voltak külön rovatai, mégis az évfolyamokat lapozva bizonyos rendszer fedezhető fel benne. Rendszerint az egyes számok első oldalaira kerültek az életrajzok. Ezekben főleg az akkori egyházi tisztségviselők bemutatása történt, esetenként hol rövidebb, hol hosszabb formában attól függően, hogy az írás kinek a tollából származott. Van olyan, amely csupán egy-egy személy adatait közli, máshol pedig részletekbe menően a munkásságukra is kitér. Így kaptak helyet ebben a témakörben a Szlovenszkoí és Kárpátaljai Református Egyetemes Egyház mindhárom egyházkerületének püspökei, Pálóczi Czinke Istvánt kivéve.

Általában ezeket különböző ismertetések követték, tanulmányok és beszámolók az egyház és az egyházi élet területéről. Így olvashatunk a történelmi Magyarországtól elszakított területeken élő reformátusság, valamint a nyugat-európai vagy éppen a tengerentúli reformátusság életéről és sorsának alakulásáról. Felvidék, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság és Délvidék mellett az anyaországon kívül itt kap még bemutatkozási lehetőséget Franciaország, Hollandia vagy akár Ausztria reformátussága ugyanúgy, mint a tengeren túli Kanada, Argentína, Brazília vagy éppen az Egyesült Államok.

Külön egységnek lehet tekinteni azokat a külföldi folyóiratokból átvett s zömében Csekes Béla szerkesztő által fordított tanulmányokat, melyek a korabeli idegen nyelvű, főleg angol egyházi folyóiratokban jelentek meg. Tanulmányokat olvashatunk főleg a *British Weekly*, *The Expository Times*, *World Dominion*, *World Survey Service* című lapokból. Emellett nem ritka a sorozatban megjelent

¹¹ Uo.

nagyobb munkák egyes részeinek közlése sem. Ilyen például a dr. Henry van Dyke *Evangelium a kételkedő kornak* című munkájában megjelent tanulmányok fordításai.

További egységet képeznek azok a levelek is, melyeket a szerkesztő több esetben teljes egészében közölt – amelyek ha kissé személyes hangneműek is – de beszámolnak, ismereteket közölnek elsősorban a tengerentúl élő reformátusság életéről, a lelkipásztorok munkájáról.

Természetesen találhatók a folyóiratban egyháztörténeti, ezen belül helytörténeti, gyülekezettörténeti, diakóniatörténeti vagy akár iskolatörténeti tanulmányok is. Felvidéki vonatkozásban ilyen nagyobb jellegű munkának számít Fülöp Zsigmond *Adatok a komáromi református egyház történetéhez* című munkája, amely folytatásban 10 alkalommal jelent meg a lapban.

Külön érdekessége a lapnak a VI. évfolyam 1937-ben megjelent 4. száma, melyben a szerkesztő katalógus formájában kísérletet tett az első világháború óta megjelent vallásos könyvek, füzetek és lapok címeinek közlésére, összeállítására. Bevallása szerint, teszi ezt azért, mivel *a magyar református egyházi irodalom olyan, mint a véka alá rejtett gyertya: gazdag, változatos, de kevesen tudnak róla*. Bár e katalógus korántsem teljes, mégis a maga nemében egyedülálló vállalkozása annak a kornak. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a szlovákiai református egyház életét feldolgozó olyan munkák szerzői, mint Csomár Zoltán, Tárnok Gyula első számú forrásként hivatkoznak rá.

Általában egy-egy szám utolsó oldalain, több esetben a hátsó borítólap belső oldalán olvashatunk híreket, könyvismertetést, illetve könyv- és folyóirat-ajánlót. Több tanulmány és beszámoló mellé fénykép, térkép, illetve egy-két esetben táblázat is készült, mely még érdekesebbé, szemléletesebbé tette az írásokat.

A fedőlap borítójának belső oldalán minden egyes szám tartalomjegyzéke fel van tüntetve, melyeket általában egy-egy évfolyam végén, az adott évfolyam negyedik számában összesítve is megtalálhatunk.

A Református Világ szemle szerkesztési adatai

A folyóirat szerkesztője és kiadója annak teljes megjelenése alatt Csekes Béla szapi lelkipásztor volt. Bár a IX. évfolyam 1940/1. száma már úgy jelenik meg mint amelynek kiadója a Komáromi Református Egyházmegye, élén felelős szerkesztőként Csekes Béla egyházmegyei főjegyző, és a lap szerkesztője szintén Csekes Béla. A szerkesztőség és kiadóhivatal címe 1931–1938 között: Szap, p.p. Balon, okres: Dunajská Streda, Československo volt. 1939-től Szap, u.p. Balony,

Komárom m. A lapot előbb a komáromi Puzsér Testvérek Jókai-könyvnyomdabérlete (I. évf. 1931/1. sz.), a beregszászi, később munkácsi székhelyű Kálvin Nyomda (III. évf. 1933/1. sz., V. évf. 1936/2. sz.), majd a pápai Főiskolai Könyvnyomda (XI. évf. 1942/3. sz.), végül újra a Puzsér Testvérek Könyvnyomdája (XII. évf. 1. sz.) nyomtatta; és a terjesztést is ezekről a helyekről oldották meg.

Érdekes módon az előfizetés ára drasztikusan nem változott, bár a szerkesztő folyamatosan felhívta az olvasók figyelmét, hogy az előfizetők a hátralékukat rendezzék, az új olvasók pedig a mintapéldány elfogadásával és vissza nem küldésével előfizetési kötelezettséget vállalnak, de úgy látszik, ezek a körülmények sem vezettek oda, hogy a kiadót, hogy egy-egy lap árát nagymértékben emelni kényszerüljön. Így az 1931–1938 közötti időszakban az előfizetési díj Csehszlovákiában egy évre 22 cseh korona, egy szám ára 6 cseh korona.¹²

A világszemle szerkesztői minden ellenszolgáltatás, írói tiszteletdíj nélkül végezték munkájukat, ahogy a szerkesztő írja 1934-ben: *mindenki egyházunk iránti szeretetből dolgozik*, a lapot az előfizetések mellett adományokból tartják fenn.¹³

A Református Világszemle szerkesztői

Csekes Béla alapító főszerkesztő

Szapi lelkipásztor, 1881. december 4-én született Búcsón. Az alapfokú tanulmányait szülőfalujában, a középiskolát a Budapesti Református Főgimnáziumban végezte. A budapesti református teológia első évfolyamának elvégzése után a kanadai belmisszió kiemelkedő egyéniségének, dr. Robertsonnak, a Kanadai Presbiteri Egyház szuperintendensének meghívására Kanadában vállalt szolgálatot. Torontóban és Auburnban folytat tanulmányokat, majd szerez 1904-ben oklevelet. Ezt követően a missziói tanács alkalmazásában Kanadában végez szolgálatot, melyet az Amerikai Egyesült Államokban folytat. Itt többek között megszervezi a buffalói, majd a franklini egyházat, ahol templomot is épít. Ezt követően 1908–1911 között a konvent utazó missziói lelkészeként New Jersey-ben,

¹² Magyarországon 5 P. (1931/1), 6 P. (1931/2), 5 P. (1933/1), Romániában 140 lei (1931/1, 120 lej (1933/1), Jugoszláviában 60 dinár (1931/1), Ausztriában 7 shilling (1931/1), Franciaországban 20 frank (1931/1), Észak-Amerikában 1 dollár (1931/1), Dél-Amerikában pedig 4 péso (1936/1) volt. 1939-től Magyarországon 4 P. (1939/1), 7 P. (1943/4), külföldön pedig 5 P. (1939/1), 10 P. (1943/4) volt az ára.

¹³ *Református Világszemle* IV. évf. (1934/3).

Pennsylvániában és Ohióban tevékenykedett. Philadelphiában 1910-ben *Világosság* címen az Amerikában élő magyar nép érdekeit felölelő havilapot jelentet meg. 1912-ben tér haza Magyarországra, ahol először, mint a Kecskeméti Református Egyházmegye utazó segédlelkésze végzi a szórványokban a szolgálatokat, majd Kazsokon adminisztrátor, ezt követően pedig felsőmocsoládi megválasztott lelkipásztor lesz. 1915-ben visszatér szülőföldjére, Dunaradványon templomépítő lelkész. 1918-ban házasságot köt Galambos Szerénával, Galambos László rétei lelkész lányával. Házasságukból Béla nevű fiuk és Katalin nevű leányuk született. 1927–1964 között szapi lelkipásztor. 1964-ben halt meg. A Komáromi Református Egyházmegyében különböző tisztségeket tölt be mint körlelkész, egyházmegyei aljegyző, egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró és egyházkerületi képviselő.¹⁴

Csekes Béla munkatársai

Csekes Bélán kívül más állandó szerkesztője 1940-ig nem volt a lapnak. Viszont ettől kezdve már egy nyolctagú szerkesztőbizottság működik Bertók Béla, dr. Kovács J. István, dr. Vasady Béla, dr. Szabó István személyében Magyarországról, dr. Ujlaki Ferenc, dr. Vincze Károly az Egyesült Államokból és dr. Hoffman Ferenc, Fehér Mihály Kanadából. Mindemellett a beszámolókat, tudósításokat és tanulmányokat olvasva az évek során kialakult munkatársi körről beszélhetünk, akik később az általuk lakott, illetve beszolgált területek terjesztői is lettek. A már említett szerkesztők mellett a teljesség igénye nélkül meg kell itt említenünk Apostol János (Brazília), Kalassay Sándor, Komjáthy Ernő, Vargha Albert (Egyesült Államok), Tomonkó László (Argentína), Nánássy Lajos, Nagy Sándor Béla, Bíró János, Forgács Gyula (Magyarország) nevét.

Befejezés

Kövy Árpád 1938-ban a reformátusokat bemutató tanulmányában írja a *Református Világsemléről: A kálvinista életprogram gyakorlati megvalósítását és a kálvinizmus világhelyzetének és építőmunkájának megismertetését tűzte ki céljául*.¹⁵ Bár 1944-ben váratlanul és minden utalás nélkül szűnt meg e sajtótermék, mégis jelentős helyet képvisel nemcsak a felvidéki, hanem a korabeli egyetemes magyar

¹⁴ Kránitz Zsolt (szerk.): „A késő idők emlékezetében éljenek...”. A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai (1943). Pápai Református Gyűjtemények, Pápa 2013, 359–360.

¹⁵ Kövy Árpád: A reformátusok. In: Borsody István (szerk.): *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Méry Ratio, Somorja 2002, 15.

református sajtótermékek között is. A lapban megjelent írások alapján a magyar reformátusság így is közelebb kerülhetett egymáshoz. A folyóiratban közölt beszámolók, tanulmányok, levelek, cikkek és egyéb írások mind hozzájárultak annak tudatosításához, hogy a világ szinte valamennyi tájára szétszórt magyar reformátusságnak közös múltja és értékei vannak, amelyeket még gazdagabbá tesznek azok az értékek, melyeket egy-egy régió, ország vagy éppen földrész képvisel. Ez a folyóirat nemcsak nevében volt világszemle, mert lehetőségeihez mérten igyekezett tudósítani mind az anyaországból, mind az elcsatolt területekről, Európából, de a tengerentúlról is. Az egyes évfolyamokat lapozva szinte látjuk magunk előtt a korabeli református egyházi életet mind Brazíliában, Kanadában, Argentínában és az Amerikai Egyesült Államokban, mind Franciaországban, Hollandiában, Jugoszláviában vagy éppen Erdélyben, Kárpátalján és a Felvidéken. Az évek során kialakult munkatársi kör szépet és nagyot alkotott, s ez mind az egyetemes, és a szlovákiai református egyháztörténetírás szempontjából is fontos. A tanulmányok és cikkek feldolgozása és kutatása hozzájárulhat a folyóirat által felölelt korszak jobb és világosabb megértéséhez.

Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig¹

A nagy menekülés Erdélyben, illetve Magyarországon 1944 nyarán kezdődött el, és az emberi próbatétel öt kemény évét jelentette. A háború alatt Nyugatra kerülő, illetve különböző katonai és polgári hatósági parancsokra kitelepe-dő magyar reformátusok lelkigondozásáról a budapesti konvent és Ravasz László püspök gondoskodott.²

Vitéz Nagy Sándor az menekültügyi szolgálatának kezdetéről ezt írja a Ráday Levéltárban található 1948/ 3501. számú levelében:

„A református egyetemes konvent elnöksége látta a menekülési folyamat és az erőltetett kiűritési rendelkezések következményeit, gondoskodni kívánt a kitelepülő polgári elem lelkigondozásáról. Evégből 1944. december 15-én kiküldötte Nagy Sándor konventi titkárt Magyarország nyugati határszélére, Szombathelyre, hogy végezze a lakóhelyeikről elmenekült mintegy 300 református lelkipásztor összefogásával a menekültek lelkigondozását, ha pedig az ország orosz megszállás alá kerül, úgy az országhatáron túljutottak között folytassa ezt a szervező és lelkigondozói munkát.”

* Dr. Hermán M. János 1948. szept. 7-én született Kolozsváron, teológiai tanulmányait Kolozsváron, Nagyszebenben, Bukarestben, Amszterdamban, Leidenben és Budapesten folytatta, ahol 1992-ben teológiai doktorátust szerzett. Disszertációjának a témája: Johannes a Lasco élete és munkássága 1499–1560. Szakterülete a protestáns egyháztörténet, ezen belül pedig a moldvai reformáció, a lengyel–magyar és a holland–magyar kapcsolatok eredményeinek az értékelése. Újabban a huszadik század hitvallóinak a történetét és a magyar emigráció egyházi életét kutatja. Nyugdíjas lelkipásztorként Hollandiában él, elérhetősége: jhermanm@gmail.com

¹ A NYMRLSZ kolozsvári tanácskozása 1994 szeptemberében a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat történetéről. Jelen közlés az 1957-es megalakulás előtti időszakról, és a nyugat-európai menekült magyarok közötti missziói-egyházi munka kezdeti szervezéséről szóló vázlatos áttekintés. Harmadik fejezet, szerkesztett változat.

² A budapesti Zsinati Levéltár 1944/7876 számú iratcsomójában olvashatunk Nagy Sándor 1944 decemberében keltezett megbízásáról és egyéb adatokat a Nyugatra menekülő magyarok pásztorolására nézve. A konvent ezt a megbízást 1945-ben megújította, majd 1948 júniusában Révész Imre ezt táviratilag újra megerősítette. Lásd még <http://nyemrlsz.newlights.info/index.php/szolgalatunk/tortenelmi-hatter> (Megnyitva: 2019. december 19.)

Ugyanolyan, német–magyar, menlevélnek is használható megbízólevelet kapott Kiss Gyula református lelkész és feltehetőleg mások is.

A Nyugatra menekültek közötti lelki munka megszervezésével valószínűleg a legalkalmasabb személyt bízták meg. Közvetlen munkatársai közül elsőként említjük a hasonló utat megjáró, a Bukarestben is szolgáló Szigethy Béla nevét.³ A román uralom alatti kisebbségi létben mindketten bő tapasztalatokat szereztek a lehetetlen helyzeteknek látszó küzdelmek megvívásában. Munkaterületük és szervezési szolgálatuk megnevezését így pontosítjuk az akkori tényállás és hivatalos elnevezés szerint: Németországi Magyar Református Lelkigondozó Szolgálat.

Ismét a 3501/1948. számú levélből idézünk:

„A lelkigondozói munka 1945 tavaszától Németország és Ausztria angol–amerikai és francia megszállás alá jutott részeibe helyeződött át. Az első fél évben a konventi kiküldött vezetése alatt egyesültek nemcsak a református polgári lelkészek, hanem csatlakoztak a felbomló magyar katonai alakulatok protestáns tábori lelkészei, köztük az evangélikusok és az unitáriusok is, úgyhogy a lelkigondozói munka kezdettől fogva protestáns jelleget vett fel.”

A fegyverszünet után (1945 májusa) Nagy Sándor vezető lelkészi fennhatósága alatt külön szervezték meg az Ausztriai Lelkigondozói Szolgálatot. Erre Ausztria önállóságának visszaállítása miatt volt szükség. Az itteni szervezési munkát Nagy Ernő kezdte el, tőle vette át és fejezte be Harsányi András.⁴

A németországi és ausztriai lelkigondozó szolgálat munkája az első időkben a reformátusok mellett kiterjedt az evangélikusokra is. Az evangélikusok viszont 1950 előtt külön Egyed Aladár vezetésével Németországban külön szervezetet

³ A 81 éves Szigethy Béla Amerikában élt, és 1995 folyamán készült hazalátogatni. Dr. Juhász Tamás szíves szóbeli közlése 1994. május 20-án. Lásd még a svájci Welte asszony feljegyzéseit Szigethy Bélára nézve: „Szigethy Béla 1910. december 23-án született Székelyudvarhelyen, címe Str. Mihai Vit. 15, Odorheiu. Bázélbe érkezett 1934. okt. 21-én. Teológiai tanulmányai mellett egy évig konzervatóriumban is járt. Bukarestben 1933–34 folyamán Nagy Sándor mellett segédlelkész, főleg ifjúsági munkát végez. Tíz gyermekcsoportja van. Négyezer lejes havi fizetéséből 1500 lejt költ élelemre, lakásra 100 lejt, villamosra 600 lejt. [...] A nyári szemesztert Zürichben tölti, a „Missionsfest” alkalmára Geréb Pállal jött Bázélbe. Nagyon sovány. [...] 1936 júliusában megy haza. Kolozsváron szénior 1937 augusztusáig. Azután missziói utazótitkár. 1837. aug. 21-én eljegyzik a nagyenyedi Juhász Mártát.” Forrás: Hermán M. János: Sass Kálmánról és a peregrinusainkat patronáló Welte család kapcsolatáról. In: *Teológiai Fórum*. A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Calvin J. Teológiai Akadémia tudományos folyóirata. Komárom. VIII. évf. 2014/1, 65., 116. sz. lbj.

⁴ Dr. Harsányi András, a munka egészéről tömör összefoglalót írt: Dr. Harsányi András: Magyar református egyházi munka Európában In: *Bethlen Naptár* 1958, 101–106.

hoztak létre.⁵ Harsányi szerint ennek az volt az oka, hogy a Lutheránus Világszövetség különtámogatásban részesítette az evangélikus lelkipásztorokat, és a világszövetségtől a gyülekezetszervezéshez több támogatást kaptak, mint a reformátusok az Egyházak Világtanácsától. Ez a különállás viszont nem befolyásolta a reformátusok és evangélikusok közti jó kapcsolatot.

Anyagi támogatás tekintetében a református missziói szervezeteket az Egyházak Világtanácsa, az angliai Interchurch Aid, és a svájci HEKS (Hilfswerk der Evangelische Kirchen der Schweiz) tartotta fenn. A HEKS központja mellett ennek a St. Gallen-i osztálya tett igen sokat a magyar lelkigondozói munka kibontakozásáért. Varga Sándor nyugalmazott londoni lelkipásztor leveléből idézem: 1944-től éveken át a szolgálatban álló lelkészek kegydíja körülbelül 150 márka volt, és a költségeiket is abból kellett fizetniök. Egyesek annyit gyalogoltak, hogy leszákadtt a lábukról a cipő.

A magyar lelkészek levelezéséből és a fennmaradt emlékiratokból döbbenetes képek tárulnak elénk a magyar menekültek sínylődéséről, a velük való bánásmódról, az évekig tartó kilátástalanságról. Nagy Sándor így válaszol egy amerikai magyar lelkész jóindulatú felajánlására 1949. október 20-án:

„A mi híveink itt, Németországban ötödik esztendeje olyanok, mint a kigyomlált és út szélére vetett gyom. [...] Dolgozni és keresni nem engedik híveinket, emberi ellátásban nem részesítik, hanem rongyosan és éhesen és betegen a bűn minden kísértésének kiszolgáltatják. A mi köztük való papi szolgálatunkat pedig döbbenetes fősvénységgel és felháborító nagyképűséggel bénítják. Nem Te írod le először a fent idézett mondatot, hanem két esztendeje minden kivándoroltatási akció szerény, alázatos és dolgos angyalokat keres itt [...]”.⁶

Nyugaton a magyar menekültek száma 1944–45-ben mintegy másfél millió volt. Köztük az első időkben kb. 172 magyar református lelkipásztor szolgált. Többségük 1948-ig hazatért Magyarországra vagy Erdélybe, vagy óriási elszánt-sággal kivándorolt a tengerentúlra. Feltűnő, de egyben érthető is, hogy a lelkészek között sok volt a tábori pap. Például Borbás Antal tábori főesperes, később San Franciscó-i lelkipásztor vagy dr. Polonkay Tivadar volt erdélyi esperes, aki korábban tábori főfelügyelő lelkészként szolgált.

⁵ Gémes István szíves közlése, telefonbeszélgetésünk időpontja: 1994. május 23.

⁶ Dr. Szathmári Judit: *Ember az országút szélén. A Nyugatra menekült magyarság és a Nyugateurópai Protestáns Lelkigondozói Szolgálat 1945–1950*. Elhangzott 2012-ben a Doktorok Kollégiumának révkomáromi ülésén. Kézirat. Levélrészlet, 6–7.

Egyelőre nincs rálátásunk, hogy hányan és hogyan tértek vissza a magyar menekültek 1947 márciusában Magyarországra, és arra sem, hogy hány embert érintett a menekültek hazaszállításiának leállítása. A transzportok szervezésével főleg Nagy Sándor foglalkozott.⁷

A Németországi és Ausztriai Magyar Református és Evangélikus Lelkigondozói Szolgálatok sorsában jelentős az 1948. július 15-én Landshutban tartott vezetőbizottsági ülés, amikor az új helyzetnek megfelelően megegyeztek a szervezet átszervezésében. Lemásolták az 1948/2059. levéltári számú jegyzőkönyvből a következő három évre meghatározónak tűnő tagozódásokat. Ezen az ülésen tanácsadóként az amerikai magyar reformátusok megbízottja, dr. Dienes Barna lelkész és egyetemi tanár is részt vett.⁸ Dienes Genfben az Egyetemes Egyháztanács Menekültügyi Bizottságának a keretében a Budapesti Egyetemes Konvent felhatalmazásával a magyar reformátusok lelkigondozási ügyeit intézte. A gyűlésen Nagy Sándor ismertette a változásokat, illetve azt az egyezményt, miszerint válasszák szét az evangélikus, a református és az unitárius missziót. A megegyezés a következőket tartalmazta:

1. A Németországi Magyar Evangélikus Missziói Gyülekezet vezető lelkésze Asbóth Gyula evangélikus alesperes. Az Evangélikus Segélybizottság, vezetője Egyed Aladár evangélikus főesperes. Ez a szervezet a munkáját nyolc lelkésszel és lelkigondozóval végzi.

2. Németországi és Ausztriai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat, vezetője Nagy Sándor református lelkész és Borbás Antal református főesperes. A Németországi Református Segélybizottság vezetője Csiha Kálmán lelkész. A szervezethez Németországban huszonnyolc lelkész és lelkigondozó tartozik.

3. Németországi Magyar Unitárius Misszió és ennek segélybizottsága. Vezetője Nagy Zoltán unitárius lelkész. Ő az egyedüli unitárius teológus a menekült lelkészek társaságában.⁹

⁷ Nagy Sándor: *A regáti magyarság*. Sajtó alá rendezte Sz. Nagy Csaba. Demény Lajos utószavával. Kolozsvár–Sopron 2000, 14.

⁸ Dienes Barna (1895, Debrecen – 1950, Buenos Aires) az Egyházak Világtanácsának megbízottjaként sokat tett a menekült magyarságért, a dél-amerikai kivándorlás előkészítéséért, és éppen ilyen munka közben érte a halál 1950-ben Buenos Airesben. Lásd Szathmári Judit: *i. m.* 5.

⁹ Tudomásunk szerint a teológiában is otthonosan mozgó, az újszövetséget görög nyelven olvasó dr. Kozma Ferenc vezérkari százados, aki Liege-ben telepedett le, unitáriusként bibliaórákat tartott, és összegyűjtötte a környék protestáns híveit. (Dobai Sándor belgiumi római katolikus főlelkész szóbeli közlése 1999 nyarán.)

Ez a három önálló egyházi szervezet konfesszionális munkájához való jogaik minden irányú fenntartása mellett, szerződés alapján egységre lépett. Az egymás híveinek kölcsönös lelkigondozásában megnyilvánuló együttműködésükra nézve kötelezettséget vállaltak. Részint az így megkötött szerződések felügyelete és foganatosítása végett, részint pedig a korábbi szoros szervezeti egységben végzett munka egy részének további együttes irányítására a három egyházi szervezet közös szervet is fenntartott, ez volt a Magyar Protestáns Iroda.

A Magyar Protestáns Irodát a három konfesszionális szervezet 3-3 küldöttje alkotta. Az iroda tevékenységét egy négytagú vezetőbizottság irányította, amelynek tagjai Nagy Sándor, Borbás Antal református, Asboth Gyula evangélikus, és Nagy Zoltán unitárius lelkészek voltak. Ezen intézmény munkakörébe tartozó ügyek közül említésére méltó a németországi egyetemes magyar iskolai és főiskolai diáksegélyezés, a magyar társadalmi és kulturális ügyeknek a különböző szervezetekben való közös protestáns képviselete. Tervbe vették egy közös felekezetközi protestáns fegyelmi és közigazgatási bíróság létrehozását. Sajtóügyek terén pedig elhatározták, hogy Üzenet címmel lelkigondozói és igehirdetői folyóiratot alapítanak, illetve szorgalmazták a traktátusok és könyvek megjelentetését is. A Magyar Protestáns Iroda irányítása és felügyelete alá tartoznak az alábbi szervezetek: a Németországi Magyar Protestánsok Segélybizottsága és az Ausztriai Magyar Református és Evangélikus Lelkigondozói Szolgálat.

A Németországi Magyar Protestánsok Segélybizottsága a Hilfswerk der E. K. D.-ba betagolt 'Magyar Hilfskomitee'vel azonos. Funkcióját tekintve egy központi elosztó szerv, amely a Hilfswerktől, az ökumenikus segélyszervektől, és amerikai magyar egyházaktól érkező adományokat azok konfesszionális és területi rendeltetésének megfelelően osztotta el a három segélybizottság között a mindenkori lélekszám arányában. Ellenőrizte és irányította a kreatív munkát, rendezte és fenntartotta az átképző tanfolyamokat. Intézte az áttelepülési és kivándorlási, regisztrálási ügyeknek az ökumenikus szervek által rábízott feladatait. Ennek a bizottságnak az elnöke Nagy Sándor vezetőlelkész volt, ügyvezetője pedig dr. Szilágyi Olivér. Az Ausztriai Magyar Református és Evangélikus Lelkigondozói Szolgálat vezetője dr. Harsányi András református lelkész, székhelye Linz. Ebben a „régí formájú” közös szervezetben öt református és két evangélikus egység munkálkodik.

Magyar Református Központi Iroda

Vezetője Nagy Sándor vezetőlelkész volt. Az iroda magában foglalta és személyzetével végeztette a Magyar Protestáns Iroda és a németországi Magyar Protestánsok Segélybizottságának minden munkáját. Munkakörébe tartozott továbbá a németországi és ausztriai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálatnak a felügyelete. Feladata, hogy koordinálja az egyházi szervezetek az adminisztratív és irányító munkáját, a külföldi egyházi hatóságok, valamint a belföldi egyházi, polgári és katonai hatóságok előtti képviseletet. Felvállalták a református könyv- és iratterjesztést, valamint a Harangszó¹⁰ című igehirdetői és gyülekezeti tájékoztató, havonta kétszer 4000 példányban megjelenő gyülekezeti lapnak a kiadását. Szigethy Béla vezetése alatt álló szerkesztői és kiadói hivatal szintén ez a központi iroda tartja fenn.

A Németországi és Ausztriai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálatnak mint református egyházi szervezetnek az igehirdetői és pasztorációs munkáját a Németországi Magyar Református Lelkészek és Lelkigondozók Egyesülete végezte, amelynek elnöke Borbás Antal református főesperes volt. A református egyházi munka egészének legfőbb irányítását és felügyeletét az Elnökség gyakorolja, amelynek tagjai: Nagy Sándor vezetőlelkész, Borbás Antal tábori főesperes a vezetőlelkész helyettese és Koszorús Ferenc főgondnok, aki korábban Horthy Miklós kormányzó pártján álló, vezérkari ezredes volt.

A vezetőbizottság Nagy Sándor lelkész és a lelkigondozói értekezlet határozatával egyetértve a javaslatot teljes egészben elfogadta és határozattá emelte.

Az 1948. július 15-i gyűlés 27. jkv.-i pontjában a fenti határozat elfogadása után az elnök megállapította, hogy az a vezetőbizottság (vb.), amely több mint két éven keresztül a németországi és ausztriai protestáns lelkigondozói munkát vezette, befejezi működését, és magát feloszlatja, mert a 26. számú határozat szerint mindazokban az ügyekben, az illetékesség és jogosultság, amelyekben eddig intézkedett, azokat részben a felekezeti bizottság, részben a konfesszionális alapon szervezett református, evangélikus és unitárius egyházak vezetőszeri hatáskörébe utalták: a vezetőbizottság a konfesszionális szervek és a felekezeti bizottság magalakítása következtében magát automatikusan megszüntnek nyilvánítja ki.

A július 15-én kelt, 1948/28-as jkv. szám alatt Nagy Sándor, aki a vezetőbizottságnak két éven keresztül volt az elnöke, meleg szavakkal köszönte meg a tagok áldozatos és odaadó munkáját, amellyel a lelkigondozók két éven keresztül

¹⁰ A Harangszó 1946-ban indult, 1951-ben egyesült a Jöjjetek című egyházi újsággal.

minden nehézség és támadás közepette a hívek és egyházi főhatóságok legnagyobb meglegedésére dolgoztak. További, a hitélet támogatására irányuló munkájukra Isten áldását kérte. Javasolta, hogy működésének és fennállásának emlékére a szolgálat készíttessen a tagok részére egy-egy emléklapot.

Ennek a nevezetes gyűlésnek a jegyzőkönyvét Asbóth Gyula vezette, Nagy Sándor volt a gyűlés elnöke, a jegyzőkönyvet pedig Kur Géza és dr. Polonkay Tivadar hitelesítette.

Mivel a jegyzőkönyv egyházi jogi elemzése nagyobb terjedelmet igényelne, ezért ettől eltekintünk. Az viszont mindenestre kiviláglik, hogy a missziói és diakóniai szolgálaton túlmenően gondoskodni kellett a magyar menekültek egyházközösségeinek megszervezéséről.

Az Országos Református Missziói Munkaközösség megbízásából kiadott, *Az Ige Egyházának szolgálata a világban* című füzet¹¹ szerzője Kádár Imre, akinek a szándékában nyilvánvaló a diverzió a Nyugaton élőkre és az arrafelé menekülőkre nézve. Ennél meghökkentőbb, hogy a háború után Karl Barth, aki nem tapasztalta meg az orosz felszabadítás velejáróit, eleinte még komolyan hihette azt, hogy az orosz szuronyok az evangéliumot viszik Nyugat felé.¹²

¹¹ Az Ige Egyházának szolgálata a világban című füzetet 1949 novemberében jelentették meg, Pákozdy László, Farkas József és Kádár Imre írták. Utóbbi ezt írja a 28. oldalon: „A háborús propaganda fenyegetéseivel szemben külön feladat jut azoknak az egyházi munkásoknak, akik szolgálatuknál fogva nyugati testvéregyházakkal kapcsolatban állnak. Nyugaton még ma is elhiszik azokat a rémhíreket, amelyeket sajnos mi is elhittünk a múltban: elhiszik, hogy a Szovjetunióban és a népi demokráciában tüzzel-vassal üldözik az evangéliumi hitet. Mi tartozunk bátran bizonyosságot tenni a mi tapasztalatainkról: sok tekintetben éppen az ellenkezője történt, mint amit a szovjet győzelem esetére jósolgattak; sok helyütt szovjet csapatok sietteték és segítettek templomaink és iskoláink megnyitását annyira, hogy még az ostromló csapatok között is háborítatlan jártak-keltek palástot öltött papjaink. Tartozunk megvallani, hogy egyházunknak a népi demokráciában megvan a szabadsága minden valóban evangéliumi szolgálatának elvégzésére. Külföldi hittestvéreinket figyelmeztetni kell arra, hogy az egyház menthetetlenül ítélet alá kerül, ha fajok, népek, osztályok és egyének elnyomását és kizsákmányolását tétlenül nézi, s kérnünk kell őket, hogy inkább próbáljanak tanulni a mi esetünkből, semmint megismételjék a mi bűneinket. Nekünk viszont nagyon kell ügyelnünk arra, hogyha Istennek rajtunk keresztül a nyugati keresztyénység számára van mondanivalója, az ne rekedjen meg a mi habozó, tétova, önigazolva védekező magatartásunkon. [...] végül nyomatékosan kérjük szolgatársainkat, hogy igehirdetésükben kerüljenek mindent, ami kétértelműségnek, vagy rejtett célozgatásnak látszhatik, legyen beszédük igen-igen és nem-nem. Ügyeljenek arra is, hogy magánbeszélgetéseik legyenek becsületes összhangban azzal, amit ex cathedra hirdetnek. Ne feledjék el, hogy magatartásuk az egyház egészére visszahat, hogy egy mindenkiért és mindenki egyéért felel.”

¹² Lásd „Confessio”, 1992/3, 121. és Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1992, 302.

A háborús borzalmakat túlélő magyarok és lelkészeik mire is várhattak volna 1948 nyarán, amikor június 16-án a magyar országgyűlés államosította az iskolákat, és 1948 áprilisától kezdve beindították a gépezetet a Ravasz László lemondatásáért. A külföldre menekült magyarok fejében ekkor megfordult a Ravasz László Nyugatra való meghívásának gondolata.¹³

Egyéb jelek is fenyegetően hatottak. A volt náci Németországban hozzávetőlegesen 25 személyt ítéltek halálra, míg Magyarországon 625 háborús bűnöst végeztek ki hivatalosan. Méltányos politikai rendezésre sem mutatkozott kilátás, és 1950-re kialakult az addig Nyugatra menekülteknek a világba való szétszórása, amit hivatalosan „elosztásnak” neveztek.¹⁴ Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a vasfüggöny mögötti hazai református egyház a missziói törvényben lefektetett kötelezettségét többé nem képes vállalni és teljesíteni. Az akkori hangulatot mi sem érzékelteti jobban, mint a Landshutban 1949 júliusában a kivándorlók részére szerkesztett füzet,¹⁵ amelyet a Németországi és Ausztriai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat adott ki:

¹³ Szathmári Judit: *i. m.* 5–6.: „Érdekes momentum, néhány levélből kiviláglik az a terv, hogy egyesek szerették volna rávenni Ravasz László püspököt 1948 nyári svájci útja alkalmával, maradjon odakint, hogy „a magyar szellemnek végre legyen a szabad külföldön egy kritika és fenntartás nélkül elfogadott hangja.” (Izsák-Gyarmathy László levele, Bregenz, 1948. jún. 8.) A Lelkigondozói Szolgálat távol tartotta magát minden politikai megnyilvánulástól, a menekültek közötti többféle irányzat ténykedését nem engedték be az egyházba. A Ravasszal kapcsolatos tervre jegyezte meg Harsányi László ausztriai vezető lelkész, hogy a református egyház kettészakadásához vezethetne, Bereczky és Ravasz követőkre. (Harsányi András 1948. máj. 30.) Ravasz László éppen Soós Gézán keresztül üzent, hogy „csináljuk tovább a munkát, reá azonban lehetőleg ne hivatkozzunk. Muraközy is üzent közvetve, hasonló értelemben, többjük üdvözlétét és helyeslését tolmácsolva. Megnyugvás ez számunkra.” (Koppándy János levele Schwarzach, 1948. okt. 8.)

¹⁴ A nyugatról és a keleti táborokból való hazatérés irodalmi emlékeit sorolja fel Szathmári Judit az idézett írásában. Nagy Csaba: *A magyar emigráns irodalom lexikona*. 2. javított és bővített kiadás Budapest 2000. Szabó Andor: *Feltámadásaim. Egy református lelkész élettörténete*. Református Missziói Központ Kiadó 2007. Kálmánchey Antal: *Hazától hazáig. Memoár a XX. századból*. Budapest 2000. Wass Albert: *Ember az országút szélén*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2000.

¹⁵ Nem tehetem, hogy ne említsem meg e füzet (*Adatok a szórványmissziói munka kézikönyvéhez*) további tartalomjegyzékét: *Üzenet – vers*, írta Ács Ernő. – *Gyarapodjatok odakint*. Bibliai elmélkedés – írta Szigethy Béla. – *Dsida Jenő: Psalmus Hungaricus. – Magyarok idegen földön* – írta Nagy Sándor.

Az említett füzet fejezetei: 1. A magyar szétszóródás történelmi áttekintése. 2. A szórvány-magyarok sorsa. 3. A megtartásokra irányuló kísérletek és küzdelmek. 4. A „régí – és az új magyarok”. 5. Az elidegenedés okai. 6. Az elidegenedés lényege, minősítése és a megmaradás lehetősége. 7. Az elidegenedés folyamata. 8. A hűség megmaradás szabályai (tíz, máig érvényes pontban). Ezt követi Ady Endrétől a *Bujdosó kuruc rigmusa*; Szigethy Bélától egy fohász: *Menekült*

„Ezzel a könyvvel és utána következő testvéreivel szeretnénk odasimulni a szétszóródott magyarok hithűségben való megtartásának és majdan hazavezetésének Világszolgálatához. Ezért szeretnénk új kutakat ásni népünk lelkébe, és új fényre hozni fel belőle Isten velünk való céljait, hogy ennek megértéséhez képest kialakulhasson a szórványmagyarság megtartásának és fejlesztésének a tudománya.”

A himnuszt követően az első írás Wass Albert *Búcsú tőled* című verse:

„Ez az én utolsó kézszorításom, Testvér, mielőtt elindulna Veled a hajó, és elnyelne egy ismeretlen élet ezernyi gondjának iszapja. A búcsú kézszorítása ez. Mégy, mert menned kell. Mert úz a szél, úz a szél mindannyiunkat. Mert magyarok vagyunk és emberek, és valahol élni kell nekünk is. És bár tele van a világ pompázó jelszavakkal, tanácskozó termek asztalai mellett ünnepélyes beszédek tartanak az emberi jogokról: nekünk nincsenek emberi jogaink, csupán emberi keserűségünk, amelynek súlyát átvinni a boldogabb partokra nem lenne elég a világ nagyhatalmainak valamennyi hajója és repülőgépe.”

Szólnunk kell e helyen a magyar református ellenállás és az egyházas gondolkozás egyik prominens személyiségéről, Soós Gézáról, akinek különleges helye van az akkori idők nagy és erős lelkű szereplői között. Az Olaszországba áttelepült, a magyar katonai kiugrást előkészítő Soós Géza 1945. május 13-tól egy mozihelyiségben minden vasárnap istentiszteletet tartott Rómában, ahol egy 23 lélekből álló gyülekezetet alapított. Akkor ott egyetlen református lelkész sem volt, írja döbbenetesen Soós Géza,¹⁶ akinek ekkor már úrvacsorát is kellett osztani. Még bibliakört is alakított Rómában. 1946 őszén iratkozott be a genfi teológiára, és 36 éves korában, 1948. október végén letette a véglegesítő vizsgát. Ezt követően Genfben 1950. július 8-án lelkésszé szentelték, ezután Németországba utazott, és az amerikai zónában a menekült protestánsok lelkipásztora lett.¹⁷ A magyarokon kívül ő gondozta a cseh, ukrán, lengyel és lett protestánsokat is.

Felesége közli, hogy Soós Géza 1949. augusztus 16–28. között presbiteri konferenciákat szervezett Prienben. Fennmaradt egy fénykép, amelyen nagyjából

magyar imája; Wass Alberttől: *A bujdosó magyar imája*; Padányi Gulyás Jenő: *Egy világ*; Wass Alberttől: *Dalol a honvágy* (vers); *A nemzeti élet törvénye – Jeremiás 18,7–11 alapján biblia magyarázat*, írta Nagy Sándor; aztán a 79. zsoltár következik Senczi Molnár Albert szerint; végül Vörösmarty Mihálytól a Szózat.

¹⁶ Soós Gézáné Tüdős Ilona: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezés Soós Gézára*. Budapest 1989, 351–353.

¹⁷ Uo. 47–55.

40 személy látható, a következő felirattal: *Prien, Németország, 1949. Magyar Protestáns lelkészi és lelkigondozói értekezlet.*¹⁸ Soós Géza 1949 augusztusában húsz aláírással ellátott díszes okmányszerű lapot vehetett át, amelynek a felirata: *Te azért a munkának terhét hordozzad, mint a Jézus Krisztus jó vitéze.*” (2 Tim 2,3)

Iratmisszió

Iratmisszió ügyében többször is hallottuk Szigethy Béla nevét, akit 1948 nyarán bíztak meg a sajtóüggyel. 1949-ben kivándorolt Észak-Amerikába, de előtte mind az Üzenet, mind a Harangszó kiadásában komoly munkát végzett. 1950-ben Magyar Evangéliumi Világszolgálat címen havilapot adott ki több mint öt éven át havonta négy, olykor négy és fél ezer példányban.¹⁹ A Magyar Evangéliumi Világszolgálat immáron Amerikából közvetíti, illetve Münchenben adhatja ki a közismert, az úgynevezett Sipos Géza-féle, pontosabban, az általa összeállított *Biblia-Melléklet* című, maig is hasznos lelkészi-presbiteri kézikönyvet, amelyet ágendáskönyvként is használhattak.

Kezünkbe került a Székely János által Kolozsváron 1940-ben kiadott, *A Keresztény Egyház története* című valláskönyv, amely szintén hasonmáskiadásban látott napvilágot Münchenben 1951-ben. Szigethy Béla bizonyára még más alapvető, gyakorlati műveket is megjelentetett gyülekezeti használatra, presbiterek, kisebb csoportok és családok építésére. Közös kereséssel talán találunk még példányokat ezekből a művekből.

Példaként azt is megemlíthetjük, hogy mekkora volt a könyvhiány. Cs. Szabó László 1950-ben az emigrációban egy magyar versgyűjteményt akart kiadni az utolsó száz év magyar költészetéből. Két és fél évig dolgozott rajta, amíg 1953-ban Londonban kiadhatta a nagyszerű kötetet. Ahhoz, hogy válogatását elvégezhesse, óriási erőfeszítéssel öt világrészből kellett kölcsönöznie a könyveket. Ez is bizonyítja, hogy mekkora hiányokkal küszködött a bujdosók nemzedéke a háború után.

Énekeskönyv-gyűjteményünk ebből a korból való két dokumentumértékű példánya a Vajta Vilmos által 1946-ban Lundban kiadott 23 ének, amely a *Keresztény hitélet* című könyvecske függelékében jelent meg. A magyar nyelvű áhita-

¹⁸ Uo. 365.

¹⁹ Az *Evangéliumi Világszolgálat* már a fejlécen közli, hogy írott istentiszteletekkel szolgálja a híveket. Többnyire Ravasz László prédikációit közli, valamint imádságokat és énekeket. Belgiumi régi református egyháztagok ereklyeként őriztek egy-egy példányt ebből a missziós újságból.

tos irodalom teljes hiányában írta ezt a művet az 1945-ben Svédországba érkezett sok száz magyar menekült számára. Valójában magyarázatos kátéről van szó. Az előszó szerint korábban egy imádságos füzetet, majd imádságokat és bibliai szemelvényeket tartalmazó füzetet is sokszorosított. Vajta Vilmos a *Keresztény hitélet* című munkáját azzal a céllal állította össze, hogy az segédeszköz lehessen a magyarországi szórványokban az evangélikus konfirmációi oktatásban.

Landshutban, de Svédországban is fogékonyak voltak a menekültek lelkigondozásához szükséges alapvető kiadványok megjelentetésében, és már 1946-ban Magyar Református és Evangélikus Énekeskönyvet adtak ki. Utóbbinak szintén Landshutban jelent meg a harmadik kiadása. Kilencvennyolc éneket választottak ki.

„A menekült és kényszerűen kitelepített sorsban élő híveink sok száz gyülekezetéből egyértelműen hangzó kérésnek és egyik legnagyobb lelki szükségünknek kívánunk eleget tenni – olvassuk az előszóban –, mikor a magyar református és evangélikus énekeskönyvet protestáns hittestvéreinknek kiadjuk.”

A Nyugatra került gyermekek és ifjak tanítására gondolva 1948 karácsonyán a már említett bajorországi Landshutban újra kiadták a Takáts Károly által írt *Valláskönyvet*, amelyet az elemi és alsó középiskolák református tanulói számára adott ki annak idején a budapesti konvent 1930-ban.

A valláskönyvhöz egy kiegészítő írást is csatoltak. Ez az úgynevezett „függelek”, amelyet a 18 évvel későbbi kiadáshoz írtak, a gyors helyzetfelismerést bizonyítja:

„1938-tól kezdve a Felvidék, Délvidék és Erdély reformátusainak nagy része egyesülhetett újból a magyarországi református egyházzal. 1945-ben megint szétszakadtak a református egyházak. Így olyan területek nagy magyar tömegei is kénytelenek magukra maradva megharcolni a hit nemes harcát, mint Erdély, melynek református fejedelmei a vallásszabadság világhírű hősei és más nemzetek számára is kiküzdői voltak. Újabban az erdélyi református egyház összes iskoláit – a magyarországi egyháznak a budapesti, debreceni, sárospataki és pápai, hat fiú- és leánygimnáziumán kívül – államosították. Egyházunk azonban hangsúlyozta teljes iskolafenntartói jogát, és csak a helyzet kényszerének engedve adta át iskoláit, tudva azt, hogy „a felséges Isten uralkodik az emberek birodalmán, és annak adja azt, akinek akarja”. (Dániel 4,22) Most otthoni egyházaink Isten parancsának a belső, lelki megújulás és megerősödés nagy feladatát látják a maguk számára, mely kellő időben megtermi a külső gyümölcsöket. A szétszórt magyar reformátusok gondját az Egyetemes Egyháztanács vette fel. Ennek keretében tartozik a 40 millió lelket számláló Presbiteriánus Világszövetség. Mindkettőnek tagja a magyar református egyház. Ma már a világ sok részén

élnék magyar reformátusok. Mindenütt az a feladatuk, hogy megőrizték atyáik hitét és nyelvét, mert csak akkor lehetnek hű követői Istenünknek és Krisztusunknak, ha a kevesen hívek tudnak lenni. Az egyházához és nemzetéhez hűtlen emberrel egyik egyház és nemzet sem nyer értéket. De aki hű marad, az a világon mindenütt Isten dicsőségét szolgálja. Egyedül Istené a dicsőség!”

Nemcsak ez a Takács Károly valláskönyvéhez csatolt „függelék”, hanem Nagy Sándor 1948. december 3-án történt kiértékelése is érzékelteti azt, hogy immáron mély politikai szakadék keletkezett, és hosszú távon kell gondolkodni a Nyugatra került magyar protestánsok lelkigondozását illetően. A 1948/3501-es számú jelentéséből idézünk:

„Az 1948-ik év nyaráig a magyar protestáns hívek száma Németország és Ausztria egész területén teljes szétszórtságban mintegy 18 ezerre, a lelkészek és lelkigondozók száma pedig 50-re apadt le. Ez a szám nagyjából változatlan maradt, minthogy a hazaszállítások egy év óta szünetelnek, a híveknek pedig a nagyvilágban való szétporladása és a hazulról folyó újabb kimenekülők nagyjából egyensúlyt tartottak fenn. Az 1948. év szeptember hava óta – bár inkább csak formailag – jelentős változások történtek szolgálatunkban, amelyek nagyjában két mozzanatban állottak: a lutheránusok kezdeményezése folytán konfesszionálisan elkülönülve, önálló egyházi szervezetbe rendeződött mind a református, mind a lutheránus és unitárius egyházi munka [...] Ezzel az átalakulással egyidejűleg történt, hogy a gyakorlati elszakadást nyomon követte az otthoni egyházaktól való formai elszakadás is, amennyiben a református ágazat felett az Ökumenikus Egyháztanács, a lutheránus felett pedig a Lutheránus Világszövetség vette át a felügyeletet.”

(Megjegyezzük, hogy a Református Egyházak Világszövetsége többek között azért nem vállalta a patronálást, mert nem volt segély- és menekültügyi osztálya.)

Lelkészek és munkatársaik névsora 1950 fordulóján

Németország

Találtunk egy lelkészi névsort is a „maradékról”, 1950-ben a januári és márciusi beosztások szerint a következők szolgáltak Németországban és Ausztriában.

Bajorországban: Asboth Gyula evangélikus lelkész, tábori esperes, Kállay Kálmán evangélikus lelkész, Kur Géza református lelkész, Nagy Balázs Dezső református lelkész-vallás tanár, Nagy Sándor református vezető lelkész, Nagy

Zoltán unitárius tábori főlelkész, dr. Polonkay Tivadar református lelkész. Szikszai István református lelkész.

Bajorországi lelkigondozók: Bernhardt Béla evangélikus igehirdető-diakónus, S. Kovács László református lelkigondozó, diakónus; Kovács Margit református kántortanító-lelkigondozó, Szentmiklóssy Zoltán református kántortanító-lelkigondozó, Zayzon Sándor református lelkigondozó, diakónus, tanügyi főtanácsos, Ecsedy Irén kántortanító.

Württemberg, Baden, Hessen: Kóts Lajos evangélikus lelkész, Szekeres László református lelkész, Nánássy János református teológus, lelkigondozó.

Francia zóna: Borbás Antal tábori főesperes, dr. Kun Adalbert református lelkész, Tókos Károly református lelkész, Törös Sándor református lelkész. Lelkigondozó, Adorján Ferenc lelkigondozó, tanító.

Angol zóna: Kardos Lajos református lelkész, Lőcsei László evangélikus lelkész, dr. Tunyogi Csapó András református lelkész.

Berlin: Balázs József református lelkész.

Diakónusok 1950 januárjában: Ács Ernő, dr. Bakó Elemér, Borbás Árpád, Nagy Balázs Dezsőné, Pantó Béla, Sallay József, Soós József, Szabó Zoltán, dr. Szász Béla, Uray Gyula, gróf Wass Albert,²⁰ Zayzon Sándor, Zoltai János és Zoltán János.

Ausztria

1950 januárjában Ausztriában a következő lelkészek szolgáltak: dr. Harsányi András és dr. Janka Géza református lelkész, Nagy Ernő református, Nagy József evangélikus, Kibédy Péterffy Kálmán református lelkész, Varga László evangélikus lelkész. Ausztriával kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk, hogy 1948-ban Harsányi András és Koppándy János Jöjjetek címen havonként megjelenő lapot adott ki.²¹

Sajnos nem tudjuk napra pontosan rögzíteni a Németországi Református Lelkigondozói és az Ausztriai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálatok

²⁰ Wass Albert 1951-ben vándorolt ki Amerikába. Szabó T. Ádám interjút készített Wass Albert nevével, és közölte a Károlyi Gáspár Egyetem egyik budapesti kiadványában. Szabó T. Ádám: *Beszélgetés Czegei és Szentgyedyi Wass Albertné, szül. Siemers Éva grófnéval (1914–1991) otthonában, Hamburg városában*. In: *Studia nova Új tanulmányok*, I/1. (1994), 199–215.

²¹ Az ausztriai Jöjjetek–Harangszó megszűnte után Jöjjetek címmel 1957-ben indult Hollandiában egy református újság. Négy évfolyama jelent meg emlékezetünk szerint. Igen-igen jó újság volt. A nyomdában előállított lapot ifj. Kibédi Varga Sándor, Tóth Miklós, Tüski István Lajos és Végh József szerkesztette annak megszűntéig.

gyakorlati – megszűnését.²² Vagy 1951 júniusára tesszük ezt az időpontot vagy 1952 májusára, amikor Nagy Sándor²³ Amerikába ment. Szépfalusi István *Lásátok, halljátok egymást* című egyedülálló műve nem öleli fel az általunk tárgyalt korszakot, de feltárta az Ausztriában 1945 után letelepedett magyarok és Ausztriából repatriált vagy továbbmenő magyarok számát. 1949-ben például a menekült magyarok közül 5000 lélek még osztrák táborban élt.²⁴ Soós Géza feleségének a visszaemlékezése szerint Németországban 1947 után körülbelül 40 000 magyar menekült volt, egyharmaduk protestáns volt.

A kezünkbe került SZEMRE tudósítás (Szétszórtságban Élő Magyar Reformátusok Egyháza) utolsó genfi gyűlésén, 1957 júliusában a jelenlévők a beszámolóik során azt is jelentették, hogy megszűnt az ausztriai szolgálat. Az Ausztriai Református Lelkigondozói Szolgálatnak a küldetését 1957. február 12-én az Egyházak Világtanácsa, valamint az osztrák és svájci egyházi hatóságok

²² A Németországi Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat 1951 körüli megszűntének vagy kontinuitásának a történetét illetően nem állott módunkban a levéltári anyag tanulmányozása.

²³ Nagy Sándor fia, Szárazajtai Nagy Csaba írt rövid életrajzi összefoglalót az édesapjáról és a családjukról. (In: Nagy Sándor: *i. m.* 7–16.) Nagy Sándor életrajzi adatai közül kiemeljük, hogy szülőhelye az Ugocsa vármegyei Nagyszőlős, ahol 1896. március 3-án született. 1914-ben a Szatmárnémeti Református Főgimnáziumban érettségizett, és a Budapesti József Nádor Műszaki Egyetem hallgatója lesz egy tanév erejéig. Katonai szolgálatának az ideje: 1915. július 15. – 1918. december 19. Az önkéntes kadét a fronton megsebesül, hadirokkantnak nyilvánítják, ezüst vitézségi érmmel tüntetik ki. Kolozsváron iratkozik be a Teológiai Fakultásra 1919. február 1-jén, és 1921. december 19-én a második lelkészképesítő vizsgán is jó eredményt ér el. Ezután püspöki titkár lesz 1922 nyaráig. Bukarestben szolgál először 1922. szeptember november között. 1923–1925 között a kalotaszegi Türe lelkésze, itt házasodik meg, felesége Kányádi Aranka. 1925-ben Bukarestben lesz vezetőlelkész, onnan menekülnek 1941 februárjában Budapestre. Attól kezdve a Református Egyetemes Konvent kebelében teljesít titkári szolgálatot. Szervező és szórvány szakértő lelkészként küldi ki a konvent 1944 decemberében Ausztriába és Németországba. 1947 januárjába hivatalosan hazahívták, de ő, nagyon helyes látással válaszolja meg a kint maradás indokait: „Ha tehát nem mennék haza, hanem továbbmennék a szabadságos nagyvilágba, méltóztassék azt megérteni. Megpróbálom majd tovább folytatni, amire úgy látszik, rendeltettem: szétszóródott magyar véreim szolgálatát, amint lehet. Ez esetben tisztelettel kérem, méltóztassék – ha lehetséges – nyugdíjazni, nyugdíjamat a feleségemnek kiadni. Maradok tisztelettel hívük és beosztottjuk, valamint népem szolgálója.” 1952 májusában Amerikába vándorolt, ahol az *Evangeliumi Világszolgálat* című missziós lap egyik írója és terjesztője. (Ennek a lapnak a példányait Czinke Zsolt doktorjelölt, Bátorkeszi lelkipásztora gyűjtötte össze.) Nagy Sándor elhunytának dátuma: 1954. július 1. Nagy Sándor fényképe a Kolozsvári Teológiai Fakultáson őrzött tablón látható.

²⁴ Szépfalusi István: *Lásátok, halljátok egymást! Mai magyarok Ausztriában*. Magvető Kiadó, Budapest 1992, 56–63.

Nagy Sándor (1896–1954)

véglegesen megszűntnek tekintették, de már korábban, 1956 novemberében megvonták bizalmukat az akkor ott dolgozó magyar lelkipásztoroktól. A lelkészek ezt sérelmesnek találták. Joggal! Ez a semmilyen szempontból sem korrekt eljárás megérne egy szembesítő tanulmányt. Politikai meghunyászkodásról és diplomáciai helyezkedésről van szó, amihez ráadásul olyan magyarázkodás fűződik, hogy az említett nyugati egyházszervezetek hivatalos kapcsolataik kialakításának az volt az előfeltétele, hogy elhatárolódjanak a magyar emigrációtól.

Ezt a fejezetet egy menekült versével zárjuk, amelynek keltezési helye és ideje Bajorerdő, 1947. A világi papság elvét kidolgozó, és annak a szellemében szolgáló szentegyházi és czegei gróf Wass Albert menekülése után református diakónus 1951-ben vándorolt tovább Amerikába. A bujdosók életérzéséről tanúskodó költemény címe: *Hontalanság hitvallása*

Hontalan vagyok,
mert vallom, hogy a gondolat szabad,
mert hazám ott van a Kárpátok alatt
és népem a magyar.

Hontalan vagyok,
Mert hirdetem, hogy testvér minden ember,
A hogy egymásra kell, leljen végre egyszer
Mindenki, aki jót akar.

Hontalan vagyok
mert hiszek jóban, igazban, szépben.

Minden vallásban és minden népben
És Istenben, kié a diadal.

Hontalan vagyok
De vallom rendületlenül, hogy Ő az út az élet
És maradok ez úton, míg csak élek
Töretlen hittel ember és magyar.

Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat¹ (1957–2017)

A NYMRLSZ megalakulásának pontos ideje 1957. június 27. A kiváltó okok közé elsősorban az tartozott, hogy egy új helyzetben, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc megtorlása miatt menekült magyaroknak a pásztrolását meg kellett oldani, továbbá, hogy a megváltozott körülmények között szükségesnek mutatkozott az EMRE, illetve a SZEMRE átnevezése, illetve újjászervezése.

Harsányi András szerint a németországi lelkigondozói szolgálat vezetői más európai református lelkészek és presbiterek társaságában 1951 júniusában elhatározták a Szórványban (Szétszórtságban)² Élő Magyar Református Egyház (SZEMRE) megalakítását.³ Ezt az elhatározást kétéves előkészület után 1953 júliusában valósították meg Detroitban. A SZEMRE alapítói között ott volt Nagy Sándor lelkész is, és úgy tudjuk, hogy Lindenbergben az ő javaslatára alakult meg a SZEMRE.⁴ Ennek első konzisztóriumai titkára dr. Soós Géza volt, aki kezdtől

* Dr. Hermán M. János 1948. szept. 7-én született Kolozsváron, teológiai tanulmányait Kolozsváron, Nagyszebenben, Bukarestben, Amszterdamban, Leidenben és Budapesten folytatta, ahol 1992-ben teológiai doktorátust szerzett. Disszertációjának a témája: Johannes a Lasco élete és munkássága 1499–1560. Szakterülete a protestáns egyháztörténet, ezen belül pedig a moldvai reformáció, a lengyel–magyar és a holland–magyar kapcsolatok eredményeinek az értékelése. Újabban a huszadik század hitvallóinak a történetét és a magyar emigráció egyházi életét kutatja. Nyugdíjas lelkipásztorként Hollandiában él, elérhetősége: jhermanm@gmail.com

¹ A NYMRLSZ kolozsvári tanácskozására írt előadás 1994 szeptemberében, a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat történetéről. A szolgálat 1957-es megalakulása előtti meghatározó események összefoglalása. Negyedik fejezet, szerkesztett változat. Elhangzott 2017. május 4-én Kolozsváron.

² Az 1951-es keltezésű pecséten angolul ez áll: Hungarian (Presbyterian) Church in Diaspora. Körülötte magyarul: Szétszórtságban Élő Magyar Református Egyház.

³ Harsányi András: Magyar református egyházi munka Európában. In: *Bethlen Naptár*. 1958, 104.

⁴ Nagy Sándor: *A regáti magyarság*. Sajtó alá rendezte Nagy Csaba. Kolozsvár–Sopron, 2000, 298.

fogva lelki motorja volt a frissen alakult szervezetnek, de ezután röviddel tragikusan elhunyt.⁵

A SZEMRE nevét az 1 Péter 1,1 értelmezéséből vezették le: *Szétszórtságban élő jövevények*.⁶ A SZEMRE szervezeti szabályrendeletét Harsányi, Soós és Nagy Sándor „köre” fogalmazta meg, a csatlakozásra felhívó leveleket és a bejelentkezési űrlapokat is ők küldték ki, és ők dolgozták fel. Első lelkeszi elnökük Harsányi volt, első titkáruk pedig Soós Géza. A SZEMRE születésének a történetéhez tartozik, hogy mielőtt Soós Géza 1952 márciusában elindult volna Amerikába, előtte még a Genf melletti Presingé-ben találkozott a jeles magyar egyházszervezőkkel, akik európai küldöttekként éppen ott gyülekeztek, ahol Nagy Sándor képviselte a németországiakat. „Konzisztórium” néven megalakították az európai osztályt, és annak ügyvezetőjévé Varga Sándort választották meg.⁷ Forrásértéke miatt idézzük azt a Lindenbergben keltezett dokumentumot,

⁵ Soós Géza 1912. október 13-án született. 1953. szeptember 5-én autószerencsétlenség következtében halt meg a Pittsburghbe vezető úton. Útitársa volt Koszorús Ferenc. Soós Géza vezette az autót, sűrű köd volt és nagy vihar támadt. Soós Géza sírja Ligonierben van. Soós Géza 1950-ben az emigrációban az UMU-t (Új Magyar Utat) indítja újra. Első száma 1950 januárjában jelent meg. Az *Evangeliumi Világszolgálathoz* hasonló, de részben más célokat kitűző sajtótermék. Világnézeti irányítást kívánt nyújtani. A régi lapot Soós Géza így jellemezte: „A Magyar Út 1932-től a magyar protestáns értelmiség havilapja, szellemi szócsöve volt, a román–magyar barátkozás első úttörője. Állandóan igyekezett a szomszédos népekkel való kulturális kapcsolatokat elmélyíteni. A 40-es évek elején elhagyta a protestáns vonatkozásokat és egészen nemzeti irányba fordult.” A Soós Géza által újraindított lap szervező bizottságát Magyar Szellemi Munkaközösség néven ismerték. Ebben minden nemzeti és nemzetközi problémát az Evangélium szemszögéből igyekeztek megvilágítani. A Magyar Szellemi Munkaközösség megalakulását bejelentő nyilatkozat 1949 decemberében kelt. (Lásd. Új Magyar Út, 5. évf., 9–10. szám, 328.). Fennmaradt egy fénykép is, amelyen Soós Géza ügyvezető, Wass Albert elnök és Bakó Elemér szerkesztő látható, készült a Magyar Szellemi Munkaközösség 1950. június 9–11. közötti értekezletén Prienben. Dobos Károly lelkész emlékezése: „Ha Gézára gondolok, az jut eszembe, hogy az Ótestamentumban mielőtt Illés próféta elragadtartott, Istentől kijelölt utódja, Elizeus azt kérte tőle, hogy kaphassa az Illésben lévő lelket kettős mértékben, s ez meg is történt. Gézában Töltéssy Zoltán folytatódott, Töltéssy Zoltán tüzes lelke. Jobban mondva kettős mértékben Isten Szent Lelke.” Soós Gézáné Tüdös Ilona: *Mint a Jézus Krisztus jó vitéze. Emlékezés Soós Gézára*. Budapest 1989, 99.

⁶ Soós Géza az Inter Church Aid and Refugee Service müncheni kirendeltségében a protestáns alosztály vezetője volt. Varga Sándor nyugalmazott londoni lelkipásztor Hermán M. Jánoshoz intézett, 1994. május 23-án kelt, szíves levélbeli közléséből.

⁷ Olyan iratokkal is találkoztam, ahol a „Konzisztórium” helyett „Kollégium” áll. Ennek a kérdésnek, de főképpen a SZEMRE célkitűzésének a felelevenítésére e helyen is közöljük a nevezetes „deklaráció” lelőhelyét a világhálón:

amelyben az EMRE megalakításáról döntenek. A dokumentum fejlécén – valószínűleg a jegyzőkönyvi másolat készültekor – már odaírták figyelmeztetésnek az NB-t, hogy: *az egyház neve időközben Szétszórtságban élő Magyar Reformátusok Egyháza névre változott.*

A Magyarországi Református Egyház Istentől rendelt feladata idegenbe szakadt híveink gondozása mindenütt, ahol azt a körülmények szükségessé teszik és a nemzetközi viszonyok megengedik [...] – így rendelkezik a Magyarországi Református Egyház 1933. évi III. t. c. 9. paragrafusa. A törvény 10. paragrafusa pedig a világ evangéliumi egyházainak külmisziói munkájában való részvételi kötelességéről szól. – Az 1933. évi I. t. c. 154. paragrafusának i. pontja ezt a munkát az egyetemes konvent hatáskörébe utalja.

Az egyetemes konvent immár hosszú évek óta nem tudja teljesíteni eme törvényes kötelességét, és még 1948 tavaszán, az Egyházak Világtanácsának kiküldetésében otthon járó Dienes Barna teológiai professzor előtt az akkori konventi elnökség kifejezte, hogy ezt a gondoskodást belátható időn belül nem láthatja el.

„Ugyanakkor a világban szétszórt magyar református hívek lelkigondozása napról napra parancsolóbb szükségként jelentkezik. Számos hívünk szétszórva, minden lelkigondozás nélkül, még keservesebben vészeli át a hontalanság, illetve az új otthonalapítás nehézségeit. Az egyház szolgálatára kész fiatal lelkipásztorok és teológusok pedig éppen a szétszakadozottság és egymásról való nem tudás következtében missziói munka és életlehetőség nélkül maradnak. Idegenbe szakadt magyar reformátusságunknak számos esetben némán kell eltűnnie a legkülönfélébb hátrányokat és támadásokat.

Mindezen indokok alapján Jézus Krisztus szeretetétől, szétszórt híveinkért való aggodástól és felelősségtudattól szorongattatva szükségesnek tartjuk idegenbe szakadt híveink fokozott és intézményes gondozása érdekében, Isten parancsának engedelmeskedve, az Emigrációs Magyar Református Egyház (EMRE) életre hívását, s ennek intézőszerveként a Konzisztórium megalakítását. A szervezeti szabályokat elfogadjuk, és azok értelmében a Konzisztórium tagjait minél előbb kijelöljük.

Isten Szent Lelkét hívjuk segítségül, hogy alázatos és engedelmes gyermekeiként szolgálhassunk neki és árva nyájunknak. Kelt Lindenbergben, 1951. június 9-én.”

A dokumentumot kézjegyükkel a következő személyek láttál el:

Szakáts István dr. s.k.	Dr. Polonkay Tivadar s.k.
Dr. Csorba János s.k.	Dr. Tatár Géza s.k.
Stiber István s.k.	Nagy Sándor s.k.
Horváth Jenő s.k.	Koppány János s.k.
valamint 36 lelkész és presbiter.	

A szervezeti szabály 13-ik paragrafusában az áll, hogy:

„[...] az EMRE addig működik, míg a Magyarországi Református Egyház teljes cselekvési szabadságát vissza nem nyeri és gondoskodását a nyugati világba szakadt magyar református hívekre szabadon ismét ki nem terjesztheti.

Megállapíthatjuk, hogy óriási terhet és felelősséget hordoztak a menekült gyülekezeteink előljárói, akik az evangéliumi igazság és az egyházjog feszültségében keresték a gyakorlati megoldást.

Valódi céljuk az volt, mondja Harsányi, hogy azokat a gyülekezeteket és missziói csoportokat, amelyek nem tagozódtak még be valamely egyháztestbe, mint Észak-Amerikában vagy Kanadában, az egész világra kiterjedő egyházi keretbe kellene összefogni, és ezért döntöttek a SZEMRE létrehozása mellett. (A SZEMRE Európában először Bázelen tartott ülést 1954 júniusában, a bázeli misszió székházában. Második és utolsó ülésüket: 1957. június végén tartották Genfben. Varga Sándor volt londoni lelkész elmondása szerint levélben tartották a kapcsolatot, és intézték a közös ügyeket.)

A hivatalos megalakulás kezdetén Soós Géza 1953 nyarán, július 7-én Detroitba utazott, ahol a SZEMRE az első rendes amerikai gyűlését tartotta. Ez a gyűlés igen fontos munkát végzett. Kimondta a Szabad Magyar Reformátusok Világszövetsége megalakulását, amely egybefoglalta az Egyesült Államokban és Kanadában élő összes magyar református egyházat, azonkívül a SZEMRE tag-egyházait. Soós Gézáné Tüdös Ilona az ausztriai Jöjjetek 1953. évi szeptemberi számából idézi a detroiti gyűlésnek a lényegét:

„A két év óta fennálló szórványegyház tagjai közé számlálja a Németországban és Ausztriában megszakítás nélkül működő Lelkigondozói Szolgálat gyülekezeteit, az Angliában, Hollandiában, Svájcban, Dél-Amerikában és Ausztráliában csatlakozott egyházakat, valamint a világ 44 országában elszórtan élő, és a Magyar Református Evangéliumi Világszolgálat útján gondozott híveket. A SZEMRE azt vallja, hogy ha el tudjuk érni azt, hogy a szétszóródott magyar reformátusok letelepedési helyükön hű egyháztagokká váljanak, de

ugyanakkor megőrizték magyarságtudatukat – akkor Krisztus parancsa szerint járunk el.”⁸

Az 1954-es bázeli ülésén körvonalazódott teljesen a SZEMRE hivatása és európai struktúrája. A hitelesség kedvéért a sajtóban közölt híradást idézzük ennek az óriási jelentőséggel bíró alapító és szervező „zsinatnak” a végzéséről. Az 1954/6–7. számú, Bregenzben nyomtatott Jöjjetek és Harangszó közös számának címlapján közölték a beszámolót ilyen címmel: *A SZ. E. M. R. E Konzisztórium alakuló ülése Baselben*. A nagybetűs kiemelést megtartottuk, a közleménynek ez a teljes szövege:

„Bázelben tartotta június 15-től június 17-ig a szórványban élő magyar ref. egyház kollégiumi, illetve konzisztórium-i ülését. Minden európai országból, ahol már van SZEMRE gyülekezet, illetve alakulóban vannak, jelent meg képviselő. Az amerikai és tengerentúli testvéreket dr. Harsányi András ref. lelkész, a SZEMRE konzisztóriumának lelkészelnöke képviselte. Ugyancsak képviseltette magát a franciaországi-belgiumi magyar ref. egyház is.

A kollégiumnak Konzisztórium-má történt átalakulása után a plenáris ülés az elmúlt évben elhunyt dr. Soós Gézáról emlékezett meg.

A konzisztórium a hollandiai lelkész⁹ jelentése nyomán köszönettel értesült a különböző németalföldi egyházak vezető személyiségeiből megalakult „Comité voor Hongaarse Lectuur” (magyar kiadványokat támogató bizottság) munkásságáról, mely bizottság a közelmúltban gondoskodott arról, hogy a Heidelbergi Káté tizennégyezer példányban megjelenhessék. A konzisztórium tárgyalta egy magyar református énekeskönyvnek a megjelentetését a fent említett hollandiai bizottság segítségével.

Ugyancsak szóba került más kiadványok esetleges megjelentetése is. Természetesen ez attól függ, hogy a magyar sajtó támogatására megalakult hollandiai bizottság anyagi lehetőségei azt mennyire engedik meg.

A konzisztórium érdemben elfogadta a hollandiai ref. lelkésznek azt a javaslatát is, hogy a SZEMRE gyülekezetek életéről és munkásságáról évenként egy vagy két angol és német nyelvű beszámoló adassék ki. A külföldi és magyar egyházi sajtó figyelésével a különböző országokban élő teológus atyánkfiai bíznak meg.”

A SZEMRE szervezetében is jelentős változás történt az európai kollégium megszűntével. A református világszövetség (Presbyterian World Alliance) mintájára a SZEMRE is két részre: illetve két osztályra, európaira és tengerentúlira

⁸ Soós Gézáné Tüdős Ilona: *i. m.* 89.

⁹ Nem írták ki a nevét, de minden bizonnyal Tüski Istvánról van szó, aki az énekeskönyvet is megjelentette!

oszlík. Az európai titkárság ügyeinek vezetésével dr. Kupa László lelkész mint a SZEMRE genfi megbízottja elnöki jogkörrel bízott meg, nt. Varga Sándor angliai lelkész pedig a titkári teendőkkel bízták meg.

Az egyes országokban élő gyülekezetek működéséről szóló lelkészi jelentéseket a konzisztórium örömmel vette tudomásul. Angliában már megalakult az önálló presbitérium, Németországban és Svájcban alakulóban van. Ezzel kapcsolatban elhatározta az ülés, hogy a SZEMRE-gyülekezetek lelkészei a jövőben gondoskodnak arról, hogy gyülekezetük életének legfontosabb eseményeiről a Jöjjetekbe rendszeres beszámolókat küldenek. Nagy megnyugvással vette a konzisztórium tudomásul, hogy a Szabad Magyar Reformátusok Világszövetsége megalakulásával immár a SZEMRE is mint e szövetség tagja, nagyobb súllyal folytathatja a gyülekezetek lelki és fizikai szükségéért megkezdett munkáját. A szabad magyar reformátusok összetartásának bázeli bensőséges megnyilatkozásáért és a krisztusi szeretet diadaláért mondott ima után a SZEMRE konzisztóriumának második európai konferenciáját dr. Harsányi András lelkészelnök igehirdetése zárta be.¹⁰

A SZEMRE történetéről és újabb útkeresésről, az egyházszervezeti hatékonyság felismeréséről később ezt írja Harsányi András:

„A SZEMRE-nek nem volt anyagi alapja, s így egységes egyházi munka irányítása lehetetlen. Helyébe az illetékesek, a gyülekezet, illetve a világon szétszórt magyarok olyan társulását kell állítani, amely szabadon hagyja azoknak a helyi egyházi keretekbe való bekapcsolódását, de egyúttal megőrzi a nyugati világ magyar reformátusainak lelki szövetségét.”¹¹

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc világtörténeti hatását követően a nyugat-európai magyar reformátusok egyes képviselői 1957. június végén Genfben gyűlést tartottak, ahol a SZEMRE feloszlatta önmagát. Helyette megalapították a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálatot. Ennek irányítására Központi Tanács alakult. Lelkesi elnöke Varga Sándor londoni lelkipásztor lett, világi elnöke a Münchenben élő Kibédi Varga Sándor egyetemi tanár, főtitkára az Utrechtben élő Tüski István,¹² titkára Segesváry

¹⁰ <http://www.epa.hu/00900/00935/00046/pdf/00046.pdf> (Megnyitva: 2016. december 19.)

¹¹ Harsányi András: *i. m.* 105.

¹² Hollandiából már 1951 óta a SZEMRE tagjai voltak: Göndöcz Kálmán, Komjáthy Aladár, Tüski István, Tóth Miklós és Záborszky János. Lásd a Münchenben 1951. szeptember 1-jén kelt levél hasonmását a világhálón: http://nyemrlsz.newlights.info/images/tortenelmi_hatter/1951-09-01_Szemre.pdf (Megnyitva: 2016. december 19.) Göndöcz Kálmán 1948-ban iratkozott be az utrechti teológiára, az ötvenes évek elején Németországban a Szabad Európa Rádióban

Viktor. Jelentős eredmény, hogy 1957. június 27-én jóváhagyták a szervezeti szabályzatot.¹³

A meglévő lelkészi munka ellátásán kívül az egyik cél az volt: minden nagyobb magyar központban református gyülekezeti otthont kell felállítani, továbbá, hogy az Olaszországban rekedt ezer magyar református lelkigondozásához lelkészt találjanak. Továbbá meg szeretnék volna oldani a Skandináviába került kétezzer magyar református lelkigondozását is. Ezen a találkozón Kibédi Varga Sándor professzor előadást is tartott.¹⁴ Valószínű, ez volt a bevezető előadás (június 25.), amelyből most idézünk:

református istentiszteleteket tartott Jádi András néven, azután Windsorban (Ontario-Kanada) Borbás Antal lelkész utóda lett, később Calgary magyar gyülekezetének a lelkipásztora. Lásd Kozma Ferenc: Mozaikok a II Református Világtalálkozóról. In: *Új Dunántúli Napló*, 1991. június 29. 11. Záborszky János Andor István 1894-ben született Budapesten, 1925–1927 között utrechti ösztöndíjas (Stipendium Bernardinum) volt, segített a Sebestyén Jenő által kiadott „*Hongaarsche Heraut*” szerkesztésében, hazatérése után budapesti gyülekezetekben szolgált, Hollandiában házasodott meg. Paks lelkipásztora volt, 1949-ben a családjával együtt elmenekült, a hollandiai Gereformeerde Kerken lelkipásztoraként Sneek városában kezdte a szolgálatát segédlelkészként, 1950 júniusában. Azután Bellingwolde lelkésze 1955. november 30-ig, amikor nyugdíjazták. A Gereformeerde Kerk megbízásából a magyarok között is végez lelkigondozói szolgálatot. Emlékezetesek voltak az NCRV, a holland református rádió hilversumi adásainak a hétfő esti magyar biblia magyarázatai. De Bilt helységben hunyt el 78 éves korában 1972. január 21-én. In: www.digibron.nl/search/detail/012ea78f8160b0f64bc26c0b/ds-j-a-i. (Megnyitva: 2016. december 19-én.) Fennmaradt, hogy 1961 júniusában még előadást tartott az Amszterdami Magyar Református Bibliakör és Ifjúsági Kör júniusi konferenciáján. Lásd: a hollandiai Jöjjetek 1961-es szept.–okt. számát, (14. évf. 5. szám) 5. <http://epa.oszk.hu/00900/00935/00079/pdf/00079.pdf> (Megnyitva: 2016. december 19.) Komjáthy Aladár (Ózdon született 1931. február 24-én, Pittsburghben halt meg 1998. február 6-án) református lelkész, teológus, számos könyv szerzője. Kampeni ösztöndíjas volt, ott tartózkodik 1953-ban is, ahol a dr. Harsányi András által Amerikában szerkesztett „Jöjjetek, a Harangszó csatlakozásával a Szórványban Élő Magyar Református Egyház Lapja”-nak a hollandiai terjesztését is végzi. In: <http://www.epa.hu/00900/00935/00039/pdf/00039.pdf> (Megnyitva: 2016. december 19.) Tüski István Lajos Budapesten született 1924. június 2-án, Utrechtben halt meg 2010. július 27-én. 1947-től kezdődő hollandiai szolgálatával kapcsolatosan lásd: <http://www.parokia.hu/v/elhunyt-tuski-istvan/> (Megnyitva: 2016. december 19.) Dr. Tóth Miklós jogász és teológus, 1925. augusztus 6-án született Szekszárdon, teológiai tanulmányait Budapesten végezte, 1949 után Hollandiában él, ahol jelenleg magyar istentiszteleteket tart Hágában évente pár alkalommal. Közegyházi tisztségeire és munkásságára nézve lásd: *Magyar reformátusok a nagyvilágban*, szerk. dr. Erdélyi Géza, Budapest 2011, 76.

¹³ Módosították 1960-ban Utrechtben, majd 1972-ben Ansbachben.

¹⁴ Kibédi Varga Sándor előadása nincs rögzítve, sem említve a jegyzőkönyvben. A kiadott előadás 16. lapján ez áll: „25. Juni in Genf auf der Konferenz der ungarischen Reformierten West-Europas” Az előadás címe: Wesen und Schicksalsfragen des Emigrantentums. Prof. Dr.

„Abban az 1945 utáni általános összeomlásban, amelyben az emigráns számára megszűntek a korábbi életének összes társadalmi és állami hatalmai, csak egy fény maradt meg, amely változatlan erővel világított a sötétségben, és amely vigasztalást ajándékozott a megrázkódtatott és kételkedő lelkeknek. Ez volt az Egyház fénye.”

A Bethlen Naptár¹⁵ értesít arról, hogy 1965. július 28–29. napjain Antwerpenben tanácsulést tartottak a NYMRLSZ jelen lévő tagjai. Nem éltek a választójogukkal, hanem új tisztsíkart jelöltek ki: lelkészi elnöknek dr. Krüszely Józsefet, világi elnöknek dr. Szekeres Attilát,¹⁶ főtitkárnak dr. Juhász Pál müncheni gondnokot, ifjúsági missziói lelkésznek Pándy Andrászt Brüsszelből, pénztárosnak Lemesi József lelkészt Bázélből, Hollandiából sajtókiadványok adminisztratív kezelésére Tüski István lelkészt, jogi tanácsosnak pedig dr. Tóth Miklóst jelölték.

A Lelkigondozói Szolgálat történetének hatvan éves áttekintéséhez a továbbiakban országunkénti, részletes összefoglalóra lenne szükség. Híveink mellett erre igényt tart a magyar protestáns egyháztörténeti kutatás is. A misszió egyetemes történetének az írásba foglalása kötelességünk,¹⁷ bár időhiány miatt ez sokszor

Alexander Varga von Kibéd. In: *Magyar Szakemberek Írásai*, 46. Új reneszánsz – Amerikai Magyar Kiadó, Köln 1958. Egy mondatát idézzük: „In dem allgemeinen Zusammenbruch in dem sich der Emigrant nach dem zweiten Weltkrieg 1945 befand, wo alle staatliche und gesellschaftlichen Mächte seines früheren Lebens verschwanden, ist nur ein Licht geblieben, das in der Dunkelheit mit unveränderlicher Kraft leuchtete und den erschütterten und verzweifelten Seelen Trost spendete. Es war das Licht der Kirche.”

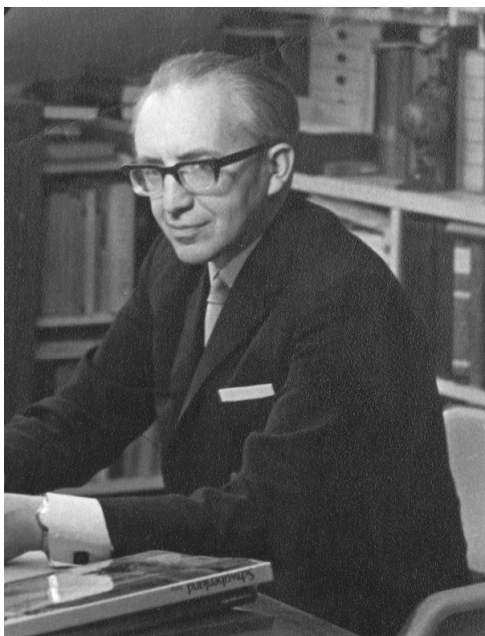
¹⁵ Bethlen Naptár 1966, 105–106.

¹⁶ Szekeres Attila 1923. április 13-án született Sarkadon, 50 éves korában hunyt el 1974. március 12-én Debrecenben. 1948-ban érkezett Hollandiába, Utrechtben doktorált 1952. február 7-én, 1954-től Brüsszelben tanított a Protestáns Teológiai Fakultáson, 1970-ben dékánná választották.

¹⁷ A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet 2017. május 4-én 28 előadó részvételével egyháztörténeti konferenciát szervezett dr. Kolumbán Vilmos József professzor vezetésével. Csupán ekkor, A reformáció öröksége című konferencián szereztünk tudomást dr. Andreas Glatz testvérünk szíves értesítése nyomán arról, hogy Kanadában nemrég jelent meg dr. Dreisziger Nándor történész 504 oldalas kitévő műve: *Church and Society in Hungary and in the Hungarian Diaspora*. University of Toronto Press, 2016. Tartalomjegyzéke: Hungarians and Hungary through the Ages; Hungarians and Christianity to the Early Sixteenth Century From Reformation to Counter Reformation; The Churches in an Independent Hungary 1918–1944; The Churches under Nazi and Soviet Rule 1944–1989; The Churches of Minority Hungarians in Romania 1918–1990; The Churches of the Hungarian Minorities in Serbia Slovakia and Ukraine; The Religious Life of Hungarian Émigré Communities in Western Europe; The Churches of Hungarian Immigrants in the United States 1850–2000; The Churches of Hungarian

elmarad, vagy háttérbe szorítják. A még élő tanúk száma pedig évente gyérül, tehát sürget az idő.

Varga Sándor lelkésznek,¹⁸ 1992 óta a NYMRLSZ örökös tiszteletbeli elnökének a szavaival zárjuk a nyugati végeken élő magyar reformátusok pásztorációjának kezdeti megszervezéséről szóló előadásunkat:¹⁹ *Meghátrálni csak emberi döntések végrehajtásában lehet.* Tehát az Isten készítette úton az elhívott tisztségviselőknek mindig elől kell járni, amíg arra igény van az idők közepette. A tisztséget viselőknek, de a nyugati magyar presbitériumoknak is a feladatai közé tartozik, hogy egymás között, ugyanakkor az anyaország felé is az újraegyesítést munkálják. Ez régóta esedékes, annál is inkább, mert a

Varga Sándor

NYMRLSZ alakulása, 1957. július 27. óta eltelt hatvan év után olyan a helyzet, hogy a mostani vezetőség immáron felmentését kérheti a jogfolytonosság valós vagy vélt terhe alól, a maradék tagság pedig jó lelkiismerettel térhet vissza a Magyarországi Református Egyház kebelébe. Az elnökség tagjainak ez lenne a legmegfelelőbb pillanat a visszalépésre. A MORE visszanyerte Isten kegyelméből a szabadságát, a cselekvési képességét, és el tudja látni a Nyugaton élő magyar reformátusok megfelelő pásztorolását.

Immigrants to Canada in the Twentieth Century; Hungarian Religious Life in Latin America; Australia and South Africa; The Churches of the Hungarians at the Turn of the TwentyFirst Century; Conclusions; Notes; Bibliography; Index.

¹⁸ Varga Sándor 1924. március 15-én született Alberti községben. Tamásfalváról származó székely családból származik. 1942–1947 között a Budapesti Teológiai Akadémia hallgatója volt, 1947–1951 között ösztöndíjas Utrechtben, azután angliai lelkész. Londonban hunyt el 2010. december 25-én. (Felesége az 1936 november 1-én született Kostenbader Margot Rosemarie, akivel 1970-ben kötöttek házasságot, jelenleg Németországban él.)

¹⁹ Elhangzott a Joób Olivér bázeli beiktatóján. Lásd Gál Mária: Interjú Joób Olivérrel: Beletanultunk a kisebbségi létbe. In: *Egyház és Világ*, 1994: 5 (9–10 sz., szept.–okt.) 34–35. old.

Az erdélyi reformáció a misszió
és felekezetközi kapcsolatok tükrében.

Európa és Erdély

Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása

Az erdélyi reformáció korai történetének megismerésében fontos feltennünk a kérdést: kik azok a teológusok vagy világiak, akik az Európa szerte észlelhető szellemi megújulás letéteményesei voltak? Ugyanakkor a protestáns egyház kialakulásának szempontjából lényeges kérdés az is, hogy ezek az egyházinak tekintett személyiségek hogyan generálták a katolikus egyház adminisztrációjának protestáns újrafogalmazását. Ebben a kontextusban elengedhetetlen annak a peregrinációs szellemioktatási háttérnek az ismerete, amelynek segítségével a szellemiségolvasmány és oktatástörténet fókuszálhat azokra az egyházformáló cselekedetekre, amelyek az egyéni tehetség és adottság mellett azt a szellemi appanázst is képviselték, amelyet a külföldi vagy itthoni alma materek biztosítottak számukra.

Az erdélyi reformáció kutatásában az érdeklődés, ahogy ez lenni szokott, a *legnagyobbakra irányul*. A kor bibliográfiája kiemeli Dévai Bíró Mátyásnak, Dávid Ferencnek, Johannes Honterusnak, Heltai Gáspárnak, Pemfflinger Márk királybírónak, János Zsigmondnak, valamint Kálmáncsehi Mártonnak a reformáció

* Gudor Kund Botond (Balázsfalva, 1971) tanulmányait Búzásbocsárdon, Balázsfalván, Nagyszebenben, Kolozsváron és Szegeden végezte. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben lekipásztori, majd a Babeş–Bolyai történelem fakultásán történészi diplomát szerzett. Posztgraduális tanulmányait Amszterdamban (Hollandia) és Romániában végezte: 1999 MA-, 2005 Mth-, majd 2006-ban PhD-fokozatokat szerzett. Négy könyv szerzője, többnek szerkesztője. Tanulmányai hazai és külföldi lapokban jelentek meg. Érdeklődési köre a magyar és európai történet-írás és egyháztörténetírás 16–18. századi története. A protestáns intézményfejlődést, az erdélyi és európai vallási tolerancia kialakulásának kérdéskörét, a református egyházi adminisztráció kialakulását, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi polgárháborús szakaszát, iskola és könyvtörténetet, Bod Péter történetírását, valamint román–magyar felekezetközi kapcsolatokat kutatja. A Gyulafehérvári Református Egyházköztség lelkesze és a Nagyenyedi Ref. Egyházmegye esperese.

terjedésében betöltött szerepét. A protestantizmus úgynevezett main streamje mellett azonban olyan személyeket is értékelnünk kell, akik az előbbiek árnyékában, sőt annál szomorúbb, a feledés homályába kerültek. A protestantizmus adminisztrációjának kialakulása szempontjából Juhász István *A székelyföldi református egyházmegyéek kialakulásában* ismerteti azokat az adminisztratív folyamatokat, amelyek a reformációnak térképen is kimutatható identitást biztosítottak.¹

Tanulmányunk a korai reformáció sok esetben homályos és helyenként ismeretlen világába szeretne betekinteni: a gyulafehérvári Római Katolikus Káptalan világába, amelynek széteszlása nem annyira az 1556-ban bekövetkezett szekularizációnak, mint sokkal inkább az azt alkotó személyek identitáskrízisével ért véget.² Nem véletlen az sem, hogy a káptalan egykori tagjai-főesperesei, kanonokai a maguk vállalt és intenzív protestáns attitűdjével egy új, de a régi ismeretekre is alapozó, azokat felhasználó egyházat építettek. Azok, akiket ők támogatnak, már az új intézményrendszer működtetői és megalapozói: a protestáns egyházmegyéek esperesei.

A reformáció történetében a ferencesek szerepe közismert. A Partiumban – vagyis a Török Hódoltság és Erdély közötti területsávban – működtek az első magyar protestáns igehirdetők, akik többségükben volt minorita ferences barátok voltak (Dévai Bíró Mátyás, Szkhárosi Horvát András, Benczedi Székely István). A ferences rendi papoknak a protestantizmus terjesztésében vállalt szerepe azonban az erdélyi katolicizmus más intézményrendszerére is áterjedt. Ennek központi szervezetei az erdélyi püspökség és gyulafehérvári káptalan voltak, ez utóbbi hiteles helyi tevékenységgel és oktatással is foglalkozott. Méltóságviselői (*dignitariusai*) a prépost, az olvasó-, az éneklő- és az örkanonok. Az egyházi középíráteget adó kanonoki testülethez a középkor végén 24 kanonok tartozott. A székesegyháznak legkevesebb 33 oltára volt, mindegyikük oltárigazgatói vezetés alatt. Ez legalább 57 klerikális személyt feltételez, de az egyházi javak halmozásának következtében több kanonok egy személyben oltárigazgató is volt. Így kb. 49 személy tartozott az egyházi középíráteghoz és az alsó papság oltáros csoportjához.³ A fentiekből kitetszik, hogy a püspök és kísérete, illetve a királynéi udvar személyzete nélkül is legalább 100 személy lakott a várnegyed területén. Ebben a közösségben fejtették ki tevékenységüket Batthyány Orbán, Csáky Mihály, Kálmáncsehi Sánta Márton főesperesek és kanonokok.

¹ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyéek*. Kolozsvár 1947.

² Hasonló folyamatokat lásd a váradi káptalan esetében Bunyitay Vince: *A Váradi püspökség története*. Nagyvárad 1883, 425–446.

³ Gálfi Emőke: Gyulafehérvár a középkor végén. In: *Erdélyi Múzeum* 77 (2015/1), 10–11.

Az első, akit a korai protestantizmussal és a káptalan új eszmék miatti erjedésével „vádolhatunk”, Batthyány Orbán (1547†) kanonok volt. Életéről aránylag keveset tudunk: királyi titkár (1523), kalocsai kanonok, gyulafehérvári főesperes (1525), előbb I. Ferdinánd, Gritti, majd Izabella híve, végül I. Ferdinánd kinevezett szegedi kapitánya (1541–1542), énekszerző.⁴ Batthyány Orbán a protestantizmus pártjára állt kanonok – csakúgy, mint Verancsics Antal – Páduában folytatta tanulmányait. 1526-ra azonban visszatért egy előkelő állás reményében. Kalandos élete volt, amely harcotól, konfliktusokon át a fogságig vezetett. Mohács utáni Magyarország államiségének megvédéséért Martinuzzi helyetteseként jelentős diplomáciai küldetéseket vállalt. Tehetsége nagyra predesztinálta a katolikus egyház keretén belül, hiszen Martinuzzi bizalmát maximálisan bírta. Politikai, Martinuzzitól eltérő állásfoglalása miatt, amellyel Ludovico Gritti velencei kalmár erdélyi uralmát támogatta, a kedveltből halálos ellenfél lett. A főesperes politikai, korábban természetesnek tűnő állásfoglalás-változtatását a modern történetírás köpönyegforgatásnak is nevezte,⁵ de a megbélyegzés a kor számos egyházi-politikai személyiségére ráilleszthető lenne.

Véleményünk szerint a főesperes és Martinuzzi közötti konfliktusban nem csupán a politikum volt a döntő tényező, hanem a reformáció miatti egyre inkább közjük feszülő szellemi inkompatibilitás. A korai reformációt jellemző erasmista típusú erdélyi vallási tolerancia kora lassan lejárt. Az Erdélyben elhárapózódó reformáció miatt a bíborosnak moderálnia kellett a nemességgel szembeni, de még törvény által is támogatott protestánsellenességét. Ez megengedte számára, hogy fellépjen a káptalan engedetlen, már a protestantizmussal kacérkodó katolikus főespereseivel és kanonokaival szemben. Batthyány Orbán püspöki helynök, főesperes, káptalanbeli tag esetében a bizalom megroppanásának fő oka az volt, hogy a főpap bent, a katolicizmus még biztosnak vélt fellegvárá-

⁴ Bethlen Farkas: *Erdély története* I. Budapest–Kolozsvár 2000, 193.

⁵ Lásd Sörös Borbála: *Elogium Urbani Bathiani* (1548 k.). In: *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények* (2014), 45–51. A szövegközlés alapján megállapítható, hogy az eddig ismert 1547 helyett, Batthyány Orbán halála 1548. október 20-án következett be. Sírját halála után pár nappal 1548. október 23. körül gyalázzák meg. Verancsics *Elogiuma* az esemény után került megírásra. Nemes Gábor 2011-ben találta meg az *Elogium* kéziratát a Győri Egyházmegye levéltárában. Lásd. Nemes Gábor (szerk.): *A győri káptalani magánlevéltár törzs anyagának regesztái (1527–1600)*, (A Győri Egyházmegye Levéltárának Kiadványai, Segédletek 5.), Győr 2011, 9, 119. vö. Nemes Gábor: Verancsics Antal győri irathagyaték In: Nemes Gábor – Vajk Ádám (szerk.): *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből* (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 13.), Győr 2011, 331.

ban, *eretneknek* számító, azaz wittenbergi – lutheránus szellemiségben gyökerező könyveket olvasott – bár azok tiltólistán voltak.

Az erdélyi reformáció rémtörténeteként és egyháztörténeti pletykaként említett eset, miszerint Batthyány székesegyházban eltemetett testét Martinuzzi a szemétdombra dobatta, később igaznak bizonyult. Számunkra Martinuzzi katolikus szempontból jogosnak tekinthető ingerültsége magyarázatot ad arra, hogy a reformáció szele a régi egyház legfelsőbb részét, azaz vezető rétegét sem hagyta érintetlenül. A káptalan és a reformáció kapcsolatát mélyítette az, hogy 1543-ban Johann Honter *Reformatio ecclesiae Coronensis* műve kapcsán Martinuzzi kérésére a káptalanban vallási disputát rendeztek, amelyre Honterus helyett Matthias Glatz lelkész érkezett, aki magával hozta a brassói reformátor *Apologia reformationis* vitairatát. Martinuzzi Fráter György a káptalan előtt erélyes megtorlást követelt, de Batthyány Orbán, Csáky Mihály és Wolphard Adorján kolozsi főesperes a megtorlás ellenében mégis hitvitát rendelt el. A vita, Martinuzzi elégedetlenségére, nem a káptalan, hanem a szászok javára dőlt el. A káptalanon belüli feszültségek a reformáció erdélyi eseményei miatt is fokozódtak és a segesvári disputa után ez az esemény volt az, amely Erdély második, de kevésbé ismert hitvitájaként vonult be a történelembe.

Az 1543–1549 évek közötti vallási és politikai változások következményeként 1549. augusztus 19-én Verancsics Antal prépost Martinuzzitól ajánlólevelet kért, hogy Magyarországra távozhasson.⁶ Jelzés volt ez arra nézve is, hogy Gyulafehérvár helyzete katolikus egyházi szempontból már bizonytalanná vált. A székeskáptalannak legalább négy személyisége szakítva korábbi meggyőződésével átigazolt a reformáció oldalára. Egyikük épp Batthyányi Orbán főesperes volt. Verancsics ezt írta róla: [...] *gyakran gondterheltnak mutatkozott, álltában vagy mentében többnyire a földre szegezte tekintetét, hol magában beszélve, hol a fejét rázva jobbjával hadonászott.* Ezzel a jellemzésével a főesperes téves vallási identitásváltás miatti bűnbánatát szuggérálta. Temetéséről így írt:

„Három nappal azután ugyanis, hogy sírba tették és eltemették a lutheri dogma szerint, amely miatt a Római Szentszék rendelkezéseinek az ellenségének tartották, az atyák törvényei alapján úgy ítélték meg, hogy [a holttest] méltatlanul fekszik a szent helyen a hívekkel, és miután éjjel felnyitották a sírt, és testőrökkel feltörettek a koporsót, jól becsavarták egy kopott szőnyegbe, egy rúdhoz kötözték, lovon a városon kívülre vitték a mély sárral borított úton, és azon a helyen, ahol a város szennyét összegyűjtik, elásták. Rajta hát, halandók,

⁶ Veress Endre: *Izabella királyné, 1519–1559.* Budapest 1901, 196–197.

férgek eledele, törekedjete a mértéktelenségre, az értelemnek ne engedelmességedjete, keverjéte össze a hitványt a magasztossal, és miután a restség szülőanyjától elűzött béke messze került tőletek, támasszatok ellenségeskedést. Így hát magatokat nem ismerve, de az egész világon elhíresülten haltok meg.”⁷

A Fráter György hitbuzgalmát laudáló kommentár és vers eszköz volt arra nézve, hogy Verancsics az erdélyi reformációval szembeni véleményét kifejtse. Az erdélyi politika és a tradicionális teológia krízise bontakozik ki írásából úgy, ahogy az Erdélyben a hitviták esetében is érezhető volt. A lutheri tanítás és a Szentszék ellentéte európai konfliktusa, Erdélyben Martinuzzi Fráter György és Batthyány ellentétében csúcsosodott ki (1543. évi, Honterus reformációját érintő hitvita). 1543 jelképezi azt az évet, amikor Honterus a barcasági reformációt véglegesítette. Az utolsó gyulafehérvári katolikus főesperes, Batthyány Orbán, Verancsics szerint az a rossz katolikus példa, aki vállalt lutheranizmusa miatt elbukik. Ő az, akiről állíthatjuk, hogy az utolsó katolikus gyulafehérvári főesperes volt, akit protestáns opciója kompromitált. Verancsics, aki Fráter szolgálatában maradt, elítélte a lutheranizmust, de ugyanakkor, azon viszonyok és ellentétek ismertetésével, amelyek a káptalan székesegyházában – Batthyány temetése alkalmával – bontakoznak ki, a káptalan szétesésére is magyarázatot ad. Batthyány Orbán egyik eltemetője Szengyeli Ferenc mezőszengyeli katolikus pap volt, aki 1543-tól kanonok és szatmári főesperes, 1548–1551 között ózdi főesperes, 1553-ban a káptalan dékánja, 1549-ben Szt. Péter és Szt. Pál-oltárok gyulafehérvári rektora, vikárius és küllői főesperes. Kanonoksága alatt két lánya is volt.⁸ Ő lehetett az a Ferenc nevű vikárius, aki Gyulafehérvárott 1547-ben az elhunyt Batthyány Orbán holttestét kiásatta, és a székesegyházból eltávolította: ...edg *Canonicus Feyerwari Püspök Vicariussa [...] Ferencz nevű ki asattya és a ganajba temetteti a kiért Izabella meg neheztellett, és e lehet oka, hogj ötet is Fejervarrol kiuztek [...]*.⁹ Martinuzzi ingerültségét jelezte, hogy a gyulafehérvári főesperesi tisztség utolsó viselőjét Batthyány Orbán királyi kincstárnok sírját, amiután azt 1548-ban a székesegyházban temették el, feltörette, és lutheránus eretnokség vádja ürügyén az oszlásnak indult hullát a szemétdombra dobatta.¹⁰

⁷ Sörös Borbála: i. m. 48.

⁸ Mihalik Béla Vilmos: A kanonok két leánya? Adalékok Szengyel Ferenc családjának történetéhez. In: *Turul* LXXXVI (2013/4), 153–157.

⁹ Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958, 193.

¹⁰ Veress Endre: i. m. 278. Lásd még: *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János (szerk.), V, Budapest 1912, 5 sz., 1.

Martinuzzi Batthyány Orbánnal szembeni tehetetlenségét és ingerültségét nem csak a politikai rivalizálás okozta, hanem a személye által is jelzett feltartóztatatlanság terjedő erdélyi reformáció. Ennek következménye az volt, hogy 1550-ben a tordai országgyűlés protestáns rendjei már kivívták a lutheránusok vallásszabadságát, kimondva Martinuzzi kedvéért a régi rend védelmét is.

Batthyány protestáns énekszerzőként került az irodalomtörténet lapjaira. Őt tekinthetjük a reformációba áthajló humanista költői attitűd első erdélyi képviselőjének.¹¹ Íme röviddel, egy évvel halála előtt írt éneke:

Batthyány Orbán (? – 1547): Az háborúságnak szenvedéséről való ének (1547)

*Bátor érted, uram Isten, kárt vallanék,
Te hitedért ennél inkább nyomorganék,
Csak tenéked én kedvedben lehetnék.*

*A szent Jóbot keservesen meddig veréd,
Törrel, döggel örökét mind elvevéd,
És ömagát főkélyekkel megsebhetéd.*

*Támasztál te ellenséget őreája,
Tüzet, véstet őnéki házaira,
Az sátánt is bocsátád romlására.*

*Határt vetél temagad veszedelmének,
Megkísértéd, mint állana keserűségében,
De ura lőn az szent Jób tökéletinek.*

*Azt úgy mondja, nagy felszóval ezt kiáltja:
Testvel, bűnnel az én anyám szült ez világra,
Ki kelly múltnom énnékem az más világra.*

*Nem tűrheté az Isten, rajta könyörüle,
Sok jószágval – írván vannak – őtet szereté,
Morhájáért őnéki kétannit ada.*

¹¹ A háborúságnak szenvedéséről való ének és a Harminckettedik psalmus szerzőjeként. Lásd. Régi Magyar Költők Tára IV, XVI. századbeli magyar költők művei, 3, 1540–1575, közléstesi Szilády Áron, Budapest, MTA, 1883., 53–56.

*Irgalmas vagy te azért, uram Isten,
Csak tehozzád folyamjunk tiszta szívben,
És mi bízunk tebenned tiszta szívvel.*

*Uram, légy te kegyelmes veszedelmemben,
Nám jól tudod, mint voltunk mi földünkben,
Mi atyánktól maradott örökségben.*

*Reánk szállott ez világon az bujdosás,
Egyik helről másik helre nagy futóság,
Barátinktól éktelen hurrogatás.*

*Bátron mondják az Isten hogy ostoroz,
Jóságinkat törököknek elosztotta,
Ömagokat téstova búdosztatja.*

*Azt jól tudjuk, örök Isten, hogy mi bűnünk,
Mindezeket szenvedjük, mert érdemlünk,
Azért mi es békével elszenvedjük.*

*Ne nézzed te bűneinknek számtalan voltát,
Érdemünknek teelőtted semmi voltát,
Csak tekéntsed az Krisztust, mert fogadtad.*

*Mondjunk néked dicséretet az szent Jóval,
Te vagy Isten, szent fiaddal, Jézus Krisztussal,
Szentlélekkel, mindhárman egy hatalomval.*

*Ez éneket szerzették Gyulafehérvárban,
Battyáni Urbán feküvén kór ágyában,
Mikor írnak vala ezörötszáznegyvenhétben.¹²*

A gyulafehérvári káptalanból elindult másik nagy reformátor Kálmáncsehi Sánta Márton (1557+) oktatókanonok volt. A Krakkói Egyetem diákjaként az 1525. év első felében seniora lett az egyetem magyar diákközösségének. A krakkói egyetem anyakönyvében a később ott tanuló Telegdi Miklós (1535–1586), akiből később pécsi római katolikus püspök, majd esztergomi érsek lett, azt je-

¹² Verseken tündöklő Erdély 1. kötet, Castrum Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy 1996, 77–78. Vö. Nagybankai Mátyás, Siklósi Mihály, Kecskeméti Vég Mihály, Battyány Orbán, Tolnai György, Három névtelen, Ilosvai Selymes Péter versei. In: Szilády Áron: *i. m.* 53–54.

gyezte fel Kálmáncsehi Márton neve után, hogy: *A tévelygés szellemétől megkapatva később a sacramentariusok* [reformátusok korabeli megnevezése. szerz. megj.] eretnkségével Magyarország nagy részét megfertőzte. Pregrinációja után 1538-ban már gyulafehérvári kanonok, jogtudor és a káptalani iskola igazgatója. 1538-ban Erdélyben ekkor vitázik Szántai István kassai prédikátor a római katolikus egyház papjaival a segesvári dispután (1538). Bár a katolikus részről a döntőbíró szerepét töltötte be, nem ítélte el egyértelműen Szántai érveit. 1539-ban generális vikárius (püspökhelyettesi) méltóságot viselt. Verancsics barátjaként az erasmista szellemiségű tolerancia híve volt. Verancsicsot is baráti szálak fűzték Kálmáncsehi Mártonhoz. Bizonyítéka ennek Kálmáncsehi Mártonhoz írt levele:

„Nem kétlem, meg vagy győződve arról, hogy nekem igen nagy kiadásaim vannak, és igen szűkiben vagyok a pénznek. Mégpedig a jelenlegi háborús helyzet miatt, amikor is nekem igen sok lovat kell eltartanom. Tulajdonképpen kényszerhelyzetben vagyok, hacsak az udvarból el nem távozom, ami azonban sem az uralkodó miatt, sem nagybátyám miatt nem lehetséges. Éppen ezért jóllehet már régebben is részesültem részedről támogatásban, most azonban a legnagyobb segítséget jelentene az, hogy ha ezt a pénzt Mihály napjára megkapnám tőled. Hogyha ezt teljesíteni fogod, akkor ezzel a te irántam való szeretetednek minden jelét megmutatod s a mi kölcsönös barátságunkat halhatatlanná fogod tenni, és magadat ugyanolyanná teszed én előttem, mint én amilyen vagyok te előtted. Isten Veled. Gyulafehérvár 1538. június 22.”¹³

E levélből kitűnik, hogy Verancsics 1538-ban még a legbarátiabb érzéssel és lekötelezett hálával van Kálmáncsehi Márton iránt. Az 1540. év elején Kálmáncsehi Márton otthagyva díszes és előkelő állását, búcsút mondott Gyulafehérvárnak, és a reformáció mellé állt. Reggeli zsoltárai, antifóniai és pénteki énekei emlékeztettek csak korábbi oktatókanonoki szerepére.

A káptalan harmadik, de talán a protestáns adminisztráció szempontjából legfontosabb személye Csáky Mihály (1492–1572) kancellár volt. Apja, István befolyásos Sopron megyei nemes. Jakó Zsigmond mutatta ki, hogy nem a család körösszegi és adórjáni ágából, hanem a dunántúli mihályi Csáky-ágból származott. A kancellár 1521-től Krakkóban tanult.¹⁴ Az első magyar reformátornemzedék tagjai Krakkóban kezdték el tanulmányaikat: Dévai Bíró Mátyás és Kálmáncsehi Sánta Márton 1523-tól, Gálszécsi István 1527-től, Székely István

¹³ Lásd <http://www.kalmanchey.hu/Tortenelem2.htm> (Megnyitva: 2017. január 28.)

¹⁴ A krakkói bursa reformációban vállalt szerepét lásd Kovács Endre: *A Krakkói Egyetem és a magyar művelődés*. Budapest 1964, 117–141.

1529-től, Szegedi Kis István 1537-től, Csáky Mihály pedig 1521–1525-ben volt a krakkói egyetem hallgatója. Csákyt Kálmáncsehi előtt a krakkói bursa (Coetus) seniorává is megválasztották.¹⁵ Az egyetemi tanulmányok után Gosztonyi János (1524–1527-ig erdélyi püspök) hívására érkezett a fejedelemségbe, ahol a katolikus egyház és a Szapolyai család szolgálatában állt. Verancsiccsal váltott leveleiből kiderül, Csáky Mihály mindvégig rendkívül fontos szereppel bírt az erdélyi politika alakításában. Emiatt 1550-ben Verancsics biztatta is kanonoktársát, hogy írja meg kora erdélyi eseményeinek történetét, de az események krónikája sajnos nem maradt ránk.¹⁶ Egyházi pályán találjuk a gyulafehérvári udvarban, ahol 1539-től kanonok, 1543-tól püspöki alhelyettes és krasznai esperes, 1545-től püspöki vikárius, 1549-ben pedig hunyadi esperes volt. 1548-tól 1551-ig a 12 tagú fejedelmi tanács befolyásos tagja volt. Fráter György ellenségének számított, amelynek egyik oka az akkor még esperes-kanonok véka alá nem rejtett lutheranizmushoz való vonzódásában állt. Az a jelenet, amikor Fráter György nyulakat és tyúkot kötözött a pénteki bűjtöt megszegő gyulafehérvári kanonok meztelen testére, majd vadászkuttyákat küldött rá Matthias Miles szász krónikás szerint Csáky főesperes-kanonokra vonatkozott, és a káptalanban is megszegett bűjttilalmak jelentős káptalanbeli fegyelemlazulásra utalnak. Az olasz utazó Giovanandrea Gromo azt állította, hogy a *nagy kancellár, a lutheránus szekta vezetője* volt.¹⁷ Már 1543-ban Martinuzzi Fráter György által a kolozsvári országgyűlésre beidéztet Honterust többek között épp a püspökhelyettesi tisztséget betöltő Csáky Mihály vette pártfogásába, amely félreérthetetlen jele volt korai protestánspártolásának.¹⁸

Csáky Mihály volt az, akivel az erdélyi kancellária a káptalan felbomlása után gazdátlanul maradt hiteles hely működését megoldotta, ugyanis nála maradt az

¹⁵ Jakó Zsigmond: Csáky Mihály (1492–1572) erdélyi kancellár származásáról. In: uő: *Társadalom, egyház, művelődés: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest 1997, 96.

¹⁶ „[...] libris apud nos relictis in patriam reverterat”. In: Szabó Géza: *Geschichte der Ungarische Coetus an den Universität Wittenberg 1555–613*, In: *Bibliothec des Protestantismus im Mittleren Donauraum*, kiadó Universität Halle-Wittenberg, 2 kötet, Halle 1941, 71.

¹⁷ Gál-Makár Zsófia: Verancsics Antal korának humanista hálózatában: Vázlat egy kapcsolati háló modellezéséhez. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica XIV.* (2009/2), 122.

¹⁸ *Călători străini despre Țările Române. II.* Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu (szerk), București 1968–1970, 344.

¹⁸ Elekes Károly. A károlyfehérvári egyházmegye és ezen egyházmegyébeni egyházak történelme. In: *Erdélyi ev. ref. Névkönyv (1863–65)*, Kolozsvár 1864, 10.

intézmény pecsétje, így ő felelt a külsősök által igényelt dokumentum-másolatokért.¹⁹ A kancellária megszervezéséhez a régi, protestánsra lett kano-noktársait vagy szekuláris környezetből érkezett tisztviselőket választott ki (Mósdodi Ambrus magiszter, Verőczei János). János Zsigmond 1571-ben bekö-vetkezett haláláig kancellári és tanácsadói tisztségben Erdély legbefolyásosabb főura volt, de időszakosan ő irányította Erdély pénzügyeit is. 1551-ben Heltai Gáspár bibliafordítását is támogatta. Heltai a kinyomtatott részekből Boroskrakkóba is juttatott. Patrónusi érzékenységet csak tetézte adminisztratív rátermettsége, amelyet a 3 éves jogi tanulmányokkal alapolhatott meg. Csáky Mihálynak mint gyulafehérvári dékákanonoknak (1532, 1533, 1538) *exactor*, *collector regalisként* az egyház anyagi ügyeit is kellett intéznie.²⁰ Az 1568-ban történt gyulafehérvári hitvita után boroskrakkói birtokán nem hirdette az újabb keletű, vélhetően antitrinitárius meggyőződéseit. Az, hogy a wittenbergi teológu-sok a továbbiakban is számítottak rá mint a lutheránusok és kálvinisták pártfogójára, bizonyítja, hogy 1569-ben Georg Major (1502–1574) teológusprofesszor olyan könyvet ajánlott Csáknak, amelyben azt kérte, hogy Giorgio Blandratát és Dávid Ferencet mint két notórius *eretneket* büntessék meg.²¹ Az a tény, hogy Csáky Mihály János Zsigmond tanácsára az elmérgesedni látszó, de unitáriu-soknak kedvező II. gyulafehérvári hitvitát (1568) lezárta, egyensúlykereső politi-kai előrelátására vallott. A wittenbergi Major professzor teológiaiának álcázott politikai megkeresése és Dávid Ferenc erre választ adó *Refutatioja* (1569) ajánlá-sán keresztül a kancellár személyét próbálták meggyőzni a képviselt és követendő teológiai igazságokról.²² Csáknak politikailag értelmeznie kellett a teológiai üzeneteket, amelyeket a jelek szerint inkább a vallásdiplomácia fegyvertárába sorolt, mintsem buzgón követte volna az ajánlások erdélyi érvényesítését.

Csáky a boroskrakkói nemesi udvarházát 10000 magyar aranyforintért vásárolta meg, II. János király hűséges szolgálatáért felmentette minden adóteher alól. Új hitének boroskrakkói birtokán is érvényt szerzett. 1567 májusában már

¹⁹ Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori hiteleshelyi tevékenysége*. BTK, Debrecen 2011, ms, 17–18.

²⁰ Ferenczi Sándor: *Sacerdotes Transylvanici*. Az Erdélyi Egyházmegye papjai – történeti átte-kintés. Kolozsvár 2012, 26., 29., 32.

²¹ Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház Története*, I. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának kiadványai 4/1, Kolozsvár 2005, 173.

²² Uo. 642–645.

Wittenbergben nevelkedett református lelkésze van Koppány Orbán²³ személyében, aki *Karko* [szerk. megj. – Boroskrakkó régi neve] *mezőváros egyházának papja*, és egyben a kancellár pártfogoltja volt,²⁴ ugyanakkor az 1556-ban a wittenbergi egyetemet megjárta lelkész, Melius Juhász Péter évfolyamtársa volt. Koppány Orbán később Nagyenyedre távozott (még 1585 előtt), ahol a nagyenyedi egyházmegye első ismert esperese lett.²⁵ Azzal, hogy a Boroskrakkóval szomszédos sárdi református lelkésznek, Gylokai Mátyásnak és gyülekezetének Csáky Mihály a püspöki szekularizált vagyonból egyházi birtokrészt ad, valamint az, hogy lelkésze Koppány Orbán a Nagyenyedi Református Egyházmegye felállításával adminisztratív feladatokat látott el, több mint jelzésértékű. Kimondhatjuk, hogy Csáky Mihály a katolikus főesperesből lett új hitű kancellár a helyi protestáns adminisztráció és egyházi vagyon első jelentős főúri támogatója volt.

A káptalan felbomlásának folyamatát más, a korban jelentős egyházi személyiségek is jelzik. Várday Ambrus kanonok, dobokai főesperes, Várday Ferenc (1514–1524) püspök testvére a tiltás ellenére házasságot kötött. Bár 1527-ben Kálnai Imre főesperes-kanonok panaszkodott Oláh Miklósnak, hogy elzarándokol Czesztochovába *bármennyire is kigúnyolják a lutheránusok*,²⁶ a későbbiekben mégis protestáns meggyőződésű lett. Károlyi Boldi Sebestyén gyulafehérvári kanonok 1543-ban lett a kálvinizmus híve, majd erdői lelkipásztorként és nagybányai református esperesként találkozunk vele.

Eszerint sem a böjt, sem a házassági tilalom, sem a tiltott könyvek területén nem lehet a káptalanbeli fegyelmet betartani (csak Verancsics tarthatott „eretnek” könyveket). Verancsics királyi helytartó és főpap botrányos gyermekáldása és Szengyeli Ferenc szatmári főesperes két lánygyermeké csak alátámasztotta a káptalanbeli krízis erkölcsi mélységét és annak adminisztratív bomlását. Verancsics és Szengyeli féltve a veszélyeztetettnek érzett katolicizmusukat, távoztak a káptalamból. Az 1556-ban bekövetkezett káptalanbeli javak szekularizációját csak megerősítette a 1557. júniusi tordai országgyűlés, amely kimondta, hogy a káptalant nem szükséges újra felállítani.

²³ Urbanus Coppaninus hungarus 1556. In: Fraknói Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Pest 1873, 314.; vö. Szabó: i. m. 27. vö. Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi Kiadó, Budapest 2017, 179.

²⁴ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599, 86–87.

²⁵ Uo. 151. Vö. Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. V. 218.

²⁶ Ferenczi Sándor: i. m. 75.

Kimondhatjuk tehát, hogy Csáky Mihály (versíró kancellár), Kálmáncsehi Sánta Márton (egykori kanonok, iskolaigazgató) és Batthyány Orbán (Izabella szolgálatában álló kanonok) tudományukkal és személyes példájukkal segítették a reformáció szellemiségének terjedését. Ha képzési hátterüket nézzük, akkor a Bolognai Egyetemen át (Battyányi Orbán) a krakkói Bursáig olyan humanista nevelésben volt részük, amelynek segítségével megalapozhatóvá vált az új vallási identitás irodalmi és teológiai hitvallása.

A 16. század második felében Erdélyben már wittenbergi egyetem a „hangadó”, ahol Melanchthon lett a magyar Bursa kedvenc előadója. Bár Zoványi és Pokoly nem ismeri, ma már kijelenthetjük, hogy a wittenbergi egyetem német–magyar identitású peregrinusa, Gemmeus Máté volt az, aki 1586-tal kezdődően a Gyulafehérvári Református Egyházmegye második espereseként²⁷ – kiszakítva a Szászsebesi Kaptalanból Alvinc és Borberek elmagyarosodott és kálvinivá lett településeit – elsőik között alapozta meg az erdélyi református egyházi adminisztrációt. A Csáky Mihály által támogatott boroskrakkói lelkészhez, nagyenyedi espereshez, Koppány Orbánhoz hasonlóan ő is felismerte az egyház adminisztratív újrászervezésének lehetőségét. Bod Péter szerint Gemmeus Máté (1571–1590) lelkész volt az, aki a német reformációhoz való ragaszkodást, Melanchthon és Kálvin hatására a helvét protestantizmus javára kamatoztatta. 1574 után Wittenbergből visszatért lelkész Alvincen már nemcsak németül, hanem többnyire magyarul prédikált. A település reformatori tevékenysége során került át 1589-ben a Gyulafehérvári Református Esperességbe, amelynek Ilosvai után esperese, „dékánja” lett:

„Régen Alvincz és Borberek tartoztanak a Szászsebesi Kapitulumhoz, de a Gemmeus Máté Alvinczi Pap kérésére Ifjú János, aki ezeket a városokat a várral együtt bírta, a Fejedelem előtt nagy tekintetű ember volt s valami atyafiság is [...] a Fejedelem Báthory Zsigmond engedélyéből elszakasztotta a Kapitulumtól [...] ezek az Ekklesiák magyarok lévén [...] tellyeséggel az adózás alól kivonták magokat, azt állatván: hogy azzal a Szászok tartoznak csak, ők peniglen magyarok.”²⁸

Gemmeus egyesítette tehát a szászsebesi szász dékánátusból kiszakadt és reformátussá lett Alvincet és Borbereket az egykori gyulafehérvári főesperesi kerülettel. Gemmeus 1572 és 1574 között volt a wittenbergi egyetem magyar coetusának tagja, ahol az 1574-ben adományozott könyveiből alakult meg a wittenbergi magyar bursa könyvtára.²⁹ Tevékenysége a Gyulafehérvár környéki re-

²⁷ Az első esperes Ilosvai Benedek volt. Lásd Szabó András: *Coetus Ungaricus...*, 145.

²⁸ Bod Péter: *Szmírnai Szent Polikárpusz*. [Nagyenyed 1766], 51.

²⁹ „libris apud nos relictis in patriam reverterat”. In: Szabó Géza: *i. m.* 71.

formáció elmélyítését tűzte ki célul. Ennek elismeréseképp a katolikus Báthori Zsigmond fejedelem 1589. július 10-én a gyulafehérvári Tövis utcában 100 forintért korábban megvásárolt birtokát Isten Igéjének hirdetésében elért eredményeiért fejedelmi jogon tehermentesített bármilyen adónem alól:

„a nevezett pap hűséges szolgálataiért, melyeket néhány évvel azelőtt a [gyula]fehérvári egyházban Isten igéjét hirdetve tanusított (in miniterio huius ecclesiae Albanae rite pureque verbum Dei docendo exhibuit), neki és általa unokatestvérének Geongieosi Zekely Pál fiának: Gergelynek adományozza örök jogon a házban [...] levő királyi jogát.”

Bár Nagy Géza tévesen neki tulajdonította az 1571-ben alaposan kijegyzetelt kálvini *Instituciót*, amelynek aláhúzásai, kiemelései között az egyház és a világi hatalom, reformáció és egyházatyák kapcsolatának kutatása fontos szerepet töltött be,³⁰ mégis Gemmeus tevékenységében az egyházmegye első kálvini tanok iránt érdeklődő esperesét ismerhetjük meg. Az, hogy Gemmeus Máté a svájci protestantizmus híve lett, igazolja Théodore de Béze *Ad acta Colloquii Montisbelgardensis, Tubingae Edita, Theodori Bezae responsionis pars altera* (Editio prima, Genevae, Excudebat Ioannes le Preux, 1588) című műve, amely az egykori szebeni német gimnázium birtokában volt. Ennek possesorbejegyzései között elsőként ezt olvashatjuk: *Reverendissimo ac clarissimo viro D. D. Matthaeo Gemmaro Pastori in Alluind [Alvinc] et Seniori Ecclesiarum capituli Albensis fidelissimo D[....]jerga eius benevolentia gratitudinisque dabat Alba Iulia Nicol. T. Debrecinus [...] Rector Scholii Albens. Anno Deo 1589, 22 dii Iulii.*³¹ A könyvbejegyzés szerint *Pastori in Alluind et Seniori Ecclesiarum capituli Albensis*, azaz lelképásztori és a fehérvári káptalan (esperesség, dékánság) szeniora (esperese) titulust viselt.³² Kortársa volt a korábban ugyancsak wittenbergi peregrinus, majd 1574-től gyulafehérvári lelkész és őt

³⁰ Lásd a Johannes Calvinus: *Institutio Christianae religionis in libros quator nunc primum digesta*. Antonius Rebulius, Genéve 1561. Előszavát, amelyben a szöveget olvasó teológus 14-szer aláhúzta a „Patres” fogalmat. In: Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Th. B III. 19., 37 Th. jelzet alatt.

³¹ Șerbănescu, Olga: *Catalogul cărții străine din secolul al XVI-lea, litera „B”*, vol. II. Muzeul Național Brukenthal, Bibliotheca Brukenthal XLIX, Sibiu 2010, 34. A montbéliard-i kollokvium leírásának könyvével megajándékozott gyulafehérvári tanár Debreceni Tankó Miklós ref. lelkész volt. Debrecenben tanult, ellátogatott a wittenbergi egyetemre, ahol 1587. ápr. 7-én iratkozott be. Innen 1588-ban hazatérve a gyulafehérvári iskolának lett a rektora (Szabó András: i. m. 126–127.)

³² Șerbănescu, Olga: i. m. 34.

megelőzően esperes (1585) Ilosvai Benedek (+1586), aki egyben a káptalan levéltárosa is volt.³³ Gemmeus halála után vette át az egyházmegye esperesi tisztségét.

Olvasmánytörténeti szempontból jelentős az, hogy Gyulafehérvár és környéke a lutheránus szellemiségű könyves kultúrától eljutott a kálvinista olvasásményekig. Az egyházmegye kialakulását nem csak a kálvinizmus adminisztratív leképezése, hanem ezzel egyszerre a nagyenyedi zsinattal 1564 után bekövetkezett tudatos teológiai irányváltás is elősegítette. Ennek az olvasmánykultúra szempontjából való vitathatatlan jele a boroskrakkói Heltai által lefordított Biblia részeinek jelenléte, sárdi *Institutio* tanulmányozása és magyarázása,³⁴ valamint Theodoré Béza könyvének, a montbéliard-i kollokviumról szóló kötetének alvinci olvasása. Ez utóbbiban Gemmeus Máté azért érdeklődött a Béza által magyarázott³⁵ keresztség és úrvacsora sákramentumainak kálvini értelmezéséről, amelyet a kollokviumon a lutheránus Jakob Andreaeal vitatott, mert alá szeretne volna támasztani a lutheránus Szászsebesssel szembeni teológiai és adminisztratív konfrontációt. Mindez jelezte, hogy a 16. század végére valóságos református tengely alakul ki Déva–Alvinc–Gyulafehérvár–Nagyenyed útvonalon, amelynek mentén kialakulhattak a református egyházmegyék: a hunyadi, gyulafehérvári és nagyenyedi. A *destructae ecclesiae* vádja az új egyházi struktúrák építésének valóságával találkozhatott. Mi lehetett más ez, mint amit a jezsuitapárti katolikus fejedelem, Báthori Zsigmond is érzékelt: az a reformáció, amely feltartóztathatatlanul terjedt Isten ígéjének hűséges és világos hirdetése nyomán az erdély-hegylajai egyházakban.

³³ Szabó András: i. m. 156.

³⁴ Fekete Csaba: Kálvin Sárdon és Radnóton. Hazai tananyag volt az *Institutio* 1595-ben. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*. Debrecen 2011, 60–63.

³⁵ „The quarrel between you and us is whether holy baptism is a bath of rebirth and a renewal in the Holy Spirit [Lutheran view], or whether it is simply a sign that signifies and seals our filial relationship to God [Reformed view].” In: *Acta Colloquii Montis Belligartensis* (Tübingen, 1587), 758. Lásd a továbbiakban erről Raitt, Jill: *The Colloquy of Montbéliard: Religion and Politics in the Sixteenth Century*. Oxford University Press, New York 1993, 138. “Beza said that it is idolatrous to ascribe any latent power to any water, even sacramental water. God does not transfer divine power absolutely to any created thing. ... Beza argued that salvation depends not on baptism but on one’s faith.” A Montbelliard-ban tartott úrvacsora vitának a lényege az az evangélikus vélemény volt, hogy Krisztus misztikusan jelen van a földi közösségekben, Béza véleménye szerint a hitvalló közösség emeli misztikus egységbe a mennyben az embereket Krisztussal a mennybe. In: Raitt, Jill: i. m. 100.

A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban

Korábbi tanulmányaimban a témát részletesen bemutattam,¹ ezek egy része már online² is hozzáférhető, ezért a jelen tanulmányban csupán egy rövid összefoglalást nyújtok.

A 16–17. századi román–magyar interetnikus és interkonfesszionális viszonyok kutatása a következő pozitív észrevételeket eredményezte:

1. 1566-ban erdélyi országgyűlési határozatban elismerték a román református püspökség létezését, végső esetben pedig azt, hogy a románság szükségesnek tartja egy saját felsőbb fórum – akár egyházi fórum – létezését, amely biztosítja a politikai-közigazgatási fórumokon a románság képviseletét.

* Ana Dumitran 1969-ben született. 1994-től a mai napig a Gyulafehérvári Megyei Múzeum vezető muzeográfusa. Muzeológusként a gyulafehérvári ekkleziasztikai jellegű ikonmúzeum tervének és múzeumának (Muzeikon) megálmodója, kivitelezője és jelenlegi igazgatója. 2003-tól a történelemtudományok doktora. Kutatási témája az erdélyi románok közötti 16–17. századi reformáció, amelynek két jelentős monográfiát és számos tanulmányt is szentelt. A 18–19. századi román ortodox egyházi festészet, ikonográfia jelentős romániai szakembere.

¹ Lásd elsősorban: *Episcopatul românesc reformat din secolul al XVI-lea*, în *Evoluția instituțiilor episcopale în Bisericele din Transilvania*, Partea I. *De la începuturi până la 1740*, editori: Nicolae Bocșan – Dieter Brandes – Olga Lukács, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2010, magyar nyelven *A 16. századi román református püspökség című fejezet*. In: *A püspöki intézmények kialakulása és fejlődése Erdélyben 1740-ig*, I. rész, szerkesztők: Bocșan, Nicolae – Brandes, Dieter – Lukács Olga, Kolozsvári Egyetemi Nyomda, Kolozsvár 2010.

² Ana Dumitran: *Episcopatul românesc reformat din secolul al XVI-lea*.

https://www.academia.edu/4768382/Episcopatul_romanesc_reformat_din_secolul_al_XVI-lea; (Megnyitva: 2018. január 15.)

Ana Dumitra: *Unirea dinainte de unire*.

http://diam.uab.ro/istorie.uab.ro/publicatii/colectia_aush/annales_6bis/5%20anadumitran.pdf (Megnyitva: 2018. január 15.)

Az események természetes menete protestáns hitre áttért román közösséget feltételezett volna, hasonlóan a magyar és a szász közösségekhez, akikben megvolt az anyanyelvi önkifejezésre való igény, és amelyet az országgyűlésnek jóváhagyásra benyújtott kérelem követett volna. Ez valójában a nemzettudat első modern megnyilvánulását jelentette volna a román közösség körében. Az alkotmányos rendszer esetleges átalakításkor ez a román kezdeményezés, amennyiben a protestáns reformáció megszokott útvonalán halad, a bevett vallások rendszere révén biztosíthatta volna a románok számára azt, hogy betagozódhassanak a politikai-vallási rendszerekbe és „állampolgárként” is elismerjék őket. Igaz ugyan, hogy ezáltal nem tekintették volna őket a „kiváltságos rendek” azonos szintű tagjainak, más szóval csak bizonyos feltételezett előnyöket élvezhettek volna, amelyek egy szolid képviselőt biztosító társadalmi elit hiányában megvalósíthatatlanoknak tűntek. Hosszú távon azonban késleltette – és megnehezítette volna a „nemesi rendek” etnikai homogenizációját, a magyar nemzetbe való beolvadását. A román reformáció egy atipikus tartalmi irányba való elhajlása, a protestáns fejedelmeknek ortodox – és nem katolikus – hagyományokra épülő román közösségek társadalmára való nyomásgyakorlása, később Erdély katolikus családi vezetése alá való visszatérése megakadályozták, hogy az 1566-ban megalapított Román Református Püspökséget a már bevett vallások jogállást élvező, három protestáns felekezet csoportjával asszociálják. E sikertelenséget azonban nem szabad túlértékelnünk. Ellenkezőleg, a 16. századi hittérítés püspöki gyakorlatát a maximális jóakarat jellemzi, amelyet a politikai hatalom gyakorlói a kor értékrendje szerint alattvalóik iránt tanúsíthattak, akik korábban csak annyiban számítottak, amennyiben anyagi jövedelmet, illetve az ellenség elleni harcban katonai utánpótlást jelentettek. A korabeli románság vallásosságának sok bepótolni-valója volt ahhoz, hogy autentikus keresztyénségként értelmezzék, így apostoli jelleget tulajdonítottak neki. Ennek ellenére ezt az áttérítési kísérletet a román tudományos diskurzus többnyire csak mint felfordulást és elmagyarosítást eredményező fejezetként értelmezte, és többnyire ma is így értelmezi. Mindez érthetetlen, hiszen ennek az egyháznak a fő célkitűzése éppen az volt, hogy a román nyelvet a kultúrában és könyvkiadásban való használata révén megszilárdítsa.

2. A román nyelv egyházi és irodalmi nyelvvé tétele

Erdély területén ezek a kulturális-spirituális jelenségek a 16. század közepén jelentek meg, tehát másfél évszázaddal korábban, mint a mai Románia egyéb területein, ahol nem volt protestáns hittérítés. Ugyanakkor a 17. század folyamán az erdélyi románság a fejedelmi udvar anyagi támogatását is élvezte, amely

hozzájárult egy kiváló magas színvonalú és grafikai kivitelezésű román nyelvű Új-testamentum kiadásához is.

Annak ellenére, hogy a románság hitbéli önkifejezésére az anyanyelv használata iránti igény már a protestantizmussal elterjedése kezdetén megjelent, e folyamat megvalósulása még nagyon hosszú ideig váratott magára, mivel elsősorban a közösségi szertartáskönyv fordításának (intellektuális) és kiadásának (anyagi) feltételei voltak. Nagyon valószínű, hogy a 17. század végére még nem zárult le az ószláv liturgikus nyelvnek a román nyelvvel való felcserélése sem az egyházi szertartáskönyvek terén, sem a gyülekezeti istentiszteleti élet terén. De tény az, hogy a római katolikus egyházzal való fúzió után is az erdélyi románság kitartott a román nyelv használata mellett, ami egyértelműen a reformáció üzenetének időtállóságát bizonyítja. Mindezek ellenére a román történetírás még a közelmúltban is ellenségesen kezelte azokat, akik román nyelvű fordítások és nyomtatványok megjelentetésén fáradoztak és úgy tekintettek rájuk, mint akik eladták magukat a kálvinistáknak, sőt egyenesen kálvinistáknak tekintették őket, akik részt vettek az ortodox előjárók törvényszéki meghurcolásában, megalázásában, és előkészítették a magyarosítás folyamatát.

3. Az erdélyi román egyházat alkotó egyházi intézmények újraértelmezése

Az erdélyi társadalomfegyelmezési erőfeszítések nyomán a román egyház is alkalmazkodni próbált ezekhez az erőfeszítésekhez a meglévő intézményei feladatkörének szélesítésével, illetve az egyetlen létező modellt, a magyar református egyház mintáját követve, új struktúrát hozott létre. A protestáns reformációnak elsöprő jelentősége volt az erdélyi románság vallási identitásának kialakításában, elsősorban a papi, esperesi, püspöki szerepkörök gyakorlásában bekövetkezett változások révén. Valójában a református egyház hatásának köszönhető a román egyház Rómával való uniójának kiteljesítése, és a román történetírás állításával ellentétben nem negatív értelemben értelmezhető, úgy mint az elmagyarosítás és kálvinista hittérítésnek az eszköze. Meghatározó lendületet adott a klérus tudatos és valóban képviselettel bíró elitté alakulásának és szerveződésének folyamatában. Az évente összehívott generális és parciális zsinatokon a papság és a hívek gondjainak tárgyalása, a fejedelem jóvoltából az egyházi személyeknek adományozott kiváltságlevelek megfelelő környezetet biztosítottak egyfelől annak a meggyőződésnek a fenntartásában, hogy a nép felemelkedésének egyetlen felelőse az egyház, másfelől a nép alkotmányos jogaiban való megaláztatottságának tudatosításában. Így annak ellenére, hogy nem a református egyház közvetítésével tették közzé az első román politikai programot, mégiscsak ő nyújtotta az erdélyi románság számára az első modern „nemzetiségi” leckét.

Következtetések

A románságnak a reformációval való kapcsolata nem csupán negatív tapasztalatot jelentett, mégis a román történetírás hosszú ideig úgy állította be, mint ami a legnagyobb veszélyt jelentette az erdélyi románság etnikai és vallási identitására nézve. Ez az attitűd szorosan követte az egyház Rómával való egyesülésének az indoklását, mivel a görögkatolikus egyháznak és az egyházi történetírásnak mentseget kellett találnia a társadalmi és politikai arivizmus vádjával szemben. Később az erdélyi román egyház becsmérést az ortodox egyházi történetírás is átvette, mivel a 17. századi történelmi gondolkodás elfogadhatatlannak tartotta, hogy a „nemzet felemelkedése” (17. századi kifejezéssel élve) holmi eretnek és kizsákmányoló réteg kezdeményezésére történt meg. A sokszínű nacionalizmus nyomására a világi történetírás is átvette ezeket a lájtmotívumokat, amelyek később a 20. század általános tudományos diskurzusának a részévé váltak, és a reformációval való együttélés megvalósításait legjobb esetben is csak mint a román társadalomban szükségszerűen bekövetkező modernizálódás kifejeződésének tekintették.

Mindezek ellenére a reformáció távol állt attól, hogy veszélyt jelentsen az erdélyi román „nemzetre” nézve, hiszen az egyik alapelve éppen az volt, hogy a nemzeti nyelveket a liturgia nyelvén tegye, megerősítve ezáltal egy adott vallási közösség nemzeti jellegét. Az uniót megvalósító egyházi vezetők összhangja a nyelv és az általuk képviselt egyház egységére kapcsán azt bizonyítja, hogy a visszaélések és kompromisszumok ellenére, a magyar református egyházzal való együttélés egy reális kulturális, intézményi és szellemi fejlődésre adott lehetőséget a románság számára.

Teljes bizonyossággal állítható ugyanakkor, hogy a kálvinista hittérítés a 17. század végén már nem jelentett gondot, ugyanis a román egyház reformációja teljesen más természetű volt, mint a kálvinista egyházé és szerkezete is eléggé megerősödött ahhoz, hogy a későbbiekben ne lépjen fel elhajlás a kálvinizmus irányába. Ugyanakkor annak is kevés a lehetősége, hogy a magyar egyházzal való együttélésnek csupán a negatív tapasztalatai fordították volna a románság vallási orientációját Róma irányába, és vezetett volna a katolicizmussal való egyesüléshez. Felhozhatták ugyanezt a gondolatot az egyesülési tárgyalások során, de az a tény, hogy a reformáció iránt elkötelezett képviselők váltak a Rómával való uniós mozgalom vezetőivé – ami eléggé sokatmondó a korábbi román és magyar egyház közötti baráti viszony bizonyítására – bizonyítja, hogy a különválás döntő tényezője egy új, lelki-kulturális és szociopolitikai fejlődés esélye volt, amely Erdély új, osztrák tartományi helyzete révén adódott, és amelyet a kálvinizmussal való egység már nem tudott volna biztosítani.

Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században**

Halle és Francke

A keletnémet Halle városa a 17. század végétől több szempontból is fontos szerepet játszott a Kárpát-medencei művelődés történetében.¹ A kora újkor első modern egyetemének (1694) helyszíne jelentős számban vonzotta a Magyarország és főleg Erdély területéről érkező peregrinus diákokat.² Az August

* Verók Attila (Orosháza, 1975) – tanszékvezető habilitált egyetemi docens. Egyetemi tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen végezte történelem, magyar nyelv és irodalom, könyvtár (rég. könyves), ill. magyar őstörténet szakokon. PhD-fokozatát 2008-ban szerezte meg a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában a brassói szász Martin Schmeizel (1679–1747) életművének feldolgozásával. A habilitációs fokozatot 2018-ban a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájában ítélték oda számára a 17–18. századi hallei–magyar kulturális kapcsolatok történetének kutatásáért. Jelenleg az egri Eszterházy Károly Egyetemen a Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék vezetője. Kutatási területei: a Kárpát-medence, különösen Erdély művelődéstörténete a kora újkorban, az erdélyi szászok könyves műveltsége (16–18. sz.), peregrinációtörténet.

** A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatásával készült.

¹ A kapcsolódási területek leírását lásd legújabban: Verók Attila: Die hallisch-ungarischen Kulturkontakte im Spiegel der historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle (17.–18. Jahrhundert). In: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Band I.* A–O. Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearb. v. Attila Verók. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: *Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn*; 40/1–2). VII–XXX.

² A kijelentés igazolására lásd Anton Schindling, Detlef Döring, Fata Márta, Robert Offner és Szögi László tanulmányait a *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Hg. v. Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; 64) [a továbbiakban: *Peregrinatio Hungarica*] című kötetben, amely az első átfogó értékelés a Kárpát-medencei peregrinusok európai kirajzásáról és annak recepciótörténeti hatásáról.

Hermann Francke (1663–1727) által az emberi élet minden ciklusában élhető céllal alapított árvaház (a kisedővótól az öregotthonig) pedig a 16. századi reformációs törekvéseket felelevenítő, a lutheri tanokat továbbvivő és kiegészítő protestáns lelkiségi-szociális mozgalom, a hallei pietizmus szülőhelye lett.³ Francke személye a legfelsőbb fokú oktatási intézmények tanulóitól és tanítóitól a legfelsőbb képzési szinten tevékenykedő egyetemi hallgatókig és oktatókig szerves egységbe kapcsolta a pietizmus szellemiségét.⁴ Ennek a szellemiségnek pedig egyik központi kérdése volt a lelkiségi és kulturális misszió Európában⁵ és a kontinensen kívül is (Kelet-India,⁶ Észak-Amerika,⁷ Oroszország⁸). Nem véletlen tehát, hogy

³ A hallei pietizmus sajátosságait magyarul máig a következő áttekintés foglalja össze a leg-részletesebben: Wallmann, Johannes: *A pietizmus*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2000, 47–98.

⁴ Francke személyének alaposabb megismeréséhez kiváló kiindulást nyújtanak többek között a következő összefoglalások: Obst, Helmut: August Hermann Francke. Ein Porträt. In: Obst, Helmut – Raabe, Paul (Hg.): *Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale)*. Geschichte und Gegenwart. Fliegenkopf, Halle 2000. 9–58.; Obst, Helmut: *August Hermann Francke und die Franckeschen Stiftungen in Halle*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2002. (Kleine Reihe V&R; 4030). 7–54.; Zaunstöck, Holger – Müller-Bahlke, Thomas – Veltmann, Claus (Hg.): *Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2013. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 29); Müller-Bahlke, Thomas (Hg.): *Das Hallesche Waisenhaus. Die Franckeschen Stiftungen mit ihren Sehenswürdigkeiten*. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2015, 10–23., 136–137.

⁵ Raabe, Paul (Hg.): *Pietas Hallensis Universalis. Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert*. Franckesche Stiftungen, Halle 1995; Wallmann, Johannes – Sträter, Udo (Hg.): *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1998. (Hallesche Forschungen; 1). [A későbbiekben: *Halle und Osteuropa*]

⁶ Liebau, Heike (Hg.): *Geliebtes Europa – Ostindische Welt. 300 Jahre interkultureller Dialog im Spiegel der Dänisch-Halleschen Mission*. Jahresausstellung der Franckeschen Stiftungen zu Halle vom 7. Mai – 3. Oktober 2006. Franckesche Stiftungen, Halle 2006. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 16) és uő: *Die indischen Mitarbeiter der Tranquebarmission (1706–1845): Katecheten, Schulmeister, Übersetzer*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2008. (Hallesche Forschungen; 26).

⁷ Veltmann, Claus – Gröschl, Jürgen – Müller-Bahlke, Thomas (Hg.): *Freiheit, Fortschritt und Verheißung. Blickwechsel zwischen Europa und Nordamerika seit der frühen Neuzeit*. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2011. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 27); Gröschl, Jürgen: „Denn was wir da gutes hineinschreiben, das geht durch alle christlichen Gemeinden in America“ – das internationale Kommunikationsnetzwerk August Hermann Franckes. In: Zaunstöck, Holger – Müller-Bahlke, Thomas – Veltmann, Claus (Hg.): *Die Welt*

az egykori Glauchasche Anstaltennek, ma már Franckesche Stiftungennek nevezett árvaházból indultak el a világ első, szervezett protestáns missziói. A megcélzott területek között előkelő helyen szerepelt a Kárpátok ölelte Erdély is a maga befogadó szellemi közegével.⁹ Az eredeti reformáció eszméit tudatosan felújító és a legmesszebbmenőkig képviselő hallei pietizmus képviselői személyesen is eljutottak Erdélybe, különösen a szászok lakta vidékekre, de működésük hatása a magyarok körében is tetten érhető. Az ökumenikus elveket valló, leginkább mégis a lutheránusok körében ható pietizmus szellemisége jól kimutatható nyomot hagyott a 18. századi Erdélyben.

Tanulmányomban ezeket az örökségeket (személyek, iskolák, könyvek, egyházi eljárások stb.) kívánom röviden bemutatni.

A pietizmusról általában

Mielőtt azonban a konkrét Kárpát-medencei példák ismertetésébe belekezdenék, elengedhetetlennek érzem, hogy rövid, lényegi jellemzést adjak a pietizmusról és annak hallei irányzatáról.

A latin *pietas* ('kegyesség') szóból származó, a protestantizmus keretein belül a 17. század utolsó harmadában megjelenő és a 18. században virágzó vallási megújulási mozgalom, a kezdetben szitokszóként alkalmazott pietizmus igen sok vitát kiváltó jelensége volt az egyháztörténetnek. Egységes fogalmi meghatározása máig nem történt meg. Vélhetőleg azért nem, mert a pietizmusról kialakult felfogások is nagyon változatosan jelentek meg a történelemben. Nem véletlenül tette évtizedekkel ezelőtt Kurt Aland azt a kijelentést, hogy a pietizmus sohasem létezett,¹⁰ hanem csak pietizmusok voltak. A kezdetben Európában, majd a többi

verändern. August Hermann Francke. *Ein Lebenswerk um 1700*. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2013. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 29). 167–180.

⁸ Lásd az 5. jegyzetben megadott kiadványok vonatkozó fejezeteit.

⁹ Ehhez részletesen lásd pl. Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2001.; Uő: Ein radikaler Pietist in Kronstadt. Der Fall des Johann Bayer 1675–1677. In: Katona, Tünde – Haberland, Detlef (Hg.): *Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität*. Grimm Kiadó, Szeged 2014. (Acta Germanica; 14). 48–58.; Uő: A spiritualizmus és a radikális pietizmus irodalma Szebenben. Andreas Teutsch könyvei a Brukenthal-gyűjteményben. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Kossuth Kiadó, Budapest 2016, 209–213.

¹⁰ Alandnak az *Arbeiten zur Geschichte des Pietismus* (Berlin, 1943) című munkájában tett kijelentése még a nagy teológiai alapösszefoglalásba is bekerült Martin Brecht jóvoltából (vö.

kontinensen is felbukkanó pietista körök nagy szélsőségek között tevékenykedtek: némelyek elvonultak a világtól, mások éppen fokozott figyelemmel fordultak felé; egyesek kultúraellenes megnyilvánulásokat tettek, míg mások a kultúrát éltető összefogásra buzdítottak, valódi kulturális (és lelki) műhelyeket hozva létre, iskolákat kiépítve – szellemi és fizikai síkon egyaránt.

A szakírók közül többen egyetértenek abban, hogy a pietizmus – az angolszász puritanizmus mellett – a protestantizmus legjelentősebb vallási megújulási mozgalma volt a reformáció óta. A hitvitákban megmerevedett teológiai ortodoxiával szembehelyezkedő pietizmus nem korlátozódott egyetlen protestáns egyházra, hiszen mind a lutheránus, mind a református közösségekben megjelent. A személyes kegyesség és a közösségi élet új formáit alakította ki, átfogó reformokhoz vezetett a teológia és az egyházi élet területén, és mély nyomokat hagyott az általa érintett országok (európai német nyelvterületek, Németalföld, Észak- és Kelet-Európa egyes régiói, Oroszország, Kelet-India, Észak-Amerika) társadalmán és kultúráján.¹¹

A pietizmust több szempontból is meghatározta és befolyásolta, hogy párhuzamosan bontakozott ki az európai felvilágosodással (tudományos érdeklődés, szervezett oktatás, kultúraápolás stb.). Vallásos mozgalomként rokonságot mutatott a reformáció utáni, más néven a posztridentinus vagy reformkatolicizmus hasonló vallási megújulásra törekvő mozgalmával (janzenizmus,¹² kvietizmus¹³), sőt tágabb értelemben a zsidóságon belüli vallási mozgalmakkal (haszidizmus¹⁴) is.

Brecht, Martin: „Pietismus” szócikk. In: *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. 26. Berlin 1996. 606–611, itt: 606). Magyarországon Csepregi Zoltán honosította meg ezt a nézetet. Vö. pl. Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest 2000. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 36) [a későbbiekben: Csepregi: *Magyar pietizmus*]. 11.

¹¹ A Kárpát-medencei hatást elemzi pl. Verók Attila: A világot megújító kegyesség – a hallei modell. In: Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczi Vera (szerk.): *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest 2017. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok; 17). 491–499.

¹² A janzenizmus egy teológiai reformmozgalom a katolicizmuson belül, amely élesen szemben állt a jezsuitizmussal. Cornelius Otto Jansen (1585–1638) tanai nyomán bontakozott ki Németalföldön a 17. században. Jansen Szent Ágostonnak a 4. századi teológus, Pelagius hitelveit kritizáló munkáiból kiindulva az áteredő ősbűn tételét fejlesztette tovább főművében, az *Augustinusban*. Ebben kifejtette, hogy az ember eleve elrendelt az isteni kegyelemre vagy az örök bűnhődésre (predesztináció), és nem áll szabadságában jól tenni, hogy ezzel saját érdemei által elnyerje az üdvözlést. Jansen tanításának követői 1723-ban a hollandiai Utrechtben önálló

„Következésképpen ragaszkodva azonban a reformációhoz és azzal a szándékával, hogy a bevégezetlenül maradt reformációt teljessé tegye, illetve a tan reformációját kiegészítse az életfolytatás egy második reformációjával, a pietizmus a legteljesebb mértékben protestáns jelenség maradt” – írja meggyőződéssel Wallmann.¹⁵

A 18. században kiteljesedő pietizmus ambivalensen viszonyult a konfesszionalizmus korának vallási irányzataihoz: a lutheranizmus és a kálvinizmus között kialakult szakadékokat megpróbálta áthidalni, ami többé-kevésbé sikerült is neki.

janzenista egyházat hoztak létre, amely még ma is létezik (lásd pl. Zolnai Béla: *Az európai janzenizmus történetéhez*. Akadémiai, Budapest 1959).

¹³ A *kvietizmus* a keresztény spiritualizmus irányzata. Azt tanítja, hogy a tökéletesség eléréséhez a lélek passzívítására (latinul *quieta*, 'nyugalom'), az emberi erőfeszítések feladására van szükség, hogy az isteni hatást semmi se akadályozza. Kvietista elemek már korábban is léteztek a keresztény és nem keresztény vallási mozgalmakban, de magát az elnevezést rendszerint Miguel de Molinos (1628–1696) spanyol pap tanításával hozzák összefüggésbe, aki a 17. század második felében volt nagy tiszteletnek örvendő lelki vezető Rómában. A római katolikus egyház később eretneknek ítélte. A kvietizmushoz hasonló nézetek más protestáns irányzatokban (pl. a pietistáknál vagy a kvékerekénél) is léteznek. A kvietista tanítások elleni egyházi kritikában nagy szerepet kaptak a jezsuiták (lásd pl. Schütz, Christian (szerk.): *A keresztény szellemiség lexikona*. Szent István Társulat, Budapest 1993).

¹⁴ A héber *haszsidim* ('kegyes, jámbor') szóból származó *haszidizmus* (más írásmóddal *chaszidizmus*) egy vallási és tömegmozgalom, amelyet a mészégető Jiszráél ben Eliézer (1700–1760) alapított. Elsősorban azokon a vidékeken terjedt el, ahol nagy szegénység uralkodott: a mai Délkelet-Lengyelország, Ukrajna, Románia, Oroszország és Magyarország területén fejtette ki hatását. A 18. századi feudális Kelet-Európa társadalmi, gazdasági és politikai viszonyai arra készítettek a zsidókat, hogy vágyaikat egy nagy hatású vallási áramlat keretei között fejezzék ki, amely a maga nemében az utolsó jelentős mozgalom lett. A Baal-Sém Tovnak (héb. 'az isteni név tudója') is nevezett ben Eliézer érzelmes, misztikus tanításaival, csodálatos gyógyításairól szóló történeteivel gyorsan nagy hírnévre tett szert. Elutasította az askézist és a rabbinikus hagyományt, azt hirdette, hogy Isten minden létezőben jelen van. A legfontosabb értéknek a vallásos örömet, az alázatot, a jámbor hitet és a jó cselekedetek gyakorlását tekintette. Az ember szerinte ilyen módon egyesülhet Istennel, így minden, ami örömet szerez (akár az alkoholfogyasztás is), vallási rangra emelkedhet. A mozgalom az ortodox vallási rendszer elleni lázadásként indult, tagjai az érzelmességre és az értelmiségellenességre apelláltak. A tényleges haszid közösség megalapítója Dov Baer (a Nagy Prédikátor, 1710–1772) rabbi volt, aki több új elemmel egészítette ki a haszid tanítást. A haszid tanítókat (*cádíkok*, 'igazak') természetfeletti erővel, az Istennel való közvetlen érintkezés képességével felruháztak hitték. Az istentisztelet részévé vált az ének, a kiabálás, a tánc és az ivás, hogy a cádik eksztatikus állapotba kerüljön, és kapcsolatot teremtsen Istennel (lásd pl. Buber, Martin: *Haszid történetek*. Atlantisz, Budapest 1995, 2006 és Johnson, Paul: *A zsidók története*. Európa, Budapest 2001. – A 18. századi zsidó pietizmus: a Bá'al Sém Tov és a haszidok című rész).

¹⁵ Wallmann, Johannes: *A pietizmus*, 13.

A protestáns felekezetek és a római katolicizmus közötti roppant teológiai különbségeket ezzel szemben csak tovább fokozta. Ennek talán legfőbb oka a pietizmus chiliasztikus¹⁶ jövőképe lehetett, amely a pápaság Rómájának bukását jövendölte Krisztus második eljövetelekor.

A pietizmuskutatásban a 20. század első felétől kezdve fokozatosan egyre nagyobb népszerűsége tett szert – Spener (1635–1705) programadó, a pietizmust megalapozó iratának, a *Pia desideria oder Hertzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirch*-nek¹⁷ (Frankfurt am Main, 1675) kárára – a teológus Johann Arndt (1555–1621) életének és művének, a *Vier Bücher vom wahren Christentum*¹⁸ (Magdeburg, 1610) című munkának az elemzése, értelmezése. A kutatás során kiderült, hogy Arndt könyve vitathatatlanul a legtöbbet olvasott kegyességi szövegnek számított a pietizmus történetében, hiszen a Biblia után a legnagyobb példányszámban és a legtöbbször adták ki: 1740-ig 123 kiadásáról tudunk.¹⁹ Ma tehát már alaptételnek számít, hogy a lutheránus pietizmus alapjait Arndt fektette le, Spener azokat csak kiteljesítette, illetve továbbfejlesztette. Arndt másik munkáját, a *Paradisgärtlein voller christlicher Tugenden*²⁰ című imádságoskönyvet és evangéliummagyarázatot is közkedvelt olvasmányként tartják számon, de ez az írásmű nem közelítette meg a fentebb említett *Négy könyv* népszerűségét.²¹

¹⁶ A *chiliaszmus* (lat., a görög *khilíoi*, 'ezer' szóból) vagy *millenarizmus* (lat. *millennium*, 'évezred') a Jézus Krisztus ezeréves földi uralmáról szóló tanítás. E hit képviselői azt vallották, hogy Krisztus második eljövetelekor, a világ vége előtt a feltámasztott igazakkal egy ezer esztendőig fennálló, boldog földi királyságot fog alapítani. Az ezer év letelte után Isten végleg megsemmisíti a Sátánt, s ezzel együtt bekövetkezik a földi világ vége és az ún. „második feltámadás” (lásd pl. Schumacher, Heinz: *Das tausendjährige Königreich Christi auf Erden*. Paulus, Stuttgart 1964).

¹⁷ A mű címe magyar fordításban: *Kegyes kívánságok, avagy szíves felhívás az igaz evangéliumi egyház Istennek tetsző megjobbítására*.

¹⁸ A mű címének magyar fordítása: *Négy könyv az igaz kereszténységről*.

¹⁹ Jung, Martin H.: *Pietismus*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2005. (Fischer Kompakt; 16130). 6–7.

²⁰ A mű címének magyar fordítása: *Az ép keresztény erények édenkertje*.

²¹ A bekezdésben foglaltakhoz lásd részletesebben: Wallmann, Johannes: *A pietizmus*. 16–17., 21–32.; Görföl Tibor – Kránitz Mihály (szerk.): *Teológusok lexikona*. Osiris, Budapest 2002. (Osiris kézikönyvek). 31–32. és Breul, Wolfgang – Waczkat, Andreas – Schneider, Johann: „Pietismus”. In: Jaeger, Friedrich (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit*. Bd. 10. *Physiologie – Religiöses Epos*. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart–Weimar 2009, 12–21., itt: 13–14.

A pietizmus hallei válfaja

A protestáns egyházi, de főként evangélikus körökből kiinduló és ott hatást kifejtő pietista vallási irányzat legerőteljesebb, a 18. századi Európában és azon túl is a legnagyobb jelentőségre szert tett – és Magyarországon is meggyökeresedő – ága az ún. *hallei pietizmus* volt. Szellemi atyja az a lelkész, teológus, pedagógus, vállalkozó és kiváló menedzser, August Hermann Francke volt, aki több mint három évtizednyi hallei tevékenysége során végre tudta hajtani azt a jelentős áttörést, amely Spenernek korábban nem sikerült: a pietizmus maga mögött hagyta a lutheránus ortodoxiát, és a *protestáns egyházak életét évtizedekre meghatározó erővé vált*,²² továbbá, amelynek sikerült (...) *megragadni a hatalom központját több lutheránus államegyházban, miközben más, hasonló érdeklődésű reformált protestáns németek felé is kezet nyújtott*.²³

A 17. század végén (1694) alapított hallei egyetemről, valamint a Francke által 1695/98-ban létrehozott hallei árvaházból²⁴ szétsugárzó kegyességi mozgalom – az eredeti reformáció, illetve a nagy szellemi elődök, Arndt és Spener fentebb vázolt elképzeléseinek megfelelően – a vallásos élet egészének, egyúttal az ezt szolgáló egyháznak a megújítását tűzte ki célul. A keresztyén erények gyakorlására épülő, a közhaszonért tevékenykedő, cselekvő életet felfogásuk fókuszába állító hallei pietisták elsőként kezdték hirdetni a vallási türelem eszméjét is. Magatartásukra a középut keresése, a viták kerülése, a felekezeti irénikus–filippista közvetítés volt jellemző, így a külső szemlélő első benyomása nyomán várható megítéléssel szemben megmaradtak a lutheránus egyházon belül, nem váltak ki abból. Annak ellenére sem, hogy folyamatosan *kettős nyomás alatt éltek: mint protestánsokra az államhatalom korlátozó rendelkezései vonatkoztak rájuk, saját egyházuk megreformálására irányuló törekvéseik miatt pedig gyakran vallási előljáróik rosszsallásával, üldözésével is számolniuk kellett*.²⁵ Mérsékelt, visszafogott attitűdjüknek is köszönhatték, hogy a kimondottan a protestantizmuson belül kialakult felekezeti viták tompítására létrehozott – a szakirodalomban több helyütt az első modern európai univerzitásnak titulált – hallei egyetemen nagyrészt

²² Wallmann, Johannes: *A pietizmus*, 76.

²³ MacCulloch, Diarmaid: *A reformáció története*. Európa, Budapest 2011, 1016.

²⁴ Az egykori hallei árvaház jogutód intézménye a ma *Franckesche Stiftungen* (Frankei Alapítványok) nevet viselő intézményegyesítés.

²⁵ Szelestei Nagy László: „pietizmus”. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon IX. Pálffy–rénes forint*. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest 2009, 192.

a megbékélést hirdető, a vitákat kerülő magatartásukról ismert és a felekezeti különbségeket többnyire jelentéktelennek ítéelő (hallei) pietistákkal töltötték fel az oktatói gárdát. Ez a franckei pietista szellemiség többek között a Kárpát-medencéből nagy számban a Saale-parti Halléba érkező peregrinusok körében aztán gyorsan utat talált magának, és rajtuk keresztül nagymértékben befolyásolta a 18. századi európai teológiát és művelődéstörténetet.

A szegénygondozásra koncentráló, a tudás és tanulás révén a társadalmi felemelkedést hirdető hallei intézményekben és azok összekapcsolásában egy reformszellemű egyetemmel Francke egy messze a brandenburgi porosz állam határain túlra terjedő ökumenikus reformmozgalom kiindulópontját látta. *A világ megváltoztatása az ember megváltoztatása révén* – erre az alapképletre lehet redukálni a franckei pietizmus világot átfogó, utópisztikus, univerzális, tehát szükség-szerűen zátonyra futó reformprogramját. Amit azonban ennek ellenére Francke és munkatársai elértek, az így is több mint elég ahhoz, hogy a hallei pietizmus a protestáns egyház, a kegyesség és a misszió történetében, de a művelődéstörténet, a pedagógia és a szociális munka terén is maradandó értékű legyen.²⁶

Az erdélyi misszió

Francke életműve és eszmeisége az egész világra kisugárzott: a lelkészként, tanítóként, orvosként vagy akár tudósként világszerte tevékenykedő hallei pietisták kontinenseket behálózó kapcsolatrendszere – miként fentebb láttuk – Dél-Indiától Észak-Amerikán és Oroszországon keresztül egészen a Kárpát-medencéig kiterjedt. Ez utóbbi területen, tehát a történeti Magyarország egyes régióiban valódi hallei pietista központok (Pozsony, Győr, Nagyszeben stb.) alakultak ki, ahol a franckei szellemiséget adaptálták, sőt konkrét, kézzelfogható kezdeményezésekre is sor került például a lelkeségi könyvek beszerzése, olvasóköri alapítása, hallei mintájú iskolarendszer részleges kiépítése tekintetében. Halle megtermékenyítő kulturális és lelkeségi kisugárzása legalábbis az evangélikusok lakta területeken napi valósággá vált, bár olyan tartós recepciót nem tudott elérni, mint például a dél-indiai területeken.

²⁶ Ennek a kijelentésnek a részletes kifejtését korábban már elvégeztem (vö. Verók Attila: A reformáció kései felvirágzása: a hallei pietizmus (17–18. század). In: Kónya, Péter (ed.): *Rekatolizáció a uhorská spoločnosť v 17.–18. storočí*. In: *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov 2016, 283–299.

A nyugat- és északnyugat-magyarországi példákat átugorva²⁷ közvetlenül az erdélyi vonatkozású kezdeményezések ismertetésére térek. Nagyszebenben a 18. század közepén egy hallei típusú árvaház létrehozására került sor, ahol az alapító egy jó módú, hallei iskolázottságú börműves volt. Szebenben a gyermekek lakóhelyül egy majorság szolgált. A családi méretekben működő árvaháznak az erdélyi szász fővárosban is igen gyorsan éltre hívták „ellenintézményét”, a katolikus *Theresianum*ot, mely 1767-ben kezdte meg a működését a piarista Bajtay József Antal erdélyi püspök (1760–1771) alapítása nyomán.²⁸ Az alapítás indokaként az alábbi az érvek merültek fel:

„Mindennapos tapasztalatból tudjuk, hogy a katolikus gyermekek árvaságra jutva a végpusztulást nem kerülhetik el. A legtöbb itt lakó katolikus polgár szegény, eladósodott, gyermekeit tehát nyomorban hagyja hátra. A köz- és kegyes alapítványokból ezek az árvák nem részesülnek, ezért sok árva a szükség-től kényszerítve az akhatolikusok kezébe jut, és azok tévtanában nő fel.”²⁹

A nagyszebeni katolikus kezdeményezés természetesen nem volt egyedülálló, hiszen az árvák nevelését a katolizáció eszközeként a jezsuiták előszeretettel alkalmazták már korábban is.

„Ők ismerték fel a pietizmus filantrópiájában a protestánsok veszélyessé válható fegyverét, melynek hatása ellen küzdeni kell. Az ellenszert az ő példájuk követésében találták meg. Árvaházat alapítottak ott, ahol a közelben pietista intézmény már állt, hogy így egyrészt katolikus gyermekek protestáns árvaházban nevelését megakadályozzák, másrészt hogy ők nyerjék meg az akatolikus származású gyermekeket a katolikus egyháznak.” – írta 1933-ban megvédett doktori disszertációjában Gönczi Magdolna.³⁰

Szebenből ismerünk egy korábbi és egy későbbi kezdeményezést is a hallei mintájú, közösségi érdekek közvetítésére összpontosító oktatás megteremtésére. A német teológus és prédikátor tanár Christoph Nicolaus Voigt (1678–1732), miután tíz éven keresztül házitanítóként oktatta August Hermann Francke

²⁷ Ezeket már nagy vonalakban bemutattam az előző lábjegyzetben megadott helyen.

²⁸ Vö. Bajtay József Antal. In: *Magyar katolikus lexikon I. A–Bor*. Szent István Társulat, Budapest 1993, 524. Életére lásd Miskolczy István: *Bajtay J. Antal*. Élet Kiadó, Budapest 1914.

²⁹ Idézi Gönczi Magdolna: *Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest 1933, 22. és Vinczéné Menyhárt Mária: *„Jó tévők segedelmire magamat bíznom kellettük”*. Elhagyott, árva, szegény gyermekek gondozása az I. világháborúig Kőszegen. Doktori értekezés. Budapest 2010, 28.

³⁰ Gönczi Magdolna: *Az árvaházak kialakulása...*, 16–19.

gyermekait, a Szebenben székelő Andreas Teutsch királybíró és Johann Hoßmann von Rothenfels szebeni polgármester javaslata nyomán Bécsben kapta meg a szebeni tanács hivatalos felkérését, hogy Johann Baptist Habermann tudóstársával egyetemben fogadja el a katedrát a szebeni evangélikus gimnáziumban. 1712–1713-ban ennek az intézménynek a tanára, majd igazgatója lett. Mivel franckei mintára kívánta átalakítani a szebeni oktatási rendszert, ezért 1713 végén a pietizmus vádjával illették, pert folytattak ellene, végül október 30-án – Habermannel együtt – kiutasították Erdélyből, így hallei típusú oktatási kísérletének története is gyorsan véget ért.³¹

A másik szebeni kezdeményezés a neves erdélyi szász kormányzó, Samuel von Brukenthal (1721–1803) nevéhez kapcsolódik, aki maga is Halléban tanult peregrinusként 1743 és 1744 között. Franckéval ugyan már nem találkozhatott, de pietista elköteleződésű tanár- és lelkészutódaival igen, akik mély nyomot hagytak benne. Hazatérte után ő is megkísérelte Erdély földjén tartósan meggyökereztetni a franckei oktatási modellt. Hivatalai, befolyása és bárói jövedelmei ennek kiépítését lehetővé is tették számára, de a székhelyét Szebenben fenntartó erdélyi katolikus püspök erős ellenállása miatt többévnnyi működés után beszüntette az árvaház és iskola hallei szellemű tevékenységét.³²

A bemutatott iskola- és oktatástörténeti példák mellett több olyan terület van még a művelődéstörténetben, ahol jól megragadhatók a hallei–magyar kapcsola-

³¹ Az 1714-ben 111. sorszámmal iktatott vaskos peranyag ma is megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (jelzete: B 2 Acta Generalia 1714/111), és sok érdekességet elárul a pietizmusnak és követőinek korabeli általános megítéléséről. – A per pietizmus- és könyvtörténeti tanulságait elemzi Verók Attila: *Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: Der Fall Christoph Nicolaus Voigt*. In: Ducreux, Marie-Elizabeth – Svatoš, Martin (ed.): *Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2005. (L'Europe en réseaux – Vernetztes Europa; I). 129–140. Voigt életére lásd még Verók Attila: „Voigt, Christoph Nicolaus”. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon XIII. Vizkeletikódex* – Zsombori. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest 2012, 12–13.

³² Vélhetőleg pietista indíttatásra kibontakozó szabadkőműves és a közjó érdekében végzett egyéb tevékenységéről részletesebben lásd Verók, Attila: Samuel von Brukenthal: Freimaurerei mit pietistischer Note. Beobachtungen über die Loge in Halle unter der Schirmherrschaft Martin Schmeizels. In: Harsányi, Mihály (Hg.): *Germanistische Studien*. In: *Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből*. EKF Linceum Kiadó, Eger 2011. (Wissenschaftliche Beiträge der Károly-Eszterházy-Hochschule. In: Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei; 8). 49–65.

tok.³³ A peregrinációtörténet kimeríthetetlen tárházát kínálja a tudástranszfer vizsgálatának, hiszen Halle az egyik legkedveltebb protestáns egyetemnek számított a 18. században a Kárpát-medencéből érkező egyetemlátogató ifjúság körében. Közülük külön érdemes kiemelni az orvosi tanulmányokat végzők csoportját.³⁴ A Kárpát-medencei protestáns vallás- és egyháztörténet szintén rengeteg szállal kapcsolódik a Saale-parti városához.³⁵ A történeti Magyarország irodalom-³⁶ és művelődéstörténete³⁷ is számos ponton fonódik össze Halléval. A kapcsolattörténeti kutatások hosszú ideje folynak már. Ugyancsak óriási mennyiségű adat került már napvilágra a szellemi áramlatok és az azokat szállító könyvek története kapcsán is.³⁸ A legfrissebb kutatási eredmények éppen ezen a területen állnak

³³ A lehetséges kapcsolattörténeti kutatási területeket felvillantja Verók: *Die hallisch-ungarischen Kulturkontakte...* VII–XXX. (1. jegyz.)

³⁴ Offner, Robert: *Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850*. In: *Peregrinatio Hungarica*. 287–343. (2. jegyz.)

³⁵ A hallei pietizmus magyarországi elterjedéséhez lásd pl. Font Zsuzsa: *Andreas Teutsch és köre. Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői*. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, Szeged 1997. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: *Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn*; 35), 77–92. Egyháztörténeti áttekintést nyújt a kezdeti időkre vonatkozóan Fabiny, Tibor: *Kirchengeschichtliche Beziehungen zwischen Halle und Ungarn zur Zeit des Rákóczi-Aufstandes (1703–1711)*. In: *Halle und Osteuropa*. (5. jegyz.) 263–273. Alapvető forrásgyűjtemény a hallei–magyar egyházi kapcsolatokhoz a Dunántúl tekintetében: Csepregi: *Magyar pietizmus*. (10. jegyz.)

³⁶ Lásd pl. Verók Attila: *Im Dienst der Geschichtsschreibung, Literatur- und Wissenschaftsgeschichte an deutschen Universitäten. Die Rolle Martin Schmeizels in der ungarländischen historia litteraria am Anfang des 18. Jahrhunderts*. In: *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Număr special*. Schimbarea de paradigmă din istoria eclesiastică și cea laică în Transilvania secolului al XVIII-lea. Lucrările Conferinței științifice organizate la Alba Iulia, în 15–16 octombrie 2009. In: *Paradigm Change of the Ecclesiastic and Laic History of the Transylvania in the 18th Century. The Scientific Studies of the Conference Held in Alba Iulia, October 15–16, 2009*. Argonaut, Alba Iulia – Cluj-Napoca 2009, 65–76 és Font Zsuzsa: *A spiritualizmus...* 209–213. (9. jegyz.)

³⁷ Az utóbbi időben egy kényelvű kötetet szenteltem a hallei–magyarországi kapcsolatok művelődéstörténeti szempontú vizsgálatának: Verók Attila: *Régi nyomtatványok nyomában. Hungarikumok Halléből*. In: *Auf der Suche nach alten Druckwerken. Hungarica aus Halle*. Liceum Kiadó, Eger 2016.

³⁸ Lásd pl. Verók, Attila: *Tolerierte Ketzerei oder kulturelle Rezeption? Hallische Druckwerke in den Bibliotheken der Siebenbürger Sachsen im 18. Jahrhundert*. In: Dumitran, Daniel – Gudor, Botond (ed.): *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII–XXI*.

rendelkezésre hallei–magyarországi, dominánsan azonban erdélyi viszonylatban.³⁹ Az olvasástörténet a mindennapi élet mikrovilágába enged betekintést az érdeklődők számára. Itt is vannak már ígéretes vizsgálódások a hallei gyökerekre vonatkozóan.⁴⁰ A sort még lehetne folytatni, de itt megszakítom a felsorolást. A nevezett területek mindegyike önálló, tartalmas tanulmányt érdemelne. A témák tárgyalására a jelen írásmű keretei között nincs lehetőségem.

Összegzés

Zárásként megállapítható, hogy jóllehet a hallei pietizmus mára többek között a Kárpát-medencében megszűnt élő szellemi kulturális örökség lenni, és csupán a művelődéstörténeti kutatások tartják napirenden egykori meghatározó jelenlétét a területen, megnyugvással nyugtázhatjuk, hogy a kisugárzási terület középpontjában, Hallében egészen más a helyzet. Ma a Franckesche Stiftungen – alapítójának, August Hermann Franckének a szellemében – hatalmas és élő oktatási, kulturális, valamint művelődési intézményegyüttesként (*Bildungskosmos*) működik. 4000-nél is több ember tanul, dolgozik és tanít az alapítványok, illetve partnerei szociális és oktatási-tudományos intézményeiben, amelyek mind egyetlen földrajzi területen (*Gelände*) helyezkednek el, és egységes franckei szellem(iség)ben életben tartják az emberi élet minden ciklusára kiterjedő szociális odafigyelés és óvó gondoskodás rendszerét a bölcsődétől kezdve egészen az öregotthonig. A pietizmus és a felvilágosodás történetének vizsgálatára szakosodott, kiváló infrastruktúrával és dokumentumállománnyal rendelkező kutatóközpontok pedig nagy számban vonzzák a kutatókat a világ minden tájáról.

Ennek ismeretében ma már biztosan állíthatjuk, hogy a közérdeket, a közjót, a közboldogságot az első helyre tevő, az egyéni érdekeket pedig tudatosan visszaszorító hallei pietizmus szellemisége, követői (kvázi misszionáriusai) és intézményei a 18. század első felében megjelentek a Kárpát-medencében is, és még színebbé tették azt a szellemi kulturális örökségi hagyományegyüttest, amelynek

Lucrările Conferinței științifice internaționale organizate la Alba Iulia, 14–15 octombrie 2011. Editura Mega, Alba Iulia 2011 [2012!]. (Annales Universitatis Apulensis, Series Historica; 15/II). 113–129.

³⁹ Lásd az utolsó lábjegyzetben megnevezett adattár anyagát.

⁴⁰ Lásd Verók Attila: *Gemeinsam lesende Gruppen bei den Siebenbürger Sachsen* (16.–17. Jh.). Anmerkungen zu einer neuen Forschungsrichtung in der Buchgeschichte. In: *Knjha 2014. Zborník o problémach dejínach knjižnej kulture. Výskum dejín knjižnej kulture na Slovensku a v stredoeurópskom priestore*. Slovenská Národná Knihnica, Martin 2014, 115–124.

aktív kutatása a legrágabb értelemben vett művelődéstörténet művelőinek feladata. A hallei pietizmus mai örökösei pedig méltó módon őrzik és a nagyvilág, benne a tudományos világ számára invenciózus eszközökkel közvetítik ezt az örökséget, azaz a 18. század legelején megindult hallei missziókat máig életben tartják.

A Kárpát-medence szempontjából különösen fontos, hogy a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményei (portrék,⁴¹ térképek és látképek,⁴² levéltári dokumentumok,⁴³ régi nyomtatványok⁴⁴) az egyetlenek a világon, ahol az utóbbi évtizedekben a teljesség igényével lezajlott és befejeződött a magyar vonatkozású dokumentumok (hungarikumok) feltárása és publikálása. A sok ezer tételes primer anyag az érdeklődő kutatók elemző, újabb összefüggéseket feltáró munkájára vár, amely még részletesebben fogja majd adatolni a sokféle területen kitapintható kora újkori Kárpát-medencei – és kiemelten az erdélyi – franckei indíttatású missziók egykori megvalósulását.

⁴¹ *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok, bearb. v. Attila Verók und György Rózsa. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien; 7).

⁴² *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearb. v. László Pászti und Attila Verók. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 22).

⁴³ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearb. v. Zoltán Csepregi. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn; 39/1–2).

⁴⁴ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Band I–II. A–O, P–Z.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearb. v. Attila Verók. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn; 40/1–2).

Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban

A Nagysajói Káptalan kialakulása

A reformáció következtében felszámolódott ózdi és dobokai katolikus főesperesség településeinek gyülekezeteiből jött létre a nagysajói és a tekei káptalan. Reformáció korabeli történetéről nem sokat tudunk, de valószínűsíthető, hogy a két káptalan gyülekezeteinek áttérése Beszterce reformációja után történt meg. Az egyháztörténeti hagyomány szerint Beszterce az 1520-as évek második felében fogadta el a reformációt, és vezették be a német nyelvű istentiszteletet.¹ Az egyháztörténeti hagyomány állításával szemben a tényleges változások kora a 30-as években következett be. 1539-ben királyi rendeletben tiltották meg a város lakosainak a dominikánus szerzetesek háborgatását, majd néhány évvel később, 1543-ban a város előjárósága véglegesen a reformáció mellett döntött.² Brenner Márton besenyői pap 1536-ban Pomarius Christian besztercei jegyzőhöz intézett levelében rokonszenvét mutatta ki a lutheri tanok iránt, ami jelzi, hogy 30-as években a reformáció már a Beszterce környéki településekre is eljutott.³ Ezt erősíti meg a Beszterce környéki papság nevében Kolozsvári Péter törpényi plébános 1547-ben a gyulafehérvéri káptalanhoz benyújtott tiltakozása, amiben kifejtette, hogy ők nem hittagadók, hanem a tiszta evangélium hirdetői.⁴

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974) a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (KPTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a KPTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmegye) végzett lelkipásztori szolgálatot, ezt követően pedig a KPTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete, illetve teológiatörténet.

Az itt közölt tanulmány az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

¹ N. N. A nagysajói egyházmegye története. In: *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára*, 1889. Kolozsvár 1888, 23.

² N. N.: Beszterce. In: *Városok lapja. Várospolitikai hetilap*, 1941. szeptember 15, 218.

³ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. I. kötet. Budapest 1904, 43.

⁴ Thuri Etele: Öt év a magyar reformáció történetéből. In: *Protestáns Szemle* 22 (1910), 266.
Pokoly József: i. m. 44.

1548-ban, Michael Fleischer halála után a kolozsvári reformátort, Heltai Gáspárt hívták meg lelkésznek azzal a céllal, hogy a reformációt teljességre vigye. A meghívást Heltai visszautasította arra hivatkozva, hogy eltávozása veszélybe sodorná a kolozsvári reformációt.⁵ Néhány évvel később Dávid Ferenc 1551–1552 között iskolaigazgatóként tartózkodott Besztercén, de arról nincs tudomásunk, hogy reformátori tevékenységet folytatott volna, ugyanis a besztercei gimnázium 1711-ben összeállított albumában olvasható bejegyzés alapján Dávid Ferencet a pápistaság alatti utolsó iskolaigazgatóként nevezi meg.⁶

I. Ferdinánd 1553-ban Bornemisza Pált nevezte ki erdélyi püspöknek azzal a feladattal, hogy újjászervezze a katolikus egyházat. A püspök 1554-ben a zsinati meghívólevélben a reformáció követőit becsmérően hitszegőknek nevezte, amire a Beszterce vidéki protestánsok válaszlevelet írtak. Elismerték ugyan a püspöki joghatóságot, de ugyanakkor egyértelművé tették azt is, hogy néhány dogmatikai kérdésben nem fogadják el a püspök álláspontját.⁷

Beszterce reformációja a környékbeli településekre is kihatott. A középkori egyházszervezet felbomlása után, 1565 körül alakult ki a reformáció egyházainak szervezete. A középkori katolikus ózdi és dobokai főesperesség területén két szász lutheránus többségű káptalan alakult: a tekei és a nagysajói. Megalakulásuk pontos időpontja nem ismert, de úgy tűnik, mindkettő 1565 után alakult meg, szemben a besztercei lutheránus káptalannal, amelyik 1554-ben jött létre. Míg a teljes egészében szász lutheránus besztercei káptalan a szász szuperintendenciához tartozott, és 1560-ban egyesült a Beszterceszék területén lévő királyi káptalannal, ezzel megkettőzve a káptalan gyülekezeteinek számát, addig a két szász lutheránus többségű újonnan létrejövő egyházi közigazgatási egység (a sajói és tekei káptalan) a református püspök fennhatósága alá tagolódott be. Ennek okát máig sem sikerült pontosan tisztázni. Az egyháztörténet-írás csupán feltételezi, hogy az újonnan létrejövő két káptalan a világi közigazgatási és talán etnikai összetételt vette figyelembe, vagyis a vármegyei határokat is szem előtt tartották a káptalanok megalakulásánál. Zoványi Jenő feltételezi azt is, hogy a két egyházi közigazgatási egység református fennhatóság alá rendelésében jelentős szerep

⁵ Szegedi Edit: A reformáció Kolozsváron. In: *Keresztény Magvető* (2007/1), 40. Sebesi Pál: Adatok Dávid Ferenc életrajzához. In: *Keresztény Magvető* (1972/2–3), 140.

⁶ Sebesi Pál: i. m. 140.; Balázs Mihály: Dávid Ferenc életútja. In: *Keresztény Magvető* (2008/2), 178.

⁷ Pokoly József: i. m. 82.

jutott annak, hogy a sajói káptalan területén számottevő magyar református közösség élt.⁸

Ezt a feltételezést egészíti ki az a tény, hogy a reformáció egyházainak szétválása idején az egyházkerületek határainak megállapításakor nem a konfesszionális határokat vették figyelembe, hanem etnikai és a politikai határokat. Így kerültek a magyar egyház joghatósága alá Erdély magyar vármegyéi függetlenül az egyes települések konfesszionális jellegétől. Ennek eredménye az, hogy az 1550 után egyre erősödő, majd a 60-as években tényeleghesen is megalakuló református egyház jurisdictioja nemcsak a református közösségekre terjedt ki, hanem a vármegyék területén lévő lutheránus, sőt mi több az unitárius közösségekre is. Ugyanezen elv alapján a Szász Universitas területén létrejövő lutheránus szuperintendencia nem kizárólagosan csak az evangélikusok felett gyakorolta a joghatóságot, hanem a Szász Universitas területén lévő magyar református közösségek felett is. Így került a szász püspök fennhatósága alá a Szászváros környéki négy magyar református gyülekezet Szászvárosi Surrogatia néven.⁹

Az 1565 után létrejövő nagysajói és tekei káptalannak 1615-ig biztosan közös esperese volt. 1615-ben, amikor Bethlen Gábor megerősítette az Alesius Dénes püspök által kiadott, a mindenkori dékán vizitációs jogát tartalmazó felhatalmazást, az oklevélben megemlítették a tekei dékán Rufinus Mátyás vajolai lelkész nevét, Lips György tekei lelkészt mint a két káptalan közös esperesét, valamint Verner Gáspár sajói szász lelkész nevét is. Ugyanennek a Bethlen-féle megerősítésnek van egy másik igen érdekes adata is: a szász lelkészek, Rufinus, Lips és Verner csak a két káptalan szász lelkészeit képviselte, a nagysajói káptalan magyar református gyülekezeteit nem.¹⁰

A két káptalan közös egyházigazgatásának megszűnéséről semmiféle adat nem maradt fenn, de azt már biztosan állíthatjuk, hogy a tekei és a sajói káptalannak 1624-ben már önálló, egyházmegyei ranggal rendelkeztek. 1624-ben a nagyenyedi zsinatnak a tekei és sajói káptalannal kapcsolatos határozata több szempontból is nélkülözhetetlen adattal egészíti ki a két káptalan korai történetét. A zsinaton került napirendre, hogy a nem sokkal korábban a két káptalan

⁸ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyházi szervezetek a 16. században. In: *Keresztény Magvető* (1944/4), 180.

⁹ Zayzon János (szerk.): *Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület számára*, 1889. Kolozsvár 1888, 23.

¹⁰ Musnai László: *Teke monográfiája*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 4. A Kolozsvári Református Teológiai Akadémia Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványosorozata. Kolozsvár 1999, 55–56.

területén (a jegyzőkönyv külön beszél a sajói és tekei szász atyafiakról) folytatott generális vizitáción súlyos hiányosságokat tapasztaltak. „Lankadással” vádolták a lelkészeket, akik a református egyház előírásával ellentétben csupán vasárnap délelőtt prédikáltak. A zsinat határozatban mondta ki, hogy vasárnaponként kétszer kell istentiszteletet tartani (délelőtt és délután), a délutáni istentiszteletet követően pedig tartsanak katekizációt. Hétfőn és kedden könyörgéses (*preces*) istentiszteletet kell tartani, szerdán és pénteken viszont igemagyarázatot. A másik hiányosság az esperesi vizitációk elhanyagolása volt. A zsinati jegyzőkönyvből úgy tűnik, sem a tekei, sem a sajói káptalanban korábban nem volt egyházmegyei vizitáció, ezért kötelezték a két dékánt arra, hogy évente látogassák meg a gyülekezeteket.¹¹ A zsinati határozat szövegére alapozva minden kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy a két káptalan 1624-ben már külön egyházi közigazgatási egységbe különül el. Vezetőikről (dékán) ekkor nem esett szó, de minden bizonnyal (főként az 1615. évi oklevélre alapozva) az esperesi cím helyett a dékáni címet használták. A zsinati határozat másik érdekessége, hogy mindkét káptalant szász káptalannak nevezi annak ellenére is, hogy a sajói káptalan területén számottevő református gyülekezet is volt. Ez viszont még nem jelenti azt, hogy a sajói káptalan magyar református gyülekezetei valamelyik szomszédos református esperesség fennhatósága alatt lettek volna. A fenti adatokat

¹¹ „A szász kapitulumokról. Mivel a két kapitulumbeli sajói és tekei szász atyáinkiai ekkédiglen a szent ministeriumban majd remissiorban voltak, hogy sem mint kívántatott volna, amint püspök uramnak mostani köztök való visitatiojában igen nyilván kitetszett, mert csak vasárnap reggel predikállottanak, egész hetedszaka többször nem. Communi consensu végeztük, hogy ennekutána ők is aszerint administráljanak az eklézsiában, mint mi, úgy hogy vasárnap kétszer predikáljanak, délyest concio után katechizáljanak, hétfőn, kedden precest instituáljanak, szeredán, pénteken viszont predikáljanak. Ha mikor pedig hetedszaka innepek esnek, a hétközi prédikációnak valamelyikét arra róhatják, azokon kívül való napokon ismét könyörögjenek, alioquin az eklézsiának censuráját nem subterfugiálhatják. [...]”

Szász kapitulumok visitáljanak. Ennek előtte való időkben s mostan is, mivel e két szász Kapitulumokban visitatio doctrinæ et morum nem volt, nem kicsiny fogyatkozásokkal a Kapitulumoknak, amint ökegyelme püspök uram visitationak idején a sok fogyatkozásokból observálta, amelyet ökegyelme proponálván a Generalisnak, tetszett unanimi consensu a szent Széknek, hogy ennek utána a két Kapitulumok, mint szintén a több diöcesisek, annuatim visitatitot instituáljanak oppidatim.” *Erdélyi református zsinatok iratai I. 1591–1714.* Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd, Sipos Gábor. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok, 1/1.* A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása, Kolozsvár 2016, 60–61.

összegezve megállapítható, hogy a két káptalan szétválása valamikor 1615 és 1624 között következett be, és talán az sem elképzelhetetlen, hogy a generális vizitációt vezető Keserői Dajka János püspök rendelte el. A fenti adatok mellett a különállás elnyerésének meghatározásában van még egy további forrásunk is. 1621-ből fennmaradt a sajói káptalanból egy német nyelvű vagyonösszeírás *Consignatio inventariorum seu bonorum cuiusque ecclesiae parochiae scholaequae in capitulo Nagysajoiensis* címmel.¹² Ennek alapján a két káptalan szétválása valamikor 1615 és 1621 között kezdődött el, vagy történt meg.

A nagysajói káptalan gyülekezeteinek 16. századi számáról nem tudunk semmit, a 17. század eleji állapotokat viszont rögzíti a már említett vagyonösszeírás, amelyet 1621–1622 között Törpényi Ábel Gáspár dékán jegyeztetett le. A következő gyülekezetek vagyontárgyait, mesteri és lelkészi fizetéseit írták fel: Sajómagyarós, Alsóbalázsfalva, Kisbudak (Alsóbudak), Simontelke, Nagysajó, Felsőbalázsfalva, Várhely, Galac, Árokajla, Aranyosmóric, Szentmáthé, Szászfűfalu, Szászszenjakab, Bödön (Buda), Kentelke, Szászceggő, Kerlés, későbbi kézírással Szászfűjös.¹³ Az összeírás szerint tehát 1621–1622 körül 18 gyülekezet alkotta a káptalant. A 18. századi vizitációs jegyzőkönyvben a következő gyülekezeteket vizitálták (csak azokat a gyülekezeteket soroljuk fel, amelyek hiányoznak az előbbi összeírásból): Sófalva és a nagysajói református gyülekezet.¹⁴ Simontelkét és Bödönt 1621–22-ben még vizitálták, azonban a 17. század második felében a gyülekezetek elpusztultak, így a 18. századi jegyzőkönyv nem is tett említést róluk.

A Nagysajói Káptalan etnikai összetétele

A 17. század elején a káptalan gyülekezeteinek többsége szász lutheránus volt, viszont a 17. században bekövetkező politikai katasztrófák következtében (1599–1602, 1658–1662, ill. 1703–1711) a falvak lakossága megcsappant, vagy kipusztult, az újratelepítés következtében az elpusztult szász és magyar lakosság helyére többnyire románokat költöztettek. Néhány településről a szászok telje-

¹² N. N.: *A nagy-sajói egyházmegye története*, 32. (A kézirat helye ma nem ismert.)

¹³ Uo. 32.

¹⁴ *A nagysajói káptalan egyházközségeinek történeti katasztere, 1745–1814*. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Kolumbán Vilmos József. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok*, 5. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtrőlevéltárának kiadványsorozata. Kolozsvár 2007. (A továbbiakban: NKETK).

sen kipusztultak, helyüket magyar református közösségek vették át. Ilyen gyülekezet: Szászújös (újabb neve: Újös), Szászcegő (újabb neve: Cegőtelke), Százmáthé (újabb neve: Szentmáté), Kentelke, amelyiknek a 16. században szász–magyar vegyes lakossága volt, a szász gyülekezet 1715-ben megszűnt.

A 18. században a káptalan gyülekezeteinek fele szász lutheránus volt: Aranyosmóric, Árokalja, Felsőbalázsfalva, Felsőszászújfalú, Kerlés, Nagysajó, Óvárhely, Sajómagyarós és Szásszentjakab. A felsorolt falvak közül csupán Felsőbalázsfalván és Szászújfaluban csappant meg a szász lakosság száma olyannyira, hogy mindkét gyülekezet a 19. század első évtizedében a megszűnés szélére sodródott. Felsőbalázsfalván az 1790–1796 között csupán egyetlen evangélikus család volt a faluban, akit utasítottak, hogy segítsen a lelkésznek a ruínák építésében.¹⁵ 1807 és 1814 között három lutheránus család volt, lelkészüket Wellman István időskorára megvakult. Cserényi István helyi földesúr 1810-ben bejelentette a vizitációnak, hogy az idős lelkész halála után a felsőbalázsfalvi egyházközséget összekapcsolja Alsóbalázsfalvával.¹⁶ Szászújfaluban 1813-ban jegyezték fel, hogy a faluban 5 evangélikus család van, a lelkészt itt is, mint Felsőbalázsfalván a főnemes Mikó Károly tartotta el, aki már 1813-ban követelte, hogy Hendel Márton lelkészt magaviselete miatt távolítsák el a faluból.¹⁷ 1814-ben az öt szász evangélikus családból csak négy maradt (név szerint is felsorolták őket), de a nevek alapján úgy tűnik, a négy családból egy magyar volt, Baranyai Péter egyházfi.¹⁸

A többi lutheránus egyházközség esetében a lakosság számával kapcsolatban a vizitációs jegyzőkönyvben nem jegyezték le semmit. Benkő József viszont az 1766-os adatokra alapozva írja, hogy a saját káptalanban mindössze 157 lutheránus férfi és nő volt.¹⁹ Amennyiben Benkő József adata megbízható, úgy megállapítható, hogy a lutheránus egyházközségek átlagos lélekszáma messze elmaradt a szomszédos egyházmegyék gyülekezeteinek átlagos lélekszámától. A szomszédos egyházmegyék gyülekezeteinek lélekszáma átlagosan 100–150 körül alakult, ezzel szemben a nagysajói gyülekezetek átlagos lélekszáma mindössze 17–18 volt.

¹⁵ NKETK 97–98.

¹⁶ „Felelete Cserényi Ferentz úrnak: a f[első]balázsfalvi ekklezsia deficiált, papot nem tarthat. A pap erőtlen vénember, ha meghal, szándékozom azon ekklezsiát AlsóBalázsfalvához adatni. Ez is kicsiny lévén, a kettő térszen egy középszerű papságot.” NKETK 100.

¹⁷ NKETK 114–115.

¹⁸ Uo. 116.

¹⁹ Benkő József: *Erdély*. Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót 2014, 483.

Hasonló adatokat találunk a Szolnok-Doboka vármegye monográfiájában is. Így például az 1621. évi összeírásban szereplő, az eredetileg magyar Bödönnek (a magyar lakosság a 13. századi tatárdúláskor pusztult el, helyükre szászok költöztek) a 17. század elején lutheránus temploma, iskolája is volt, de a pusztítások következtében a falu lakossága megtizedelődött, majd az 1662-es betörés alkalmával fogságra vitték, a helyben maradtakat pedig asszimilálta a beköltöző román lakosság.²⁰ Ennek következtében a szász közösség a 18. századra teljes egészében megszűnt. Árokajja eredetileg szintén magyar település volt, de a 13. századi tatárbetörés következtében a magyarok kihaltak, helyükre szászok költöztek. 1603-ban szász és magyar lakosságát ismét elpusztították, a konszolidáció után románok is költöztek a faluba. Összlakossága a következőképpen alakult: 1600-ban 46 jobbágy család volt, 1603-ban a teljes falut elpusztították, csupán 3 lakóház maradt épen, 1700-ban 24 jobbágyot és 4 szegényt írtak össze, 1750-re viszont lakossága megerősödött: 69 jobbágy, 13 zsellér, 12 kóborló és 4 cigány.²¹ A 17. század elején szász–magyar lakosságú Kentelkén 1602-ben minden ház epusztult, egyetlen lakója sem maradt (1600-ban 55 jobbágy család lakott a faluban). Az újraterlepités itt is nehezen ment, 1700-ban 33 jobbágy volt, és csupán 1750-ben sikerült elérni a másfél évszázaddal korábbi lakosság számát, de ekkor már a többség román volt.²² A szász Kerlésnek Kentelkéhez hasonló sorsa volt. 1600-ban 35 jobbágy családból 1602-ben egy sem maradt, minden házat felégettek, 1721-ben 5 jobbágy, 12 zsellér, 7 kóborló, 4 özvegy és 5 udvari cseléd lakott a faluban. Az újraterlepités után itt is románok kerültek többségbe.²³ Aranyosmóricson 1700-ban 14 jobbágy volt, 1750-ben 18 jobbágy és 15 zsellér.²⁴ Sajómagyaróson 1560-ban 33 jobbágy és 9 nemes lakott, 1603-ban 9 jobbágy és 2 nemes, 1750-ben összesen 44 család.²⁵ Szászszenjakabon 1600-ban 57 jobbágy család lakott, ebből 1603-ra 14 lélek maradt, 1750-ben lakói száma még mindig nem érte el az 1600. évi számot.²⁶ Szászújfaluban 1650-ben 98 jobbágy volt, 1750-ben 16 jobbágy, 37 házaspár és 28 szegény zsellér, illetve 14 kóborló.²⁷

²⁰ Bödönben 1650-ben 18 jobbágy lakott a faluban, 1700-ban 17 jobbágy és 3 szegény, 1750-ben 45 zsellér család. Kádár József (szerk.): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája. I–VII. kötet.* Budapest 1900–1901. II. Kötet. 270–275. (A továbbiakban: SZDVM).

²¹ SZDVM II. 62–68.

²² SZDVM IV. 303–311.

²³ SZDVM IV. 311–327.

²⁴ SZDVM VI. 197–208.

²⁵ SZDVM VI. 23–31.

²⁶ SZDVM VI. 352–357.

²⁷ SZDVM VII. 42–48.

A fenti adatokból nem lehet megállapítani a felekezeti hovatartozást, de annyit biztosan állíthatunk, hogy a fent említett falvak lakosságának jelentős része (néhány esetben túlnyomó többsége) a 18. század második felében román volt. Erre utalnak a vizitációs jegyzőkönyvben és a Szolnok-Doboka vármegye településenkénti leírásában olvasható dülők nevei is, amelyek a 18. században már egyértelműen román többségről tanúskodnak.²⁸

A 17–18. században magyar református gyülekezetek a következők voltak: Alsóbalázsfalva, Alsóbudak, Cegőtelke (korábban szász volt), Galacfalva, Kentelke, nagysajói református gyülekezet, Sófalva, Szentmáté és Újös (utóbbi kettő eredetileg szász volt). A 17. századi Basta, Mihály rémuralma és II. Rákóczi meggondolatlan politikájának következményeként Erdélyre zúduló török-tatár csapatok a magyar közösségek számára is katasztrofális következményekkel jártak. A visszatelepítés során az elpusztult magyar lakosságot többnyire román betelepítéssel pótolták. A betelepítésnek és a román közösségek nagyobb szaporodási hajlandóságnak eredményeként a 18. században a román közösségek megerősödtek, templomot építettek. Ott, ahol a számuk meghaladta a magyar vagy akár szász közösség számát, egy idő után a dülők nevei románul jelennek meg az okiratokban, vizitációs jegyzőkönyvekben.²⁹

²⁸ Példaképpen Ároklján míg 1621-ben kizárólag német dülőnevek vannak, addig 1769-ben Pogyeréj, Felső Láb, Kis Kút, Kis-Láb, Kenderföldek, Nagy Rét, Válye Akasztóilor és Szereczel erdők, 1777-ben Szerbecsunye, Válye luj Gubus, Ariny, Vadu Maptylor, Szubt Hinszu, Tefeturi, Ripty, Bezárt Sziget, Hajtás, Unga Móri, Retyita Rosie, Gregyinele Szaszilor, és 1864-ben erdők: Coasta lui Goreu, Coasta Coleserasiului, Stirzerisiu, La Pula Dracului, Poiana lui Inelu, Pojenitza Tomei, Pojana Sabadusiului, Lazu Gachi, Cetatea srb. SZDVM II. 67.

²⁹ Hasonló folyamat figyelhető meg a szomszédos széki és dési egyházmegye területén is. Ld. Kolumbán Vilmos József: Egyházi struktúrák és szórányosodás a Dési Református Egyházmegyében. In: Kupa László (szerk.): *Etnikai leplellő Közép-Európában – kiadványsorozatok tükrében. Tanulmányok*. Pécsi Tudományegyetem kiadása. Pécs 2013, 109–119. Ill. Kolumbán Vilmos József: Dési Református Egyházmegye a 17–18. században. In: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem*. Debrecen 2015, 42–55.

1601 és 1717 között Szamosújvár, Dés, Beszterce környéke, valamint a Mezőség településrendszere többször is elpusztult, magyar lakosságát lemészárolták vagy fogságra hurcolták. Példaképpen a szamosújvári uradalom 1603. évi összeírásának eredményét idézzük: 47 magyar és szász faluban 381, 52 román faluban 321 jobbágy maradt, holott 1553-ban a magyar falvakban a jobbágycsaládok száma 30 és 100 között alakult. A 17. század elején a mezőségi magyar falvak vesztesége 70–80% volt. Szolnok-Doboka területén a bő egy évszázad alatt 96 magyar faluból 76 lett román többségűvé. Ld. bővebben: Makkai László: *Szolnok-Doboka megye magyarsága*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 1943. Makkai László: Észak-Erdély nemzetiségi viszonyainak kialakulása. In: *Hitel* VII. (1942/4), 225–242. Makkai László: Szolnok-Doboka

A nagysajói káptalan magyar református közösségei közül Alsóbudak, Galacfalva és Kentelke küszködött az elnéptelenedéssel. Alsóbudakról 1792-ben Hegyi András lelkész Szászcegyőbe ment lelkésznek. A gyülekezet kis létszáma miatt 1798-ig nem lehetett betölteni a lelkészi állást, 1801-ben ismét üres volt, sőt a parókiát az ahhoz tartozó földekkel együtt 1799-ben egy román zsellérnek, Babals Josipnak bérbe adták évi hat vonás forintért.³⁰

Galac Alsóbudakhoz hasonlóan szintén a megszűnés szélére sodródott a 18. században. A valamikor erős magyar közösség a 18. századra elapadt, a református gyülekezetet az uradalmi cigányokkal lehetett fenntartani, úgy, hogy a templomépítést és a lelkészi állás fenntartásának jelentős részét a főnemesi család biztosította.³¹

Kentelkén a templom a gyülekezet kicsinysége miatt 1794-ben összeomlott (már 1785-ben romos állapotban volt, 1794-ben a templom még használható faanyagából a mesteri telekre házat építettek), a helyi főnemes, Bethlen János ígéretet tett egy új imaház (oratórium) építésére, az istentiszteletet a parókián tartották. A gyülekezet lélekszáma rendkívül alacsony volt, 1814-ben mindössze 4 pár református lakott a faluban.³² Az elrománosodás már a 17. században bekövetkezett. 1603-ban egyetlen lélek sem lakta a falut, 1684-ben dülőnevei teljes egészében románok. 1600-ban 55 jobbágy család lakta a települést (magyarok és szászok), 1603-ban elpusztult, eredeti lakosságát csupán 1750-ben érte el, ekkor 56 jobbágy, 29 zsellér, 15 kóborló és 7 özvegy lakta a települést.³³

1813-ban a református népes sófalvi gyülekezetből jegyezték le: *ezen szép számú magyar eklézsiában alig vagyon két ember, ki magyarul csak megfelelően is beszélhessen, a többek oláhul, lehet tartani attól, hogy utoljára oláh nyelven kelletik közöttük hirdetni az evangéliomot.*³⁴ Erős magyar közösségként lejegyzett településen a feljegyzések szerint erős asszimilációs nyomás volt. A vizitáció a ténymegállapítás után felszólította a lelkészt és mestert, hogy az iskolai oktatást ne

megye magyarságának pusztulása a XVII. század elején. Minerva Irodalmi és nyomdai műintézet, Kolozsvár 1942.

³⁰ NKETK 25–26.

³¹ Uo. 118–135. Ill. Kolumbán Vilmos: Magyar–román–szász migráció a Nagysajói Káptalan területén. In: Kupa László (szerk.): *Vándorló kisebbségek. Etnikai migrációs folyamatok Közép-Európában történeti és jelenkori metszetben. Tanulmányok.* A kötet a PTE és a Bookmaster Kft. közös kiadása, Pécs 2010, 80–90.

³² NKETK 144.

³³ SZDVM IV. 303–311.

³⁴ NKETK 256.

hanyagolják el, a lelkészt pedig arra utasították, hogy *a sacramentumi készülétekre oláh nyelven is tanítsa az ifjakat, mivel hogy a maguk született nyelveken jól meg nem érthetik.*³⁵ Az erőfeszítésnek köszönhetően a sófalvi gyülekezet ma is erős közösség.

A konfessziók együttélése

A 17. század elején a káptalan településeinek túlnyomó többsége etnikailag és ennek következtében konfesszionálisan egységes képet mutatott. A 17. században bekövetkező demográfiai katasztrófák viszont alaposan megváltoztatták az települések etnikai összetételét, de érdekes módon a települések konfesszionális jellege többnyire megmaradt még akkor is, ha akár a református, akár a lutheránus gyülekezet 1-2 családból állt. Az 1745 és 1814 közötti időszakra fennmaradt vizitációs jegyzőkönyv (a korábbi vizitációs jegyzőkönyvek elpusztultak) az erdélyi vizitációs jegyzőkönyvezési szokásoktól eltérően semmiféle adatot nem közöl a leányegyházközsegekről. Más forrásból viszont tudjuk, hogy a 17. század végére több településen a korábban szinte kizárólagosan szász és magyar, ennek megfelelően lutheránus vagy református lakosság mellett megjelentek más felekezetek is. Kentelkén 1715-ben (a falu többsége ekkor már román volt) a Bethlen grófok a lutheránus lelkész helyett (a szászok kihaltak, ill. elköltöztek) református lelkészt hozattak, és református templomot építettek. A lelkész feladatához tartozott a szász lutheránus többségű Ároklján és Kerlésen lakó reformátusok gondozása is.³⁶ Szentmátéhoz (eredetileg szász településről a 17. században pusztultak ki a szászok, magyar lakosságát Darlac környékéről telepítették) tartozott az aranyosmórici és a szászújfalusi református szórvány.³⁷ Sajómagyaroson szintén a 17. században változott meg a település etnikai összetétele, a visszarendeződés után református magyarok is kerültek a faluba, akik a szászokkal közösen tartották fenn az iskolát.³⁸ Szászszentjakabon 1807-ben 39 református élt, lelkigondozásukat a szászcegyői református lelkész látta el.³⁹

³⁵ NKETK 256.

³⁶ SZDVM IV. 308.

³⁷ SZDVM VI. 148. 150.

³⁸ SZDVM VI. 28.

³⁹ SZDVM VI. 356.

Szász lutheránusok autonómiája a református zsinatokon

A tekei és sajói szász lutheránusok református többségtől eltérő autonómiájukat Alesius Dénes püspök 1577-ben kiállított kiváltságlevele szavatolta, amelyet később Erdély fejedelmei is megerősítettek.⁴⁰

A két káptalan élén dékán állt, akik valószínűleg a szász lutheránus egyházi sajátosság miatt használták a dékán megnevezést az esperes helyett, illetve ugyanezen megfontolásból a káptalant (kapitulum) az egyházmegye (tractus) helyett. A református szokásoktól eltérő megnevezés semmiféle megkülönböztetést nem jelentett, a két dékán ugyanazokat a jogköröket töltötte be a zsinaton, mint a református esperesek. Hivatalból szavazati joggal rendelkező tagjai voltak a zsinatnak, és a két káptalanban felmerülő ügyekben a református zsinat hozott határozatot. Az első ilyen jellegű zsinati határozat a már ismertetett 1624. évi nagyenyedi zsinaton született meg, amikor a zsinat a korábbi generális vizitáción tapasztalt hiányosságokat tárta fel. A határozat értelmében a két káptalant utasították, hogy az istentiszteleti időpontokat illetően alkalmazkodjanak az országos egyház rendtartásához, illetve a szász káptalanokba is be kell vezetni az évenkénti esperesi vizitációt.⁴¹ 1711-ben az országos zsinat elé került a nagysajói káptalan kérése, amiben kérték, hogy a jogtalanul elfoglalt egyházi földeket adják vissza, vagy fizessenek érte.⁴²

Az református–lutheránus együttélésnek egyik legérdekesebb része a lelkészszentelés volt. A református hagyományokhoz híven az országos zsinaton vették be az ügynevezett nagypapi vizsgát. A vizsgán a református jelöltekkel együtt vizsgáztak a lutheránus lelkészjelöltek is a bibliai nyelvekből és hitvallásismeretből. Tudjuk, hogy a reformátusok a II. Helvét Hitvallás cikkelyei alapján „bizonyították” felkészültségüket, de arról nem maradt feljegyzés, hogy a lutheránusoktól a hitvallásvizsgát melyik hitvallás alapján vették be. A zsinati jegyzőkönyvekből viszont úgy tűnik, a lutheránusoktól is a református hitvallásismeretet kérték, ugyanis a zsinati jegyzőkönyvekben sehol nem fordul elő az, hogy az Ágostai Hitvallást mint vizsgaanyagot használták volna.

Ugyancsak a privilégiumnak volt köszönhető az, hogy a káptalan a református egyházmegyéktől eltérően működött. A sajói káptalanban a dékáni tisztséget 1785-ig mindig a szászok töltötték be, de az egyházmegye (káptalan) főjegyzője és az egyházmegye gondnoka református volt. Utóbbit a Főkonzisztórium ne-

⁴⁰ A kiváltságlevél ismertetését lásd: Zayzon János: *i. m.* 25–31.

⁴¹ ERZSI I. 60–61.

⁴² ERZSI I. 423.

vezte ki, és a káptalan parciális zsinata erősítette meg. A kettős vezetésnek köszönhetően a káptalan mindkét felekezete képviseltette magát az egyházmegye vezetésében és a generális zsinaton is.

Az Alesius-féle kiváltságlevél a szász lutheránusok számára széles körű autonómiát biztosított. Ennek értelmében a nagysajói káptalanban a 18. század második feléig mindig lutheránust választottak a dékáni tisztségre, ami azzal magyarázható, hogy a kiváltságlevél kiállításakor (1577) a sajói káptalan területén a lutheránusok voltak többségben. A már ismertetett demográfiai változások eredményeként a 18. század közepére viszont a magyar reformátusok kerültek többségbe. A megnövekedett számú reformátusok 1742-ben ismételten kérték, hogy az addigi szokással ellentétben a zsinat engedje meg a református dékánválasztást.⁴³ A jegyzőkönyv kiújult *controverziáról* beszél, tehát a reformátusok erre irányuló kérése nem 1742-ben fogalmazódott meg, hanem korábban (a korábbi zsinati jegyzőkönyvekben nem találtuk ennek nyomát). A dévai zsinat elutasította a reformátusok kérését viszont az indoklásban kifejtették, hogy a dékáni tisztséget a korábbi generális zsinaton és generális vizitáción meghatározott mód szerint *alternatim*, vagyis váltakozva töltsék be. Hogy pontosan mit értett ez alatt a zsinat, nem tudjuk, ugyanis a korábbi erre vonatkozó zsinati és generális vizitációs határozatok nem maradtak fenn. Egy évvel később, az 1743. évi küüllővári zsinaton ismételten napirendre került ez a kérdés. Ekkor a szász lutheránusok kérték, hogy a dékáni tisztséget a kiváltságlevél alapján csak lutheránusok tölthessék be, és bizonyításképpen a kiváltságlevelet is bemutatták. A zsinat nem tárgyalta a szászok kérését, annak elbírálását a Főkonzisztórium hatáskörébe utalta, ahol megerősítették, hogy a dékáni tisztséget ideiglenesen az töltsse be, aki

⁴³ „A nagysajói tractusban levő tiszteletes atyafiak, magyarok és szászok között ismét megújult controverziát a decanatus iránt a Szent Generalis Synodus felvette: Az világosan constál a felsőbb esztendőkből mind a Szent Generalis Synoduson, mind a Generalis Visitatióban emanált deliberatumokból, hogy a decanatus a megírt tractusbéli atyafiak között alternatim járt. Melyhez képest a Szent Synodus a régibb deliberatumoktól nem recedál, hanem amint eddig ökegyelmek között a decanatus alternatim járt, úgy legyen ennekutánna is mindaddig, míg a tiszteletes szász atyafiak ennek a decanatusnak megváltoztatása iránt formale és speciale privilegiumot producálnak, melyet ha ökegyelmek producálnak, a Szent Synodus is másképpen fog gondolkodni.” *Erdélyi református zsinatok iratai II. 1715–1770.* Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Ősz Sándor Előd – Sipos Gábor. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok. 1/2.* A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Kolozsvár 2016, 159–160. (A továbbiakban: ERZSI II.)

eddig is betöltötte.⁴⁴ Nyilvánvaló, hogy a két zsinati határozat közt ellentmondás van. 1742-ben ugyanis a zsinat a dékáni tisztség betöltésénél talán a tájékozatlanság miatt úgy határozott, hogy a szászok és magyarok felváltva töltsék be a dékáni tisztséget. Erre a határozatra születhetett 1743-ban válaszképpen a szászok beadványa, akik a privilégiumra való hivatkozással utasították el az 1742. évi határozatot, illetve kérték annak felülbírálását, és igazuk bizonyításaként mutatták be a kiváltságlevelet.

A szász lutheránusok autonómiájuk megsértéseként (és a dékáni hatáskör csorbításaként) értelmezték 1744-ben azt, hogy a káptalan megkérdése és beleegezése nélkül a Főkonzisztórium új gondnokokat nevezett ki a nagysajói káptalan élére. A dékán a kiváltságlevélre hivatkozott,⁴⁵ amelyet viszont a zsinat ebben az esetben nem fogadott el. Megállapították, hogy kiváltságlevél nem más, mint egy régi vizitációs mandátum.⁴⁶ Végül hosszas egyezkedés után a káptalan fejet hajtott a Főkonzisztórium akarata előtt, és elfogadta a főtanács jelöltjeit.

A 1774-ben a reformátusok azzal a kéréssel fordultak a zsinathoz, hogy a szász dékán ne csak a lutheránusokat képviselje, hanem a reformátusokat is. A határozatban a zsinat egyetértett a kéréssel, és utasították a szász dékánt, hogy

⁴⁴ „Contentio oriálódván a tekei és sajói venerabile capitulumokban a decanatus electioja és constitutioja aránt az alma saxonica és magyar natioban levő tiszteletes atyafiak között, prætendálván az alma natiobeli atyafiak, hogy a decanatus viselése præcise ökegyelmeket concernálja virtute etiam sui privilegii, mellyet in suis copiis authenticis producálának a Szent Generalis előtt. De aféle privilégiumok productioja és discussioja mixtum forumot illet; azért a Szent Generalis ezen controversianak finalis decisioját transcribálta a méltóságos Supremum Consistorium eleibe, holott tiszteletes superintendens uram is cum gremio ecclesiastici ordinis conjunctis jelen lévén, determináltatik a causa finaliter; azalatt pedig a decanatus officiumát viselje provisorio modo sine fratrum abominabili contentione a parte saxonicæ nationis, az az atyafi, aki eddig viselte.” ERZSI II. 167.

⁴⁵ A dékán levelét lásd: ERZSI II. 190–191.

⁴⁶ „[...]de az inspector curatorok dispositiojának s admissiojának maga officiuma autoritassának és a capitulum privilegiumának præjudiciumával nem assentiálhat, tovább való oppositioinkra azután in copiis vidimatis, hogy már privilegiumát is producálá s fel is olvastatá, de az bizony semmiképpen nem reale vagy legitimum privilegium, hanem in specie edgy olyan régi visitatorium mandatumnak transumptuma, aminéműt hajdoni magyar fejedelmek, sőt néhai Leopoldus s Josephus császárok idejekbe és közelebb sub imperatore etiam Carolo csak ezelőtt legfellyebb 20 esztendőkkal is az egész országban közönségesen minden esperesteinknek visitatiok alkalmatosságával expedíáltatták, ahhoz hasonlókat mind régebbieket, mind újjabakat magunk is exhibeálhatunk [...]” ERZSI II. 187.

ezután a reformátusokat is képviselje.⁴⁷ Egy évvel később a reformátusok újabb kéréssel fordultak a zsinathoz, amelyben kérték, hogy a reformátusoknak is engedjék meg a dékánválasztáson való indulást. Javaslatuk szerint a reformátusok és a lutheránusok felváltva gyakorolták volna a dékáni tisztséget. A kérést a zsinat nem bírálta el azonnal, türelemre intették a reformátusokat.⁴⁸ Egy évvel később ismételten napirendre került a reformátusok kérése, azonban a Főkonzisztórium ez alkalommal a szászok kiváltságaira hivatkozva utasította el annak elfogadását.⁴⁹ 1785-ben a reformátusok ismételt kérésére a Főkonzisztórium engedélyezte a református dékánválasztást, így 1785-ben dékánná választották a református Benedek Sámuel.⁵⁰ A reformátusok és lutheránusok közti kiegyezésre 1794-ben került sor, amikor a két felekezet megegyezett abban, hogy a szász lutheránus egyház szokása szerint két évente tartanak dékánválasztást, illetve a tisztséget felváltva gyakorolja a két felekezet. Ez a megegyezés azonban csak két évtizedet tartott. 1817-ben megválasztott Herceg István 1839-ig töltötte be a dékáni tisztséget anélkül, hogy két évente újráválasztották volna.⁵¹

A közel három évszázados szász lutheránus és magyar református együttélés 1850-ben ért véget, amikor a nagysajói 9 lutheránus gyülekezet a református egyház megkérdezése és beleegyezése nélkül csatlakozott a szász lutheránus egyházhoz. Ugyanekkor került a református egyház fennhatósága alá a szászvárosi surrogatia 4 református gyülekezete is, amelyek korábban a szász lutheránus egyház fennhatósága alatt voltak.

⁴⁷ „A Sajói venerabilis capitulumban lakó tiszteletes magyar ministerek instálván azon, hogy aminémű privilegiumnak ereje szerint follytatja a tiszteletes decanus a lutherana eklézsiák dolgait, ugyan aszerint bírja s igazgassa a magyar reformata eklézsiákat is.

Melly instantiajok a tiszteletes magyar atyafiaknak adjustáltatik, és hogy ennek complementuma az eklézsiáknak mindenféle administratiojára nézve légyen, a tiszteletes decanusnak imponáltatik.” Erdélyi református zsinatok iratai, III. 1771–1789. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolumbán Vilmos József – Sipos Gábor. *Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok. 1/3.* A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata. Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. Kolozsvár 2001, 43. (A továbbiakban: ERZSI III.)

⁴⁸ ERZSI III. 58.

⁴⁹ ERZSI III. 69.

⁵⁰ Musnai László: i. m. 57.

⁵¹ Kolumbán Vilmos József: Magyar–szász együttélés a Nagysajói Káptalan területén. In: Kupa László (szerk): *Együttélés és együttműködés. Interetnikus kooperáció Közép-Európában. Tanulmányok.* Pécsi Tudományegyetem Kiadása, Pécs 2012, 69–81.

Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában

Európa kora újkori kutatói számára a tömeges vallási migráció nem új keletű fogalom. Kiemelkedő szerepet tulajdonítanak a protestáns menekültek között az itáliai, németalföldi és franciaországi protestáns üldözötteknek, akik felvirágoztatták a befogadó városok gazdaságát, új iparágakban tevékenykedtek és addig ismeretlen szakmákat honosítottak meg új hazájukban. A svájci városok közül Zürich, Bazel és Genf, a német városok szinte mindegyike, valamint Amsterdam és London ipara és kereskedelme jelentősen fejlődött a vallási menekülők letelepedésével. Az északra és nyugatra irányuló migrációs útvonalak mellett volt azonban egy kelet felé mutató, az anabaptisták hutterita ágáé, akik főleg a német területekről, Svájcból és Tirolból, illetve Észak-Itáliából Morvaországba menekültek, majd onnan is kelet felé vándoroltak a királyi Magyarország területére, Erdélybe, később a Román Fejedelemségeken át Oroszországba, míg nem a 19. században Amerikában telepedtek le.

A hutteriták alvinci betelepítésével és az ottani működésükön keresztül mutatom be, hogy – a korábban említett protestáns csoportokhoz hasonlóan – nem csupán befogadott vallási üldözöttek voltak, hanem invenciózus vállalkozók is, akik olyan piaci szegmenseket alakítottak ki és foglaltak el, amelyekre igen nagy igény mutatkozott, és amelyeket közvetlen kompetitoraik, a szász céhek sem tudtak kielégíteni. Az alvinci hutteriták gyártották a legdrágább és legdíszebb késeket, ők készítették és szállították a divatos, ún. bokálykályhákat a 17. századi főúri kastélyokba, és ők csergették a legfinomabb állatbőröket. Mindeközben konzervatív, zárt közösségekben éltek, ahol a saját szükségleteit mindenki a köz érdekeinek rendelte alá, ahol saját életvitelük tekintetében az innovációnak

^{*} Bálint Emese történészként szerzett doktori fokozatot a Közép-európai Egyetemen (CEU, 2009). Doktori disszertációjában a kora újkori társadalmi szabályozás intézményeit vizsgálta. Kutatásait a Warwick Egyetemen, a velencei Ca' Foscari-ban végezte. A firenzei Európai Egyetemi Intézetben posztdoktori kutatóként a reformáció korabeli vallási kisebbségek vándorlásait, és ezen keresztül a technológia terjedését kutatja. Fontosabb tanulmányai is ezekben a témákban jelentek meg magyar és angol nyelvű szerkesztett kötetekben, illetve rangos külföldi folyóiratokban.

semmiféle teret nem engedtek, szigorú rend szerint éltek mindennapjaikat, megszervezték a munkamegosztást és vallási életük minden egyes részletét. Mi a magyarázata tehát annak, hogy a legszigorúbb és aszkétikus életrend szerint élő, a személyes nyereséget elutasító protestánsok készítették a legkeresettebb luxus-termékeket?

Ahhoz, hogy ezt az ellentmondást feloldjuk, meg kell értenünk az anabaptista közösségek szervezeti jellegét és működésük alapvető elveit. Vissza kell kanyarodnunk a 16. századi történetükhöz a vallásalapító időkig. A következő részeken először az anabaptista mozgalom általános bemutatására kerül sor, majd ezt követi a vallási üldöztetésük és alvinci letelepedésük bemutatása, melyet végül a túlélési stratégiáik leírása és túlélésük magyarázata követ.

Az anabaptisták és a hutteriták

Az anabaptista mozgalom a reformáció hatására alakult ki a 16. század első felében. Az eredeti pejoratív megnevezéssel – újrakeresztelkedők (Wiedertauffer) azokat stigmatizálták, akik elutasították a hitre képtelen csecsemők vízleöntéses keresztségét, és a hitvallást követő felnőttkeresztséget tartották bibliailag megalapozottnak. 1525. január 21-én Conrad Grebel, Georg Blaurock és Felix Mantz felvették a keresztséget, újrakeresztelték követőiket, és Ulrich Zwingli ellenében megalapították a svájci testvérek mozgalmát. Ennek a dátumnak különös fontosságot tulajdonít a szakirodalom, habár különböző okokból a korai vallástörténészek innen eredeztetik az anabaptista vallás születését, míg mások több területen párhuzamosan kialakuló, hitvallásában diverzifikált anabaptista csoportokról beszélnek, amelyek között a zürichi alámerítkezés csupán a legkorábbi dokumentált eset.¹ Európa-szerte felbukkant számos kisebb-nagyobb anabaptista csoport, amelyek alapvető hitvallásbeli különbségek miatt – mint például a fegyverviselésről, az állam és egyház szétválasztásáról, a vagyonszétválásról, a világvégéről vagy éppen a Szentháromságról vallott nézeteik – egymástól elkülönülve éltek, sok esetben egymással viaskodtak. A ma is létező anabaptista csoportok közül a mennoniták és a hutteriták vallási gyakorlatában folytonosság van a mai és a reformáció korabeli hitvallások között. A Hollandiában és Észak-Németországban megtelepült anabaptisták Menno Simons tanításaihoz csatlakoztak 1539 körül, és létrehozták a ma létező legnagyobb anabaptista közössé-

¹ Az egy- és több eredetről bővebben: Bálint Emese – Ridovics Anna: Anabaptisták, hutteriták, újrakeresztények, habánok. In: Kiss Erika (szerk.): *Ige-Idők. A Reformáció 500 éve.* (Megjelenés előtt)

get, a mennonita egyházat. Nagyjából ugyanebben az időszakban (1533–1536) Morvaországban is kialakult egy erős és domináns anabaptista szekta, amelyik Jakob Hutter prédikátor és vallási vezető tiszteletére 1536-ban felvette a hutterita nevet. Az ámisok tanainak kialakulása 1693-ra vezethető vissza, amikor Jakob Ammann újraélesztette a svájci anabaptisták apolitikus és világtól elkülönülő mozgalmát. A baptista egyházat Angliában alapították 1612-ben az Amszterdamból Londonba visszatért emigránsok, akik a mennoniták tanaival kerültek kapcsolatba.

Az anabaptisták a keresztelés elvének különutas értelmezése mellett a világi hatalomhoz való viszonyukat is újraértelmezték: nem a világi hatalom hű szolgáiként határozták meg magukat, hanem az isteni gondviselésnek tartoztak feltétlen engedelemmel – mindezt a bibliai tanításokra alapozva. Érthető tehát, hogy a világi hatalom urai, katolikusok és protestánsok egyaránt Európa-szerte üldözték az anabaptista tanok terjesztését, illetve a már megkeresztelkedett híveket megtérésre kötelezték, vagy halálra ítélték. Az anabaptista tanokhoz hűen ragaszkodók számára egyetlen út maradt: a menekülés. Észak-Németországban és Németalföldön, illetve Morvaországban sajátos tolerancia alakult ki a radikális tanokat vallókkal szemben, ezért a reformációt követő időszakban nagy tömegek vándoroltak a német területekről, Svájcból, Tirolból és Észak-Itáliából e két irányba.²

Számunkra a kelet felé irányuló migráció bír nagyobb jelentőséggel, hiszen a Morvaországban oltalmat találó anabaptisták leszármazottai, a hutteriták, nem egészen száz évvel később továbbmenekültek Erdélybe. Az anabaptisták morvaországi letelepedésének és a hutterita csoport megerősödésének időszaka (1525–1622) természetesen nem volt konfliktusoktól mentes. A Habsburgok és a morva politikai elit közötti csatározások következtében két nagy üldözési hullám kényszerítette időszakos menekülésre a hutteritákat; mindeközben a törökökkel vívott háborúk tizedelték meg a lakosságot és rombolták le telepeiket. Mindezek ellenére a hutteriták jelentős vallási csoporttá fejlődtek: képesek voltak olyan stratégiákat kidolgozni, amellyel a csoportkohéziót erősítették egyfelől, másfelől pedig különleges egyezségeket kötöttek a helyi földesurakkal, akik számos szolgáltatásukért cserébe biztosították a csoport védelmét, mely ily módon is növekedhetett és erősödhetett.

² John D. Roth és James M. Stayer (szerk.): *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521–1700*. Brill 2011.

Az üldözések túlélése

Gyakori üldöztetésük során a hutteriták kidolgoztak egy olyan túlélési stratégiát, amely életük minden szegmensét szabályozta, ezen túl a csoport összetartó erejét és a vallási gyakorlat folytonosságát biztosította. Ennek köszönhető, hogy már a korai morvaországi letelepedésük idején kialakultak olyan kohézív hutterita közösségek, amelyek akkor is fennmaradtak, amikor más üldözött anabaptista csoportok külső nyomásra és belső viszályok miatt szétestek. A hutteri hitvallás néhány éves társadalmi kísérletezés eredményeként alakult ki Morvaországban, és magába olvasztotta több anabaptista vonulat jegyeit. Legjellegzetesebb volt az erőszak minden formájának elutasítása, a fegyverviselés és a háborús adók fizetésének megtagadása, illetve a vagyonközösség gyakorlása.³ Kiforrott formájában ez utóbbi különböztette meg a hutteritákat – és különbözteti meg a mai napig is – a mennonitáktól és az ámisoktól.

A hívő keresztények spirituális közösségének megőrzése volt a hutterita közösség elsődleges célja, ezért a társadalom gyökeres átalakítása helyett a kiválasztottak kis csoportjának ajánlott társadalmi és gazdasági alternatívát: az úgynevezett Brüderhof, a gazdasági udvar biztosított számukra menedéket és bölcsőtől síríg tartó gondoskodást. Az udvarok száma a Morvaországba menekülő vallási üldözöttek számával együtt nőtt. Lélekszámukra vonatkozóan többféle adat és vélekedés él, de valószínű, hogy 20 000 fő körüli népességgel számolhatunk.⁴ Mivel pontos számokat nem tudunk, az anabaptista települések fejlődésének üteméből, illetve az 1570-es évektől bevezetett adózási lajstromokból következtethetünk a közösség viszonylag gyors gyarapodására. 1535 előtt két Brüderhof létezett, míg 1536 és 1547 között 31 településről vannak adatok, majd az 1550–1564 közötti időszakban 36 településről tudunk. Ez a szám 1568 és 1592 között 68-ra ugrott.⁵ Az úgynevezett aranykor után a telepek száma újra csökkent: az 1622-es morvaországi kiűzetés előtt 24 morvaországi telepről vannak adatok.

Többnyire a 200-300-as létszám elérése után az udvar lakóit sorshúzással kettéosztották, és egy új vezetővel új udvart indítottak. Az „ígéret földje” az „új Sion” vonzotta a különféle szektákhoz tartozó anabaptistákat, akik javaik egy részét hátrahagyva, más részét pénzzé téve csatlakoztak a morva területeken

³ William R. Estep: *Az anabaptisták története 1525–1729*. Budapest 2004, 129.

⁴ Claus-Peter, Clasen: *Anabaptism. A social history, 1525–1618*. Cornell University Press, Ithaca 1972, 244.

⁵ Martin Rothkegel: *Anabaptism in Moravia and Silesia*. In: J. D. Roth and J. M. Stayer (szerk.): *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521–1700*. Leiden 2007, 163–215.

letelepedett hittársaikhoz. A Brüderhof befogadta őket, és vallási szempontból homogenizálta az újonnan érkezetteket. Az új tagokra ugyanúgy érvényesek voltak a közösség szabályai, mint a régiekre: magánvagyonnal nem rendelkezhetek, ezért érkezésükkor minden pénzüket és magukkal hordozott értéktárgyukat a közös pénztárba kellett adniuk. Hat hónaptól egy évig terjedő ún. próbaidőt tölthettek a közösségben, ami alatt megerősíthették csatlakozási szándékukat, avagy dönthettek a Brüderhof elhagyása mellett. Utóbbi esetben visszakapták és szabadon rendelkezhetek a közösbe adott vagyonukkal. A Krónika bejegyzései szerint a kezdeti lelkesedést számos esetben követte kilépés: „biztosan követték Isten hívását, hátrahagyva családjukat és országukat, de visszanéztek, és újra a világot szerették.”⁶ Ez esetben a belépéskor beadott részüket nem kaphatták vissza, felajánlásként a Brüderhofban kellett hagyniuk.

A sírig tartó gondoskodás azonban igencsak nagy áldozatvállalással járt a tagok számára. Feljegyzéseikben a hutteriták idilli közösségnek mutatták be a vagyonközösséget, ahol a saját szükségleteit mindenki a köz érdekeinek rendelte alá. Ugyanúgy, mint a méhek a kaptárban vagy az óraszerkezet fogaskerekei, a közösség minden tagja segítette a közös munkát. A Brüderhof mindennapjait a legszigorúbb szabályok szerint szervezték, az előírásokat (Ordnungen) pedig írásba foglalták, és rendszeresen felolvasták az egész közösség előtt. A tagok számára a közösségi házak és épületek által határolt udvar jelentette alapvetően a mozgásteret, mivel a külvilágtól teljesen elszigetelve éltek. Sajátos puritán megjelenésükkel és józan életmódjukkal kitűntek a helyi lakosságból. Magánvagyonnal nem rendelkezhetek, és a hagyományos értelemben vett családi életet is fel kellett adniuk. A házastársak hálófülkéi a közös házban voltak, míg gyermekeiket korán elválasztották a szülőktől, és az iskolában nevelték. Amikor az írástudatlanság igen magas volt Európában, a hutteriták kiváló iskolai rendszerük révén kétéves koruktól oktatták a gyerekeket. Az iskolában kezdték el történeti tudatosságukat és identitásukat építeni: a Biblia mellett már egészen kis koruktól kezdve hallgatták és olvasták elődeik történeteit, a krónikákat, illetve a históriás énekeket, amelyek gyakran a mártírok életét és halálát mesélték el. Nem csupán írni-olvasni tanultak meg a gyermekeik, hanem a Brüderhofban gyakorolt különféle mesterségeket is elsajátították. A hutteriták nagy krónikája 1569-ben felsorolja azokat a „becsületes” mesterségeket, amelyeket a közösség tagjai űztek: volt köztük kőműves, kovács, rézműves, lakatos, órás, késkészítő, varga, tímár, nye-

⁶ *The Chronicle of the Hutterian Brethren* 1–2. köt. NY: Plough Publishing House, Rifton 1987, 136.

reg- és hámkészítő, kötélverő, táskakészítő, bognár, kádár, asztalos, esztergályos, kalapos, posztókészítő, takács, szitakészítő, szabó, pokróckészítő, mázkészítő, fazekas, sörfőző, borbély-sebész, orvos.⁷ A felsoroltak mellett a szőlőművelésben is jeleskedtek, malmokat és fürdőket építettek, illetve működtettek. Körükben a telepen belül tiltott foglalkozás volt a kereskedés és az uzsora, viszont a közösség – az önellátáson túl – a profitszerzésre is berendezkedett, mivel így tudták a túlélést biztosítani: újabb udvarokat létrehozni, adókat fizetni és a kézművesek számára szükséges nyersanyagot és gabonát beszerezni.

A morvaországi telepekkel párhuzamosan épültek újabb kolóniák a Morva folyó túloldalán is, a Magyar Királyság területén, illetve Ausztriában Nyáry Ferenc, Bakics Péter, a Kerecsényiek, illetve a Nádasdyak dunántúli birtokain. Új anabaptista közösségeket hoztak létre az említettek mellett Kunó (Gunowe, Kunov), Broczkó (Protzka, Brodské), Morvaőr (Sdräse, Straže), Egbell (Egbell, Gbely), Péterlak (Petersdorf, Petrova Ves), Dojcs (Toyttsch, Doj), Szenice (Senitz, Senica), Rovenszkó (Rabenska, Rovensko), Nagylevárd (Velke Levaré), Ószombat (Sobotisch, Sobotiste) településeken.⁸ A fehérhegyi csatát követően (1620. november 8.), mikor a protestáns cseh seregek vereséget szenvedtek II. Ferdinánd csapataitól, Cseh- és Morvaországban is kezdetét vette a Habsburgok katolizációs uralma. Ezzel együtt járt a protestánsok, de elsősorban a radikális anabaptista gyülekezetek üldözése, birtokaik elkobzása, udvaraik megsemmisítése. A hitüket megtartó hutteriták elmenekültek Morvaországból, és hittestvéreik által lakott településekre, Ószombatba, Nagylevárdra, Csejtére, Alsódiósdra, Kuttiba és más falvakba települtek. Ószombatba tette át püspöki székhelyét Valtin Winter (1578–1631) is. Ahhoz, hogy telepeiket fenntarthassák, elsősorban a vallási identitás megerősítését kellett elérniük, amelynek feltétele a viszonylag békés környezetben való élés. Mindezt a főurak védelme alatt tudták elérni: 1526-tól kezdődően számos morva, majd magyar arisztokrata család birtokain telepedhettek meg és építkezhettek viszonylagos békében, cserében adót fizettek, illetve luxustermékek gyártásával és különféle szolgáltatásokkal járultak hozzá patrónusaik gazdasági tevékenységének javításához.

⁷ The Chronicle..., 1. köt., 406.

⁸ Uo. 297.

Az anabaptisták Alvincre telepítése

Erdélybe való telepítésük is hasonló logika mentén működött. A politikai és gazdasági helyzet adott volt: a fejedelemség lassú és viszonylagos gazdasági konszolidációja jelentős húzóerő volt a környező országokból – többek között a királyi Magyarországról, Moldvából, Havasalföldről, Lengyelországból – menekülők számára. A földesúri gazdaságok egyre inkább a fölösleg termelésére rendezkedtek be, így a kiváló minőségű árut termelő, adót fizető kézművesek letelepítése kiválóan ötvözte a keresleti és a kínálati oldalt. A védelmet keresők és a védelmet kínálók közötti szerződéseket ebből a szempontból kell tehát értelmezni. Könnyebben megérthető így az is, hogy a hutteriták szigorú belső rendje, amely tiltotta az innovációt, miért engedte meg mégis, hogy kézműveseik a piaci követelményekhez rugalmasan alkalmazkodva luxustermékeket gyártsanak.

A Habsburg-ellenes hadjáratán Bethlennek többször is volt alkalmja a morvaországi hutteritákkal találkozni, mivel azok számottevő élelemmel, ruházattal voltak kénytelenek támogatni a fejedelem hadseregét. 1619-ben Bethlen tízezer katonája egy hétig állomásozott Neumühlben. A krónika feljegyzései szerint az anabaptisták hússal, borral, sörrel, kenyérrel, szalonnával, tojással, zabbal és szalmával látták el a sereget.⁹ A fejedelem ekkorra már felmérhette, milyen nagy jelentőségű gazdasági tényezőt jelenthettek a több mint harminc különféle mesterséget űző anabaptisták. Az alvinci telekkönyv tanúsága szerint Péchy Simon kancellár Bethlen megbízásából még a fehérhegyi csata előtt, 1620. szeptemberében Neumühlbe ment azzal a kéréssel, hogy a morvaországi közösségek *küldjenek néhány jó gyakorlattal rendelkező kézművest Erdélybe, hogy ott letelepedjenek*.¹⁰ A meghívást, illetve a letelepedéssel járó privilégiumokat a hutterita vezetők elutasították.

Nemsokára azonban más helyzettel kellett szembenézniük. A harmincéves háború hadjárataiban részt vevő csapatok betörései és rablásai miatt a morvaországi anabaptisták egy része menekülni kényszerült, *súlyos károkat szenvedett a háborús betörések miatt, így [...] kastélyokban és várakban kellett nagy aggodalmak közt időzniük*.¹¹ A fehérhegyi csatát követően háromezren kerestek menedéket

⁹ Uo. 639.

¹⁰ Hauß Buech Darein wier Brueder zu Allwintz unser Hauß, Hof, Acker, Weingarten, Gärten, Wÿsen, und alle Liegenden Gietter Beschreiben [...] Haben. In: Zágoni Jenő (szerk.): *Bethlen Gábor és a baptisták. Alvinci kéziratok 1623–1644.* Magyarországi Baptista Egyház, Budapest 2003.

¹¹ Hauß Buech 4.

Ószombatban. A menekültek mellé Bethlen zsoldosait is elszállásolták.¹² Mivel az ott feltorlódott anabaptisták száma meghaladta a háromezretet, újra *útra kelt a mi hűséges, szeretett testvérünk, Uhl Jausl, Isten közösségének legöregebbje* vezetésével az egész ószombati nép 1621. január 18-án, és velük még néhányan a közösség öregei közül, akik két háborút megérték.¹³ Kelet felé vándoroltak, és a Nádasdyak csejtei (szlov. Čachtice, ném. Schächtitz) és az Erdődyek vittenci (szlov. Čhtelnica, ném. Echtlitz) birtokain tizenegy hétig menedéket letek. Béldi Kelemen emberei innen, a hutteriták huzakodása ellenére is 84 felnőttet és gyereket Neuhoftba kísérték. Ez volt az első csoport, amelyiket hetven lovas és gyalogos kísérvél, 18 szekéren Erdélybe indítottak. A csoportban volt Conrad Hiertzl goblinzi családfő, illetve Franz Walter dämerschitzi prédikátor.¹⁴ Tíz nappal később egy másik, szinte százfős csoportot is elindítottak a dämerschitzi pincemester, Hanns Jacob Höglen (Hegeler) vezetésével. Az összesen 185 főből álló csoport végül május végén érkezett Erdélybe, ahol három kisebb csoportra osztották őket, és a három csoportot Péchy Simon kancellár radnóti birtokára, Bethlen gyulafehérvári birtokára, illetve Béldi Kelemen bodolai birtokára vitték. Károlyi Zsuzsanna közbenjárására a három csoport újra egyesülhetett, és Alvincen telepedhettek le 1621. augusztus 31-én. A következő év tavaszán, április 25-én elkezdték a nekik adott majorság beépítését, és lefektették az első követ a nagyterem helyén.

Alvinc anabaptista telepe a Maros bal partján állt, ahol a különböző morvaországi telepekről érkezett hutteriták letelepültek és közös otthont építettek maguknak. Ferdinánd 1622-es rendelete négy hetet adott az anabaptistáknak, hogy elhagyják Morvaországot: karácsony hetében Moskowitz és Alexovitz telepeiről 695 új taggal gyarapodott az alvinci közösség, és a krónika feljegyzése szerint mintegy ötszáz házaspár élt a kolóniában.¹⁵

Mivel minden Brüderhof egyazon elv szerint működött, azok a hutteriták, akik 1621-ben különböző morva telepekről érkeztek Alvincre, kiforrott, egységes tanokat és szervezeti mintákat hoztak magukkal, és sikeresen működtették az új telepet is. Az egykori krónikák, Bethlen adománylevele, egy nemrégiben azonosított kézirat, az alvinci Hausbuch (telekkönyv) alapján rekonstruálni lehet az alvinci telep szerkezeti felépítését és működését. Mivel azonban a Maros-

¹² The Chronicle 1. köt., 656.

¹³ Hauß Buech 4–5.

¹⁴ Hauß Buech 6; Chronicle 1. köt., 183–184.

¹⁵ The Chronicle 1. köt., 185, 261.

parton fennmaradt nyomokból mára már nehéz tárgyi bizonyítékot találni arra, miként élhettek Bethlen Gábor fejedelemsége idején az Alvincre települő hutteriták, egy viszonylagos épségben fennmaradt morvaországi Brüderhof, Čermákovice (ném. Tschermakowitz) vizuálisan is segít abban, hogy fizikai térben is érzékelhessük azt, amit az írásos emlékek leírnak.¹⁶

Minden anabaptista telep hasonló építészeti mintát követett: egy tágas udvar köré épültek a lakóházak, a mezőgazdasági épületek, illetve a kézművesek műhelyei. A nemrégiben feltárt čermákovicei telep fő lakóháza építészeti szempontból teljesen kirí a környék késő reneszánsz épületei közül, és megoldásaiban több hasonlóságot is mutat a morvaországi német építészeti jegyekkel. Többszintes épületének legalsó boltozatos szintjén vágómarhákat tarthattak, az első emelet a közösségi tér volt, amit ebédlőként és imateremként használtak. Ezen a szinten volt a fürdőház, a konyha, a betegszoba, illetve a látogatóknak vagy a fürdőt felkereső nemeseknek fenntartott vendégszoba. Két kisebb helyiség szolgálhatott valamiféle irodaként, ahol a telep könyvelését végezték, illetve ahol a világi vezető (Diener der Notdurf) lakott.¹⁷ A ház harmadik szintjén, a padlástérben voltak a házastársak alvófülkéi.¹⁸ Egy kisebbik lakóépületben, amely a malommal együtt az udvar egy másik oldalát határolta, az óvodát és a kisiskolát rendezték be. Jiri Pajer azonosította a fürdő- és a mosóház, illetve a közös latrina helyét az udvarban. Az udvar harmadik oldalán a műhelyek és a telep egyedülálló tagjainak hálólhelyei voltak. A bejáratnál a lovak istállója állt, amely negyedik oldalon lezárta a körülépített anabaptista udvart.¹⁹

Az alvinci telep Bunta Magda becslése alapján a falu északkeleti részén kerekendő. *Ennek a háznak vagy majorságnak olyan alakja van, hogy a világ négy égtája felé fekszik, mint ahogy ez a birtoklevelünkben áll.* Egy központi teret körbeépítettek, az épületeket pedig fallal kerítették be: az udvarban a közös lakóépület mellett fürdőház is állt, és itt voltak a szabók, nyeregmívesek, a szíjgyártók, késkészítők, fehérítimárok, hutások, bodnárok, késkészítők és pengekovácsok műhelyei,

¹⁶ Pajer, Jiri: Newly Discovered Anabaptist Settlement at Čermákovice. In: *Acta Ethnographica Hungarica*, 60 (2), 463–482.

¹⁷ Itt kell megjegyeznünk, hogy a kis telepeknek csak gazdasági vezetője volt, míg a népesebb telepeket a prédikátor (Diener des Wortes) vezette a gazdasági vezetővel, a pincemesterrel (Weinzierl), a gazdasági vezetővel (Haushalter), a bevásárló-ellátóval (Einkäufer) közösen.

¹⁸ A mai Nyugat-Szlovákiában, Velke Lévarében fennmaradt fő lakóépület analógiája alapján valószínűsíthető.

¹⁹ Pajer: *i. m.*

illetve a gazdasági épületek.²⁰ Építészeti nyoma nem maradt az alvinci hutterita telepnek, ezért csak írásos források alapján tudjuk rekonstruálni lakóinak életét. Alvincen íródott egy krónika, eredeti címén a *Historia Anabaptistarum*,²¹ amelynek legutolsó részéből ötvenoldali bejegyzésből szerezhetünk tudomást az erdélyi közösség mindennapjairól. Egy másik, töredékesen fennmaradt krónika (az ún. Nyitrai krónika) szintén tartalmazza az anabaptisták migrációjának és kolonizációjának történetét. Ezt Jakob Werner, az alvinci iskola tanítója írta.²²

A habánokat a maguk életében *senki meg ne háborítsa* – foglaltatta törvénybe az erdélyi rendekkel Bethlen Gábor fejedelem. Az 1622. májusi kolozsvári országgyűlés 23. artikulusa így rendelkezik:

„Az új keresztyének is, kik most itt benn vadnak, és ezután is bejönnek ő felsége engedelmeiből, az minemű helyet és szabadságot ő felsége adott nekik, az statusok is annak consentiálnak és confirmálják articulusokban. Az mely új keresztyének, kegyelmes urunk felséged jó akaratjából ez országban bejöttek és immár ugyan meg is telepedtenek, Felséged kegyelmes parancsolatja szerint azoknak állapotokról országúl így végeztünk, hogy azoknak az új keresztyéneknek és az kiket magok mellé azután behozhatnának is ez országban, minden névvel nevezendő mesterségek szerint való munkájokat, szabadosan exerceálhassák. Az melyet pedig, tudniillik Alvinczet, Felséged nekik rendelt, abban az helyben religiójokat is az ő szokások szerint szabadon exerceálhassák és senki őket abba meg ne háborítsa, az ország közé (sic!) semminemű adózással ne tartozzanak, valakik az Felségedtől rendeltetett helyen, tudniillik Alvinczen, fognak lakni, hanem az mint Felséged nekik adott privilegiomokban declarált, hozzájuk való kegyelmességét, mi is országúl consentiálunk és abban megtartjuk.”²³

Az alvinci telekkönyv szerint, mely tartalmazza Bethlen adománylevelét is latinról németre fordítva,²⁴ Alvinc és Gyulafehérvár között birtokokat kaptak, amelyekben volt egy majorság, ahova a telepet építhették, kertek, szántók, rétek, szőlőskertek. A telekkönyv bejegyzéseiből követhető, hogy az alvinci anabaptista közösség 1621 és 1641 között több alkalommal vásárolt, cserélt vagy bérelt föl-

²⁰ Bunta Magda: *Az erdélyi habán kerámia*. Kriterion, Bukarest 1973.

²¹ Ms 3217. Biblioteca Centrală Universitară, Cluj Napoca.

²² Robert Friedmann: A newly discovered source on the transmigration of the hutterites to Transylvania, In: *Mennonite Quarterly Review*, (1961), 309–314.

²³ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE), VIII. köt. (1540–1699)*. Budapest 1875–1898, 102–103.

²⁴ Az adománylevelet közölte Jakab Elek: Erdély és az Anabaptisták a XVII–XVIII. században. In: *Keresztény Magvető* XI (1876/1), 1–14.

deket a már meglévők mellé. A letelepedéssel járó kiváltságok mellé azonban kötelezettségeket is vállalniuk kellett:

„Először az egész gazdaság adózik, mint ahogyan a szőlőskertjeikben termelt bortizedét is nekünk, illetve utódainknak tartozik adni minden évben.

Másodszor, hogy minden olyan dolgot, bármilyen fajtájú legyen is az, amit kézműveik készítenek, nekünk és utódainknak féláron kötelesek eladni.

Harmadszor, amikor és amilyen gyakran nekünk vagy utódainknak a szokásos kétkezi munkájukra szükségünk van, bármelyféle kézművesség legyen is az, azt ők, a morva testvérek vagy örököseik, illetve leszármazottaik sajátkezűleg, az egészet fele fizetségért kötelesek mindenkor elvégezni.”²⁵

Ezenfelül az alvinci hutteriták mentesültek – a tized kivételével – mindenféle adó, dézsma, sarc és vám, illetve minden paraszti és polgári kötelesség és szolgáalom alól. Ezen kiváltságokat I. Rákóczi György is megerősítette 1631-ben, illetve ez országgyűlés jóváhagyta azzal a kitéttel, hogy a szász városok vásáraiban kézműves termékeiket nem árulhatják.²⁶

„Új keresztyének privilegiuma újobban erősítettik. Kegyelmes urunk, noha az új keresztyének is immár alkalmasént gyarapadtnak Vinczen az ő lakó helyekben; mindazonáltal, mivel az megholt kegyelmes urunktól is privilegiumok vagyon s Nagyságod is, azt mint értjük, confirmálta: azért végeztük egész országúl három nemzetül, hogy ő felölök az Nagyságod kegyelmes dispositiója légyen. De mivel ekkédig a szász városok sokadalmiban árújokkal nem szabad volt menniek, ezután se menjenek.”²⁷

Az üldöztetések elől menekülő hutteriták homogén csoportként való túléléséhez többféle feltételnek kellett teljesülnie. Egyrészt, az identitásuk kialakítása és megőrzése céljából szükséges volt egy olyan befogadói közeg, amely mindehhez védeltséget biztosított számukra. Másrészt nekik kellett olyan szolgáltatásokat nyújtaniuk a pártolóik számára, amik miatt azoknak érdekükben állt a védeltséget fenntartani. Az alvinci letelepedés körülményeit mindkét oldalról bemutatják Bethlen rendelkezései: a fenti törvényben világosan láthattuk a privilegiumokat, amelyekkel az anabaptistákat kiemelt csoportként kezelték az országban. Az alábbiakban pedig egy olyan gazdasági rendelkezést mutatok be, amelyik

²⁵ Hauß Buech 20.

²⁶ Jakab Elek: *i. m.*

²⁷ EOE, IX, 271.

az anabaptisták kötelezettségeit tartalmazza, és amelyik világosan mutatja, hogy az anabaptisták másik túlélési stratégiája a piaci résekre való szakosodás volt.

Az alvinci anabaptista kézművesek helye az erdélyi gazdaságban

Kézműves termékeinek értékesítési korlátozása sokat elárul arról, hogy valóban a piac olyan szegmensét foglalták el, amely előnytelen versenyhelyzetet teremtett a szász céhek számára. Erdély városaiban a szász céheknek sikerült megfékezni az egyre erősödő németországi, cseh és sziléziai behozatalt, így ők kontrollálhatták a hazai termelést. A szász városok egészét tekintve legalább negyvenféle mesterségről beszélhetünk. Ebben a helyzetben az anabaptisták nagy szakértelemmel előállított, magas minőségű termékei egészen széles skálát fedtek le. Bethlen céltudatos iparpolitikai elképzelése szerint nem csupán a fejedelmi udvarnak dolgoztak, hanem más főuraknak is, így a szász céhek versenyhelyzetét meglehetősen gyengítették. Csak néhány példa álljon itt a piaci térhódításuk szemléltetésére: a gyulafehérvári püspöki (egykor fejedelmi) palotában áll egy fehér kályha, melynek darabjait nemrégiben tárták fel.²⁸ A főúri inventáriumok tanúsága szerint többek között Vajdahunyad, Nagybú, Marosszentkirály, Bethlenszentmiklós, Szentbenedek, Meggykerék, Drassó, Mikefalva, Várhegy, Martonfalva, Uzdiszentpéter, Borberek udvarházaiban is voltak Alvincen készült kerámiatárgyak és drága mázas kályhák.²⁹ De ugyanakkor világos az is, hogy olcsóbb áruik révén a lakossággal is közvetlen kapcsolatban álltak, ezzel is tovább gyengítve a szász céhek helyzetét az erdélyi gazdaságban.

A korábban felsorolt mesterségek nagy részét Erdélyben is gyakorolták. A Bethlen által kibocsátott limitációból könnyen kiolvasható, hogy az alvinci anabaptista kézművesek között voltak kalaposok, vargák, bognárok, kádárok, szíjgyártók, késcsinálók, kovácsok, lakatosok, tímárok, takácsok, kötélverők, szűcsök, posztókészítők és fazekasok. E mesterségek közül a késcsinálás, a kovács- és tímármesterség, valamint a fazekasság örvendett a legnagyobb hírnévnek.

Forma és kivitelezés szempontjából rögtön felismerhető, hogy termékeik révén olyan piaci rést foglaltak el, amelyben a szász céhek termékei valószínűleg alulmaradtak. A limitáció tíz különböző minőségű késnek szabályozza az árát:

²⁸ Ridovics et al: Examination of Haban Vessels with Uranium-Bearing Blue Glaze. In: *Acta Ethnographica Hungarica* 60 (2), 485–515.

²⁹ B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970, 151–157.

volt az anabaptista áruk között elefántcsontból és gyöngyházból készített *legszébb és öreg kés* (külön férfinak és nőnek való), férfinak való lapos gyöngyház nyelű kettős kés

„fekete csontból, völgyes, tekervényes nyelű [...], kinek az teteje elefántcsont, illetve hasonló forma, de félig tekervényes nyelű öreg és szaruból csinált, kinek az alja festett és megbötüzött kettős kés, czipros fából csinált, völgyes nyelű és elefántcsont tetejű kettős, fekete szaru öreg és végül ökör szarvából csinált nyelű paraszt öreg egyes kés. Ugyanígy, a kovácsok az ő sarlójokat [...] jobban szokták csinálni”, ezért drágában árulhatták termékeiket, ugyanígy az anabaptista tímárok is, „mivel hogy az bőrt jobban készítik az országai tímároknál”.³⁰

Szalárdi János, a gyulafehérvári levéltár őre majd fejedelmi titkár, hírt ad arról, hogy I. Rákóczi György a vadászatai során elejtett szarvasok bőrét az anabaptistákkal dolgoztatta ki.³¹ A 17. századi inventáriumokban gyakran előforduló vörös színű kecske- és szarvasbőr asztaltakarók mellett felbukkannak a párnázott, vörös bőrös *setzel székek* is,³² amelyeket a nyergesek borítottak be bőrrel.³³ A takácsok áruai között volt szélesebb, vékonyabb és *cifrább* is a piacon fellelhető textileknél, amiért szintén nagyobb árat kérhettek. A fazekasok *cifra művei* pedig megegyezés szerinti árban volt adható.³⁴ A 17. és 18. századi erdélyi inventáriumokban és konskripciókban leírt kályhák között sokszor szerepelnek a bokálykályhák (csempék) vagy bokálykemencék (felépített kályhák), melyek általában a legszebben, leggazdagabban felszerelt szobákban, az *ebédlőpalotában*, az *úr- és asszonyházában* voltak. A helyükből ítélve az általánosnál sokkal szebb, finomabb kivitelűek s anyagi vagy egyéb okok miatt nehezebben hozzáférhetőek voltak. A színük alapján is megkülönböztetett kályhák között volt egy csoport, amelynek fehér alapon kék vagy tarka virágos csempéi élesen elütöttek a zöld és *paraszt* kemencéktől. Bethlen 1625-ös limitációjában az új keresztyén fehér mázas kály-

³⁰ EOE, VIII, 416.

³¹ Szalárdi János, *Síralmas magyar krónika*. Negyedik könyv, tizenötödik rész. http://mek.niif.hu/06100/06187/html/mei16_180020020001/mei16_180020020001.html (Megnyitva: 2018. április 24.)

³² Bunta Magda: Erdélyi habán keramika. In: *Korunk* (1971/8), 1162–1168. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00410/pdf/Korunk_EPA00458_1971_08_1162-1168.pdf (Megnyitva: 2018. április 24.)

³³ Veres Gábor: *A népi bútortörténet Északkelet-Magyarországon*. Eger 2008.

³⁴ EOE, VIII, 417.

ha kétszer annyiba került, mint egy parasztkályha, egy *német módon csinált, összevejtő mintájú* pedig szinte háromszor annyiba.

A konskripciókból az is kiderül, hogy az alvinci anabaptista telepen készült termékeket a színük és a máz minősége szerint különítették el az egyszerűbb kerámiától. 1736-ban Várhegyen egy *drága és Gyönyörűséges szép (vinci bokálly színű) kályhát* írtak össze, Mikefalván pedig egy *mázos violaszínű, szederjes és sárga mázzal virágozott igen szép kályhát, illetve vinczi bokály mázu füles csészét*, ami nyilván erősen különbözött a *zöld mázu apró bokályocskáktól*. A bokály tehát jelzőként szerepelt az alvinci anabaptisták műhelyeiből kikerült kerámiák mellett. Mi volt tehát az az ismerv, amelynek alapján az alvinci anabaptisták munkáit más készítményektől meg lehetett különböztetni? A gondos kivitel, az új forma, a plasztikus megmintázási mód és a helyi (*paraszt mázu* avagy *közönséges mázos*) kerámiában addig ismeretlen ónmáz, melyet az anabaptista fazekasok alkalmaztak.³⁵

Alvinci letelepedésük első évtizedeiben az anabaptisták gazdasága felvirágzott. Köszönhető volt ez annak, hogy a telepen gyakorolt mesterségek révén nem csupán önellátásra, hanem profitszerzésre is berendezkedtek, mivel így tudták a túlélést biztosítani: más udvarok anyagi nehézségein enyhíteni, adókat fizetni, a gabonát és a kézművesek számára szükséges nyersanyagot beszerezni. A vagyonszűkösség gyakorlata biztosította a termelési folyamat ellenőrizhetőségét, illetve a szakmabeli utánpótlás folyamatosságát. A túléléshez szükséges feltételek egyike, a kohézív csoport így tehát adott volt.³⁶

Egy másik túlélési feltétel az új udvarok létrehozása és a lakosság folyamatos felduzzasztása, amely a morvaországi periódusban jól működött 1622-ig, Erdélyben már nem valósulhatott meg. Az alvincihez hasonló feltételeket biztosítva az 1640-es évek közepén Felső-Magyarországon a Rákócziak birtokán, Sárospatakon is létrejött egy hutterita udvar (Curia Anabaptistarium); az összes telep száma ebben az időben 40 körüli volt, de a következő évtizedekben folyamatosan csökkent. A telepek felbomlása, illetve a vagyonszűkösség megszűnése miatt a 17. század végére az anabaptisták szigorú rendszere lazulni kezdett. Gyakori volt, hogy a mesterek kiváltak, vagy önállóan dogozni kezdtek, mivel a belső tiltó szabályokat már nem volt mód érvényesíteni. Községi túlélés helyett az egyéni boldogulásra helyeződött a hangsúly.

³⁵ B. Nagy Margit: *i. m.* 155.

³⁶ Bálint–Ridovics: *i. m.*

Egy sikertörténet vége?

Az alvinci közösség volt az, ahol az anabaptisták a leghosszabb ideig megőrizték vallási identitásukat, ám a fent vázolt sajátos túlélési stratégiák nem működhettek tovább, emiatt itt is bekövetkezett – a rövid felvirágoztatás után – egy hosszabb hanyatlási korszak és a közösség szétesése. Közösségen belül és a politikai környezetben beállt változásokban kell az okokat keresnünk. Erdély másfél évszázados önálló államiságának feladása 1687-ben a gazdasági konszolidáció és a tudatos telepítéspolitika megszűnését jelentette. Addigra azonban már pestis tizedelte a közösséget, 1658-ban pedig tatár és török hadak támadták meg Erdélyt, feldúlva és felégetve a településeket, ami elől Alvinc sem menekült. A telep lakói megmenekültek ugyan a pusztulástól vagy a fogságtól, de ingóságaik nagy része a lángokba vészett. Veszteségüket nehezen tudták pótolni, az újraépített udvart újra a törökkel háborúzó hadak dúlták fel, és a magas adó miatt a telep egykori gazdagságát sem tudták helyreállítani. A vagyonszűkösség megszűntével pedig tagjaik megfogyatkoztak, sokan kiváltak a kolóniából, viszont azon kevesek, akik maradtak, a régi hitvallási tételek szerint éltek, amelyek továbbra is tiszták és feddhetetlenek³⁷ voltak. A fennmaradt közösségre tehát inkább az volt jellemző, hogy elvesztették tagjaikat, semmint újabb menekülteket fogadtak volna be. Igaz ugyan, hogy a megfogyatkozott alvinci anabaptistákhoz 1755-ben egy karintiai lutheránus csoport csatlakozott, akiket császári parancsra (és saját költségre) költöztették át a katolikus tartományból Erdélybe, de 1759 és 1762 között a megmaradt magyarországi anabaptista telepek (Ószombat és Velké Leváre) katolizálása után rögtön az alvinci telep felszámolását célozták meg. 1762 szeptemberében Mária Terézia felhatalmazása alapján a jezsuiták hittérítési munkája elkezdődött. Az anabaptista telepek nagy része áttért a katolikus hitre.

A fejedelemség politikai hanyatlása miatt Erdélyben már nem akadt nemes pártfogójuk, akiknek oltalmáért cserébe kézműves termékeikkel vagy hozzáértő szolgáltatásokkal biztosíthatták volna az anabaptista csoport túlélésének harmadik feltételét. Patrónusaik és arisztokrata megrendelőik elvesztésével csupán a piac egyre alacsonyabb szegmenseinek dolgozhattak. A korábbi előkelő kerámiák lassan kikoptak a használatból, és az alvinci telep szétszóródott és elvándorolt fazekasai a népi ízléshez és gyakorlathoz alkalmazkodva folytatták tovább tevékenységüket. A manufaktúrák megjelenésével pedig a bécsi, illetve a holicsi ter-

³⁷ The Chronicle..., 2. köt, 378.

mékek diktálták a divatot, amellyel az anabaptista termékek már nem konkurálhattak.

Az alvinci telep megszűnésével azonban az anabaptista közösség nem halt ki. Azok, akik a katolizálást megtagadták, Szászkeresztúrra (Kreuz, Criț) menekültek, ahonnan 67 személy 1767-ben a Bukaresthez közeli Ciogârlába szökött, és egy új telepet építettek az előzőek mintájára. Hasonló gazdasági funkciókat töltött be ez is, mint a korábbiak: a helyi arisztokráciát látták el kézműves termékekkel. 1782 után újabb helyre költöztek, a mai Ukrajna területén Pjotr Alekszandrovics Rumjancev-Zadunajszky gróf (1725–1796) birtokán találtak újra menedéket az orosz–török háborúk zaklatásai után. Itt Visenkában (Wischenka, Вишеньки) újra felépítették telepüket, és felelevenítették a vagyonközösség gyakorlatát. 1802-ben a gróf örökösének szerződésszegése miatt Radicsevbe (Raditschew, Радичів) költöztek, majd innen 1874-ben az amerikai Dél-Dakota államba. Az alvinci hutteriták leszármazottai – akiket ma is ezen néven ismernek – ma már több mint 500 telepen élnek az Amerikai Egyesült Államok és Kanada területén.

Uri János, Nagykőrös szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)

Az Uri család eredetileg Borsod vármegyéből származott, melynek egyik tagja, István a 17. század végén költözött Nagykőrösre, és akinek Mihály nevű fia 1721-ben nemesi volta bizonyóságaként Borsod vármegyében tanúvallomásokat eszközölt, melynek nyomán a vármegye nemesei közé bejegyeztetett az 1724. esztendőben.¹

Ebben az évben, december 27-én született Uri János Mihálynak fia, Uri Imre nagykőrösi nemes második fiúgyermekéként. Iskoláit a helyi gimnáziumban kezdte, majd 16 évesen, 1740. április 28-án sikeres felvételi vizsgát tett a Debreceni Református Kollégiumba, amelynek sorsa az 1568-as tordai országgyűlés által megerősített vallásszabadság folytán Erdélyhez fűződött. Az oktatás alapját – akárcsak az oxfordi egyetemen – itt is a *septem artes liberales*, azaz a hét szabad művészet képezte, de külföldi egyetemeket is megjárta professzoraik nyitottak voltak a felvilágosodás eszméinek befogadására és annak szellemében történő oktatásra. Különös hangsúlyt fektettek a bölcsészeti tanulmányokra, melyben

* Gróf László Szombathelyen született. Iskoláit Sárovarott, Szombathelyen és Budapesten végezte. Katonaéveit a honvéd térképészet kötelékében töltötte. Diplomáját summa cum laude szerezte az oxfordi egyetemen. Angliába kerülve gyűjteni kezdte a történelmi Magyarország régi, 16–19. századból származó térképeit, megalapítva a *Carta Hungarica* térképgyűjteményt. Ebből 1987-ben ősei városának, Sárovarnak egy több mint félszáz lapból álló, a magyar kartográfia történetét bemutató térképgyűjteményt, valamint Luigi Ferdinando Marsigli 1741-ből származó nagyméretű Duna-atlaszát adományozott, mely az ottani Nádasdy-várban tekinthető meg állandó kiállításon. Abraham Ortelius *Theatrum Orbis Terrarum* atlaszaiban 1570 és 1612 között megjelent, 111 lapból álló Magyarország és Erdély térképgyűjteménye az Országos Széchényi Könyvtár térképtárába került. Több könyve és számos tanulmánya jelent meg mind a magyar, mind az angol kartográfia, helytörténet és a filatélia területén. Erdélyt már több mint 25 esztendeje járja rendszeresen, és tart előadásokat meghívásra konferenciákon, egyetemeken, iskolákban és magyar szórványvidéken egyaránt, melyhez az utóbbi három esztendőben a Vajdaság is kapcsolódott.

¹ Benkó Imre: *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt*. Nagykőrös 1908, 357–358.

három komoly évet kellett egy tógátusnak eltöltenie, hogy felvételt nyerhessen a teológiára. Uri János debreceni tanárai között volt Maróthi György (1715–1744) is, aki a héber, görög és latin klasszikus nyelvek ismerete mellett külföldi tanulmányútjai következtében tudott franciául, hollandul, németül és angolul is, és feltehetően a fiatal tanár irányíthatta figyelmét a filológia irányába.

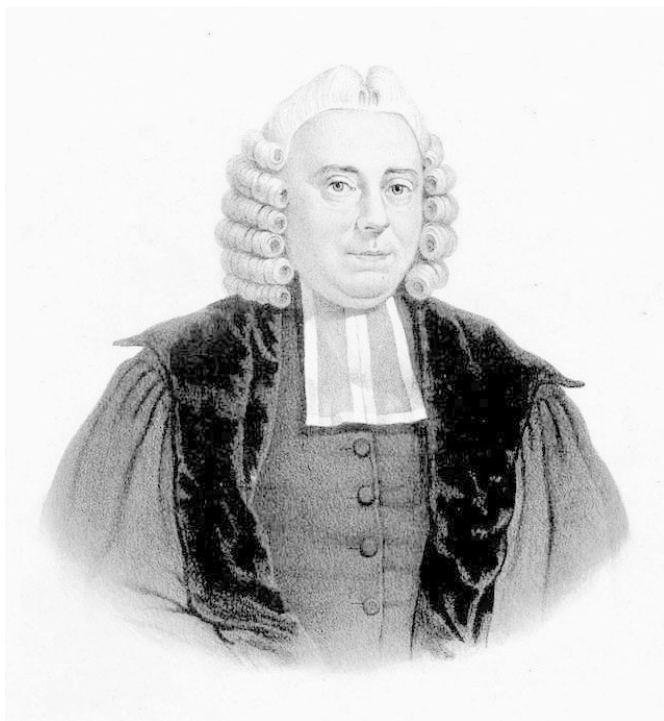
1749 nyarán külföldi tanulmányútra készülve arra kényszerült, hogy apja halálát követően nagybátyjától, Uri Istvántól 10 forint kölcsönt felvéve² induljon el Nagykőrösről peregrinus diákként Hollandiába. Itt a közismerten gyengébb, de jelentősen olcsóbb (és 1811-ben megszűnt) Harderwijk egyetemére kerülve mind a bölcsészeti, mind a teológiai kar hallgatója is volt – első disszertációját bölcsészettől 1753. június 8-án, *Dissertatio Philosophica Inauguralis de FULMINE* címmel a villámlás klasszikus és keleti írók műveiben történt megfogalmazását elemelve írta. Második, teológiából írt disszertációját két évvel később, 1755 június 28-án mutatta be és védte meg *Dissertatio Philologico- Theologica Inaugrualis De Rege feliciter regnante... pro gradu Doctoratus in SS. Theologia etc.*, melyben a Teremtés könyve 49. fejezetének 10. bekezdése sokat faggatott kérdését taglalta filológiai szempontok figyelembevételével.

Uri János többéves harderwijki tartózkodása után 1756. szeptember 17-én utazott Leidenbe, hogy az ottani egyetemen folytassa tanulmányait, arra azonban nincsen adat, hogy vajon kinek az anyagi támogatása révén adódott erre alkalma. Téves viszont Goldziher Ignác 1907. november 4-én a Magyar Tudományos Akadémián Uri Jánosról tartott felolvasásának azon állítása – és amit azután később sokan mások is megismételtek – miszerint „kétségtelen, hogy Leidenbe Urit a nagy Schultens Albert csábította”,³ hiszen amikor Uri János a leideni egyetemre érkezett, Albert Schultens (1686–1750), korának legkiválóbb orientalistája, aki még ugyan a felsőcernátoni születésű és Árva Bethlen Kata patronálását élvező nagyenyedi diák, majd később olthévízi és magyarigeni tudós papot, Bod Pétert tanította, már hat esztendeje halott volt.

Uri leideni professzora valójában tehát nem Albert Schultens, hanem annak fia, Jan Jacob Schultens (1716–1788) volt, aki csak édesapja tanszékét örököelve került a herborni *Academia Nassauensis*-ről a leideni egyetemre, ahol Uri János széles körű filológiai ismereteinek birtokában gyakorta még vitába is szállt az egyetem újdonsült professzorával.

² Nagy Lajos: A körösi Uri János oxfordi diadalának 150. évfordulója. In: *Nagykőrösi Híradó* (1938. december 26).

³ Goldziher Ignác: Uri János. In: *Értekezések XX* kötet, 7. szám, Budapest 1908, 7.

Jan Jacob Schultens (1716–788)

Uri egyik legjelentősebb munkája, a *Burda*, azaz *Köpenyköltemény* az iszlám világban szent szöveggént tisztelt, 13. századi berber költemény latin nyelvű fordítása és szövegének magyarázata 1761-ben jelent meg Leidenben. Ettől kezdődően azután egyre gyakrabban jelentek meg munkái az arab, héber, perzsa és a török irodalom témaköréből.

A holland partokkal szemben Anglia sikeres gazdasági fejlődése, valamint birodalmi terjeszkedése folytán hatalmas iratanyag bővítette az oxfordi egyetemi könyvtár állományát. Egy bejegyzés szerint 1693-ban kb. 600 kéziratot tartalmazó, nagyon értékes és ritka keleti gyűjtemény érkezett, amelyért 700 fontot fizettek dr. Robert Huntingtonnak, aki ezeket a szíriai Aleppóban, mint az angol kereskedők káplánja vásárolta.⁴ A Bodleian Könyvtár személyzete viszont képtelen – és valójában képzetlen is – volt ily nagy mennyiségű keleti forrásokból

⁴ Macray, William Dunn: *Annals of the Bodleian Library, Oxford, A. D. 1598 – A. D. 1867*, 1693, 114.

származó kéziratanyag feldolgozására. Fülep Gábor, az utrechti egyetem felsőőri születésű, frissen doktorált teológusa és aki Leidenben találkozott Uri Jánossal, 1765-ben Oxfordba is ellátogatott, és ott találkozáván Thomas Hunt (1696–1774) és Benjamin Kennicott (1718–1783) orientalistákkal, említést tett Uri kitűnő keleti nyelveket ismerő képességéről, valamint szorgalmáról. Tehát épp ez készítette Sir Joseph Yorke (1724–1792) Nagy-Britannia németalföldi nagykövétét, hogy a leideni egyetem vezetőségéhez forduljon Uri János szolgálataért, aki rendezni tudná a Bodleian Könyvtár felhalmozódott keleti kéziratanyagát, mely olyan személyt igényelt, aki a latin, héber és görög nyelvek mellett otthonosan érezte magát az arám, arab, szír, etióp, perzsa és török nyelven írt kéziratok olvasásában és azok szövegének értelmezésében. Erre a feladatra Uri János tökéletesen megfelelt.

Az oxfordi egyetemi könyvtár – a Bodleian Library –, Európa egyik legrégebbi könyvtárának kezdete a 14. század elejére tehető, amikor Thomas Cobham (?–1327), Worcester püspöke végrendeletében kisebb kézíratos könyvgyűjteménnyel adományozta meg a már több évszázada működő egyetemet. Természetesen már azelőtt is voltak kézzel írott, vaskos kötésű könyvek Oxfordban, de ezek az egyes tutorok becses tulajdonát és féltve őrzött kincsét képezték. A püspök már 1320-ban pénzt adományozott, hogy a Szűz Mária tiszteletére szentelt egyetemi templom mellé egy tanácsülési ház épüljön, és annak emeleti szobájában egy láncolt könyvtár létesüljön az adományozandó könyvei részére. Mindezek ellenére a könyvek azonban mégsem ide, hanem vásárlás útján az újonnan alapított Boldogságos Szűzmária [Oriell] College könyvtárába kerültek, ugyanis a püspök temetkezési költségeit azok árából fedezték.⁵ Mindez azonban egyáltalán nem volt ínyére az egyetemnek, és tíz esztendei vita és zsörtölődés után az egyetem proktora nagy tömeg élén erőszakkal eltávolította a könyveket az Oriell könyvtárából és az emeleti szobában a biztonság kedvéért a tékához láncolva tartották őket. Tehát ezt nevezhetjük Oxford első könyvtárának.

⁵ O'Mara, Tim: *Bishop Thomas Cobham and Oxford's First University Library*. In: <https://worstercathedrallibrary.wordpress.com/2015/03/16/bishop-thomas-cobham-and-oxfords-first-university-library>

A Divinity School csipkemennyezetes terme

Az első oxfordi, csakis könyvek részére épített tárház V. Henrik király öccse, Humphrey, Gloucester grófja (1390–1447), nevéhez fűződik, aki hatalmas kéziratgyűjteményét 1430-as évek derekán az oxfordi egyetemnek ajándékozta. Adománya az akkor épülőfélben lévő Divinity School, azaz a hittudományi tanaszék fölé épített, kazettás mennyezettel ellátott, emeleti könyvtárban kapott elhelyezést, mely a mai napig Duke Humphrey nevét viseli.

Duke Humphrey kazettás mennyezetes könyvtára a Divinity School fölött

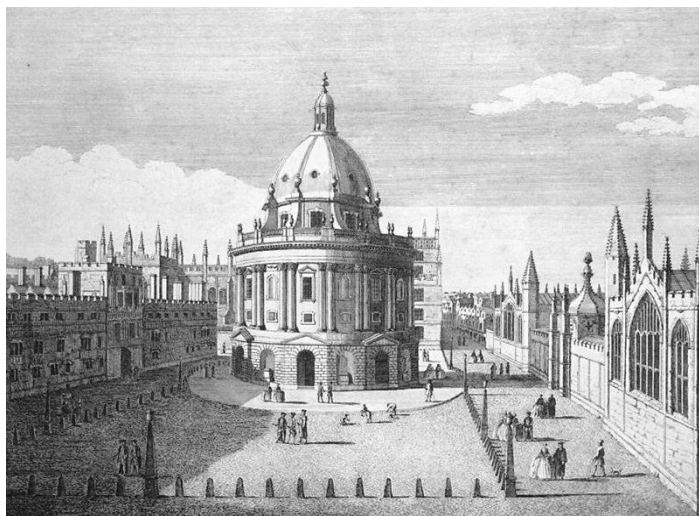
Itt őrzik a könyvállomány legbecsesebb darabjait – többek között II. Ulászló magyar király (1490–1516) imádságoskönyvét (*Rawl. Liturg d.6.f.*) és Mátyás király könyvtárának Seneca tragédiáit tartalmazó Corvina-kódexét (2481. 599. *MS Auct. F. 1. 14*).

Az ígéretes kezdetek után azonban, érdekes módon éppen a könyvnyomtatás elterjedése után, amikor már a kollégiumok is vásároltak könyveket, és építettek saját könyvtárat – szomorúbb időszakot ért meg a könyvtár. Ez végül olyannyira rosszabbodott, hogy amikor Thomas Bodley (1545–1613), az egyetem korábbi diákja az 1500-as évek végén Oxfordba látogatott, azt már „siralmas” állapotban találta. Ez a látvány késztette – és egy gazdag özvegygel kötött házassága biztosította az alapot – arra, hogy valósággal rászedje az egyetemet nemcsak a könyvtár fellendítésére, hanem egy új épületegyüttessel való kibővítésére. Bodley azonban ennek megvalósulását sajnos már nem érte meg – az építési munkálatok ugyanis éppen halála évében kezdődtek meg. Hat év után azonban már készen állt az úgynevezett „School Quadrangle”, mely a könyvtár alsó szintjén a hét szabad művészet iskolájának, a középkori egyetemi képzésnek: a Trivium (logika, nyelvtan és retorika), valamint a Quadrivium (asztronómia, matematika, mértan és zene) tantárgyainak adott otthont. A később lovagi rangra emelt Sir Thomas Bodley kezdeményezése oly sikeresnek bizonyult, hogy a 18. század elején már újabb épületre volt szüksége a könyvtárnak.

A Bodleian Könyvtár iskolaudvara

Szerencsére ismét megjelent egy mecénás John Radcliffe (1653–1714) híres orvos, politikus és az egyetem volt diákja személyében, aki végrendeletében 40 000 fontot hagyott egy újabb könyvtár építésére. A hatalmas összeg bőven elég volt alkalmas területek és ingatlanok felvásárlására. A Nicholas Hawksmoor (1661–1736) tervezte épület James Gibbs (1682–1754) skót építész-mérnök felügyelete alatt 1748-ban készült el – avatására azonban a választási zavargások miatt csak 1749. április 13-án kerülhetett sor.

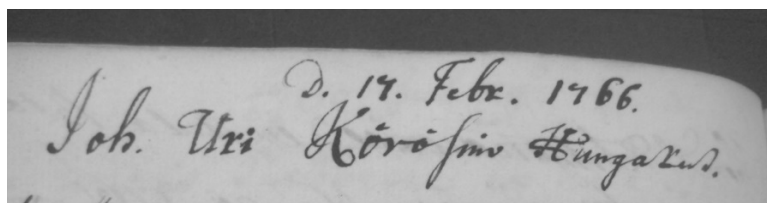
A Radcliffe Camera épülete a Bodleian Könyvtár szomszédságában

Tehát Uri János ebbe a könyvtárakkal gazdag Oxfordba érkezett 1766-ban – és nem 1770-ben, mint azt Goldziher et alia állítja. Ugyanis a Bodleian Könyvtár felvételi könyvei, a *Registrum Admissorum* (*Library Records* c.534) szerint

„Joh[annes] Uri Kőrösini Hungarus” azon év február 17-én, egy hétfői napon jelent meg a Bodleian Könyvtárban, és tette le a *Do fidem me nullum librum vel instrumentum aliamve quam rem ad bibliothecam pertinentem, vel ibi custodiae casua depositam, aut e bibliotheca sublaturum esse, aut foedaturum deformatum aliove quo modo laesurum; item neque ignem nec flammam in bibliothecam inlaturum vel in ea accensurum, neque fumo nicotiano aloive quovis ibi usurum; item promitto me omnes leges ad bibliothecam Bodleianam attinentes semper observaturum esse* [Én ezennel vállalom, hogy a könyvtár tulajdonában vagy a felügyelete alatt lévő kötetet, dokumentumot vagy egyéb tárgyat nem távolítok el, jelölök, rongálok meg vagy bármely más módon nem teszek kárt benne; a könyvtárba nem ho-

zok be, vagy gyújtok semmi tüzet vagy lángot, és nem dohányzok a könyvtárban; úgyszintén ígérem, hogy a Bodleian minden szabályát betartom.]

kötelező esküt, hogy eskütétele után azonnal bele is vesse magát az egyetemi könyvtár felgyülemllett keleti kéziratömegének rendezésébe és annak katalógusa elkészítésébe.

Uri János saját kezű bejegyzése a registrumban, jelentkezése napján

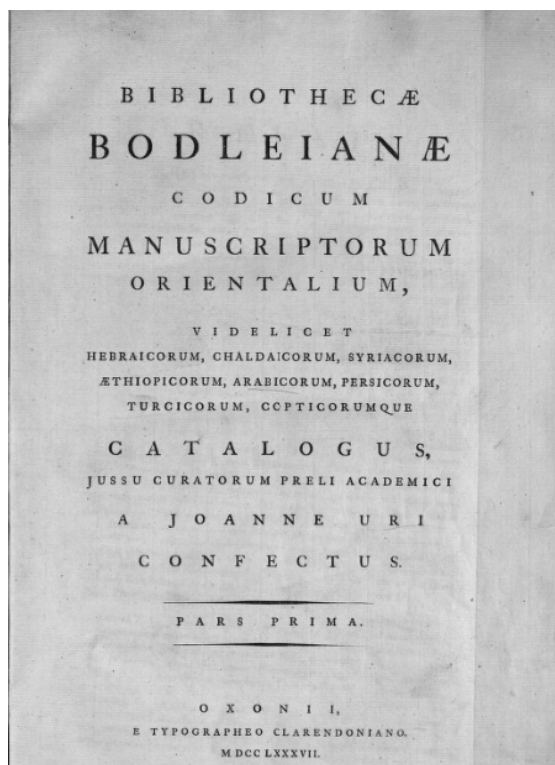
Az első okmányt (MSS. Land. A. 156) már beiratkozása napján ki is kérte és nekilátott a hatalmas munkának. Uri János szorgalmát mi sem bizonyítja jobban, mint a könyvtár megőrzött eredeti, az olvasóknak kiadott anyag kiadását dokumentáló könyvei (Library Records), melyekben a Mr. Uri neve még abban az évben 40 különböző dátum alatt szerepel, és mely alkalmakkor összesen 139 kéziratot (MSS) hoztak ki részére. Mivel a könyvtárból iratot vagy könyvet kivinni szigorúan tiltott volt, minden egyes arab, perzsa, török, héber, asszír, etióp és kopt okmányt ott a helyszínen el kellett olvasnia, majd róluk rövid kivonatos leírást készíteni, azok keletkezési helyét, dátumát és lapszámát, szerzőik nevét feljegyezni – és mindezt csupán a könyvtár ablakán beszűrődő fény mellett. Jegyzeteit később az okiratok nyelve szerint csoportosítva még egyéb arra vonatkozó megjegyzésekkel ellátva tette alfabetikus sorrendbe, és iktatta katalógusba.

A több mint két évtizedes munkát igénylő *Bibliothecae Bodleianae Codicum Manuscriptorum Orientalium videlicet Hebraicorum, Caldaicorum, Syriacorum, Aethipicorum, Arabicorum, Persicorum, Turcicorum, Copticorumque CATALOGUS, Jussu Curatorum preli Academici a Joanne Uri Confectus* fóliónagyságú, közel félezer (473) oldalon megjelent és közel 2000 (ebből 1400 arab) tételt tartalmazó kötet végül 1787 februárjában, az egyetem Clarendon nyomdája kiadásában és költségén *Ex aedibus Clarendonianis* jelent meg Oxfordban.

A katalógushoz a *Praefatio* bevezető, latin nyelvű előszót barátainak tett szokásához híven a Bodleian Library könyvtárosa – melynek tisztét 1768 és 1813 között John Price (1735–1813), az oxfordi Jesus College volt diákja töltötte be –

írta. Ebben megemlíti, hogy Sir Joseph Yorke, Nagy-Britannia németalföldi nagykövete ajánlotta Urit Thomas Secker (1693–1768) Canterbury érsekének, majd így fogalmaz a folió méretűkötet szerzőjéről:

„Ez volt a magyar Uri János, aki már akkor a hollandiai Leidenben tartózkodva a híres [J] Schultens irányítása mellett foglalkozott a keleti nyelvekkel. Ezt a nekünk így ajánlott férfiút felvettük, évi fizetést adtunk neki, mígnem ezt a feladatot teljesen elvégezte. Ezzel a számbavétellel sok éven át fáradozott: az egyes kódexeket, melyek héber, khaldeus, ethiop, szír, arab, perzsa és török nyelven vannak írva, példányonként (egyenként) átvizsgálta. Tartalmukat néha rövidebb, vagy ahol a tárgy fontossága miatt szükséges volt, bővebb szóval ismertette, a szerzők neveit és a könyvek címét, majd latinul, majd magukon az eredeti nyelveken, amennyire lehetett megismertette, a kódexek rendezetlen tömegét rendbehozta és a tudományszakoknak megfelelően osztályozta, ahogy az a legjobb katalógusokban lenni szokott” [Scher Tibor fordítása]

A kézirat-katalógus első kötetének címlapja

A Goldziher Ignác által felemlített, ám nem publikált előszó megjelenését, amit maga Uri Jánost írt volna a katalógusához (és ami Richard Parr (1747–1825) lelkész pedagógus könyvgyűjtő hagyatékában, a *Bibliotheca Parriana* egyik könyvéhez csatoltan maradt fenn) feltehetően nem személyes ellentét miatt akadályozta meg John Randolph (1749–1813), az egyetem teológia tanszékének regius – azaz királyi kinevezésű – professzora, a későbbi oxfordi püspök, hanem egyrészt a kiadás költségeit viselő intézmény vezetője iránti tisztelet miatt, másrészt pedig azáltal utat engedve a független – és az ilyen formában már megengedhető – bőséges önzetlen dicséretnek.

Érdemes megemlíteni, hogy Uri Jánosnak mindezen elfoglaltsága mellett Oxfordban még több könyve is megjelent: 1770-ben a *Carmen Arabicum*, majd rá egy évre a *Török levelek és perzsa elbeszélések* eredeti szövegeit és azok latin fordítását tartalmazó kötet, 1784-ben a *Pharus Artis* héber nyelvtana, 1785-ben pedig a *LXXX Lebdomedum...* című munkája.

A Bodleian Könyvtár továbbá még egy olyan levelet (*Western MSS. 30162 fol. 298*) is őriz, melyben Sir William Jones (1746–1794) angol–walesi nyelvész Uri Jánosnak a *BOSTAN* [A kert] című perzsa könyv fordítását ajánlja kinyomtatásra.

A katalogizálási munka befejeztével Uri János továbbra is Oxfordban maradt. Bár kinevezett tanári állása nem volt az egyetemen, a keleti nyelveket és irodalmat ismerő nagyfokú tudása minden bizonnyal keresettségnek örvendett Oxfordban, a „tudományok városában”, és a hozzá forduló magántanítványaitól származó keresete elegendő jövedelmet biztosított egyébként is egyszerű és szerény életmódjához. Erről tanúskodik Budai Ézsaiás feljegyzése is, amit 1794-ben tett oxfordi látogatására emlékezve jegyzett le az Uri Jánostól kapott *Pharus Artis* héber nyelvtan hátlapjára:

„Oxfordban élt nőtlenül, abból az ösztöndíjból, melyet a Bodley-féle könyvtár arab kéziratok katalogizálásáért húzott. Nem hiányoztak tanítványai sem, ifjú és bőkezű angolok, kiket magán úton a keleti nyelvekre tanított s kik nem voltak hálátlanok iránta. Beszélt angolul, németül, latinul folyékonyan, magyarul a hazájától való hosszú távollét miatt csak akadozva s angol szavakat keverve beszédébe; e szavak közt különösen a something (izé) ismételtelen előfordult. Habár már 70 éven túl van, még sincs erő híján, úgy hogy még számos éveket lehet neki ígérni.” [V. S. nyomán, Vasárnapi Újság, 1905].

Az oxfordi High Street a 19. század elején

Uri János azonban nem élt számos, hanem csak mindössze két évet a Budai Ézsiással való találkozás után. Halálának körülményeit és pontos idejét egy véletlen találkozás örökölte meg, amikor Adam Clarke (1760–1832), az írországi születésű hittudós 1812-ben Oxfordban járva alkalmatlannak tartotta, hogy vendéglőben szálljon meg, és helyette magánházaiban foglalt lakást magának. Naplójegyzetében erről így emlékezett meg a Wesley-féle metodista mozgalom jeles képviselője:

„Kellemes meglepetésemre azt láttam, hogy ugyanazon lakóhelyre kerültem, melyet huszonöt éven át a híres Dr. Uri János foglalt el, egy Leidenben kiképzett magyar, kit az [oxfordi] egyetem áthívott, hogy a Bodleian könyvtár keleti kézíratait rendezze, katalógusba foglalja és leírja. Ő az, ki a 'Burda' című arab költeményt kiadta és latinra fordította. Hetven évet meghaladó korában 1796. október hó 18-án esti 8 óra tájban vacsora közben hirtelen halt meg. Dr. White, az egyetem ez idei arab professzora, tanítványai közül való; úgy, mint e helyiségben a legtöbben azok közül, kik a keleti irodalmakban kitűnnek, oktatásukat Dr. Uri Jánosnak köszönik. Bús érzés, bár kedves gondolatoktól indítatva a következő sorokat vésette velem egy üveg négyzetére azon szoba ablakának, melyben kutatott, s amelyben meghalt, és amelyben én most írok.”

Íme a felirat eredeti angol szövege:

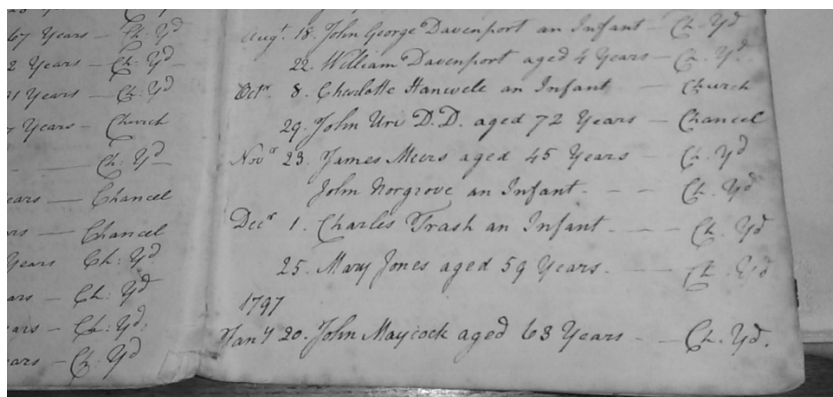
Sacred to the Memory of
 John Uri D. D.
 Born in Hungary and educated at Leyden
 He was invited over into England by the
 University of Oxford
 To describe, arrange and catalogue
 The Oriental MSS. in the Bodleyan Library.
 His oldest and most intimate acquaintances
 Ever found him to be
 An honest man, a pleasant Companion and a
 Conscientious Christian.
 To his powerful knowledge as an
 Oriental Scholar
 His Catalogue of the Arabic MSS. in the Bodleyan Library
 His Hebrew and Arabic Grammar
 His edition and Latin translation of the
 Celebrated Arabic Poem called
 Al-Bordha
 Together with his numerous Pupils
 Who have distinguished themselves in the Walks of Literature
 Opened to them by their Preceptor
 Bear the most distinguished and decided testimony.
 A stranger to his Person but not to his
 Literary and moral worth:
 Dares to entrust even to Glass
 In the apartment twenty-five years
 Occupied by this eminent man
 This Memorial
 To Learning that can never perish
 And Virtues that can never die.
 And suffering much by increasing infirmities
 During the last two years of his life
 He died suddenly in his apartments
 About eight o'clock of the evening of

October 18. 1796
Aged 70 years
*His mortal remains were deposited in the
Chancel of St. Michael's Church in this city
Where, for lack of Monument,
The passenger can scarcely say
Here lies Uri."*

A karcolat szövegének magyar fordítása:

„Szentelve Uri János, a Teológia Doctora emlékének. Magyarországon született és Leidenben tanulván áthívatott az oxfordi egyetem által Angliába, hogy leírja, rendezze és katalógusba foglalja a Bodleian Könyvtár keleti [nyelvű] kéziratait. Legrégibb és legbizalmasabb ismerősei mindenkor becsületes embernek, kedves társnak és lelkiismeretes keresztyénnek találták. Hatalmas ismereteiről a keleti tudományban a legkitűnőbb és leghatározottabb tanúságot tesznek katalógusa a Bodleian Könyvtár arab kéziratairól, héber és arab nyelv-tana, a Burdának nevezett híres költemény kiadása és latin fordítása, számos tanítványaival együtt, kik kitüntették magukat azon irodalom területén, melyet mesterük részükre megnyitott. Bár személyére nézve idegen, de nem irodalmi és erkölcsi érdemeire, azon lakásban, melyet e kitűnő férfiú huszonöt éven át elfoglalt, ablaküvegére bízva ez emlékjelt a tudományról, mely soha nem pusztulhat el, erényekről, melyek soha nem halhatnak meg. Miután élete utolsó két évében sokat szenvedett egyre növekvő elgyengüléstől, lakásában hirtelen meghalt esti nyolc óra tájban, 1796. október 18-án, 70 éves korában. Földi maradványait a város Szent Mihály-templomának szentélyében helyezték el, ahol egy emlékmű hiányában az arra járó utas bajosan mondhatná: Itt nyugszik Uri.”

Az oxfordi temetési anyakönyv „Oct. 29 *John Uri D.D. aged 72 years [buried in] Chancel* bejegyzése szerint Uri Jánost, a hittudomány doktorát, különleges megbecsülés és tisztelet jeleként a város XI. században már álló Szent Mihály-templomának szentélyében 1796. október 29-én helyezték örök nyugalomra.

Uri János temetési bejegyzése

Sírhát valóban nem jelöli emlék, de emléke mégis él katalógusában, melyet a mai napig használnak a keleti nyelvek iránt érdeklődő oxfordi egyetem hallgatói és professzorai egyaránt, sőt most már nem csak a több mint 10 millió könyvet, dokumentumot és másfél milliónyi térképet őrző és gondozó Bodleian egyetemi könyvtárban, hanem digitális másolatban az internet segítségével az egész világon.

A Szent Mihály-templom – Uri János nyughelye Oxfordban

Uri János művei

- De fulmine... Pro Liberalium Artium Magisterio et Gradu Doctoratus in Philosophia 1753. jún. 8., Harderwijkii.
- Dissertatio philologico-theologica inauguralis de rege feliciter regnante. Uo. 1755.
- Carmen mysticum Burda dictum Abi Abdallah M. B. S. Busiridae Aegyptii e codice manuscripto B. L. B. latine conversum. Accedunt Origines arabico hebraicae, Paravit et edidit, Lugduni Batavorum, 1761. (Ezen «Burda, azaz «Köpenyköltemény az izlam világában nagy hírnek örvendő arab költemény kiadása és magyarázása. Tíz éven belül két kiadást ért. (Francziául: René Basset ford. Páris, 1894. Bibliothéque Orientale Elzevirienne LXIX. része).
- Prima decas originum Hebraeorum genuinarum ad loca biblica rectius intelligenda. Uo. 1761.
- Carmen Arabicum, sive verba doctoris Auheddini Al Nassaphi de religionis Sonniticae principiis numero vincta, nec non Persicum, nimirum Saadi Shirazidae operis Pomerium dicti initium ubi de Deo T. O. M. Edidit et latine vertit. Oxonii, 1770.
- Epistolae Turcicae et narrationes Persicae editae ac latine conversae. Uo. 1771.
- Rabbi Jehudae F. Salomonis vulgo dicti Charizi, eloquentiae Hebraicae principis, primus et tricesimus concessus de latrone transfigurato nuper e codice mscr. latine conversus a ... Accedunt versiculi ex quinquagesimo ejus... excerpti. Londini, 1773.
- Kennicotti (B.) Dissertatio generalis in Vetus Testamentum Hebraicum... Oxonii, 1780.
- Pharus artis grammaticae hebraeae. Uo. 1784.
- LXX. Lebdomedum, quas Gabriel ad Danielen detulerat, interpretatio, paraphrasis, computatio, cum vocabulorum difficiliorum explicatione. Accedit virgo alman, cum Immanuel. Uo. 1785. és 1788.
- Bibliothecae Bodleianae codicum manuscriptorum orientalium... Catalogus... Uo. 1787. (A könyvtár igazgatója írt előszót; maga Uri is írt hozzá egy előszót, amely ugyan nem jelent meg; ennek kézírata azonban a Bibliotheca Porriana katalógusának 62. lapján említve van, és ezen könyvtár eladása után ismeretlen helyre került).

Uri Jánosról szóló válogatott bibliográfia

- Balogh Ferenc: Uri János magyar tudós Oxfordban. In: *Sárospataki Füzetek*, 1866/V., 409–415.
- Benkő Imre: *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt*. In: *Nagykőrös* 1908, 357–358.
- Feiszt György: *Egy magyar református Oxfordban – Uri János*. <http://reformacio.mnl.gov.hu>
- Goldziher Ignác: *Uri János* (Értekezések a Nyelv és Széptudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia, XX. kötet, 7. szám, Budapest 1908.
- Horváth István: Uri Jánosról, mint a Kőrösi születésűről Új Évi Ajándéku a Nagy-Kőrösi Hazafiaknak. In: *Tudományos Gyűjtemény* (1830/12), 121–124.
- Magyar Kázmér: A kőrösi magyar (Nagykőrös, 1724 – Oxford 1796) Uri János életrajzához. In: *Nagykőrösi Kalendárium* 2004, 112–115.
- Nagykőrösi Arany János Társaság *Évkönyvek*, 1927–28, 3. kötet, 43–60.
- N. N.: A hónap szülötte, Uri János. In: *Nagykőrösi Kalendárium* 2015, 27.
- N. N.: Uri János Életírására. In: *Tudományos Gyűjtemény* (1817/10), 117–119.
- Scher Tibor: Uri János (1724-1796). In: *Könyvtáros* 1963, 724–725.
- Szana Tamás (szerk.): Uri János (említés). In: *Figyelő* 1873, 123. 1876, 14–16.
- Szilágyi István: Uri János. In *Figyelő* 1877, 378–379.
- Tudományos Gyűjtemény Uri János Életírására*, (1817/10), 117–119.
- Urban, Sylvanus *Gentleman's Magazine*, London, 1796, Vol. LXVI. Pt.II, 884.
- V. S.: Egy elfelejtett magyar tudós emlékezete. In: *Vasárnapi Újság*, 1905. június 5.).

Internetes oldalak

- https://digital.soas.ac.uk/content/LO/AD/I1/04/85/00001/PDF_TextVer.pdf
- http://real-eod.mtak.hu/527/1/ERTNYELVSZEP_20_07.pdf (Goldziher Ignác)
- http://reformacio.mnl.gov.hu/printpdf/448?og_ref=53 (Feiszt György)
- www.gutenberg.org/files/38317/38317-h.htm (Annals of the Bodleian)
- <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hw2927;view=1up;seq=7;size=125> (Gentleman's Magazine)

Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján

A reformáció szakított a szentek tiszteletével, és ennek következtében a középkori egyházművészet gazdag, sokszor bonyolult jelképi világa a református ábrázolásokban háttérbe szorult, eljelentéktelenedett. A magyar református egyházművészetben a szimbólumok a 17. században kezdenek feltűnni. Bod Péter a *Szentírás értelmére vezérlő magyar Leksikon...* című, 1746-ban Kolozsvárott megjelentetett művében foglalkozott elsőként az „ábrázolásokkal”, amelyeket elsősorban Krisztussal hoz kapcsolatba.¹

Másfél évtizeddel később született *Szent Hilárius...* című opusában, ha csekély számban is, de vannak szimbólumokkal kapcsolatos fejtegetések. Takács Béla művészettörténész számítása alapján a Bod Péter 507 kérdés-feleletéből mindössze 5 foglalkozott a református jelképekkel.² Ezzel szemben az Isten báránya, a könyv, a kehely, a fönix, és a pelikán a 18. században épült református templomok díszítő elemeként már rendszeresen használt szimbólumok voltak.

A szimbólumok használatának általánossá válása 1830 után következett be, amikor a helytartótanács elrendelte, hogy minden egyházközségnek állandó, hiteles, és az illető eklézsia címerével ellátott, fémről készült pecsétnyomója legyen.³ A pecsétnyomókra kerülő szimbólumok kiválasztását a helyi lelkipásztó-

* Feiszt György (Budapest, 1950) szombathelyi történész, levéltáros. Iskoláit a győri bencés gimnáziumban és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen végezte. 1973 óta a Vas Megyei Levéltár levéltárosa, majd főlevéltáros, igazgatóhelyettes. Tagja a VEAB Településtörténeti munkabizottságának, a Magyar Levéltárosok Egyesületének. Az *Acta Savariensia* sorozat szerkesztője. Kutatási területe a középkori magyar várostörténet, családtörténet, címer- és pecséttan, valamint Szombathely város kultúrtörténete.

¹ Takács Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Budapest 1986, 11.

² Uo. 12.

³ Hörcsik Richárd: *A Magyar Református Egyház pecséthasználata*. In: *Ráday Gyűjtemény évkönyve III*. Budapest 1983, 119.

rok végezték, és a falusi eklézsiák a már használatban lévő minták alapján véseték tipariumaikat.

A zászlós bárány mint kedvelt jelkép Jézus Jordánban való megkeresztelésekor Keresztelő Szent János által mondott. „Íme, az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit” szavaiból ered.⁴ A Vas megyei egyházasrádóci református eklézsia 1833-ban készült pecsétnyomója Isten bárányát ábrázolja.⁵ A felsőöri ennél egy évtizeddel régebbi, de ennek közepén a nemesi közösség kardot és liliomot tartó vitéze áll, és a zászlós bárány csak mint sisakdísz került a címerpajzsra.⁶

Az Isten báránya ősidők óta kedvelt szimbóluma az egyházművészetnek. A helyi eklézsiák szimbólumaként való elterjedését sokan annak tulajdonítják, hogy ez szerepelt 1561-ben alapított debreceni nyomda kiadványainak címlapján, ami azután helyi címerek mintájául is szolgálhatott. A szimbólum Debrecen, Szentendre városok, Tura, Kecel és még sok más település címerében máig látható. A kutatók megszámozták, hogy a Tiszántúlon Debrecen példája lehetett az irányadó, hiszen a 79 gyülekezetből 75 ezt a szimbólumot vette fel pecsétjébe.⁷

Heraldikai szörszálhasogatásnak tűnik, de a kutatók azt is vizsgálták, hogy esetenként miért néz hátra a bárány. Ha levéltárosok vagy teológusok nem is, de néprajzosok erre is választ tudtak adni. Magyarázatuk úgy szól, hogy a pásztor régen a nyáj előtt haladt és gyakran hátranézett juhaira, hogy minden rendben van-e. Ha tehát a bárány Krisztust, a jó pásztort jelképezi, aki példaként népe előtt jár, akkor a hátratekintő bárányban ez a magatartás jelenik meg.

A Vas megyei Terestyénszecsőd ekléziájának 1832-es év számmal jelölt pecsétnyomója egy piedesztál tetejére állított tartóban fényt sugárzó gyertyát mutat. Mellette olvasható Máté apostol evangéliumának 5,16 versére utaló bejegyzés: *Úgy ragyogjon a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák jó cselekedeteiket és dicsőítsék a ti Mennyei Atyákat.*⁸

Nagyrákos egyházközsége a kelyhet helyezte pecsétnyomója középmezejébe. A kelyhet már az 1400-as években a cseh husziták is jelvényként használták, utalással a két szín alatt való úrvacsoravételre. Ennek alapján „kelyheseknek” is nevezték őket. A kehely a református vallás egyik emblematisztikus jelképe lett. Sír-

⁴ Jn 1,29.

⁵ Vas Megyei Levéltár (VAML) felekezeti anyakönyvek másodpéldányai, Egyházasrádóc, református születési akv. 1833.

⁶ VAML, Pecsétlenyomat gyűjtemény, Felsőőr 1860.

⁷ Takács Béla: *i. m.* 51.

⁸ VAML, Felekezeti anyakönyvek másodpéldányai, Terestyénszecsőd, református születési akv. 1842.

köveken, egyházi szertartások tárgyain, oltárterítőkön, énekeskönyvek címoldalán, szószékkoronán olykor, mint a nagyrákosi pecsétnyomón is, szőlőfürttel együtt volt ábrázolva.⁹

A könyv, a biblia nagyon régi egyházi szimbólum. A próféták, apostolok, evangélisták, egyházatyák jelvénye volt. A magában álló, a nyitott, a kézben tartott vagy a csukott könyv valamennyi egyház szolgáinak kedvelt papi szimbólumaként jelenik meg, és a nemesi ún. „beszélő címerekben” is a lelkészek, lelkipásztorok hivatását jelölte. Kivételként szokták említeni Misztótfalusi Kis Miklós Házsongárdi temetőben látható, sírját fedő, 1702-ben készült síremlékét. Az erre vésett álló könyv ugyanis minden kétséget kizáróan a könyvnyomtató foglalkozást jelöli.

A Vas megyei gyülekezetek közül a kercai, az őriszentpéteri és a szalafői is a könyvet, a Bibliát vette fel pecsétnyomójára. A kercai eklézsia 1862-ben vésett tipariumába egy díszítetlen nyitott könyv került. Az őriszentpéterin egy felhőből kinyúló kéz mutat a nyitott könyvre, amelyen az ötet *hallgassátok* (Mt. 3,17) intelem olvasható.¹⁰

Óriszentpéteri viaszpecsét

Szalafői viaszpecsét

⁹ VAML Felekezeti anyakönyvek másodpéldányai, Nagyrákos, református születési akv., 1857.

¹⁰ VAML Felekezeti anyakönyvek másodpéldányai, Óriszentpéter, református házassági akv., 1841.

A szalafői eklézsia, amely Őriszentpéter filiája volt, készítette a jelképek szempontjából legösszetettebb pecsétnyomót. A pecsétmezőben jobbról sziklából fakadó forrás, balról az Őrség legjellegzetesebb növénye, a fenyőfa, felül sugárzó napkorong és holdsarló látható. Középen első látásra egy frivol jelenet, a címoldalán SZ B (Szent Biblia) monogramos fedlapú köteten lovagló alak tűnik fel. A pecsétkép csak több korabeli pecsétlenyomat alapos elemzése után vált értelmezhetővé. A pecsétmező közepén valójában a fellegek közül bibliát nyújtó, nagyméretű jobb kéz látható.¹¹

Bod Péter a *Szent Hilariusban* azt írja, hogy *midőn a kakast a torony tetején látják a bűnösök, emlékezzenek meg arról, hogy ahogy a kakasszóra Krisztust megtagadó Péter megtért, ők is térjenek meg és kegyelmet nyernek*. Szenci Molnár Albert a *Consecratio templi novi* című művében a kakasról írja, hogy az nemcsak a reformátusoknál, hanem szerte Európában, a hűség, a bűnbánatra való felhívás, az éberség és az igazhitűség szimbóluma volt.¹²

Ha ezek ismeretében megnézzük a senyeházi egyházközség 1803-ban készült mívés pecsétnyomóját, akkor van okunk egy kis elmélkedésre. Az előtérben álló imaház tetején ugyanis két veszekedő kakast látunk, akiknek küzdelmét a harangláb tetején álló sárkány figyeli.¹³ Hasonlóan talányos a Körmendi gyülekezet 1783-as évszámmal vésett pecsétnyomója, amelynek középmezőjében egyesek szerint templomépület, mások szerint frigyláda látható.¹⁴

A fiait vérével tápláló pelikán, amely már a középkori keresztény szimbolikában Krisztus jelképe volt, és amelyet a reformátusok országszerte használtak, érdekes módon nem jelenik meg a Vas megyei gyülekezetek pecsétnyomóin. Annál gyakrabban szerepel viszont a nyugat-magyarországi nemesek címeres levelein.

Őriszentpéteri viaszpecsét

¹¹ VAML Felekezeti anyakönyvek másodpéldányai, Szalafő, református születési akv., 1883.

¹² Takács Béla: i. m. 81.

¹³ VAML Pecsétlenyomat-gyűjtemény Senyeháza, 1856.

¹⁴ VAML Felekezeti anyakönyvek másodpéldányai, Körmend, református születési akv., 1857.

Somogy, Sopron, Vas, és Zala vármegyék levéltáraiban több tucat armális és címeres pecsét lenyomat található, amelyeken a fiaért magát feláldozó madár képe látható. A misztótfalusi eklézsia 1650-ben készült úrasztali kendőjén olvasható hímzett felirat szerint *az Úr Jesus Kristus az igaz pelikán ki megeleveníti a mi lelkünket az örök életre. Ámen.*¹⁵ Az ezzel közel egyidős Tavasz Gergelynek a Zala megyei levéltárban őrzött, 1662-ben kelt I. Lipót császárnak címzett címerkérő folyamodványában az alábbiak olvashatók:

„[...] Felsőged trónjához folyamodva állhatatosan, a legalázatosabb kéréssel fordulok, hogy legszentebb felsőged engem és általam anyámat [...] anyai rokonaimat, testvéreimet és azok fiait, figyelembe véve apám hűséges szolgálatait, amelyeket egyrészt a győri végeken másrészt más szerencsés hadjáratokban [...] felsőged boldog emlékeztű őseinek ötven éven keresztül hűséggel és állhatatosan teljesített és a jövőben én is teljesíteni fogok Magyarország és a kapcsolt részek kétségtelen nemesei közé befogadni és besorolni kegyeskedjék.”¹⁶

A kérelmet Szelepcsényi György kalocsai érsek, Esterházy Pál gróf, és Szegedy Ferenc választott erdélyi püspök támogatásával terjesztette az uralkodó elé. A folyamodványon megrajzolt címertervről az armálisban az alábbi címerleírás olvasható: *kerek talpú pajzs kék mezejében barna fészekben ülő jobbra fordult kiterjesztett szárnyú pelikán, csőrével mellét tépve vérével három fiókáját táplálja.*

I. Lipót kancelláriája által 1678. februárban Kőszeghy Györgynek, márciusban Tomadiny Györgynek kiállított pelikános címer csak a pajzsok rekvizitumaiban különbözik egymástól.¹⁷ A Zala Megyei Levéltár gyűjteményében megtalálható a Mária Terézia által Chinorányi Lipót kanizsai postamesternek adományozott postakürtöt mutató címer, amelynek sisakdíszén szintén a pelikán látható.¹⁸

A pelikán ősi címerszimbólum mivoltát bizonyítja, hogy az már a két évszázaddal korábbi magyar címeres leveleken is megjelenik. Mátyás király 1474-ban Kaposmérői Mérei Tamásnak, Veronai Gábor erdélyi püspök közbenjárására adományozta a leírás szerint „saját vérével fiait tápláló” pelikános címert. A címerfestményen a leírással ellentétben a pelikán fészket félhold, a fiókákat csillag helyettesíti. A címeradomány szövegében *literatus*nak nevezett Mérei a kitüntetés

¹⁵ Takács Béla: *i. m.* 59.

¹⁶ Molnár András – Kapiller Imre: *Armálisok: Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 2004, 28.

¹⁷ Uo. 88–89.

¹⁸ Uo. 116–117.

tést nem csatatéren, hanem király iránti hűségével érdemelte ki, vagyis a pelikán a szolgálat és az áldozatkészség szimbólumaként került a címerbe.¹⁹

Batthyány Boldizsárnak és testvérének, Benedeknek II. Ulászló király által Budán 1500 decemberében kiállított címeres levelében is ott van pelikán. A Batthyány család, Boldizsár diplomáciai küldetéseiben, Jajca védelmében és Mátyás király uralma idején teljesített érdemeire való tekintettel kapta a művészi miniatúrában megfestett címert.²⁰

Közel egy évszázaddal később, I. Miksa király 1574-ben kiállított címeres levélben erősítette meg Nemesapáti

Lelkipásztorok

Zalai, másként Tutor család régi nemességét és címerét. A Bécsben megfestett armális a magyar reneszánsz miniatúra növény- és gyümölcsfüzérrel díszített különlegesen szép kivitelű példánya. Az osztrák főhercegi, a magyar és cseh királyi, valamint Alsó-Ausztria címerpajzsaival díszített keret a 15. századi Zsigmond udvarában kialakult címerfestői mintát eleveníti fel. Az osztott pajzsban felül ismét a fiait vérével tápláló pelikánt, alul pedig a jobbra lépő Isten bárányát, sisakdíszként újfent a pelikán jelenik meg.²¹

A pelikánt láthatjuk egy 1607-ben Gyulafehérváron kiállított címeres levélben is. Rákóczi Zsigmond fejedelem Dersi Petki Jánost – tekintettel annak katonai és diplomáciai téren évtizedeken keresztül tanúsított hűségét és áldozatkészségét – bárói ranggal jutalmazta, és részére címerként a pelikánt vörös pajzsba helyezve adományozza. A székely származású Petki érdemei között az oklevélben első helyen említetik, hogy 1601-ben ő szabadította ki a moldvai Botosán várában bekerített Báthori Zsigmondot, de harcolt Bocskai István háborúiban, és nem mellesleg később Rákóczi fejedelem kancellárja is volt.²²

¹⁹ Nyulásziné Straub Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Budapest 1987, 42.

²⁰ Uo. 48.

²¹ Uo. 81.

²² Uo. 91.

1618-ban II. Mátyás Miskei Monostori Thassy Györgyöt jutalmazza pelikános címerrel hadi érdemeiért. Csáfordi Bolla István ugyanezért 1640-ben III. Ferdinánd királytól kapott Thassy címeréhez szinte megszólalásig hasonló címert.

Ha valaki találomra felüti az *Öt évszázad címerei* című antológiát, láthatja, hogyha ez verseny volna, a pelikánt csak címerpajzsra festett oroszlán tudná legyőzni. Ellenpéldaként talán a kakast hozhatnánk fel. Több száz címerképet áttekintve mindössze két kakasos címert sikerült felfedeznünk. Az első Mátyás királynak 1488-ban a Hradnai Holy család részére kiállított armálisa. A búzakéven álló, vörös tarajjal megfestett ezüst kakast a címertani szakirodalom a megadományozott gazdálkodói voltára utaló szimbólumként tartja nyilván. A megállapítással nehéz vitatkozni, mivel az oklevélben sem a címerszerző érdemei, de maga a címer sincsen leírva.²³

Az érdemeket tekintve hasonlóan szófukar II. Ferdinánd király 1625-ben az Alsószilvágyi Gáll család részére kiállított armálisa is, amelyen egy kiterjesztett szárnyú kakas, egy hármashalomra helyezett lombkoronán állva kukorékol.²⁴

Nagy János

Bethlen Gábor fejedelem 1624. március 25-én Kassán címert adományozott Nagy János milotai lelképásztornak és fiainak. Kék színű pajzsban zöld talajon álló férfialak jobbában az Újtestamentumot, bal kezében pálmaágat tart. Jobb és bal válla felett egy-egy kiterjesztett szárnyú angyal feje fölé babérkoszorút tart. A sisakdíszként növekvő aranygriff jobbában fogja a vörös kötésű Bibliát.²⁵

1629. július havának 13. napján Bethlen Gábor erdélyi fejedelem címeres nemeslevelet bocsátott ki, amely-

²³ Uo. 46.

²⁴ Gözsy Zoltán – Gözsy Gáborné: *A Somogy Megyei Levéltár üvegablakai*. Kaposvár 2000, 122–123.

²⁵ Szálkai Tamás: *Armales Transylvanorum* Máriabesnyő–Gödöllő 2009, 72–73.

ben az erdélyi és a magyarországi részekben (a Partiumban) élő lelkipásztorok mindkét nembeli leszármazottait nemesíti és címeradományban részesíti. A címeres nemeslevél a köztudatban, mint az erdélyi református lelkipásztorok nemeslevele vált ismeretessé. Így tekintette már igen korai időktől fogva a közvélemény. Ezt a hiedelmet erősítette az a tény is, hogy az oklevelet feltehetően a mindenkori erdélyi református püspökök levéltárában a legértékesebb iratokkal együtt őrizték az ún. püspöki ládában. Ennek köszönhette megmaradását, miközben a püspöki levéltár több alkalommal elpusztult. A levéltár 17. századi kezelője az oklevél hátlapjára írott rövid tartalmi kivonatban „a református papoknak és utódainak adományozott levél”-ként minősítette, amellyel Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem a református lelkipásztorokat nemesítette.²⁶

Martonfalvi Tóth György

Egyenesen álló, kék színű katonai pajzsot, melynek mezején, vagyis udvarán gomolygó felhőkből kiemelkedő fél oroszlán baljával az úrasztaláról a bibliát veszi el, jobbjaiban pedig kardot nyújt az első lábai felé leszálló angyal, akinek bal oldalán arannyal felírva ezek a szavak olvashatók: tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni. A pajzsos levő katonai sisakot különféle gyöngyökkel és értékes kövekkel ékesített királyi korona fedi. A sisak ormáról a pajzs mindkét szélén szépen lefutó szalagok, vagyis foszlányok azt csinosan körülfogják és díszítik, amiképpen mindezek levelünk elején, vagyis homlokzatán, a képíró kezével és művészetével, a saját színűkkel helyesen és szabályosan lefestve szemléltethetők.²⁷

Martonfalvi Tóth György professzornak és családtagjainak, aki a váradi, majd a debreceni kollégium rektora volt, Apafi Mihály 1666. január 2-án Fogarason adományozott kék, hegyes végű barokk tárcsapajzsban palástos papi sapkával

²⁶ Tonk Sándor: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In: *Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiba Kálmán püspöki szolgálatáról*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2000, 225–234.

²⁷ Uo. 74–75.

fedett fejű férfialak látszik, aki jobbában író tollat, baljában az írópadra helyezett nyitott könyvet tart.²⁸

A heraldikai példák azt mutatják, hogy a Vas megyei református gyülekezetek által használt szimbólumok a magyar heraldikai hagyományok nyomdokain haladva hordozzák a bibliai jelentéstartalmakat, megismerésük gazdagabbá teheti a korszakról bennünk élő képet.

²⁸ Uo. 106–107.

Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?

A mint a cím is kifejezi, a tanulmányomban az Erdély és Hollandia közötti protestáns egyházi kapcsolatokat szeretném ismertetni. Ez a kapcsolatrendszer több évszázada létezik, rengeteg magyar diák tanult holland egyetemeken, és a 20. század második felétől az egyházi kapcsolatok révén sok holland jött Erdélybe.

Tanulmányom alcíme: misszió, ökumené vagy prozelitizmus? A holland-magyar kapcsolatokat több szempontból lehet vizsgálni, de én a missziós és az ökumenikus kapcsolatokat vizsgálom, ugyanis munkám a Holland Missziói Tanácshoz (Nederlandse Zendingsraad) köt, misszióval és ökumenével foglalkozunk. Előrebocsátom, hogy nem lehet mindenről bőven beszélni, ezért röviden ismertetem a reformációtól a második világháborúig terjedő időszakot, majd részletesebben mutatom be az 1948 utáni kort.

Hollandiában több református egyház van. Amikor ebben a tanulmányban a Holland Református Egyházról írok, arra az egyházra utalok, amely most a PKN (Protestantse Kerk in Nederland) – korábban a Hervormde Kerk (az „eredeti” református egyház) és a Gereformeerde Kerk Synodaal (a „kuyperi”) – ez a két református egyház az evangélikus egyházzal egyesülve hozták létre 2004-ben a PKN-t. A többi holland református egyháznak is jó kapcsolatai vannak Erdéllyel, de a tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé ennek ismertetését.

Az alcímben a prozelitizmust is megneveztem, erről majd a tanulmány végén többet írok. Egy szó hiányzik az alcímből: az együttműködés. Nem véletlenül.

* Fopkje Ruchama van de Beek (Utrecht, 1971). Teológiai tanulmányait 1989 és 1997 között Leidenben, Kolozsváron és Utrechtben végezte. Az amszterdami Vrije Universiteit doktorandusza. Kutatási területe az ortodox és református szóteriológia. Másfél évig Kamperlandban volt segédlelkész, utána öt évet a GZB (Református Missziói Szövetség) holland irodájában dolgozott. 2005–2011 között a kolozsvári protestáns teológián tanított, utána másfél évet Kerk in Actienél (a holland Protestáns Egyház missziói osztálya) dolgozott. Jelenleg az NZR (Hollandiai Missziói Tanács) munkatársa.

Hollandiában a református egyházak sokat beszélnek erről, de úgy tűnik, a gyakorlati együttműködés valamikor a 20. század végén elsatnyult.

A reformációtól 1948-ig

A reformáció után évszázadokon át sok magyar diák tanult Hollandiában. Most csak a missziói szempontból szeretnék pár adatot ismertetni erről. Gisbertus Voetius, a 17. századi híres utrechti teológiai tanár fontosnak tartotta a missziót. Egyetemi előadásában felhívta a figyelmet a misszió fontosságára. Kezdeményezése nem volt hiábavaló, tanítványai, tanártársai is felismerték a misszió fontosságát. A holland gyarmatosítás után a misszió kérdése egyre égetőbbé vált. Elindították a missziót, de az első időszakban a valós missziói munka nagyon nehezen folyt: a lelkészek általában csak a kolonistákért dolgoztak, és a hatóságok sem mindig álltak pozitívan a misszióhoz. Az igazi, lelkes missziói tevékenység inkább a 18. század végén kezdődött el, ahogyan Angliában és Németországban is. Anne-Marie Kool szerint, aki könyvet írt a magyar misszióról, a magyarok is sokat tanultak a misszióról a holland és német egyetemeken.¹

A 20. században a misszió területén már nagyobb együttműködés tapasztalható. De hozzá kell tenni, ez az együtt működés inkább alkalmi érintkezést jelentett, semmint állandó együttmunkálkodást. Így is legalább négy magyart küldtek misszionáriusként a holland indonéziai gyarmatra. Egy példát szeretnék itt kiemelni, amelyből látszik, hogy ez az együttműködés természetes és örömteljes dolog volt. Anne-Marie Kool írja a könyvében: az egyik holland missziói társaság már régóta orvost keresett, akit a Sangir és Talaud, félreeső szigetcsoportra akartak küldeni. Amikor a magyar Cseszkó házaspár jelentkezett, nagy örömmel fogadták: és *íme, egészen váratlanul a bizottság kapcsolatba került egy fiatal magyar orvossal és feleségével, ők fogják majd végezni azt a munkát, amelyre nem találtunk holland orvost. Szerencsére a misszió nemzetek feletti.*²

¹ Kool, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756–1951)*, I. kötet, Harmat, Budapest 1995, 31, 78–80,

² Kool, Anne-Marie: *i. m.* II. kötet, 229–230.

Az 1948–1989 közti időszak

1948-ban sokat változott a helyzet. A romániai kommunizmus miatt szükség szerűen át kellett alakítani az erdélyi–holland egyházi kapcsolatokat. Hollandiában többféle reakciót is kiváltott a romániai kommunizmus. Itt azonban csak a három legfontosabbról írok.

Az első reakció talán furcsának tűnik. A hollandiai lelkészek egy része, pár teológiai tanár és egyházi vezető lelkesen üdvözölte a szocializmust. A marxizmusban a jót látták, és a teológiai gondolkodásukba beillesztették a szocialista elemeket. Ennek magyarázata az volt, hogy a holland lelkészek, teológiai tanárok egy része azt látta, hogy a világban a szegények és a gyengébbek szenvedtek a gazdagok és a hatalommal rendelkező emberek elnyomása miatt. Szerintük a keresztyénség feladata a szegények, gyengék szenvedők támogatása, a szocializmusban pedig ennek intézményes megvalósulását látták. Nagy hatással volt rájuk az úgynevezett felszabadításteológia is, amelyre a szocializmus is befolyást gyakorolt.

A második világháború alatt és után nagy volt a szegénység. Az említett holland lelkészek ezért úgy gondolták, hogy a társadalmi gondok megoldásában a szocializmus sokkal kompetensebb, mint a kapitalizmus. Néha ugyan látták, hogy nem minden tökéletes a kommunista országokban, de erről úgy gondolták, hogy hibákat kiküszöbölve, később minden jóra fordul, a felmerülő gondok csak gyermekbetegségek. Néha fel is szólaltak az kommunista hatalom alatt szenvedő egyházakért. Ennek ellenére mégis megmaradt a szocializmus iránti rokonszenv, ezért nem meglepő, hogy csak ritkán kritizálták a kommunista elnyomást. Utóbbi némiképpen árnyalja az, hogy néhány keletnémet lelkész figyelmeztette a hollandokat: jobb lenne, ha nem szólnának a kommunista üldözés ellen, mert az még rosszabbá tenné a szorongatott egyházak helyzetét.

Csupán 1989-ben jöttek rá, hogy milyen volt az igazi helyzet Kelet-Európában. Kevesen voltak, akik akkor el tudták ismerni, hogy súlyosan „megrövidítettek” az itteni keresztyéneket és egyházakat, voltak azonban olyanok is, akik belátták, hogy többet kellett volna segíteni a kelet-európaiakon. A Holland Református Egyház (Hervormde Kerk) volt az első nyugat-európai egyház, amely 1991-ben beismerő nyilatkozatot tett, hogy túl elnéző volt a kommunista kormányokkal szemben és túl keveset tettek az üldözött egyházakért.³

³ De Graaf, Beatrice: Koude Oorlog in de kerk. In: *Transparant* 16. (2005/1), 15–20.

A második csoport az elsővel ellentétes álláspontot foglalt el. Ez a csoport túlnyomó többségben konzervatívabb reformátusokból és neoprotestánsokból állt. Elhatárolták magukat a kommunizmustól, mert abban istenellenes ideológiát láttak. Ennek a tábornak a tagjai többször látogattak Erdélybe: bibliákat, énekeskönyveket és gyógyszereket csempészték be. A lehetőségekhez mérten élő kapcsolatot tartottak az erdélyi reformátusokkal, és jól ismerték a kommunista országok valós helyzetét. Hebe Kohlbrugge munkájának köszönhetően 1968 és 1986 között sikerült több holland diákot Erdélybe küldeni.⁴ A legtöbben Kolozsváron, a protestáns teológián tanultak, de emellett a hetvenes években ketten a szebeni ortodox teológián is megfordultak.⁵ Ezek a diákok még behatóbb ismeretre tettek szert a romániai helyzetről. 1986 után is próbáltak holland diákokat küldeni Romániába, de a kommunista hatóságok megtagadták a szükséges engedélyek kiadását.

A Romániát megjárt teológusok, lelkészek kísérletet tettek a holland református vezetőség meggyőzésére arról, hogy a kelet-európai helyzet korántsem annyira rózsás, mint ahogyan ők azt látni akarták.⁶ Ez a törekvés kudarcba fulladt. A holland gyülekezetekben pedig más volt a helyzet, itt inkább hallgattak rájuk. Emellett másoktól, pl. neoprotestánsoktól is kaptak információt a református gyülekezetekben. Mégis úgy volt, hogy sokan nem igazán ismerték meg az itteni helyzetet. Azok a hollandok, akik itt jártak, nem mertek mindent elmesélni, nehogy veszélybe sodorják az erdélyi reformátusokat.

A harmadik csoport bizonyos szempontból a kettő között állt. Ennek a csoportnak az egyik legfontosabb személyisége Willem Visser 't Hooft volt, az Egyházak Világtanácsának egyik alapítója és főtitkára. Visser 't Hoofték meggyőződése szerint nagy baj, hogy Krisztus teste nem egységes. Maga Krisztus halála előtt azokért imádkozott, akik benne hisznek, hogy *mindnyájan egyek legyenek* (Jn 17,21). Visser 't Hoofték azt remélték, és azért harcoltak is, hogy az Egyházak Világtanácsa olyan hely legyen, ahol az egyházak mint Krisztus testének tagjai együtt legyenek. A második világháború után ez a kívánság fontosabb volt, mint bármikor.⁷ Mivel a világtanács célkitűzése a keresztyén egység megvalósítása volt, ezen törekvésük miatt Visser 't Hooft nem akart politikával foglalkozni,

⁴ Kohlbrugge, Hebe: *Twee maal twee is vijf. Getuige in Oost en West*. Kok, Kampen 2002, 135, 149.

⁵ Uo. 151.

⁶ Uo. 152.

⁷ Visser 't Hooft, W.A.: *Memoires*, Elsevier en Kok, Amsterdam, Brussel, Kampen 1971, 120–121.

így például állást foglalni a kommunizmus ellen. Az emlékirataiból viszont kiderül, hogy a kommunista rendszerről negatív véleménye volt. Ennek a meggyőződésének viszont két ok miatt nem adott hangot. Az első az volt, hogy Truman amerikai államelnök küldöttje révén igyekezett a világtanácsot eszközként felhasználni a kommunizmus ellen.⁸ Vissert 't Hooft viszont azt akarta, hogy a világtanács csak egyházi szervezet legyen, ne politikai eszköz. A másik ok, ami miatt nem emelt szót a kommunizmus ellen, az volt, hogy nem akarta, hogy a kelet-európai egyházak a politikai állásfoglalása miatt a kommunista hatalom nyomására kényszerűségből távol maradjanak az Egyházak Világtanácsából. Néha mégis felszólalt az emberi jogokért és egyházakért. 1956-ban így segítette a magyarokat, szoros kapcsolatban volt a Magyar Református Egyházzal, és a világtanács nevében nyilatkozatot is kiadott, amelyben támogatásáról biztosította a magyar menekülteket.⁹ Később, forradalom leverése után, 1957-ben az új magyar kormány Visser 't Hooftot és a világtanácsot az 1956-os forradalom kirobantásának támogatásával vádolta meg.¹⁰ Az hogy Visser 't Hooftnak fontos volt a kelet-európai egyházakkal való kapcsolat, abból is látszik, hogy ellentmondott Wilhelmina volt királynőnek. Wilhelminának nem tetszett, hogy a világtanács kapcsolatban volt a kelet-európai egyházakkal, mert szerinte ezek az egyházak túl keveset tettek a kommunista rendszer ellen. Visser 't Hooft ennek ellenére is fontosnak tartotta a kelet-európai egyházakkal való kapcsolatot.¹¹

Visser 't Hooft nagyon remélte, hogy minden egyház a világtanács tagja lesz. Sokat foglalkozott az ortodox egyházakkal is. Gyakran Kelet-Európába utazott, és igyekezett meggyőzni az ortodox pátriárkákat, hogy vegyenek részt az világtanács munkájában. Törekvését siker koronázta, ugyanis 1961-ben az Orosz Ortodox Egyház és vele együtt a román és a bolgár is csatlakozott a világtanácshoz.¹²

A hatvanas években Visser 't Hooft nyugdíjba vonult azokkal, akikkel együtt alapította és építette az Egyházak Világtanácsát. A világtanács teológiája a későbbiekben az alapkoncepciótól elfordulva homályosabb lett, és egyre többet foglalkozott a politikával. A kommunizmus ellen viszont nem szólalt fel. Ez a tendencia már Vissert 't Hoofték idejében elkezdődött. Az oka: féltek elveszíteni a kapcsolatot a kelet-európai egyházakkal. Később ez a félelem már alaptalan

⁸ Visser 't Hooft, W.A.: *i. m.* 187–188, 202–204.

⁹ Uo. 269.

¹⁰ Uo. 273.

¹¹ Uo. 315–317.

¹² Uo. 228–248.

volt. Visser 't Hoofték után a világtanácsban egyre többen voltak olyanok, akik a szocializmusban sok jót láttak. A másik ok az volt, hogy elhitték azt, amit hallottak a kelet-európai egyházak vezetőitől. Ebben a korszakban a kelet-európai egyházi vezetők azok közül kerültek ki, akik engedelmeskedtek a kommunista hatóságoknak, vagy az államhatalom ültette a püspöki székekbe, mint például a nagyváradi püspököt, Papp Lászlót. Kérdés csupán az, hogy ez csak naivitás volt, vagy pedig egyéb politikai szándék állt mögötte. Ezt a magatartást már Visser 't Hooft idejében láthattuk, akkor valószínűleg még csak naivitásról volt szó, és arról, hogy nem akart politizálni. 1964-es bukaresti látogatásáról a következőt írta: *Bukarestben a (Justinian Marina) pátriárka palotájában laktunk. [...] Figyelemre méltó volt az, hogy neki sikerült kiváló kapcsolatokat teremteni más egyházakkal. Megmutatta nekünk azokat a szobákat, amelyek az evangélikus és református egyházak vezetőinek voltak lefoglalva. És sok örömmel láttuk, hogy sok kolostor normálisan működött.*¹³ Egy szót sem írt a romániai gondokról vagy az egyházak nehéz sorsáról.

A kommunizmusmal szemben tehát háromféle reakciót láttunk Hollandiában. Az a csoport, amely együtt érzett az itteni egyházakkal valószínűleg a legnagyobb volt. A másik két csoport annak ellenére, hogy kisebb volt, mint az első, sokszor hangosabb volt, mert olyan emberekből állt, akiknek nagyobb befolyása volt az egyházban. 1989 után sok minden megváltozott, de bizonyos módon ez a három reakció hatása még mindig megtalálható Hollandiában.

1989 után, kapcsolatépítés, új utak, irányzatok

1989-ben nagy változások voltak Kelet-Európában. Nyugat-Európában figyelemmel követtük a híreket, és örömmel láttuk, hogy a határok megnyíltak. Rengeteg holland református indult Erdélybe segíteni. A konzervatívabb reformátusoknak természetes volt, hogy először oda mentek, ahol reformátusok vannak. Éveken át jöttek, és jönnek most is. Az együttműködés nehéz volt a kulturális és nyelvi nehézségek miatt, de amiatt is, hogy a hollandok saját elképzelésük szerint akartak segíteni. Nem rosszindulatból, mert általában lelkes, segítőkész emberekről van szó, hanem mert ez a magatartás a holland kultúrának a része. Sze-

¹³ Visser 't Hooft, W. A.: *i. m.* 246. „In Boekarest logeerden wij in het paleis van de patriarch. [...] Ook was het opmerkenswaardig, dat hij uitstekende betrekkingen met de andere kerken had weten te creëren. Toen hij ons in het paleis rondleidde, vestigde hij onze aandacht op de kamers, die voor de leiders van de Lutherse en de Hervormde Kerk gereserveerd waren. En tot onze blijdschap zagen we vele kloosters normaal functioneren.”

rencsére vannak olyan példák is, ahol igazán együtt, párbeszéd útján sikerült megoldani különböző feladatokat. Az utóbbi években több mint 25 év diakóniai munka után több szervezet és csoport gondolkodik arról, hogy hogyan lehetne a kapcsolatokat másképpen alakítani: diakónia mellett vagy helyett inkább egy más tartalmú kapcsolatot szeretnének: például a testvérgyülekezettel együtt bibliai témákat megbeszélni.

Azt is látjuk, hogy az utóbbi időben mind kevesebben jönnek. Ennek egyik oka valószínűleg a 25 év utáni diakóniai *fáradtság*. Másik oka az, hogy a holland fiatalok sokszor inkább *egzotikusabb* helyekre szeretnének menni, akár évente változtatva a helyszínt. Emellett reformátusnak lenni már kevesebbet jelent nekik, mint az idősebbeknek: csak az a fontos, hogy keresztyén legyen, nem lényeges az, hogy melyik felekezethez tartozik. Az az érzés, amely sok idősebb holland reformátusban még megvan, hogy az itteni református egyház testvéregyház, a fiatalokból hiányzik.

Előzőleg három magatartásformáról, csoportosulásról beszéltem. Ezek a gyülekezeti kapcsolatok főleg a második csoporthoz tartoznak: konzervatívabb református gyülekezeti tagok és olyan szervezetek, amelyek ehhez a csoporthoz tartoznak, mint például Stichting Hulp Oost Europa.

Ehhez a csoporthoz tartoznak a cserediákok és bizonyos egyetemek is. 1990-től ismét jöhettek holland diákok teológiát tanulni Erdélybe. Sajnos itt is látszik, és már elég hamar, hogy változott a fiatalabb generációban az Erdélyhez, illetve egész Kelet-Európához való viszonyulás. 1995 után Erdélyben és Prágában, 1997 után Magyarországon már alig volt holland diák. Más országokba, ahol a kommunista idő alatt hollandok tanultak, már egyáltalán nem ment senki. Ennek két pragmatikus oka is van: nehezek a kelet-európai nyelvek, és nehéz ösztöndíjat kapni.

Ami pedig még működik, az az, hogy magyar és erdélyi diákok Hollandiában tanulhassanak. Ez is egy kicsit nehezebb lett, mert kevesebb ösztöndíj van, mint a 1990-es években, és szigorúbb lett a felvételi, de az utóbbi években mégis szinte mindig volt egy vagy két erdélyi diák Hollandiában. Emellett létezik a Comenius-commissie, a kelet-európai és holland teológiák közös szervezete, amely két évente konferenciát szervez. A bizottságban több holland van, mint kelet-európai, de lassan sikerül egy kiegyensúlyozottabb szervezetet kiépíteni.

Ami az első és harmadik csoportot illeti, tehát a szocializmust kedvelő csoport és az Egyházak Világtanácsa csoportja: ezeknek a hatása a legjobban a PKN vezetőségében látható. Említettem, hogy a holland egyházban 1991-ben megszületett az a nyilatkozat, amelyben önkritikát gyakoroltak a kommunista időszak

alatti hallgatásért. Az az irányzat, amely a marxizmust belekeverte a teológiába, ellankadt. Ami pedig maradt ebből, az a vélemény, hogy az egyháznak fontos szerepe van szociális kérdés megoldásában: harcolni kell a szegényekért, a gyengékért, a diszkriminált csoportokért. Ebben nem fontos, hogy melyik felekezethez, sőt valláshoz tartozik valaki. Fontos témává vált a békéltetés és az engesztelés is, nem a Krisztus és ember közötti, hanem az emberek, felekezetek vagy etnikumok közötti.

Látszik, hogy ez az első és a harmadik csoport most már nagyon közel állnak egymáshoz, a világtanácsban is ez az uralkodó irányzat.

A 2000-es években úgy döntött a PKN-es missziói osztály, hogy több munkát szeretnének végezni Kelet-Európában. Ebben kiemelt szerepet kapott az emberek, közösségek közti engesztelés és megbékélés. Konferenciákat szerveztek, amelyekre reformátusokat, ortodoxokat, baptistákat, evangélikusokat hívtak meg a kelet-európai országokból. A cél az volt, hogy jobban megismerjék egymást, és ennek köszönhetően együtt tudjanak dolgozni. A hangulat ezeken a konferenciákon általában jó volt, probléma talán csak ott merült fel, hogy a holland szervezők nem nagyon ismerték a kelet-európai valóságot, amely komplikáltabbnak bizonyult, mint ahogy a szervezők gondolták. Naívnak vagy arrogánsnak tűnik – nézőponttól függően –, hogy egy holland egyház akarja „megoldani” a kelet-európai egyházi és etnikai „problémákat”. Most pedig ráébredtek, hogy a kelet-európai valóság sokkal összetettebb, mint ahogyan eredetileg gondolták. Ettől függetlenül sikerült néhány más projektet is megvalósítani: például ösztöndíjakat biztosítottak a kelet-európai diákoknak, tanulmányi utakat támogattak, és egy lelkésznot (engem) is ide küldtek, hogy dolgozzon a teológián.

Azt a munkát, amelyet itt végeztek és végeznek, az országos PKN missziói hivatala indította el. Ha most visszatérek az előadásom alcíméhez, a kérdés az, hogy van-e szó a misszióról? Igen is, meg nem is. Bizonyos szempontból igen, más szempontból nem. Igen, mert az emberek közti engesztelést is missziói feladatnak látják; nem értenek egyet azzal, hogy a misszióban kizárólag csak megtérésről lenne szó. De ha valaki azt mondaná, hogy csak a megtérés (Isten és ember közti kiengesztelés) misszió, akkor a PKN missziói hivatala azt mondaná magáról, hogy nem misszionál. Ilyen szempontból tehát inkább ökumenéről lenne szó.

Maradt a prozelitizmus az alcímben. 1989 előtt holland protestánsok itt, Erdélyben sohasem foglalkoztak a prozelitizmussal. Érdekes módon 1989 óta ez változott, de sok holland, aki itt dolgozik, nem így látja. Előbb említettem, hogy a holland fiataloknak már nem fontos, hogy melyik egyházhoz tartozik valaki.

Hollandiában sok református fiatal más, főleg neoprotestáns gyülekezetbe megy. Ezek sokszor nagyon lelkesek, és szívesen mennek külföldre diakóniát végezni és evangelizálni. Így sok fiatal, de idősebb is Romániába jött. Nem a református egyház küldte őket, hanem egy önálló missziói szervezet támogatásával vagy szervezeti támogatás nélkül jönnek ide. Emiatt önállóan kezdik el a munkát, sokszor nem is tudva azt, hogy itt milyen egyházak léteznek. A legtöbben román közösségekben dolgoznak, mert a román nyelvet tanulták meg, sokan pedig a cigányok között. A diakóniai munka mellett evangelizálnak is, amely persze nem rossz, de a baj az, hogy több esetben új önálló gyülekezetet hoznak létre. Jobb esetben a helybéli baptista egyházzal dolgoznak együtt, vagy odaküldik a megtérítetteket. A holland református egyház és a legtöbb református gyülekezet ezt nem támogatja, szerintük mindig egy már létező egyházzal kellene együttműködni. Fontosnak tartom erről a helyzetről is írni, mert érdekes módon a legtöbb protestáns holland misszionárius, diakóniai munkás, aki most Romániában dolgozik, így dolgozik.

Konklúzióként tehát írhatom, hogy a holland reformátusság nézőpontja több évszázad után megváltozott: az ökumené lett fontos, amely kiterjed az ortodoxoktól kezdve a neoprotestánsokkal bezárólag az összes keresztyén felekezetre. Emellett érezhető az együttérzés és együttműködés lanyhulása, és ezek helyét a hollandok által végzett itteni munkában inkább egyféle misszió és prozelitizmus vette át. Nem azért, mert az Erdélyi Református Egyház megváltozott, hanem azért, mert a holland református egyházban teológiai szemléletváltás történt.

Felekezetiiség és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval

Bevezetés

A 18. századi magyar nyelvterületen a művelődésnek új területei kezdtek fejlődni, amelyek a későbbi századokra is hatással lesznek. A tudományok, a művészetek, az irodalom és a felekezeti nevelés terén egyaránt érzékelhető a külföld felé való nyitás, a pozitív példák beépítése és hasznosítása valósul meg a tudományos élet, a művészetek minden területén. Olyan példákkal találkozunk, amelyek azt tanúsítják, hogy a felekezeti oktatásban fontos helye és szerepe lehet mind a tudományoknak, mind pedig a művészeteknek.

Kosáry Domokos szerint a művelődés szektorainak áttekintését az egyházakkal kell kezdenünk egyfelől azért, mert a vallási ideológia mindenhol érvényesült, másfelől pedig azért, mert az egyház, mindegyik változatban, szervezetileg közvetlenül átfogta az iskolát és a tudományt, az irodalmat, a művészetet.¹ Az egyház társadalmi funkcióját tekintve ekkor még maga is gyűjtőfogalom a művelődés egészén belül. A belőle kiágazó különböző művelődési szektorok csak ekkoriban kezdtek önállósulni.

Az egyházra hárult a vallás gyakorlásának, a hit megélésének szerepköre mellett az utánpótlás-nevelés problematikája, és egyfajta mediátori funkciót töltött be a különböző társadalmi rétegek között. Az oktatás szempontjából kiemelten fontos szerepük volt a különböző felekezeti iskoláknak, amelyek az eltérések mellett egy közös vonással rendelkeztek: hozzáférhetőbbek voltak a társadalom

* Szabó Emília (Barót, 1988) a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium református tagozatán végezte a líceumot, majd a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE) magyar–német szakán tanult tovább (2007–2011). Az alapképzést követően tanítani kezdett: előbb Torockón (2011–2012), majd 2012-től a gyulafehérvári Római Katolikus Teológiai Líceum tanáraként. A kolozsvári BBTE magyar szakán védte meg mesterképzős dolgozatát 2014-ben (Pápai Páriz Ferenc: *Izsák és Rebeka házassága*), 2016-tól doktori képzést folytat ugyanott, kutatási témája *Erdélyi nevelési tradíciók: Buczy Emil példája*.

¹ Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996, 69.

alsóbb rétegei számára, lehetőséget nyújtottak a nehéz sorsból való kiemelkedésre.

Buczy Emil János (1782–1839) pap, tanár élete és munkássága szerintem éppen sokoldalúsága miatt válik érdekessé, példaértékűvé. A piarista nevelés és peregrináció hatása mély nyomot hagy Buczy életén: a katolikus felekezeti oktatásban nevelkedett pap, teológiai tanár, főúri házinevelő, kanonok, majd csillagász és a gyulafehérvári csillagvizsgáló őre lett, irodalmi műveket alkotott és fordított, sőt irodalmunk legnagyobb levélírójával, Kazinczy Ferencsel is levelezett. A felekezetiség és a tudósság sajátos erdélyi példáját mutatja ennek a katolikus paptanárnak az életútja. Dolgozatomban megpróbálok szempontokat keresni életútja tanulmányozásához.

Buczy Emil életútja, az életpálya-kutatás nehézségei

Buczy Emil János² Kolozsváron született 1782. május 16-án. A gimnáziumot szülővárosában végezte a piaristáknál. 1799-ben indult első peregrinációs útjára, filozófiát tanult Kassán. 1801-ben visszatért Kolozsvárra, két évig jogot hallgatott, majd ismét a felekezeti oktatás felé fordult: belépett a piarista rendbe, és Horányi Elek professzor vezetése alatt a görög nyelvnek és irodalomnak szentelte tanulmányait. Ebben az időszakban két évig tanított a kolozsvári és a beszercei gimnáziumban.³ Elhatározása nem bizonyult hosszú életűnek, 1805-ben kilépett a rendből, majd 1806–1808 között Bécsben teológiát tanult a Pázmáneum növendékeként, utána világi pappá szentelték. Úgy vélem, hogy pappá szentelése megerősítheti azt a nézetet, amely szerint Buczy Emil tudatosan választott pályát, és nagyon határozottan akarta azt, hogy világi pappá szenteljék.

Egyházi szolgálatáról a következőket tudhatjuk meg:⁴ 1810-től Nagyszében tanár, majd 1815-től gróf Kornis és báró Splényi fiainak nevelője. 1821-től Gyulafehérváron teológiai tanár, 1829-től könyvtárőr. 1833-ban Bécsben csilla-

² Szabó Miklós – Szögi László (szerk.): *Erdélyi peregrinusok, Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998, 110. Külön tárgyal egy Buczy Emil és egy Buczy Johann nevű peregrinust, azonban megjegyzi, hogy a két személy azonos lehet. Mivel bizonyos esetekben nevének írásakor az Emil latin változatát, Aemiliust, máskor a második nevének, a János névnek latin formáját jelölték. Szerintem a teljes neve Buczy Emil János volt (erre utal pl. végrendelete).

³ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Megnyitva: 2017. április 18.)

⁴ Ferenczi Sándor: *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Szent István Társulat, Verbum Kiadó, Budapest–Kolozsvár 2009, 202–203.

gászatot tanult. 1834-ben Gyulafehérváron újból teológiai tanár, kanonok. 1839. október 28-án hunyt el Gyulafehérváron, sírja a gyulafehérvári székesegyház kriptájában található.⁵

Tanári, magánnevelői és csillagvizsgálói munkássága mellett megpróbált szerepet vállalni a tudományszervezésben is. 1832-től a Magyar Tudós Társaság levelező tagja lett, továbbá tagja volt a Jénai Ásványtani Társaságnak. A század elejétől levelezett Kazinczyval és Döbrenteivel, és az Erdélyi Múzeum című folyóirat egyik alapítója, szervezője, irányítója volt. A lapban jelentek meg szerelmes versei Y jelzéssel, más költeményei és tanulmányai saját neve alatt. Publikált Kenderesi Mihály *A tudomány és a virágzó nemzeti nyelv* (Kolozsvár, 1805) című kötetében is.⁶

Buczy Emil életútja többféle szempontból vizsgálható Tanulása, tudásának gyarapítása szempontjából meghatározó jelleggel bír a katolikus egyházi nevelés, hiszen peregrinációs útjai a katolikus egyház által biztosított keretben történtek. A külföldre járás hagyománya, az akadémiák látogatásának szokása a 18–19. században mind a protestáns, mind a katolikus egyház intézményeiben elevenen élt. Míg a protestánsok Hollandia, Németország, Svájc és Anglia egyetemait látogatták, addig a katolikusok számára Bécs és Olaszország jelentette a fő útvonalat.

A külföldet megjárt tudósok hazatérve az erdélyi oktatás legjobban felkészült, modern szemléletű tanáraivá, értékes szellemi vezetőivé válhattak. Úgy vélem, hogy Buczy Emil esetében azt vehetjük észre, hogy a tanulás mellett meghatározó volt nevelői elkötelezettsége. A pedagógusi életpályák esetében el szokott különülni a magánnevelői életpálya az egyházi nevelői pályától. Itt azonban a kettő keveredésének lehetünk tanúi, ugyanis Buczy Emil több nemesi családnál nevelősködött, emellett pedig az egyházi tanárságot is gyakorolta. Több katolikus iskolában tanított (Nagyszebenben, Gyulafehérváron), így volt elképzelése arról, hogy a katolikus oktatás miként fejleszthető. A természet- és humán tudományok alapos ismerete jellemezte, ezt a felkészültséget tekinthetjük a tanári hivatás részének, ugyanakkor az alkotói munka részének is.

A korabeli peregrinusokra jellemző az, hogy mind a reáltudományok művelése, mind pedig az irodalom, az alkotás terén termékenyen alkotó szerzőkről beszélhetünk. Ebben az aspektusban talán jobban érthető Buczy Emilnek könyvtáros, csillagász, szépirodalmi írói és levelezői tevékenysége. A 18. században az

⁵ Ld. Ferenczi Sándor: *i. m.* 202–203.

⁶ Péter László: *Új magyar irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2000.

oktatás és az alkotás igen szoros kapcsolatban álltak egymással. Egyfelől a tanárok maguk is alkotókká váltak, számos esetben fordítottak, előadásukat nyomtatott vagy kézíratos formában tették közzé, esetenként tankönyveket hoztak létre, világirodalmi szövegeket ültettek át magyar nyelvre, hogy ezáltal hozzáférhetővé tegyék. Levelezéseik, alkotásaik művelődésterjesztő szerepet tölthettek be. Sok esetben saját magánkönyvtárukat egy-egy intézményre hagyták, ezáltal is a tudás hozzáférhetőségét segítették.

Úgy vélem, Buczy Emil nevelői-alkotói pályájának kutatása számos érdekességet tartogat, és hiszem, hogy érdemes feltárni feledésbe merült kutatói pályáját, alkotásait, mert az ilyenfajta kutatások is hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megértsük, milyen sokrétű volt a művelődés a 18–19. században.

Buczy Emil és Kazinczy Ferenc levelezése

Kazinczy Ferenc és Buczy Emil levelezése 1805. március 30-án vette kezdetét, az utolsó levél pedig, amelyben Buczy Emilről említést tesznek, 1824-ből van. Az első levél, amely levelezésükből fennmaradt, Kazinczy Ferentől származik; ebben a levélben gratulál Buczynak a Csokonaihoz írt ódája kapcsán, és arra biztatja, hogy alkosson, fejlessze magát, nevedjen.⁷ Azt, hogy erre az első levélre mit írhatott feleletképp a fiatal szerző, csupán Kazinczy következő leveléből sejthetjük, mivel a levél nem maradt fenn, de a következő levélváltások azt tükrözik, hogy egy tartós barátság kötötte össze őket.

Már az első levelekből észre lehet venni, hogy Kazinczy Ferenc felfigyelt Buczyra, tetszik neki az a stílus, ahogyan ír, és buzdítani kezdi az alkotásra. A neves alkotó egyfajta irányt kíván mutatni, hiszen azt fogalmazza meg általánosan érvényes tanácsként az erdélyi írók számára, hogy tegyenek különbséget a hangzó beszéd és az írott nyelv között, továbbá megpróbál témákat is megjelölni, amelyekről érdemes volna írniuk:

„S még inkább óhajtanám, ha az Erdélyiek szívnek érzéseit, Hazaszeretetet, barátságot, szerelmet, virtus' magasztalásait éneklenék, nem pedig alkalmatosságra írt verseléseiket, mellyeknek közönséges interesszéje nem lehet, hanemha az Individuumot csak melleleg, magát pedig, a' mi magasztalást érdemel egyenesen magasztaljuk.”⁸

⁷ KazLev III. 739.

⁸ KazLev III. 750.

A levelekben fokozatosan kezd kiépülni egy alkotói kapcsolat, amelyben az aktuális alkotói témák, problémák, dilemmák, sőt a korabeli kiadók, nyomdák érdekelttségéről olvashatunk. Azt írja ugyanis Kazinczy, hogy:

„Nékem ez idén hat kötet írásom kerül sajtó alá: de a Rézmetszők tartóztatnak. Bár csak az Erdélyi nyomtató műhelyekben elolvadnának valamely jól tevő tűz által azok a kopott betűk 's azt a rútszín papirost a Hoffmeisterek fordítnák Kalendariumokra 's Nép kezébe szánt imádságos könyvekre!”⁹

A levelezés vizsgálata során szerteágazó kapcsolatrendszerrel ismerkedtem meg.

Kettejük levelezése mellett fontosnak tartottam elolvasni azokat a másokkal folytatott levélváltásokat, amelyekben Kazinczy Ferenc barátja felől érdeklődik. Azt vettem észre, hogy azoknak a másokhoz címzett leveleknek a száma, amelyekben Buczy Emil tanulmányai, utazásai, hogyléte szóba kerülnek, jóval nagyobb, mint azoké, amelyeket egymásnak írtak. Ugyanakkor ezek a levelek feltérképezik azt a kapcsolathálót is, amely a közös ismerősöket jelenti, és az utalások, megjegyzések, post scriptumok lehetővé teszik, hogy jobban ráláthassak egy zárkózottabb ember problémáira, fejlődésének útjára, életének alakulására.

Kenderesi Mihály, akinek *A tudomány és a virágzó nemzeti nyelv* című kötetében (Kolozsvár, 1805) Buczy Emil is publikált, egyike azoknak a személyeknek, akikkel a fiatal tanár Kazinczy Ferencsel váltott leveleinek fontosabb üzeneteit megosztja.

„Mélt. Gubernialis Secretarius Kenderesi Mihály Úr – a' kivel barátságos Leveleir közlöttem – 's én igen kedvesenn vettük prosodiánk iránt való fegyelmét, mellynek hijánosságát meg-ismervén, fogyatozásunkat azon titkos örömmel vallyuk meg, mellyet az őszinteség, a' tanátsot használván, érez.”¹⁰

Az építő jellegű tanácsok, észrevételek nemcsak egy embernek válnak hasznárra, azok a többi erdélyi alkotni vágyó, tanulásra nyitott íróhoz is eljutnak. Egyfajta közösségépítő kommunikáció, együttműködés alakul ki a Nagy Mester és az őt körülvevő, különböző társadalmi kategóriákba tartozó, az irodalom terén alkotni vágyó emberek között.

A levelezésekben mindig helyet kapnak az éppen aktuális alkotások, a levelező felek a publikálás előtt álló vagy a még alakulóban levő kötetekről beszámolnak

⁹ KazLev III. uo.

¹⁰ KazLev III. 752.

egymásnak. Idézett levelében például Buczy beszámol arról, hogy őt magát mi foglalkoztatja, de kitér arra is, hogy ismerősei min dolgoznak:

„Sombori László Úr Hunyad Vármegyébenn a’ Strigy’ mellett külömbb külömbb tárgyú, ‘s mértékű Verseket énekel. Versei a’ jobbittgatás után megjelennek.

Dési Sándor Úr Gróf Bethlennek Udvari Secretariussa, közelebből nem ismérhetem, talán Cadencziás verseket ír.

Szerzetes Társam Elekes János Elégiákat ír. Az idénn még kevés számú versei nyomtatás alá nem mehetnek.

Én magam’ a’ Lyrica Poësisbe gyakorolom, számos ódáim vagynak készen, ‘s a’ mennyire foglalatosságaim engedik, jobbittgatom.

M. Kenderesi Úr barátságos idvezletét az Úrnak kedvesenn viszzsállya, hasonló örömmel értettük halhatatlan Virágunk figyelmét is.”¹¹

Buczy Emil tehát, mint a fenti példa mutatja, levelében nemcsak önmagáról ír, ismeretségi körének alkotásairól szintén értesíti Kazinczy Ferencet. A levelekből megtudhatjuk, milyen alkotások megjelenésére, csiszolására törekedtek 1805-ben Erdélyben.

Kazinczy Ferenc egy-egy szűrösabb, erősebb megjegyzést tartalmazó levél után néha közös baráthoz, ismerőshöz folyamodik, és arra kéri, tudakolja meg, hogy milyen fogadtatása volt levelének. Ebből a magatartásból láthatjuk, hogy kedves számára új barátja, nem szeretné megsérteni, ugyanakkor véleményét javítás szándékával tudatja. Példa ilyen esetre egy 1806-ban írt levele, amelyben Cserey Farkastól kér segítséget:

„Buczy Emilnek egy hosszú levelet írok a’ minap, Aesthetikai ‘s grammaticai jegyzéseket csináltam Anakreoni dalaira, mellyek közt valóban sok szép van. Te fel nem teszed felőlem azt a’ vadságot, hogy azt a’ széplelkű embert, a’ki tekintetet mutat főm eránt, ‘s bizodalmat szivem eránt, bántani akartam légyen: de némelly dalaira nem éppen kedves reflexiók estek. Én az ollyat éppen nem veszem balúl; úgy bánnak velem is barátim, és én barátimmal. Meg akarám néki mutatni, hogy nem valék háládatlan a’ belém vetett bizodaloméért. Tapogassd-ki, kérlek, nem vette e nehezen, hogy nem minden dalát találtam jónak; és nyugtassd-meg.”¹²

¹¹ KazLev III. 752.

¹² KazLev IV. 891.

Cserey Farkas válaszlevelében megnyugtatta a nagy mestert afelől, hogy tanácsát érteni fogja Buczy, de arról is tudósítja, hogy időközben milyen változások történtek annak életében:

„Buczy Emil nem kétlem, hogy Jegyzéseidet háláadó indulattal fogja venni és olj tisztelettel, a minővel tartozik a Parnasz töviről a magosságához emelkedő, az annak teteje, szentek szentibe áldozó koszorúzott Paphoz. Igyekezni fogok meg tudni tőlle, mit élesztett légyen szívébe Irásod. Ezen becsületre méltó iffiu ember minapiba árnyék képít meg küldé nékem. Kolozsvárrul Beszterczére Erdéljbe vitték ötöt tanítani – kár volt el mozditani a nagyobb sibongástul, a melj az én vélekedésem szerint még hasznos lett volna nékie.”¹³

Cserey Farkas leveléből tehát megtudhattuk, hogy Buczyt Kolozsvárról Beszterczére helyezték át tanárnak 1806-ban, ahonnan nemsokára Bécsbe ment továbbtanulni.

Kazinczy Ferenc erdélyi útjának tervezése során szóba kerül Buczy Emil. Erre utal egy levél, amelyet 1816-ban Döbrentei Gábor írt Kazinczynak¹⁴:

„Ha Júliusban jössz, ‘s Lajossal ‘s velem, útunkról ezen plánt teszem elődbe: Minket Kolozsváratt találsz, ‘s itt ölelünk mind a’ hárman. Innen, (csak az fáj-na hogy Miklós itt marad) megyünk Tordára: hol sóakna a’ Rómaiak idejéből, ‘s a’ híres Tordahasadéka. Tordáról, ha kedved lesz, megyünk, Toroczko Szent Györgyre, itt, mint hallom, Svajczi vidék. Onnan N. Enyed, a’ nagy híru rest Kollegyiom, mellynek aluvó Professzorait kívánnám, hogy útað leírásában jól meggerebeneznéd. Enyedről vissza, Maros-Ujvár, itt sóbánya. Tovább Ugra, hol Gróf Haller Gábor lakik. M. Vásárhely, a’ Bibliothéka... Ó Andrásfalva... Egész Júliusban itt lesz a’ Grófné, Lottival, Fannyval ‘s Constanceszal. Lovaidat ‘s szekeredet Ó Andrásfalván hagynók, hogy lovaidd nyugodjanak. Innen mennénk a’ Grófné szekerén ‘s lovaival Három Székre a’ Székely földre. (Ha akarnál, Andrásfalváról Sz. Udvarhelyre is berándulhat-nánk, hol most Zsombori van.) Három Szék, ‘s onnan Brassóba, Gróf Mikó, Fejérvárm. Fő Ispán kísérni akar a Grófné szerint, mivel magát arra Lajos ked-véért ajánlotta. Gróf Mikó Háromszéken bír. Mulatságod nem lesz Ő Fő-lspánságával, hanem a’ szállásra nézve mind Háromszéken mind Brassóban, jót fog velünk tenni. Brassóban, nekem, egy igen szeretett barátom lakik: Bölöni Mihály, ‘s ott a’ gyönyörű kilátás Háromszékre ‘s Oláh Országba. Bras-sóból, Fogaras vidékén keresztül jönnénk Szebenbe. Brassó és Szeben között a’ Porumbáki Üveg csűr, a’ Verestoronyi passzus.

¹³ KazLev IV. 898.

¹⁴ KazLev XIV. 3155.

Szebenben Buczy Emil és a ' Bruckenthal Galériája 's Bibliothékája, 's az öreg Secretarius Seivert. Szebenben Özvegy Tűri Lászlóné házához szállanánk."

A fentiek alapján világosan láthatjuk, hogy nagyon alaposan előkészítették, megtervezték az erdélyi utat, a fontosabb helyeket, személyeket megjelölve készültek erre az útra. Ezek az utazási élmények később nemcsak a levelekben, hanem más műfajban is megörökítődtek. Ez a több műfajban való élményfeldolgozás Kazinczy Ferenc sajátos munkamódszeréhez tartozik – Szabó Ágnes Kazinczy erdélyi útját kutató irodalomtörténész szerint, aki kiemeli, hogy Kazinczy eltérő műfajokban örökítette meg ennek az útnak az élményeit, az erdélyi vendéglátókhoz írt episztolákat (*Buczy Emilhez*, *Sipos Pálhoz*) vagy az utazás pillanatképeit felvillantó epigrammákat (*Vajda-Hunyad*, *Búcsúzás Erdélytől*) egy olyan rizomatikus szövegcsoporthoz, amelyben egy-egy vers vagy egy Erdélyből elküldött magánlevél az emlékek újabb rögzített pontját jelölik.¹⁵ Mivel az *Erdélyi Levelek*re úgy tekintettünk, mint az utazási élmény által összekapcsolt szövegegyüttesre, a kéziratkutatás a legapróbb szövegrészletektől a többoldalas feljegyzésekig sorba vett mindent, ami az erdélyi utazáshoz, a végleges formába öntött változatokban megjelenített emlékekhez, az ott említett témákhoz kapcsolódik.¹⁶

A nyelvi ismeretek és az íráshasználat kérdésköre

Buczy Emil hagyatékát vizsgálva szembesülünk a nyelviség és az íráshasználat kérdéskörének problematikusságával. Több nyelvet ismert, ezek közt voltak olyanok, amelyek passzív nyelvismeretnek tekinthetők, például amelyeken olvasott, de nem írt, és vannak olyanok, amelyek használatáról írásos bizonyítékkal rendelkezünk.

Íráshasználatát vizsgálva úgy vélem, hogy a legbensőségesebb kommunikáció részét képezte a magyar nyelven való írás. Magyarul írta verseit (amelyek közül néhányat álnév alatt jelentetett meg), magánlevelezését ezen a nyelven folytatta, néhány soros feljegyzéseit, amelyek aktuális kiadásait rögzítik, és végakarátát (testamentum) szintén anyanyelven fogalmazta meg. Valószínűleg kedvelte a

¹⁵ Szabó Ágnes: *i. m.* 9.

¹⁶ Több olyan feljegyzés, rajz tanúskodik az utazásról, amelyeket Kazinczy később elhagyott egy-egy változat megformálásánál, illetve, több olyan kézirat is a hagyaték része, amely nem az erdélyi látogatás kapcsán született, de a szövegek és a köztük lévő erős tartalmi kötődések miatt mégis számot kellett velük vetni az alakulástörténet vizsgálata során.

társasági életet, szívesen beszélgetett – ilyennek látta barátja, Kazinczy Ferenc Buczy beszédstílusát:

„[...] Buczy örömet szól, s az az ember, kinek mindig van mit mondania. Mint irigylem szerencsáját, hogy a mit olvasott, a mit olvasása közben megszeretett, azt szóról-szóra el is tudja mondani! – Írni és szólani igen sokszor nem jár együtt, igen ritkán jár együtt; ki írt szebben kivált deákul, mint gróf Teleki József, Biharnak követje Domokos Lajos, s ki szólott szerencsétlenebbül? Az utolsó egy bihari gyűlésben s egy igen könnyű előadása alatt úgy összezavará magát, hogy el kelle hallgatnia. – Buczy azoknak számokba való-e, kik csak az egyik nemben szerencsések, nem merném meghatározni: de bár azok a kik írunk, ennyit olvashattunk volna, annyit tudnánk mint ő.”¹⁷

Kellemes társalgási stílusa mellett még egy igen fontos tulajdonságát emeli ki Buczy Emilnek Kazinczy: műveltségét, olvasottságát, amelyet maga a nagy mester is irigylésre méltónak talál.

Latin nyelvet használt a katolikus egyházon belüli kommunikációban. Német nyelven maradt fenn csillagászati előadásjegyzete. Több idegen nyelven olvasott, erre enged következtetni a halála után a Batthyaneumra hagyott könyveinek jegyzéke¹⁸; amely 1111 tételből áll, ezek között latin, magyar, olasz, francia, angol, német nyelvű is van.

A nyomtatott és a kéziratos szövegforma, az írásnak két eltérő létmódja egyaránt jelen van Buczy Emil esetében.

A következő nyomtatott szövegekkel számolhatunk:

- Publikált Kenderesi Mihály *A tudomány és a virágzó nemzeti nyelv* (Kolozsvár, 1805) című kötetében¹⁹
- Az Erdélyi Múzeumban megjelent írásai: a lapban jelentek meg szerelmes versei Y jelzéssel, más költeményei és tanulmányai neve alatt 1814–1818 között.
- A Felső-magyarországi Minervában 1828-ban jelent meg értekezése: *A lyrika poesis okai s a lyrikusok* címmel.

¹⁷ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. Aigner Lajos, Budapest 1880, 326–327. <http://mek.oszk.hu/15600/15672/15672.pdf> (Megnyitva: 2017. április 24.)

¹⁸ Buczy Emil Batthyaneumra hagyott könyveinek listája: Substantio posthumo Joanne Aemilio – Buczy ano Curatores Consignatio Librorum Buczyanorum, Batthyaneum, kéziratkatalógus XI-420, Conscripio Librorum Reverendissimi Domini Joannis Aemilii Buczy, Canonici, dum viveret, Astronomi – 1839.

¹⁹ Péter László: *Új magyar irodalmi lexikon*

- *Dugonics*hoz, a tudomány és nemzeti nyelv boldogságának talpkövei. Kolozsvár 1805.
- Nagyméltóságú Maros-Némethi gróf Gyulay Ignác Horváth Slavonia és Dalmatia országok bánja tiszteletére. Kolozsvár 1806. (Költemény)
- Levele br. Wesselényi Miklóshoz 1832. febr. 14. Károlyfehérvárról a Tört. Lapokban (I. 1874. 23. sz.)
- Nyomtatott formában post mortem jelent meg a Kazinczy Ferencsel folytatott levelezése a Kazinczy-levelezés részeként.²⁰

Kéziratban maradtak fenn a következők:

- Buczy Johannes Aemilius: *Vorlesungen über Astronomie*, Batthyaneum, kézirat-katalógus XI-169
- Buczy Johannes Aemilius: *Végső Akaratom*, Batthyaneum, kézirat-katalógus VIII. 65. Documenta ad Joan. Aem. Buczy pertinencia (1833–1841)
- Johannes Aemilius Buczy: *Opere germanice in latino vertit Johannes Aemilius Buczy*, Batthyaneum, kézirat-katalógus XI 210.
- Kéziratban maradt Platón munkáinak fordítása. Kéziratait Csaplár Benedek 1846-ban az akadémiának adta át.

Úgy vélem, hogy Buczy Emil esetében az íráshasználat két eltérő funkciónak tesz eleget, és ennek függvényében más-más motiváltság és sajátos megjelenési forma társul hozzá. Latin műveltségen nevelődött paptanárként szerzőnk tisztában volt azzal, hogy minden, amit leír, egyfajta kötelességgel, felelősségre vonással járhat. Ezzel tudom magyarázni azt, hogy sok esetben a verbális kommunikációt helyezte előnybe. Kazinczyval való kapcsolatáról tudjuk, hogy míg Kazinczy Ferenc folyton érdeklődik felőle, és eléggé gyakran ír neki, addig Buczy Emil leveleinek száma csekély, és azok közt is vannak olyanok, amelyek nem maradtak fenn. A baráti kapcsolatrendszer jelentette azt a biztos közeget, amelynek köszönhetően könnyen információkat szerezhetek róla, arról, hogy éppen hol tartózkodik, mivel foglalkozik.

²⁰ Váczy János (szerk.): *Kazinczy Ferenc levelezése*, I–XXI. kötet. Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, Budapest 1890–1960.

http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/textologia/kazinczy_levelezese.php (Megnyitva: 2017. április 18.)

Bernard Cerquiglini szerint²¹ az aláírás jelenti az írás végleges formáját, ez a gesztus szerzői joggal ruházza fel a szöveget, önazonosságot ad neki. Ő kéziratos másságról beszél, azt emeli ki, hogy míg az írás egyfajta zártságot jelent, addig minden kézirat átdolgozás, egy változatot jelöl. Buczy Emil írásaira nem minden esetben jellemző az, hogy a kéziratokat aláírással látta volna el, sőt bizonyos esetekben éppen az álnév mögé rejtőzést választotta. Ezt a magatartását emeli ki Péter László is, amikor Buczynak az Erdélyi Múzeum című folyóiratban kifejtett tevékenységét méltatja: a lap egyik alapítója, szervezője, irányítója volt. A lapban jelentek meg szerelmes versei Y jelzéssel, más költeményei és tanulmányai neve alatt. Továbbá Gulyás Pál²² írói álnév lexikona is arra figyelmeztet, hogy Buczy Emil használt írói álnevet. Az, hogy a katolikus vallás által megszabott kultúrán belül milyen viselkedésmódok megengedettek, elfogadottak egy paptanár részéről, eléggé preskriptív jelleggel bírnak még napjainkban is.

A Demény István Pál – Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánzos Vilmos által szerkesztett *Magyar népi kultúra* kötet több kultúrafogalmat ütköztetve próbál meg választ keresni arra a kérdésre, hogy mit is jelent a kultúra szó, és honnan ered a szó polivalenciája. Arra a következtetésre jut a kötet, hogy a kultúra konvencionális jellegével magyarázható az, hogy az esztétikai érték megítélésének koronként más-más kritériumai vannak, az erkölcsi értékek társadalmanként, sőt a társadalmon belül osztályonként, csoportonként változnak.²³ Buczy Emil tisztában volt vele, hogy mi az, amit papként megtehet, leírhat, és mi az, amit nem. Kazinczy Ferenc sokat értelmezett levélrészlete éppen erre vonatkozóan próbál meg tanácsot adni, arra próbálja felhívni barátja figyelmét, hogy akármi legyen döntése, cselekedjen tudatosan.²⁴ Későbbi írás-

²¹ Cerquiglini Bernard: A variáns dicsérete. In: Déri Balázs – Kelemen Pál – Krupp József – Tamás Ábel (szerk.): *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*. Ráció, Budapest 2011, 219–298.

²² Gulyás Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1956.

²³ Demény István Pál – Gazda Klára – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tánzos Vilmos (szerk.): *Magyar népi kultúra*. Ábel Kiadó, Kolozsvár 2008, 6.

²⁴ KazLev. IV. 924. „Hogy az Úr a Szerzetbe lépett, annak örvendtem. Az nagy fiakat nevelő anya. Akár megmarad benne, akár kilép, az alkalmasint mind egygy, mert a jó ember mindég és mindenütt a maga helyén áll. De annak még is örvendenék, ha a Szerelmek Dallója talárist nem viselne. Fogva tartja tollát a rettegés és talán némelly nem-poétai Előljáró austeritása: pedig a Poétának szabadnak kell vélni magát.

A külvilág nem lesz érzéketlen az Úr érdemei eránt s becsülni fogja. Osztán a szabad ember, annyival inkább a Poéta,

Vivit siliquis et pane secundo. –

Ne rettegjen az Úr megtenni lépését, s tégye meghatározott lélekkel.”

használatára éppen ez a fajta tudatosság lesz jellemző. Mind tudományos, mind irodalmi próbálkozásait, az aláírás használatát és annak mellőzését, vagy álnév használatát egyaránt tudatos döntésnek tartom. Sokat olvasott, viszonylag keveset írt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elhanyagolta volna az írást, sokkal inkább azt, hogy jobban szeretett élő szó által, beszélgetések által kapcsolatot tartani, semmint írni.

Kazinczy Ferenc erdélyi útjának beszámolójában fogalmaz meg nyelvhasználati észrevételeket. Szerinte élőbeszédben a magyar nyelv használata jellemzi a Szászföld kivételével egész Erdélyt, nyitottnak és befogadónak látja a közösséget, a katolikus valláson belül azt érzékeli, hogy érdeklődéssel figyelik munkásságát.

„Mióta Erdélybe beléptem, magyartól még nem hallottam egyéb szót mint magyart, de egy magyarországi valaki itt is németül szóla velem, s barátim biztattak, ezt fogom majd mondani, mikor Erdélyt idehagyom is. Bejártam Erdélyt, s kénytelen vagyok vallást tenni, hogy barátim igazat jövendöltek: kivéven a szász földet, velem a külföld nyelvéen senki nem szólott, de igen magyarul a külföld szülöttjei.

S itt társasági együtt léteken is valami szívesebb, melegebb van, mint hazánknak korcs tájékin. A tizenhárom magyar s öt székely vármegyéből álló országban, mindenek ismerik egymást, nagy részben rokonok, s úgy bánnak egymással mint rokonok, holott némely helyeken a rokont is idegennek szerezik nézni [...].

Csak vallást kell tennem előttem, hogy Erdélyben három helyet álmélkodva hallák, hogy én magyarországi magyar oly jól tudok magyarul, mint ők, s ezt egy fiatal tisztviselő nekem komplementként mondotta. [...] de a püspök, hazánknak tiszteletes primása, midőn nála, itt és Fejérvártt, udvarlásomat tevém, tudta, mely ügyet szolgállok.”²⁵

A beszélt nyelv mellett ugyanakkor számolnunk kell az írott nyelvekkel. Azt vehetjük észre, hogy a korabeli kommunikációban mindennek megvolt a társadalmi kerete és helye. Természetes volt az, hogy társaságban magyar nyelven folyt a kommunikáció, nonformális és informális helyzetben akár a püspökkel is. Viszont az írásbeli kommunikáció esetében észrevehető, hogy a szabályok más-képp működtek. A katolikus egyházon belül latin volt a kommunikáció nyelve.

²⁵ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. Aigner Lajos, Budapest 1880, 75–76. <http://mek.oszk.hu/15600/15672/15672.pdf> (Megnyitva: 2017. április 24.)

A tudományokról pedig lehetett azon a nyelven tárgyalni, amelyen a tudományos ismereteket tanulták, például Buczy németül tanult csillagászatot.

Az oktatás eltérő formái: egyházi iskolák és magánnevelők

A felvilágosodással és a polgárosodással a vallás és az egyház hatásköréből kezd kikerülni az oktatásügy.²⁶ Ezzel párhuzamosan a nemzeti függetlenség és a nemzeti nyelvek használatának kérdése kezd egyre erőteljesebben megjelenni. Létrejönnek olyan intézmények, amelyek a kultúra közvetítéséért művelődési céllal alakulnak meg, és amelyek létrejöttét az arisztokrácia támogatta: a Magyar Tudós Társaság, későbbi nevén a Magyar Tudományos Akadémia 1825-ben alakult meg. A művelődés alapfeltételei közé sorolható könyvtárak, csillagvizsgálók hiányának pótlását szintén a nemesség vállalta magára. Magánkönyvtáraikat sok esetben a nagyközönség hasznára adományozták, hagyták.

Az erdélyi arisztokrácia neveltetéséről John Paget²⁷ a következőket jegyezte meg:

„A gyermeknevelés többnyire az anya gondja. A gazdagabb családokban egy nevelőnő és házitanító is segít neki, a kevésbé jómódúaknál egyedül reá hárul a kötelesség, teljes egészében azonban sehol sem bízzák ezt idegenekre. A bentlakásos iskola intézménye csaknem ismeretlen, így aztán a fiúkat, míg el nem érik azt a kort, amikor kollégiumba lehet őket küldeni, házitanítók, többnyire katolikus vagy protestáns lelkészek oktatják.”²⁸

A nemesi családokban nagy hagyománya volt házitanító, nevelő fogadásának, mindent megtettek annak érdekében, hogy fiaik felkészülhessenek későbbi közéleti pályájukra, észrevették azt, hogy a létező nevelési intézmények nem képesek ezen igényeknek megfelelni. Ennek egyik tanulságos példája a Magyarországra tervezett, de létre nem jött királyi nemesi (lovagi) akadémia.

„Az ország jobbjai hovatovább élénkebben érezték oly felsőbb tanintézet hiányát, melyben fiaik nemcsak latin nyelvet és scholastikus bölcséletet, meg némi hazai jogot tanulhassanak, hanem megismerkedhessenek mindazzal, amit a

²⁶ Vö. Kosáry Domokos: „A felvilágosodással a vallás korábbi, nagy gyűjtőburka felhasad. Belőle sorra kiválnak, önállósulnak, laicizálódnak a művelődés különböző szektorai az oktatásügytől a tudományokon és szépirodalmon át a művészetig.” Kosáry Domokos: *i. m.* 367.

²⁷ Paget John angliai származású orvos, utazó, mezőgazdász és író, aki Wesselényi Polixénia férjeként Erdélybe telepedett.

²⁸ Paget John: *i. m.* 380.

művelt társaságban megforduló, előkelő származású úrfitól, a közhivatalok született várományosától megkívántak. Már nem tartották elégnek, hogy latinul perorálhasson, s a syllogismusok útvesztőiben eligazodjék: elvárták, hogy tudjon egy-két nyugati élő nyelvet (a németet és franciát), ismerje meg a fizika újabb vívmányait, értsen a mértanhoz, földrajzhoz, helyrajzhoz, legyen járatos a polgári és katonai építészet elemeiben, az államok politikai történetében, a kronológiában és éremtanban, a nemzetközi jogban; tudjon vívni, táncolni, lovagolni – szóval: legyen ügyes, szellemes, sokoldalú, érdekesen társalgó, széles látókörű, könnyed taglejtésű és járású világfi. Ily nevelést akkoriban a lovagi akadémiák adhattak, aminők külföldön a harminczéves háború bevégeztével mind sűrűbben keletkeznek. Így 1653-ban a kolbergi, 1655-ben a lüneburgi, 1680-ban a hallei, 1682-ben a bécsi (az also-ausztriai rendek alapítványa), 1687-ben a wolfenbütteli, s utánuk a berlini, liegnitzi, a bajorországi ettali, a franciaországi st.-julieni stb. lovagi akadémiák.”²⁹

A fenti törekvésekből, tervekből világosan látható az, hogy mekkora szakadék tátong a nevelési intézmények által kínált oktatás mibenléte és az aktuális igények, a társadalomban való boldogulás szükséglete között. Magyar vonatkozásban ez a fajta lovagi nevelés a családon belül rekedt, a családok problémája volt a nevelők beszerzésének, finanszírozásának megoldása.

A katolikus egyház államvallási szerepköréből adódóan törvények terén is előnyökben részesültek. Mária Terézia támogatását élvezték, aki minden téren megpróbálta a katolikus hit térfoglalásának és erősödésének segítségére lenni.³⁰ Oktatásreformja részeként 1766 elején elrendelte a magyarországi iskolák összeírását. A reform a felsőoktatás szintjén indult, és azután haladt az alsóbb szintek felé.³¹ Sajnos ezek a reformok előnyeik mellett számos esetben részrehajlást gyakoroltak a katolikus egyházi nevelés javára a protestáns oktatás ellenében. A Habsburgok csak a római katolikusok és a görögkatolikusok egyetemjárását támogatták; elenyésző mértékben a szász lutheránusokét; megtűrték a görögkeletiekét. Ugyanakkor lépten-nyomon fékeztek, akadályozták s reformátusok és unitáriusok külföldi tanulását.³² A reformáció következtében meggyengült kato-

²⁹ Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I. Budapest 1899, 9–10.

³⁰ Mária Terézia 1761 végén gr. Barkóczy Ferenc esztergomi érsekre bízta a magyarországi oktatásügy felmérésének feladatát, aki a királynőhöz intézett leveleiben azt fejtette ki, hogy legfőbb teendők közt látja a protestáns iskolák grammatikai és alsóbb szintre való visszanyomását, és külföldön való tanulásuk eltiltását ugyancsak fontosnak tarotta. Ld. Kosáry Domokos: *i. m.* 406.

³¹ Ld. Kosáry Domokos: *i. m.* 408.

³² Szabó Miklós – Szögi László (szerk.): *i. m.* 9.

likus egyház ebben az időszakban minden módszert megpróbált a hatalmába állítani, és arra fordítani, hogy újból megerősödjön.

Az életrajzírók kiemelik Buczy Emil életének bemutatásakor, hogy volt olyan periódus, amikor házinevelői állást vállalt főúri családoknál. Ezt az időszakot a nagyszebeni tanárkodása utáni és a gyulafehérvári professzorságát megelőző időre teszik. Eltérnek azonban a magánnevelői korszakának bemutatásában a családok megjelölései. Ferenczi Sándor szerint:³³ 1810-től Nagyszebenben tanár, majd 1815-től gróf Kornis és báró Splényi fiainak a nevelője. 1821-től Gyulafehérváron teológiai tanár.³⁴ Szinnyei József szerint³⁵ Buczy Emil világi pappá szentelését követően Szebenben tanított ékeesszólást, 1816-ban gyengélkedése miatt megvált a tanári széktől, és Kornis Ignác, majd Haller János grófi házáinál volt nevelő 1821. húsvétig. Ezt követően Gyulafehérváron teológiai tanár. Három család neve fordul elő a felsorolásokban: gróf Kornis János Ignác³⁶, gróf Haller János és báró Splényi Ferenc. Érdeemesnek tartanám azt, hogy alaposabban utánanézzek Buczy Emil magánnevelői tevékenységének. Valószínű, hogy a családok történetében találok adatot munkásságáról. Cserey Farkas például egy 1812. augusztus 16-i levelében arról ír Kazinczynak, hogy [...] *Buczit láttam és szólottunk rollad is – úgy vagyon, hogy ő a kis öcsém, Cserey Jósival, Consiliarius Cserey Mihály fiával, kinek Nevelője, a vacatiot nállam tölcse Krasznán.*³⁷ Eszerint Buczy Emil már nagyszebeni tanársága idején is dolgozott magánnevelőként, valószínű, hogy a vakációk idején. Z. Kiss Sámuel festő (aki Nagyszebenben, majd Bécsben tanult, később, 1813-tól Debrecenben tanított) 1813. június 6-ai levelének utóiratában tesz említést Buczyiról, aki Szebenben tanár. Ez is azt bizonyítja, hogy a szünidőben foglalkozhatott magánneveléssel. U. I. *Buczi N. Szebenben (Hermanstadt:) Professor a' Romai ékesen szollásban – Bécsben lett elvá-*

³³ Ferenczi Sándor: *i. m.* 202–203.

³⁴ Ugyanezt a két családot emeli ki a Szabó Miklós – Szögi László (szerk.): *i. m.* Buczy magántanárkodásának megjelölésekor.

³⁵ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (Megnyitva: 2017. április 18.)

³⁶ Kornis János Ignác (1781–1840) 1817-ben kövári adminisztrátor, 1827-ben erdélyi főkormányzékai alelnök és valóságos b. t. tanácsos, 1837-ben erdélyi főkormányzó. A Pallas Nagy Lexikona <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/059/pc005982.html#2> (Megnyitva: 2017. április 18.)

³⁷ KazLev. X. 86.

*lásunktól fogva nem találkoztunk - A' Kurir Író Szó-faragót éppen nem tudtuk ki légyen – Köszöntem rolla való tudósításodat.*³⁸

Kazinczy Ferenc *Erdélyi leveleiben* a következőt olvashatjuk a Buczy Emil által bemutatott gróf Kornis Ignácéről:

„Gróf Kornis Ignácné született gróf Teleki Annához Buczy vezete fel. Ez az asszonyság leánya az egykori kincstartó Teleki Károlynak, kinek nevét Erdély soha nem fogja meleg tisztelet nélkül említeni, mind polgári érdemei, mind hűsége, mind tudományos műveltetése miatt: az ő örömei a római classicusok voltak, s úgy nevelé leányát, hogy örököse legyen lelkének, s meg lett a mit óhajta. Serviliának az volt kevélysége, hogy ő Cátónak huga, Brutusnak anyja. A grófné atyja s Pál testvérére nézve a szót már elmondhatja, a másikat Mihály fia által el fogja.

Buczy és egyéb barátim nem mondanának sokat ezen lelkes és lelkével csillogni nem akaró asszonyság felől: más nap elhagyá Kolozsvárt. Annál több okom vala tehát örvideni szerencsémnek, hogy láthatám.”³⁹

Nagy Iván történész számol be arról,⁴⁰ hogy gróf Kornis Ignác fia, gróf Kornis Mihály kitűnő műveltséggel rendelkezett, felfele ívelő pályája fogalmazói állással kezdődött, szerepet vállalt az Akadémia alapításában, a katolikus érdekek hű képviselője volt. Kornis Mihály 1796. április 24-én. Désen született, 1815-ben lépett főkörmányszéki szolgálatba; 1818-ban fogalmazó, 1824-ben titoknak, 1826-ban Kővár vidéki, 1829-ben kolozsi adminisztrátor, 1832-ben kincstári tanácsos lett, részt vett az 1834-es erdélyi országgyűlésen, és a rendek elnökségére ő volt az első kijelölt a katolikusok közt. 1835. novemberben a tüdővész ragadta el családjá köréből. 1822-ben utazást tett Európa nyugati részén. Mint művelt és a magyar tudományosságért áldozni tudó hazafit a Magyar Tudományos Akadémia alapítói 1830-ban az igazgatótanácsba választják be. Buczy Emil jó barátságban volt vele, öccsét nevelte.

„Az ő Kornisa csak barátja neki, nem tanítvány is: Buczy ennek testvér öccsét s hűgát neveli, de az ő társalkodása szeretetre méltó ifjúnak, ki érzi, hogy lelketlen nevelői miatt hátrább maradna mint öccse fog, sokat használ, és bizonyosan ki fogja pótolni a mit iskoláiban talán elmulasztott. Valóban, édes barátom, gróf Kornis Mihály méltó vala azon ajánlásra, melyet felőle Buczy teve

³⁸ KazLev. X. 412.

³⁹ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. XXVI Levél, 82.

⁴⁰ Id. Nagy Iván: *Magyarország nemes családai*, 6. kötet. 365–366. http://mek.oszk.hu/09300/09379/pdf/mo_csaladai_06.pdf (Megnyitva: 2017. április 25.)

nékem, s én, ki az ő atyja s anyja iránt nagy tisztelettel viseltetem, örvendek, hogy ennek a nagylelkő asszonynak ilyen fia, hogy Teleki Károlynak ilyen unokája van. Kornis a nála 3 esztendővel ifjabb Gyulay Wesselényi után a szeretetre méltóbb gyermekei az Erdély fényes házaiknak azok közt, kikkel ez útam alatt megismerkedém.”⁴¹

Kazinczy Ferenc Buczy Emilhez írt episztolájában is említést tesz Kornis Mihályról, és másik közös ismerősükről, Kornis Ignác családjáról is.

„Kazinczy Ferenc: Buczy Emilhez
Széphalom, Novemb. 18d. 1816.
Kedvelt híve, Buczym, Weselényinek, a te barátod,
Hogy te magad hallgatsz, hogy hallgat Kornisod, érzi.
Szólj, mint vagy te? miként vagyon ő? szólj, mint vagyon anyja?
Nagy dísze Erdélynek, nagy dísze a Teleki háznak,
S hív, mint atyja, kinek hamvvedrét tiszteli jó, rossz. [...]”⁴²

Buczy Emil és a Kornis család kapcsolata, azt hiszem, rejtegethet még érdekes adatokat. Cserey Farkas leveléből értesül (1819 márciusában) Kazinczy arról, hogy Buczy tanítványa meghalt, és ő Kolozsvárra kerül a Splényi családhoz, ahol szintén magánnevelőként dolgozik:

„Csereinek utolsó, most érkezett leveléből tudom, hogy Te Kolozsvárt vagy, ‘s íme már megyén levelem annak jelenségéül, a’ mire különben bizonyítás nem kell, hogy hosszú hallgatásom nem elhúléból jött. Tudtam, hogy megholt tanítványod helyébe a: kis Splényit kaptad: de nem tudtam hogy Kolozsvártt vagy ezzel. Téged mindenütt fognak szeretni ‘s becsülni [...]’”⁴³

Buczy életének ebben a periódusában nem igazán írt már leveleket, valószínű élete változásai, költözések, egyéb elfoglaltságok miatt. A közvetett barátok, ismerősök révén üzent Kazinczynak. Bölöni Farkas Sándor például 1820. január 18-án kelt levelében számol be arról, hogy Buczy üdvözli őt: *Téged ölel Buczi, addig is, mig maga is irand. Ő most a Fejéregyházi Gr. Haller fiai nevelését vette által ;s a’ General B. Splényi fiáét, ‘s ezután állandóul Kolosvárt lakik.*⁴⁴ Ugyaerről az

⁴¹ Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*. 326–327.

⁴² Kazinczy Ferenc: *Buczy Emilhez*. ld. (KazLev. XV. 44–45.), illetve megjelent a Bíró Ferenc (szerk.): *Régi Magyar Költők Tára*, II., XVIII. század: *Kazinczy Ferenc összes költeményei*. Balassi Kiadó, Budapest 1998, 177–178.

⁴³ KazLev. XVI. 333–336.

⁴⁴ KazLev. XVII. 22.

időszakról számol be Döbrentei Gábor is Kazinczynak 1820. július 28-án kelt levelében: *Kolozsváratt Buczyval, a' rég nem látottal töltöttem majd minden időmet. Most a' Fejéregyházi Gr. Haller Jánosnak két fíja is az ő gondja alatt van, 's dolga elég. A' görög hisztoricusok fordításáról gondolkodik, 's meg akarja kezdeni Xenophonon.*⁴⁵

Az életrajzi adatokból tudjuk, hogy 1821-től a magánnevelői állást egyházi tanári hellyel váltotta fel Buczy Emil. Ekkor kezd el Gyulafehérváron tanítani. Később könyvtárőr 1829-től, majd 1833-tól csillagász lesz. Kazinczy Ferencsel való levélváltása ritkul. Toldy Ferenc 1827. október 1-jén Kazinczy segítségét kéri annak érdekében, hogy Buczy Emilt sikerüljön elérnie: *Tudósíts kérlek, hol laknak most Buczy és Székely Sándor? — Ideje hogy nekik biographiai adatok végett írjak.*⁴⁶ A következőképpen felel Kazinczy Ferenc 1827. október 5-én Toldy Ferencnek írt levelében:

„Buczy Emil piarista volt, azután Világi Pap. Báró Szepesy Ignázt Erdélyi Püspök ötet a Károlyfehérvári Seminarium Incarnatae Sapientiaebe (a név is sokat megér) Morális Theológia Professorává tette. Én Theol. Dogmatica első Professorává tenném, s szeretnék lenni praelectióján. – Nagy ellensége a Német Metaphysicának, s a helyett a Classicusok olvasását tenné kötelességül. Szül. Máj 6d. de nem emlékezek biztosan: 1785-ben- e vagy 1786-ban”.⁴⁷

Ez a levél egyike az utolsó olyan szövegrészeknek, amelyekben Kazinczy Ferenc Buczy Emilről szól. Ebben az időszakban Buczy még valóban tanár a gyulafehérvári teológián, két évvel később azonban, 1829-től könyvtárőr, majd a második bécsi tanulmányútját követően csillagvizsgáló kanonok lesz.

A 18. század utolsó harmadában jelent meg az igény – a katolikus és protestáns teológiától elkülönülő – rendszerezési törekvésre, amelyek eredményeként egyre erőteljesebben körvonalazódott a pedagógia, mint önálló tudomány.⁴⁸ A pedagógia önálló tudományként való megjelenése, a szakmásodás problematikájának megjelenése viszonyában tartom érdemesnek a magántanárság és az egyházi nevelői pálya vizsgálatát.

⁴⁵ KazLev XVII. 203.

⁴⁶ KazLev. XX. 364.

⁴⁷ KazLev. XX. 371.

⁴⁸ Németh András – Pukánszky Béla: Paradigmatikus irányzatok a magyar neveléstudomány fejlődéstörténetében, In: *Magyar Pedagógia* 97 (1997/3–4), 303–317. http://www.magyarpedagogia.hu/document/Nemeth_MP9734.pdf (Megnyitva: 2017. május 1.)

Csillagász kanonok (canonicus astronomus)

A gyulafehérvári csillagvizsgáló és a Batthyaneum Buczy Emil életének és munkásságának kiemelten fontos helye. Kovács Imre, a Batthyaneum igazgatója és a káptalan testület igazgatója 1833-ban levelet küldött Bécsbe Nicolaus Essus Irannis káptalanának, amelyben tájékoztatja arról, hogy a vizsgaidőszak lejártát követően Buczy Emil teológiai tanárt kiküldik egy évre asztronómiát tanulni.⁴⁹ A gyulafehérvári szemináriumi tanárt azzal a céllal küldték Bécsbe, hogy csillagászati ismereteit elmélyítse, és 1834-ben csillagász kanonokként elfoglalja az intézet igazgatóságát.

Varjú Elemér művelődéstörténész a Batthyaneum történetének bemutatásában tesz említést Buczy Emilről, és a következőképpen méltatja munkásságát: *Buczy mint asztronómus nem igen sokat tett a tudományok előbbrevitelére, de kitűnt mint költő és esztétikus. Munkái részben folyóiratokban jelentek meg, részben kéziratban maradtak.*⁵⁰ A tanulmány szerint a csillagda vezetőit kinevezetésüket megelőzően, úgy tűnik, hagyományszerűen a későbbiekben külföldi tanulmányútra küldték a katolikus elöljárók. Az a fajta tanulmányút ugyanis, amelyre Buczyt 1833-ban Bécsbe küldték a csillagászati műveltség elmélyítése érdekében, a későbbi igazgatók kinevezését megelőzően is előfordul. Batthyány Ignác püspök a csillagvizsgáló létrehozásával egy időben létrehoz egy új egyházi stallumot is, a csillagász kanonok (canonicus astronomus) hivatalát.⁵¹ A püspök tervei között szerepelt az is, hogy a csillagvizsgáló működéséről évente számoljanak be egy-egy kötetben, sajnos azonban ez a terv az első kötet megjelenése után nem folytatódott. 1798-ban jelent meg az egyetlen ilyen csillagászati évkönyv, melynek címe: *Initia Astronomicae Speculae Batthyaniae Albensis in Transilvania cujus I. originem et adiuncta, II. adparatum astronomicum III, rectificationem instrumentorum proposuit Antonius Martonfi, presbyter secularis, philosophiae doctor, Speculae eiusdem director et astronomus. Cum XI. Tabulis Aeneis, Albae Carolinae, Typis Episcopalibus, Anno 1798.* A könyv bemutatja az intézetet, és a

⁴⁹ Kovács Imre levele Nicolaus Essus Irannis káptalanhoz, Inv. 3012 Batthyaneum, Arhiva Capitulum, Lada 41, document nr. 1, Documente, 14. Febr. 1833 Cluj, Beke Antal Levéltári katalógus 29. Lada, Doc. 251.

⁵⁰ Varjú Elemér: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. In: MKSZ, 1899. <http://mek.oszk.hu/03200/03231/html/varju.htm> (Megnyitva: 2017. április 18.)

⁵¹ Varjú Elemér: *i. m. uo.*

benne található eszközöket. Hogy milyen okból maradt abba a tervezett évenkénti könyvkiadás, további kutatás tárgyát képezheti.

Buczy Emil asztronómiai feljegyzései sajnos nem maradtak fenn, a Batthyaneumban csak az őt követő igazgatók mérései állnak rendelkezésünkre. Valószínűnek tartom, hogy kéziratos jegyzeteit, méréseit máshová is elküldhette (például Bécsbe), de ennek még nem sikerült utánanézni. Fennmaradt azonban egy kéziratos csillagászati tanulmánykötet *Vorlesungen über Astronomie*⁵² címmel, amely a Buczy-hagyaték részét képezi. A könyv német nyelven íródott, egyfajta egyetemi jegyzetnek tűnik, sok-sok mérést és számítást tartalmaz. Azt hiszem, érdemes külön figyelmet szentelni a kötetnek, meg kellene vizsgálni, hogy saját alkotás vagy a korabeli bécsi előadások maradtak fenn a Batthyaneumban.

Befejezés, kitekintés

Dolgozatomban megpróbáltam végigkövetni Buczy Emil János életpályáját, és bemutatni azt, hogyan alakult a paptanár a sorsa. Ezáltal megpróbáltam közelebb hozni ezt a homályba tűnt, tág érdeklődési körrel rendelkező személyiséget. Különös figyelmet fordítottam egyházon belüli tanári és magánnevelői pályájára, mivel úgy láttam, hogy a kettő néha párhuzamosan, néha egymást felváltva volt része életének.

A nyelvhasználat kérdésköre felől próbáltam megközelíteni munkásságát, és osztályozni a fennmaradt műveit. Úgy látom, hogy minden alkotása valamilyen funkciónak, elvárásnak a hatására született, s az adott művek nyelve a helyzet által felkínált lehetőségekhez alkalmazkodott.

A következőkben alapos elemzés tárgyává szeretném tenni irodalmi munkásságát, amire a jelen dolgozatban nem volt lehetőségem.

Csetri Lajos irodalomtörténész kiemeli Buczy Emil olvasottságát, műveltségét, és megpróbál magyarázatot találni arra, miért nem került be az irodalmi kánonba:

„Rendkívüli olvasottságú, nagy műveltségű tanárember volt, de ez az olvasottság tanulmányai tanúsága szerint nem mindenben volt a legkorszerűbb. Kétségtelen, hogy témáit nézve a folyóirat legigényesebb kultúrtörténeti és filozófiai alaposztottságú tanulmányait írta, de egészen sajátos »írásművészettel«, így aztán nem csoda, hogy a magyar irodalomtörténeti utókor nem sokat tudott

⁵² Joh. Emil Buczy: *Vorlesungen über Astronomie*. Batthyaneum, kézirat-katalógus XI. 169.

kezdeni vele, nálunk ugyanis szokás nagyrabecsülni azt, aki olvashatatlanul bonyolultan ír, de az már kevésbé szokás, hogy meg is próbálják kihüvelyezni e »stílusból« a mondanivalóját.”⁵³

További kutatásom tárgyává szeretném tenni Buczy Emil életpályáját, célom megkeresni és feltárni azokat az aspektusokat, amelyek segítenek munkássága értelmezésében, elhelyezésében. A Buczy Emil életpálya-kutatásban a következő szempontokat tekintem fontosnak: egyfelől a tanulói (peregrinációs) életút, másfelől a tanári munkásság (magánnevelés és egyházi tanítás), harmadrészt az alkotói munkásság (fordítói, írói, levelezői tevékenység) jelentik azokat az aspektusokat, amelyek felől kutatói, alkotói pályáját vizsgálni szeretném. Úgy vélem, hogy az ilyenfajta kutatások is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy jobban megértsük, milyen sokrétű volt a művelődés a 18–19. században.

⁵³ Csetri Lajos: II. Buczy Emil tanulmányai. In: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomelmélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990, 323.

Könyv, oktatás és reformáció.
A protestáns oktatás századai

Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában¹

A Magyar Királyság kulturális és oktatási intézményi rendszere a 16. század elejére szerkezetében megegyezett a nyugat-európai királyságokéval. Az egyházi – világi és szerzetesi egyházak egyaránt – intézmények mellett az egyes főurak udvarai éppen úgy művelődési központként működtek, ahogy a városok tanácsai által fenntartott, de a működtetésében mindig az egyházra bízott humanista iskolák is. Fontos kiemelni azt, hogy nem csupán a szabad királyi városokban beszélhetünk az oktatás világiasodásáról, hanem mezővárosi példát is tudunk említeni. Ez utóbbi azért fontos, mert jelzi, a főúri mecénatúra működését – hiszen a mezővárosokban a környék tulajdonosa, a főúr jelentős befolyással

* Monok István (Zalamerenye, 1956) irodalom-, és művészettörténész, könyvtáros, egyetemi tanár. Felsőfokú tanulmányait a József Attila Tudományegyetemen és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen végezte. Egyetemi tanulmányai befejezésétől folyamatosan oktatott a Szegedi Tudományegyetemen: régi magyar irodalomtörténetet, török kori történelmet, művelődéstörténetet. 1989-ben megszervezte a szegedi könyvtáros képzést, 1996-ban megalapította a Művelődéstörténeti Intézetet. 2008-ban Egerben, 2010-ben Szegeden megalapította a kulturális örökség tanulmányok képzést. Meghívott professzor volt Párizsban három nagy iskolában is (École normale supérieure, École pratiques des hautes études és École nationale des chartes a Sorbonne-on), a Bolognai, a Jyväskyläi, a Kolozsvári és az Erlangeni Egyetemeken, de tartott órákat Bécsben is. Forrásszinten több évtizeden át kutatta a magyarországi és erdélyi kora újkori olvasmány-, és könyvtártörténetet. Közel húsz könyvsorozatot alapított, többnek ma is szerkesztője. A Magyar Könyvszemle főszerkesztője, de részt vesz további öt folyóirat szerkesztésében, illetve további öt nemzetközi lapban is. Az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója 1999 és 2009 közt volt. Ma az MTA Könyvtár, Levéltár és Információs Központ főigazgatója. A Magyar Elektronikus Könyvtárat – amely könyvtárosok öntevékenysége alapján jött létre – a nemzeti könyvtár részévé tette, ma a MEK Egyesület elnöke. Az Akadémián, vezetésével létrejött az ország legnagyobb digitális tudományos könyvtára (REAL). Tagja több nagy könyvtár tudományos tanácsának: Strasbourg, Vatikán, Moszkva, Martin, Kolozsvár, számos európai könyvtári bizottságnak.

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen című projekt támogatta.

bírt –, és ennek a mohácsi csatavesztés, vagyis a középkori Magyar Királyság összeomlása után különös jelentősége volt. A királyi udvar hiánya miatt – hiszen az Prágában, illetve Bécsben volt – ugyanis az arisztokrata családokon múlt, hogy a magyar művelődés milyen arculatú lesz. Lesznek-e működő intézményei, iskolák, könyvtárak, nyomdák, vagy sem.

A minket most érdeklő évszázadban – azért is, mert a mohácsi csatában jelentős számú arisztokrata és főpap esett el – a legbefolyásosabb családok tagjai protestánsok voltak. A Bánffy, a Nádasdy, a Batthyány, a Révai, a Forgách, a Thurzó stb. családok a 17. század elejére vagy kihaltak fiúágon (mint a Bánffyak), vagy a családfők rekatolizáltak. A 17. század elején *homo novus*ként a politikai, és a kulturális közéletbe lépők pedig már katolikusként lettek arisztokraták (az Esterházy család például). Nem jelenti ez azt, hogy a 16. században nem volt katolikus arisztokrata család, a Pálffyak például ilyenek. Erdélyben az uralkodók nagyobb részt katolikusok maradtak (Szapolyai János, illetve a Báthoryak), de volt unitárius fejedelem (János Zsigmond), majd kálvinista is (Rákóczi Zsigmond, Bethlen Gábor). Az erdélyi előkelő családok közül azonban többen kálvinisták lettek vagy éppen unitáriusok. A szabad királyi, többségükben német lakosságú városok egyöntetűen a lutheránus vallásra tértek át a 16. század második harmada folyamán.

Ezeket a tényeket azért tartottam fontosnak megemlíteni, hogy lássuk: az oktatási és a művelődési intézményi rendszer alapítói, fenntartói, mecénásai jelentős mértékben protestánsok voltak.² Így, amikor a korszak nyomdai termésének tematikus összetételét vizsgáljuk, ezt nem szabad elfeledni. Hasonló befolyással bírtak az iskolai könyvtárak gazdagítására is. Ha csak örököltak is könyveket, azok a könyvek javarészt ugyancsak protestáns szelleműek voltak.

Az ellentételezése ennek a protestáns túlsúlynak nem volt meg a katolikus oldalon akkor sem, ha maguk mögött tudhatták a Habsburg-udvar támogatását. Az egyház világi hierarchiája összeomlott, a szerzetesrendek elnéptelenedtek. Az 1560-ban a Magyar Királyságba települő jezsuita rend is csak a 17. század elejétől tudott komolyabb iskolák szervezésével lendületet adni, hátteret biztosítani a meginduló rekatolizációs törekvéseknek.

A protestáns iskolák könyvtárainak anyagát három forráscsoport figyelembevételével jellemezhetjük. Ismerjük a korszakban megjelent könyvek bibliog-

² A 16. század magyarországi művelődéstörténete udvarok sorának a története. Vö. Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete. Akadémiai Kiadó, Budapest 1953 (2. kiadás: Gondolat, Budapest 1957.)

ráfíáját, és feltehetjük, hogy a helyi, iskolai kiadványok megtalálhatóak voltak ezekben az iskolákban. A második csoport a ma is kézbe vehető könyveké, amelyekben számos kéziratos bejegyzést olvashatunk. Egyes iskolák tulajdonosi bejegyzését, illetve ezen túlmenően a könyvek használatára vonatkozó információkat. A harmadik csoport a statisztikai elemzést teszi lehetővé, hiszen az 1517 és 1617 közötti időszakból 245 könyvjegyzék maradt ránk levéltári dokumentumként, az 1618 és 1626 (a mohácsi csata centenáriuma) közöttől további 66. Ezeken a könyvjegyzékeken minimum öt, maximum 3600 könyvtelt említenek. Ezeken túlmenően számos olyan dokumentumot ismerünk (hagyatéki összeírások, végrendeletek, missilis levelek stb.), ahol a tulajdonosnak egy, maximum négy könyvét említik, csak ezeket nem tartjuk könyvjegyzéknek.³ Információértékük azonban jelentős lehet. Csak egyetlen példa: feltűnő, hogy az erdélyi Beszterce város polgári hagyatékaiban – a könyvjegyzékeken, de az elszórt adatok szerint is – a legtöbb polgárnak volt egy Terentiusa. Nem tudunk másra gondolni, mint arra, hogy a helyi iskolában a latintanár alapvetően Terentius-példaszövegeket használt az oktatásban.⁴

A legfontosabb források természetesen az iskolai könyvtárak összeírásai. Ilyen sajnálatosan kevés van. Figyelembe veendőnek tartom azonban a városi könyvtárak katalógusait is. Ebből sincsen sok, de azt gondolom, hogy analógia-ként használhatóak egy-egy város iskolája szellemi arculata jellemzéséhez. Kőszeg talán a legjobb példa. 1535-ből fennmaradt egy kis összeírás, amely 10 könyvet említ, és a katolikus plébánián elhelyezett könyveket sorolja, amelyek „zur gemeinen Nutz” őriztettek. 1614-ből maradt ránk a második ismert összeírás, immár „im Pfarhoff geïnvertiert worden ... zue gemeiner Stadt Günss Bibliothekh gehörig”.⁵ A 177 könyv közt felismerhetően megmaradtak a régi, a

³ A program beszámolója, a megjelent könyvek felsorolásával: Monok István: A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmérleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről. In: „Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza-émlékkönyv. Hegyi Ádám – Simon Melinda (szerk.), Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged 2008 (Habent sua fata libelli IV.) 23–43. A könyvjegyzékek adatbázisa: <http://koraujkor.ek.szte.hu/lectio/koraujkor?p=0> (Megnyitva: 2018. május. 16)

⁴ Erdélyi könyvesházak IV/1–2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. OSZK, Budapest 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1–2.), Beszterce: 3–155.

⁵ Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. Scriptum,

protestáns reformáció előtti könyvek, aztán a 16. század első felének humanista szövegkiadásai következnek. Ilyen Erasmusnak az emberi butaságot ostorozó írása, sok Philipp Melanchthon-mű, és rendre a protestáns generációk művei, Martin Luthertől, Johannes Bugenhagenen át a wittenbergi ortodox és a heidelbergi toleránsabb teológusokig. Viszonylag kevés a polemikus irodalom, akár a katolikusokkal folytatott, akár a protestáns szellemi irányzatok közti vitákat tekintjük. (A következő összeírás már 1660-ból való,⁶ megerősíti a képet: Kőszeg polgárai, így vélhetőleg iskola is, a szász filippizmus, és a heidelbergi irénizmus hatása alatt maradtak meg lutheránusoknak.)

Vannak iskolák, amelyek könyveiről csak részinformációkkal bírunk. Így a könyvanyag változásait nem tudjuk nyomon követni. Össze tudjuk azonban hasonlítani a képet más, korabeli iskolákkal, ahonnan ismerjük a könyvtár teljes összeírását, vagy, mint a németújvári iskola esetében, nagyobb számú könyv maradt meg a könyvtárból (utóbbi helyről például több mint 1000).

Ha például a trencsényi evangélikus iskolát tekintjük, egyetlen forrásunk annak az adománynak az összeírása, amelyet 1588-ban Forgách Imrétől (?–1599) kaptak.⁷ Nem kevés, 171 könyv. Láthatóan jó érzékkel kiválasztott könyvanyag. A teljes ókori szövegkorpusz, némely szöveg több kiadásban. Ráadásul nem régi kiadásokról van szó (a jegyzék szerencsére kitér a kiadás helyére és évére is). 1550 és 1585 közti könyvekről van szó. Nagyszámú Arisztotelész-kiadás, sok kommentár, a legtöbb Augustinus Nyphustól (Agostino Nifo, 1473–1538), de van Aquinói Szent Tamástól is Arisztotelész-magyarázat. Stagirita kapcsán 68 könyvet számolhatunk meg a kis gyűjteményben. Erős kétségeim vannak afelől, hogy ezt a részletes elemzésekre is alapot nyújtó könyvanyagot az oktatásban használták volna. Sokkal inkább a tanárok felkészülésében, illetve a város, a környék lelkészeinek olvasmányai lehettek. A trencsényi könyvtár erős a kortörténetben is: a császárokkal, főleg V. Károlyval kapcsolatban. Erős Erasmus jelenléte, és a vele kortárs humanistáké. Dialektika, retorika, grammatika. Még nem a Petrus Ramus utáni felfogásban, vagyis, annak ellenére, hogy közel kortárs kiadások, az új dialektika és logika még nem érte el Trencsényt 1588-ban. Kevés a

Szeged 1996. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.) 31. (1535); 34–39. (1614)

⁶ Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns) ... i. m. 58–68. (1660)

⁷ Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk.: Monok István. Scriptum, Szeged 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) 3–9.

teológia, van persze Luther, Melanchthon (a humanista és a teológus is), de vannak orvosi munkák vagy éppen csillagászat, a világkép tágitására.

Ehhez képest az a könyvtár, amelyet Besztercebánya város ajándékozott a lutheránus iskolának 1600 körül, elavultnak mondható.⁸ A helyi városi könyvtár állományát selejtezték, és adták az iskolának: „Libri in publica libraria exules scholastici”.⁹ Kiváló antik és középkori szerzők, sok a 15. századi köztük, és – ugyan nem jegyezték fel a kiadások évét – láthatóan ősnymtatványokról van szó, vagy korai 16. századi nyomtatványokról. Sok a katolikus teológiai mű, és nem kevés a személyes vallásosság körébe utalható, a *devotio moderna* irodalmára emlékeztető szöveg (Szent Ágoston vallomásai, vagy éppen az *Imitatio Christi*). Az *In publica libraria scolae (!) Ecclesiastica* címmel összeírt részben feltűnően sok a középkori egyházatya, vagyis ez is régibb kiadásokat takar. Magyarázhatjuk gyakorlatias szemmel a jelenséget: a nyilvános városi könyvtár, a nem használt könyveit elhelyezte az iskolában, és nincsen információnk arról, hogy ezeket milyen formában használták. Lehet természetesen az is, hogy az iskola tanárai tudták ezeket hasznosítani, főleg, a lutheri protestantizmussal összhangban álló lelkeségi irodalmat, annak forrásait tekintve.

Mielőtt a két leginkább dokumentált iskolai könyvtárra térek, meg kell említenem a lőcsei középkori könyvtárat is.¹⁰ A Szepesség 24 plébániája közös

⁸ Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750. Sajtó alá rend. Viliam Čičaj – Keveházi Katalin – Monok István – Viskolcz Noémi. Szerk.: Monok István. OSZK–Scriptum, Budapest–Szeged 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.) 13–16.

⁹ Vö. Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Kecskeméti Gábor (szerk.): *Tarnai Andor-émlékkönyv*. MTA ITI, Budapest 1996, 181–187.

¹⁰ Holik, Florian: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. In: *Ungarische Jahrbücher*, 2(1923) (Berlin-Leipzig) 383–399.; Eva Selecká Márza: A Középkori Lőcsei Könyvtár. Szerk., előszó Monok István. Scriptum, Szeged, 1997 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.); Vizkelety András: Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In: *Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich*. Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter. Hrsg. von Nathalie Kruppa. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 2008, 327–338.; vö. Monok István: A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században. In: *Tudomány és kutatás a 240. éves Klimó Könyvtárban*. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai. Szerk.: Dezső Krisztina – Molnár Dávid – Schmelcz-Pohánka Éva, Pécs 2016 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 13.) 13–23.

könyvtárat hozott létre a 14. század végétől kezdődően a (*confraternitas*) mozgalom mentén. A Lőcsén a Szent Jakab-templomhoz épült könyvtárban két évszázadon keresztül gyarapították a könyvtárat. A legjelentősebb könyvanyag a 15–16. század fordulóján került ide erős humanista jelleggel. A kortárs európai szellemi áramlatok, a teológiai és a filozófiai iskolák képviselői naprakészen voltak jelen. Johann Henckel (1481–1539) kiváló humanista felkészültséggel irányította a könyvtár anyagának összegyűjtését, patrónusainak (Georg Lewdeschi és Thurzó Zsigmond (1465?–1512) is hasonló volt az olvasmányízlése és igénye. Amikor a város protestáns többségű lett, nem akadt olyan, aki felügyelte volna a könyvek gyarapítását. A 18. század végéről ismert katalógusuk arra utal, hogy a protestáns polgárság biztosan nem használta az itteni könyveket, főként nem a kéziratokat. A könyvek 90%-a ősnymtatvány, amelyek olvasása a 16–17. század fordulójától sok nehézséget okozhatott, hiszen a század közepétől már sehol nem nyomtattak az ősnymtatványoknál használt betűtípusokkal. A helyi iskola diáksága biztosan nem profitált a kiváló könyvanyag jelenlétéből, tanáraik azonban használták, erre utalnak a könyvek kézírásos bejegyzései. Lőcse esete tehát arra példa, amikor a reformáció előtti intézmény könyvtárát nem integrálták a protestáns iskola gyűjteményébe, hanem – feltehetőleg – külön könyvtárat hoztak létre. Ennek anyagát sajnos nem ismerjük.

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a két legnagyobb protestáns iskolai könyvtár a 16–17. század fordulóján a németújvári (Vas megye a Magyar Királyságban) és a brassói volt (Erdély). Utóbbit egy szabad királyi városban, a város protestánssá lett plébánosa, a humanista Johann Honter (1498–1549) alapította,¹¹ míg Németújvár mezőváros volt a Batthyány család birtokán.¹² Az alapító főúr, a humanista műveltségű, franciás ízlésű, Párizsban tanult arisztokrata Batthyány Boldizsár (1535/38–1590) volt.¹³ Előbbi (Brassó) egyértelműen lutheránus, míg utóbbinak (Németújvár) a legismertebb tanára az a Beythe István (1532–1612) volt, akinek vezetésével létrejött a Dunántúli Református Egy-

¹¹ Binder, Ludwig, Johannes Honterus, Schriften, Briefe, Zeugnisse, durchgesehen, hrsg. v. Gernot Nussbächer, Kriterion, Bukarest, 1996; Nussbächer, Gernot, Beiträge zur Honterus-Forschung. I. Band: 1966–1989, II. Band: 1989–2004, III. Band: 2004–2010, Aldus Verlag, Kronstadt 2003, 2005, 2010.

¹² Magyar, Arnold: Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation. Selbstverlag OFM, Graz 1976.

¹³ Monok István: *Batthyány Boldizsár, a franciás*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XXIX. Ötvös Péter Festschrift. Szeged 2006, 185–198.

házkerület, vagyis a helvét hitvallásúak egyházszervezetileg is elkülönültek a lutheránus, ágostai hitvallásúaktól.¹⁴ Ez már az alapító fia, Batthyány Ferenc (1577–1629) családfőisége idején történt. Feltevésem az, hogy a németújvári protestáns iskola könyvanyaga, annak használata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a terület lelkészeinek egy része szakított a lutheránus hagyománnyal, és az ortodoxsá váló egyházból kilépve egy irénikus szellemiségtől nem távol álló helvét hitvallású egyházat hoztak létre.

Fontos megemlíteni, hogy mindkét városban működött nyomda is.¹⁵ Brassóban éppen maga Johann Honter alapította, és iskolai könyvek kiadására helyezte a hangsúlyt. Ő maga 28 ókori auktortól adott ki szöveget, *ad usum delphini*. Ugyanakkor kutatott ismeretlen ókori szövegek után, talált is. Neki köszönhető Pseudo-Nilus *Kephalia* című munkájának *editio princeps*.¹⁶ Németújváron a vándor nyomdász, Johann Mannel (Johannes Manlius, ?–1604/1605)¹⁷ adott ki könyveket, szolgálva ezzel a Batthyány-udvar tudósait, mint például Carolus Clusiust, a botanikust vagy éppen Beythe Istvánt és fiát, Andrást (1564–1599), aki ugyancsak botanikai könyvet is összeállított. Mindkét nyomdában megjelentek a lutheránus vallás alapvető iratai, Catechismus, Agenda, Brassóban az erdélyi evangélikusság Kirchenordnungja is, vallási tanítások a gyónásról, az imádságokról, illetve a helyi lelkészek beszédgyűjteményei. Németújváron a helvét hitvallás elfogadása után annak katekizmusa is napvilágot látott. Ugyanitt az oktatással kapcsolatosan fontos, latin nyelvű munka is kijött Manlius sajtója alól, Nikodemus Frischlinus *De ratione instituendi puerum* című munkája, ami lényegében a latin és a görög nyelv oktatási módszertana.

A brassói iskola könyvtárának első katalógusa 1575-ből maradt ránk, és ettől kezdődően folyamatosan követhetőek az adományok, a rendszeres állományellenőrzések (1604, 1619, 1625, 1668) egészen 1689. április 21-ig, amikor a könyvtár egy tűzvészben lényegében megsemmisült. Az 1705. évi összeírás a 16.

¹⁴ Műveltségéről, teljes bibliográfiát közölve lásd: Zvara Edina: *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*. Szerk. és lektorálta Monok István. SZTE, HEH, Szeged–Budapest 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit IX.)

¹⁵ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Balassi, Budapest 1999.

¹⁶ Pseudo-Nilus: Νεῖλου Μοναχου κεφαλαια – Thalasius: Αββα Θαλασιου εκ της αγάπης και εγκρατείας κεφαλαίων, Coronae, Johannes Honterus 1540 (RMNy 40.)

¹⁷ Borsa Gedeon: Der Drucker und Buchhändler Joannes Manlius im Dienste der Südslawen. In: *Studia Slavica Hungarica* XIV (1979), 63–69.

századi mennyiség egyharmadát jelzi, ezek nagyobb része is újabb beszerzés.¹⁸ Néhány kötetet a mai napig őriz a Johann Honter nevét viselő egyházi központ, illetve a Brassó város levéltárának könyvtára.

Németújvárról nem maradt ránk katalógus. Ugyanakkor csaknem valamennyi könyv megmaradt, azokat a rekatolizált főúr, az alapító Boldizsár unokája, Batthyány Ádám (1610–1659) az általa alapított ferences rendháznak adományozta, és a páterek ezeket a mai napig őrzik.¹⁹

Mindkét iskolai könyvtárnak vannak középkori „előzményei”. Valójában arról van szó, hogy a reformáció előtt ott élő szerzetesi közösségek könyvtárait nem semmisítették meg, a távozó szerzetesek nem vitték azokat magukkal, hanem a leendő protestáns iskola állományba vette őket. Brassóban, úgy tűnik, a 16. században, az egykori Domonkos- és klarissza anyagból is megmaradtak könyvek. Nehezen eldönthető ez – nem úgy, mint Németújváron –, hiszen csak az egykori katalógusban szereplő szerző neve, és a mű címe áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy vélelmezzük, ezek nem új beszerzések, hanem a szerzetesi örökség. A művek mindenképpen a kései középkor szerzetesi közösségi olvasmányai közé illőek, a lelkiismereti irodalom alapjai, egyházatyák művei (Szent Ágoston, Szent Bernát), illetve a *devotio moderna* irodalma. Azt is feltehetjük, hogy az újonnan alapított egyház vezetőinek első dolga nem éppen az ilyen könyvanyag újbóli beszerzése volt, tehát ezeket egyben kaphatták meg. Erre utal a viszonylag nagyszámú (66) kéziratos könyv is. Emellett, ahogy Verók Attila erre felhívja a figyelmet, a brassói, 1575-ös katalógusban ugyanazok a címek tűnnek el, mint a nagyszebeni 15. századi Szűz Mária-plébánia könyvtárának összeírásaiban, vagyis a Johann Honter elfoglalta brassói plébánia könyvtára is sejthető a későbbi iskola gyűjteményben.²⁰

¹⁸ Erdélyi könyvesházak IV. ... i. m. 526–698.

¹⁹ Tabernigg, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing 1972. Manuskript; Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös. Band II: István Monok – Péter Ötvös – Edina Zvara: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Red. von István Monok. Burgenländische Landesbibliothek, Eisenstadt 2004 (Burgenländische Forschungen. Sonderband XXVI.)

²⁰ Verók Attila: Der Bibliotheksbestandskatalog als historische Quelle für die Ideengeschichte? Realität, Schwierigkeiten, Perspektiven an einem Beispiel aus Siebenbürgen. In: *Ex oriente amicitia. Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*. Ed. par Claire Madl, István Monok. MTA KIK, Budapest 2017 (L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Vol. VII.) 43–62.

Németújváron – ahogy említettem – maguk a könyvek vehetőek kézbe,²¹ vagyis az egykori tulajdonosi bejegyzések igazolják, hogy a brassóihoz hasonló tematikájú ősnymtatványok, kora 16. századi kiadások, és ott is a középkori kéziratok, az egykori németújvári ágostonos rendházból, illetve a Németújvárhoz közeli Monyorókerék pálos kolostorából valók. Ez a könyvanyag ma meglévőnél lényegesen nagyobb volt, azonban a Manlius-nyomda mellett működő könyvkötő műhelyben a kódexek egy részét elhasználták kötőanyagként.²² Ma is közel tíz folyóméter meglévő könyv őrzi ezeket a kódexlapokat, csakúgy, mint a Moszkvában előkerült, Batthyány Boldizsár bejegyzését őrző könyv vagy a kismartoni Esterházy hercegi könyvtár protestáns darabjai is,²³ amelyek, éppen a kötésnek köszönhetően azonosíthatóak mint németújvári provenienciájúak.

Fontos aláhúzni azt a tényt, hogy ez a könyvanyag a protestáns reformációtól nemhogy nem volt idegen, hanem egyenesen megkívánt volt ezeknek a műveknek az ismerete. A személyes vallásossági mozgalmak a reformáció előkészítői voltak, legalább Szent Ferenc rendalapításától kezdve. A 15. századi humanista törekvések ezt a személyes hitet tudatosították, és így, a két szellemiség együtt adta a lutheri gondolat alapját.

Lépünk azonban közelebb a könyvtárak tartalmi összetételének kérdéseire. Brassó zavarba ejtően szegény a teológiai művekben, még inkább furcsa, hogy a protestáns teológia mennyire szűk körű. Valóban iskolai könyvtár, grammatika, retorika, dialektika hangsúllyal, és minden ehhez képest pusztán kiegészítés: a jog, a történelem, a földrajz. Viszonylag erős a lexika, de nem feltűnően. A másik tény, amit magyaráznunk kell, az az, hogy alig van a könyvek közt német nyelvű. Magyar sincsen. Erdélyben, az állam hivatalos nyelve a magyar volt. Az autonóm német közösség a belső ügyeit németül intézte, fejelett, a 13. század óta kialakított írásbeli ügyintézési rendszerrel. A fejedelmi udvarral magyarul kommunikáltak csakúgy, mint a Kárpátok keleti és déli felén lévő moldvai és havasalföldi román vajdákkal (akiknek volt magyar nyelvű titkáruk, hiszen ők is magyarul leveleztek az erdélyi fejedelemmel).

Brassóban, tudjuk, a könyvtár többször sérült, tűzkár érte. Ennek is köszönhető, hogy az állomány összeírásai közül az 1575-ös a legnagyobb könyvtárat mutatja. 1575-ben 920 tételt sorolnak fel, 1625-ben, a folyamatos adományok és

²¹ Magyar Arnold: Das ehemalige Augustinerkloster von Güssing. In: *Burgenländische Heimatblätter* 35 (1973) 59–66.

²² Borsa Gedeon: *Johannes Manlius könyvkötői tevékenysége*. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971. OSZK, Budapest 301–321.

²³ Zvara Edina: *Protestáns könyvek Esterházy Pál könyvtárában*. (előkészületben)

vásárlások ellenére is csak 740 címet, 1668-ban már csak 545-öt. A nagy tűzvész (1689) után fél évszázaddal (1705) már csak 315 könyvet írtak össze. A könyvanyag változását tehát elég nehéz követni, hiszen az adományozók – láthatóan – az iskolai könyvek hiányát igyekeztek mindig pótolni az éppen megesett pusztulás után. Azt mondhatjuk, hogy a jogvégzett Michel Weiss (1569–1612), a város bírása is csak ilyen munkákat adott, illetve jogi alpműveket 1608-ban (összesen 90 könyvet). Talán fontos kiemelni ebből az adományból Johannes Copernicus korszakalkotó művének meglétét. A lutheránus lelkész, Daniel Fronius (1579–1631) pedig halála előtt adott 109 kötetet (1630), kizárólag latin iskolai auktorokat, grammatika-, retorikakönyveket, néhány orvosi és történeti munkát. Mathias Spörer (1579–1635) tanácsos halálakor 25 tétellel gyarapította a könyvtárat, közismert lexikai munkák, jog, orvoslás, történelem, ókori szerzők.

A brassói iskolai könyvtárról tehát az a benyomásom, hogy már akkor sem volt modern, amikor Johann Honter megalapította az iskolát. Bár akkor az ókori szövegek kiadása, poéták, történeti munkák, a grammatika és a retorika alapjait jelentő szövegek még modern kiadásai álltak a polcokon. Feltűnő azonban, hogy Rotterdami Erasmus mindössze az *Adagiával*, az Újszövetségre, illetve annak részeire vonatkozó magyarázatokkal van jelen (összesen négy tétel). Nincsen Joachimus Vadianus vagy más bécsi humanista, de hiányoznak a leuveni klasszikusok is (Adrianus Barlandus, Petrus Nannius vagy az iskolai színjátszás módszerének kidolgozói). Nincsen Johann Sturm, vagy a strasbourgjak közül valaki. Ludovicus Vives egyetlen könyve a *de veritate fidei christanae*, összekötve Jean Calvin *Institutiójával* (és ez az egyetlen Calvin-mű a könyvtárban). Még furcsább, hogy Martin Luther egy német nyelvű *Összes munkái* sorozattal van jelen, mellette két kötet a latin sorozatból. Philipp Melanchthon teljesen hiányzik, hiszen az *Opera omnia* két kötete (latin) mellett egyetlen német *Loci communes* szerepel a katalógusban. Sehol a híres iskolai könyvei, a grammatika, a fizika vagy a dialektika.

Az 1625. évi brassói összeírás tematikus csoportosításban sorolja fel a meglévő könyveket. A jogi könyvek túlsúlya látszik, nem adekvát mennyiségben egy iskolai könyvtárhoz mérten (75 kötet). Részletes kommentárirodalom a római jog nagyobb egységeihez, a pápai bullákhoz. Egyetlen német *Gesetz Buch* található itt, és 17. századi szerzőt nem tudok azonosítani a röviden leírt művek leírásában. A jogi könyvek kerülhettek ide a városi tanácsosok magánhagyatékaiból, illetve az sem elképzelhetetlen, hogy a városi tanács könyvtárából, időnként áthelyeztek az iskolai könyvtárba a napi joggyakorlatban már nem használatos könyveket.

A matematika–földrajz–asztronómia–aritmetika egyetlen csoport, 40 könyv. Főleg ókori és középkori szerzők latin kiadásai, egy német, Marcus Vitruvius Pollio építészeti alapműve (megvolt latinul is). Ebbe a csoportba soroltak egy *De re rustica* című könyvet is. Az orvosi művek számosak (47 tétel), latinok, és nagyrészt ókoriak, középkoriak, ami modernebb, az *Herbarium*. A filozófia 44 tétele sem modern, fele részben Szent Tamás és Arisztotelész és több Arisztotelész-kommentár. Van Platón is, a sztoikusokat Boethius képviseli, nincsen Seneca, vagy például semmi Justus Lipsius, aki Erdélyben nagyon népszerű volt egyébként. A költészet kizárólag ókori (23 könyv), a grammatika és lexika egyetlen csoport (35 tétel), nagyon erősen 15. századi olasz humanista szerzők, de van néhány 16. századi is. Az *oratores* 11 tétele csaknem kizárólag Cicero, illetve kommentárok az ő műveihez. A történelem 58 könyvvel van jelen, csaknem kizárólag latin és görög ókori szerző. Kevés a 16. századi, Sebastian Münster és Johann Carion, vagyis olyan munkák, amelyek mindenütt megvoltak. A *Theologia et Patrum* teológia nagyon nagy csoport, 177 könyv. Ennek 80 %-a valamilyen egyházatya kiadása, láthatóan a Erasmus–Frobenius-féle sorozat. Külön szekció Nicolaus de Lyra bibliakommentárjai, és ebben a nagy csoportban vannak a bibliakiadások, illetve Luther *opera omnia* is (németül és latinul), emellett Calvin *Institutio*ja.

Összességében, a brassói lutheránus iskola könyvtáráról elmondható, hogy az alapítója, Johann Honter megőrzött minden olyan könyvet a város 15–16. századi szerzetesi, illetve templomkönyvtárából, amely a keze ügyébe került. Láthatóan az ő könyvtárával egészült ki az anyag, ezért a 16. század elejének humanista szövegkiadásai (ókori szerzők és az egyházatyák) jelentős helyet kaptak. Az ő halála után a gyarapítás nem volt gondos, nem irányult a modernebb iskolai könyvkiadás anyagra, vagy éppen az oktatáshoz kapcsolódó elméleti irodalomra. Nincsenek modern grammatikák, retorikák, dialektika-tankönyvek. A magánadományok is csak pótolták a több alkalommal tűzvész áldozatául esett könyvtár hiányait ugyancsak régiebb, a 16. század első feléből származó könyvekkel. Feltehető, hogy – az előzőekben említett besztekerbányai esethez hasonlóan – a városi tanács könyveinek nem használt részét az iskolai könyvtárnak adták át, ahogy újabb, régiebb, templomi gyűjtemény is kerülhetett ide. Fontos, hogy a város helyi iskolai kiadványai rendre szerepelnek a könyvjegyzékeken, vagyis az iskola megkapta azokat.

A protestáns teológia hiánya érdekes, de nem meglepő akkor, ha arra gondolunk, a városi iskolai könyvtárban talán ezeknek nincsen is helyük. Azokat megőrizték a lelkészek, a tanárok, a magánkönyvtáraikban. A fennmaradt könyvjegy-

zékek, illetve a tulajdonosi bejegyzések alapján rekonstruált értelmiségi könyvtárainak jegyzékei tanúsítják, hogy a város, illetve az erdélyi szászság értelmisége naprakészen követte az európai protestáns vitákat, kifejezetten ortodox lutheránus álláspontot vettek fel, ugyanakkor az olvasmányaikban jelentős mértékben jelen volt a szász filippizmus, majd a heidelbergi helvét hitvallású teológiai anyag is.

Nem tartozik a jelen dolgozat témájához e jelenség okainak a feltárása, de fontosnak tartom megállapítani, hogy a helyzet nagyban hasonlított ahhoz, amit Debrecen kapcsán megállapíthattunk. Debrecenben a város és a kálvinista egyház szoros kötelékben irányította a városlakók, vagyis a hívek – ne feledjük, 1713-ig Debrecenben nem kálvinista nem kaphatott polgárjogot, nem lehetett háza a városban – véleményét, szemléletét. Ha egy ifjú a város vagy az egyház támogatásával külföldre ment tanulni, reverzálist kértek tőle, hogy nem látogat más vallású egyetemeket, mint a helvét hitvallásúak. A debreceni neves és kiváló református kollégium könyvtárának anyaga is meglehetősen egyoldalú, egysíkú szemléletet engedett kialakítani azoknak, akik csupán ezt az anyagot használták. Debrecennel szemben Sárospatak református kollégiumának egy főúri család, a Rákóczi volt a patrónusa. A kollégium könyvtárába integrálták a család udvari könyvtárát is, benne a katolikus ág könyveivel. Vagyis a kollégium könyvtára lényegesen összetettebb volt, az ott olvasó fiatalok látóköre kitágult, szemlélete toleráns lett.²⁴ A Debrecen–Sárospatak-különbözőség használható analógia a Brassó–Németújvár-összehasonlításra is. Németújvár ugyanis ugyancsak egy főúri család, a Batthyányak mecenatúrájának köszönheti iskoláját, nyomdáját, majd a ferences rendházat is. A protestáns iskola két fő támogatója, Batthyány Boldizsár és fia két különböző szemléletű arisztokrata volt. Boldizsár maga is utazott, Párizsban volt, amikor a Szent Bertalan-éjen leöldösték a hugenottákat. Az életre szóló élmény hatása alatt folyamatosan figyelemmel kísérte a francia vallásháború eseményeit, fő könyvügynökei is hugenották voltak, André Wechel, majd Jean Aubry. De napi kapcsolatot ápolt a bécsi, a gráci kereskedőkkel is,

²⁴ Partiumi könyvesházak, 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. Sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András. Szerk.: Monok István, Varga András. JATE, MTAK, Budapest–Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) 7–137. (Sárospatak); 139–324. (Debrecen); Vö. Monok István: Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon. In: *Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus*. Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15. Szerk.: Farbak Péter, Kiss Réka. Budapest 2009, 42–46.

továbbá a velencei könyvpiacot is látóköriükben tartották az udvar intézői. A 16. századi Magyar Királyság egyik legfontosabb, informális tudós körével is kapcsolatot tartott. Összekötője volt Oláh Mikós (1493–1568) és Istvánffy Miklós (1538–1615) generációjának, és az ő főpapi, arisztokrata és tudós köreiből vendégül látta Németújváron, ahogy Carolus Clusiust is. Ebbe a tudós körbe tartozott Radéczy István (?–1586), egri püspök, királyi helytartó, ennek patronáltja Nicasius Ellebodus (1535–1577) és Zsámboky János (1531–1584) is.²⁵ Mindez azért fontos, mert a helyi értelmiségiek és maga a főúr is állandó inspirációt nyertek ezen tudósok jelenlététől. Ők is ajándékoztak könyveket, de leginkább azok a lelkészek, tanárok, akik különböző területekről exulánsként érkeztek a Batthyány-birtokokra.²⁶

Batthyány Boldizsár idején a Karintiából és Stájerországból eltanácsolt protestánsok, a fia, Ferenc idején pedig a harmincéves háború elől menekülők érkeztek ide Csehországból, Sziléziából, Württembergből és Bajorországból. A Batthyány-birtokok falvai komoly felkészültségű lelkészeket nyertek ezzel, hiszen többen kaptak munkát a két főúrtól. Ferenc felesége, Lobkowitz Poppel Éva helvét hitvallású családban nevelkedett. Talán az ő hatása is megmutatkozott abban, hogy a Batthyány-udvar konfesszionálisan ebbe az irányba tolódott.²⁷ Az udvari lelkész, Beythe István, korának meghatározó lelkész egyénisége, maga is helvét hitvallású lett.

Az iskolai könyvtár Brassóra hasonlító vonásait már említettem – középkori intézményi örökség, korai humanizmus szövegei (ősnymtatványok, 16. századi nyomtatványok –, de ettől eltekintve a könyvtár merőben más volt, mint a brassói.

Az iskolai tananyag modernsége folyamatosan biztosított volt minden oktatott tárgyat tekintve. Nem tudjuk ki ismerte fel, hogy a Magyar Királyság nyugati szegletében lévő, sok, a törökök elől menekült családot befogadó környék szegény sorsú lakosai nem hoztak magukkal az iskolába szónoklattani ismereteket. Ahogy a Leuveni Egyetemen a 16. században is a *pauperes* számára külön mód-

²⁵ Boross Klára: A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikvárgyűjteményében. In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei* XIII. Budapest 2007, 157–186.

²⁶ Monok István: Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. In: *Magyar Könyvszemle* 119 (2003), 205–211.

²⁷ Vö. Koltai András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. OSZK–Scriptum, Budapest–Szeged, 2002 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IV.); Koltai András: *Batthyány Ádám, egy magyar főúr a XVII. század közepén*. Győr 2012.

szertant alakítottak ki, így ennek a módszernek az alapvető művei, a módszert követők munkái, mind beszerzésre kerültek Németújváron. Erasmus, Ludovicus Vives, Adrianus Barlandus alapművei mellett a Hadrianus Juniusszal kortárs tudósok munkái szolgáltak a cél megvalósításának alapvető munkáiként. Johannes Murmellius, Petrus Montanus, Georgius Macropedius, Petrus Nannius (Oláh Miklós barátja), Cornelius Crocus, Georgius Macropedius (Joris van Lanckvelt) és Gulielmus Gnaphaeus (1493–1568). Drámák és a humanista moralitásirodalom mesterművei.²⁸

Nem követem végig az össze tantárgy alapműveinek változását, csak példaként említem még azt, hogy Johann Sturm Cicero-szövegekre alapozott módszertana mind a retorika, mind az etika tanításában ugyancsak visszhangot nyert a Batthyány-udvarban. Melchior Junius művei pedig átvezetnek a történeti irodalom és a szónoklattan közös tanításához, hiszen a levélírás módszereinél, vagy éppen a különféle beszédműfajok bemutatásakor valós vagy fiktív történelmi dokumentumok képezték az oktatás alapját. Nem kevés magyar vonatkozású szöveg is szerepelt Junius munkáiban.²⁹

A főúr, Batthyány Boldizsár, ha egy könyv olvasásával végzett, függetlenül témájától, ha már nem akarta újraolvasni vagy tanulmányaihoz használni, a könyvet az iskolának adományozta. Nem feltétlenül iskolai könyveket. Hasonlóan a sok exuláns, aki hálából könyvet adott a befogadást megköszönve, nem az iskolai könyveikkel érkezett. Batthyány Boldizsár a teológiai könyveit is átadta, a 16. század végi protestáns polémiairodalom egy része így került ide.

És eljutunk addig a kérdésig, amelynek kifejtésekor a legnagyobb különbségről tudunk beszámolni a németújvári és a brassói iskolai könyvtár anyagában. Németújváron a könyvtár a teológiai irodalom változásának naprakész követését tette lehetővé. Nyilván nem a diákok, de a tanárok, az udvari értelmiség, illetve a környék lelkészei, tanítói számára. Sőt a württembergi exuláns Johann Jacob Knaus könyvtárban a szélsőségek, a vallási nonkonformizmus is felbukkan, a rózsakeresztes és weigeliánus irodalommal.

²⁸ Miert, Dirk van: Hadrianus Junius and northern Dutch humanism. In: *The kaleidoscopic scholarship of Hadrianus Junius (1511–1575): northern humanism at the dawn of the Dutch golden age*. Ed. by Dirk van Miert. Brill, Leiden 2011, (Brill's studies in intellectual history, 199) 1–15.

²⁹ Vö. Monok István: Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica*, Tomus XXI, Fasc. 2(2017), *Tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapjára*. Szerk.: Gyulai Éva. Miskolc 2017, 236–246.

Németújvárt indult – Beythe Istvánnak köszönhetően – a Dunántúli Református és Evangélikus Egyházkerület kialakulása. A konfesszionális helvét irányba való tolodásra párhuzamként jól felvethető a 16. század végi Strasbourg. A strasbourgi akadémia alapítója, Johann Sturm életének végén összetűzésbe került az ortodoxszá váló lutheránus teológusokkal. Kollégája, Johannes Pappus, strasbourgi teológus ellen írott művei éppúgy megvoltak a Vas megyei falu iskolájában, mint Sturm válasza vagy Pappus védőinek, Johann Marbachnak, Lucas Osiandernek vagy Jacob Andreaenek vitairatai az ügygel kapcsolatban.³⁰

A 16–17. század fordulójának legújabb könyvei már nem elsősorban a humanista szellemiség, a latin nyelv és retorika tanításának alapműveire kell figyelniük a könyvanyagban, hanem a teológiai vitairodalomra. Ilyen gazdag polemikus irodalmat csak a lutheránus arisztokrata, Thurzó György könyvtárában láthatunk (katalógusuk 1611-ből ismert).³¹

Petrus Ramus művei megvannak, és főként halála utáni kiadásokban, illetve a vele folytatott vitákkal egybekötve. Johann Piscator, az elzászi református teológus is vitatkozott vele, de főként William Temple (Tempellius). A ramista Fridericus Beurhusius Ramust Melanchthonnal összehasonlító (*dialectica*) műve is forgalomban volt a nyugat-magyarországi falusi iskolában, összekötve Johannes Riger (?–1605) elemzésével. A 16. század második felének másik leginkább meghatározó logikai rendszerének megalkotója Bartholomaeus Keckermann valamennyi alapműve megvolt, ahogy az őt támadó lengyel Adam Goslavusé vagy a quedlinburgi Martinus Titiusé is. De Keckermann nemcsak a logikai munkájával váltott ki vitákat. Nem szélsőséges kálvinizmusa is ellenzőre talált; a Batthyányak iskolájában a jénai Albertus Grawerus ellene írott munkái voltak meg.³²

Végső tanulságként többféle, akár még aktualitások tanulság is kimondhatók. A bezártság, a veszélyeztetett helyzetből – vagy ennek hitéből – adódó óvatosság, valóban zárttá tesz. Nem pusztán gazdaságilag, vagy politikailag, hanem mentálisan és szemléletben is. A többféle szemlélet egymás mellettisége megtermékenyít, nyitottá, innovatívvá fejleszt. Tanulmányomban a Debrecen–Sárospatak,

³⁰ Vö. Monok István: *A németújvári protestáns iskolai könyvtár teológiai arculata.* (előkészületben)

³¹ A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll. Herner János, Monok István. JATE, Szeged 1983, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 505–529.

³² Vö. *Luther and Melanchthon in the Educational Thought in Central and Eastern Europe.* Eds. Reinhardt Goltz, Wolfgang Mayrhofer. LIT, Münster 1998. (Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, 10.)

Brassó–Németújvár példájának párhuzamba állítása lehetőségét is felvetettem, amely párhuzam abból a szempontból is jó, hogy az egyik kettős kálvinista iskolát tartott fenn, a másik lutheránust (hiszen Németújvár alapvetően lutheránus volt). Debrecen, a hadak országútján élő közösség szigorúan ragaszkodott ahhoz az alaphoz, amelyet a 16. század közepi helvét hitvallású mestereitől kapott. A város és az egyház kemény kézzel és a „hagyományt” szigorúan őrizve kormányzott. Brassó az erdélyi szászság egyik fővárosa a Kárpátok délkeleti csücskében a Tömös-hágó alatt kitéve a keletről betörő hadaknak vagy éppen hatalmát bővíteni szándékozó erdélyi fejedelemnek. Szigorúan őrizték polgáraikat ortodox lutheránusnak, akik megtanultak latinul, sokan magyarul is, de csak szépen, a „hagyományt” őrizve. Értelmiségük messzebbre tekintett, tágabb kulturális horizont mellett is, az iskolai könyvanyagot megőrizték ortodoxnak, archaikusnak.

Németújíváron folyton változott a lakosság. Jöttek a menekülő horvátok, jöttek Karintiából, Krajnából, Stájerországból, aztán a nyugati Európából is, amikor ott elkezdődött a harmincéves háború. Mindenki megélni akart, és a főúr vagy éppen a terület szabad királyi városai erre lehetőséget adott. A sokféle, de keresztény gondolkodó erős iskolát alakított ki, heterogén, és folyton megújuló, az oktatás alapjául szolgáló könyvanyagot helyezett el itt.

„Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára

Ne számítsatok valamiféle szakállas tanulmányra. Azt majd ti fogjátok megírni az alapján, amit én most itt előhozok. Ami alább következik, annak sokkal több köze van a forrásismertetéshez, mint valamiféle mélyen szántó elemzéshez. Átnézünk a kerítésen a szomszéd portájára, és megnézzük, hogyan alakult ki és erősödött meg a tanítómesteri hivatal az erdélyi szászoknál. A 16. századi köz- és részszinati végzéseket tekintettem át, és fordítottam le azoknak az oktatással és a tanítómester feladatkörével foglalkozó részeit.¹ Meggyőződésem, hogy az erdélyi magyar közoktatás hasonló nyomon haladt. Sajnos ebből a századból nincs ilyen részletes forrásunk az erdélyi magyar protestáns/református tanítómesteri hivatal kialakulására és fejlődésére nézve, ezért meg kell elégednünk az analógiákkal. Továbbá szinte biztos, hogy az iskolák szervezésében az erdélyi szászok is és magyarok is Németország tanítómesterének, Melanchthon Fülöpnek a nyomdokain haladnak. Álljon hát itt Melanchthon 1543-ban írt traktátusának (*De conjunctione scholarum*) részlete az iskolák és az egyház ösz-

* Buzogány Dezső (Szederjes, Maros megye, 1957.) Elemi és középfokú iskoláit szülőfalujában és Segesváron végezte. 1981-ben fejezte be teológiai tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben. Tíz év lelkészi szolgálat után (Nyárádselye, Ádámos), 1990 őszétől oktatja az erdélyi protestáns egyháztörténetet és latin nyelvet kolozsvári protestáns teológián. Doktori fokozatot 1992-ben nyert Budapesten egyetemes egyháztörténetből (Melanchthon úrvacsoratanának történeti fejlődése). 2005-ben Seoulban vendégtanár, 2006 nyarán Oxfordba hívták doktori vizsgabizottsági tagnak. Előadásokat tartott az Amerikai Egyesült Államokban, Dél-Koreában, Hollandiában, Magyarországon, Németországban, Svédországban, Svájcban. Az 1992–93. egyetemi évben doktorátus utáni kutatóprogramon vett részt az Egyesült Államokban. Elindított és szerkeszt három sorozatot, amelyekben egy évtized alatt csaknem 30 kötet látott napvilágot: Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek – EREF (feldolgozó szakirodalom, 18 kötet) és Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok – EREA (forráskiadvány, 8 kötet), *Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania* – FoRET (forráskiadvány, 3 kötet).

¹ Forrás: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*. [szerk. Martin Armgart és Karin Meese]. Mohr Seibeck 2012. [A továbbiakban: *Kirchenordnungen*]

szekapcsolásának a szükségességéről és áldásról. Hosszú fejtegetések után ezzel fejezi be a doktori iskolában elmondott beszédét: Mert ahogyan egyetlen közösség sem virágzik, sőt hosszú ideig fenn sem maradhat [oktatás nélkül], úgy nélküle a polgári és az iskolai igazgatás is széthull és szertefoszlik a köztársaság nagy kárára. Védjék hát meg az iskolai rendet a fejedelmek és a városok, éltsék, óvják, bőkezűségükkel támogassák, sőt virágoztassák fel. Az iskola pedig tisztelje, gyarapítsa, díszítse és dicsérje a fejedelmeket és a városokat. Szolgálja az udvart is és a szenátust is, és a fővezért is, de elsősorban az egyházat, derék, hasznos, a tudományban jól felkészült és az istenfélelemben kiemelkedő szolgálkkal. Erre az összefogásra áldását adja Isten. Kérem hát Istent, hogy tartsa meg a nagy világ hatalmas zűrzavarában az egyház maradékát, és a hittudományt őrizze meg ezen az Akadémián is és máson is.² De jöjjünk haza Wittenbergből.

Reformatio Ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania, 1547

Ennek a 10. pontja foglalkozik az iskolákkal. Valójában Honterusnak a *Reformatio Coronensis* című munkájából átvett és pontokba szedett szövegéről van szó (lásd *De scholis* fejezetet), csak elhagyták az utolsó mondatát, amelyben könyvtár felállításáról értekezik, s ajánlja, hogy abban kapjanak helyet a klasszikus szerzők művei, de mellettük teológiai, orvosi, jogi szakkönyvek is.

1. A 10. pont első cikke így szól: a kertek gondozásához hozzátartozik a fiatal fák ültetése, hogy a kiöregedettek helyébe újak kerüljenek, így régi nagyjaink igen fontosnak tartották az ifjúság nevelését, hogy a közjó hasznára jól képzett szolgálk vezessék az egyházakat. Ezért közpénzen mindenütt iskolákat alapítottak, amelyek viszont a mai viszontagságos és zavaros közállapotok miatt,³ nem kevésbé a kegyesség és istenfélelem ellenségei okán elhagyatott és lepusztult állapotba kerültek.⁴

2. Hogy ez a rossz tovább ne gyűrűzzék, minden erővel azon kell lenni, hogy a tanuló ifjúság hasznára – a városokban alakult osztályok száma szerint – rendes

² Corpus Reformatorum, 11, 617–618.

³ Honterus itt az 1526–38 közötti magyar belháborúra, és a 40-es évek derekáig tartó magyarországi török hódításokra gondolhatott.

⁴ Quemadmodum in hortorum cultu requiritur assidua plantatio arbuscularum, ut antiquis deficientibus subinde in locum succedant recentiores, sic ad conservationem religionis maiores nostri imprimis necessariam iudicaverunt institutionem iuventutis, quae ad communem rerum publicarum utilitatem educata ecclesiae minsitriis rite praeesse possit. Ideoque publicis impensis scholas ubique constituerunt, quae hactenus iniuria turbulentissimorum temporum et negligentia inimicorum pietatis desolatae ad nihilum pene redactae sunt. Kirchenordnungen, 216.

tanárok (*ordinarii praeceptores*) álljanak szolgálatba, akik tisztességgel közjuttatást kapjanak, hogy ne kelljen kizárnia a szegény diákokat, és ingyen oktassák a nyelvek és a hasznos tudományok alapjait, hacsak valaki nem akarja gyermekeit magántanítóra bízni saját költségén.⁵

3. Továbbá jó lenne, ha az elemi iskolák Erdély-szerte visszaállítanák megfelelő formára a támogatási rendszert, és az iskolák élére alkalmas rektorokat állítanának mindenütt; ezek pedig ne csak a szokásos egyházi énekelésről gondoskodjanak, hanem oktassák az ifjaknak a tudományokat, és gyakoroltassák velük az istenfélelmet, hogy hazánk, számtalan ellenség között, Isten kegyelmét megtapasztalva, a tudatlanság miatt soha se süllyedjen istentelen pogányságba, ha már a Magisztrátus, akinek ez lenne a feladata, kötelességét elhanyagolja.⁶

4. Miután vidéken a legtöbb iskolamester nem képes az elemi ismereteknél többre megtanítani a gyermekeket, mindenképpen megérné, hogy ha már a diákok elsajátítottak bizonyos alapismereteket, de diáktársaik miatt egyesek nem fejlődhetnek tovább, ezeket az értelmesebb gyermekeket a helyi egyházközség lelkészének a biztatására elküldenék városi iskolába, hogy ott a haza javára jobban kiképezhessék őket. Eltartásukról közösségük gondoskodjék, képesség szerint. Ha az iskolák befogadóképessége nem elég, alakítsák át oktatási célra a kolostorok épületeit, merthogy ezeket eredetileg erre a célra építették.⁷

5. Iskolamestert senki se fogadjon fel az esperes és a helyi lelkész beleegyezése nélkül, csak ha alkalmas és hasznos a közösségnek; ha pedig hanyag, senki magánember ne marassza. A rektor szorgalmasan irányítsa munkatársait [a kolla-

⁵ Ne itaque id malum latius serpat, quatenus fieri potuit, diligenter provisum est studiosae iuventuti, ut in civitatibus iuxta numerum classium ordinarii praeceptores habeantur, qui publicis stipendiis contenti, ne quisquam pauperior excludatur, rudimenta linguarum et bonarum artium gratis tradunt, nisi quis liberos suos privatim alicui praeceptori ad spontaneam remunerationem commendare velit. Kirchenordnungen, 216.

⁶ Visum praeterea, ut ludiliterarii per totam Transylvaniam structura et stipendiis in debitam formam restituatur et rectores idonei illi ubique praeficiantur, qui non solum cantum in ecclesiis pro consuetudine curent, verum etiam iuventutem in studiis artium et pietatis exerceant, ne quando patria nostra, inter medios hostes gratia dei non incultissima, per incuriam magistratum, ad quos hoc officium pertinet, degeneret in impiam barbariem. Kirchenordnungen, 216.

⁷ Quoniam plerique ludirectores in pagis ultra prima rudimenta pueros instituer ac provehere non possunt, operae pretium videtur, ut, postquam principia quaedam studiorum perceperunt, ex quibus apud suos emergere nequeunt, persuasione pastorum ecclesiae iuvenes felicioris ingenii mittantur in aliquam civitatem, ut ad utilitatem patriae perfectius ibidem erudiantur. De sustentatione autem publico pro facultate cuiusque communis illis prospiciatur. Ubi scholarum capacitas studiosis non sufficit, monasteria transferantur in eum usum, ad quem primo sunt instituta. Kirchenordnungen, 216.

borátorokat]; mindig kísérje figyelemmel őket, és nézzon utánuk, hogy ki-ki jól végezze hivatalát. A rektor fizetését a szenátus biztosítsa, a munkatársakét és az iskolaszolgáét pedig maga a rektor, hogy mindkét testület neki legyen alárendelve.⁸

6. Miután az iskolák fenntartásának és irányításának a gondját a lelkészeknek is vállalniuk kell, ezért ne vonják el a rektort a tanítástól aratás és szüret idején magánmunkára. A rektor pedig, miután megtanította az alapismereteket, ismeresse a tanítványokkal az írás stíluselemeit is. Ezért foglalja össze röviden mindkét nyelv grammatikáját, a dialektikát és a hasonló szabad művészeteket, amit váltakozva tegyen, és ne ragadjon le egyugyanazon tárgy mellett, mert nincs bosszantóbb annál, ha mindig csak káposztát főznek ebédre.⁹

Ugyanaz a fórum rendeli el, hogy az évente megrendezett egyházlátogatásnak gondoskodnia kell arról, hogy az iskolamester szolgálata megújuljon, és hogy legyen tisztességes lakása és fizetése.

Catalogus decretorum, Nagyszeben, 1560

VII. Miután úgy méltányos és helyes, ha a tanítómestert a lelkész és a szenátus közös egyetértéssel és akarattal válassza meg és állítsa hivatalba, épp úgy együtt, egy akarattal fegyelmeztessék, dorgálják és utasítsák jó magaviseletre is, ha valami méltatlan dolgot vétett hivatalában. Ha a tanítómester megválasztása és hivatalba állítása ügyében a helyi lelkész és a helybéliek nem tudnak megegyezni, az ügyet a hivatalban lévő esperes, illetve a helyi bíró elé kell utalni.¹⁰

⁸ Ludirector a nemine contra consensum seniorum et parochi, nisi publice utilis et idoneus, suscipiatur neque, si negligens fuerit, ab aliquo privatim retineatur. Rector synergos [collaboratores] diligentes conducatur ac semper attendatur ac videatur, qua fide quisque officium suum exequitur. Rectori stipendium a senatu tribuatur, synergis autem et aedituo a rectore, ut utrique officiosiores habeant subditos suos. Kirchenordnungen, 216. A fordításban különbséget tettünk a ludirector és a rektor között, hogy az utóbbival a nagyobb iskolák vezetőjére utaljunk, akik rendelkezés értelmében is beosztottakkal, munkájukat segítő nagyobb és tanultabb diákokkal (ún. kollaborátorokkal), illetve iskolaszolgálattal rendelkezik.

⁹ Cum scholarum conservandarum et regendarum curam gerere debeant etiam parochi, rectorem tempore messis et videmiarum a puerorum institutione ad privatos labores avellere non debeant. Rector vero discipulos post supergressa elementa scribendi formam doceat. Inde utriusque linguae grammaticam, dialecticam et similes artes liberales compendiose per vices tradat, nec in eodem argumento perpetuo haereat, quoniam crambe sepius recocta nihil odiosius. Kirchenordnungen, 217.

¹⁰ Cum vero aequum ac bonum sit, ludirectorem communi consensu et voluntate pastoris scilicet atque senatus deligere atque constitui, communi etiam iudicio et censura eorundem in eum

A beszercei dékánátus 1560-ban kiadott buzdítása (exhortatio)

Miután Isten az egyház nagy részét a gyermekek közül gyűjti, legyen gondunk arra, hogy a jobbágy ifjakat is tanítsák. Ha az iskolamesterek a tanítást elhanyagolják, a helyi lelkész fogja rá őket feladatuk teljesítésére. Az egyházi kormányzat, a szigorú fegyelem és az erkölcsös élet hozzátartozik az iskola mindennapiához, és aki ezt megszegi, és a tanulást elhanyagolja, azt végleg kitiltják az iskolából.¹¹

A másik buzdítás a helyi lelkész és a tanítómester viszonyát rendezi. A mester méltóságteljesen énekelje a zsoltárokat az istentiszteleten és érthetően ejtse ki a dicséret szavait, hogy a próféta (Dávid) tanítását meg lehessen érteni; ugyanakkor teljes odaadással énekeljen Istennek, és pontosan kövesse a dallamot, nehogy a hamis énekléssel félrevezesse a hallgatókat. Szolgálatát az Úr szent vacsorája alkalmával a legnagyobb tisztelettel végezze. Azokat az olvasmányokat, amelyeket rendszeresen fel fognak olvasni az iskolákban, előzőleg kötelesek írásban bemutatni a helyi lelkésznek is, és az épp hivatalban lévő esperesnek is.¹²

Zsinat, Nagyszében, 1563. november 28.

III–IV. Aki Stancarus, az anabaptisták vagy a sákramentáriusok tanítását követi, vagy aki e tanok gyanújába keveredett, sem iskolai, sem egyházi hivatalra nem bocsátható, csak ha komolyan és nyilvánosan visszavonta azokat.

animadverti, ac si indignum functione sua quid commiserit, argui et ad meliorem frugem revocari debet. Hic vero si inter partorem et oppidanos de ludirectore deligendo et constituendo non convenerit, tum ad decanum ordinarium et iudicem eiusdem loci rem hanc deferri volumus. Kirchenordnungen, 270.

¹¹ *Caeterum, quoniam D[eus] pociorem partem ecclesiae ex pueris colligit, secu[ndam] curam eo quoque dirigamus, ut iuventus tum plebea cum scholastica recte instituat. Ideo et prius in hoc scholarum rectoribus precepta posita sunt, ad quorum observacionem sic, ubi illi cessaverint, per pastores ecclesiarum complell[erentur]. Kirchenordnungen, 272–273. A kiegészítéseket a forrásközlés készítői végezték.*

¹² *Recte autem inter ecclesiarum pastores ac ludi magistros in honestis rebus conveniat [!]. Ac divina officia reverenter psalmosque cum verborum attentione, Prophetarum sensu observato, pio ad deum mentis adfectu simul decantent, ne discrepantia melodiae discrepantes canentium mentes ostendant auditoribus. Dacram vero coenam domini summa reverentia peragant. Lektionen, quas ludi rectores continuata diligentia in scholis perlecturi sunt, nominatim et scripto suis pastoribus hique tandem in congregatione decano pro tempore constituto exhibere et presentare obstricti sint. Kirchenordnungen, 273.*

VI. A latin énekeket nem kell teljesen kiiktatni, hanem válogassák ki azokat, amelyek alkalmasak a kegyes életre; a Szentlélek különféle nyelveken szól, a polifón zenét (*cantus mensuralis*) se dobják ki a templomokból.¹³

Zsinat, Nagyszeben, 1565. november 25.

XIII. A dékán szigorúan figyelmeztesse az iskolamestert, hogy szorgalmasan eljárjon hivatalában, és engedelmeskedjék a helyi lelkésznek. Ha ezt nem teszi, testi fenyíték alá vonják, vagy megszégyenítő kicsapással üzik el a káptalanból.¹⁴

Zsinati végzés, Nagyszeben, 1565. november 29.

Statuta praescripta ludirectoribus

1. Akit megfertőzött valamely tévtanítás, vagy akár csak ennek a gyanújába keveredett, azt se iskolai, se egyházi tisztségre ne engedjék, amíg meggyőzően vissza nem vonja a tévtanítást, s magát az állhatatosságra esküvéssel és aláírásával el nem kötelezte.¹⁵

2. Senki ne kísérelje meg korteskedéssel elnyerni valamelyik iskola irányítását, ha már van annak a helynek iskolamestere, vagy ha ez épp felmondóban van, vagy ha onnan el kell mozdítani, vagy ha épp elő fogják léptetni [lelkésznek]. Hogyha a helybéliek és a lelkész nem tudnak megegyezni a rektori állás betöltéséről, az ügyet a dékán és a bíró elé kell vinni.¹⁶

3. Az iskolamestert soha senki nem vigye be erőszakkal, a lelkész és a közösség beleegyezése nélkül.

¹³ III. *Omnes fratres idem sentiant de precipuis articulis fidei, et caveant, ne aliqui sint suspecti de haeresibus Stancari, Anabaptistarum et Sacramentariorum.* IV. *Nullus etiam, qui suspectus est de tali errore, admittatur ad officium scholasticum vel ecclesiasticum, nisi serio revocaverit et in publice.* VI. *Omnino non tollatur cantus Latinus, sed deligatur ea, quae pia sunt, et retineantur.* *Spiritus Sanctus enim variis linguis locutus est. Cantus etiam mensuralis ex templis non reiiciatur.* *Kirchenordnungen*, 284.

¹⁴ *Rectores quoque scholarum severiter ad praestandam diligentiam in officio et obedienciam suis pastoribus moneantur per decanum. Si non obediverint, poenae corporali subiaceant aut sum ingnomina ex capitulo relegentur.* *Kirchenordnungen*, 294.

¹⁵ *Nullus vel infectus vel suspectus de haeresi aliqua ad functiones scholasticas vel ecclesiasticas admittatur, nisi serio errorem revocaverit et constantiam suam iuramento promiserit data syngrapha.* *Kirchenordnungen*, 298.

¹⁶ *Ne quis ambiat regimen scholae, nisi constituerit eius loci rectorem vel risignaturum vel ab ea conditione amotorum vel promotorum iri. Quod si villici cum pastore de substituendo rectore non convenire possunt, negotium ad decanum et iudicem deferatur.* *Kirchenordnungen*, 298.

4. Ha már beiktatták hivatalába, jusson mindig eszébe, hogy lelkésznek a legnagyobb tisztelettel, engedelmisséggel, és jó hírnevének megvédésével tartozik.

5. A templomban mindig tisztességes és tisztos ruhába öltözve, illően és arccal az oltár felé fordulva, a legnagyobb odaadással végezze a szent szolgálatot.

6. Egyelőre még megőrizzük a koráléneklést és az egyéb olyan szent énekeket, amelyeket a templomban szoktak énekelni. Kiegészítés: Ha javítanivaló lenne az efféle énekekben, a tanítómester azokat gondosan javítsa ki, vagy ne énekelje, de azért mindennap legyen új antifónás responzorium. Ellenkező esetben testi fenyítéssel büntetendő.

7. Elrendeljük, hogy az iskolákban buzgón foglalkozzanak Luther kiskátéjával, és azt tanítsák meg kívülről a gyermekeknek.¹⁷

8. A gyermekek oktatásától tartsák távol az obszcén szerzőket, és azon igyekezzenek, hogy a zsenge gyermeki értelmet az ige iránti félelemmel és tisztelettel, nemkülönben tudománnyal töltsék meg; egyszóval őrizkedjenek minden közönséges dologtól, nehogy illetlenségre, rossz erkölcsre vagy botrányos dologra bátorítsák a fiatalokat.¹⁸

9. A gondjaira bízott gyermekeket ne vezessék rá olyan szennyes és trágár dolgokra, amelyek az asszonyokkal és a szolgálólányokkal hozható kapcsolatba, nehogy okot adjanak nekik az eltávozásra.

10. Senki közülük ne kóboroljon el lelkésze tudta és engedélye nélkül, és ha valakik vendégül látják, vagy a szomszéd meghívja, és a köznéppel egy társaságba kerül mulatságba, kerüljék a részegséget, a dévajkodást, szilajkodást stb. Ha másképpen cselekednek, testi fenyítéssel lakoljanak.

¹⁷ 3. Ludirectores nequaquam violenter sine consensu pastorum et communitatis introducantur. 4. Constitutus in officio sciat se pastori debere suo summam reverentiam, obedientiam et defensionem suae famae. 5. In ecclesiis semper honeste et composite sint induti vestibus decenter ac facie versus altare conversus officia sacra peragant cum summa devotione. 6. Volumus etiam choralem cantum de tempore et sanctis alias cani solitum in ecclesiis observari. Kiegészítés: Si quae mende eiusmodi cantionibus inerunt, diligens ludirector pro sua industria facile corriget, aut non canendum omittet, dummodo singulis diebus novum responzorium cum antiphona canatur. Poena corporali puniantur. 7. Volumus in scholis urgeri parvam catechesin Lutheri ac pueris memoriae mandari. Kirchenordnungen, 298.

¹⁸ In erudiendis pueris fugiant obscenos auctores adhibeantque diligentiam ut tenera ingenia verbi timorem et reverentiam una cum literis imbibant, caveant denique mediis omnibus, ne ullius turpitudinis vel malorum morum aut scandalorum huic aetati dent occasionem. Kirchenordnungen, 298.

11. Senki semmiféle ürüggyel ne merészelje megcsonkítani a tanítók fizetését egyetlen fillérrel se, utódjuk kárára és hátrányára; ha ezt valaki mégis megteszi, azt megszégyenítve csapják el a hivatalból.

12. Ha valakit gyalázott a lelkésze, a dékánhoz menjen panaszsra, aki majd közvetít, hogy az efféle egyenetlenség mihamarabb elsimuljon.

13. Elrendeljük, hogy ott, ahol a parókus lelkész mellett nincs segédlelkész, minden vasárnapon és ünnepnapon, a délutáni könyörgésen, a mester tanítsa a kátét.

14. Elrendeljük továbbá, hogy esti és reggeli harangozás minden nap legyen, kellő időben.

15. Este kilenc óra után nincs mit keresnie az iskola épületén kívül.¹⁹

Bogeschdorfi káptalan dékánátusának statútuma, 1566. május 24.

A lelkészek után rögtön a tanítómesterek számára készített törvények következnek; a döntések eléggé közeli rokonságot mutatnak az előbb ismertetett rendszabállyal, valójában ennek a rendelkezéseit bővítik ki. Itt látható, hogyan alkalmazzák a kerettörvényt.

1. Elrendeljük közönségesen, hogy az iskolamesterek közül senki ne merészelje a helyi laikusok kezéből elfogadni az iskola irányítását, a helyi lelkész beleegyezése nélkül, ha ez nem óhajtja őt, esetleg egyszer-kétszer már vissza is utasította. Aki másképpen cselekszik, azt nyolc forintra büntessék, és zárják ki, mint aki lázítást szít a lelkész és a nyáj között.

2. Hasonlóképpen egyetlen iskolamester se merészeljen elengedni semmit a lakosok iskolai járulékából a maga előnyére, de utódai hátrányára; aki ezt megkí-

¹⁹ 9. Nullus fidei suae concreditos pueros ad sordida, illiberalia domestica officia, quae feminas et ancillas concernunt, adigat, ne pueri hac occasione alienentur. 10. Nullus quopiam evagari debet sine scitu et voluntate sui pastoris, et si fuerit ab aliis excepti hospitio vel a vicino vocati et rusticorum interfuerint conviviis, vitent temulentiam, petulantiam, ferocitatem etc., si contrarium fecerint, corporali poena puniantur. 11. Nullus audeat vel minima stipendia scholasticis minuere qualicunque pretextu in damnum et praeiudicium suorum successorum; si quis autem contrarium fecerit, removeatur ab officio cum ignominia. 12. Si quis ignominia fuerit affectus a suo pastore, de ea conqueratur apud decanum, qui suam interponat operam, ut talia dissidia quam primum e medio tullantur. 13. Volumus singulis dominicis et festivis diebus in vespertinis precibus, ubi pastor ministro caret, catechesin a rectore proponi. 14. Volumus praeterea, ut pulsus serotinus et matutinus quotidie et decenter fiat tempore. 15. Ultra horam nonam vespertinam extra scholam ne reperiantur. Kirchenordnungen, 298–299.

sérli, a káptalan büntesse meg belátása szerint, és az iskola vezetését vonják meg tőle.²⁰

3. Hasonlóképpen elrendeljük, hogy Isten parancsa szerint a tanítómester és családtagjai lelkészüknek mindenféle tiszteletet megadjanak, és legyenek engedelmesek, akár a királyföldön élnek, akár nemesi birtokon, és a nép vagy a nemesek előtt semmiképpen őt vagy családját meg ne gyűlöltesse, és rossz hírbe ne keverje, hazugsággal ne mocskolja, azzal a céllal, hogy a lelkészt a helyéről elmozdítsák. Az ilyent büntessék meg 12 forintra és a káptalan területéről zárják ki, hogy ő maga essék abba a verembe, amelyet másoknak megásott.²¹

4. Továbbá a tanítómester engedelmességét és szolgálatait illetően elrendeljük, hogy (a régiek által követett mód és szokás szerint) közülük ki-kij adjon meg minden szükséges támogatást és segítséget lelkészének, a misén is és a szüreten is (vindemia).

5. Hasonlóképpen, ha valaki közülük elmulasztja minél hamarabb elvinni a szokásos helyre a lelkész által már elolvasott körlevelet, azt büntetessék meg 1 forintra. Ha pedig a levél fejedelmi parancsot tartalmaz, és akár személyünket, akár javainkat érinti, akár őfelsége haragját és méltatlankodását tartalmazza, ezt pedig valaki a kelleténél több ideig tartaná vissza, azt a káptalan büntesse meg belátása szerint.

6. Hasonlóképpen elrendeljük, hogy ne szüntessék be sehol az olyan latin énekeket, mint az introitus, a kyrie, a responsorium, az antifóna, ha ezek nem ellenkeznek Isten ígéjével, de a himnuszokat és Jeremiás próféta siralmait se.

7. Hasonlóképpen elrendeljük, hogy az iskolák rektorai Isten tiszteletére és lelkiismeretük megnyugtatására igyekezzenek szorgalmasan forgolódni az ifjúság élén, őket jól irányítsák, és hasznos dolgokra tanítsák, és ne hivatalból, hanem

²⁰ [1.] *Simpliciter volumus, ne quis schlasticorum audeat recipere regimen scholae a manu laicorum absque voluntate plebani et eo ne quidem requisito aut ab eodem semel atque iterum abnegato. Secus faciens punietur florenis octo et tanquam seditionis studiosus inter pastorem et suum gregem excludetur.* [2.] *Item nullus schilarium audeat aliquid de scholae salario ipsis incolis relaxare in proprium commodum et detrimentum subsequentium, quicumque id attentare praesumerit, pro arbitrio capituli punietur [et a] regimine emandabitur.* *Kirchenordnungen*, 301.

²¹ [3.] *Item volumus, ut propter mandatum Dei scholastici et eorum famuli suo plebano omnimodam reverentiam et obedientiam exhibeant, sit sive in terra regia sive nobilium, et ne unquam apud plebem eum aut eius familiam odiosum et infamem reddant, accusando et discordias seminando, in plebe vel etiam coram nobilibus, et mendatiis commaculando, eo ut pastorem inde removeant. Tali nota notatus punietur fl[orenis] 12 et ex capitulo excudetur, ut ipse in eam, quam alteri fecit foveam, cadat.* *Kirchenordnungen*, 301.

hivatásból gondoskodjanak róluk. Aki ezt nem így cselekszi, attól vonják meg az iskola irányítását.²²

8. Hasonlóképpen azt is elrendeljük, hogy közülük senki se menjen kocsmába vagy kártyások közé, és az ilyenekkel ne barátkozzék; az éjszakát ne töltse hanguoskodva, italozva és táncolva. Ha mégis, büntessék meg 12 forintra.

9. Hasonlóképpen miután ebben a káptalanban mindegyik lelkész csak egy quartát kap [a tized negyede], ezért ha Isten valakit közülük kihív ebből a nyomorúságos világból az örök életre, a harangozásért és az ének vezetéséért az iskolamesternek fizessenek 25 dénárt.

10. Hasonlóképpen: a rektornak nem engedjük meg, hogy a lelkész engedélye nélkül elhagyja hivatalát, és 3, 4 vagy akár több napot is a templomtól távol töltsön. Aki ezzel a rendelkezéssel ellenkezőképpen cselekszik, büntessék meg 50 dénárra.

11. Hasonlóképpen Szent Bartholomeus napja [aug. 24.] előtt senki se merjen azon fáradozni, hogy megszerezze magának valamelyik iskola irányítását; aki másképpen cselekszik, azt büntessék meg 1 forintra. Ha pedig [az iskola igazgatását] a helyi lelkész odaígéri valakinek, ugyanannyira, vagyis 1 forintra büntessék meg. A többi ügyet és esetet bízzák a káptalan döntésére és büntetésére.

12. Hasonlóképpen elhatároztuk, hogy amennyiben a káptalanunk területén működő testvérek között széthúzás támad, vagy közülünk valaki perbe keveredik világi emberrel, vagy a tanítómesterrel, és az ügy súlyossága megkívánja, a dékán éljen mások segítségével és tanácsával a civakodás beszüntetésére, és vegyen maga mellé kettőt vagy hármat a testvérek közül. Ezek mind, a dékán is és a melléje állt társak is fizetséget a civakodók büntetéséből kapjanak.²³

²² [4.] Praeterea quod ad obedientiam et servitia scholasticorum attinet, volumus singulos (iuxta morem et consuetudinem a veteribus observatam) operibus necessariis et is messe et vindemia suis plebanis esse adiutorio et auxilio [...] [5.] Item si quis scholarium perlectos a plebano literis currentibus in consueta loca citissime portare neglexerit, punietur fl[oreno] 1. Si autem contentum literarum scriptum fuerit mandato principis, concernens aut personas nostras aut nostra bona vel suae maiestatis iram et indignationem, eas si quis apud se longius aequo retinuerit, pro arbitrio capituli punietur. [6.] Item volumus Latinum canum, ut sunt introitus, kyrie, responsoria, antiphonae, verbum Dei non impugnantia, hymni, threni Hieremiae prophetae, suo loco et tempore ne intermittantur. [7.] Item volumus scholarum rectores propter honorem Dei et proprias conscientias diligenter et sedulo praeesse iuventuti, eam recte regendo et utilia docendo et nequaquam plus invigilent artificio quam officio. Idipsum non facientes semel atque iterum admoniti regimine privabuntur. Kirchenordnungen, 301–302.

²³ [11.] Item pro regimine scholae nullus audeat ante festum Bertholomei laborare; secus faciens punietur fl[oreno] 1. Ez plebanus alicui addicens eadem plectetur poena, videlicet fl[oreno]

Ezzel mintegy lezárul az a folyamat, amely a tanítómester feladatkörét írja körül a reformáció századában. A legutóbbi két dátummal már messze benne vagyunk a hitvallási viták sűrűjében, tehát a köz- és részzsinatok figyelme másra terelődik. Az utána következő zsinati végzések már az eddigi eredményeket igyekeznek megerősíteni az egyre erősödő antitrinitárius tanok sodrásában. Nemsokára (1572-ben) megjelennek az Alesius Dénes-féle cikkek, amelyek átkot mondanak minden Szentháromság-ellenes tanításra, s ezzel sokkal súlyosabb dolgok kerülnek előtérbe, mint a helyi tanító. Miután sok minden egyházszervezeti mintát kezdetben mi is a wittenbergiektől vettünk át, akárcsak a századok, valószínű, hogy az erdélyi magyar tanító 16. századi helyzete is hasonló volt. Egyébként meglepően sok a hasonlóság a két náció egyházának a vizitációs gyakorlatában, tehát az iskolaügy is egy csapáson haladhatott.

Zárógondolatok

1. A századok egyértelműen a németországi elvi alapokon szervezték meg iskolahálózatukat Honterus alapján.

2. Fény derült a helyi tanító és lelkész viszonyára: a mester a lelkész alárendeltje volt és maradt még sokáig. Ez a viszony hatással volt a javadalmazásra is. Ekkor alakulhatott ki az a későbbi szokás, hogy a tanító fizetése egyharmada volt a lelkészének.

3. Egészen jól érződik az a törekvés, hogy már az iskolában kiszűrjék a hitvallásellenes tanításokat részben úgy, hogy a tanítót kötelezték elhatárolódni a tévtanításoktól, részben úgy, hogy szigorúan ellenőrizték a leadott tananyagot.

4. Egyértelműen kiderül, hogy miért is volt az iskola és egyházközösség szoros kapcsolatban egymással; kezdetben bevallottan azért kell iskolákat létrehozni, hogy biztosítva legyen az egyház lelkészi utánpótlása, de csakhamar más szempont is előkerül, és kiépül a képzésnek az a protestáns sajátossága, amelyet akár népiskolai hálózatnak is nevezhetünk. Egyértelműen hálózatról beszélnek, s ezzel volt több a protestáns oktatás, mint a középkori, amely csak a nagyobb közösségek plébániai, a mezővárosi, illetve a káptalani iskolákra korlátozódott.

1. Reliqui casus et negotia omnia pro arbitrio capituli dicabuntur et punientur. [12.] Item volumus, si dissidium exortum fuerit inter fratres nostri capituli, aut si lis intervenerit uni e nobis cum laico quodam aut suo rectore aut e [...] contra, et su magnitudo negotii postulaverit, decanus ad sedandam litem etim aliorum ope, consilio indigeat, et ex fratribus 2 aut 3 fuerint accersiti. Hi omnes tam decanus quam accersiti vivant ex poena litigantium. Kirchenordnungen, 302.

Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében

Három évtizeddel ezelőtt kezdtem foglalkozni a kolozsvári kollégiumi könyvtár régi könyveivel, és az 1991-ben megjelent kötetkémben egy oldalt szántam azoknak az angliai kiadványoknak, amelyeket a 17. század második felében már a téka polcain őriztek.¹ Most ezt a vizsgáldást szeretném egy kissé kibővíteni, új adatokkal gazdagítani.

Eleve le kell szögezmem, hogy angol szerzők latin és angol nyelvű kiadványainak számbavételére vállalkoztam, ezek közül nyilván az utóbbiak az izgalmasabbak. Fő forrásom, a könyvtár valamikor 1661–1667 között keletkezett, a nevezetes Apácai-alumban följegyzett legrégebbi katalógusa, ugyanott olvashatók Bátai György (mh. 1672) és Krizbai György (mh. 1674) hagyatéki könyvlistái is más 17. századi kisebb adományok kíséretében.² Igen hasznos lett volna Kurtány József könyvtáros diák 1692-ben megkezdett katalógusa, de ez mindmáig hozzáférhetetlen, akárcsak az 1704-ben készült, 1471 tételt tartalmazó Visky-féle

^{*} Sipos Gábor (Érszodoró, 1951). Egyetemi tanulmányait 1970–1974 között végezte a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem Karán. Doktori disszertációját 1998-ban védte meg a JATE Bölcsészkarán, 2011-ben a Debreceni Egyetemen habilitált. 1977-től az Erdélyi Református Egyházkerület kolozsvári gyűjtőlevéltárában főlevéltárosként dolgozott. 1998-tól a BBTE Magyar Történeti Intézet professzora, 2017-től nyugdíjas. Kutatási területek: az erdélyi református egyház története, könyvtártörténet, nyomdatörténet, levéltartan, iskolatörténet, a 17–18. századi magyar művelődéstörténet más területei. E területeken négy szakkönyvet jelentetett meg, és több mint száz szaktanulmányt közölt romániai, magyarországi és németországi folyóiratokban, konferenciakötetekben és emlékkönyvekben, a református egyháztörténeti kutatócsoport (Kolozsvár) keretében pedig több szövegkiadás sajtó alá rendezésében vett részt. Az EME keretében több szakkiadványt lektorált.

¹ Sipos Gábor: *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*. Scriptum Kft., Szeged 1991.

² EREL, a kolozsvári ref. kollégium levéltára, Apácai-album p. 80–103. Kiadva *Erdélyi könyvesházak* II. S. a. r. Monok István – Németh Noémi – Tonk Sándor. Scriptum Kft., Szeged 1991. 49–68. (Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)

könyvleltár.³ Az egykorú könyvjegyzékek adatait a könyvtár mai állományának vizsgálatával egészítettem ki, amihez Jakó Zsigmond possessorkatalógusát meg Csorba Dávid közleményeit használtam.

A régi katalógus 29 angol szerző részben latin, nagyobb részt azonban angol nyelvű kötetét vette számba, ehhez járult Krizbai György lelkipásztor négykötetes adománya (3 szerepel a hagyatéki listán, a negyediket autopszia mutatta ki), és ugyanő hagyott 34 angol nyelvű, cím szerint föl nem sorolt könyvet a bibliotékának. Bátai György kolozsvári lelkész hagyatékában egy kötet szerepel, Szatmárnémeti Mihály kolozskalotai esperes (1638–1689) kb. 140, a kolozsvári kollégiumi tékában fennmaradt kötete között hat angol szerző kiadványa található meg.⁴

Igen tekintélyes tehát a kolozsvári kollégium anglicanagyűjteménye, nem szokatlan azonban e korban, a sárospataki vagy a debreceni skóla könyvtárában is találunk hasonlót az 1686-os, illetőleg 1706-os katalógus tanúsága szerint, de ezekben az angol nyelvű köteteket igen sommásan, „libri anglici vol. 13” vagy „egy anglus könyv in quarto” formában tartották számon, ugyanúgy, mint a Krizbai György adományát följegyző kolozsvári könyvtáros: „Item Anglici libri in numero 34.” A régi katalógust az Apácai-albumba beíró, névtelenségbe rekedt egykori könyvtáros diák azonban nem sajnálta a fáradságot, és a számára valószínűleg érthetetlen angol címeket is szépen lemásolta. Így aztán alkalmunk van azonosítani a műveket, és az adományokból spontán kialakult gyűjtemény jellegéről, összetételéről is szólhatunk.

Az angol teológusok művei közül a közérthető latin nyelvűeket szép számban vásárolták a magyar peregrinusok, jó néhány került közülük a kolozsvári iskolai tékába is. William Whitaker cambridge-i egyetemi tanár három nyolcadrétű kötetét vették számba az első katalógusban, mindhárom Roberto Bellarminoval vitakozik. A puritanizmus egyik élharcosának számító Thomas Cartwright két negyedrést kötetekkel szerepel ugyanott, az egyik beszédgyűjtemény a Prédikátor könyvéhez (*Metaphrases et homiliae in librum Salomonis*, Amszterdam 1632), a másik az evangéliumokhoz fűzött kommentárok. William Perkins teológiai munkái ívrétű gyűjteményes kiadásának első kötetét regisztrálták itt, a második kötet (Genf, 1618) Szatmárnémeti Mihály hagyatékával került a könyvtárba.⁵

³ Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. Kolozsvár 1905, III. 305.

⁴ Csorba Dávid: Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára. In: *Magyar Könyvszemle* 2015, 2. sz. 168–183.

⁵ A kolozsvári református kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárának őrizetében (a továbbiakban AkKvt) R 82956.

A neves puritánus teológus, William Ames zsoltármagyarázatai (*Lectiones in Psalmos*, Amszterdam, 1635) meg a *De Divina praedestinatione* c. kötetének harmadik kiadása Krizbai György hagyatékából származik, Bátai György pedig az egyik főművét, a remonstránsokkal vitatkozó *Coronis ad collationem Hagiensem* (kiadásai 1630, 1650 stb.) című tizenkétrét kötetkét hagyta a kollégiumra. Ugyancsak Krizbaitól származik egy érdekes munka, Joseph Mede/Meade 1639-ben elhunyt hebraista tudós, millenarista szerző Jelenések-kommentárja *Clavis apocalyptica* ... címen (Cambridge 1632), amely először latinul jelent meg 1627-ben, angol fordítása 1643-ban látott nyomdafestéket. Krizbai egyébként a 16. század végén élt angol katolikus kontroverzeteológus, Thomas Stapleton *Promptuarium catholicum ad instructionem concionatorum contra nostri temporis haereses* c., a hitszónokok eligazító kézikönyvének szánt művét nyolcadrétű kölni kiadásban (1614) szerezte be (hozzákötve a *Promptuarium* második része, Aschaffenburg 1622), figyelt tehát a másik tábor kiadványaira is.⁶

Szatmárnémeti Mihály könyvhagyatékából először a Daniel Featley, Robert Harris, Oliver Bowles és William Chappel műveit (*Pedum Pastorale seu Conciones duae, Allocutio hortatoria ad ministros evangelii reformatos, Methodus Concionandi Anglicana*) tartalmazó tizenkétrét gyűjtőkötetet (Utrecht 1657) említeném, amelyet Bisterfeld *Scripturae sacrae ... eminentia* című munkájával (Leiden 1654) egybekötve vásárolt meg 1665-ben.⁷ William Smith *Gemma fabri, Qua sacri Biblij margaritae ... continentur* című Londonban 1598-ban megjelent bibliai idézetgyűjteményét 1664-ben szerezte meg Gyulaféhevárról.⁸

Teológiai munkák, vitairatok, beszédgyűjtemények mellett van egy történeti jellegű munka is az első katalógusban, a Matthaeus Westmonasterius nevén számontartott *Flores historiarum*, a kitalált szerző neve alatt angol krónikák gyűjteménye olvasható, Londonban jelent meg 1570-ben.

Kapcsolattörténeti szempontból azonban a fentieknél jóval érdekesebbek az angol nyelvű munkák, amelyeket a Németalföldről Angliába is átruccanó magyar lelkészjelöltek vásároltak meg, és hoztak haza. Harminc éve foglalkoztat a kérdés, hogy ezek a szigetországban hosszabb-rövidebb időt töltő teológusok mennyire sajátíthatták el a nyelvet. Hagyatékaikból állt össze a kolozsvári anglicana-

⁶ AkKvt R 82734–35.

⁷ Csorba: i. m. 180, AkKvt R 82219.

⁸ A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa, *Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*. Szerk., bev. tan. Sipos Gábor. Scientia, Kolozsvár 2004, 259.

gyűjtemény, a kötetek pedig arról tanúskodnak, hogy legalább az olvasott szöveg megértése szintjén elboldogultak az angol nyelvvel. Igyekeztek tehát közvetlenül is meríteni a puritanizmus forrásaiból.

Thomas Taylor kálvinista lelkipásztor, cambridge-i professzor *The parable of the Sower and of the Seed* c. munkája, a magvető példázatának magyarázata Londonban jelent meg 1621-ben, több kiadást is megért, holland nyelvre is lefordították. Beszédeinek szintén negyedréti kiadását is regisztrálták az első katalógusban. Taylor tanártársa, Samuel Ward *Life of Faith* c. műve szerepel ugyanott.

A könyvgyűjtő angliai peregrinusok azonban láthatólag a puritanizmus gyakorlata, az igehirdetés iránt érdeklődtek elsősorban, tucatszám szerző angol nyelvű prédikációskötetét hozták haza. Példaként említenék néhányat: Thomas Adams († 1655) és Daniel Dyke († 1624) puritánus lelkipásztorok beszédgyűjteményei, George Gyfford/Giffard vagy John Preston († 1628) prédikációi. Utóbbinak angol nyelvű munkái hat kötetben voltak meg az iskolai tékában. Thomas Gataker szintén puritánus lelkésznek a 13. zsoltárról szóló két igehirdetése (*Two sermons ...*, London 1623) más művekkel egybekötve kerülhetett a kolozsvári könyvtárba, a leltározó ugyanis a cím után hozzátette: „et alia variorum”. Robert Harris puritánus felfogású oxfordi professzor hat prédikációskötetet adott ki 1618 és 1642 között, mind negyedréti, akárcsak az a kötet, amit Kolozsvárra katalógizáltak. Samuel Smith († 1665) igehirdetőnek a Dávid király bűnbánatáról szóló, az 51. zsoltárt magyarázó prédikációja (*Dauids repentance*, 1642) 39 kiadást ért meg a 18. század közepéig, címét apró helyesírási hibával – *repentante* – regisztrálták itt.

Természetesen nem csupán puritánus szerzők művei szerepelnek a katalógusban, az egykori beszerzők az anglikán prédikátorok beszédgyűjteményeiből is vásároltak. „Edwini archiepiscopi sermons anglice” rövidített cím alatt Edwin Sandys canterburyi érsek valamelyik kötete rejtőzhet, negyedréti prédikációskönyve például 1585-ben jelent meg Londonban. John Boys canterburyi dékán tollából több negyedréti kötet jelent meg a 17. század elején, egyik közülük eljutott Erdélybe, összegyűjtött műveinek ívréti kiadásával együtt. Griffith Williams anglikán püspök, a puritánusok ellenfele 1627-ben adta ki *Seven golden Candlestick* c. teológiai művét, amelynek rövidített címét hiba nélkül másolta le a leltározó.

És hogy a felsorolás végére hagyjam a legfontosabbakat: angol nyelvű Biblia is szerepel a katalógusban John Rider angol–latin szótára mellett.

Valójában még az első katalógus többé-kevésbé részletes angol címleírásai nyomán sem tudjuk pontosan, mit is tartalmazott az anglicanagyűjtemény, ugyanis a kolligátumokat a fentebb már említett módon, részletezés nélkül írták le. Miles Mosse *Justifying and Saving Faith* 1614-ben Londonban megjelent művéhez néhány más szerző kiadványait is hozzáköthették („et alia variorum”), akárcsak Gilbert Primerose cím szerint nem említett egyik munkájához („et aliorum varia anglice”). A *Quadrige salutis anglice et alia variorum varia anglice* címleírás is igen vegyes tartalmú kötetet jelez.

Talán a fent említett évszámok is sejtetik, hogy az egykori angliai könyvvásárlók a friss irodalmat gyűjtötték, a szerzők között alig találunk 16. századit, tehát a kortárs teológusok műveire koncentráltak elsősorban.

Harminc évvel ezelőtt is az a kérdés foglalkoztatott, hogy mindebből mi maradt fenn, akkor azonban a Kurtány- és a Visky-féle könyvjegyzékek hozzáférhetlenségén keseregve elmulasztottam megnézni a kollégiumi téka következő átfogó könyvleltárát, amelyet Zoltán József és Sófalvi József könyvtáros deákok állítottak össze 1766–1767-ben.⁹ Most viszont megtettem, és meglepetésemre az ívrétű bekötött leltár vége felé a görög betűkkel jelzett tékákban angol címek egész sorát olvashattam. Összesen 112 angol nyelvű kötetet regisztráltak a deákok, a szerző és a cím mellett a megjelenési helyet és az évet is feltüntették. Jó néhány kötet már a régi katalógusban is szerepelt, például Samuel Ward műve, Samuel Smith-nek az 51. zsoltárt magyarázó prédikációskötete vagy John Rider szótára. Alaposabb katalogizálásuk révén megtudhatjuk, hogy a régi jegyzék „Abbots Sermons Anglice” tétel valójában Robert Abbot *A Hand of Fellowship, to Helpe Keepe Out Sinne and Antichrist in certaine Sermons ...* c. prédikációskötetét jelzi (London 1623), kolozsvári címleírása kissé hibás: „Hand of Fellowship to Help ecke pe out simae and Antichrist”. Ugyancsak pontosíthatjuk a *Quadrige salutis...* címleírást, John Rawlinson († 1631) prédikációinak Oxfordban 1625-ben megjelent kiadásáról van szó (*Quadrige Salutis, foure Quadragesimal or Lent Sermons preached at Whitehall*).

A 17. század második felében létrejött anglicanagyűjtemény tehát részben fennmaradt és gyarapodott is a következő évszázadban, az 1767-ben leltározott könyvek azonban mind 17. századi kiadványok, egy kivétellel 1660 előtt jelentek meg.

⁹ Zoltán, Josephus–Sófalvi, Josephus: *Catalogus librorum illustri collegii reformati Claudiaci*. AkKvt Ms R 1810, Török: i. m. III. 321.

Három évtizeddel ezelőtt abban reménykedtem, hogy a régi könyvjegyzék aránylag hibátlan címléírásai alapján gyerekjáték lesz a kötetek megtalálása a mai katalógusban, és azt reméltem, hogy a könyvek tulajdonosbejegyzései majd a beszerzések részleteire is fényt derítenek. Annál nagyobb volt a csalódásom, hogy egyetlen kiadványt sem találtam meg a mai könyvanyagban, holott közismert a tény, hogy a kolozsvári kollégiumi könyvtár mindenféle pusztítást elkerült. Ugyanezzel az eredménnyel zárult az 1767-es leltár még pontosabb címléírásainak keresése a jelenlegi könyvanyagban. A jelenséget azzal magyarázhatom, hogy ezek a könyvek az első beszerzőknek jelentettek használható szakirodalmat, hagyatékaik azonban egy kollégiumi könyvtárban halott anyagnak számítottak, és valamikor 1767 után kiselejtezték őket. E kérdés tisztázását a kollégiumi könyvtár Forray-féle leltárai (1825, 1827)¹⁰ segíthetik majd elő, ez azonban már egy új kutatás témája.

Vigasztalásul elmondhatom, hogy mostani kutatásom során előkerült egy angol nyelvű prédikációskönyv, John Preston *Mortification* kötete, amely a Kolossébeliekhez írt levél 3. részének 5. verse (Öldököljétek meg a ti földi tagjaitokat...) alapján született igehirdetéseket fogja össze 256 negyedréti lapon (London 1633).¹¹ A kötet előzéklapjai sajnos ki vannak vágva, a címlapon semmi tulajdonosbejegyzés sincs, csupán a kollégium megszokott, a 17. század végén használatos állományba vevő följegyzése olvasható: „Ill. Coll. Claud. Ref. nro LXIV.” Ez akár azonos is lehet a régi katalógus megfelelő tételével: „Prestonis Sermones”, de Londontól Kolozsvárig tartó útját sajnos nem tudjuk rekonstruálni.

Ugyancsak csökkenti a csalódásomat, hogy a Krizbai hagyatékából származó angol–latin és latin–angol szótár fennmaradt. John Rider művének javított és kiegészített kiadásáról van szó, amely Londonban látott nyomdafestéket 1640-ben. Krizbai 1658-ban vásárolta sátoraljaújhelyi lelkipásztor korában, két korábbi magyar tulajdonos is forgatta a szótárat, Sepsei János és Szathmári Pava Péter. Mindkettő possessorbejegyzése ki van húzva, akárcsak a Krizbaié, a kollégium szokott tulajdonosbejegyzése, amivel a hagyatékából származó köteteket jelölték, a vakarás ellenére jól olvasható.¹² A szótár előzéklapjának bejegyzései célsze-

¹⁰ AkKvt Ms R 1615, Ms R 1616.

¹¹ *Sins overthrow or, a Godly and Learned Treatise of Mortification.*

¹² Rider, John: *Dictionarie corrected and augmented.* London 1640. – *Dictionarium etymologicum latinum ... or a Dictionarie declaring the Etimologies.* Uo. 1640. 4° Sipos: i. m. 31., 35.

rű használatra utalnak: Abridgement – Rövid summa; Intreaty – commentatio, tractatus – vizsgálat.

Almási József kollégiumi senior 1696-ban kapta ajándékba azt az angol bibliát (London 1640), amelyet három évvel később fölnevelő iskolájának adományozott.¹³ Ennek az istentiszteleti kézikönyvnek (a Szentírás mellé a Common Prayer imádságoskönyv, konkordancia és zsoltárkönyv van kötve) egy másik példánya (London 1639–40) szintén kézbe vehető ma is, possessorbejegyzés nincs benne, a kollégium tulajdonosjelzése pedig a 17. század végi formában („Liber Coll. Claud. nro LXXII.”) olvasható.¹⁴ Az Újszövetség tele van latin széljegyzetekkel, az angol kifejezések latin fordításait a sorok közé is apró betűkkel írta be az egykori tulajdonos, aki láthatólag nyelvgyakorlás céljából „lőtte be” az angol bibliát.

¹³ AkKvt R 82313-17, Sipos: *i. m.* 38–39. A kötet korábbi tulajdonosa az előzéklapra „Tread me o Lord...” kezdetű egy mondatos fohászkodást írt.

¹⁴ AkKvt R82318-23.

Verók Attila^{*}
Eger

Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken

Oktatás, könyvkultúra, tudomány^{**}

Erdély legkeletibb végein, a nagy európai oktatási központoktól távol terül el a kora újkorban főként szászok és magyarok lakta Barcaság. Ez a több szempontból külön- és önálló régió, illetve annak központi városa, Brassó több olyan neves személyiségnek is szülő- és képzőhelye volt, akik aztán komoly lenyomatot hagytak mind az európai, mind a magyarországi művelődés történetében. A 16–18. század folyamán a névsor Johannes Honterustól (1498–1549) Paulus Kyrön (1510 k.–1588) és Paul Franciscin (1643–1709) át egészen Martin Schmeizelig (1679–1747) tart. Mellettük természetesen mások is – 1800 előtt mintegy 900, név szerint azonosított brassói, ill. barcasági peregrinus¹ – említést érdemelnének

^{*} Verók Attila (Orosháza, 1975) – tanszékvezető habilitált egyetemi docens. Egyetemi tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen végezte történelem, magyar nyelv és irodalom, könyvtár (régi könyves), ill. magyar őstörténet szakokon. PhD-fokozatát 2008-ban szerezte meg a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában a brassói szász Martin Schmeizel (1679–1747) életművének feldolgozásával. A habilitációs fokozatot 2018-ban a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájában ítélték oda számára a 17–18. századi hallei–magyar kulturális kapcsolatok történetének kutatásáért. Jelenleg az egri Eszterházy Károly Egyetemen a Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék vezetője. Kutatási területei: a Kárpát-medence, különösen Erdély művelődéstörténete a kora újkorban, az erdélyi szászok könyves műveltsége (16–18. sz.), peregrinációtörténet.

^{**} A kutatás támogatója a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete. A tanulmány szerzője a Partiumi Keresztény Egyetem oktatója.

¹ A brassói, ill. barcasági peregrinusok névsora és rövid életrajza az alábbi adattárakból állítható össze szinte hiánytalanul: Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Kritérium Kiadó, Bukarest 1979.; Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992. (Fontes rerum scholasticarum; 4); Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1998.; Wagner, Ernst (Bearb.): *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens; 22/1) (a 373–391. oldalon olyan értékes primer és szekunder forrásokkal, amelyekből további adalékok

ebben a tanulmányban, viszont ők a négy legkiemelkedőbb alak európai ismertségét már nem közelítették meg, így most nem emlékezem meg róluk.

A négy híresség élete és működése dióhéjban

Johannes Honterus (1498–1549)

A 16. század első felében működő Johannes Honterus talán a legközismertebb figura a nevezett négy személy közül. A humanista tudós, író, nyomdász, fametsző, filológus, pedagógus, jogtudós, kozmográfus és egyben az erdélyi szászok reformátora bázeli peregrinációját követően 1539-ben megalapította Erdély második nyomdáját Brassóban. Tipográfiájában 36 kiadványt jelentetett meg: tankönyveket, saját műveit, teológiai iratokat és klasszikus szövegkiadásokat (Arisztotelész, Augusztinus, Hermogenész, Hésziodosz, Epiktétosz, Seneca), melyeket maga gondozott.² Egy moldvai kolostorban megtalálta az Ankürai Szent Nílusnak (?–430) tulajdonított görög mondások kéziratát, amelyet szintén kiadott.³

nyerhetők a témában). Az ezekből a kézikönyvekből kimaradt adatok lelőhelyei azok a kötetek, amelyek a Szögi László által évtizedek óta koordinált „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” elnevezésű projekt eredményeként 1994 óta az azonos sorozatcímet viselő kiadványsorozatban folyamatosan látnak napvilágot, külön összegyűjtve az egyes európai területek felsőfokú oktatási intézményeiben egykor tanult Kárpát-medencei diákokról rendelkezésünkre álló ismereteket. – Máig az egyetlen átfogó, interpretált összefoglalás a Kárpát-medencei peregrinusok európai egyetemjárásáról a következő tanulmánykötet: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hg. v. Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; 64) [a továbbiakban: *Peregrinatio Hungarica*], amely sok – leginkább – brassói vonatkozást is tartalmaz.

² Ehhez bővebben lásd V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Balassi Kiadó, Budapest 1999, 43–46.; V. Ecsedy Judit: Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára. In: W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus-emlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest 2001, 119–149.; Nussbächer, Gernot: *Beiträge zur Honterus-Forschung 1966–1989*. Aldus Verlag – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Kronstadt–Heidelberg 2003, 17–71.

³ Legutóbb vizsgálta: Monok István: Néhány megjegyzés a Honter-féle Nílus-kiadás utóéletéhez. In: *Magyar Könyvszemle* CXXVIII (2012/4), 381–382.

1543-ban új szabályzatot készített a Brassóban legalább 1388 óta megszakítás nélkül működő iskola számára (*Constitutio scholae Coronensis*).⁴ Ez később példaként szolgált más erdélyi iskolák szervezetének, szabályzatának, rendtartásának kialakításához. Olyannyira, hogy néhány 19. századi módosítástól eltekintve a második világháború végéig érvényben maradt az erdélyi szász iskolákban.⁵ A Honterus által fontosnak tartott tananyagra az általa kiadott tankönyvekből következtethetünk: latin nyelvtani összefoglaló, retorikai-logikai kötet, görög nyelvtan, az első hazai földrajzi tankönyv, Luther kiskatéja (mindegyik németül). Az oktatás része volt az iratkészítés módjának megtanulása, az alapfokú jogi és orvosi ismeretek, illetve az éneklés elsajátítása.⁶ Ugyanebben az évben a brassói tanács megbízásából elkészítette Brassó és a Barcaság reformációjának tervét (*Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*).⁷ E munkája mér-

⁴ A brassói gimnázium szabályzatát ismerteti a jelen kötetben Buzogány Dezső.

⁵ A szabályzat első kiadására vonatkozó tudnivalókat lásd Borsa Gedeon et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. [a továbbiakban: RMNy] 727–728. (App. 10); Borsa Gedeon (Hg.): *Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert)*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1996. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens; 21). [a továbbiakban: ASD] 382–384. (App. 3), ill. Schwob, Ute Monika: *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. und 16. Jahrhundert*. Oldenbourg Verlag, München 1969. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; 22). 132–133. A rendtartás szövegének kiadását lásd: Teutsch, Friedrich: *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen*. Bd. 1. München 1978. 6–12. és Binder, Ludwig: *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Selbstzeugnisse*. Kriterion, Bukarest 1996, 89–95.

⁶ Vö. Mészáros István: Honterus és a brassói iskola. In: W. Salgó Ágnes – Stemler Ágnes (szerk.): *Honterus-émlékkönyv. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999. Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest 2001, 9–18.; König, Walter: *Johannes Honterus – praeceptor Saxonum*. In: uő: *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 2005. (Siebenbürgisches Archiv; 38). 23–39.; Nussbächer, Gernot: *Die Schulreform des Honterus und die Ausstrahlung der Honterusschule im 16. Jahrhundert*. In: uő: *Beiträge zur Honterus-Forschung 1991–2010*. Aldus Verlag – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Kronstadt–Heidelberg 2010, 158–170.

⁷ Vö. RMNY 52; Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár II. (1473–1711)* Megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok. Budapest 1885 [a továbbiakban: RMK II], Nr. 30; ASD 23. Kritikai szövegkiadása: *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts. Vierundzwanzigster Band. Siebenbürgen. Das Fürstentum Siebenbürgen. Das Rechtsgebiet und die Kirche der Siebenbürger Sachsen*, bearb. v. Martin Armgart unter Mitwirkung von Karin Meese. Mohr Siebeck, Tübingen, 2012. (Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts; 24). 177–190. (latin), 191–202. (német).

földkö az erdélyi reformáció történetében. Martin Luther (1483–1546) 1543. szeptember 1-jei keltezésű levelében nagyra értékelte, s még ugyanabban az évben újra kiadták Wittenbergben, Philipp Melanchthon (1497–1560) írt hozzá előszót. Konzervatív „polgári humanista”⁸ és pedagógiai elemekkel átitatott tervezetében Honterus komoly szerepet szánt a reformáció szellemében újragondolt nyomdának, az iskolának, a tankönyveknek, az oktatásnak – egyáltalán a humanista műveltség terjesztésének. Az általa kiadott könyvek, a ténykedése nyomán létrejött gimnáziumi könyvtár, a szász evangélikus közösség kiépítése, a nagy meggyőződéssel végzett pasztoráció stb. Honterus alakját ikonikussá tette szűkebb és tágabb pátriájában egyaránt.⁹

Honterus jelentősen gyarapította az iskola mellett működő könyvtárat,¹⁰ és része volt az első brassói – egyben az első erdélyi – papírmalom alapításában (1546) is.¹¹ Szerteágazó, gazdag életművéből egyetlen momentumot emelek ki, amely példa nélkül áll a Kárpát-medencei könyvtörténetben: a *Rudimenta cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung* (A világ leírásának alapjai) című kozmográfiai áttekintésről van szó. Az eldugott Brassóból a világ leírását tervezgetni a történelem bármely időszakában elképzelhetetlen, hagymázos vállalkozásnak tűnhetett. Mégis volt egyetlen olyan pillanat a művelődéstörténetben, amikor erre minden várakozás ellenére sor kerülhetett. Az 1540-es években ugyanis Honterus először adott kortársainak olyan leírást az éppen ismert világról, amely nemcsak térképeken, hanem könnyebben memorizálható, hexamete-

⁸ A „polgári humanista” kifejezést Ulrich Andreas Wien erdélyi szász származású vallástörténész használja írásaiban. A brassói városi reformáció témáját legutóbb *Siebenbürgen – Pionierregion der Religionsfreiheit. Luther, Honterus und die Wirkungen der Reformation* (Schiller Verlag, Bonn–Hermannstadt 2017) című művében járta körül alaposabban. Honterushoz lásd különösen: 24–31. (további gazdag szakirodalommal).

⁹ Az ikonná válás lépéseit és az emlékezet továbbélését a 18. század végéig lásd Verók Attila: *Luther és Honterus emlékezete az erdélyi szászoknál a kora újkorban* (Egyetemi Kiadó, Debrecen 2018; *Loci memoriae Hungaricae*; 6) (megjelenés alatt).

¹⁰ A brassói könyvtáralapítás kérdéséhez részletesebben lásd Monok István tanulmányát a jelen kötetben.

¹¹ A brassói papírmalom problémáját a 2018. június 21-én tragikus hirtelenséggel elhunyt Gernot Nussbächer többször is tárgyalta munkássága során. Az egyszerűség és a rövidebb bibliográfiai adatleírás kedvéért egy összefoglaló mű tételszámaira hivatkozom, ahol megtalálhatók az eredeti, román és német nyelvű írások címei és megjelenési helyei is: Heigl, Bernhard – Şindilariu, Thomas (Hg.): *Bibliographia Gernot Nussbächer Coronensis Transsilvanus*. Aldus Verlag – Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, Kronstadt–Heidelberg 2017, Nr. 285., 432., 1297.

rekbe szedett elméleti szövegek formájában is segítette az olvasók tájékozódását a mindennapi élet legkülönbözőbb területein. A *Rudimenta*val Honterus valami olyat produkált az erdélyi oktatás- és könyvtörténetben, ami azóta is megismételhetetlennek tűnik. Munkája 1530 és 1692 között száznál is több európai kiadást ért meg (egyben az első atlasznak is számít), népszerűsége másfél évszázadon át töretlenül megmaradt.¹² Különösen hangsúlyozandónak tartom azt a tényt, hogy az erdélyi szász humanista *Rudimenta cosmographica* című nyomtatványán kívül a magyarországi nyomdásztörténet más Kárpát-medencei szerző egyéb műve esetében közel sem dicsekedhet ilyen kiterjedt recepcióval. Honterus esetében a magyarországi művelődéstörténet befogadó jellegével szemben a ritka kisugárzó hatásnak, azaz egy inverz folyamatnak vagyunk a tanúi.¹³

Paulus Kyr (1510 k.–1588)

A Honterusétól tematikai gazdagságban elmaradó, ennek ellenére tartalmas életpályát befutó Paulus Kyr Brassóban született, majd a helyi iskola elvégzése után peregrinációra indult: orvosi tanulmányait Bécsben, Padovában és Ferrarában abszolválta, majd 1532-től kisebb-nagyobb megszakításokkal szülőhelyén városi orvosként és patikusként működött haláláig. Tevékenységét minden bizonnyal nagy körültekintéssel és eredményesen végezhetette, hiszen a neves erdélyi orvostörténész, Arnold Huttmann (1912–1997) 29, magas rangú erdélyi, havasalföldi vagy moldvai személyeket érintő gyógyászati célú utazását jegyezte fel munkáiban. Konzíliumai során kezelte többek között Szapolyai Jánost (ur. 1526–1540), Izabella királynőt (ur. 1541–1551), János Zsigmondot (ur. 1556–1571) is. Kyr valószínűleg éppen Ghyczy János (ur. 1585–1588) erdélyi kor-

¹² Vö. Gernot Nussbächer bibliográfiáját, amely a világleírás kiadásait veszi számba az első, 1530-as megjelenéstől az utolsó, 1692-es kiadásig: *Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung* (Corona/Kronstadt 1542). Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe. Hg. v. Robert Offner, Harald Roth, Thomas Şindilariu, Ulrich Andreas Wien. Schiller Verlag, Hermannstadt–Bonn 2015, 100–133.

¹³ A Honterus-féle kozmográfia jelentőségéről részletesebben lásd Verók Attila (ism.): Offner, Robert – Roth, Harald – Şindilariu, Thomas – Wien, Ulrich Andreas (szerk.): *Johannes Honterus: Rudimenta Cosmographica. Grundzüge der Weltbeschreibung* (Corona/Kronstadt 1542). Ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzte und kommentierte Faksimile-Ausgabe. Schiller Verlag, Hermannstadt–Bonn 2015, 364., [2] p. ill., ISBN 978-3-944529-62-2. In: *Magyar Könyvszemle*, CXXXII (2016/1) 118–124.

mányzó kezelésére utazott 1588 áprilisában a fejedelmi udvarba, amikor ott vagy útja közben érthette a halál.¹⁴

Széles körű ismertségét praxisán túl *Sanitatis studium* című orvosi munkájának köszönhetette,¹⁵ amely a Honterus által alapított nyomdában, de már a város második tipográfusának, Valentin Wagnernek (1510/1520–1557) a munkálkodása idején, 1551-ben jelent meg.¹⁶ Az általános egészségügyi tanácsokat magában foglaló, 44 lapból álló, nyolcadrét méretű kis kiadvány tekinthető a történeti Magyarországon és egyben Erdélyben másodikként megjelent orvosi könyvnek (az első ilyen jellegű kiadvány Sebastian Pauschner *Eine kleine Vnterrichtunge, wie mann sich halten soll, in der Zeitt der ungültigen Pestillentz* című, 1530-ban Szebenben megjelent munkája volt). Kyr az ókortól a 19. századig élő és ható „négy nedv” tanának vagy más terminológiával a nedvkórtannak a követője volt. Nem is tehetett volna másként, hiszen ekkoriban nem létezett egyéb paradigma. Kompilációra épített művében ennek megfelelően olyan étkezési és életvezetési tanácsokat találunk, amelyek a négy nedv egyensúlyának kialakítására törekednek a szervezetben, biztosítva ezáltal az egészséges életmódot.¹⁷ Ami a könyv szemléletét és mentalitástörténeti szerepét illeti, elmondhatjuk, hogy az egyértelműen iskolai tankönyvnek szánt Kyr-mű célközönsége nem az erdélyi szász polgárság volt általában, hanem az értelmiségi létre készülő tanulóifjúság. Ezért is készült a könyvecske latin, nem pedig német nyelven.

Könyvében többek között Kyr betűrendben 208 féle ételt és italt sorakoztat fel, elemzi azok kedvező és káros hatásait, elkészítésük módját, ízüket, tápértéküket és az emésztésre gyakorolt hatásukat is. Ezután következik egy kurióznak számító, összefoglaló dietetikai tápláléktáblázat, amelyben az élelmiszerek-

¹⁴ További életrajzi adatokat lásd Offner, Robert: A XVI. századi erdélyi szász orvosok nyelve és Paulus Kyr egészségtankönyve (Brassó 1551). In: <http://docplayer.hu/10806544-A-xvi-szazadi-erdelyi-szasz-orvosok-nyelve-es-paulus-kyr-egeszsegtankonyve-brasso-1551.html> (Megnyitva: 2018. június 20.)

¹⁵ Négynyelvű modern kiadását a latin eredeti faximiléjével lásd Offner, Robert (Hg.): *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuches des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item. Alimentorum uires breuiter et ordine Alphabetico positæ. Autore Paulo Kyr medico. Impressum in inclyta Transylvania Corona Anno 1551.* Schiller Verlag, Hermannstadt–Bonn 2010. [A továbbiakban: Offner: *Paulus Kyr*, 2010.]

¹⁶ Vö. RMNY 89; ASD 49; RMK II. 49.

¹⁷ Vö. Magyar László András: Stellenwert des Sanitatis studium im medizinischen Schrifttum seiner Zeit. In: Offner: *Paulus Kyr*, 2010, 21–31.

nek tulajdonságaik szerint (pl. nehezen emészthető, hizlaló, puffasztó, hashajtó stb.) csoportosított felsorolása található – többször máig megszívlelendő észrevételekkel és tanácsokkal.¹⁸

Mindent egybevetve elmondható, hogy Kyr könyve individuális egészségtanak nevezhető, amely előírásokat tartalmazott a betegségek megelőzésére. A korban az ilyen jellegű áttekintések igen ritkának számítottak, hasonló egészségügyi tanácsokat csak nagyon kevés helyen oktattak Európában – Magyarországon és Erdélyben pedig különösen így volt ez. Az iskolai használat a Kyr munkája által közölt ismereteket legalábbis Brassóban népszerűvé és általánosan követendővé tehetette. Helyi szinten tehát jelentősége megkérdőjelezhetetlennek tűnik. Szélesebb körű recepcióról azonban nem számolhatunk be, amit elsősorban a *Sanitatis studium* című nyomtatvány alacsony példányszámával magyarázhatunk. (Ma ismert példányainak száma is mindössze három.)¹⁹

Paul Francisci (1643–1709)

Ma sem a köztudatban, sem az orvostörténetben nem ismerik igazán a braszósi születésű Paul Francisci nevét.²⁰ Szerencsére a 17. század végi, 18. század eleji európai közéletben ez másképpen volt.²¹ Számunkra ebben a tanulmányban azért fontos személye, mert az erdélyi szász peregrinus orvos tekintélyes szakkönyvtárat gyűjtött össze élete különböző helyszínein Brassótól Strassburgon és

¹⁸ Vö. Péter Szabolcs: Kyr's Gesundheitslehrbuch aus heutiger Sicht. In: Offner: *Paulus Kyr*, 2010, 32–42.

¹⁹ Az eredeti nyomtatvány jelentőségének és modern kiadásának méltatását lásd Verók Attila (ism.): Offner, Robert (Hrsg.): *Paulus Kyr: Die Gesundheit ist ein köstlich Ding. Ein ins Deutsche, Rumänische und Ungarische übersetzter und mit zeitgenössischen Bildern versehener und kommentierter Nachdruck des Gesundheitslehrbuches des Kronstädter Arztes Paulus Kyr Sanitatis studium ad imitationem aphorismorum compositum. Item. Alimentorum uires breuiter et ordine Alphabetico positæ. Authore Paulo Kyr medico. Impressum in inclita Transylvaniae Corona Anno 1551.* Schiller Verlag, Hermannstadt–Bonn 2010, 383, [1] p. ill. In: *Orvostörténeti Közlemények = Communicationes de Historia Artis Medicinae*, LVI (2010/210–213), 245–247. és Monok István (ism.): Robert Offner új orvoslástörténeti forrásközlése. In: *Iskolakultúra* XXI (2011/8–9), 159–160.

²⁰ Ezt igazolja például, hogy a következő releváns tanulmányban Francisci neve elő sem fordult: Varga András: Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században. In: *Iskolakultúra*, VII (1997/5) 35–39.

²¹ Igazolásul lásd Offner, Robert: Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850. In: *Peregrinatio Hungarica*. 287–343.

Altdorfon át Wunsiedelig, ahol mind szakmai, mind életpályája befejeződött.²² Ismerve a Kárpát-medencei és európai orvosi gyűjtemények nagyságát és összetételét a 18. század elejéig, meggyőződéssel kijelenthetem, hogy igazi könyvtörténeti csemegének számít az a jegyzék, amely Francisci egykori bibliotékájáról, az addig ismert legnagyobb európai orvosi könyvgyűjteményről(!) maradt ránk az északkelet-bajorországi Wunsiedel (*Oberfranken*) levéltárában.²³ A tekintélyes szakkönyvtár – a fennmaradt jegyzék tanúsága szerint – 322 azonosítható művet foglalt magában, mind szinte kivétel nélkül orvostudományi munkák.²⁴ Emellett közel 300, közelebből meg nem határozott orvosi disputáció és egyéb, nem gyógyászattal kapcsolatos könyvek (pl. teológia, filozófia, politika, lelkeségi szövegek) alkothatták a teljes állományt. Általánosságban elmondható, hogy a könyvek jelentős része viszonylag friss, korabeli és minőségi irodalmat tartalmazott, tehát az állomány nagyobb hányadát a 17. század utolsó harmadában és a 18. század legelején megjelent nyomtatványok tették ki. A Kárpát-medencében ekkora orvosi gyűjteményt a korban nem találunk. A történeti Magyarországról elszármazott tudósok – köztük az erdélyi szász tudósok (pl. Martin Schmeizel, Michael Gottlieb Agnethler, Johann Ziegler) is – ebben a korban igazán komoly bibliotékákat (olykor szakkönyvtárakat) külföldön hoztak létre, mert ehhez a feltételek a távolban sok tekintetben kedvezőbbek voltak. Szerencsés esetben ezek a külhoni, magyarországi tulajdonosú könyvtárak vagy legalábbis egy részük visszakerült Erdélybe, ahol többnyire egy-egy intézményi könyvtár állományába tagozódott be, és vélhetőleg hozzájárult a korabeli használói réteg szellemi horizontjának emeléséhez, valamint a Kárpát-medence írott-szellemi kulturális örökségének megőrzéséhez. Paul Francisci könyvtárával – sajnálatos módon – nem ez történt, viszont a nyomtatványokat tartalmazó jegyzék előkerülése fontos ada-

²² Élethez és munkásságához részletesebben lásd Offner, Robert: Der Kronstädter Arzt Paul Francisci als Physikus in Wunsiedel. In: *Siebenbürgische Familienforschung*, XI (1994), 58–67. Uő: Der Kronstädter Dr. Paul Francisci (1643–1709) als Stadt- und Landarzt von Wunsiedel. In: *Neue Kronstädter Zeitung*, 28. März 1996, 6. Uő: Karrieren in Franken und Brandenburg. Die siebenbürgisch-sächsischen Ärzte Paul Francisci und Elias Facetius. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, XXXIX (2006/2), 152–160.

²³ Mai lelőhelye: Stadt Wunsiedel, Stadtarchiv; jelzete: StdA Wun Akt XX/163, 1–52 (hagyatéka), ebben 23–37 (könyvjegyzék). A dokumentumot Robert Offner erdélyi szász orvostörténész találta meg néhány évvel ezelőtt.

²⁴ Az egyik nyomtatvány orvosi szempontú tartalmi elemzését lásd Offner, Robert: Georg Abraham Mercklein könyve: *De Ortu & Occasu Transfusionis Sanguinis* (1679) és egy erdélyi orvostanhallgató levele a szerzőhöz. In: *Hematológia – Transzfuziológia* XXXIX (2006/4), 192–197.

lékkal szolgál a kora újkori, magyar vonatkozású könyv- és könyvtártörténet-hez.²⁵

Martin Schmeizel (1679–1747)

Az elmúlt másfél évtizedben rengeteget írtam és beszéltem a legkülönbébb fórumokon arról a brassói polihisztorról, akinek az életművét, írásait a jelen tanulmányban bemutatott négy személy közül a legbehatóbban ismerem. Az erdélyi szász polihisztorról, Martin Schmeizelről van szó. A fél tucat egyetemen peregrináló tudós Jénában és Halléban csinált karriert, pontosan egy tucatnyi tudományágban tett úttörő előrelépéseket, illetve hagyott az utókorra valami maradandót.²⁶ Ezek közül csak azokat emelem most ki, amelyek az oktatás- és könyvtörténet szempontjából hoztak valami újat. Schmeizel volt az a professzor, aki az európai egyetemek történetében először kezdte el oktatni Kelet-Európa, köztük kiemelten Erdély történetét, amiért az utókortól a „romológia atyja” elnevezést is megkapta.²⁷ Ennek érdekében saját sajtóorgánumot is létrehozott *Einleitung Zur Neuesten Historie der Welt* címmel, amely 36 folyóiratszámot ért meg 1723 és 1727 között. A folyóiratban hangsúlyosan szerepeltek a kelet-európai eseményeknek a leírásai – a sajtótörténetben először!²⁸

²⁵ A kiadott könyvjegyzéket és a könyvanyag elemzését lásd Verók Attila: A gyógyítás szolgálatában a Barcaságtól Frankóniáig. Paul Francisci orvosi könyvtárának jegyzéke a 18. század elejéről. In: *Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat. Online kiadvány*, III (2012/5), 307–320.

<http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=119>] (Megnyitva: 2018. június 20.)

²⁶ A teljes életművet és az érintett tudományágak bemutatását fejezetenként tartalmazza az alábbi monográfia: Verók Attila: *Martin Schmeizel (1679–1747)*. Líceum Kiadó, Eger 2015.

²⁷ Vö. Feyl, Othmar: Die führende Stellung der Ungarländer in der ausländischen Bildungsgeschichte der Universität Jena. In: uő: *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*. Jena 1960, 1–92. és uő: Deutsche und europäische Bildungskräfte der Universität Jena von Weigel bis Wolff (1650–1850). In: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena*. VI (1956/57). (Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Heft 1/2). 27–62. vagy ennek bővített változata: uő: *Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena*. Jena 1960, 211–325.

²⁸ Verók, Attila: Ein Vorläufer des modernen politischen Journalismus im 18. Jahrhundert. Martin Schmeizel und die Publizistik. In: Tünde Katona – Detlef Haberland (Hg.): *Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität*. Grimm Kiadó, Szeged 2014. (Acta Germanica; 14), 440–458.

Schmeizel volt az első, aki koncepciózusan gyűjtött össze egy történeti tematikájú *hungarica*-, illetve *transylvanica*állományt 4000 kötetnél is nagyobb tudóskönyvtára részeként. Francisciétől eltérő módon ez a könyvtár visszakerült Erdélybe, hiszen a szebeni városi tanács 1751-ben 200 tallérért megvásárolta és hazaszállíttatta, hogy ebből hozzák létre Erdély első nyilvános könyvtárát. A könyvtárnyitás kísérlete ugyan zátonyra futott, de a könyvek megérkeztek Szebenbe, ahol azokat a későbbi kormányzó, az egykori hallei Schmeizel-tanítvány, Samuel von Brukenthal (1721–1803) vásárolta meg a saját gyűjteménye számára.²⁹ A könyvek nagy része ma is itt található. A *hungarica*- és *transylvanica*-könyvtár alapul szolgált volna mai terminológiával élve egy magyar nemzeti bibliográfia összeállításához,³⁰ vagy, ahogy a korban nevezték, egy magyarországi tudóslexikon megírásához. Schmeizel ugyanis a selmecbányai bibliográfus, David Czvittinger (1675–1743) 1711-es hasonló kezdeményezését szerezte volna folytatni, de a befejezésre és kiadásra már nem maradt ideje, mert 1747-ben elhunyt.³¹ Munkája ma már sajnos csak töredékes kéziratban áll rendelkezésünkre. Az átfogó tudóslexikon összeállítása és kiadása szellemi utódjára, a magyarigeni református lelkészre, Bod Péterre (1712–1769) maradt.

²⁹ A Schmeizel-könyvtár történetéről és állományáról legutóbb összefoglalóan lásd Verók, Attila: Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung. In: *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* XXXV (CVI) (2012/2), 134–149.

³⁰ Verók Attila: Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluß auf das Geschichtsbewußtsein der Siebenbürger Sachsen. In: Barbier, Frédéric – Monok, István (ed.): *Les Bibliothèques centrales et la construction des identités collectives*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2005, (L'Europe en réseaux – Vernetztes Europa; 3), 125–132. és Uő: La coscienza culturale dei sassoni di Transilvania e la fondazione della Biblioteca Brukenthal. In: Barbier, Frédéric – De Pasquale, Andrea (cur.): *Un'istituzione dei Lumi: la biblioteca. Teoria, gestione e pratiche biblioteconomiche nell'Europa dei Lumi*. Convegno Internazionale Parma, 20–21 maggio 2011. Museo Bodoniano, Parma 2013, 229–241. és uő: Auf dem Weg zur Konzipierung der ungarländischen Nationalbibliografie im 18. Jahrhundert? Martin Schmeizels Tätigkeit als Bibliograf. In: Harsányi Mihály (Hg.): *Germanistische Studien*. In: *Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből*. EKF Líceum Kiadó, Eger 2013. (Wissenschaftliche Beiträge der Károly-Eszterházy-Hochschule. In: *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei*; 9). 59–69.

³¹ Vö. Verók Attila: Az irodalmi vagy tudóslexikonok írásának kezdetei Magyarországon. Martin Schmeizel Czvittinger-kötete. In: Gudor Botond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012. (Károli Könyvek. Tanulmánykötet; 8). 275–283.

Summa

Írásom végén röviden vázolom a kelet-európai művelődéstörténet egy érdekes jelenségét, amelyre a fentebb megnevezett szász tudósok szolgáltatnak kiváló példát. Az Európa nyugati és keleti fele közötti eltérő alpműveltségről van szó, amelyre Monok István jelen kötetben szereplő tanulmányában is van célzás. A keleti periférián elhelyezkedő régiókban élő értelmiségiek kulturális horizontja vagy még pontosabban: alpműveltsége a 18. század közepéig sokkal mélyebbnek és szerteágazóbbnak tűnik, mint a nyugat-európai kortársaké. Legalábbis erről árulkodnak az olvasmány- és könyvtörténet kora újkori forrásai. Ennek a jelenségnek a kibontakozásában és fennmaradásában a kora újkori Kárpát-medence gazdasági, politikai és társadalmi adottságai jelentős szerepet játszottak. Ott ugyanis a különféle tudományterületeken való specializálódást nem túl könnyen vagy egyáltalán nem lehetett megvalósítani. Szemben a nyugat-európai gyakorlattal. Az egyik okot éppen a könyvek hiánya jelentette, hiszen a specializálódás szakkönyvek nélkül elképzelhetetlen. Ha összevetjük a magyarországi könyvjegyzékeket a korszak angol, francia, német vagy olasz könyvlistáival, azonnal látható, hogy a Kárpát-medencéből származó könyvjegyzékek sokkal szerényebbek a szaktudást, szakmai ismereteket illetően, viszont sokkal tartalmasabbak az általános műveltséget hordozó (sok esetben teológiai, szépirodalmi, iskolai) művek tekintetében. Ez persze nem azt jelenti, hogy az olvasástörténeti helyzet Magyarországon jobb vagy előnyösebb lett volna. Nem, egyáltalán nem. Ez a tény csak azt mutatja, hogy a nyugat-európai olvasók már az élet speciális területeire tudták figyelmüket koncentrálni, miközben magyarországi és erdélyi kortársaik még minden elképzelhető és számukra is hozzáférhető témában olvastak. Talán ezért is voltak a Kárpát-medencei értelmiségiek nyitottabbak és kreatívabbak, viszonylag könnyen tudtak kitűnni a tudományban, és sikeres karriert futhattak be. A 18. század első felében Nyugat-Európában még megvolt a lehetősége annak, hogy az „általános” tudósok sorából kiemelkedjen valaki (polihisztor). Később ezt már kizárólag egy speciális területen lehetett véghezvinni (szaktudós). Ez a jelenség lehet az oka annak, hogy a magyarországi diákokat és később tudósokat vagy szakembereket miért kedvelték annyira Európa nyugati felén, és miért támogatták vagy alkalmazták őket gyakran vezető tanári vagy tudósi pozíciókban.

Bízom benne, hogy az egyedi értelmiségi karriernek rövid bemutatásából is kitűntek – még ha külön-külön nem is részleteztem – az erdélyi, különösen a szász iskolarendszerben folyó korabeli minőségi oktatás, az erdélyi német, elsősorban a

barcasági könyves kultúra és az erdélyi tudományos előképzési esélyek összefüggései. További komparatív művelődéstörténeti vizsgálatoknak kell még megerősíteniük, ami azonban már így is kijelenthető: a lutheri reformáció szellemi örökségét őrző erdélyi szászok kultúrageneráló és -megtartó szerepe Erdélyben megkérdőjelezhetetlen. Annak az etnikumnak az öröksége ez, amely megtermékenyítőleg hatott a térség magyar kultúrájára is, hiszen azzal sokszor szimbiózisban élve, jelentős oktatás- és könyvtörténeti újításokat, változásokat idézett elő. Az általam vizsgált korszakban ugyanis Erdély művelődéstörténetét a magyarok és a szászok biztosan együtt írták.

Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában

Bevezetés

Egész Európa ebben az évben ünnepli a reformáció 500. évfordulóját (1517–2017), holott valójában ünneplésünk egy év késésben van. 2016-ban kellett volna ünnepelnünk, ugyanis 1516-ban jelent meg Bázelen Erasmus *Novum Instrumentuma*.¹ Az Újtestamentumnak ez a forradalmian új kiadása teremtette meg annak alapját, hogy Európában sokféle nyelvre le lehessen fordítani a Bibliát. Az a szándék, hogy a Szentírást mindenki számára anyanyelven elérhetővé tegyék,² nemcsak a reformátorok törekvése volt, hanem a humanistáké is. A Bibliával foglalkozó humanisták egész Európában érdeklődtek a Szentírás nemzeti

* Jan Andrea Bernhard (Svájci Chur, 1971) svájci egyháztörténész-lelkész. Teológiai tanulmányait Zürichben és Bázelen, keleti történelmi tanulmányait Zürichben végezte. Kutatási területe: a protestantizmus fejlődése Kelet-Európában (1500–1800), humanizmus, íráskultúra és a reformáció Dél- és Közép-Európában, koraújkori kommunikációtörténet, egyház és kommunizmus Kelet-Közép-Európában.

¹ Ld. Wallraff Martin et al. (ed.): *Basel 1516: Erasmus' Edition of the New Testament*. Tübingen 2016 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 91).

² Ld. Augustijn Cornelis: *Erasmus von Rotterdam. Leben, Werk, Wirkung*. München 1986, 82–107; Péter Katalin: *Bibellesen ein Programm für jedermann im Ungarn des 16. Jahrhunderts*. In: Szabó András (ed.): *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert*. Budapest 1999, 7–38; Bernhard Jan-Andrea: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*. Göttingen 2015 (Refo 500 Academic Studies 19), 156–159; Monok István et al. (ed.): *Humanistes du bassin des Carpates. I. Traducteurs et éditeurs de la Bible*. Turnhout 2007. (Europa Humanistica).

nyelveken való közzététele iránt. Néhányan közülük reformátorokká váltak, mások viszont – mint Sylvester János – hűek maradtak a római egyházhoz.³

Tulajdonképpen az, hogy a Bibliát nemzeti nyelven elérhetővé tegyék, valójában csak kisebb része volt a megoldandó kérdéseknek, nagyobb gondott jelentett a nép írástudatlanságának problematikája. A Szentírás nemzeti nyelveken történő kinyomtatása önmagában még nem garantálta, hogy az evangélium el tud terjedni. Ezt a célt csak úgy lehetett elérni, ha a népet megtanítják írni-olvasni. Luther és Melanchthon a katekizmust „Leyen Bibliának” nevezték.⁴ Ez a helyzet volt az oka annak, hogy egész Európában a humanisták és a reformátorok az ábécéskönyvek kinyomtatását sürgették.⁵

Azon a lehetőségen kellett munkálkodniuk, hogy a nép – de különösen a gyerekek – megtanuljanak írni és olvasni. Ezért Kálvin unokatestvére, a humanista Pierre Robert Olivétan az általa írt francia nyelvű ábécéskönyv címlapján így fogalmazott: *L'instruction des enfans, contenant la maniere de prononcer et écrire en françoys...* (Genf 1533).

Ebből következik, hogy a 16. század első felében megjelent ábécéskönyvek tudományos vizsgálata fontos adalékot nyújt ahhoz a kérdéshez, hogyan terjedtek el a hitújítás gondolatai. Előadásomban azt vizsgálom meg, hogy a különböző ábécéskönyveknek milyen volt a szerkezete, a tipológiája és a célja. Ebben az

³ Ld. Balázs János: Johannes Sylvester und der Humanismus in Mittel- und Osteuropa. In: Irmischer Johannes (ed.): *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien*, 2. k., Berlin 1962 (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft 32), 19–37; Sebők Marcell (ed.): *Republic of Letters, Humanism, Humanities. Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28, 1999*. Budapest 2005. (Collegium Budapest Workshop Series 15).

⁴ Ld. Luther Martin: *Katechismuspredigten. Zweite Predigtreihe* (1528), in: WA 30 I, 27; Melanchthon Philipp: *Ein Büchlin für die Leyen und Kinder*, Basel 1527, Aij^v.

⁵ Ld. Darms Georges: La refurma sco impuls per novs linguatgs da scrittira (II). In: *Annalas da la Societad retoromantscha* 130 (2017), 39s; Bernhard Jan-Andrea: La *Tæfla* da Iachiam Tütschett Bifrun – igl emprend cudisch da scola romontsch. La *Tæfla* da 1571 ell'ediziun da 1629. In: *Annalas da la Societad retoromantscha* 128 (2015), 25. 29–32; Carbonnier-Burkard Marianne: Salut par la foi, salut par la lecture: Les nouveaux Abécédaires en français au XVIe siècle. In: Krumenacker Yves és Noguès Boris (ed.): *Protestantisme et éducation dans la France moderne*. Lyon 2014, 21–52.; Teistler Gisela, Fibel-Findbuch: *Deutschsprachige Fibeln von den Anfängen bis 1944. Eine Bibliographie*, Osnabrück 2003; Green Ian: *The Christian's A, B, C, Catechisms and Catechizing in England c. 1530–1740*. Oxford 1996.; Bökényi Dániel M.: *A magyar ABC-és könyvek történeti fejlődése a legrégibb időtől napjainkig: tanügyi monográfia*. Sziget 1891.

esetben természetesen csak arra van lehetőségünk, hogy néhány példát kiragadjunk a különböző nyelveken nyomtatott ábécéskönyvek és olvasókönyvek elképesztően nagy sokaságából. A különböző nyomtatványok nagy számban történő vizsgálata mutatja meg, hogy milyen volt a 16. században a népesség írni-olvasni tudása.

Ábécéskönyvek és azok funkciói

Egy ábécéskönyvnek gyakran nincs címlapja, hanem rögtön az ábécével kezdődik: felsorolja az ábécé összes kis- és nagybetűjét, majd ezt követik az adott nyelv speciális betűvariánsai, valamint kiejtési szabályai. Általában a második részben hagyományos hitvalló részek találhatók, amelyek egyben a gyerekek első olvasási próbálkozásainak is számítottak, úgy mint a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás (Apostolicum), a Tízparancsolat és az Üdvözlégy (Salutatio angelica). A harmadik részben imák, katekézisek vagy bibliai igék következnek, amelyeket néha utószavak is kiegészítenek. Leginkább a harmadik részben találjuk meg a szerző, kiadó vagy a nyomdász teológiai nézeteit, de a második részben is gyakran találunk ilyen utalásokat, mert az egyes hitvallások elhagyásából, illetve a szövegek eltérő szerkezetéből következtethetünk erre.⁶

Még annak is, aki csak egy rövid benyomást szeretne szerezni az ábécéskönyvekről, feltűnik, hogy nem kevés ábécéskönyvet latinul nyomtattak ki. Ilyen például az 1529-ben Jodocus (Jobst) Gutknechtnél Nürnbergben megjelent ábécéskönyv, amelyben több hitvalló részt is találunk:⁷ az ábécé kisbetűit minden esetben latinul követik a Miatyánk, az Üdvözlégy, az Apostoli Hitvallás, a Magnificat, a Nunc dimittis (Simeon dicshimnusa), a Veni sancte spiritus, a Salve Regina, a Requiem és a Sanctus. Ezek a római hagyomány klasszikus hitvallásai, amelyeket ehhez az ábécéskönyvhöz mellékeltek. Hasonló szerkezetű az a töredékesen fennmaradt ábécéskönyv, amelyet 1500 körül Strasburgban nyomtattak. Ezek az ábécéskönyvek viszont korántsem állnak a reformátorok oktatási reformjaival kapcsolatban, hanem sokkal inkább annak a humanista szándéknak a következménye, amely az olvasni tudást támogatta.

Ennek az összefüggésnek az ismeretében különösen figyelemre méltó, hogy Melanchthon már 1524-ben Nürnbergben pont Jobst Gutknechtnél egy ábécéskönyvet adatott ki. A nyomdász az előszóban arról beszél, hogy az általa kiadott

⁶ Ld. Bernhard, Tæfla, 29s.

⁷ Ld. A A a b c d e f g h i k l m n o p q r r s s t v u w x y z [et] [con] Pater noster qui es in celis ..., [Nürnberg] [1529] (VD 16 ZV 1).

könyvecskét azért fordították latinból, hogy ezzel a szülők biztosítsák a gyerekek számára (azután hogy megszűntek a különböző iskolák), hogy *zû diser gnadenreichen zeyt des heyiligen Ewangelion Gottes die Kinder zû der lere und schriffth halten [...]*.⁸ A könyvben az ábécé nagy- és kisbetűi után következnek a magánhangzók és a kettőshangzók, majd a Miatyánk, az Üdvözlég, az Apostoli Hitvallás, a 66. zsoltár⁹ és a Tízparancsolat. Végezetül bibliai igék (Mt 5–6; Jn 13; Róm 12) és Rotterdami Erasmus munkája a *Siben weysen Sprüche*, majd imák. Az ábécéskönyvnek ez a felépítése mutatja, hogy Melanchthon reformátor és humanista is volt. Egyrészt Melanchthon az Üdvözlégét és az Apostoli Hitvallást – amely röviden összefoglalja a bibliai örömhír¹⁰ – hasznát és Erasmus követőjeként az antik bölcsességet igen sokra tartotta, másrészt az olvasástanítás alapjaként használt hagyományos liturgikus szövegeket figyelmen kívül hagyta, és azok helyett bibliai igéket használt. Ulrich A. Wien nyomán ezért hívhatjuk Melanchthont humanista reformátornak.¹¹

Ehhez hasonló, de még érdekesebb példa az az ábécéskönyv, amely 1520-as években Gabriel Pomardnál jelent meg Genfben. Ebben az ábécé kisbetűi után következik a Miatyánk, az Üdvözlég és az Apostoli Hitvallás, vagyis az a három latin nyelvű szöveg, amelyek a 13. század óta a katekézis részét képezték. A könyvben ennek a három hitvalló résznek a francia nyelvű fordítását is megtaláljuk, valamint a Tízparancsolatot, az egyház öt parancsolatát, a hét irgalmasságot, a hét főbűnt (halálos bűnt) és a hét szentséget. A könyvecske utolsó részében ismét latinul közölnek Máriához szóló imákat, misén mondandó könyörgéseket, áldásokat. Látható, hogy ezek a szövegek magas szintű olvasni tudást igényeltek, hiszen ezek nem voltak könnyen memorizálhatóak.¹²

⁸ Melanchthon Philipp: *Handbüchlein wie man die Kinder zû der geschriffth und lere halten sol*. Nürnberg 1524, A^{r-v}.

⁹ A Biblia Hebraica szerint a 67. zsoltár.

¹⁰ Ez az oka annak, hogy az Üdvözlég használatát a zürichi egyházban csak 1563-ben törölték el. (ld. Jenny Markus: Bullinger als Liturg. In: Gäbler Ulrich és Herkenrath Erland (ed.): *Heinrich Bullinger 1504–1575. Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*, 1. k., Zürich 1975, 218–220.

¹¹ Ld. Wien Ulrich A., Die Humanisten Johannes Honterus und Valentin Wagner als Vertreter einer konservativen Stadtrefomation in Kronstadt. In: Leppin Volker és Wien Ulrich A. (ed.): *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der frühen Neuzeit*. Stuttgart 2005 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66), 103.

¹² Ld. Carbonnier-Burkard, Salut: i. m. 22–24.

Alapvetően azt mondhatjuk, hogy a 16. század első felében a humanizmusnak az a törekvése, amelynek során az olvasni és írni tudást kívánta javítani, különböző egyházi hatások alatt állt, és ez a törekvés korántsem csak a hitújítás fáradozása volt. Valójában a nemzeti nyelvek használatát alapvetően a humanisták támogatták és nemcsak a reformátorok.

Itt érdemes most egy újabb szempontot is figyelembe vennünk: néhány népnyleven – a német, a francia vagy az olasz kivételével – az 1530-as évekig alig vagy egyáltalán nem nyomtattak semmit. Ilyennek tekinthetjük a rétorománt, a magyart, a szlovént vagy horvátot. Ezeken a nyelvterületeken az olvasni tudás fejlődése részben másként alakult, mint a német vagy a francia területeken. Az ábécéskönyvek nyomtatása ezeken az „új” nyomtatási nyelveken nemcsak az írásbeliség kialakulásakor néztek ki másként, hanem a reformátori oktatási elképzelések is másként alakultak. Azon nyelvek esetében viszont, amelyeknek már volt írott változata ez eltérően alakult, mert ott a „fordulatot” az oktatási törekvésekben lehet megtalálni.

Ezt az állítást példákon keresztül lehet megmagyarázni. Így például Melanchthon a saját könyvecskéjének második, harmadik és negyedik kiadását „megreformálta” (1526–1529). Az *Ein Büchlin für die Leyen und Kinder* (1527) bázeli kiadását már sokkal inkább a reformációra jellemző módon állította össze: az ábécé kisbetűi után – amelyben különbséget tett a hosszú és rövid kiejtésű betűk között – következett a Tízparancsolat, az Apostoli Hitvallás és a Miatyánk. A könyv végül katekétikai okok miatt a két szentségbe (keresztezés, úrvacsora) való bevezetéssel és a hitvallások magyarázatával zárul. Az utolsó részben különböző reggeli és esti imákat találunk, míg az Üdvözlég, már nem került be a kötetbe.

Ehhez hasonlóan Olivétan fentebb említett munkája az *Instruction des enfans, contenant la maniere de prononcer et escrire en françoys*. [...] (Genf 1533) mind tartalmában, mind szerkezetében különbözik az 1520-as években Genfben megjelent latin–francia ábécéskönyvtől, mivel Olivétan 1528-ban a reformáció mellett döntött, és ezért Neuenburgba menekült. Ezt az *Instruction* című művet franciául írta, amelyben az ábécé és a különböző francia nyelvű betűvariációk után a Miatyánk, az Apostoli Hitvallás és a Tízparancsolat olvasható, és Melanchthon munkájához hasonlóan a hitvallások magyarázatával zárul. Néhány ima¹³ után

¹³ Az imádságok között ott van az Üdvözlég is. Olivétan a bevezetőben hangsúlyozta, hogy az Üdvözlég biblikus, evangéliumi ihletésű imádság, de az imádság nem azzal a céllal került be a könyvbe, hogy azzal Máriát imádjuk. Ez az oka annak, hogy a Máriához irányuló imádság hiány-

Olivétan az utószóban az olvasóhoz fordul, amelyben elmondja, hogy a francia nyelvű ábécéskönyvet Antoine Saunier, Farel mellett Neuenburgban működő reformátor kezdeményezte, amellyel az volt a célja, hogy a Piemont-ban és Vaudois-ban élő gyerekeket írni és olvasni tanítsa, valamint megismertesse velük a Szentírást.¹⁴ Ebben az esetben nemcsak arról van szó, hogy a gyerekek írni és olvasni tanuljanak, hanem arról is, hogy anyanyelven juttassák el hozzájuk az evangéliumot.

Természetesen a reformáció oktatási céljaiban fontos szerepet töltött be az anyanyelvű írni és olvasni tanítás, de általában ez csak azokra a nyelvekre érvényes, amelyekben nem volt hagyománya a „nyelv írásának és nyomtatásának”.

Ezzel a jelenséggel a magyar, a szlovén és a rétoromán nyelvekre kívánjuk felhíni a figyelmet. Ezeken a nyelveken az első anyanyelvű nyomtatványok és szövegek csak az 1530-as években vagy később jelentek meg, noha minden kétséget kizáróan ezeken a nyelveken már korábban is írtak szövegeket, de azok nem jelentek meg nyomtatásban. Így például a magyar nyelv esetében az első ismert magyar nyelvű nyomtatvány Komjáti Benedek fordításában megjelent páli levelek voltak (1533),¹⁵ amely után nem sokkal később jelent meg Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Vngarica* (1534/35?) című műve.¹⁶ Amikor 1538-ban a felső-sziléziai humanista, Georg Wernher krakkói utazása során megismerte az *Orthographia Vngaricát*, elolvasta, és az úttörő könyvecskét elküldte a sárvári udvarban dolgozó humanistának, Sylvester Jánosnak.¹⁷ Milyen könyvecskéről van szó valójában? Arról, amelyet akkor írt Dévai Bíró, amikor a humanista Nádasdy Tamás udvarában működött. A címlapon a következő szöveget találjuk: *Azaz, Igaz iras Modiarol valo tudomañ Mag'ar néluenn irattatott [...]*. Ezt követően Márk 12,34-ből idézi azt a részt, amikor Jézus azt kérdezi, hogy a szadduceus vajon nem azért téved-e, mert sem az Írást, sem Isten erejét nem ismeri.¹⁸ Az Írásokat csak

zik végén (ld. Pierre Robert Olivétan: *Instruction des enfans, contenant la maniere de prononcer et escrire en françoys...*, Genf 1533, Giiiiiij^v–H^r).

¹⁴ Ld. Olivétan, *Instruction*, Hiiiiiij^v–Hiiiiiij^v; Carbonnier-Burkard, *Salut*, 24ss.

¹⁵ Ld. *Epistolae Pauli lingua Hungariac donatae*, Krakkó 1533.

¹⁶ Az első kiadás (1534/35?) nem maradt fenn; a másodikat (1549) Batizi András adta ki. (ld. Bernhard, *Konsolidierung*, 195s).

¹⁷ Ld. Wernher Georg Peregi Alberthez, 1538. április 9-én, és Peregi Albert Sylvester Jánoshoz, 1538. május 9-én írt levelét. In: Bunyitay Vince et al. (ed.): *Egyháztörténeti emlékek a Magyarországi hitújítás korából*, k.3, Budapest 1908, Nr. 251. 258.

¹⁸ Ld. Dévai Bíró Mátyás: *Orthographia Vngarica, azaz, Igaz iras Modiarol valo tudomañ Mag'ar n'eluenn irattatott*. [Krakkó] ²1549, A^v.

akkor értheti meg az ember, ha annak nyelveit olyan szinten uralja, hogy azokon írni és olvasni tud. Dévai Bíró az *Orthographia Vngaricaval* olyan segédeszközt akart megvalósítani, amelynek segítségével a nép a Bibliát magyarul is el tudja olvasni. Ezért Dévai művében a nagy- és kisbetűket követően a magánhangzók, a kettőshangzók és a mássalhangzók kiejtését találjuk,¹⁹ ezt követően az anyanyelv általános használatáról ír, amelyet így zár be: *Az Atya Isten adá az ő szent fiát üdvösségül és váltáságul nekünk, hogy valamennyien ő benne hiszünk Isten fiai legyünk, azért ha csak az fiúhoz folyamz Istenhez juthatsz.*²⁰ Ezután a Tízparancsolat következik (mind a római, mind a lutheránus verzió), majd az Apostoli Hitvallás, a Miatyánk (egyelőre doxológia nélkül) és az Üdvözlégy. Ezt követik gyermekeknek való imák, amelyek részben Luther *Kleinem Catechismusából* (1529)²¹ származnak. Mindezek után a legfontosabb hitigazságok és bibliai igék rövid összefoglalása következik.²² A nyomtatvány végén egy táblázatban az arab és a római számok felsorolása található. Dévai legfőbb célja az *Orthographia* megírásával az volt, hogy a nép képzettségét emelje. Ennek érdekében egyrészt a saját nyelven való írni és olvasni tudást kívánta segíteni, másrészt azt, hogy az emberek képesek legyenek megérteni a legfontosabb keresztényi tanításokat.²³

Primož Trubar nemcsak a szlovén reformáció elindítója volt, hanem a szlovén nemzeti nyelv megteremtője is.²⁴ Kétnyelvűként (német és szlovén) nőtt fel, és 1547-ben a hitvallása miatt el kellett hagynia Szlovéniát. Rothenburg o. d. T.-ben lett lelkipásztor. Nürnbergben megismerte a „cseh testvérek” cseh nyelvű Bibliáját, amelynek hatására elhatározta, hogy „vend” (szlovén) nyelven latin betűkkel fogja kinyomtatni a Bibliát.²⁵ 1550-ben sikerült Trubarnak kiadni egy

¹⁹ Ld. Dévai Bíró: *Orthographia*, Aijj–Bij^r.

²⁰ Dévai Bíró: *Orthographia*, Bij^v.

²¹ Ld. Luther Martin: *Kleiner Katechismus*. In: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. Göttingen ¹¹1992, 521s.

²² Ld. Dévai Bíró: *Orthographia*, C^v–Dij^r.

²³ Ld. Péter Katalin: *i. m.* 36.

²⁴ Ld. Ahačič Kozma és Testen Petra (ed.): *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji. Zbornik prispevkov z mednarodnega simpozija v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (Ljubljana, 5.–8. junij 2008), Ljubljana 2011.; Lagler Wilfried, Kurzübersicht über die zu seinen Lebzeiten im Druck erschienen Werke Primus Trubers. In: Lorenz Sönke et al. (ed.): *Primus Truber. Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart 2011, 145–200.

²⁵ Az egyetlen korábbi szlovén szöveg 1515-ben jelent meg (ld. Lagler, Kurzübersicht, 149).

vend nyelvű katekizmust,²⁶ egy ábécéskönyvet és egy kiskátét is²⁷ a töbingeni Ulrich Morhart nyomdájában. Az ábécéskönyv célja az volt, hogy a szlovéneket megtanítsa írni-olvasni. Ez a könyv azért érdekes, mert Trubar nem egy olyan hagyományos ábécéskönyvet nyomtatott ki, amiben az ábécé nagybetűi, kisbetűi és a betűkombinációk szerepelnek, majd ezt követően hitvallások, hanem egy olyan katekizmust, amely a hitvallásokat magyarázza, és amelyből az „iskolames-tereknek”²⁸ kell dolgozniuk. Ennek lényege, hogy fel kell ismernünk, hogy a Krisztusba vetett hit a bűneinktől szabadít meg. A katekizmusban a keresztségről, az Apostoli Hitvallásról, a Tízparancsolatról, az úrvacsoráról,²⁹ a mennybenmenetel kulcsairól és a Miatyánkról olvashatunk. A kötet végén imádságok és egy táblázat található, amelyben az arab és a római számokat sorolta fel. Trubar 1555-ben az ábécéskönyvének egy átdolgozását is kiadta.³⁰

A vendhez hasonló helyzetet találunk a rétoromán nyelv esetében is. 1552-ben jelent meg az első rétoromán nyelvű nyomtatvány: az engadini jogász, Iachiam Bifrun Poschiavoban *Una cuorta et cristiauna fuorma* címmel adta ki katekizmusát, amely Comander (1538) és Leo Jud (1534, 1535) katekizmusán alapszik.³¹ Ezenkívül egy *Tæflat* is összeállított, amelybe az ábécét, a betűvariánsokat és a három hitvallási egységet, a Miatyánkat, az Apostoli Hitvallást és a Tízparancsolatot is felvette, valamint a könyv harmadik részében különböző zsoltárokat és imádságokat, illetve Kálvin hatására készült bűnvallást (*La cuolpa*) is kinyomtatta. A feltéte-

²⁶ Ld. Trubar Primož: *Catechismus in der Windischenn Sprache...* Sybembürgen [i. e. Tübingen] 1550.

²⁷ Ld. Trubar Primož: *Abecedarium und der klein Catechismus in der windischen Sprach...* [Tübingen] 1550.

²⁸ Primož Trubar: *Usem Mladim inu Preprostim Slouenzom...* In: Trubar Primož: *Abecedarium, Aiii*.

²⁹ Érdekes az, hogy Trubar az úrvacsorának a „Nacht Mahl” című fogalmat használta. Habár Trubar inkább a lutheránus irányzathoz tartozott, az úrvacsoratanban a református irányzatot fogadta el. Ld. Locher Gottfried W.: *Huldrych Zwingli in neuer Sicht*. Zürich 1969, 257–265.

³⁰ Ld. Trubar Primož: *Abecedarivm. Ene Bvqvice, is katerih se ti mladi in preposti Sklouenci, mogo lahku tar hitru brati ina pissati nauuzhiti*. Tübingen 1555. Ugyanúgy fel kell hívni a figyelmet a horvát ábécéskönyvre is, amely 1561-ben jelent meg. Ld. Trubar Primož: *Abecedarium. Und der gantze Catechismus one außlegung in der Crobatischen Sprach*. Tübingen 1561.

³¹ Ld. Bernhard, Jan-Andrea: „Vna cuorta et christiauna fuorma da intraguidar la giuuentuna”. Der erste Katechismus Bündens als Zeugnis der Ausstrahlungen der Zürcher Reformation. In: *Zwingliana* 35 (2008), 45–72. Uő: Catechissem reformatorics sco perdetgas dalla midada spirital-religiusa elGrischun (1530–1575). In: *Annalas da la Societad retorumantscha* 130 (2017), 17–20.

lezhető első kiadásból nem maradt fenn példány, de néhány szöveg a második kiadásból igen.³² A *Tæfla* utószavában (1552/1571) Bifrun végül ezt írta: *Nvs hauain fat stampær aquaista tæfla in Arumaunsch, par chel's infauns da pitschen insü imprendan ad vrær in nos launguaick, alhura eir à l'g sauair lër.*³³

A bemutatott ábécéskönyvek egyértelműen azt a módot mutatják, hogy hogyan származnak a reformáció oktatási elképzelései a humanizmusból, amely a megreformált egyházakban átütő hatást gyakorolt, különösen az anyanyelvű írásbeliség szisztematikus felépítésében. A hitújítás oktatási elképzelése óriási támogatást kapott az ábécéskönyvek használata révén: „in nos launguaick” lehetővé tették, hogy a fontosabb hitvalló részeket az emberek megtanulják írni és olvasni, amellyel aztán lehetővé vált a katekizmus, a „Leyen Biblia” rendszeres olvasása, és végül a nyomtatott formának köszönhetően megvalósult a valódi Biblia olvasása is.

A reformátori gondolatok népszerűsítése

A hitújító gondolatok népszerűvé válása szempontjából lényeges volt, hogy az ábécéskönyveknek és a katekizmusoknak köszönhetően a különböző reformátori irányzatok elterjedtek a nép körében. A hitújítás különböző irányzatai így nemcsak a tudósok és a papok között keltettek vitát, hanem mélyen beépültek a nép gondolatvilágába is. Az ábécéskönyvek – de a katekizmusok is – nagy hatással voltak a hívőkre. Ezt legjobban a Tízparancsolaton keresztül lehet bemutatni: míg a lutheránusok a római egyházhoz hasonlóan számozzák a Tízparancsolatot, addig a reformátusok a héber nyelvű Biblia és az ókori keleti teológia (pl. Origenész) hagyományait követik a számozásban.³⁴ Melancthon értelmezésében így hangzott a második parancsolat: *Du solst den namen des herrn deines gottes nicht vergeblich führen...*³⁵ Olivétan másképpen fogalmazott: *Le ii. commandement: Tu ne te feras image taille ne similitude quelconque des choses qui sont la sus au ciel ne ca bas en la terre...*³⁶ Az eltérő számozás miatt a lutheránus és a római egyház-

³² Ld. Bernhard, *Tæfla*, 32–34.

³³ Bifrun *Iachiam*, [Tæfla], Zürich 1629, A12^{r-v}.

³⁴ Ld. Bernhard: *Catechissemis*, 29; Origenes: In Exodum homilia VIII. De initio decalogi. In: *Patrologiae cursus completus. Series graeca* 12, 351s.

³⁵ Melancthon: *Büchlin*, Aij^v.

³⁶ Olivétan: *Instruction*, Aijj^v; Id. Bucer Martin: *Kurtze schriftliche Erklärung für die Kinder*. Strassburg 1534, F^v; Jud Leo: *Christliche klare vnd einfalte ynleitung*. Zürich 1534, A7^v–B2^r.

ban az utolsó parancsolatot felosztották. Ebből az következik, hogy azok a gyerekek, akik az ábécéskönyvekből tanultak írni és olvasni, és abból kívülről megtanulták a Tízparancsolatot, anélkül vettek részt a konfesszionalizációban, hogy annak tudatában lettek volna. Ehhez hasonlóan a hitvalló részek elhelyezési sorrendje, mint például az, hogy az Apostoli Hitvallás előtt vagy után található a Tízparancsolat, szintén a teológiai irányzat kifejezése.³⁷ Így az ábécéskönyvek elterjedése nemcsak a hitújítás gondolatainak az elterjedéséhez járult hozzá, hanem a kimondottan református tételek népszerűvé válásához is.

Amennyiben a hitújítás egészére vetünk egy pillantást, láthatóvá válik, hogy 1540 körül a reformátori és a nem reformátori (óhumanista) oktatási elképzelések elváltak egymástól: a római hagyományban szigorúan ragaszkodtak a latin nyelv használatához, míg a protestáns ábécéskönyvekben 1530 körül lemondtak a latin nyelv elsőbbségéről. Kivételnek tekinthető az az eset, amikor 1538-ban egy ábécéskönyv latinul és angolul is megjelent (*The ABC both in Latyn and Englysshe*).³⁸ A hitújító egyházak oktatási terveikben „igényt tartottak” arra, hogy a népnyelveken adjanak útmutatást, míg a Rómához hű reformerek megmaradtak a latinnál, „a humanizmus” nyelvénél. Az 1530-as évektől kezdve két különböző ábécéskönyv-hagyomány alakult ki: az „óhumanista”, amelyik a latin nyelvhez ragaszkodott, és a „reformátori”, amelyik a népnyelvre összpontosított, és ezáltal létrehozta azok írásbeliségét is.

Nagyon jó példa erre a *Tabvla Abecedariorvm* (Worms 1550) című könyv, amely egészében latin nyelvű: az ábécé és a betűvariánsok után tartalmazza a Miatyánkat, az Apostoli Hitvallást, imákat, a Tízparancsolatot, további bibliai ígétet (hegyi beszéd, intelmek az egyházi tisztségviselőkhez pl. püspökhöz, gyerekekhez és tanítás a házasságról. Ez az ábécéskönyv egyértelműen humanista és egyben a római hagyományokhoz is hű: a Tízparancsolat helye nem a hagyományos hitvalló részben van,³⁹ hanem csak az imádságok után következik. Az imák között Aranyszájú Szent János és Rotterdami Erasmus imái szerepelnek. Mivel a tridenti zsinaton elítélt Erasmus is szerepel a kötetben, és számos bibliai ígét is kinyomtatottak, amelyek persze a római hagyomány számára is fontosak voltak,

³⁷ A szövetségtan ugyan Zwinglitől ered, de Bullinger a „szövetség”-tanát a *De uno et aeterno foedere Dei* (1534) című művében sokkal aprólékosabban dolgozta ki (ld. Bernhard: *Catechismes*, 17–20. Uő: *Katechismus Bündens*, 67s).

³⁸ Az 1545-es kiadás (*The abc the Pater noster.... in Englysshe newly translated*) már változtatott szöveggel jelent meg.

³⁹ Ide tartozik a Miatyánk, az Üdvözlégy és az Apostoli Hitvallás (ld. pl. a fent említett nürnbergi (1529), genfi (1520–30) vagy strassburgi (1500) ábécéskönyvet).

nem tagadható az, hogy a szerző minden kétség nélkül reform- és biblikushumanista irányultságú volt.

1550 áprilisában a bázeli tanács politikai elővigyázatosságból utoljára próbálta megtiltani, hogy modern nyelveken nyomtassanak ki műveket,⁴⁰ amely nagyszerű bizonyíték arra, hogy a reformáció Európa távoli területeire is betette a lábát, amelyben nem kis szerepe volt a „modern idegen nyelveken” készült ábécéskönyveknek.

⁴⁰ Ld. Gilly Carlos: *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer europäischen Buchdruckerstadt*. Basel/Frankfurt a.M. 1985 (Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft 151), 339ss.

A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai

A kora újkori iskolatörténetet vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül Kelet-Közép-Európa oktatásának abbeli igyekezete, hogy intézményeinek alapítását, fenntartását és működtetését a protestantizmus nemzetközi kapcsolatainak felhasználásával szerette volna megerősíteni. Azon túl, hogy nemes szándék áll a protestáns oktatás önfenntartó fejlődést kívánó szándékában, két olyan hatás erősítette iskoláink nemzetközi kapcsolatainak kiépítését, amelynek értékelése és jelenléte nélkül nehezen látható át az oktatáspolitikai tradicionális erdélyi összetettsége. Erdélyben az oktatás fejlesztése mindig is társadalompolitikai szükség-szerűségnek számított. Emiatt ez a politikum, de az egyház számára is folytonos kihívást jelentett. Az oktatást is érintő külkapcsolatok alá voltak rendelve a társadalompolitikának. Ennek kifejezését leginkább Bethlen Gábor peregrináció- és oktatáspolitikája jelezte, amelynek folytán uralkodásának végén bizonyára túlzó, de értékelő módon a történetírás jelezte: *„Erdély szurdokai rakva vannak tudós emberekkel.”* Ez az igyekezet azonban nem volt előzmény nélküli.

* Gudor Kund Botond (Balázsfalva, 1971) tanulmányait Búzásbocsárdon, Balázsfalván, Nagyszebenben, Kolozsváron és Szegeden végezte. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben lelképásztori, majd a Babeş–Bolyai történelem fakultásán történészi diplomát szerzett. Posztgraduális tanulmányait Amszterdamban (Hollandia) és Romániában végezte: 1999 MA-, 2005 Mth-, majd 2006-ban PhD-fokozatokat szerzett. 4 könyv szerzője, többnek szerkesztője. Tanulmányai hazai és külföldi lapokban jelentek meg. Érdeklődési köre a magyar és európai történetírás és egyháztörténet-írás 16–18. századi története. Kutatásaiban a protestáns intézményfejlődést, az erdélyi és európai vallási tolerancia kialakulásának kérdéskörét, a református egyházi adminisztráció kialakulását, 1848–1849-es forradalom és szabadságharc erdélyi polgárháborús szakaszát, iskola és könyvtörténetet, Bod Péter történetírását, valamint román–magyar felekezeti kapcsolatok kutatja. A Gyulafehérvári Református Egyházközség lelkésze és a Nagyenyedi Ref. Egyházmegeje esperese.

A nagyenyedi oktatás peregrinációs előzményei: Gyulafehérvár (1571–1662), Párizs, Heidelberg, Herborn és Anglia

János Zsigmond elrendelte, hogy Gyulafehérváron egy felsőoktatási intézményt létesítsenek, amelyet az 1571-ben a létező protestáns iskola akadémiai rangú fejlesztésében látta.¹ 1567-ben Giorgio Biandratát (1516–1588) bízta meg oktatók meghívásával. Előbb a bázeli Caelius Secundo Curio (1503–1569) meghívásával, majd 1569-ben a párizsi hugenotta tudós, Pierre de la Ramée-vel (1515–1572) próbálkoztak, azonban az unitarizmus erdélyi előretörése miatt a meghívottak az ajánlatot visszautasították.² A nemesi-egyházi értelmiség közep-rétegének kiépítését a Bethlen Gábor-i oktatáspolitikai tudatosan szerette volna *domidoctus* státusából külföldön iskolázott értelmiséggé és ezzel kormányzati faktorrá tenni. Ehhez már nemcsak pozitív külföldi példák kellettek, hanem élő és a cél érdekében felhasználható külföldi kapcsolatok is. Az ellentétek, konfliktusok és kölcsönhatások fényében alakuló erdélyi oktatáspolitikai kissé paradox módon *more jesuitarum* szerette volna megvalósítani mindazt, amit Európa jeles protestáns egyetemei: Wittenbergtől, Bázelig, Leidentől Oxfordig az adott történelmi időben nyújtani tudtak. A megvalósítandó cél érdekében meghívandó külföldi tanároknak egy másik elvárásnak is meg kellett felelniük. A kollégiumnál magasabb fokú tanintézmény, akadémia kiépítésének igényét, elvárását fogalmazta meg velük szemben a fejedelem.³ Másrészt a reformáció földrajzából adódó tényező jelentette Erdély számára azt a kötelező oktatási mobilitást, amelyet az itteni protestantizmus perem-perifériális, azaz határ jellege és az ebből következő missziós töltet kölcsönzött neki. A bizánci világ kihívása, a protestantizmus kulturalizáló tényezőként való fellépése és az újjászülető katolicizmus veszélyesnek tekintett virilitása a művelt Nyugat számára oktatási frontterületté, akadémiai gyűjtőzónává tette Erdélyt. Az oktatás fejlődése lehetőség volt Erdély számára kitörésre a reformáció keleti frontvonalának anonimitásából.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium történetében emiatt rendkívül fontos az alapítás évét követő gyulafehérvári korszakban (1622–1668) a fejedelmi külpoliti-

¹ Pápai Páriz Ferenc: *A Gyulafehérvár-nagyenyedi Kollégium alapítása*. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2017, 9., 112.

² Vita Zsigmond: *Az enyedi kohó*, Budapest 1986, 34. P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed 1868, 70.

³ Rácz Emese: Pápai Páriz Ferenc kollégiumtörténetéről. In: Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 115.

kába ágyazható iskolafejlesztő törekvések ismerete. Bethlen Gábor (1613–1629) nemzetközi kapcsolatrendszerét az oktatás fejlesztésének céljából, a nagy professzor egyéniségekkel való levelezés és ennek segítségével megvalósítható peregrinációs hagyomány további éltetése szolgálatába helyezte. A reformáció célkitűzésének szempontjából ez a kapcsolat jelentette annak a protestáns oktatási vérkeringésnek európai működtetését, amelynek következtében a peremvidékek protestantizmusa a török uralom és az ellenreformáció nyomásával szemben rugalmas és fejlődő maradhatott. Nem kétséges, hogy a nemzetközi kapcsolatok nyújtotta kora újkori „egyetemi akkreditálás” eredményeként volt pótolható a kollégium tanári kara, és ugyanez termelte ki az erdélyi református hierarchia (esperesek, püspökök, funkcionáriusok) színe-javát.⁴ Megjegyzendő, hogy a külföldön való képzés kiszámíthatósága, normatív rendszerben való kezelése egyelőre nem valósulhatott meg. A sikeres külföldi tanulás függött a támogatóktól utazásra összegyűjtött pénztől (viaticum) és az instabil politikai helyzetől, ami viszonylagossá tette a peregrinusokat fogadó központok erdélyiekhez való egyértelmű hozzáállását. Volt, aki peregrinációja alatt 7-8 egyetemi központot keresett fel, és hosszú ideig majdnem életvitelszerűen külföldön tartózkodott. A külföldi iskolázás kiszámíthatatlanságát a tanuláshoz kellő időben előteremtett pénzügyi alap és az egyetemek-tanárok hírneve ellensúlyozta. Az oktatási kapcsolatok lényeges elemét jelentették a személyes ismeretség, ajánlás folytán elnyert akadémiai befogadás és a levelezés által igazolt tanulmányi eredmények.

A peregrináció mellett az erdélyi egyetemalapítás égető szükségként jelent meg az erdélyi arisztokrácia levelezésében. Pálóczi Horváth János, a peregrinus Bethlen Péter útitársa levelet küldött Erdélybe, amelyben Oxford és Cambridge kollégiumairól áradozott: *hazánk bárcsak egyetlenegyet is birtokolna ezekből a kollégiumokból!* Levelét Bethlen Gábor öccsének, Istvánnak írta. A fiatal gróf útitársa nem rejtette véka alá, hogy célja a fejedelmi oktatáspolitikai befolyásolása volt. Célját követve a levél további részében hosszasan fejtegeti, milyen hasznos Anglia számára, hogy a király és a rendek költségén 8000 diák nevelkedik ezen a két egyetemen, hiszen belőlük lesz az *egyházi és politikai élet vezetésének terhére* viselő réteg.⁵ Kijelenthetjük tehát, hogy az új protestáns adminisztráció külföldi okta-

⁴ Sipos Gábor: „Tanulásoknak okáért” Bethlen Gábor elitképző programjáról. In: *Korunk* (2013/3), 21–26.

⁵ Pálóczi Horváth János levele Bethlen Istvánnak (Párizs, 1628. ápr. 13.) Binder Pál: *Utazások a régi Európában: Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók (1580–1709)*. (Téka) Bukarest 1976, 88. (Kiss Magda fordítása.)

tás segítségével való kiépítésének-képzésének a vágya nemcsak a fejedelem politikai célkitűzései közé tartozott, hanem maga a nemesség is motorja volt ennek a vállalkozásnak.

A nagyenyedi kollégium gyulafehérvári szakaszában az oktatás nemzetközi kapcsolatainak szempontjából, a kollégium két fontos célkitűzését valósíthatta meg. Először David Pareus (1548–1622) és Bethlen kapcsolata által a peregrináció hagyományát emelte európai protestáns iskolapolitikai szintre.⁶ Jelentette ez egyben a németországi kálvinizmus fellegvárával Heidelberggel való kapcsolat elmélyítését a wittenbergi lutheránus ortodoxia erdélyieket érintő tiltása (1592) miatt.⁷ A heidelbergi oktatási rendszer neveltjei közül csupán két személyt, Gelei Katona István (1589–1649) püspököt és Bojti Veres Gáspár (1595–1640) fejedelmi titkárt említenénk meg. A már felvázolt peregrinációs politikát maga Bethlen Gábor is megfogalmazta Bojti Veres Gáspárnak írt levelében: *Amikor hazatérendesz, úgy az egyházi, mint a polgári dolgokban is, s a közügyek igazgatásában segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk, hazánk érdekében.*⁸ A heidelbergi peregrinációról elmondható, hogy egyszerre művelődési lehetőség és a politikai élettér szélesítését jelentette a fejedelemség számára. A Heidelbergből hazatérő peregrinus lelkészek működésének legjelentősebb eredménye az, hogy siettették a református egyház szervezetének beillesztését a rendi társadalom keretei közé. A vallásszabadság és az egyházkormányzás törvényeinek letéteményesei voltak, szabályok, amelyek Erdély életét hosszú távon meghatározták.⁹ A modern törté-

⁶ Matthias Asche: „Bildungsbeziehungen zwischen Ungarn, Siebenbürgen, und den deutschen Universitäten im 16. und frühen 17. Jahrhundert”. In: Wilhelm Kühlmann-Anton Schindling (szerk.) *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004, 45–46. Vö. Heltai János: David Pareus magyar kapcsolatai. In: *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, kiadja Herner János, Szeged 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23), 13–76.

⁷ Heidelberg erdélyi magyar diákjainak adatait feldolgozta Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged 1992, és Herepei János: *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez (I–III.)*, Budapest–Szeged 1965, 172. ill. Heltai János: i. m. 20., 199. Vö. Szabó András: A heidelbergi egyetem levéltárának magyar vonatkozású forrásai (1560–1622). In: Jankovics József (főszerkesztő), *„Nem sülyed el az emberiség”, Album Amicorum Szörényi László LX születésnapjára*, Budapest 2007, 1413–1421.

⁸ Váró Ferenc: Bethlen Gábor nemesítő iskolája, Erdélyi Múzeum, 5. füzet, XX. kötet, Kolozsvár 1903, 17.

⁹ Heltai János: A heidelbergi egyetemjárás 1595–1621. In: *Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, Budapest–Szeged 1993, 544.

netírás a gyulafehérvári kollégium és a peregrináció közös eredményének látja a magyar identitástudat kialakulásának előtörténetét.¹⁰

A németországi helyzet naprakész erdélyi ismeretét jelezte az a visszautasíthatatlan oktatási ajánlat, amelynek során Alsted, majd Piscator, Bisterfeld és Opitz jól megfizetett¹¹ állást vállalhatott Gyulafehérváron, miután a 30 éves háború elpusztította a heidelbergi és herborni egyetemeket. Amennyiben a peregrinációt az oktatási külkapcsolatok egyik jelentős mozzanatának tekintjük, akkor a német professzorok rövid, de tartalmas erdélyi működésében a helyi tudományosság presztízsnövekedésének eszközét kell látnunk. Martin Opitz (1597–1639) 1622 nyarán érkezett Erdélybe, Fridrich Paulival és Jakob Kopischsal együtt. Őket követte a zürichi Johann Schwartzbach, aki 1625-ig a kollégium görögtanára volt.¹² Opitz archeológia-, klasszika-filológia-, történelem- és filozófia-előadásokat tartott, de csak egy évet tartózkodott a számára idegen környezetben. Johann Heinrich Alsted, Philipp Ludwig Piscator és Johann Heinrich Bisterfeld Szenci Molnár Albert ajánlásával érkeztek Herbornból Gyulafehérvárra.¹³ 1630-ban készült el az iskola első tanterve, amely azonban a peregrináció hagyományát nem tudta leállítani.

Basire Izsák (1607–1676) menekült anglikán lelkészként került a szigetországból Erdélybe. II. Rákóczi György fejedelem jelentős anyagi támogatás mellett bízta meg 1654-vel kezdődően a gyulafehérvári teológiai professzori tisztség viselésével. Tanári tevékenységének történetírói megítélése többnyire negatív, de ennek ellenére iskolapolitikai és a Bethlen kollégium oktatásában betöltött szerepe, jelentős mérföldköve az erdélyi oktatás történetének.¹⁴ Az európai posztramizmus a herborniak jelenléte által jelentős hatást gyakorolt az Apáczai által képviselt erdélyi enciklopédizmusra is. Isaac Basire, az 1655-ben elhalálozott Bisterfeld helyébe lett Erdélybe meghívva. I. Károly angol király hűséges pártolójaként, annak lefejezése

¹⁰ Marácz László: The roots of modern Hungarian nationalism Lotte Jensen (szerk.): *The Roots of Nationalism National Identity Formation in Early Modern Europe 1600–1815*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2016, 240–241.

¹¹ 1200 birodalmi tallér volt a fizetésük, Alstedé 500 tallér, azaz 900 forint, Opitzé és Bisterfeldé 350 tallér, azaz fejenként 630 tallér volt. Ez ötszörösen meghaladta az otthoni oktatók jövedelmét. Lásd Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 10. vö. Rácz Emese: *i. m.* 116–117.

¹² Szentpéteri Márton: *Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*. Universitas, Budapest 2008, 100.

¹³ Turóczi Trostler József: Szenci Molnár Albert Heidelbergben. In: *Filológiai Közöny*, I., Budapest 1955, 17.

¹⁴ Koltay Klára: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig. In: Bitskey István (szerk.): *Tanulmányok a 16–17. századi magyar irodalomról*. Debrecen 1991, 18.

után menekülnie kellett Angliából. Konstantinápolyi tartózkodása során amiatt hívta meg II. Rákóczi György, mert: *jól ismerte többek között az egyházatyákat, valamint sok nyugati és keleti nyelvet, kiválóan ismerte főként a görögöt (annak ő és újkori változatát), tudott héberül, arabul, olaszul, franciául és más nyelveken*¹⁵. Nem véletlen talán, hogy Bethlen Miklós kancellár (1642–1716) ezzel ellentétes véleményt fejtett ki.¹⁶ Basire által a leideni egyetem és az angolszász világ oktatása gyulafehérvári emberközelségbe került úgy, hogy közben a puritanizmusellenes hangulat fő szószólójának számított a fejedelmi udvarban.¹⁷ Tanári erényei között tudható, hogy tevékenysége alatt az iskolai tanrendeket alakította.¹⁸ *Schema* című tanmenete besorozta és rendszerezte a leadandó tananyagot. Oktáspedagógiai elképzeléseit a marosvásárhelyi zsinaton (1656) is érvényesíteni próbálta.¹⁹

Bethlen Gábor oktatáspolitikájának külföldi kapcsolatrendszere az erdélyi, nevezetesen a gyulafehérvári intézményalapítás és intézmény megerősítése jegyében zajlott. Nemzetközi oktatási kapcsolatait ennek a célnak rendelte alá, az új lehetőségeket pedig a hatásosabb intézményműködtetés reményében kapcsolta hozzá a meglévőkhöz. Az oktatásban jeleskedő akadémiai személyiségek modellezése, az európai reformáció központjainak tanításához való erdélyi igazodást is jelenti. Ez egyben fokmérője annak az erdélyi érzékenységnak is, amellyel az európai református pedagógia legújabb vívmányaihoz viszonyult.

A nagyenyedi korszak nemzetközi kapcsolatai (1662–1754): versenyben a nyugati ösztöndíjak megszerzéséért

Eltérő politikai előjelek között zajlott a Bethlen-kollégium második, nagyenyedi korszakának (1662-vel kezdődően) nemzetközi kapcsolatrendszere. Apafi Mihály próbálkozása, hogy az erdélyi iskolarendszert megerősítse, Bethlen Gábor fejedelem lehetőségeihez képest sokkal szerényebb körülmények között zajlott.

A 18. század eleje mind Erdély, mind a nagyenyedi kollégium számára a megpróbáltatások korát jelentette.²⁰ A református egyházhoz hasonlóan a kollé-

¹⁵ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 11. vö. Rácz Emese: *i. m.* 117–118.

¹⁶ Bethlen Miklós: *Önéletírása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1955, 158–159.

¹⁷ Petrőczy Éva: Az „igazi” Basirius Izsák levelezése alapján. In: *Studia Caroliensia* 10 (2009/4), 61–69.

¹⁸ RMK II:799, RMK I. 876.

¹⁹ Kropf Lajos: *Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsínata történetéhez*. Erdélyi Múzeum 1910, 210–213.

²⁰ P. Szatmáry Károly: *i. m.* 140–146.

gium az oktatás belügyeibe és a gazdasági érdekeibe beleszólni kívánó Habsburg-hatalom árnyékában élt.²¹ Ennek ellenére az enyedi oktatás prosperáló, virágzó korszaka ez,²² amely által Nagyenyed és kollégiuma a magyar művelődéstörténet jeles oldalaira felkerülhetett.²³ Erről a kollégiumról mondja Bod Péter, hogy az a tudományok és kegyesség gyakorlásának ama nemes és nevezetes fészke volt.²⁴

A kollégium nagyenyedi szakaszának első tanárgenerációja a peregrinációban jeleskedő tanárok voltak: Vásárhelyi Péter, Enyedi Sámuel és Nadányi János. Pápai történetési szempontjai épp az idegen nyelvek gyakorlati hasznát emelték ki Vásárhelyi Péter (–1666) a kollégium átköltöztetőjének méltatásában: *nagyszerű tudós, kiváló latintudással és görög nyelvben is széles ismeretekkel a költők, történetírók és egyházatyák terén. Hasonlóképpen a héber nyelvben a rabbik iskolájának és szószékének szintjére jutott, oktatta a káldeus, szír, arab és a beszélt török nyelvet, amelyet Szeben megszállása alatt Barcsai Ákos fejedelem szolgálatában a mohamedán papoktól sajátított el, s ekkor arabtudását is, melybe korábban belekóstolt, elmélyítette.*²⁵ Amennyiben Pápai korának főbb enyedi kapcsolata a „a keleti lámpás fényének” jegyében működő leideni egyetem számított, Nagyenyed a leideni orientalizmus szellemiségét képviselő tanáraival a Keleten működő református helyőrség szerepében tetszelegetett. A minőségi oktatás jelentőségét, a vélt keleti barbárságból való kitörésként jellemezték. Ebben a próbálkozásban a holland református teológia és annak belső vitái jelentették a legfőbb fogódzót, ahogyan ezt Vásárhelyi, William Ames (1576–1633), *Medulla Theologia* kommentárjára

²¹ Vita Zsigmond: A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XVIII. században. In: Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest 1983, 52.

²² A teljes virágzás kora 1704–1849. In: P. Szathmáry: i. m. 156–240.

²³ P. Szathmáry: i. m. 205. Vö. Dóczy Örs: „Habsburg oktatáspolitikai és helyi kultúraszervezés a XVIII. században. Kísérlet Bécs XVIII. századi ötödik, hatodik évtizedbeli politikai célkitűzéseinek és az erdélyi református kollégiumok oktatáspolitikájának és oktatásmetódusainak megfogalmazására”. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VIII.* Udvarhelyszék Kulturális Egyesület, Udvarhely 2008, 61–98.

²⁴ Bod Péter: *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a kik valami, világ eleibe botsátott íráskor által esmértekké lettek, 's jó emlékezeteket fen-hagyták, Históriájok. Mellyet sok esztendő-k-alatt, nem kevés szorgalmatossággal egybe-szedetetett, és az mostan élőknek, 's ez-után következőknek tanuságokra, 's jóra-való felszerkentésekre közönsé-gessé tett.* F. TS. Bod Péter. A' M. Igeni Ekllesiában a' Krisztus Szolgája. Szeben 1766, 11.

²⁵ Pápai Páriz Ferenc: i. m. 14.

nak magyarázata igazolta.²⁶ Az angol–holland puritanizmus hatása, az arminianizmus már Apáczai tevékenysége által is a gyulafehérvár–nagyenyedi pedagógia részévé vált.²⁷ Kiegészítette ezt később a coccejanizmus és a teológiai naturalizmus újszerűen hódító szellemisége.

Az ellenreformáció sikerei és Erdélyre is egyre jobban nehezedő nyomása szemléletváltásra készítette az erdélyi oktatási intézményeket. A kollégiumi rendszer életben tartása és fejlesztése szempontjából konkurenciális helyzet alakult ki Erdély református kollégiumai között.²⁸ Példa erre a gyulafehérvári és a nagyenyedi kollégiumok versengése. Egyrészt mindegyikük önálló módon szeretett volna kamatoztatni külföldi egyetemi kapcsolatrendszerét, másrészt az új lehetőségeket mástól is elvitatva a maga számára előnyt szeretett volna kovácsolni. Ez nem egy elszigetelt jelenségnek számított. Az ellenreformáció nyomása alatti lengyel protestánsok például ifjabb Pápai Páriz Ferencsel egyidőben a 18. század 20-as éveiben a hollandiai, németországi és angliai színtereken az erdélyiekkel valósággal versenyezve próbáltak ösztöndíjakat, és ezzel egyszerre politikai támogatást szerezni. Ez a pedagógiai célzatú nemzetközi diplomácia kora.

Igaz pedagógiai előjellel, de a 18. század elején Nagyenyed valójában az elnyomott közép-európai protestantizmus élharcosává lett. A versenyszellem a kollégiumok közötti feszültséget észrevehetően fokozta, amelynek negatívumai melletti jótékony hatásai az oktatás eredményességében mutatkoztak meg. Az eredményesség mutatói az otthoni beiratkozási szám növekedése mellett a külföldi peregrinációban részt vevő diákok gyarapodó számának ismerete adja. Ugyanakkor fordítva is igaz, hogy a külföldi protestáns iskolaközpontok az ellenreformáció eredményeit legyőző készletet érezték abban, hogy erdélyi hitsorsosaik oktatását támogassák.

Nagyenyed vágya az volt, hogy a korábban relatív körülmények között működő külkapcsolatait kiszámíthatóvá és évenként felhasználható normatív oktatási kapcsolattá fejlessze. Kijelenthetjük, hogy Nagyenyed sikeresen vette fel a versenyt a többi erdélyi református kollégiummal. Tanári karát a legjobb peregrinációt járt erdélyi diákokból választotta ki. Egyetlen példát, a Dézsi Márton (1630–1691) professzorét kiemelve érzékeltetni szeretnénk a németalföldi coccejanizmus életén is túlmutató nagyenyedi, sőt erdélyi hatására: *Méltónak*

²⁶ Koltay Klára: Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig In: Bitskey István (szerk.): *Tanulmányok a 16-17. századi magyar irodalomról*. Debrecen 1991, 99–109.

²⁷ 1658-ban Bethlen Miklósnak „Publice a theológiában Amesius” tanította. Uo. 109.

²⁸ Rácz Emese: *i. m.* 135.

találtatott, hogy külföldre utazzon, s világot lásson, s megpróbálkozzon más tudományokkal is. Hollandiába érkezett tehát, a híres leideni egyetemre, és ott főként hamisítatlan teológiát hallgatott olyan kiváló professzorokól, mint Johannes Coccejus, aki mellett négy évet töltött el. És nem hiába végezte el ezt nagy lelkesedéssel, hiszen hazájának nagy hasznára volt, miután hazatért.²⁹

Korábban a fejedelmi diplomácia alapozta meg az oktatás nemzetközi kapcsolatait. A 17. század végén és a 18. század elején már a főnemesség, az egyház és a kollégiumok tanári kara folytatta azt a munkát, amelyet korábban a fejedelem vállalt fel. Nem újszerű a vállalkozásuk, hiszen ugyanazokat a protestáns egyetemi központokat keresik fel támogatások megszerzésére, amelyeket Bethlen Gábor és a fejedelemség korában elinduló peregrinusok rendszeresen látogattak. A háromszintű oktatási diplomácia (fejedelmi, tanári, nemesi) eredményei számottevőek. Ezek jelenthettek egyszerűen tanulási lehetőség biztosítását, a legjobb esetben évenként garantált ösztöndíj megszerzését, és amennyiben ez sikerült, az enyedi oktatást támogató külföldi pénzbeli támogatás lehívását. Nagyenyed kollégiuma épp azáltal válik az eredményesen felhasznált nemzetközi kapcsolatok mintapéldányává, hogy a Habsburg-integráció következtében rá nehezedő ellenreformációs nyomást úgy védi ki, illetve ellensúlyozza, hogy külföldi kapcsolatai fejlesztésének érdekében az oktatási diplomácia lehetőségét az adott körülmények között maximálisan kihasználta. A külföldi iskolázás lehetőségét Pápai Páriz úgy látta, hogy *Múzsáinknak, kik a vészterhes időkben messze menekültek tőlünk, s már csak alig lakoznak nálunk, biztos menedéket nyújt.*³⁰ A 17. század végén, illetve a 18. század elején valóságos iskoladiplomáciai offenzíva indul meg külföldi iskolai „beneficiumok” beszerzésére.

Elsősorban a főnemesség diplomáciája az, amely abban segített, hogy az időközben megerősödött holland–magyar református kapcsolatok keretén belül, az oktatás számára külföldi támogatást biztosítson. Az erdélyi fejedelemség végének legnagyobb alakja, Bethlen Miklós gróf volt az, aki Jan Jacob Hamel Bruyninx (1661–1738) holland nagykövettel tárgyalva a németalföldi lehetséges támogatást megszerezte.³¹ Az enyedi oktatáspolitikai külföldi kapcsolatainak sikere méltán számíthatott támogatására, hiszen a sárospatak–gyulafehérvári kollégiumi

²⁹ Uo. 25.

³⁰ Pápai Páriz Ferenc: i. m. 37.

³¹ Bujtás László Zsigmond: Bethlen Miklós és a sárospatak–gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma. In: *Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények*, Ballasi Bálint Intézet, II. kötet, Budapest 2004, 93–122.

gondnoksága mellett az erdélyi református iskolák főkurátora, Erdély politikai életének meghatározó személyisége volt. Határozott véleménye volt arról, hogy az egyházat az oktatás élte: *a Ministerium és a Collegium vagy Schola az Ecclesia két keze, mindenik az Ecclesia szolgálja, egyik a Templomba pro adultis, másik a Scholaba pro juventute*.³² Akkor, amikor 1696-ban Vajdakamaráson megtudta III. Frigyes (1657–1713) brandenburgi választófejedelem odera-frankfurti ösztöndíjalapítási szándékát Pápaiktól *csaknem táncra perdült*³³, pedig nem szeretett táncolni. Az iskolapolitika Erdély külkapcsolat-építésének ügyévé vált, hiszen 1696. december 1-jén III. Frigyesnek, Eberhard Christoph Balthasar von Danckelmannnak (1643–1722)³⁴ és Ernst Daniel Jablonskinak (1660–1741)³⁵ azonnal válaszlevelet küldött.³⁶ Kapcsolatuk előbb bécsi követként, majd levelezőpartnerként egyaránt fontos volt Enyed számára, de azon túl főleg az erdélyi külpolitikai kapcsolatokra nézve tekinthetjük jelentősnek. A balázsfalvi egyezménytől (1687. október 27-től) eltelt 9 év még nem jelentett elégséges garanciát Erdély alkotmányosságának megőrzésére, főleg olyan körülmények között, hogy a szász választófejedelem épp a Bánságban – tehát Belső-Erdélyhez közel – hadakozott az idő tájt. Az iskolai külkapcsolat Erdély nagyívű külpolitikai, diplomáciai lehetőségei közé került, amely reményt adott az *üllő és kalapács* közötti kisországnak a lehetséges kitörésre, vagy legalább a protestantizmus megmaradt erejének konzerválására. Bethlen Miklós 1702 júliusában történt bécsi követjárása a külkapcsolatok szempontjából is sikeresnek bizonyult. Johann Ehrenreich von Seeau (1666–1708) kamarai tanácsossal való tárgyalás³⁷ mellett Bethlennek a református oktatásra is gondja volt, hiszen épp a Habsburg-fővárosban való

³² Sipos Gábor: Bethlen Miklós és a Református Egyház. In: *Erdélyi Múzeum-Egyesület*, 55. kötet, 1–2. füzet, Kolozsvár 1993, 19.

³³ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 35.

³⁴ Helmut Neuhaus: Eberhard Christoph von Danckelman (1643–1722). In: Kurt G. A. Jeserich – Helmut Neuhaus (szerk.): *Persönlichkeiten der Verwaltung. Biographien zur deutschen Verwaltungsgeschichte 1648–1945*. Kohlhammer, Stuttgart 1991, 8–12.

³⁵ Leonhard Stroux: Die Gründung der Brandenburgischen Sozietät der Wissenschaften durch Gottfried Wilhelm Leibniz und Daniel Ernst Jablonski. In: Joachim Bahlcke - Werner Korthaase (szerk.): *Daniel Ernst Jablonski: Religion, Wissenschaft und Politik um 1700*. Harrassowitz Verlag, Berlin 2008.

³⁶ Font Zsuzsa: Bethlen Miklós levelei Brandenburgba In: Császtvay Tünde, Nyerges Judit (szerk.) *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek: Humanizmus és gratuláció*. Balassi Kiadó; MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest 2009, 132.

³⁷ Jankovics József: Bethlen Miklós levelei Ferdinand Bonaventura Harrachnak, I. Lipótnak és ismeretlennek (1699–1703). In: *Lymbus* 2016, 253.

létét kihasználva tovább szaporította az erdélyiek poroszországi ösztöndíjait. A porosz nagykövettel való tárgyalás eredménye az volt, hogy a porosz akadémia-
ák erdélyi ösztöndíjas diákoknak járó 3 éves ösztöndíjakat helyeztek kilátásba.³⁸
Ezzel a nagyenyediek odera-frankfurti ösztöndíját minden református kollégium
számára elérhetővé tette. Bethlen Miklós iskolák fontosságát méltató véleménye
akár a Bethlen Gáboré vagy Apácai Csere Jánosé is lehetett volna:

„Nemde nem a Schola-é a Ministerium szülő s nevelő anyja? Deákból leszen a
pap. sőt a Schola szüli a királyokat, fejedelmeket, bírákat, polgárokat etc. Mi-
ért van annyi bolond vagy lator János? Azért mert a Scholából kevés jó Jancsi
megyen ki. Hányadik ember az, aki csak a templomban tanulja meg ügyibe az
Istent, bizonyítja a község ostobasága, barom élete. Melynek oka a magyar
Scholák nemléte.”³⁹

Másodsorban a külföldi kapcsolatok kialakítása és fejlesztése az egyház és a ta-
nári kar felelőssége is volt. Ebben Nagyenyeden vitathatatlan érdemeket szerzett
Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István professzorok, akik legalább négy országban
próbáltak a nagyenyedi református oktatás számára támogatókat találni: Hollan-
diában, Svájcban, Angliában és Poroszországban. I. Apafi Mihály halála és a lipóti
diploma életbe léptetése a protestánsok helyzetét megrendítette. Erről a zürichi
professzort, Johann Jacob Heideggert Pápai azonnal értesítette.⁴⁰ Nagyenyed szá-
mára a nemzetközi kapcsolatok kitörési lehetőséget biztosítottak abból a helyzet-
ből, amelyet Pápai így jellemzett egyik, 1696-ban a Habsburg-instauráció elején
Jablonskinak írt levelében: *Üllő és kalapács között vagyunk itt.*⁴¹ 1697-ben a Diploma
Lepoldinummal *anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek.*⁴²

Kijelenthető, hogy az erdélyi értelmiség korrekt módon érzékelte az elkövet-
kezendő kor protestánsellenes voltát, ugyanakkor ismerte Európa új hatalmának,
a későbbi Poroszországnak a régióban való szerepét, amiben kétség nélkül re-
ménykedett. Ebből kiindulva a 17. század végét, illetve a 18 század elejét az okta-
tás számára kialakítandó stratégiai partnerség és a brandenburgi választófejede-
lem irányába kimozduló iskolai diplomácia momentumaként érzékeljük.

³⁸ Sipos Gábor: *i. m.* 18.

³⁹ Uo. 19.

⁴⁰ Jan Andrea Bernhard: Pápai Páriz Ferenc zürichi tartózkodása és hatása. In: Gudor Bo-
tond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–
1769) korában.* Budapest 2012, 40.

⁴¹ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 32.

⁴² Uo. 44.

Külföldi ösztöndíjak megszerzésének érdekében Pápai Páriz Ferenc családtagjait is felhasználó iskoladiplomáciát folytatott azzal, hogy ifj. Pápai Páriz Ferencet (1687–1737) és Pápai Páriz Imrét (1693–1730) elküldte Svájcba, Németalföldre, majd Angliába a kollégium számára újabb támogatást, ösztöndíjakat szerezni. Akár Teleki Mihály fia, Pál, akár Bethlen Miklós fia ifjabb, Mihály vagy Pápai Páriz Ferenc fiai: ifjabb Ferenc és Imre a nagyenyedi oktatás nemzetközi kapcsolatai szempontjából pótolhatatlan iskoladiplomáciai feladatot töltöttek be peregrinációjuk ideje alatt.⁴³ Tanulásuk és követjárásuk egyben a kollégium és Erdély részére tett jószolgálat volt. Egyértelmű, hogy a 18. századeleji református kollégium működéséhez a tanári kar pénzalapokat szeretett volna szerezni, amelyhez a fent említett ifjak, atyáikhoz hasonlóan hozzájárultak.⁴⁴

A 18. század első felében Teleki Sándor (1679–1754), a kollégium főkurátora játszotta a központi szerepet az iskola külföldi megsegítésének megszerzésében. Irányításával több peregrinus iskoladiplomáciai feladata volt a külföldi ösztöndíjak megszerzése.⁴⁵ A 18. század tanári karát a felvilágosodásban kibontakozó, Európa iránti érdeklődés is vonzotta. Teleki Sándor, a legtöbb enyedi diák útra bocsátója türelmetlenül várta a peregrinusoktól a leveleket, ugyanakkor kertje számára virágmagokat is kért. Pápai Páriz Ferenc beszámolt arról, hogy Teleki, Campeginus Vitranga és Ruardus Andala franekeri professzoroknak egy hordó enyedi bort küldött, akik *kedvességgel és admiratióval* fogadták, és először az ő egészségére ittak belőle.⁴⁶ Ez a nem konvencionális megkeresési mód a kollégium holland kapcsolatainak erősítésére szolgálhatott. A könyvek beszerzése és könyvtárba szállítása az Európa-kép erdélyi kialakításához kellett. Enyedi István professzor az európai olvasási divattal kapcsolatos érdeklődését a peregrinusok igyekeztek kielégíteni: *Ne sajnállya Kglmetek meg írni, micsoda szép Authorok prestálnak az ott való Bibliopoliumban, Historici, Politici, Critici, Philologi, Poetae, Oratores.*⁴⁷

⁴³ Jankovics József: A Pápai Páris család angol kapcsolatainak történetéhez. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 12. kötet, Szeged 1972, 140.

⁴⁴ Hoffmann Gizella (szerk.): Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. In: *Adattár a XVI-XVIII századi szellemi mozgalmak történetéhez*. Szeged 1980, 450.

⁴⁵ Uo. 451.

⁴⁶ V. Ecsedy Judit: Magyar diákok Hollandiában a XVII–XVIII. században, életmódjuk, publikációik. In: Bernáth István (szerk.): *Hollandról magyarra... Kultúrhistóriai tanulmányok és szemelvények*. Budapest 1986, 70.

⁴⁷ Jankovics József: A magyar peregrinusok Európa képe. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II*. Budapest–Szeged 1993, 563.

Németalföld: Leiden egyeteme és a nagyenyedi ösztöndíjak

A kapcsolatépítés első közötti célszaga Hollandia volt. A heidelbergi egyetem annak bajor ostroma után, teljesen tönkrement. Szenci Molnár Albert volt az, aki a városban tartózkodva szemtanúja volt a peregrinációban érdekelt erdélyi oktatás számára is súlyosnak számító tragédiának. Személyesen közbenjárt, hogy 1622–1624 között a kedvenc egyetemi központjukat elvesztő erdélyiek a továbbiakban a holland egyetemekre peregrinálhassanak.⁴⁸ A 18. század második felében a nagyenyedi Bethlen-kollégium számára a vonzerőt leginkább a leideni egyetem képviselte. A németalföldi oktatási intézmény jelentős oktatástámogatási engedményeket tett az erdélyi protestánsok számára.⁴⁹ A Habsburg-ellenreformáció nyomása alatt élő erdélyi magyar protestánsoknak a holland hitsorsosok segítségképp ingyenes oktatást biztosítanak az enyedieknek: *gratis quia Hungarus*.⁵⁰ Az erdélyiek számára az *igazi akadémiákon* szerzett ösztöndíj a hazai oktatás elesettségének külföldi orvoslását is jelentette.⁵¹ Míg a németalföldi

⁴⁸ Ferenc Postma: Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35, Szeged 1997, 492–494.

⁴⁹ A németalföldi peregrináció egyetemi központokra lebontott bibliográfiáját lásd Ladányi Sándornál: *Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder*. In: *Frankfurter Beiträge zur Geschichte*, 12 kötet, Frankfurt/Oder, [1983], 27–32. Uő: *Ungarische Studenten an der Universität Heidelberg*. In: *Der deutsche Protestantismus und die Kirchen Südosteuropas im 16. und 19. Jahrhundert*. Heidelberg 1984, 26–31. Uő: *Magyar diákok a franekeri egyetemen – franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII. és XVIII. században*. In: *Confessio* 10 (1986/4), 70–73. Uő: *Ungarische Studenten an der Universität von Franeker auf die ungarische reformierte Kirche im XVII. und XVIII. Jahrhundert*. In: *It Beaken*, XLVII, no. 4, Fryske Akademy, Ljouwert-Leeuwarden 1985. Uő: *Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten*. In: *Nederlanders en Hongaren ontmoetingen tussen twee volken*. Budapest 1987, 72–81. Uő: *Székely ifjak peregrinációja*. In: Balás Gábor (szerk.): *A székely művelődés évszázadai*. Budapest 1988. Uő: *Magyar református kollégiumok európai kapcsolatai Mátyás István korában*. Pápa 1990/91. Uő: *Magyar református diákok nyugat-európai peregrinációja a XVII–XVIII. században – különös tekintettel az orvosi tanulmányokat is folytatókra*. In: *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Prof. Dr. Szabadvány Ferenc 70. születésnapja tiszteletére*. Budapest 1993, 199–207.

⁵⁰ Willem Frijhoff: *Academic relations in Europe at the time of Boerhaave: a structural approach*. In: *Hungarian-Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave*. Amsterdam 1995, 27.

⁵¹ Az enyedi Kollégium 1714-ben kelt, a leideni egyetemnek címzett levelében így indokolja az ösztöndíj igénylését: „Lugubrem Collegij nostri ante hac aliquod igne et ferre ab hortibus

egyetemek terve az, hogy képzett tanerővel lássák el az erdélyi kollégiumokat, az erdélyiek célja ennél általánosabb és gyakorlatiasabb. A külföldi peregrináció révén a minőségi lelkészi szolgálatot látták ezáltal biztosítottnak. Ezzel a hazai művelődési-oktatási hiányosságokat is próbálták kiküszöbölni. A peregrináció erdélyi szempontból pragmatikus gyakorlati célokat fogalmaz meg, míg Németalföld protestantizmusa általános oktatási és egyházpolitikai eszközt látott benne.

Az ellenreformáció nyomása alatt élő kelet-európai protestánsoknak felajánlott leideni ösztöndíj két nagyenyedi diák tanulmányaival kapcsolatos kiadásokat fedezte.⁵² Nemesi támogatók pénzügyi támogatása mellett a két enyedi diáknak járó ösztöndíj felhasználása népszerűnek számított a kollégium körében.⁵³ A leideni egyetemen meglehetősen jól ismerték az Erdélyben uralkodó állapotokat, a protestánsok és kollégiumaik helyzetét. A kuratórium levéltárából származó egyik irat, amelyet az egyetemi szenátusi üléseken használtak, meglepő pontossággal sorolja fel Erdély és Magyarország protestáns kollégiumait. Leidenben alaposan ismerték tehát nemcsak a protestáns kollégiumok nevét, hanem azok helyzetét is.⁵⁴ A fent említett irat a nagyenyedi kollégiumról Bethlen-Brandenburgi Kollégiumként tesz említést. Ebből következtetni lehet arra, hogy a leideni egyetemhez eljutatott enyedi ösztöndíjkérelmek időpontja, a frankfurti egyetemről szerzett ösztöndíjak idejére esik.⁵⁵ A nagyenyedi tanárok 1714. december 6-án kérelmezik a leideni egyetemtől az ösztöndíjakat, amelyek érdekében 1715-ben az akkor ott tanuló ifjabb Pápai Páriz Ferenc is közbenjár.⁵⁶ Az erdélyi református kollégiumok eme kimerítő a holland egyetem levéltárában levő jegyzéke rámutat arra a küzdelemre is, amelyet az egymással versengő erdélyi tanári testületek a külföldi ösztöndíjakért vívnak, hiszen a holland egyetem kuratóriuma általános érvényű megol-

vastati, adhucdum in sicis cineribus sedentis, et cum periculo reformatae religionis apud nos agonisantis statum.” In: *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores* 1714, 694. sz.

⁵² *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores, Brieven* 649, ms.

⁵³ G. Hendrik van de Graaf: Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása. In: *Református Szemle* LXII (1969/3–4), 264–285.

⁵⁴ “*Collegia Transylvanica: 1. Collegium Bethlenio-Brandenburgico- Enyedinum in oppido Enyed, 2. Collegio Claudiopolitanum in Urbe Claudiopoli, 3. Collegium Maros-Wasarhelyinum in urbe Wasarhely. Collegio in Hungaria: 1. Collegium Debreczinum in urbe Debreczin, 2. Collegium Saros-Patakinum in Urbe Saros-Patak.*” In: *Brieven en stukken, 1604–1800, Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores*, 694.

⁵⁵ Az enyedi ösztöndíjkéréseket 1716-ban nem csupán Leiden egyeteme vizsgálja, hanem a kérés, Ernst Jablonsky professzor közvetítésével Frankfurt am Oder Egyetemére is eljutott. Lásd Zoványi Jenő: *A Magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest 1977, 456.

⁵⁶ Bujtás László Zsigmond: i. m. 99.

dást keres a protestáns kollégiumok problémáira.⁵⁷ A gyulafehérvár–sárospataki kollégiumnak, Gyulafehérvárról való kitiltása (1716) zavart kelt a leideni egyetem oktatóinak körében, hiszen ők az ellenreformáció győzelmes erdélyi előretörését tisztes távoból figyelik. A földrajzi távolság okozta zavar és a pontos információk hiánya ellenére Leiden tanulmányi politikája világosan követi a jezsuita térítés földrajzat, nem titkolva, hogy ezzel az ellenreformációt próbálja gyengíteni. A holland és nyugat-frízöldi tartományok által a leideni egyetem keretében magyaroknak felajánlott ösztöndíjak első mentora, a politikus főnemes, gróf Bethlen Miklós kancellár, aki 1703. január 15-én, a gyulafehérvár–sárospataki református kollégium tanáraival és Veszprémi István református (1637/1638–1713) püspökkel együtt, levelet intézett a holland rendekhez. Ebben egy ösztöndíjas hely létrehozását kérték a kollégium számára.⁵⁸ Ugyanabban az évben Németalföld bécsi nagykövete, Jacob Jan Hamel Bruyninx ajánlólevéllel támogatja és kedvezően méltatja holland és nyugat-frízöldi tartományok rendjeihez intézett kérést. 1712-ben, a leideni egyetem tanáraihoz írott levelében idősebb Pápai Páriz Ferenc, a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanára a korábban Gyulafehérvárnak felajánlott, ösztöndíjat az enyediék számára is kérelmezi.⁵⁹ Később, 1715–1716 között a Bethlen-kollégium, a leideni ösztöndíj lehetőségét a fejedelmi székhelyről elűzött gyulafehérvári–sárospataki református kollégium nagyenyedi örökségének tekinti.

A 18. századi peregrináció az erdélyi protestáns társadalom körében elsősorban újító jellegével hódított, és szinte szent ügynek számított: *introducenda peregrina Sacra, supra duo secula, fatali*.⁶⁰ Ilyen szempontból a leideni egyetem látogatása nemcsak az ellenreformációs törekvésekkel szemben tanúsított ellenállás egyik formája, hanem két évszázad háborúinak, járványainak és vallási torzalkodásainak kulturális gyógyírja is egyben. A középkori úti célokat kiegészítő új leideni egyetem lassanként az erdélyi peregrináció elsődleges célpontjává fejlődik, és nemcsak új egyetemi központként, hanem a protestáns könyvkiadás fellegváraként válik híressé.⁶¹

⁵⁷ *Actorum Codex Decimus Tertius ab 8 febr- 1704-1733*: „Collegium theologicum. Curatores ecclesiarum in Transylvania eternis petant ne admittandur alumni, Transylvani in collegium theologicum, nisi muniti fuis septimo miis Decretum in pleniori Senatum Deliberare 21 aug. 1717.” In: *Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 1717*, 274. sz.

⁵⁸ Bujtás László Zsigmond: i. m. 95.

⁵⁹ Uo. 99.

⁶⁰ *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores*, ms, 694.

⁶¹ Cornelius Wourdanus, Plantin után a második legismertebb nyomdász és kiadó, 1625-ben kiadja Csanaki teológiai, pedagógiai, filozófiai munkáit. Az erdélyi fejedelem anyagi támoga-

Enyed és Svájc

Az enyediek másik hagyományos peregrinációs célpontja Svájc volt. A svájci tanulás népszerűsége Nagyenyeden, de szerte a magyarországi és erdélyi református oktatási intézmények körében Pápai Páriz Ferencnek volt köszönhető. Az akkor még diák professzor 1675-ben egy hetet töltött el Zürichben, de ott-tartózkodása rövidsége ellenére is tartalmasnak bizonyult. Az egyhetes zürichi peregrináció alatt Johann Jakob Heidegger professzorral szoros kapcsolatot épített ki, amelynek kihatása a 18. század magyar, de nagyenyedi peregrinációra nézve is jelentős volt.⁶² Erdélybe visszatérve Pápai a nagyenyedi kollégium tanára lett, ezáltal a református oktatási intézmény rendszeresen küldött Zürichbe diákokat. id. Pápai Páriz Ferenc 1675–1692 között változó intenzitással levelezett Heidegger professzorral. Az 1670-es években kialakult kapcsolatokat a professzor fia, az 1720-as években Svájcban peregrináló Pápai Páriz Imre tovább mélyítette. Levelezést folytatott Johann Jacob Hottingerrel, Johann Jacob Scheuchzerrel, és Johann Ludwig Nüscherrel, bátorítva a nagyenyediek svájci peregrinációját. Fáradozása ösztöndíjakat szerzett az enyedi diákok számára, és egyúttal édesapja egyháztörténetét a *Rudus Redivivumot* Johann Jakob Ulrich zürichi professzornak ajándékozta, aki azt 1723-ban újra kiadta.⁶³ A bázeli egyetem első enyedi peregrinusa Ajtai Szabó András (1690–1733) volt.⁶⁴ Ugyancsak támogatásért folyamodott a bázeli tanári karhoz a Svájcon átutazó ifj. Pápai Páriz Ferenc (1687–1740),⁶⁵ aki inkább Imre testvérére bízta a bázeli ügyek intézését, aki az időben a városban tanult. Pápai P. Imre kapcsolatot ápolt Johann Ludwig Frey-jel, aki a teológusok számára létrehozott Frey-Gryneum Intézetnek volt a

tásával megjelent kötet Keckermann (1571–1608) könyvének, a *Controversiae logicae* magyarra fordított kiadása, amely nagy népszerűségnek örvendett a fejedelemség protestáns kollégiumaiban. Ezt a kötetet követi az ugyancsak Leidenben, Wourdan nyomdájában, 1627-ben kiadott Erasmus fordítás, amelyet Salánky György, leideni peregrinus készített.

⁶² Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788* (1798). Budapest 2003.

⁶³ Bernhard, Jan Andrea: Pápai Páriz Ferenc zürichi tartózkodása és hatása. In: Gudor Bontond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában*. Budapest 2012, 35–42.

⁶⁴ A bázeli értelmiség ismeretei a Nagyenyedi Református Kollégiumról. In: Hegyi Ádám: *i. m.* 47.

⁶⁵ Lásd Pápai Páriz Ferenc peregrinációjának emlékkönyve 1711–1726. In: <http://ppf.mtak.hu/index.htm> (Megnyitva: 2018. január 19.)

letéteményese.⁶⁶ 1721 után Zürich már nem fogadott rendszeresen erdélyi diákokat. 1760-tól az erdélyiek a bázeli egyetemet részesítették előnyben. A bázeli kapcsolatokat gróf Teleki József és Teleki Sámuel, majd a nagyenyedi Kovács József professzor ápolta.⁶⁷ 1800-ig Svájcban mintegy 70 nagyenyedi diák tanult, akik közül 30-an Zürichben, a Carolinumban teológiát tanultak.⁶⁸

Anglia és a nagyenyedi oktatás

Az egzotikusnak számító szigetország, Anglia volt egyike azon helyeknek, amelyek jelentősen hozzájárultak a kollégium anyagi alapjainak megteremtéséhez. Anglia és Erdély kapcsolata, a németalföldi peregrináción belüli intermezó jellege miatt mindmáig nehézséget gördít a kutatók asztalára.⁶⁹ Az elpusztult németországi egyetemek Hollandia után Angliát a peregrináció „szárnyvonalaiba” helyezték. Az új magyar peregrinációs útvonal 1623–24-re alakul ki, és az Odera melletti Frankfurt–Bréma–Franeker–Leiden vagy Groningen (Oxford–Cambridge) útvonalon haladt.⁷⁰ A Gyulafehérvárról Oxfordba irányuló peregrinációt többnyire Bisterfeld pedagógiai irányításának tulajdonítjuk. 1629–1632 között Londonban élt Maksai Öze Péter, aki a Botero világföldrajz hatodik kiadásának erdélyi és magyar fejezetét írta meg (London, 1630).⁷¹ 1633-tól Maksai a Collegium Academicum tanára lett Gyulafehérvárott. Az 1620 után gyarapodó oxfordi magyar peregrinusok közül, főleg a 17. század 50-es éveiben, Cromwell idején tűnnek fel az egyetem *Christ Church* vagy a *Brasenose* kollégiumaiban. Példaként megemlítjük Gidófalvi Csulak István gyulafehérvári peregrinust, aki 1652. január 14-én tanult Oxfordban.⁷² 1663 után Bethlen Miklós peregrinus diákként pár napot tartózkodott az oxfordi kollégiumokban.

⁶⁶ Hegyi Ádám: *i. m.* 49.

⁶⁷ Uo. 55.

⁶⁸ Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest 2003, 92–104.

⁶⁹ A témával a legtöbbet Gömöri György foglalkozott. Lásd Gömöri György: *Magyar peregrinusok a 17. századi Angliában*. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.*, Budapest–Szeged 1993, 522–528.

⁷⁰ Uo. 524.

⁷¹ Gömöri György: *Angol nyelvtanítás a 17. századi Magyarországon és Erdélyben* In: *Iskolakultúra* (2002/8), 103.

⁷² Uő: *Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/2), 192.

Bár nem szorosan a gyulafehérvári kollégium angol kapcsolatai közé tartozik, az erdélyi oktatás londoni meghonosításáról is van tudomásunk. Isaac Basire 1661 után visszatért Angliába. Ottani durhami tevékenysége nem jelentett a magyar ügyektől való elszigeteltséget, hiszen egykori tanítványával Jászberényi Pállal, aki 1662-ben Londonba költözött, élénk levelezést folytatott. Jászberényi Pál Londonban, Cecil Tufton nemesember tanáráként tevékenykedett. A városban nagy sikerű latin–angol nyelvkönyvet adott ki *Fax novae linguae latinae* (1664) címmel, amelynek előszavában megemlíttette egykori gyulafehérvári tanárát, az angol Basiriust. Az erdélyi oktatás angliai sikereként könyvelhető el az, hogy Jászberényi, amolyan gyulafehérvári módra, *Keresztúri Pál módszerével* nagy hírű angol–latin iskolát működtetett. Keresztúri angliai tanulmányútján szerzett pedagógiai tapasztalatot abban, hogy az angolokat, miképpen lehet eredményesen latinra tanítani.⁷³ Ismerve azt, hogy Keresztúri Bíró Pál Gyulafehérváron alkalmazott, de egyébként angol eredetű pedagógiai módszere szintetikus jellegénél fogva eredményes volt, sikerrel alkalmazta azt Londonban is. Keresztúri gyulafehérvári pedagógiájának általános jellemzője a szelídség, a testi fenyítés lehetőség szerinti elkerülése, a pozitív motiváció alkalmazása volt. A gyermekben nem felnőtten látott. Pedagógusi gyakorlatában a gyakorlattól eltérő módon több helyet kapott a jókedv, a humor és a játék. Az érdeklődés felkeltését tartotta fontosnak a figyelem ébrentartására. Bethlen Miklós Keresztúri módszert Comenius pedagógiájához hasonlította: *Omnia sponte fluant, absit violentia rebus* – minden magától folyjék, távol legyen a dologtól az erőszak. Keresztúri az anyanyelven folyó oktatás fontosságát hangsúlyozta. A grammatizálás helyett a beszédképesség fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Gyakorlati pedagógiája az empirizmus hatása alatt állt. Jászberényi sikeresen alkalmazta a londoni *Charing Crosson* a gyulafehérvári módszert és ebben Basire durhami kanonokként, de egykori gyulafehérvári tanáráként is segítségére volt.⁷⁴ 1664-ben Jászberényi a feltételezések szerint Bethlen Miklóssal együtt meglátogatták Durhamban Basire-t.

Az angliai peregrinusok között találjuk Bethlen Pétert, a Bethlen Gábor fejedelem unokaöccsét, és 1669-ben Hunyadi Pált a coccejánus meggyőződésű

⁷³ Uő: Magyar peregrinusok a 17. századi Angliában. In: *Régi és új peregrináció, Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* II. Budapest–Szeged 1993, 524.

⁷⁴ Uő: Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről. In: *Magyar könyvszemle* 95 (1979/1), 63.

nagyenyed i lelkész.⁷⁵ A fehérváriak és a nagyenyediek közül Kolosvári István, a későbbi enyedi tanár és erdélyi püspök, Leiden és Groningen után a szigetországra is ellátogatott, ahol Londonból Oxfordba utazott.⁷⁶ Cambridge Milton egyetemén utólag egy szemesztert töltött 1675-ben, majd 1685-ben mint hivatalos megbízólevelekkel felvértezett professzor, vitatott diplomáciai küldetésben járta be Cambridge Christ College intézményét.⁷⁷ Bod Péter szerint:

„Mikor Erdélyieknek állapotjok a' Napkeleti és Napnyugoti Tsaszaroknak hadakozások által meg-nehezedet volna, az Erdélyi Fejedelemtől, és a' Réformátus Státustól küldetett ez Követségbe a' Brandenburgiai Választó-Fejedelemhez, és a' Belgiumi Felséges Ordókhoz, hogy azok vennék munkában Erdélynek a' Vallásra nézve jó móddal a Felséges Ausztriai Házhoz való hajlását 1685-dik Eszt. ben. Járt abban két Esztendőig; mitsoda haszonnal vagy kárral, semmi olyas nyoma nem látszik.”⁷⁸

Utolsó 17. századi peregrinusként édesapja Bethlen Miklós nyomdokain haladva Bethlen Mihály (1673–1706)⁷⁹ a kancellár fia járt Oxfordban, aki nagyapja Bethlen János Erdély történetéről (*Rerum Transylvanicarum Libri Quator*) szóló könyvét hagyta a Bodleian Könyvtárra, amiután Thomas Bernharddal és Thomas Hyde főkönyvtárossal találkozott.⁸⁰ A magyar peregrináció az angliai lehetőségeket inkább élettapasztalat szempontjából használta ki úgy, hogy hollandiai tanulmányútjukat megszakítva átkeltek kis tapasztalatcserére a szigetországra.⁸¹

⁷⁵ Kathona Géza: Pótlások az 1711-ig Angliában tanult magyar diákok névsorához. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976/1), 96.

⁷⁶ Gömöri György: Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/2), 196.

⁷⁷ Uő: Magyar peregrinusok a XVII. századi Cambridge-ben. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985/2), 202. Vö. Kovács Katalin Anita: A sokoldalú Kolosvári István: tanár, püspök és a fejedelem ügynöke. In: Uő: *Az erdélyi fejedelmi udvar hollandiai diplomáciai és ideológiai kapcsolatai a 17. században*. Doktori értekezés, ms, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2016, 163–169. Bujtás László Zsigmond: Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia – Kolosvári István, Apafi követe Hollandiában (1684–1686). In: *Lymbus* 2010, 57–95.

⁷⁸ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok*. Nagyenyed 1766, 156.

⁷⁹ Bethlen Mihály útínaplója. (1691–1695). Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Magyar Helikon, Budapest 1981.

⁸⁰ Gömöri György: Magyarok a régi Oxfordban a kollégiumi számadáskönyvek és könyvtári vendégkönyvek alapján. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 99 (1995/2), 198.

⁸¹ Tonk Sándor-Szabó Miklós: i. m. 496–497.

Az 18. század elején az angolokkal való kapcsolat újrafelvételét Pápai Páriz Ferencnek Edmund Chishull (1671–1733), William Paget (1637–1713) konstantinápolyi angol nagykövet lelkészével való találkozása jelezte, akinek Pápai átadta Basire nála levő útjegyzeteit.⁸² 1702-ben Edmund Chishull Gyulafehérvárra is ellátogatott; ahol Kaposi Sámuel professzorral találkozott.⁸³ Látogatása nem volt véletlen, hiszen a Nagyenyed konkurenseként működő kollégium tanára, korábban angliai (1685 után Londonban és Oxfordban tanult) peregrinus volt. Chishull megemlítette: *Ez a professzor egy tudós ember [...] járt Angliában [...] és nagy tisztelője az angoloknak [...] nemcsak ír és beszél a nyelvünkön, hanem még hetente egyszer tanítja is diákjainak.*⁸⁴ Kaposi kézírataiból, könyveiből kiderül az, hogy nem csupán a legalkalmasabb könyvekből tanította Gyulafehérváron az angol nyelvet, hanem a szigetország földrajzát és történelmét is oktatta.⁸⁵ Kettejük megbeszélése után Lord Paget pártfogoltjaként 1703 után Almási István Cambridge-ben peregrinálhatott.

Pápai korábban ígéretet kapott angol egyetemek által felvállalt két enyedi ösztöndíj létrehozására. Ennek megvalósítása érdekében az odera-frankfurti ösztöndíjak megszerzésének példájára 1697 után Teleki Pál Angliában az enyedik számára is kamatoztatta peregrinációját. Enyedi István professzor javaslatára Teleki – Benjamin Woodroffe professzor segítségével –, a kollégium számára a 2-3 megígért oxfordi ösztöndíjat próbálta sajnos sikertelenül megszerezni.⁸⁶

Angliával való kapcsolatfelvételt erőteljes motiválta az 1704. március 16-án (virágvasárnap, *domenica palmarum*) alkalmával Tiege katonái által elkövetett enyedi gyilkosságok és gyűjtogatások, amelynek során a kollégium is leégett. Püspöki Péter vármegyebíró a kollégium egykori diákját megbízták azzal, hogy Lord George Stepney (1663–1707), Anglia bécsi nagykövetének londoni tovább-

⁸² Berg Pál: *Angol hatások a 17. századi irodalmunkban*. Budapest 1946, 125. Vö. Chishull, Edmund: *Travels in Turkeyland Back to England*. London 1747. Bowyer, VIII, [4], 192 és I—] *Itinerarium*. Pápai Páriz Ferenc 1702-ben átadta Chishullnak Basire jegyzeteit. In: Chishull, Edmund: *i. m.* 95. és Jankovics József: A Pápai Páris család angol kapcsolatainak történetéhez. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. 12. kötet, Szeged 1972, 139.

⁸³ Gömöri György: Lord Paget magyar pártfogoltjai. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986/3), 291–292.

⁸⁴ Uő: Angol nyelvtanítás a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: *Iskolakultúra* (2002/8), 104.

⁸⁵ Berg Pál: *i. m.* 172.

⁸⁶ Font Zsuzsa: *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*. Szeged 1989, 153–154.

bíráskodásra adja át az esemény szomorú és tragikus leírását.⁸⁷ Erdély és a nagyenyedi kollégium tragédiája azonban nem hatotta meg azonnal az angol arisztokráciát, amelyet korábban a református gályarabok ügye azonban megmozdított.

Az angol–enyedi kapcsolatok holtpontról való kimozdításában ifj. Pápai Páriz Ferenc játszott jelentős szerepet, aki 1715–1718 között édesapja megbízásából a kollégium számára angliai támogatókat, híveket és patrónusokat szeretett volna megnyerni.⁸⁸ Utazásának két szakasza volt, amelyek közül az első volt a legértékesebb. Az 1715 őszén kapott enyedi megbízást az angol kapcsolat kiépítésére, ahová Svájc és Hollandia érintésével érkezett. Menleveleinek felmutatása után sikerült a bristoli püspököt és Canterbury érsekét megnyerni a nagyenyediek ügyének. Tevékenysége egybeesett a Jablonski által küldött Samuel Andersch lesznói teológusával, aki a lengyel reformátusok érdekében Londonban és Cambridge-ben keresett ugyanolyan jellegű támogatást.⁸⁹ 1718-ban zárta le az angliai támogatókat kereső első útját, amelynek fő célja a nagyenyedieknek megszerzendő segély ügye állt, amelyet a későbbiekben a szakirodalom „angol pénznek” nevezett el. Az angol pénz összegyűjtését szorgalmazó enyedi professzorok közül a legismertebb Ajtai Abod Mihály, aki oktató-nevelői munkájáról és szervezői készségéről volt híres.⁹⁰ Tanártársaival együtt a kollégium gazdasági, szellemi és infrastrukturális fejlesztésén munkálkodott.⁹¹ Rengeteg munka várt a tanári karra, hiszen az 1704-ben és 1707-ben történt háborús pusztítások után az 1718-ban kiütött pestis szétszélesztette a kollégium tanárait és diákseregét.⁹² Az építkezés kivitelezésében oly fontos angol támogatást, a Nagyenyed, valamint az angol királyság kapcsolatát 1714-ben előmozdító idős és ifjú Pápai Páriz Ferenc mellett a bécsi udvari kancellária református tanácsosa, báró Szentkereszti András is segítette. Szentkereszti már 1704-ben jelezte George Stepney angol nagykövetnek az elpusztított nagyenyedi kollégium újjáépítési munkálatainak pénzügyi tervezetét. Ő ismertette, hogy az udvar gyulafehérvári várépítési szán-

⁸⁷ Archivum Rákócianum: II. Rákóczi Ferenc levéltára bel és külföldi irattárakból bővítve. Kiadó Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, II., Pest 1871, 273. vö. Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 55.

⁸⁸ Jankovics József: *A Pápai Páris család...*, 141.

⁸⁹ Uo. 143.

⁹⁰ Krizbai Jenő: Ajtai Abod Mihály. A történelemszeretetre nevelő tanár. In: Gudor Botond-Kurucz György-Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában*. Károli Gáspár Tudományegyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012, 87.

⁹¹ Vita Zsigmond: *Az enyedi kohó*. Budapest 1986, 211.

⁹² Krizbai Jenő: *Ajtai Abod Mihály*, 88–89.

dékával párhuzamosan lefoglalni készül az akkor még református tulajdonban levő várbeli épületeket. Szentkeresztit Bécs azzal vádolta meg, hogy felekezete érdekében túllépte kiszabott politikai hatáskörét.⁹³ 1716-ban Szentkereszt, Pápai Páriz Ferenc és gróf Teleki Sándor kérésére adta ki II. György angol király azt a pátenst, amelyben az enyediek javára általános angliai gyűjtést rendelt el.⁹⁴

Peregrinusként az angol–magyar kapcsolatokban fontos összekötő szerepet töltött be a későbbi nagyenyedi professzor Borosnyai Nagy Zsigmond, aki 1774-ig a nagyenyedi kollégium címzetes tanára volt.⁹⁵ Tanulmányait Vízaknán kezdte el, majd 1717-ben Nagyenyeden folytatta. 1730-ban Odera-Frankfurtban, 1731-ben Leidenben, 1734–1735-ben Franekerben, majd Utrechtben járt teológiára.⁹⁶ Külföldi, a nagy *Gamálieleknek lábaiknál* való tanulmányútja 7 évig tartott.⁹⁷ Tanulmányai közben 1735-ben Angliában töltött be fontos diplomáciai szerepet, amelyben az erdélyi reformátusok sérelmeit az angol diplomácia segítségével ismertette II. György angol királynak.⁹⁸ Ekkor intézhette a kollégium építkezéséhez szükséges „angol pénz” sorsát is.⁹⁹ 1735 szeptemberében felkereste Thomas Pelham Hollest (1693–1768), Newcastle első hercegét, aki Robert Walpole (1676–1745) miniszterelnök kormányában a külügyekért felelős államtitkár volt. Borosnyait Magyarország és Erdély egyházai küldték, hogy az angol király jóindulatú közbenjárását eszközölje ki az osztrák császárnál az erdélyieket sújtó számos sérelem orvoslása érdekében. A nagyenyedi kollégium megbízottaként

⁹³ Kurucz György: A Carolina Resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: Az erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében. In: Gudur Botond – Kurucz György – Sepsi Enikő (szerk.): *Egyház-társadalom és művelődés Bod Péter korában*. Károli Gáspár Tudományegyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012, 18.

⁹⁴ Krizbai Jenő: „Fejedelem, a fundamentum áll” A Bethlen Gábor Kollégium intézménytörténete. In: *A Nagyenyedi fönixmadár. Adalékok A Bethlen Gábor Kollégium történetéhez*. Nagyenyed 2016, 20.

⁹⁵ Bod Péter: *Önéletírása*, Budapest 1982, 77.

⁹⁶ Zoványi Jenő: i. m. 92.

⁹⁷ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszeben 1766, 50–51.

⁹⁸ Kurucz György: i. m. 20–22.

⁹⁹ Zoványi Jenő: i. m. 92. Az angol pénz kieszközlőjének Pápai Páriz Ferencet és fiát a későbbi nagyenyedi tanárt, Imrét tekinti a szakirodalom. In: P. Szathmáry Károly: i. m. 312. A pénzüsszeget 1716. március 23-án gyűjtötte Anglia, amelynek tőkéje abban az időben 11000 font volt. Ebből építették az ókollégiumot. Lásd Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégium könyvtára...*, 110. vö. Jankovics József: A Pápai Páriz család angol kapcsolatainak történetéhez: Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta historiae litterarum Hungaricarum* 12 (1972), 139–154.

adta át a sérelmekkel kapcsolatos, *supplex libellus* beadványát.¹⁰⁰ Borosnyai titkos diplomáciai küldetése után tanulmányainak kiegészítését követően visszatért Nagyenyedre. A kollégium tanára így módon Erdély reformátusainak egyik legjelentősebb diplomáciai tettét tudhatta magáénak. Az angol pénz kamataiból 1720-szal kezdődően az építkezéssel folyamatosan fejlesztették az ókollégium épületét, amelynek első közötti eredményét jelentette az ókollégium négyszög alaprajzú épülete. Az építkezések fokozatosan újabb épületrészekkel bővítették a kollégium épületeit. Elsőként a keleti és déli szárny épült meg (1720–1721), majd ezt követte az északi (1722–1723) és a nyugati szárny építése (1729 után). 1738-ban elkészült a nyugati szárny, amelynek 1730-ban előbb a földszintje, majd 1743-ban az udvari emeleti oszlopos-boltozatos tornáca is megépült.¹⁰¹ Az épületben az iskola tantermei mellett, az auditórium és a könyvtár (külső és belső) is helyet kapott.¹⁰² Az ókollégium építkezés alatt álló, be nem fejezett állapotát jelezte az épület 1734-ben, Bod Péter tanulmányai idején született leltára.¹⁰³ A négyszögben levő épülettörszöveget külön nevezték el: az északi Dublinum, a keleti szárny Anatolia, a déli szárny Messembria¹⁰⁴ nevet viselte. A kollégium romos állapotából még nem újulhatott meg, bár Bod Péter tanulmányainak befejeztével, 1740 körül az angol támogatás segítségével megépülhetett az akkor már korszerű belső udvarral ellátott egyemeletes nyugati tájolású iskolaépület.¹⁰⁵

Enyed és az odera-frankfurti ösztöndíj

A szakirodalom leginkább méltatott enyedi külkapcsolata a brandenburgi nagyfejedelemséggel alakult ki. A német fejedelemségekkel a kapcsolatfelvétel 1685-ben Kolozsvári István professzor diplomáciai utazásával vette kezdetét, aki a rendek és a fejedelem megbízásából a brandenburgi választófejedelemhez Frigyes Vilmoshoz utazott el követségbe, aki meglátogatta a németalföldi ordo-

¹⁰⁰ Kurucz György: *i. m.* 21.

¹⁰¹ Orbán János: Református Kollégiumépítések Erdélyben a barokk és klasszicizmus korában: Nagyenyed, Marosvásárhely és Kolozsvár. In: *Erdélyi Múzeum-Egyesület* 2007, 255.

¹⁰² Kapitány-Horváth Zsuzsanna: Az Ókollégium (1720–1743). A Víz szalad a kő marad... In: A Bethlen Gábor Kollégium építéstörténete. Nagyenyed 2016, 37.

¹⁰³ *Inventarium seu conscriptio Illustris Collegii Bethlenoano-Brandenburgico Albano Nagyenyediensis...* 1734. november 12. Erdélyi Református Egyház Főkonzisztórium Leveletára 1734/14.

¹⁰⁴ Ókori város. Ma Nessebar, Bulgária.

¹⁰⁵ Kapitány-Horváth Zsuzsanna: *Az Ókollégium*, 90.

és egyúttal Oránia herceget.¹⁰⁶ A kezdeti kapcsolatépítő lépéseket az enyedi Teleki Pál (1677–1731) gróf, Teleki Mihály kancellár fia folytatta, aki:

„külföldre készült, és Németországba utazott, Berlinben, a Brandenburgi örgrófság fővárosában és választófejedelem székhelyén tartózkodott, hogy Frigyes fejedelem fényes udvarát (ki később Poroszország királya lett), magát a fejedelmet, minisztereit, egyházát és egyházi rendjeit, szokásait közelebbről és alaposan megismerje.”¹⁰⁷

Ekkor született meg Nagyenyed és Berlin kapcsolatára oly termékenyen ható barátság Ernst Daniel Jablonski cseh származású diplomata lelkésszel, aki Comenius unokája volt. Érdeklődésének okát maga fedte fel egyik levelében, amikor így fogalmazott: *Szlávok és magyarok ugyanazt a keresztyén és evangélikus egyházat alkotjuk. Ennek sorsa és hányattatásai közösek, miként megtapasztaltuk.*¹⁰⁸ Jablonski 1691-től a brandenburgi választófejedelem befolyásos udvari lelkésze lett, ami az enyediek kapcsolatteremtési szándékát segítette. 1669. augusztus 20-án Pápai Páriz már beszámolt arról, hogy az első diákok Nagyenyedről már elindultak Odera-Frankfurt egyetemére. Pápai megnevezte Danckelmann királyi tanácsos-kancellárt is, akit Teleki Pál azért ajánlott számára, hogy az enyedieknek a: *református egyházaink és iskoláink jövőbeni reménységére és hasznára a frankfurti egyetemen az odaigyekvő diákjainak valamelyes ösztöndíjat juttatni szíveskedjék. Ezáltal ebben a mi Nagyenyedi Kollégiumunkban a brandenburgi alapítvány, melyet egykor a dicső emlékü Bethlen Gábor fejedelem és felséges hitvese, Brandenburgi Katalin örgrófnő, János Zsigmond választófejedelem leánya kezdeményezett nagy sikerrel.* Pápai nagy diplomáciai érzéke abban állt, hogy a politikai események ismeretében – hiszen 1696 nyarán a Szent Liga I. Frigyes Ágost szász választófejedelem támogatásával épp a Bánságban harcolt a törökkel – visszautalt Bethlen Gábor korában létrehozott erdélyi diákokat támogató brandenburgi alapítványra, amely már feledésbe merült.¹⁰⁹ A politikum és a történelmi emlékezet közötti kapcsolat kiépítésének célja épp a születendőben levő protestáns nagyhatalom Erdéllyel szembeni empátiájának megszerzése volt. Pápai emléktette Jablonskit arra, hogy 1626-ban Brandenburgi Katalin öccse, György Vilmos választófejedelem létrehozta azt a brandenburgi alapítványt, amelynek

¹⁰⁶ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 23., 69.

¹⁰⁷ Uo. 27.

¹⁰⁸ A levél 1696. július 15-én kelt Berlinben. Uo. 30.

¹⁰⁹ Rácz Emese: *i. m.* 131.

támogatásával két gyulafehérvári diák tanulhatott a német fejedelemségben. Az alapítványt III. Frigyes megbízásából a berlini *Mons Pietatis* alapítvány vezetősége kezelte, de az erdélyiek nem igényelhették. Pápai remek diplomáciai ráérzéssel elevenítette fel a régi alapítvány ügyét, és kapcsolta össze az erdélyi oktatásüggyel épp akkor, amikor a fejedelemség határán német csapatok is harcoltak a török ellen. A diplomácia sikerét jelezte, hogy Danckellmann az erdélyiek óhaját *kedvezően fogadja, és kegyesen megígérte, hogy elintézi, hogy azokat öfelsége foganatosítsa. Egyébiránt a lengyel és litván diákok évente nyolcvan birodalmi tallért kapnak öfelsége parancsára, s rajta leszek, hogy a tetteknek is ugyanennyi jusson* – írta 1996. október 7-én Jablonski.¹¹⁰ 1696. október 13-án Berlinből írt levelében Jablonski jelezte, hogy

„legutóbbi levellem elküldése után sikerült a legfőbb elnök úrral [Danckelmannal – szerk. megj.] ügyetekben újra tanácskoznom. Őexcellenciája tehát megerősítette azt, amit megígért, s azonkívül a mai naptól elrendeli annak érvényét. Elrendeli, hogy egyházatok ifjai itt, tartózkodhassanak, és ösztöndíjat kapjanak, s míg a fejedelmi alapítvány létre nem jön, a saját pénzéből fogja a támogatást folyósítani ígérete szerint.”¹¹¹

III. Frigyes brandenburgi választófejedelem által 1696-ban létrehozott alapítvány okirata csak 1719-ben készült el.¹¹² Danckelmann után az enyediék ügyét Paul von Fuchs kancellár vette kezelésbe. Az első enyedi diákok Vásárhelyi Czompó Mihály (+1725) és Szokolai István voltak,¹¹³ akiket az Odera-frankfurtban tanító professzorra, Johannes Simonisra majd ennek halála után Barthold Holzfussra bízta. Az előbb megszabott egyéves tartózkodási időt, kétéves tanulási lehetőség váltotta fel, amelynek kötelező járulékos kelléke volt a kollégium számára lefolytatott könyvgyűjtés. A *Mons Pietatis* Alapítvány William Durham tanácsos irányításával személyenként évi 80 birodalmi tallért adott a diákok ellátására. A 18. század elején az enyediék frankfurti peregrinációja rendszeressé vált. Ennek elismeréseképp Pápai kezdeményezésére a nagyenyedi kollégiumot 1712–1714 között a *Bethlenium–Brandenburgicum Collegium Enyediense* nevet viselte.¹¹⁴

¹¹⁰ Pápai Páriz Ferenc: *i. m.* 34.

¹¹¹ Uo. 35.

¹¹² P. Szathmári Károly: *i. m.* 107.

¹¹³ Rácz Emese: *i. m.* 137.

¹¹⁴ Uo. 139.

Az erdélyiek más egyetemeken is próbáltak a frankfurtihoz hasonlóan ösztöndíjhoz jutni. 1716-ban ifjabb Pápai Páriz Ferenc az enyediak hallei sikertelen ösztöndíj-teremtési politikájáról írt:

„Hálában az egy libera mensán kívül, az is csak ebéd, egyéb beneficium nincsen, a mint az Ur-[na]k meg irtam a Francofurtumi szerint akartunk ott is erigalni, de vékony válaszungk volt, már pedig a nyáron a Berlini udvar a Svecusban kapván és kemény hadakozásban elegyedvén, mikor gázol ki belőlle a jo Isten tudgya, addig semmire sem mehetünk.”¹¹⁵

Végül megemlítiük Nagyenyed nemzetközi kapcsolataiban szokatlan „fordított peregrinációt”. Rosius a Porta graubündeni történettudós debreceni és nagyenyedi, 1754-ben zajlott peregrinációja igazolja ennek létezését.¹¹⁶ Conrad Jacob Hiltebrant és Isaac Basire 1650 utáni gyulafehérvári találkozása a 18. században diplomáciai küldetést vállaló nyugati peregrinus számára még mindig nehezen értelmezhető archaikus erdélyi világot tárt fel.¹¹⁷ Mégis jelzésértékű, hogy a 18. század európai diáktársadalmának érdeklődési köréből nem hiányzott Erdély jelentős központja: Nagyenyed sem.

Következtetések

Következtetésképp megállapíthatjuk a 18. század végére a protestáns oktatás ösztöndíjpolitikája jelentős eredményeket ért el, amelyeket a Habsburg-hatalom moderálni próbált. Az utrechti Bernardinumtól, a berni Egyetemig, Poroszországtól az angol egyetemekig pénzalapok, szabad ellátás (asztal), szoba és utazási költségtérítés állt a diákok rendelkezésére.¹¹⁸ Ezeknek felhasználása a Habsburg oktatási reformmal párhuzamosan és a protestánsok elé gördített akadályok eredményeként egyre csökkent.

Nagyenyed és az erdélyi oktatásdiplomácia nagy sikerének könyvelhető el az angliai támogatás megszerzése, az úgynevezett angol pénz lehívása. Nemcsak az anyagi támogatás megszerzése, hanem az erdélyi reformátusok helyzetének ismertetése volt az, ami megengedte, hogy érdekükben gyűjtés történhessen. Az

¹¹⁵ Jankovics József: *A Pápai Páris család...*, 147.

¹¹⁶ Jan Andrea Bernhard: *Petrus Dominicus Rosius a Porta peregrinációs albuma*. Erdélyi Tudományos Füzetek 234, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2001.

¹¹⁷ Kármán Gábor: Egy teológushallgató találkozása a felekezeti sokszínűséggel, Conrad Jacob Hiltebrandt Erdélyben, 1656–1658. In: *Korall*, Társadalomtörténeti folyóirat 15 (2014), 27–48.

¹¹⁸ Ballagi Aladár: Magyar stipendiumok külföldi egyetemekre. In: *ItK* 1 (1891), 404–406.

leideni, odera-frankfurti ösztöndíjak és angol pénz megszerzésében a kollégium az intézményfenntartás és működtetés garanciáját látta a Habsburg-politika nyomása ellenére is.

Az oktatáspolitikai az ellenreformáció semlegesítésének hatásos eszközévé vált. A református oktatási rendszer karakteres voltát a peregrináció segítette a túlélésben, és lehetővé tette azt, hogy a 18. század elején a jezsuita missziós célkitűzések ellenében megfogalmazza saját oktatáspolitikáját. A nagyenyedi kollégiumot a kapcsolatrendszere segítette abban, hogy az ott zajló oktatás az erdélyi társadalom egyik leghatásosabb modernizációs eszköze lehessen.

Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén

Teleki József (1675–1732) könyvadományának
iskolai kiadványai

A nagyenyedi kollégium történetére vonatkozó szakirodalomban alig találkozunk az oktatásban használt tankönyveket számba vevő értekezéssel.¹ A kollégium monográfiái a 18. század közepére, illetőleg az azt megelőző időszakra vonatkozóan többnyire mellőzik,² vagy csak töredékesen számolnak be³ az oktatás körülményeiről, az alkalmazott tanrendről, illetve a tananyagról. Az er-

* Rácz Emese (Nagyenyed, 1967) – könyvtáros, könyvtár- és információtudomány szakirányú képzést az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központjában, a nagyszebeni Lucian Blaga Tudományegyetemen, illetőleg a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia karán végezte, ugyanitt szerzett mesteri oklevelet. Jelenleg a BBTE BTK Hungarológia Doktori Iskola doktorandusza (2013–). Kutatási területe: könyvtár- és olvasmánytörténet a XVIII. századi Erdélyben. 1995–2005 között a nagyenyedi Bethlen Könyvtár, 2005 óta a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár fiókkönyvtáraként működő BBTE BTK Hungarológiai Szakkönyvtár könyvtárosa. Fontosabb publikációi: Az egykori nagyenyedi minorita rendház könyvtárának régi állománya: katalógus, Budapest, OSZK, 2009; „eredeti Kutfeje a nagyenyedi iskola történéseinek”: Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai. In: Erdélyi Múzeum, 77(2015)3; Pápai Páriz Ferenc, A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története; kísérő tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Rácz Emese; a latin szöveget ford. Imregyh Mónika; Kolozsvár, EME, 2016.

¹ A debreceni kollégiumra vonatkozóan lásd: Tóth Béla: A debreceni kollégium tankönyvei a 18. században. In: *Studia Litteraria* 20 (1982), 59–81; Uő: Református kollégiumaink tankönyvei a 16–17. században. In: *Könyv és Könyvtár* 13 (1982), 43–57.

² Pápai Páriz Ferenc: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-kollégium alapítása és története*, Kísérőtanulmánnyal és jegyz. közléteszi Rácz Emese, ford. Imregyh Mónika. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016; Rácz Emese: „eredeti kutfeje a nagyenyedi iskola történéseinek”: Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete és kéziratok változatai. In: *Erdélyi Múzeum* LXXVII (2015/3), 33–45.

³ P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed 1868; Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráruhágy Rt., Nagyenyed 1903.

déli protestáns kollégiumok közül a kolozsvári, illetve marosvásárhelyi túlnyomórészt az Enyeden alkalmazott tanterveket követték, így iskolatörténeteik⁴ a Bethlen-kollégiumban folyó oktatást is felemlítik. A tankönyvek eddigi számbavételének hiánya, a Bethlen-kollégium esetében hangsúlyozottan a szegényes forrásadottságok számlájára tehető. Feltérképezésük többek között az adott korszak oktatásának pontosabb tartalmára, módjára világítana rá, a különböző eszmei irányzatok erdélyi jelenlétét igazolná.

Mint tudjuk, az erdélyi protestáns kollégiumok első egységes oktatási rendjét az 1769-ben Marosvásárhelyen összeülő *Litteraria Comissio* határozta meg.⁵ A 18. század utolsó évtizedeiben ennek alapján folyt az oktatás, mivel a protestáns kollégiumok elutasították a később (1777) jóváhagyott *Ratio Educationis* előírásait, amely a magyar iskolarendszer egységesítése mellett annak állami felügyelet alá vonását is célul tűzte ki. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium által 1769-ben jóváhagyott tanrend, a *Methodus Docendi et discendi*, az osztályonként megszabott tantárgyak mellett, az oktatás nélkülözhetetlen eszközt, tankönyveket is ajánlott. Az oktatási rendszer e két egységesítési határozatát megelőzően minden egyes erdélyi református kollégiumban külön-külön kialakított tanrend szerint folyt az oktatás.

A protestáns iskolák tantervreformjának szükségessége már a 18. század első évtizedeiben (1718) is felvetődött,⁶ megvitatására (1769) és annak alkalmazására (1770) azonban csak jóval később került sor. Az enyedi kollégiumban folyó oktatás rendszerében szemléletváltást Ajtai Abód Mihály (1704–1776) 1737-ben történő tanári kinevezése hozott,⁷ aki egyebek mellett a latin grammatika oktatását kívánta korszerűsíteni. Molnár Gergely eddig használatos, népszerű,

⁴ Török István: *A kolozsvári ev. Ref. Collegium története*. Kiad. a Collegium Elöljárósága, Kolozsvár 1905; Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története: 1557–1895*, 2., átdolg., szerk., bőv. kiad. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2006.

⁵ P. Szathmáry Károly: *i. m.* 181–205.; Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiegészített kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1996, 424.; Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976, 116.; Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 553–555.

⁶ Soós Ferenc református püspök 1718-as oktatásra vonatkozó felterjesztése. Lásd: Török István: *i. m.* 115–117.

⁷ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, 1., Balassi Kiadó, Budapest 2003, 50.; Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav., bőv. kiad. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 16.

Donatus-anyagot tartalmazó elemi latin grammatikáját⁸ helyettesítette volna a saját, Cellarius rendszere szerint felépített nyelvtanával.⁹ Noha Ajtai Abód grammatikájának¹⁰ bevezetése évekig tartó békétlenkedést okozott a kollégiumban,¹¹ elindított egy folyamatot, amelynek eredményeként megszületett a kollégium első tanrendje, a *Methodum Studiorum Classicorum*.¹² Az 1769-es *Methodus Docendi* életbe lépéséig az enyedi kollégiumban ennek alapján folyt az oktatás.

A Bethlen-kollégiumban zajló 18. század eleji oktatás történetéhez a korabeli könyvtár tankönyveinek vizsgálata újabb adalékot szolgáltatna. A kollégium könyvtárában éppen ebben az időszakban került sor a folyamatosan bővülő könyvvállomány számbavételére. Pontosabban, 1752-ben indítottak egy betűrendes könyvkatalógust, 1762 táján vették számba Bethlen Kata adományát, amelyet hungarikatéka néven ismerünk, illetőleg 1764-ben újabb könyvkatalógust indítottak, amely tékánként regisztrálja a gyűjteményt. E három katalógus alapján rekonstruált könyvgyűjtemény tehát az 1769-ben jóváhagyott egységes oktatási rendszer bevezetését megelőző időszak nyomtatványait mutatja meg.

A fejedelmi alapítású Bethlen-könyvtár alapvetően az oktatás céljait szolgálta, emellett a művelődéstörténeti ismeretek megalapozásához szükséges kiadványok begyűjtésére is törekedtek. A gazdag teológiai, filozófiai, egyháztörténeti munkák mellett a történettudomány, természettudomány és az irodalom is jelen volt a gyűjteményben. A 18. század közepén tehát az enyedi kollégium könyvtára –

⁸ Molnár Gergely: *Elementa grammaticae latinae pro recta scholasticae iuventutis institutione*. Claudiopoli 1556.

⁹ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története, V. Az egyházi intézmények története*. Budapest 1905, 138–142.

¹⁰ Ajtai Abód Mihály: *Grammatica latina*. Cibinii 1744.

¹¹ Ajtai Abód Mihály és Vásárhelyi Tőke István közötti nézetkülönbségről Hermányi Dienes József is megemlékezik. Eszerint 1758-ban a kollégium könyvtárából „holmi könyveket hányának kotyavetyére”, közöttük Cartesius filozófiai munkáit. „(...) minthogy Tőke István itt Cartesiána filozófiát tanít, Ajtai Abód pedig éppen a filozófiát nem szereti, s Tőkét gyűlöli (...) kimondá, hogy akármi keveset ígérjenek Cartésiusért azé lészen, aki legelsőben valamit ígér érette.” Cartesius összes művét végül egy petáért adta el, Tőke bosszantására, „holott maga nem tud sem Cartesiana, se Aristotelica, se Wolfiana philosophiát.” – Hermányi Dienes József: *A Nagy Enyedi siró Heraklitus, és – Hol mosolygó 's hol kaczagó Demokritos*. In: S. Sárdi Margit (szerk.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Régi magyar prózai emlékek, 9. Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, Budapest 1992, 324.

¹² Török István szerint a tanrend Borosnyai Nagy Zsigmond munkája. Ezzel szemben Váró Ferenc azt feltételezi, hogy a *Methodus descendi* is szinte egészében Ajtai Abód munkáját foglalja magában. Lásd: Török István: *i. m.* 152.; Váró Ferenc: *i. m.* 53.

több mint ötezer kötetével – Erdély legjelentősebb, iskolai oktatást kiszolgáló gyűjteményévé nőtte ki magát. Lényeges lenne a teljes könyvtári gyűjtemény tanulmányozása, azonban jelen tanulmány csupán arra vállalkozik, hogy a kollégium egykori kurátorának, Teleki Józsefnek (1675–1732), az enyedi kollégiumi könyvtár számára felajánlott személyes gyűjteményének iskolai kiadványait vizsgálja meg.

Mivel a kollégiumban folyó oktatás alsó- és középszintjén többféle műfajú könyvet használtak, érdemesnek tartjuk tisztázni azt, hogy milyen típusú könyveket sorolunk az iskolai oktatáshoz köthető kiadványok kategóriájába. A szakirodalomban¹³ az iskolai kiadványoknak többféle tipizálása létezik. Ezek közül, a Heltai János által meghatározott besorolást tartjuk leginkább irányadónak, amely az iskolai kiadványok többretű rendszerezését adja. Heltai az iskolához mint intézményrendszerhez köthető kiadványokat három csoportba sorolja: az első az oktatás folyamatát közvetlenül szolgálja (szorosan a tankönyvek sorolta ide, emellett a kézikönyvek is idekerültek, úgymint szótárak, lexikonok stb.) A második csoportban lévők az iskolai élet más vonatkozásait szolgálják (pl. iskolai drámák, pedagógia tudomány stb.), és végül az iskolai alkalmi kiadványok köre (pl. vizsgatételek, különböző alkalmi köszöntők).¹⁴ Mielőtt megvizsgálánk Teleki József Enyedre került iskolai kiadványait, nézzük meg röviden, vajon ki(k) használhatták azokat.

Teleki József könyvtáráról

Teleki József személyes könyvtára sorsáról az 1732. október 31-én Nagyszombatban keltezett végrendeletében rendelkezett, amely szerint könyveit az enyedi könyvtárnak adományozta. Testamentumában meghagyta, hogy a Teleki Dávid és Toldi Ádám oktatásához szükséges könyveket őrizze meg a család, ezekhez ugyanis később nehezebben jutnának hozzá.¹⁵ A Teleki-udvarban használatos tankönyvek tehát nem kerültek együttesen az enyedi könyvtárba.

¹³ Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Tankönyvkiadó, Dabas 1989; Uő: Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei. In: *Magyar Könyvszemle*, XCVI (1980/4) 350–369.; Uő: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Humanizmus és reformáció, 11. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981; Fehér Katalin: Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. In: *Magyar Könyvszemle*, CXV (1999/3) 314–328.

¹⁴ Heltai János: *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*. Res libraria, 2. Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, Budapest 2008, 223–265.

¹⁵ „A Bibliothecamrol rendelést tettem, hogy az Enyedi Collegiumnak maradjon, mindazáltal a Teleki Dávid könyveit ki kell belőlle venni, úgy azokat is a melyek az kis Tholdi Adám tanulására

Id. Teleki József, a gyűjtemény tulajdonképpeni megalapítója az írást-olvasást, valamint az alapvető ismereteket a gerneszezi udvar iskolájában sajátította el, ezt követően 1690-től, vagyis 15 évesen a kolozsvári kollégiumban, 1692-től pedig a nagyenyedi kollégiumban tanult, valószínű, 1695-ig.

Az első – ozsdolai Kun Borbálával (1684–1720) kötött – házasságából a tizenegyből két gyermeke maradt életben: ifj. Teleki József (1701–1729), illetve Teleki Krisztina (mh. 1777). Fia, ifj. Teleki József, szintén a nagyenyedi kollégiumban folytatta tanulmányait, majd 1722-ben Teleki Pál (1677–1731) fiával, Teleki Ádámmal (1703–1763) együtt hallei tanulmányútra indult.

A Bethlen Katával (1700–1759) kötött második házasságából született három gyermek – Teleki Zsigmond (1723–1731), Gábor (1726–1731) és Klára (1730–1731) – közül a fiúk már otthoni oktatásban is részesültek¹⁶ olyannyira, hogy Zsigmond [...] *immár németül is tanult volt annyira, hogy derekasán beszélt* [...].¹⁷ A családtagokon kívül a könyvtár használói közzé sorolhatjuk az udvari lelkészt és orvost, valamint a mindenkori tanítókat is. Mindezeket szem előtt tartva nézzük meg, hogy a 17. század végi, 18. század eleji Erdélyben a különböző vezető köztisztviségeket betöltő Teleki Józsefnek¹⁸ milyen tankönyvek, iskolai kiadványok beszerzésére volt igénye és lehetősége.

A Theca Telekiana tankönyvei

Grammatikák

A főnemesi családok gyermekeinek oktatása az udvari iskolában kezdődött, az itt elsajátított tananyag megegyezett a nyilvános iskolákéval.¹⁹ A tanulás első lépése az ábécé elsajátítása, az írás, valamint a példaszövegek olvasgatása volt,

kíváncsiak, mert úgy fordulhat hogy ezután pénzelt sem találunk számára.” – Román Állami Levéltár, Kolozsvár. Jósika Hitbizomány levéltára, 255 sz. fond, 842 sz. Teleki József végrendelete.

16 „Még kicsiny korokban édes gyermekeimet kezdettem taníttatni, remélvén, hogy az Isten azokban nekem állandó házat épített, igen nagy gyönyörűségem volt benne, midőn annyira nevelhettem, hogy tanulásokat is láthatnám [...]” – *Bethlen Kata önéletírása*. S. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta Sükösd Mihály. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1963, 81.

¹⁷ *Bethlen Kata önéletírása*, i. m. 82.

¹⁸ Alsófehér vármegye főispánja, 1718-tól haláláig a Bethlen-kollégium főgondnoka, rövid ideig a Marosvásárhelyi Református Kollégium főgondnoka, az Erdélyi Református Főkonzisztórium tagja.

¹⁹ Mészáros István: *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*. Humanizmus és Reformáció, 11. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 99.

amely a későbbi nyelvtan tanítását alapozta meg.²⁰ A szó szoros értelmében vett ábécéskönyvek – a 16. századból ismert katekizmus-ábécéskönyvek,²¹ a 17. századi latin-magyar nyelvű tabula-ábécéskönyvek²² vagy a későbbi 1719-ben Lőcsén kiadott *Magyar Á-bé-ce* hiányoztak az Enyedre került Teleki-gyűjteményből. Ezeket vagy megőrizték Teleki József testamentuma szerint a család kisebb gyermekei számára, vagy pedig a gyűjtemény egyáltalán nem rendelkezett nyomtatott ábécéskönyvekkel.

Az udvari oktatás következő lépése a grammatika volt. A latin nyelv alapismereteit összefoglaló *Rudimenták* (Donatus, Melanchthon, Alstedius, vagy a magyar szerzők által összeállított latin grammatikák: Molnár Gergely, Jászberényi Pál, Sylvester János)²³ szintén hiányoznak a gyűjteményből. Mindösszesen négy 16. századi, külföldön kiadott latin nyelvtankönyv került Nagyenyedre a Teleki-gyűjteményből.

Korszakonkénti sorolásban elsőként Priscianus terjedelmes grammatikáját²⁴ említjük, amelyet a kutatás határpontként tart számon az antik és középkori grammatikák között.²⁵ A középkori oktatás legelterjedtebb latin tankönyve volt, használata a latin nyelv igen magas fokon való művelését feltételezte, azonban a magyar oktatásban már a 15. században háttérbe szorult.²⁶ A humanista Jakob Heinrichmann (1497–1561) latin nyelvtana²⁷ Melanchthon nyelvtanáig német

²⁰ Adamikné Jászó Anna: *Az olvasás múltja és jelene: az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest 2006, 73.

²¹ Heltai Gáspár (ford.): *A keresztyeni tudománnac fundamentoma, rövid és hosszan valo kerdesebbe befoglaltatot. A magyar olvasasanac módgyául egytembe. A gyermetskéknec es az egyéb együgyü keretyeneknek*. Colosvarba 1553. – RMNy 101.

²² Pécseli Király Imre: *Abecedarium Latino–Hungaricum seu elementa linguae latinae et Ungaricae*. Pápa 1630. – RMNy 1484.

²³ Vö. Bartók István: *„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Irodalomtudomány és kritika. Akadémiai Kiadó – Universitas, Budapest 1998, 26–35.

²⁴ *Prisciani Grammatici Caesariensis libri omnes*. Per haeredes Nicolai Bryling, Basileae 1568.

²⁵ Bartók István: *„Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*. Irodalomtudomány és Kritika. Klasszikusok. Universitas, Budapest 2007, 36–37.

²⁶ Tarnai Andor: *„A magyar nyelvet írni kezdik”: irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Irodalomtudomány és kritika. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984, 49.

²⁷ Heinrichmann, Jakob: *Institutiones Grammaticae*. S.n., s.l., s.a.

nyelvterületen a latintanítás legfőbb kézikönyve volt.²⁸ Nem tudjuk, mely kiadás-sal rendelkezett a gyűjtemény, az első, 1506-os megjelenése után a mű számtalan kiadást megért. Petrus Ramus (1515–1572) grammatikát, retorikát és dialektikát összefoglaló művét Johann Piscator Frankfurtban²⁹ adta ki saját kommentárral kiegészítve,³⁰ ennek 1595-ös kiadásával rendelkezett Teleki. Johannes Despauterius (Jean Despautère) (1460–1520) holland származású humanista több kiadást megért latin nyelvtanának 1563-as³¹ londoni kiadása azt jelzi, hogy a gyűjtemény latin grammatikái zömében humanista munkák voltak, és semmi-képp nem kezdő latinisták használták.

Teleki könyvtára egyetlen görög grammatikával rendelkezett, mégpedig Urbanio Bolzanio (1442–1524)³² olasz humanista Bázelen 1530-ban kiadott munkájával.

A 16. században megalapozott álláspont, miszerint a héber nyelv ismerete (lingua primigenia) vezet legközelebb Istenhez, a 17–18. század fordulóján tovább élt.³³ Ezt a tényt a Teleki-tékában lévő héber grammatikák száma is igazolja. Időrendben a legrégebbi, Franz Junius (1545–1602)³⁴ (Du Jon François) heidelbergi, majd leideni professzor grammatikájának harmadik kiadása, amelyet 1596-ban Bázelen adtak ki. Amama Sixtinus (1593–1629), a franekeri egyetem

²⁸ Bartók István: „Poëtica est...”: Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai. In: *Irodalomtudományi Közlemények* CXVII (2013/3), 132.

²⁹ Ramus, Petrus: *Scholae in tres primas liberales artes: videlicet, I. Grammaticae : II. Rhetoricae, quae olim quaestiones Brutinae : III. Dialecticae, quae olim animadversiones in Organum Aristotelis, recens emendatae per Joan. Piscatorem*. Apud A. Wecheli heredes, C. Marnium et J. Aubrium, Francofurti 1595.

³⁰ Kecskeméti Gábor: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szöllás,írás”: a magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján. *Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok*. Universitas, Budapest 2007, 346.

³¹ Despautère, Jean: *Commentarii grammatici*. Londini 1563.

³² Bolzanio, Urbano: *Urbani grammaticae institutiones, Graecae (...)*. Apud Valentinum Curionem, Basileae 1530.

³³ Dán Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Humanizmus és Reformáció, 2. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973, 19.

³⁴ Junius, Franz: *Grammatica hebraea linguae, iuxta methodo quam accuratissime brevissimeque fieri potuit conformata, et notarum, interpretationum, locorumque Scripturae, unde exempla sumta sunt, adiectionibus aucta: Accessit artificiosa in secundum caput prophetae Ionaie interpretatio, tyronibus utilis ad usum grammaticae*. Genevae 1596.

héberprofesszorának alapfokú nyelvtana³⁵ a betűktől kezdi a nyelvoktatást, ennek 1625-ös amszterdami kiadásával rendelkezett a gyűjtemény.

A következő héber, illetőleg arab nyelvtankönyvet, noha Teleki József gyűjteményében helyezték el, nem képezhették Teleki tulajdonát, mivel jócskán elhunyt után adták ki. Feltételezhetően második felesége, Bethlen Kata vagy a Teleki család valamelyik más tagjának a tulajdonában lehetettek. Albert Schultens (1686–1750) holland teológus, orientalista számos erdélyi diákot oktatott a leideni egyetemen. Héber nyelvtanának Kolozsvárott kiadott második kiadása³⁶ került Teleki különgyűjteményébe. Thomas Erpenius (1584–1624), a leideni egyetem professzorának arab grammatikája elsőként 1613-ban jelent meg, ennek 1748-ban Leidenben újra kiadott munkájával rendelkezett a gyűjtemény. E négy nyelv – latin, görög, héber, arab – ismeretének fontosságát Apáczai már a *Magyar encyklopaediájában* is hangsúlyozta, amelyek tanítását szerinte már gyermekkorban fontos elkezdni.³⁷

A modern nyelveket a 17. század végén s a 18. század elején még nem oktaták erdélyi kollégiumokban. Az enyedi kollégiumban a német nyelv oktatását 1780-ban vezették be elsőként Galambosi Mihály irányítása alatt.³⁸ A főúri családok azonban ennél jóval korábban felismerték a németnyelv-tudás jelentőségét, azt, hogy akár egyházi, akár világi pályát választ az ifjú, a német nyelv ismerete nélkül nem boldogul, így magánúton taníttatták gyermekeiket. Ifj. Teleki József a németnyelv-ismeret hiánya miatt vallott kudarcot hallei tanulmányútján. Az esetből levonva a következtetéseket Bethlen Kata és Teleki József Zsigmond nevű fiuk mellé német anyanyelvű inast fogadott, s így az hét éves korában már folyékonyan beszélte a nyelvet.

Des Pepliers³⁹ 1722-ben Lipcsében kiadott francia nyelvtanának német anyanyelvűek számára összeállított kiadását találjuk a gyűjteményben. Giovanni

³⁵ Amama, Sixtinus: *Grammatica Ebraea Martinio-Buxtorfiana: Seu Grammatica Petri Martinii Navarri, quam ex accuratissimis aliorum Grammaticis; praecipue verò Cl. Buxtorfii suisque etiam observationibus Sixtinus Amama Innumeris in locis ita mutavit, correxit & auxit, ut nova merito Grammatica dici possit.* Amstelodami 1625.

³⁶ Schultens, Albert: *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae.* Szathmári Pap Sándor, Claudiopoli 1743.

³⁷ Török István : i. m. I. 47.

³⁸ Török István : i. m. I. 317.

³⁹ Des Pepliers–Jean Robert: *Nouvelle Et Parfaite Grammaire Royale Française et Allemande = Neue und vollkommene königliche frantzösische Grammatica (...).* Leipzig 1722.

Veneroni⁴⁰ (1648–1708) francia származású nyelvész háromnyelvű olasz–francia–német nyelvtanának 1724-es lipcsei kiadása, valamint Matthias Kramer⁴¹ német nyelvtanának olasz anyanyelvűek számára összeállított kiadása szintén a gyűjtemény részét képezte. Elképzelhető, hogy mindhárom grammatika ifj. Teleki József tulajdonát képezte, hiszen hallei tanulmányútja során, majd Drezdában a német és a francia nyelvet igyekezett elsajátítani. Tudjuk, hogy e célból a két Teleki fiú különórákra is járt. Hazatérése után Olaszországban katonáskodott, az olasz nyelv ismerete a prioritásai közé került.

A különböző tematikájú, levélmintákat egybegyűjtő kötetek nem tekinthetjük tankönyveknek, mégis felemlítjük őket, mivel az íráskészséget, a levélben való társalgás szabályait, a hivatalos és a magánérintkezés előírásos formáit, valamint a fogalmazás gyakorlását szorgalmazták. Christian Friedrich Hunold (1680–1721) német–francia nyelvű levélmintákat egybegyűjtő népszerű munkájának három kiadása⁴² is megvolt Teleki gyűjteményében. René Milleran⁴³ (sz. 1655) és Jean-Puget de la Serre (1600–1665)⁴⁴ francia nyelvű leveleskötetek mellett a német–olasz nyelvű levélmintákat tartalmazó gyűjteményes kötet⁴⁵ főként ifj. Teleki József francia, német és olasznyelv-tudásának gyarapítását segíthették.

⁴⁰ Veneroni, Giovanni: *Italiaänisch- Franzoöisch- und Teutsche Grammatica, Oder Sprach-Meister (...)*. Frankfurt, Leipzig 1724.

⁴¹ Kramer, Matthias: *Gramatica della lingua todesca ed italiana*. 3. ed. Giovanni Parone, Trento 1722.

⁴² Hunold, Christian Friedrich: *Lettres choisies des meilleurs et plus nouveaux Auteurs François, traduites en Allemand = Auserlesene Brieffe aus denen galantesten und neuesten frantzösis Autoribus (...)*. Fickweiler, Hamburg. 1714; Cologne 1695; Halle 1722.

⁴³ Milleran, René: *Lettres familières, galantes et autres, sur toutes sortes de sujets*. Bielcke, Jenae 1723.

⁴⁴ La Serre, Jean-Puget de: *Le secrétaire du cabinet, ou la maniere d'escrire que l'on pratique à la Cour: augmenté de plusieurs Inscriptions et Soubscriptions de Lettres, pour escrire à toutes personnes de qualité*. Barthelemy Riviere, Lyon 1663.

⁴⁵ *Der Hoff-Secretarius oder, die Art und Weise einen zierlichen und höflichen Brief zu schreiben: in fünf Theil abgetheilet; in sich begreifend allerhand Compliment-Handels-Schreiben und Discurs; mit einer Italiänischen Grammatic vermehret*. In: *Il secretario di corte, overo la Maniera di scrivere una Lettera ben regolata e cortese (...)*. Joh. Peter Zubrodt, Frankfurt 1681.

Szótárak, lexikonok

A nyelvtanulás szótárak és lexikonok nélkül elképzelhetetlen. Ambrogio Calepino (1440 k. – 1510) többnyelvű szótárának a 16. század óta tartó töretlen népszerűségét⁴⁶ igazolja, hogy Teleki könyvtára is rendelkezett ennek egyik tizenegy nyelvű változatával, az 1590-es bázeli kiadással. A Domonkos-rendi Pagninusnak (1470–1536),⁴⁷ Johannes Avenariusnak a 16. században megjelenő héber szótára,⁴⁸ Jakob Golius⁴⁹ (1596–1667) jeles holland orientalista arab–latin lexikona, illetőleg Martin Trost⁵⁰ (1588–1636) német orientalista szír nyelvű szótára is megtalálható a gyűjteményben.

Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc latin–magyar nyelvű szótárai a latin nyelv tanulásának nélkülözhetetlen tartozékai voltak. Levin Hulsius⁵¹ (1546–1606) francia–német szótárához német nyelvű francia grammatikát is csatol, valamint Guy Tachard⁵² (1651–1712) francia–latin nyelvű szótárai ifj. Teleki Józsefnek a francia nyelv iránti komoly érdeklődését jelzik, akárcsak olasz két nyelvű szótára 1725-ből.⁵³

A szójegyzékek szintén a nyelvtanulás kellékei közé tartóztak. A Teleki-gyűjteményben megtaláljuk Mario Nizzoli (1488–1567) olasz humanista páratlan népszerűségnek örvendő, a 18. század végéig több mint hetven kiadást megért, *Thesaurus Ciceronianus* című munkáját,⁵⁴ valamint Antonius van Schore (1525–1552)⁵⁵ frázisgyűjteményét, amely Cicero-műveiben található sajátos szókapcsolatokra hoz példamondatokat. A humanista Konrad Lykosthenes (1518–

⁴⁶ Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Kriterion, Bukarest 1974, 60.

⁴⁷ Pagninus, Santes: *Epitome Thesauri Linguae Sanctae*. Lugduni Batavorum 1590.

⁴⁸ Avenarius, Johannes: *Liber radicum seu Lexicon Ebraicum, in quo omnium vocabulorum biblicorum propriae ac certae redduntur significationes, cum vera & dilucida multorum locorum scripturae sacrae explicatione*. Witembergae, 1589.

⁴⁹ Golius, Jakob: *Lexicon Arabico-Latinum* (...). Elzevir, Lugduni Batavorum 1653.

⁵⁰ Trost, Martin: *Lexicon Syriacum*. Officina Cotheniana, Lipsiae 1623.

⁵¹ Hulsius, Levin: *Dictionnaire François-Allemand et Allemand-François*. Hierome Galler, Oppenheim 1614.

⁵² Tachard, Guy: *Dictionnaire nouveau françois–latin*. Andrea Pralard, Paris 1692.

⁵³ Eddig azonosítatlan tétel.

⁵⁴ Nizzoli, Mario: *Thesaurus Ciceronianus*. Tampachius, Francofurti 1613.

⁵⁵ Antonius van Schore: *Thesaurus Ciceronianus linguae Latinae: in usum et gratiam studiosae iuventutis*. Iosiae Rihelius, Argentorati 1586.

1561)⁵⁶ görög és római szerzőktől származó, a keletkezésük történetével előadott bölcs mondások⁵⁷ tára a nyelvoktatás mellett az erkölcsi tanítást célozta meg. Basilius Faber (1520–1576) népszerű latin lexikona⁵⁸ szólások, példabeszédek gyűjteménye is. Címszavait latin nyelven adja meg, ám rögtön mellette a görög megfelelője olvasható, s szinte kivétel nélkül a német nyelvű értelmezését is hozzáteszi. Magyarázataihoz az antik szerzők műveiből idéz, s a lexikonban való tájékozódást a kiadvány végére elhelyezett, német nyelvű index segíti.

Klasszikus görög és latin irodalom

Az antikvitás klasszikus szerzői közül Teleki gyűjteményében az ókori görög irodalmat Hésziodosz⁵⁹ műve, valamint Aiszóposz állatmeséinek 1718-ban kiadott példánya képviseli. Az ókori klasszikus görög irodalmon belül Aristophanész⁶⁰ komédiájával, Iszokratész,⁶¹ illetőleg Arisztotelész⁶² művével, Xenophón⁶³ történeti munkájával, Kürosz perzsa király regényes életrajzával rendelkeztek, a későbbi római császárkori görög irodalmat pedig Lukianosz⁶⁴ képviselte.

Az elegáns latinságot és erkölcsi nevelést nyújtó római auktorok műveinek számaránya a gyűjteményben tekintélyesebb. A költők sorából Vergiliusnak

⁵⁶ Konrad Lykosthenes: *Apophthegmatum sive responsorum memorabilium* (...). Ex Officina Ioannis Oporini, Basileae 1555.

⁵⁷ Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis” XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”. Humanizmus és reformáció, 11. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981, 106.

⁵⁸ Faber, Basilius: *Thesaurus Eruditionis Scholasticae* [...] *Novam Hanc Editionem post binas suas priores Christophorus Cellarius infinitis locis correxit, et innumeris accessionibus locupletavit.* Fritsch, Lipsiae 1696.

⁵⁹ Hesiodus: *Hesiodi Ascræi Opuscula inscripta Erga kai êmerai, sic recens nunc Latine reddita, ut uersus uersui respondeat, unâ cum scholijs obscuriora aliquot loca illustrantibus, Vlpio Franekerensi Frisio autore. Addita est antiqua Nicolai Vallae translatio, ut quis conferre queat. Item accessit Angeli Politiani Rusticus, ad filium et exemplar secundi Hesiodi factus*, Basel. (több kiadása ismeretes: 1539, 1540, 1553.)

⁶⁰ Aristophanes: *Comediae undecim graecae et latinae* (...). Ex officina Joannis Maire, Lugduni Batavorum 1627.

⁶¹ Isocrates: *Isocratis scripta, quae quidem nunc extant, omnia, Graecolatina.* Basel 1571.

⁶² Aristoteles: *Operum Aristotelis nova editio, Graecè & Latine.* Petrus de la Roviére, Aureliae Allobrogum 1606.

⁶³ Xenophon: *Historiarum De Cyri Maioris Institutione Libri octo.* Coloniae Allobrogum 1612.

⁶⁴ Lucianus Samosatensis: *Colloquia selecta.* Wetstein, Amstelodami 1708.

három, a 17. században kiadott munkáját, Horatius eddig azonosítatlan művét, Ovidius *Fastorum lib. VI. Tristium lib. V. De ponto lib. IIII.* című munkáját őrizték. Cicero szónoklatainak három, 16. századi példánya és leveleit tartalmazó eddig azonosítatlan kiadványa szintén a gyűjtemény része volt. A történelmi munkák közül a református kollégiumokban a 18. század második felétől használatos Cornelius Nepos munkája hiányzik, ellenben megvolt Julius Caesarnak, a gall háborúról és a polgárháborúról szóló feljegyzései, Tacitus Amszterdamban kiadott 17. századi műve, illetőleg Justinus Pompeius Trogus világtörténetének kivonata. Curtius Rufus⁶⁵ Nagy Sándor történetét elbeszélő művének töretlen népszerűségét igazolja, hogy a Teleki-gyűjtemény három, 16–17–18. századi kiadásával is rendelkezett. Az antik irodalom fentiekben felsorolt műfajai közül a Teleki család nagyobb érdeklődést, mint látjuk, a történelmi munkák irányában mutatott. A szerzők közül Cicero és Curtius Rufus bizonyultak a legnépszerűbbeknek, folyamatos olvasottságuk Erdélyben már a 16. század óta nyomon követhető.⁶⁶

Retorika, dialektika, logika, filozófia, fizika

Descartes az 1644-ben, Amszterdamban kiadott filozófia alapelveit összegző munkájának előszavában⁶⁷ a tudást egy fához hasonlította, amelyben a fa gyökerét a metafizika, törzsét a fizika, az ágakat pedig az erkölcsstan, orvostudomány és a mechanika, vagyis azok a tudományágak alkotják, amelyek az emberi jólétet szolgálják. A korabeli oktatási rendszerben hasonlóképpen kapcsolódtak egymáshoz az alábbi tudományágak.⁶⁸

A latin ékesszólás elsajátítását segítő retorikakönyvek közül Lucas Lossius (1508–1582) kérdés-felelet formájában Melanchthont kivonatoló népszerű retorikatankönyvét⁶⁹ azonban már Thurzó Imre Biccsén folytatott tanulmányaihoz sem tartották alkalmasnak 1615 táján, arra hivatkozva, hogy az elmélet megalapozása helyett inkább a példákkal tanítást és az olvastatás gyakorlását célozta

⁶⁵ Iustinus, Marcus Iunianus: *Ex Trogo Pompeio historia*. Antonius Gryphius, Lugduni 1585; Curtius Rufus, Quintus: *De rebus gestis Alexandri Magni*. Antoine Grypius, Lyon 1582; Apud Janssonium, Amstelodami 1621; Jo. Ludovici Gledisch, Lipsiae 1707.

⁶⁶ Dankanits Ádám: i. m. 57.

⁶⁷ Descartes, Réne: *Principia Philosophiae*. Amsterdam 1644.

⁶⁸ *Világirodalmi Lexikon*, 2. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1972, 662.

⁶⁹ Lossius, Lucas: *Erotemata dialecticae et rhetoricae Philippi Melanthonis, et praeceptionum Erasmi Roterodami*, Lipsiae 1573.

meg.⁷⁰ Keckermann Bartholomäus (1572–1609) az iskolai oktatás alapművének számító,⁷¹ rendkívül népszerű, vaskos összegző retorikakönyvének 1618-ban kiadott példányát őrizte a gyűjtemény.⁷² Az Erasmus előtti németalföldi humanisták közé tartozó Rodolphus Agricola (1443–1485) *De inventione dialectica*⁷³ címmel megjelent dialektikai kézikönyvét, főként az ókori szerzőkből merítette, jelentős hatást gyakorolva olyan protestáns szerzőkre, mint Melanchthon, illetve Ramus.⁷⁴ Robert Baron (1593–1639) skót teológus metafizika tankönyve⁷⁵ a teológushallgatók számára készült. Valentin Thilo (1607–1662) német lutheránus teológus, retorikaprofesszor *Curtius Orator*⁷⁶ című munkája, valamint Christian Weise (1642–1708) szintén a latin ékesszólás elsajátítását segítő munkája *Institutiones oratoriae*⁷⁷ azonban már a felvilágosodás szellemét tükrözte.

A logikai tankönyvek közül a számunkra legfontosabbat említjük elsőként, Apáczai Csere János 1654-ben Gyulafehérváron kiadott *Magyar logikátskáját*,⁷⁸ amely az első magyar nyelven megjelenő logika volt. A bázeli rámissa Amandus Polanus (1561–1670),⁷⁹ valamint David Pareus fiának, Johann Philipp Pareus-

⁷⁰ Kecskeméti Gábor: A németországi egyetemek retorikai kultúrája és magyarországi hatása a XVI–XVII. század fordulóján (Egy 1587. évi adat). In: Bitskey István – Oláh Szabolcs (szerk.): *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2004, 197.

⁷¹ *Retorikai lexikon*. Főszerk. Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony 2010, 602.

⁷² Keckermann, Bartholomäus: *Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii eloquentiae (...) ostenditur (...) anno MDCVI (...) propositum in gymnasium Dantiscano*. Hanoviae 1618.

⁷³ Rodolphus Agricola: *De inventione dialectica libri tres, cum scholiis Johannis Matthaei Phrissemii: et marginalibus annotationibus nunc auctis passim ac recognitis, sublati etiam multis erroribus, qui cum in Rodolpho ipso, tum etiam in scholiis hactenus animadversi non fuere. Cum indice in omnes libros locupletissimo*. Eucharius Agripinas. Coloniae, több kölni kiadás ismeretes: 1535, 1557.

⁷⁴ Bartók István: i. m. 78–79.

⁷⁵ Baron, Robert: *Metaphysica generalis, ad usum theologiae passim accommodata*. Lugduni Batavorum 1654.

⁷⁶ Thilo, Valentin: *Curtius Orator, sive Orationes Curtianae, brevi analysi et pleniori locorum communium evolutione illustratae*. Janssonius, Amstelodami 1655.

⁷⁷ Weise, Christian: *Institutiones oratoriae: ad praxin hodierni seculi accommodatae*. Gerdes, Lipsiae 1702.

⁷⁸ Apáczai Csere János: *Magyar logikatska*. Maior Márton, Fejervarar 1654. – RMNy 2516.

⁷⁹ Polanus, Amandus: *Syntagma logicum Aristotelico-Ramaeum ad usum in primis theologicum accommodatum, et nunc postrema authoris cura locupletatum. Cui synopsis totius logicae, vice*

nak (1576–1648)⁸⁰ logikai munkái kolligátumot alkottak. Együttesen Severin Schlüter (1571–1648)⁸¹ lutheránus teológus rávista logikájával, noha nem sorolhatók kimondottan a tankönyvek közzé, Ramus Erdélyben elterjedt protestáns kultuszát erősítik meg, amely még a 18. század elején is fennállt. Andreas Böhm (1720–1790) felvilágosodás kori német filozófus logikakönyvének 1764-ben Kolozsvárott kiadott példánya⁸² nem képezhette Teleki József tulajdonát, a könyvtár legfrissebb szerzeményei közé tartozott.

A kollégium felső tagozatán vagy egyetemen használt filozófia-tankönyvek közül Jacobus Odé (1698–1751) holland filozófus, teológus Utrechben 1727-ben megjelent kétkötetes filozófiai tankönyve⁸³ a címe alapján magániskolák számára készült. Christian Wolff tanítványa, Ludwig Thümmig (1697–1728) valamint, Johann Heinrich Samuel Formey (1711–1797)⁸⁴ wolffiánus nézeteken alapuló filozófia-tankönyvével⁸⁵ együtt korszerű tananyag került a gyűjteménybe. Mindezek mellett megtaláljuk a kartéziánus eszméket valló Johann Clauberg (1622–1665) 1691-ben megjelenő filozófiai munkáját is,⁸⁶ és számos más, jelentős filozófus (Francis Bacon, Sébastien Basson, Thomas Hobbes, stb.) műveit.

A fizikát a filozófiához hasonlóan csak felsőbb tagozaton vagy akadémián oktatták. A nagyenyedi kollégiumban 1725–1745 között kiemelt jelentősége van Vásárhelyi Tőke István (1700?–1768) fizikaoktató tevékenységének. Nagyszebenben 1736-ban jelentette meg kísérletfizika-tankönyvét az *Institutiones philosophiae naturalis dogmatico-experimentalis* [...], amely hiányzik Teleki könyvtárából. Helyette Szathmári Paksi Mihály⁸⁷ 1719-ben Kolozsváron megje-

tabularum praemissa est (...) Adjectus etiam index geminus (...). Typis C. Waldkirchii, Basileae 1611.

⁸⁰ Pareus, Johann Philipp: *Artis Logicae Libri Duo : Ex Optimis Quibusque Logicis perfectata et accurata Methodo naturali pro captu Tyronum conformati, variis exemplis ex ipso Usu petitis, nec non Commentariis perspicuis, sicubi opus, illustrati.* Wilhelm Antonius, Hanoviae 1607.

⁸¹ Schlüter, Severin: *Anatomia Logicae Rameae* (...). Palthenius, Francofurti 1623.

⁸² Andreas Böhm: *Logica, in usum auditorii sui ordine scientifico conscripta.* Editio tertia. Stephanum Páldi, Claudiopoli 1764.

⁸³ Odé, Jacobus: *Principia philosophiae naturalis in usum scholarum privatum conscripta, et captui studiosae juventutis accommodata.* Tom. 1–2. Apud Johannem Visch, Traiecti ad Rhenum 1727.

⁸⁴ Formey, Jean Henri Samuel: *Elementa Philosophiae Seu Medulla Wolfiana.* Berolini 1746.

⁸⁵ Thümmig, Ludwig Philipp: *Institutiones philosophiae Wolfianae: in usus academicos dornatae.* Rengeriana, Francofurti 1740.

⁸⁶ Clauberg, Johann: *Opera omnia philosophica.* Bleau, Amstelodami 1691.

⁸⁷ Szathmári Paksi Mihály: *Physica contracta juxta principia neotericorum, in usus collegii Marosvásárhelyiensis concinnata.* Telegdi, Claudiopoli 1719.

lent tankönyvről a *Physica contracta juxta principia neotericorum*ról adhatunk számot. Johannes Sperling (1603–1658) *Antrophologia Physica*⁸⁸ című műve az eperjesi akadémia 17. század közepi tankönyvei között szerepelt,⁸⁹ Martin Gotthelf Löscher (1680?–1735) *Physica Experimentalis compensiosa*⁹⁰ című tankönyve az akadémiai szintű oktatást szolgálta.

Matematika, csillagászat, földrajz

A 16. század erdélyi olvasmányanyagának elemzéséből Dankanits Ádám arra a következtetésre jutott, hogy matematika iránti érdeklődés az erdélyi értelmiség körében nem volt túl élénk.⁹¹ Teleki József könyvtárában két 17. századi matematika könyvet találunk: Frans van Schooten (1615–1660)⁹² leideni matematikus, illetőleg Johann König (1639–1693)⁹³ matematikát és csillagászatot magában foglaló munkáját. Johann Christoph Sturm (1635–1703)⁹⁴ német matematikus életének utolsó művei közzé tartozik a két kötetben megjelenő matematika-tankönyve a 18. századból. Magyar szerzők közül Szilágyi Sámuel 1744-ben megjelenő tankönyvét⁹⁵ Teleki gyűjteményéhez csatolták, a kiadási évere való tekintettel nem képezhette a tulajdonát.

A csillagászzal foglalkozó művek valamivel szélesebb körűnek bizonyulnak. Christoph Clavius (1538–1612) német jezsuita matematikus és csillagász, a Gergely-naptár elkészítőjének munkája⁹⁶ mellett Kepler⁹⁷ csillagászatának opti-

⁸⁸ Sperling, Johannes: *Antrophologia Physica*. Bergerus, Wittenbergae 1647.

⁸⁹ Mészáros István: i. m. 367.

⁹⁰ Löscher, Martin Gotthelf: *Physica experimentalis compensiosa*, in *usum juventutis academiae adornata et novissimis rationibus et experimentalis illustrata*. Apud G. Zimmermannum, Wittembergae 1715.

⁹¹ Dankanits Ádám: i. m. 74.

⁹² Schooten, Frans van: *Exercitationum mathematicarum*. Lugduni Batavorum 1657.

⁹³ Johann, König (1639–1693): *Vestigia Mathematica sive Tyrocinium Cosmographico-Geometrico-Geographico-Astronomico-Cometographicum*. Speckhner, Freiburgi Brisgoiae 1680.

⁹⁴ Sturm, Johann Christoph: *Mathesis juvenilis*. Tomus 1–2. Editio 2a. Apud B. Johann Hoffmanni viduam et Engelbert Sterckium, Norimbergae 1711–1716.

⁹⁵ [Szilágyi Sámuel]: *Cebetis Thébani tabula, Isocratis paraenesis et Pythagorae aurea carmina in usum studiosae iuventutis graece et latine*. Debrecen 1744.

⁹⁶ Clavius, Christoph: *In sphaeram Joannis de Sacro Bosco commentarius*. Gabiani, Lugduni 1594.

⁹⁷ Kepler, Johannes: *Ad Vitellionem Paralipomena, Quibus Astronomiae Pars Optica Traditur: Potissimum De Artificiosa Observatione et Aestimatione Diametrorum deliquiorum[ue]; Solis & Lunae. Cvm Exemplis Insignivm Eclipsivm...* Marnius, Francofurti 1604.

kai részét tartalmazó munkája, Keckermann⁹⁸ csillagászati kompendiuma, Jacob Bartsch⁹⁹ német asztronómus újabb felfedezéseit összefoglaló munkája, Galileo Galilei 1641-ben kiadott *Systema cosmicum*¹⁰⁰ igazolja a Teleki család csillagászat iránti érdeklődését.

Mercator¹⁰¹ flamand térképész Franciaország térképének 1585-ben elkészített változata is bekerült Teleki gyűjteményébe, noha egyik családtag sem fordult meg az országban, pusztán tájékozódásukat szolgálhatta. Philipp Clüver (1580–1622) német földrajztudóst a történeti földrajz megalapítójának tekintik, egyetemes földrajza 1624-es első megjelenése óta több alkalommal is megjelent. Teleki gyűjteményében Clüver munkájának két Elzevir kiadását találjuk 1641-ből, illetőleg 1661-ből.¹⁰² Johann Matthaeus Meyfahrt (1590–1624) német lutheránus teológus, pedagógus 1629-ben megjelenő földrajzkompendiuma¹⁰³ tankönyvként szolgált az általa igazgatott coburgi gimnázium diákjai számára. Bernhard Varenius (1622–1650)¹⁰⁴ jeles 17. századi német földrajztudós alapvető műve a *Geographia generalis*, Peter Schenk (1660–1711)¹⁰⁵ holland kartográfus 1702-ben kiadott földrajzkönyve azok közé a kiadványok közé tartozik, amelyek már Teleki József életében kerültek kiadásra, tehát kortárs kiadványok.

A földrajzkönyveknél említjük, bár nem sorolhatók a tankönyvek csoportjába, az utazási (apodémikus) kézikönyveket. Nem tudjuk kellőképpen alátámasztani azt, hogy ifjú Teleki József hallei utazása előtt olvasgatta-e Frölich Dávid (1595–1648) késmárki német matematikus és prognosztikon író *Bibliotheca, seu*

⁹⁸ Keckermann, Bartholomaeus: *Systema Astronomiae Compendiosvm (...)*. Antonius, Hanoviae 1617.

⁹⁹ Bartsch, Jacob: *Planisphaerium stellatum seu vice-globus coelestis in piano delineatus*. Sumptibus Pauli Fürsten, Norimbergae 1661.

¹⁰⁰ Galileo Galilei: *Systema cosmicum: in quo dialogis IV. de duobus maximis mundi systematibus, Ptolemaico & Copernicano, rationibus utrinque propositis indefinite dissertitur*. Sumptibus Joan. Antonii Huguetan, Lugduni 1641.

¹⁰¹ Mercator, Gerhard: *Galliae tabule geographicae*. Duisburgi [1585].

¹⁰² Clüver, Philipp: *Introductio in Universam Geographiam (...)*. Ex officina Elzeviriana, Amstelodami 1661.

¹⁰³ Meyfart, Johann Matthäus: *Compendium Geographiae Systematicum; Iussu Superiorum pro Casimiriano apud Coburgenses Gymnasio, ut Lectioni Historiarum, demonstrationique in Globo et plano inserviret, antehac collectum, brevique Philologia illustratum; una cum Indice*. Coburgi 1629.

¹⁰⁴ Varenius, Bernardus: *Geographia generalis in qua affectiones generales telluris explicantur*. Dickinson, Cantabrigae 1681.

¹⁰⁵ Schenk, Peter: *Hecatompolis sive totius orbis terrarum oppida nobiliora centum (...)*. Amstelodami 1702.

cynosura peregrinantium című utazásmódszertanát,¹⁰⁶ ám tény, hogy rendelkezésére állt. François Paulin Dalairac (1626–1689)¹⁰⁷ utazási könyve lengyelországi, németországi, illetőleg magyarországi útleírásokat tartalmazott, hasonlóképpen Peter Ambrosius Lehmann (1663–1729) európai útikönyve,¹⁰⁸ amely térképeket is magában foglalt.

Vallási tanítások

A hit alapvető forrásának, a Bibliának a szövege, az iskola minden szakaszában jelen volt, megkezdve az elemi oktatástól a felsőoktatásig.¹⁰⁹ Külföldi egyetemekről is hasonló adataink vannak: a 18. század első felében az erdélyi diákok körében nagy népszerűségnek örvendő hallei egyetemen a teológiát hallgató diákok, kézikönyvként használták a Bibliát: már az első év folyamán a görögöt kétszer, a héber nyelvűt egyszer végigolvasták.¹¹⁰ A Szentírás különböző részeihez írt kommentárokat, konkordanciákat szintén a felsőoktatásban forgathatták nagy haszonnal.

Teleki József erdélyi viszonylatban jelentősnek mondható, 16–17. században kiadott, magyar, latin, héber, görög, német és francia nyelvű biblia-gyűjteményt mondhatott magáénak. Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliáján kívül, az Andreas Osiander (1492–1552) és a Pagnius–Vatablus-féle latin,¹¹¹ az amszterdami rab-

¹⁰⁶ Frölich, David: *Bibliotheca, seu cynosura peregrinantium* (...). Ulmae 1643–1644.

¹⁰⁷ Dalairac, François Paulin: *Memoires du chevalier de Beaujeu : Contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-la, depuis l'année 1679*. Amsterdam 1700.

¹⁰⁸ Lehmann, Peter Ambrosius: *Die vornehmsten Europaeischen Reisen, wie solche durch Teutsch-Land, Franckreich, Italien, Holl- und Engeland, Daennemarck und Schweden, vermittelt der darzu verfertigten Reise-Charten, nach den bequemsten Post-Wegen anzustellen, und was auf solchen Curieuses zu bemercken; wobey die Neben-Wege, Unkosten, Müntzen und Logis zugleich mit angewiesen werden. Welchen auch beygefüget, LVII. Accurate Post- und Boten-Charten, von den vornehmsten Städten in Europa*. Schiller, Hamburg 1713.

¹⁰⁹ Gáborjáni Szabó Borond: *Biblia és olvasás*. In: *Biblia Sacra Hungarica: A könyv, „mely örök életet ad”*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2008, 61.

¹¹⁰ Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1750: tanulmány a dunántúli pietizmus történetéhez*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest 2000, 52.

¹¹¹ *Biblia Sacra*. Tampachius, Francofurti 1618; *Biblia Veteris ac Novi Testamenti: summa fide ac studio singulari, cum aliorum doctissimorum interpretum, tum vero in primis S. Pagnini ac Fr. Vatabli opera ita ex Hebraeis Graecisque, fontibus expressa, & latinitate donata, veterum insuper codicum aliquot collatione emendata, ut nihil relictum sit quod a pio et Sacrae lectionis studioso desiderari posse videatur*. Thomam Guarinum, Basileae 1564.

bi-kollégium nevezetes tagjának Manassé ben Izráel (1604–1657) felügyelete alatt kiadott héber bibliával,¹¹² a Luther fordította német,¹¹³ valamint a Clemens Marot, Théodore de Bèze és Kálvin nevével fémjelzet francia nyelvű¹¹⁴ bibliákról adhatunk számot. Az Újszövetség kiadásai közül az Erasmus¹¹⁵ és Theodor Bèze¹¹⁶ által jegyzetelt példánnyal, egy Genfben nyomtatott eddig azonosítatlan Újszövetséggel rendelkezett a gyűjtemény, valamint egy Amszterdamban kiadott görög nyelvű Ószövetséggel.¹¹⁷

A szentírás üzenetének kifejtését tartalmazó bibliakommentárok nem hiányozhattak Teleki könyvtárából. Az olasz Pietro Martyr Vermigli (1500–1562) műveinek jelentős részét bibliakommentárok teszik ki, közülük a Római levélhez írt magyarázatok Bázelen kiadott példányáról adhatunk számot. Diego de Estella (1524–1578) spanyol szerzetes Lukács evangéliumának kommentárja, a holland Jacob Laurentius (1588–1644) Jakab apostol levelének magyarázata,¹¹⁸ az angol Matthew Poole (1624–1679) öt kötetet felölelő bibliakommentárja a legfrissebb kiadású munka. A Szentírás tanulmányozását segítő konkordancia-könyvek sorát a heidelbergi Zacharias Ursinus műve nyitja,¹¹⁹ de használhatták a Hanoverben 1618-ban¹²⁰ kiadott bibliai indexet is.

¹¹² Manassé ben Israel: *Biblia hebraica*. [Amstelodami 1639].

¹¹³ Luther Martin: *Biblia: das ist die gantze Heilige Schrifft*. Wittenberg 1610 .

¹¹⁴ *La Bible qui est tout la sainte ecriture de Vieil et du Nouveau Testament*. Genève 1637.

¹¹⁵ Desiderius Erasmus : *Novum Testamentum ab eodem tertio recognitum : annotationes item ab ipse recognitae, et auctario neutiq[ue] poenitendi locupletatae*. [Johan Froben], Basileae 1522.

¹¹⁶ Bèze, Théodor de: *Jesu Christi Domini Nostri Novum Testamentum, Sive Novum Fdus, Cujus Græco contextui respondent interpretationes duæ: una, vetus; altera, Theodori Bezæ : Ejusdem Theod. Bezæ Annotationes, in quibus ratione Interpretationis vocum redditâ, additur Synopsis doctrinæ in Evangelica historia, & Epistolis Apostolicis comprehensæ, & ipse quoque contextus quasi brevi Commentario explicatur; Accessit etiam Joachimi Camerarii in Novum Foedus Commentarius*. R. Daniel, Canterbury 1642.

¹¹⁷ *Vetus testamentum graecum ex versione Septuaginta interpretum. Juxta exemplar Vaticanum Romae editum. Ex officinal Viduae Johannis á Someren, Henrici et Viduae Theodori Boom, Amstelodami 1683.*

¹¹⁸ Laurentius, Jacob: *S. Apost. Jacobi epist. cathol., perpetuo commentario*. Amstelodami 1635.

¹¹⁹ Ursinus, Zacharias: *De Libro Concordiae quem vocant, A quibusdam Theologis, nomine quorundam Ordinum Augustanae Confessionis, edito, Admonitio Christiana*. Guilielmus Antonius, Hanoviae 1598.

¹²⁰ *Concordantiae Bibliorum, id est, Dictiones omnes quæ Vulgata editione latina librorum Veteris et Noui Testamenti leguntur, ordine digestæ, et ita distinctæ, vt maximæ et absolutissimæ (quas offert hæc editio) concordantiæ dicti possint*. Wechelus, Hanoviae 1618.

A hitvitázó, polémikus teológiai irodalom területén a négy erdélyi bevett valóság között zajló, különböző műfajú vitairatok egyes példányai jelen voltak a gyűjteményben. Ezek nyilván nem tankönyvként íródtak, ám a kollégium könyvtárának polcain is szép számban előfordultak, s a teológiát hallgató diákok nagy haszonnal forgathatták. Közülük néhányat említünk: a lutheránus Balduin Friedrich (1575–1627)¹²¹ Pázmány Kalauzával vitatkozó munkájával, a francia hugenották jelentős vitatkozója Daniel Chamier (1564–1621)¹²² és Philippe de Mornay (1549–1623) munkáival, de Josias Simmlernek (1530–1576) az anti-trinitárius nézeteket cáfoló, megjelenésekor nagy port kavaráó s később megbukott,¹²³ 1568-ban megjelenő vitairatához is hozzáférhettek a Teleki-udvarban.

A teológiai tagozaton már a kollégium gyulafehérvári időszakában a latin, görög, héber nyelvek mellett az exegézist, polémikát és dogmatikát tanultak. A debreceni kollégium rektorának, a puritánus Martonfalvi Tóth Györgynek (1635–1681) Amesiuszt magyarázó Medullája,¹²⁴ a két neves puritánus teológus, William Amesiusnak a zsoltármagyarázata¹²⁵ mellett legjelentősebb munkái, valamint William Perkins (1558–1602) magyar nyelvre fordított elmélkedésgyűjteménye,¹²⁶ Wolebius *Compendiuma*,¹²⁷ a holland Campegius Vitringa

¹²¹ Baldiun, Friedrich: *Phosphorus Veri Catholicismi*(...). Heyden, Wittembergae 1626.

¹²² Charmier, Daniel: *Panstratiae catholicae sive controversarium religione adversus pontificos corpus*. Genevae 1626.

¹²³ Dán Róbert: Erdélyi könyvek és a pfalzi antitrinitáriusok. In: *Magyar Könyvszemle* XCIII (1977/3), 226.

¹²⁴ Martonfalvi Tóth György: *Exegesis Libri, Secundi Medullae Amesianae, In qua quantum ad observantiam, seu obedientiam erga Deum attinet, quicquid in Sacro sancta Theologia reperitur secreti & ardui, quicquid in Schola continetur orthodoxi & obscuri, quicquid ab hodiernis haereticis vocatur in controversiam, id fere totum, per quaestiones, objectiones, responsiones ita explicatur, ut sacro Sanctae Theologiae cultoribus, praecipue disputaturis et concionaturis, commodissime inservire queat*. Debrecen 1675.

¹²⁵ Ames, William: *Lectiones in CI. Psalmos Davidis, in quibus (...) sensus dilucide (...) enodatur*. Janssonium, Amstelodami 1658.

¹²⁶ Perkins, William: *Ama Szent Iras feitegetesben hatalmas és igen tudos doctornak, G. Perkinsusnak A lelki-ismeretnek akadekirol írott drága szép tanításának első könyvében az akarmi okbol meg-félemltet és rettegő lelki esmeretnek meg-vigasztalására és gyógyítására[!] le-tött istenes orvoslasi*. Jánsonius Janos által Tsepregi Turkovitz Mihaly költségével, Amsterodamban 1648. – RMNy 2201

¹²⁷ Wolebius, Johannes: *Christianae theologiae compendium accurata methodo adornatu*. Guilielmus Blaeu, Amsterdami 1633.

(1659–1722)¹²⁸ beszédgyűjteménye, a svájci Turretini¹²⁹ dogmatikája a gyűjtemény teológiai szakirodalmát gazdagították. Az imádság és a prédikáció elméleti tudnivalóit Martonfalvi tanítványa, későbbi debreceni tanár, Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) *Biga pastoralis*¹³⁰ című művében foglalta össze.

Egyháztörténeti munkák közül Lampe református egyháztörténeti munkája,¹³¹ Haner Georg (1672–1759)¹³² evangélikus egyháztörténete, Laetius egyetemes egyháztörténete,¹³³ valamint a szociánus Lubieniecki Stanislaw (1623–1675) lengyel protestáns egyháztörténete,¹³⁴ s az ugyancsak lengyel Andrzej Węgierski¹³⁵ szláv egyháztörténetét olvashatták. Ugyancsak itt teszünk említést az erdélyi szász Martin Schmeizel (1679–1747)¹³⁶ felsőfokú képzésben részt vevő diákok számára ajánlott egyháztörténetéről.

A tankönyvként szolgáló, legfontosabb hittani ismereteket nyújtó katekizmusok feltűnő módon hiányoznak a gyűjteményből, csupán az evangélikus Conradus Dietericus nagy terjedelmű *Institutiones catecheticae*¹³⁷ című, felsőbb iskolák számára megírt igényes tankönyvével számolhatunk. Nem a tankönyvek

¹²⁸ Vitringa, Campegius: *Oratio inauguralis, de spiritu et litera religionis*. Excudit Franciscus Halma, Franequerae 1717; Vitringa, Campegius: *Typus Theologiae Practicae: sive de vita spirituali, ejusque affectionibus, commentatio*. Apud Wibium Bleck, Franequerae 1716.

¹²⁹ Turretini, Jean Alphonse: *Dilucidationes philosophico-theologico-dogmatico-morales*. Basileae 1748.

¹³⁰ Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*. Debrecini 1684.

¹³¹ Lampe, Friederich Adolph: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Jacobum van Poolsum, Trajecti ad Rhenum 1728.

¹³² Haner, Georg: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum, inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora, ex variis iisque antiquissimis & probatissimis auctoribus, abditissimis archyvis & fide dignissimis manuscriptis IV. libris*. Apud Johann Christoph Salginer, Francofurti–Lipsiae 1694.

¹³³ Laet, Johannes de: *Compendium Historiae universalis Civilis et Ecclesiasticae: tam Romanae quam Protestantium selectissimis rebus refertissimum ab Augusto ad annum usque Christi Iesu 1640*. Editio Secunda Priori multo Emendatior. Apud Johannem a Ravestein, Amstelodami 1653.

¹³⁴ Lubieniecki, Stanislaw: *Historia reformationis Polonicae; in qua tum Reformationis tum Antitrinitariorum origo et progressus in Polonia et finitimis provinciis narrantur*. Aconius, Freistadii 1685.

¹³⁵ Węgierski, Andrzej: *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuè Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. Distinctarum*. Joh. à Waesberge, Trajecti ad Rhenum 1652.

¹³⁶ Schmeizel, Martin: *Praecognita Historiae Ecclesiasticae in quibus natvra et indoles historiae eccl. explicantvr, adivmenta edisservntvr, totivsque hist. eccl. systema, tabellis synopticis advmbratvr. In vsvm stvdiosae inventvtis, methodice adornata*. Apud Johann. Bernhard. Hartung. Jenae 1721.

¹³⁷ Dieterich, Conrad: *Institutiones catecheticae*. Casparus Chemlinus, Giessae 1613.

csoportjába sorolandók, mégis megemlíthjük a Helvét Hitvallás eddig azonosítatlan példányát és a Belgica confessio¹³⁸ latin–görög nyelvű kiadását.

A teológiát hallgató diákoknak ajánlotta Wolfgang Franz (1564–1628) lutheránus teológus állattankönyvét,¹³⁹ amelyet Miskolci Csulyak István (1575–1645) később lefordított magyar nyelvre.¹⁴⁰ Teleki gyűjteménye ennek hatodik kiadását őrizte. A bibliai földrajztudományban Friedrich Spanheim (1632–1701) 1679-ben kiadott tankönyve, az *Introductio ad geographiam sacram* [...],¹⁴¹ valamint Christiaan van Adrichem (1533–1585) Kölnben megjelenő munkája nyújtott segítséget.¹⁴²

A protestantizmus elterjedése óta a zsoltárok éneklésének mindig nagy jelentőséget tulajdonítottak, az iskolákban a kántor irányításával napi szinten folyt az énekoktatás. A nyomtatásban megjelenő énekeskönyvek többnyire a lelkészek, kántorok és a papi képzésben részesülő világi értelmiség számára készültek.¹⁴³ Teleki gyűjteményében sajnos egyetlen zsoltároskönyvet sem találunk.

Történelmi munkák

Teleki József könyvtára rendkívül gazdag történelmi anyaggal rendelkezett. Európa, Ázsia, de Magyarország és Erdély történetét feldolgozó, latin, német, olasz és francia nyelven kiadott munkákat szép számmal találunk. Ízelítőképpen sorolunk fel közülük néhányat: az ókortörténeti munkák közül a görög történetíró Thuküdidész,¹⁴⁴ a középkori történetírók közül Matthaeus Westmonasteriensis

¹³⁸ *Ekklesiōn tēs Belgkēs Exomologēsis, kai katēchēsis* = *Ecclesiarum Belgicarum confessio; et Catechesis, quae in Ecclesiis Belgicarum provinciarum traditur*. Joannem Janssonium, Amstelodami 1638.

¹³⁹ Franz, Wolfgang: *Historia Animalium: In qua plerorumque Animalium praecipuae proprietates in gratiam Studiosorum Theologiae, & Ministrorum Verbi ad usum eikonologikon breviter accommodantur*. Editio sexta. Mevius, Wittebergae 1659.

¹⁴⁰ Franz, Wolfgang: *Egy jeles Vad-Kert, Avagy az oktalan állatoknak* (...). Ford. Miskolczi Csulyak Gáspár, Loetsén 1702.

¹⁴¹ Spanheim, Friedrich: *Introductio ad geographiam sacram patriarchalem, Israelitica[m], et Christiana[m]* : hancque cum per Romanum omne Imp. antè & post Constantinum M. Tum per provincias barbaricas. In usus studiosae juventutis. Apud Danielelem à Gaesbeeck, Lugduni Batavorum 1679.

¹⁴² Adrichem, Christiaan van: *Theatrum terrae sanctae et biblicarum historiarum: cum tabulis geographicis aere expressis*. Coloniae Agrippinae 1600[?].

¹⁴³ H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Historia litteraria, 17. Universitas, Budapest 2004, 79.

¹⁴⁴ Thucydides: *Historia de bello Peloponnesiaco*. Witebergae, Crato 1569.

Flores Historiarumának 1601-ben, Frankfurtban kiadott munkáját őrizte a könyvtár. Johannes Carion Melanchthon fordította világtörténete, 1560-ban Wittenbergben jelent meg, Philipp Clüver és Johannes Sleidanus (1506–1556) világtörténetével együtt a kollégiumok diáksága körében népszerűnek bizonyult. Magyar szerzők közül Antonio Bonfini (1427–1502) *Rerum Ungaricum Decades Quatuor*¹⁴⁵ 1568-as és 1606-os kiadását, Bél Mátyás (1684–1749) forráskiadványának, az *Adparatus ad historiam Hungariae* című munkájának a pozsonyi 1735-ös kiadása, illetőleg Pelcz János¹⁴⁶ Sopronban megjelenő munkáját tanulmányozhatták, Timon Sámuel (1675–1736), de kéziratban Bethlen Farkas (1639–1679) Erdély történetét is olvashatták. Az Erdély történetét feldolgozó munkák egész sorával rendelkezett a könyvtár: Ciro Spontone által megírt és Ferdinando Donno (1591–1649) megszerkesztett *Historia della Transilvania*¹⁴⁷ című olasz nyelvű munkája,¹⁴⁸ Ascanio Centurio francia nyelvű, Georg Kreckwitz és Johannes Tröster 17. századbeli erdélyi szász történetírók Wilhelm Dilich (1571–1650) *Ungarische Chronica* című munkájának 1606-os kiadását, főként a Budáról és Pestről készült rézmetszetei miatt tartják pótolhatatlannak, és a sort tovább folytathatnánk.

Jogtudomány

Teleki gyűjteményében a jogtudomány is szép számú kiadvánnyal volt képviselve. Teleki József közéleti szerepvállalásaihoz hozzátartozott a jogi tájékozottság. Az enyedi kollégiumban a 18. század elején nem folyt jogi oktatás. Erdélyben, a kolozsvári kollégiumban Huszti András csupán 1734-ben kezdte el jogi előadásait, Magyarországon az egyetlen működő jogi fakultás Nagyszombaton működött, a Pázmány Péter által 1635-ben alapított egyetemen.

¹⁴⁵ Bonfini, Antonio: *Rerum Ungaricum Decades Quatuor*, Oporinus, Basileae 1568; Hanoviae 1606.

¹⁴⁶ Pelcz János: *Hungaria sub vaivodis et ducibus, sive historica de rebus veterum hungarorum inde ab origine gentis usque ad Geysae tempora domi militiaeque gestis commentatio. Cum censura ampl. senatus Sempronensis.* typis Joan. Joseph Siess, Sempronii 1755.

¹⁴⁷ Donno, Ferdinando: *Historia della Transilvania raccolta dal cavalier Ciro Spontonie*, Venetiae 1638.

¹⁴⁸ Lásd erre vonatkozóan Kruppa Tamás: Történetíró Róma(?) városában: Egy tervezett(?) Erdély-történet nyomában. In: Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia: tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Kossuth Kiadó, Budapest 2016, 447–453.

Teleki könyvtárának jegyzékében olyan alapvető munkákat is fellelünk, amelyeket akkoriban tankönyvként használtak. Werbőczy István (1458–1541) *Tripartitum*ának 1581-es és 1628-as bécsi kiadása a jogi tanulmányok alapvető forrása volt. A jogtudós Kitionich János (1560–1619) *Directio methodica processus judicarii juris consuetudinarii* címmel, Nagyszombaton 1702-ben kiadott munkája számtalan kiadásban látott napvilágot. Huszti András *Jurisprudentiájának* 1742-es szebeni kiadását már tankönyvnek szánták, mint ismeretes, az erdélyi szokásjogot mutatta be. Szegedi János (1699–1760) jezsuita tanár 1736-tól két éven keresztül egyházjogot oktatott a pozsonyi egyetemen, számos jogi tankönyvet, kézikönyvet jelentetett meg. Főműve a *Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium*, ennek 1734-ben Nagyszombaton megjelenő példányával rendelkezett a gyűjtemény. A külföldi szerzők szinte kivétel nélkül német nemzetiségűek. Michael Heinrich Gribner (1682–1734) 1717-ben, Wittenbergben megjelenő természetjogi könyve,¹⁴⁹ Benedict Carpzov (1595–1666) jogtudós szász jogtudományt tárgyaló három műve, a Jusztinianusz-féle római jogszabályok gyűjteményének 1606-os genfi kiadása mellett jó néhány szász jogtudományi munka a Telekieknek a jogtudomány területén való komoly érdeklődését mutatja meg.

Pedagógia tudomány, iskolai színdarabok

A 17. században önálló tudományággá alakuló pedagógia tudományi munkák közül a pietista August Hermann Francke (1663–1727)¹⁵⁰ pedagógiai értekezéseit és árvaháza alapításának körülményeit leíró munkáját találjuk Teleki gyűjteményében *Segensvolle Fusstapfen [...]* címmel.

Iskolai előadások kategóriájába tartozik az az iskolai színdarab,¹⁵¹ amellyel Rákóczi Zsigmond és a gyulafehérvári iskola többi diákja búcsúzott az 1637

¹⁴⁹ Gribner, Michael Henricus: *Principia jurisprudentia naturalis*. Gerdes, Vitembergae 1712[!7].

¹⁵⁰ Francke, August Hermann: *Segensvolle Fusstapfen des noch lebenden und waltenden liebreichen und getreuen Gottes, zur Beschäung des Unglaubens und Stärkung des Glaubens, entdeckt durch eine wahrhafte und umständliche Nachricht von dem Wäsen-Hause und ürigen Anstalten zu Glaucha vor Halle, welche im Jahr 1701 zum Druck befördert*. Verlegung des Wäysen-Hauses, Halle 1709.

¹⁵¹ Alstedius, Johannes Henricus: *Schola triumphata per... d. Georgivm Rakoci, filium (...). Transylvaniae principis primogenitum, a. d. 15. Octobris anno MDC XXXVII accinentibus fratre ipsius (...) Sigismundo Rakoci et reliquis scholae aulicae discipulis in frequenti corona (...). Transylvaniae principum, procerum et omnis ordinis spectatorum atque auditorum*. Albae Juliae 1638. – RMNY 1722.

októberében tanulmányait záró ifjabb Rákóczi Györgytől. Az Alstedius által írt színdarabot egybekötötték egy másik füzet szerző nyomtatvánnyal, amely I. Rákóczi György fiának szánt intelmeit tartalmazza. Az RMNY 3. megállapítása szerint a fennmaradt példányok többnyire egybekötve, mindkét kiadványt tartalmazták. A Teleki gyűjteményét regisztráló könyvjegyzék, csak a *Schola triumphat* jegyzi.

Disszertációk

Az iskolai alkalmi kiadványok közé az egyetemi disszertációkat, disputákat soroltuk. Ezek jelentős példányszáma azzal is magyarázható, hogy Teleki József számos peregrinus külföldi tanulmányútját támogatta. Hazatérésüket követően, hálaként, megajándékozták patrónusukat saját és mások disszertációjával. Számbavételüket a későbbiekben szándékozunk elvégezni, most csupán annyit jegyzünk meg, hogy a Teleki-gyűjtemény disszertációit mint ahogyan az várható is volt, az enyedi diákok által látogatott német és holland egyetemeken kerültek megvitatásra.

Összegzőképpen

A nagyenyedi kollégium könyvtárába került Teleki Téka iskolai kiadványainak számbavétele után elmondhatjuk, hogy azok túlnyomórészt külföldi – főként német és holland – nyomdák termékei, csak nagyon kis hányaduk erdélyi kiadású. Ami a nyelvi megoszlást illeti, a kiadványok java része latin nyelvű, ám görög, héber, francia és német, olasz nyelvűeket is találunk a gyűjteményben, a magyar nyelvű tankönyvek teljes hiányát állapíthatjuk meg.

A tankönyvek túlnyomó része, annak ellenére, hogy a 18. század derekán vagyunk, még mindig humanista jellegű. A 17. század közepétől a puritanizmus a protestáns oktatásra is rányomta bélyegét, a ramizmus, amesianizmus, karteziánizmus mint tudományos és filozófiai irányzatok a tankönyvek használatban is megmutatkozott. Végül a 18. század legelején a pietizmus szelleme a könyveken keresztül eljutott a sorostélyi főúri udvarba. Itt jegyezzük meg, hogy Teleki József feleségének, Bethlen Katának könyvtárába a magyar nyelvre lefordított pietista kiadványok nagy része megvolt. Ezeknek a könyveknek egy része valószínű a hallei egyetemen tanuló ifj. Teleki József szerzeményei voltak, más részüket a Teleki által patronált diákok hozhatták be Erdélybe (pl. Borosnyai Nagy Márton, Ajtai Abód Mihály és mások). Végül az iskolai kiadványok tartalmi sokszínűségét szeretnénk kiemelni, amely kevés kivétellel lefedte a protestáns kollégi-

umokban oktatott korabeli tantárgyakat. Függetlenül marad a tankönyvek használatára vonatkozó összegzés. Nem tudhatjuk, hogy a fentiekben felsorolt gyűjteményből ténylegesen mit, és hogyan használták. A válasz részben azért marad el, mert valójában ezeknek a nyomtatványoknak a legnagyobb hányada napjainkban már nem vehető kézbe. Ennek ellenére mégis jóleső érzés arra gondolni, hogy a 18. századi Erdélyben ilyen széles spektrumú magánkönyvtárak léteztek.

Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei¹

Az alább bemutatásra kerülő két könyvjegyzék jelenleg a Magyar Országos Levéltárban a Teleki család marosvásárhelyi levéltárának 32. csomójában találhatóak Csernátoni Gajdó Dániel és Vajna Miklós praeceptorok Teleki Sándorhoz intézett leveleivel együtt. A két könyvjegyzék nem kapott helyet az Erdélyi könyvesházak harmadik kötetében, és máshol sem kerültek bemutatásra.² A leveleken és a könyvjegyzéken keresztül bepillantást nyerhetünk a főúri gyermekek mindennapi kollégiumi életébe a 18. század elején. Megismerhetjük napi-
rendjüket, mindennapi problémáikat, konfliktusaikat a kollégium tanáraival és az őket ellátó főzőasszonnyal, illetve végigkövethetjük kollégiumi tanulmányaikat. A könyvjegyzékek felsorolják azokat az alpműveket, amelyekből a 18. század elején tanultak és amelyek segítségével elsajátították a latin nyelvet, illetve a földrajz, a teológia, a geometria, a történelem, a retorika, és a levélírás alapjait. A két könyvjegyzék és a levelezés, így együttesen túlmutat az olvasmánytörténeten, és a kollégiumtörténet értékes forrásává válik.

Teleki Miklós és László edesapja Teleki Sándor (1679–1754) volt, 1704-től a nagyenyedi Református Kollégium gondnoka, aki nagy szerepet játszott a kol-

* Gordán Edina (Szatmárnémeti, 1989). Tanulmányait a szatmárnémeti Kölcsey Ferenc Főgimnáziumban folytatta. 2011-ben végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem könyvtár- és információtudomány szakán. A 2010–2011 tanévben tanulmányait Erasmus-ösztöndíj keretén belül a Szegedi Tudományegyetem régi könyves szakirányán folytatta. 2013-ban végzett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem a kulturális örökség kutatása és hasznosítása magiszteri képzésén. 2014-től a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem, civilizáció, kultúra doktori iskola hallgatója. Kutatási területe a Dési Ferences Könyvtár és a nagyenyedi Bethlen Kollégium Nagykönyvtárának története. Könyvtárosként dolgozott a Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában és a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári karán. 2013 októberétől a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban dolgozik.

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungarica kutatói ösztöndíja (2015) támogatásával készült. Köszönettel tartozom dr. Sipos Gábornak a tanulmány lektorálásáért.

² Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki család és környezete. Vegyes források. S. a. r. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged 1994.

légiум újjáépítésében és felvirágoztatásában. Neki köszönhető, hogy az angol pénz kamatjából felépülhetett a kollégium új épülete. Támogatta az enyedi diákok külföldi tanulmányútjait, segítve ezzel a 18. századi értelmiség utánpótlását. Igyekezett mindenben támogatni a kollégiumot a Rákóczi-szabadságharc viszontagságos éveiben is. Első feleségétől Bethlen Júliától született Miklós és László.³

Miklós 1704-ben született Bethlenszentmiklóson. 1722-től katonai pályára lépett, és az alezredesi rangig jutott.⁴ Gerhard Katával kötött házasságot. Házasságukból származott Kemény Zsigmondné Julianna és Károly (1731–1811). 1746-ban hunyt el. Testvére, László 1710-ben látta meg a napvilágot. 1732-ben feleségül vette Ráday Esztert, akitől tizenegy gyermeke született, de csak Thoroczkay Zsigmondné Eszter (1732–1790), Wartensleben Vilmosné Klára (1750–1798) és József (1738–1796) érték meg a felnőttkort. 1741-től császári királyi kamarás, majd kormányzéki és titkos tanácsos, Erdély főpohárnoka. 1778-ban hunyt el.⁵

László és Miklós tanulmányaikat Gernyeszegen kezdték meg. 1707-től Gidófalvi Péter töltötte be az itteni református egyházközség lelkipásztori állását.⁶ Az 1719-es könyvjegyzékben szereplő egyik Erasmus-kötetet Miklós régi praeceptorától, Gidófalvitól kapta. Így feltételezhetjük, hogy Miklós nála kezdte meg tanulmányait. 1712-ben Kotsárdi János volt a tanító Gernyeszegen. Levelében értesítette Teleki Sándort, hogy lejárt az egy évre szóló megbízatása, és kereszen új tanítót.⁷ Miklós és László 1716-ban kezdték meg tanulmányaikat a nagyenyedi Református Kollégiumban. Első magántanítójuk Teleki Sándor pártfogoltja, Csernátoni Gajdó Dániel (1696–1749) volt. Csernátoni 1714-ben írta alá a kollégium törvényeit,⁸ 1721-ben indult peregrinációjára. Teleki Sándornak címzett levelében leírta, hogy a Székelyföldre és Hunyad vármegyébe utazott, hogy a külföldi tanulmányútjához szükséges összeget előteremtse. Ez

³ Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. Tizenegyedik kötet.* Ráth Mór, Pest 1865, 91.

⁴ Kardos Samu: *A széki gróf Teleki család Históriaja 1609-1839-ig.* In: *Régi okiratok és levelek tára* I. (1905/2), 66–68.

⁵ Nagy Iván: *i. m.* 91–92.

⁶ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái. III. kötet.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest 1894, 1210.

⁷ MOL P 658 Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés 32. csomó, nr. 3532.

⁸ Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848.* Kriterion, Bukarest 1979, 130.

idáig 1100 forintot kapott, de tovább folytatja a gyűjtést.⁹ Először az odera-frankfurti, majd a leideni egyetemen tanult 1726-ig.¹⁰ 1738-ban Gyulafehérváron volt lelkész, majd 1749-ben a gyulafehérvári egyházmegye esperesévé választották. Ugyanezen évben hunyt el.¹¹ Csernátoni Gajdó Dániel peregrinációja miatt 1720-tól Vajna Miklós vette át a fiúk tanítását. Ő 1715-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit,¹² 1723-ban a franekeri egyetemen tanult, majd megfordult Regensburgban is. Hazatérve a Teleki család udvari papja lett Gernyeszegen, majd 1736-tól egyházmegyei notarius, 1737-től 1738-ban bekövetkezett haláláig a görgényi egyházmegye esperese. Teleki Miklós 1721-ben fejezte be tanulmányait Enyeden, László pedig 1722. március 25-től a marosvásárhelyi Református Kollégiumban tanult tovább Vajna Miklóssal együtt.¹³

A kollégiumi élet

A kollégium diáksága külön belső szabályok alapján élt, zárt mikrotársadalmat alkotva. Féltékenyen őrizték kiváltságaikat, jogait, melyek betartására a diákok által választott senior és contrascriba felügyelt. A főúri gyermekek ebbe a társadalomba kellett beilleszkedjenek. A többi diák védelmezte jogait és nem tűrte el a protekcionizmust. Elmondható, hogy a főúri diákokkal szemben engedékenyebbek voltak, és lágyabb hangnemet ütöttek meg velük szemben, de a kollégium szabályait ugyanúgy be kellett tartaniuk. Az Apafi korabeli kurátori utasításokban a professzoroknak azt írták, hogy javasolják a főúri diákoknak a toll- és sarkantyúviselés, a vadászat és halászat mellőzését. Nem voltak kötelesek a többi subscribált diák által viselt tógát hordani, és „publikusokként” nem írták alá a kollégium törvényeit. Nem a kollégiumban laktak, hanem a városban béreltek szállást. A főúri diákok csak egy kis részét képezték a kollégium diákságának. A mágnás ifjak tanulását magántanító (praeceptor privatus) segítette, amiért cserébe javadalmazást és teljes ellátást kapott. A felsőbb osztályak diákjai lettek az alsóbb osztályban tanulók magántanítói. Az Apafi korabeli kurátori utasítá-

⁹ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3535.

¹⁰ Bővebben lásd: *Peregrinuslevelek 1711–1750*. Szerk. Hoffmann Gizella, JATE, Szeged 1980.

¹¹ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977. [<http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=536>]

¹² Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 132.

¹³ Kardos Samu: *i. m.* 68.

sokban azokat a diákokat, akik nem akartak főúri ifjak praeceptorai lenni, kicsapással fenyegették.¹⁴ Az iskolai törvények külön szabályozták a magántanítók munkáját.¹⁵ A Teleki fiúk és magántanítójuk ellátásáról egy főzőasszony gondoskodott, akivel sokat perlekedtek. Egy kis füzetben fennmaradt a gazdatiszt elszámolása az 1715 és 1720 közötti időszakról. Ez tartalmazza Miklós és László ellátásához szükséges élelmiszerek és más fogyóeszközök listáját. Ezeket a környékbeli Teleki-birtokokról (Celná, Magyarorbó, Tompaháza, Gernyeszeg) küldték el a fiúk részére. Teleki Sándor a gazdatisztal küldött pénzt a fiúknak, aki azt a praeceptornak adta át. A füzetben e pénzek elszámolása is helyt kapott.¹⁶ A magántanítók leveleikben is beszámoltak a kiadásokról.

1721. február 18-án kelt levelében Vajna Miklós beszámolt arról hogyan teltek Miklós és László mindennapjai a kollégiumban. E szerint Miklós hétfőn reggel hét órától nyolc óráig franciát tanult Carolus de Sylva praeceptorral, nyolctól kilencig Vajna Miklós apologetikát tanított neki, tíztől tizenegyig Szigeti Gyula István teológia előadását hallgatta, délután háromtól négyig ismét franciát tanult, öt órától hat óráig Szigeti Gyula Györgynél magántanulóként a metafizikáról és a lélek halhatatlanságáról tanult. Szerda, szombat és vasárnap délután a katekizmust tanulta, vasárnap pedig részt vettek az istentiszteleten. Ezenkívül a többi nap reggel hattól hétig, kilencről tízig, délután két órától háromig, négytől ötig teológia- és filozófia-előadásokra járt, a disputációkra rendelt órákon kívül. László a classis leckéin kívül reggel tíz órától tizenegyig Vajna Miklóssal tanult, négy órától öt óráig franciát, öttől hatig pedig syntaxist tanult Détsei János és Vér nevezetű diákokkal¹⁷ együtt.¹⁸ A fent ismertetett napirend azonban csak a főúri diákokra vonatkozott, a többi diák napirendje részben eltérhetett ettől. Az alsóbb osztályok órarendje nem ismert. Miklósnak ez már az utolsó tanulmányi éve volt a kollégiumban, László pedig ekkor 11 esztendő volt, és már öt éve a kollégiumban tanult.

Az 1769-es marosvásárhelyi Litteraria Commissio az Erdélyi Református Főkonzisztórium megbízásából meglátogatta az erdélyi református kollégiumokat, és megfogalmazta észrevételeit a tanítással kapcsolatban. Ezeket az észrevételeket felhasználva dolgozták ki és alkalmazták 1770-től a Methodus Docendit,

¹⁴ Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 24–25.

¹⁵ Váró Ferenc: *Bethlen Gábor Kollégiuma*. Nagyenyed 1903, 123.

¹⁶ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3533.

¹⁷ Nem szerepelnek az enyedi diáknévsorban, valószínűleg nem folytatták tanulmányaikat a felsőbb osztályokban.

¹⁸ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3536.

amelyben már nagy hangsúlyt kaptak a természettudományi tantárgyak és a professzorok száma háromról hétre emelkedett. Így feltételezhetjük azt, hogy a tanügyi bizottság 1769-es jelentésében még a régi, fennálló rendszert írta le, amely alapján Teleki Miklós és László is tanulhatott az enyedi kollégiumban. Ezzel összevetve teljesebb képet kaphatunk kollégiumi mindennapjaikról. A teológia-tanárok hétfőn, kedden és csütörtökön két-két órát tartottak. Vasárnap reggel istentiszteletet tartottak, délután pedig magyar nyelven katekizáltak. A filozófiatanárok hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken két-két előadást tartottak, szerdán és szombaton pedig a disputációkat felügyelték. A filológia tanárok ugyanennyi órát tartottak, a disputációk helyett ők nyelvgyakorlatokat tartottak az ókori klasszikusok műveiből. Megadták az órák beosztását is a felsőbb osztályokra vonatkozólag, ez a következőképpen alakult: reggel hattól héttig a segéd-tanárok (praeses) tartottak órát, héttől nyolcig a filológia tanárok, nyolctól kilencig a filozófiatanárok, kilenctől tízig pedig a teológia professzorok tartottak előadást. Délután egytől kettőig a segédtanárok, kettőtől háromig a filozófiatanárok, háromtól négyig a filológiai tanárok, négytől ötig a teológiaprofesszorok előadását hallgathatták a diákok, öttől hatig magántanítóval tanultak, és hattól hétig a cantor praeses foglalkozott velük.¹⁹ A köztanítók délelőtt és délután is két-két órát tanítottak, míg a magántanítók egyet-egyet.²⁰ Összevetve Miklós napi programjával elmondhatjuk, hogy a kettő nagyrészt megegyezett. Annnyiban tért el, hogy ő nyolctól kilencig Vajna Miklóssal tanult és nem a filozófiatanár előadását hallgatta, illetve háromtól négyig a filológiai professzor előadása helyett Szigeti Gyula György magánóráján vett részt. A többi diákhhoz viszonyítva a főúri gyermekek tanítására nagyobb hangsúlyt fektettek, és több magánóra kapott helyett oktatásukban.

1720 szeptemberétől kezdődtek a problémák Vajna Miklós és az enyedi kollégium tanárai között, ami hatással volt a Teleki fiúkra és bizonyos szinten Teleki Sándor és a kollégium viszonyára is. Ez a konfliktus vezetett ahhoz, hogy 1722-től László a marosvásárhelyi kollégiumban folytatta tovább tanulmányait. Szigeti Gyula György 1722. február 9-én kelt levelében részletesebben írt a problémáról, de a háttérben meghúzódó igazi okok rejtve maradtak. Tudósít Vajna Miklós és Nicolaus Jacobi német praeceptor közötti konfliktusról, illetve beszámol az ő és Vajna közötti vitáról is, amelyek 1720 nyarán kezdődtek.

¹⁹ P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvári–Nagyenyedi Bethlen Főtanoda története*. Szerző sajátja, Nagy-Enyed 1868, 187–188.

²⁰ Uo. 193.

A Teleki ifjak többször hangoskodtak esténként Nicolaus Jacobi társaságában. A kollégium törvényei ezt szigorúan tiltották. Szigeti Gyula György kérte Vajna Miklóst, hogy intse rendre tanítványait. Vajna ezt sértésnek tekintette, és úgy gondolta nem tartozik Szigeti Gyula Györgynek sem elszámolással, sem engedelmességgel.²¹ Innen eredhetett a probléma, amely végül a kollégiumból való távozáshoz vezetett. Hermányi Dienes József visszaemlékezése szerint Teleki Miklós intelligens és tapasztalt férfi volt, de rendkívül szókimondó is.²² Heves természete sem segítette elő a békés együttélést közte és a kollégium között. Az enyedi professzorok levelei is fennmaradtak, amelyben a Vajna Miklóshoz és a Teleki fiúkhoz fűződő gondjaikról írtak. Vajna Miklós becsmérő levelét is említették, amelyet a tanároknak írt búcsúzásakor, ez azonban nem maradt fent. Így a másik fél véleményét a konfliktust illetően nem ismerjük. Az 1722. február 17-én kelt levelet Szilágyi Péter²³, Szigeti Gyula István²⁴ és Szigeti Gyula György²⁵ tanárok mellett Sövényfalvi Lengyel Zsigmond contrascriba,²⁶ Solymosi Áron senior,²⁷ Komáromi K. István contrascriba,²⁸ Vásárhelyi Tőke István,²⁹ Vásárhe-

²¹ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3547.

²² Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus*. Magvető, Budapest 1960, 80.

²³ 1685-ben iratkozott be a nagybányai főiskolára, majd Kolozsváron folytatta tanulmányait. A franekeri egyetemen tanult. Hazatérése után a Kemény családnál nevelő és udvari pap. 1716-tól a filozófia és a keleti nyelvek professzora a nagyenyedi kollégiumban. 1723-ban hunyt el.

²⁴ 1678-ban született Szigeti György máramarosi esperes és Nánási Sára fiaként. A szatmári református kollégiumban kezdte tanulmányait, majd 1697-től Nagyenyeden folytatta. 1704-ben nagybányai rektor. 1705-ben az odera-frankfurti, majd 1707-től a franekeri egyetemen tanult. Hazatérve 1708-tól nagybányai rektor, majd szinyérváraljai, szatmári és felsőbányai lelkész volt. 1714-től a nagyenyedi kollégium teológia és filozófia professzora, 1717-től pedig rektora. 1734-től az Erdélyi Református Egyházkerület generalis notarius, majd püspöke 1740-ben bekövetkezett haláláig. 1738-tól a nagyenyedi egyházmegye esperese is.

²⁵ A franekeri egyetemen tanult. A székelyudvarhelyi református kollégium tanára volt, majd 1721-től a nagyenyedi református kollégiumban tanított. 1725-ben hunyt el.

²⁶ 1713-ban kezdte meg tanulmányait Nagyenyeden, később vízaknai és szászvárosi rektor. 1724-ben Heidelbergben tanult, majd 1725-ben megfordult Utrechtben is. Hazatérte után dévai lelkész, 1731-től 1738-ban bekövetkezett haláláig a hunyadi egyházmegye esperese.

²⁷ 1713-ban írta alá a kollégium törvényeit Nagyenyeden. 1721-ben contrascriba. Később Fogarason volt rektor. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 130.

²⁸ 1715-ben írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 131.

²⁹ Vásárhelyi Tőke István református lelkész fia. 1715-ben iratkozott be az enyedi kollégiumba. 1722-ben az odera-frankfurti, majd az utrechti egyetemen tanult. 1725-től 1767-ig tanított a nagyenyedi kollégiumban. 1768-ban hunyt el.

lyi Kézdi Péter,³⁰ Pávai István³¹ és Fáji Sámuel³² is aláírta. Megemlégették a Teleki fiúk nem megfelelő viselkedését, amelyről bővebben Szigeti Gyula György is írt korábbi levelében. Úgy gondolták rájuk nem vonatkoznak a kollégium törvényei és próbálták kivonni magukat a könyörgés,³³ oeconomia,³⁴ vigilia,³⁵ alól, emiatt megrovást kaptak. A tanárok és diáktársaik nem nézték jó szemmel az efajta kivételezést, és igyekeztek fellépni ellene. A fegyelmi bizottság előtt Vajna Miklós többször is megvédte tanítványait, és becsmérően beszélt tanáraival. A tanárok próbálták a kollégium falain belül megoldani a kérdést, és nem értesítették Teleki Sándort róla, nehogy kihívják ezzel a gondnok haragját és elveszítsék támogatását.³⁶

Az enyedi tanárok Teleki Sándorhoz címzett levelükben leírták Teleki László búcsúzásának körülményeit. A búcsúztatást mindkét harang megkondításával kezdték. Jelen volt a kollégium mindhárom tanára és a diákság nagy része. Bánffy Péter felolvasta Teleki László búcsúzó levelét. Az ifjúság nevében Mikó Pál búcsúzott el Lászlótól. A rhetorok (ötödik osztály) nevében Kemény Jankó, poeták (hatodik osztály) nevében Dániel Elek és egy Körösi nevű diák, a syntaxisták (negyedik osztály) nevében Kemény Lackó, a német classis nevében Dániel Lajos vett búcsút Teleki Lászlótól a kollégiumból való távozásakor. Az alsóbb osztályok háromszor hangos vivátot kiáltottak László tiszteletére.³⁷ A levélben nemcsak egy főúri gyermek kollégiumtól való búcsúzásáról kapunk képet, hanem kiegészíthetjük az enyedi diáknévsort a kollégiumban tanuló főúri származású gyermekek nevével, akik nem szerepelnek a matriculában.

³⁰ 1715-ben kezdte meg tanulmányait Nagyenyeden. Kemény László praeceptor volt. 1724-ben az utrechti, majd az odera-frankfurti egyetem hallgatója. Hazatérte után Teleki József udvari papja, majd gyulafehérvári lelkész. 1730-tól másod-, majd első lelkész Szászvároson. 1742-től 1746-ban bekövetkezett haláláig Székelyudvarhelyen lelkész és az udvarhelyi egyházmegye eseprese.

³¹ 1715-ben írta alá az enyedi kollégium törvényeit. Jakó Zsigmond – Juhász István: *i. m.* 132.

³² 1715-ben írta alá a nagyenyedi kollégium törvényeit. Leidenben tanult. Ott maradt az egyetem elvégzése után és, mint tanító helyezkedett el. 1760-ban hunyt el Leidenben.

³³ Reggel és este könyörgést kellett olvasniuk a diákoknak.

³⁴ Szeres szolgatévő. Ő felelt a kollégiumban a rendért, meghatározott időpontokban csengett és ő jegyzete fel a hiányzókat. Bővebben lásd: Váró Ferenc: *i. m.* 124–125.

³⁵ Éjszakai felügyelet. Éjszaka vigyáztak a kollégiumra és nem engedték, hogy a diákok éjszaka távozzanak a kollégiumból. Váró Ferenc: *i. m.* 125–126.

³⁶ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3547.

³⁷ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3547, 1721. febr. 4., Nagyenyed.

A könyvjegyzékek

A kollégium könyvtárának mintegy háromnegyede elpusztult 1707-ben,³⁸ így a Rákóczi-szabadságharc után a kollégium tanárai és diákjai könyvhiánnyal küszködtek. Hermányi Dienes József emlékiratában olvashatjuk, hogy enyedi diákkorában édesapjától Ovidius *Metamorphosis*-át kérte, de nem talált belőle eladó példányt. Más klasszikus szerzőt is nehéz volt beszerezni, amelyek segítségével a latin nyelvet kívánták elsajátítani. Végül egy Florust és egy csonka Cicerót sikerült találnia. A könyvhiány miatt Hermányi az egyik nyári szünetben előre megtanulta Claubergius *Contracta logicáját*.³⁹ Tanítósa idején Hermányi Vergiliust és Florust használva tanította a tanulókat a latin nyelvre, az ezekből vett példamondatokat fordították magyarra. Volt még egy Curtius-kötete is, de a diákoknak nem volt belőle példánya, így azt nem használhatta.⁴⁰ A legalapvetőbb tankönyvekből is hiány volt. Csernátoni Gajdó Dániel és Vajna Miklós leveleikben többször kértek könyvet a Teleki fiúk és más diákok részére Teleki Sándortól, illetve tájékoztatták őt milyen könyveket vásároltak. Az 1716-os könyvjegyzék legvégén Csernátoni Kertész Marci számára egy grammatikát és egy *Orbis pictust* kért, de egy katekizmusra és Rudimentára is nagy szüksége volna.⁴¹ 1719-ben Miklós számára egy René Descartes-kötetet kért a Teleki család könyvtárából.⁴² Vajna Miklós 1720. december 19-én kelt levelében beszámolt arról, hogy egy Rhetorikát vásárolt Détései Jánosnak hat susták 72 dénárért, de több könyvet egyelőre nem tudott beszerezni.⁴³ 1721-ben Vajna Miklós Tót Miskának egy Cicero-kötetet vásárolt, míg Lászlónak Erasmus *De copia verborum* című művét vette meg egy magyar forintért. Cicero latin nyelvű szónoklatait is meg akarta vásárolni Vér és Détései számára, de nem kapott belőle olcsó példányt.⁴⁴

³⁸ Erdélyi könyvesházak II. S. a. r. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Scriptum Kft., Szeged 1991, 195.

³⁹ Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről VII. Erdély változása 1703–1750. Szerk. Makkai László, Franklin-Társulat, Budapest 1941, 240.

⁴⁰ Uo. 243–244.

⁴¹ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3535.

⁴² MOL P 658, 32. csomó, nr. 3535, 1719. május 5., Enyed.

⁴³ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3536.

⁴⁴ MOL P 658, 32. csomó, nr. 3536, 1721. április 30., Enyed.

Teleki Sándor kapcsolata nem szűnt meg a kollégiummal a fiúk tanulmányainak befejezése után sem. Egy könyves bejegyzés⁴⁵ szerint unokáinak egy Descartes filozófiáját ismertető Antoine le Grand-kötetet⁴⁶ vásárolt Jancsó Gábor nagyenyedi praeceptortól 2 forint és 38 dénárért. Teleki Sándor első házasságából született lánya Judit és vargyasi Daniel István (1703–1780) 1730 környékén kötöttek házasságot. Teleki Judit azonban 1737-ben elhunyt.⁴⁷ Gyermekeit, Daniel Sándort, Mihályt (1731–1782) és Károlyt Teleki Sándor gondozta, és a nyarat többnyire a nagyapjuk birtokain töltötték. Tanulmányaikat Nagyenyeden folytatták Fülei Deák András (1740), Jancsó Gábor (1744–1749) és Galambfalvi Demeter Ferenc (1750–1751) praeceptorok irányításával.⁴⁸

Az első könyvjegyzék 1716. december 11-én keletkezett, és azon könyveket sorolta fel, amelyeket Csernátoni Gajdó Dániel a Teleki család könyvtárából (Nagyszeben vagy Gernyeszeg) hozott el Teleki Miklós és László számára. A lista tizenhat kötetet sorol fel, és rendkívül szűkszavú. Néhol csak a szerzőt tüntette fel, a kiadási adatokat és sok esetben a pontos címet sem tudtuk behatárolni. Olyan alapműveket találunk a könyvjegyzéken, amelyek a latin nyelv elsajátításához voltak szükségesek, és a kor általános műveltségéhez tartoztak. Quintus Horatius Flaccus két meg nem nevezett műve szerepel a listán, amelyeket szöveggönyvként használtak a latin nyelv elsajátításához. Az onnan vett példamondatokat fordították magyarra, majd vissza latinra. Ugyanezt a célt szolgálta egy meg nem nevezett latin nyelvtankönyv, a *Parnassus poeticus* és az *Orbis Pictus* is. Autopszia nyomán sikerült azonosítani egy művet, amely a könyvjegyzéken is szerepel. Johannes Jovianus Pontanus olasz humanista és költő munkáját jelenleg a Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi, és több tulajdonosváltás után 1716-ban Teleki Miklós tulajdonába került. Később a könyv féltestvérehez, a Téka-alapító Teleki Sámuelhez került.⁴⁹ Michael Radau munkája a szónoklat rejtelme-

⁴⁵ Vette G. Széki Teleki Sándor Vargyasi Daniel unokáimnak N. Enjedi Praeceptoroktól Jancso Gábor ő k(e)g(ye)l(mé)től itten A(nn)o 1745. M(ense) Augusti [...] fl. 2 / 38 dr. Celnán. (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 38.)

⁴⁶ LE GRAND, Antoine: Institutio philosophiae secundum principia D. Renati Descartes: nova methodo adornata et explicata. In usum juventutis academicae. Juxta exemplar. – Londini, [s. n.], 1678. (Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, 38.)

⁴⁷ Daniel Gábor: *A Vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Budapest 1896, 227.

⁴⁸ Daniel Gábor: i. m. 224.

⁴⁹ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki–Bolyai. Novum forum sicularum. II.*, Red. Spielmann-Sebestyén Mihály et alii, Lyra, Marosvásárhely 2001, P 163.

ibe kívánta bevezetni a Teleki fiúkat. Teológiai ismereteik elmélyítését egy latin nyelvű biblia, Philippe de Mornay, Pierre de Moulin és Johann Heidfeld teológusok munkái segítették. Az ókori történelmet Christian Matthiae könyvéből tanulták, ahonnan ismereteket szerezhettek az ókori Babilóniáról, Asszíriáról, Perzsiáról, a Görög és a Római Birodalomról. A listán szerepel Philipp Clüver, a történeti földrajz atyjának könyve is, ennek segítségével a földrajzi alapismereteket tanulhatták meg. Euklidész segítségével a matematika alapjait sajátíthatták el. Georg Ziegler *Discursus de summo bono* című munkáját Szenci Molnár Albert fordította le 1630-ban, amelyről a címlapon azt írja, hogy *az bibliai és világi sokféle históriákért és példákért olvasásra kedves és hasznos*. Ennek a munkának valamegyik latin, esetleg magyar változata rejtőzik a *Summum Bonum* megjelölés mögött.

A második könyvjegyzék 1719. február 12-én keletkezett. Teleki Sándor kérésére Csernátони Gajdó Dániel írta össze Teleki Miklós könyveit. Ez a könyvjegyzék már több adatot tartalmaz, felsorolja a könyvek provenienciáját is, és tájékoztatást kapunk a nagyenyedi kollégium könyvtáráról is. A könyvjegyzéken 29 kötet szerepel, és hét tétel azonos az előző könyvjegyzékkel. Átfogóbb képet kaphatunk azokról a könyvekről, amelyek tankönyvként funkcionáltak a kollégium felsőbb osztályaiban. A könyvjegyzéket összevetettük Teleki Sándor könyveinek listájával is, amely szintén nem jelent meg nyomtatásban, és jelenleg a Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi.⁵⁰ A könyvjegyzéken méret szerint sorolják fel a könyveket a *Catalogus Librorum* cím alatt. Az utolsó oldalra valaki utólag írta rá, hogy Teleki Sándor könyvjegyzékéről van szó. A lista keltezetlen, de mindenképpen 1744 után keletkezhetett, hiszen ez a listán szereplő utolsó kiadási év.⁵¹ Teleki Miklós a könyvjegyzékén szereplő könyvek egy részét édesapjától kapta, vagy az ő utasítására vásárolták neki, ezért feltételezhetünk egyezést a két könyvjegyzék között. Az összeírás egy latin és egy magyar nyelvű bibliával kezdődik, amelyek Teleki Sándor jóvoltából kerültek Miklóshoz. Itt sem derül ki, melyik kiadásról van szó, illetve az sem, hogy a teljes biblia volt a tulajdonukban vagy külön az Ó- és Újszövetség. Szintén Teleki Sándor ajándékaképpen került Miklóshoz egy magyar nyelvű katekizmus és egy zsoltárokat tartalmazó kötet. Bővebb információk hiányában itt sem tudtunk pontosabb azonosítást végezni. Két szótár is szerepel a listán, amelyek elengedhetetlenek voltak a latin nyelv tanulásához és a példamondatok fordításához. Az egyik, a Pápai Páriz Ferenc

⁵⁰ Ezúton is köszönöm Kovács Bánya Rékának, hogy felhívta rá a figyelmem.

⁵¹ *Catalogus Librorum*. [s. l.] [s. a.] Kézirat. Jelzete: Teleki–Bolyai Könyvtár, Teleki személyes levéltár II. C 842.

nagyenyesi professzor által szerkesztett latin–magyar, magyar–latin szótár első kiadása, amelyet Teleki Sándor utasítására vásároltak. A másikat Szenci Molnár Albert szerkesztette, de a kiadás nincs feltüntetve. Így lehet a háromnyelvű (latin, magyar, görög) vagy a négynyelvű (latin, görög, magyar, német) változata is. Az előző könyvjegyzéken is szereplő két Horatius mellett az ókori klasszikusok között megtaláljuk még Quintus Curtius Rufus Nagy Sándorról szóló történetét és Titus Livius Róma alapításáról szóló könyvét is. Aulus Gellius *Attikai éjszák* (*Noctes Atticae*) című munkáját Szigeti Gyula István enyesi professzor adta kölcsön Miklósnak. Gellius könyve megírásához nagyjából háromszáz görög és római szerző munkáját használta fel. A klasszikusok között találjuk még Lucius Annaeus Florus római történetíró művét, amelyben a római királyoktól Augustus uralkodásáig tárgyalta az eseményeket. Egy szöveggyűjteményt is használtak a latin nyelv elsajátításához, egy *Parnassus poeticus*, amelyben az ókori klasszikusok példamondatait gyűjtötték össze a forrás megjelölésével, és azokat fordították magyarra. Egy meg nem nevezett német nyelvtankönyvet Enyedi István⁵² küldött Halléből Miklósnak. Marcus Fridericus Wendelinus iskolai célra szánt latin–német nyelvtankönyvét Kibédi András⁵³ ajándékozta Miklósnak Kolozsváron. A humanista műveltséghez tartozó Francesco Petrarca *A jó- és balszerencse orvosságairól* (*De remediis utriusque fortunae*) című latin nyelvű műve, amelyet dialógus formájában jegyzett le, a kiadványt Kolozsvári István⁵⁴ adta Miklósnak. Erasmus több művét is megtalálhatjuk a könyvjegyzéken. Nyájas beszélgetések (*Colloquia familiaria*) című művét Csernátoni Gajdó Dániel ajándékozta Miklósnak. Erasmus *De utraque verborum ac rerum copia* című retorikai szöveggönyvét gernerzeszi praeceptora, Gidófalvi Péter ajándékozta Teleki

⁵² Enyedi István (1659–1714) nagyenyedi teológiai tanár és Halmágyi Júlia fia. 1709-ben kezdte tanulmányait Nagyenyeden Bethlen János alumnusaként. 1716-ban indult peregrinációs útjára. Odera-Frankfurtban, Hallében és Leidenben tanult, de megfordult Lipcsében, Drezdában, Rotterdamban, Angliában és Franciaországban is. 1721-ben tért haza és orvos, kolozsvári szenátor, majd főbíró lett. Teleki Sándor pártfogoltja volt.

⁵³ 1707-ben iratkozott be az enyedi kollégiumba. 1714-ben Odera-Frankfurtban és 1716-ban Franekerben tanult. Peregrinációja során eljutott Amszterdamba, Utrechtbe és Leidenbe is. Teleki Sándor pártfogoltja volt. Hazatérte után becei pap, majd Hunyadi Abacs Márton és Szigeti Gyula István mellett jegyző, 1740-től pedig a nagyenyedi egyházmegye esperese. 1759-ben hunyt el.

⁵⁴ 1717-ben iratkozott be a nagyenyedi kollégiumba. 1725-től szászvárosi rektor. 1727-ben indult külföldi tanulmányútjára. Lipcsében, Brémában és Gröningenben tanult. 1732-ben nagybányai, 1744-ben menyői, 1755–75. között ismét nagybányai lelkész. 1749 és 1779 között a nagybányai egyházmegye esperese. 1780-ban hunyt el.

Miklósnak. Egy harmadik Erasmus-kötetet Szigeti Gyula István adott kölcsön Miklósnak, amelyben a levélírás művészetéről olvashatott. Kitűnik, hogy a 18. század elején még mindig a humanista műveltségre alapozták az iskolai tanulmányokat, hiszen nagy számban találjuk meg az ókori klasszikusokat és a humanista szerzőket. Fülöp Melanchthon *De dialectica* című, a tudományos vitákról, disputációkról értekező tankönyvét, Csernátoni ajándékozta Miklósnak. Ambrogio Marliano *Theatrum politicum* című fejedelmi tükrét Teleki Sándor vásárolta fia részére. Georg Horn peregrinációról szóló könyve szintén Kolozsvári István jóvoltából került Miklóshoz. James Garden *Theologia pacifica* című munkája, amelynek előszavát Köleséri Sámuel írta, és az egyházak közötti megbékélésről szól, Csernátoni Gajdó Dániel révén került Miklóshoz. Johannes Sleidanus német történész *De quatuor summis imperiis* című munkáját is olvasta Miklós. A könyvjegyzék végén Csernátoni megemlíti, hogy saját nevére szokott kikölcsönözni könyveket a kollégium könyvtárából három-négy hét időtartamra. Ebből az is kitűnik, hogy a könyvtárból csak subscribált diákok kölcsönözhattak, míg az alsóbb tagozatok diákjai valószínűleg csak helyben olvashattak. 1722-ből ismeretes még egy könyvjegyzék, amely Teleki Sándor Bécsből rendelt könyveit sorolja fel fiai, László és Lajos számára. A könyveket Felfalusi Mihály szállította.⁵⁵ Teleki Sándor tehát továbbra is gondoskodott fiai megfelelő taníttatásáról és az ehhez szükséges könyvek beszerzéséről.

A possessorbejegyzések alapján további két könyvet sikerült azonosítani Teleki Miklós egykori könyvtárából, amelyek nem szerepelnek egyik könyvjegyzéken sem. Ortwinus Gratius német humanista és teológus munkája több tulajdonosváltás után 1719-ben került Teleki Miklós birtokába, a második könyvjegyzéken mégsem szerepel. Miklós Gyalakutai Lasai Jánosnak ajándékozta a kötetet, de később így is féltestvére, Teleki Sámuel birtokába került, és jelenleg a Teleki Téka őrzi.⁵⁶ Ortwinus Gratius 1517-ben adta ki az *Epistolae obscurorum virorum* című művét, amely a hozzá intézett leveleket tartalmazta. Emiatt X. Leó pápa kiközösítette a szerzőt, a mű olvasóit és terjesztőit egyaránt. Saját védelmében válaszként kiadta a *Lamentationes obscurorum virorum*ot, megítélésén azonban ez sem segített. A kötetben helyt kapott még Hubert Languet levelezése az idősebb és ifjabb Joachim Camerariusszal, amely 1646-ban jelent Gröningenben

⁵⁵ Erdélyi könyvesházak III, 159–160.

⁵⁶ [Gratius, Ortwinus:] *Lamentationes obscurorum virorum epistola D. Erasmi Roterodami, quid de obscuris sentiat, cum caeteris quibusdam, non minus lectu jucundis, quam scitu necessariis.* [s. typ.], Coloniae 1649. (Teleki–Bolyai Könyvtár T d-52 col. 1.)

Ludovicus Camerarius szerkesztésében.⁵⁷ A kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár állományában található egy kolligátumkötet, amely szintén Teleki Miklós tulajdonát képezte. A possessorbejegyzés datálatlan, de neve mellett feltüntette az alezredesti rangot, így jelenlegi ismereteink szerint ez a kötet került legkésőbb a tulajdonába. A könyv később az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárát gyarapította. A kolligátumkötet Erasmus *De libero arbitrio diatribe* című munkáját tartalmazza.⁵⁸ A könyv második részében Luther Mártonnak a szolgai akaratról írott munkája olvasható, amely valójában Erasmus a szabad döntésről írott művére adott felelet.⁵⁹

Teleki László egykori könyvtárából autopszia nyomán egy könyvet sikerült azonosítani, amely minden kétséget kizáróan a birtokában volt: a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában található Bod Péter *Smirnai Szent Polikárpus* című munkájáról van szó, amely Nagyenyeden jelent meg 1766-ban.⁶⁰ Bod Péter Teleki László két lányának, Thoroczky Zsigmondné Eszternek és Klárának ajánlotta művét. Zágony Aranka György, az Erdélyi Református Egyház és Kollégiumok superintendense 1766. május hetedikén adta meg az engedélyt a könyv kinyomtatására. Teleki László possessorbejegyzését pedig még ugyanezen év május 24-ére datálta, így rögtön a megjelenés után már a birtokába került Bod Péter munkája. Teleki László 217 magyar forintot adott a *Smirnai Szent Polikárpus* kinyomtatására. A könyvet ezer példányban nyomtatták, és a teljes nyomtatási költség 225 magyar forintot tett ki.⁶¹

⁵⁷ Languet, Hubert: *Viri cl. Huberti Langueti Burgundi ad Joachimum Camerarium patrem et Joachimum Camerarium filium medicum scriptae epistolae*. Ed. Ludovicus Camerarius, typis Iohannis Nicolai, Groningae 1646.

⁵⁸ Erasmus, Desiderius: *De libero arbitrio diatribe, sive collatio*. Apud Ioannem Frobenium, Basileae 1524. (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Rare 114.)

⁵⁹ Luther, Martin: *De servo arbitrio. Martini Lutheri ad D. Erasmus Roterodamum*. Apud Ioannem Petreium, Norembergae 1526. (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Rare 127.)

⁶⁰ Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok*. [s. typ.], Nagyenyed 1766. (Protestáns Teológiai Intézet Könyvtára H201/a)

⁶¹ Bod Péter: *Önéletírás*. In: *Új Magyar Athenas*. Magvető, Budapest 1982, 78.

Függelék

Alább közlöm a két könyvjegyzéket és azok lehetséges feloldásait. A praeceptorok szűkszavúan nyilatkoztak, nem adtak meg kiadási adatokat, és sokszor a címet sem, így néhány esetben csak feltételezzük, hogy a szerző mely könyvéből tanulhatott Teleki Miklós és László. A teljesség igénye nélkül felsoroljuk a további kiadásokat is. Népszerű, számos kiadást megért alapkönyvekről, tankönyvekről van szó, így sok esetben nem lehet pontosabb meghatározást adni. A bibliák és katekizmusok esetében lehetetlen volt meghatározni, hogy melyik változatát vagy kiadását használhatták. Dőlt betűvel, szöveghűen közlöm a könyvjegyzéket és alatta a lehetséges feloldásokat, illetve azok impresszumadatait és a szakirodalmi hivatkozását.

Teleki Miklós és László könyvjegyzéke (1716)

1716. dec. 11. *Fiam praeceptoran(a)k illye(n) konjveket attam ki.*

A(nn)o 1716 11 (decem)bris. En ide alább megirt személy vettem a méltosagos urtol gondviselésem alá Miklós és László számára ilyen könyveket:

1. *Mysterium iniquitatis etc.*

MORNAY, Philippe de: *Mysterium iniquitatis, seu historia papatus: quibus gradibus ad id fastigii enisus sit, quamque acriter omni tempore ubique a piis contra intercessum asseruntur etiam iura imperatorum, regum et principum christianorum adversus Bellarminum et Baronium cardinales ...* –Salmurii, apud Thom. Porthaeum, 1611.

BVB BV001504464 – SWB 032925999 – GBV 065735315

Feltételezett azonosítás. További kiadásai: Salmurii, 1612. (BVB BV017227179), Gorkum, 1662. (ÖLB)

2. *Philippus Cluverus*

CLÜVER, Philipp: *Introductio in universam geographiam, tam veterem quam novam ...* – Amstelodami, Hendius, 1629.

BVB BV008699177

További kiadásai: Amstelodami-Londini, 1697. (BVB BV022773889) Amstelodami, 1661. (BVB BV002836894) Amstelodami, 1651. (BVB BV002836875) Amstelodami, 1659. (BVB BV011339059) Brunsvigae, 1672. (BVB BV018977992) etc.

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In duodecimo: 17. Ph. Cluveri Introductio in Geograph. Vet. et Novam.*

3. *Matthias Christianus*

MATTHIAE, Christian: Theatrum historicum theoreticum-practicum. In quo quatuor monarchiae. Nempe prima, quae est Babyloniorum et Assyriorum; secunda, Medorum et Persarum, tertia Graecorum; quarta Romanorum ... - Amstelodami, Elzeviir, 1648.

BVB BV040889723

További kiadásai: Amstelodami, 1656. (BVB BV009010939) Amstelodami, 1668. (BVB BV001500861) Francofurti, 1684. (BVB BV012687513) Francofurti, Lipsiae, 1702. (VD18 1250081X) etc.

4. *Petri Molinae Theol*

DU MOULIN, Pierre: Petri Molinaei vates, seu de praecognitione futurorum, et bonis malisque prophetis libri V.: in quibus etiam explicantur difficiliores nonnullae Veteris et Novi Testamenti prophetiae. – Lugduni Batavorum, Maire, 1640.

SWB 02463851X – GBV 151137102

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In octavo: 16. Petr. Molinaei Vates Libr. V. Lugd. B. 1640.*

5. *Horatius notis Bond*

HORATIUS FLACCUS, Quintus: Quinti Horatii Flacci poemata: scholiis sive annotationibus, quae brevis commentarij vice esse possint á Ioanne Bond illustrata. – Londini, Norton, 1606.

BVB BV001733167

További kiadásai: Londini, 1608. (BVB BV022681124) Londini, 1611. (BVB BV022681127) Londini, 1614. (BVB BV022679922) Londini, 1660. (BVB BV022765463) stb.

HORATIUS FLACCUS, Quintus: Q. Horatius Flaccus cum comentariis selectissimis variorum : et scholiis integris Joannis Bond. Accedunt indices locupletissimi, tum auctorum, tum rerum accurate Corn. Schrevelio. – Lugduni Batavorum, Hack, 1653.

SBB

További kiadásai: Lugduni Batavorum, 1663. (GBV 491051344)
Lugduni Batavorum, 1670. (GBV 491051794) stb.

6. *Horatius sine notis*

HORATIUS FLACCUS, Quintus: Sermones, Carmina, Epistula, Ars poetica, Carmen Saeculare vagy Epodes című munkáinak egyike, vagy ezek gyűjteményes kiadása lehet.

Feltételezett azonosítás. Számos hazai és külföldi kiadása ismert.

7. Hiányzik, rossz számozás.

8. *Euclides*

EUCLIDES: Elementa geometriae.

Feltételezett azonosítás. Számos hazai és külföldi kiadása ismert.

9. *Sphinx*

HEIDFELD, Johann: Theologico-philosophica Sphinx ... – Herbornae Nassoviorum, Christophorus Corvinus, 1600.

VD16 H 1386

További kiadásai: Herborn, 1602. (VD17 12:123988R) Herborn, 1608. (BVB BV009548421) Herborn, 1616. (SWB 028310691) Herborn, 1621. (BVB BV013736353) Herborn, 1631. (VD17 3:301559W) stb.

10. *Esopus*

AESOPUS: Fabulae Aesopica.

Számos hazai és külföldi kiadása ismert, latin és görög kétnyelvű kiadás egyaránt.

11. *Summum bonum*

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono = Az legfőbb jorol, melyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik ennekelötte Josquvinus Betuleius által Hanoviában bocsattatott ki; melyet mostan némellyeknek kérésekre magyarrá fordítot Sz[enci] M[olnár] A[lbert] – Löcsén, nyomtattatott Brewer Lörintz által, 1630.

RMNY 1483. – RMK I. 594.

További kiadása: Kolozsvári, Misztótfalusi Kis Miklós, 1701. (RMK I. 1628.)

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono, seu vera beatitudine. Das ist: Freuden Spiegel der Ausserwehlten Kinder Gottes in diesem Leben, so sie durch den Glauben an Gott, und seinem lieben Sohn Jesu Christo, allhie im Heiligen Geiste haben, und im Hertzen empfinden ... - ALTEN Stettin, Duber, 1615.

GBV 819204641 – BVB BV022326936

További kiadása: Frankfurt, 1616. (GBV 536979626)

12. *Beckerus*

RADAU, Michael: Orator extemporaneus sive artis oratoriae brevium bipartitum. [Ed.: Beckher, Georg] – Amstelodami, 1650.

SWB 020017618

További kiadásai: Amstelodami, 1651. (SWB 285167944) Lipsiae, 1654. (GBV 091935369) Lipsiae, 1659. (035604018) Cracoviae, 1666. (SWB 058580794) Lipsiae, 1674. (SWB 018729622) Coloniae, 1695. (SWB 314655379) stb.

13. *Biblia Latina*

14. *Parnassus Poeticus*

NOMESSY, Nicolas: Parnassus poeticus; in quo phrases poeticae omnes ex optimi poetis collectae ... – Coloniae Agrippinae, Hunthemius, Bucholtz, 1602.

VD17 12:130790R

További kiadásai: Coloniae, 1604. (VD17 547:647039B) Lipsiae, 1608. (VD17 3:645524A) Coloniae, 1609. (VD17 3:006104U) Coloniae, 1618. (BVB BV001463600) Coloniae Agrippinae, 1619. (BVB BV012871754) Coloniae Agrippinae, 1641. (VD17 23:242146L) Francofurti, 1654. (VD17 3:300032Y) Lipsiae, 1656. (VD17 23:296293K) stb.

15. *Pontanus*

PONTANUS, Johannes Jovianus: Carminum quae quidem extant omnium pars prima (-secunda). – Basiliae, apud Andr. Cratandrum, 1531.

VD 16 P 4206

Mai jelzete: Teleki-Bolyai Könyvtár T o-1470 a

Ex libris: Teleki

Poss.: P. B. B. 1549; Gasparus Boethius(?) 1599; Stephanus Szegedi [15]99; Gregorius Diosj; Stephanus M. Varsolczj 1608 Claudiopoli; Valentinus Radecius 1629; Georgius Batari; Joannes N[agy] Ajtai; Samuel Salai 1679; Váradi Sigmond és jó Barátié; Gabriel Sass P. De Gyala 1699; Nicolaus Teleki de Szék 1716.

16. *Orbis pictus*

KOMENSKÝ, Jan Amos: *Orbis sensualium trilingvis, hoc est omnium fundamentalium in mundo rerum et in vita actionum nomenclatura* Latin, Germanica, et Hungarica. In usum et commodum scholastice nostrae juventutis noviter emissa. – Claudiopoli, ex officina Nicolai Kis de M. Tótfalu, 1698.

RMK I. 1523.

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In octavo: 31. Jo. Commenii Orbis Claudiop. 1698.*

17. *Grammatica*

Csernátoni Daniel mp.

Teleki Miklós könyvjegyzéke (1719)

Nomina Libror(um) C[omes] N[icolaus] T[eleki]

Biblia Hungaria et Latina. A méltóságod atyai gra(ti)ajabol.

Matthiae Theatrum Historicum. Ezt Szebenb(ől) én kértem vala magam usussara méltóságodtól; de már az ő (th)ecájáb(a) adtam, mind ékességére annak mind p[edig] hogj olvassa, a minthogj olvassa is.

Christian Matthiae *Theatrum Historicum* című műve, szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Két Horatius Méltóságod adta Szebenb(ől).

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Dictionariu(m) Cl. P. P. Itt vettem a méltóságod parantsolattjából.

PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Dictionarium latino hungaricum ...Dictionarium hungaricum latino ... – Leutschoviae, apud haeredes Samuelis Brewer, 1708.
RMK I. 1746.

Dictionar(ium) Alber(t), igen régi, nálla értem

SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latino-Ungaricum. Opus novum et hactenus nusquam editum, in quo omnes omnium probatorum linguae Latinae autorum dictiones et rerum vocabula ...Item vice versa Dictionarium Ungarico-Latinum ... – Norimbergae, Hutterus, 1604.

RMNY 919.

SZENCI MOLNÁR Albert: Lexicon Latino-Graeco-Ungaricarum; Dictionarium Ungarico-Latinum: innumeris vocibus ungaricis, formulisque loquendi latine redditus. – Hanoviae, Villerianus, impensis Conradi Biermanni, 1611.

További kiadásai: Heidelbergae, 1621. (RMNY 1239) Francofurti ad Moenum, 1644. (RMNY 2099)

SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium quadrilingue Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum. Innumeris vocibus, phrasibus, formulis loquendi, et proverbiiis, cum quantitate syllabarum, indiceque Graeco et Germanico hac in quarta editione locupletum, duabus partibus distinctum, inque usum scholasticae juventutis accomodatum ... – Norimbergae, sumptibus Martini Endteri, 1708.

RMK I. 1749.

Sphinx (th)eologico-philoso(f)ica. Eztis én kértem vala el méltóságodtól Szebenből, már ad [...] usum adtam az ő (th)ecájába.

Johann Heidfeld Sphinx theologico-philosophica című munkája, a korábbi könyvjegyzéken is szerepel.

Dialectica Philippi Melanth. Én magam ajándékoztam néki

MELANCTHON, Philipp: De dialectica libri quator. – Wittenberg, Klug, 1529.

GBV 571452973

További kiadásai: Lipsiae, 1531. (GBV 389062081) Coloniae, 1537. (GBV 389022047) Coburgi, 1603. (VD17 547: 693813L) stb.

Q. Curtius de reb(us) Alexandr[i] M[agni]. Méltóságod parantsolattyából vettem.

CURTIUS RUFUS, Quintus: De rebus Alexandri Magni historia ... – Amstelodami, Jansonius, 1644.

GVB 605463239

Teleki Sándor könyvjegyzékén: *In duodecimo: 2. Qu. Curtius Rufus Amt. 1644.*

Theatr(um) Politicu(m) Méltóságod Sárpatakitól maga vette

MARLIANI, Ambrogio: Theatrum politicum in quo quid agendum sit a Principe, et quid cavendum ... – Dantisci, Forsterus, 1645.

BVB BV022348745 - VD17 23: 298142X

További kiadásai: Dantisci, 1655. (SWB 072509597) Coloniae, 1692. (VD17 1:002100W) Noribergae, 1684. (VD17 1: 002098L)

Crutius(!) Epistolaris, mikor ide jöttem, itt értem

CROTUS, Rubianus: Epistolae obscurorum virorum ad Dn. M. Ortuinum gratium : cui quae accessere sequens contentorum indicat tabella ... - Francofurti ad Maenum, 1643.

VD17 1:020171X

További kiadásai: Londini, Coloniae, 1619. (VD17 23: 240026H)

Londini, Coloniae, 1689. (VD17 28: 730204Y)

CURTIUS RUFUS, Quintus: Elegantissime orationes et epistole. – Parisius, Barbier, 1507.

GBV 389043648

CURTIUS RUFUS, Quintus: Quinti Curtii epistolarum liber I. Q. C. de auctoritate data Hannibali liber secundus Q. C. epistolarum liber tertius Q. C. oratio contra asentatores et de tractores liber quartus Q. C. epistolarum liber quintus. – Venetis, Tacuinus, 1502.

GBV 387043586

Feltételezett azonosítás.

Beckherus de arte oratoria, itt értem

RADAU, Michael: Orator extemporaneus sive artis oratoriae brevium bipartitum. [Ed.: Beckher, Georg] – Amstelodami, 1650.

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Summum Bonum, méltóságod adta Szebenb(en)

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono = Az legföb jorol, mellyre ez világ mindenkoron serényen és valóban vágyódik ennekelőtte Josquvinus Betuleius által Hanoviában bocsattatott ki ; mellyet mostan némellyeknek kérésekre magyar-
rá fordítot Sz. M. A. – Löcsén, nyomtattott Brewer Lörintz által, 1630.

ZIEGLER, Georg: Discursus de summo bono, seu vera beatitudine. Das ist: Freuden Spiegel der Ausserwehlten Kinder Gottes in diesem Leben, so sie durch den Glauben an Gott, und seinem lieben Sohn Jesu Christo, allhie im Heiligen Geiste haben, und im Hertzen empfinden ... - ALTEN Stettin, Duber, 1615.

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Petrarcha, de remediis utriusq(ue) Fortunae. Kol[osvári] István Ur[am] adta.

PETRARCA, Francesco: De remediis utriusque fortunae ... – [Heidelberg], [Heinrich Knobloch?], [ca. 1490].

CIH 2594 - BSB-Ink P-263 - GW M31621 - Hain/Copinger 12791 = H 12792.

További kiadásai: Bernae, 1600. (VD16 ZV 21061) Bernae, 1605. (VD17 39: 136937S) [s. l.], 1610. (VD17 12: 638932Y) [s.l.], 1613. (VD17 12: 638935W) stb.

Hornij Ulissea. Ezt is Kol[osvári] István Ur[am] ajándékozta.

HORN, Georg: Georgi[i] Horni[i] Kemn. Pal. Ulyssea sive studiosus peregrinans omnia lustrans littora. – Francof., Lipsiae, Arnst, Sorge, 1671.

VD17 3: 604834F

További kiadásai: Francofurti, Lipsiae, 1672. (VD17 39:117545K)

Slejdán(us) de IV. Summis imperijs, nálla értem

SLEIDANUS, Johannes: De quatuor summis imperiis. – Argentorati, per Rihelios Fr., 1556.

VD16 ZV 14456

További kiadásai: Argentorati, 1564. (VD16 S 6659) Helmaestadtii, 1586. (VD16 S 6662) Argentorati, 1586. (VD16 ZV 29718) Francofurti, 1672. (BVB BV042878038) stb.

Erasmi Colloquia Familiaria. Én magam adtam néki

ERASMUS, Desiderius: Colloquiorum familiarium formulae. – Basilaе, Frobenius, 1519.

BVB BV011611231

További kiadásai: Basilae, 1520. (VD16 ZV 5269) Augustae Vindelicorum, 1524. (BVB BV008164785) [Nürnberg, 1525.] (VD16 E 2353) Ulmae, 1712. (VD18 12164771-003) stb.

Grammatica Germanica, Enyedi István ur küldte Académiából

Wendelini Medulla linguae Latino-Germanae Kibédi András Ur[am] adta Kolosváratt létünkben.

WENDELIN, Marcus Fridericus: Medulla priscae purae[que] Latinatatis Latino-Germanica: qua omnes linguae Latinae idiotismi e purioribus et classicis omnibus scriptoribus, quorum in scholis admittitur autoritas ... – Francofurti, Lipsiae, Schleichius, Röteliuss, 1638.

VD17 56: 731884N

További kiadásai: Albae Iuliae, 1646. (RMNy 2141) Francofurti, Lipsiae, 1652. (VD17 39: 144251R) Francofurti, 1660. (VD17 1: 042862B) Marburgi Cattorum, 1665. (VD17 1: 042892W)

Florus, méltóságod vétette számára

FLORUS, Lucius Annaeus: Rerum romanarum ex Tito Livio epitoma; in quatuor libros distincta. – Parisiis, 1575.

BVB BV008179652

További kiadásai: Oxoniae, 1631. (BVB BV022669055) Argentorati, 1655. (VD17 1: 047244T) Genevae, 1684. (BVB BV001590014) stb.

Feltételezett azonosítás.

(Th)eologia Pacifica Sam. Köleséri. Én magam adtam néki

GARDEN, James: Theologia pacifica sive comparativa, religionis Christianae ab accessoris necessariis, necessaria a minus necessariis discernens ... – Cibirii, Michael Heltzdörffer, 1709.

RMK II. 2394.

Erasmi Verborum ac Rer(um) copia, regi praeceptora Gidofalvi ur[am] ajándékozta

ERASMUS, Desiderius: De utraque verborum ac rerum copia ; de duplici copia verborum ac rerum ; libri II. Ad sermonem et stylum formandum utilissimi. – Francofurti, Müller, 1658.

BV025112937

További kiadásai: Francofurti, 1658. (BVB BV012347588) Jena, [ca. 1675]. (BVB BV025112937) Wratislaviae, 1658. (BVB BV012411844) Amstelodami, 1655. (BVB BV021803799) stb.

Flores Poetar(um) (Parnassus Poeticus) Virgilius

NOMESSY, Nicolas: Parnassus poeticus; in quo phrases poeticae omnes ex optimi poetis collectae ... – Coloniae Agrippinae, Hunthemius, Bucholtz, 1602.

Szerepel az előző könyvjegyzéken is.

Locutionem ac sententiarum latinarum flores, qui magnas latinitatis opes continent: e latinorum poetarum principibus, Virgilio, Horatio et Ovidio collecti, ac in gratiam juventutis scholasticae, ad parandam tam solutae, quam ligatae orationes copiam ac facultatem, seundum librorum seriem. – Halae Saxonum, Orphanotropheum, Berolini, Schlechtigerus, 1702.

VD18 11261927

További kiadása: Berolini, 1713. (GBV 634836447)

Magyar Katechésis, Soltár mind ezek a Méltóságod gráciájából

Borbereki Urtol kértünk egy Liviust egy kevés ideig

LIVIUS, Titus: Historiarum ab urbe condita ... – Basel, Nikolaus Episcopus, 1554.

VD16 L 2142

További kiadásai: Würzburg, 1589/1590. (VD16 L 2145) Köln, 1588. (VD16 L 2144) Dilingae, 1679. (VD17 12: 626422C) Salisburgi, 1694. (VD17 12: 626420N) stb.

Ez az ő egész (th)ecája: Ezekén kívül maga T. P. Szigeti Ur[am] ő kegyelme offerált, s, commendált két könyvet ad legendum, edgjik Gellius, a másik Erasm(us) de conscribendis Epistolis.

GELLIUS, Aulus: Noctes Atticae – Venedig, Christophorus de Quaietis und Martinus de Lazaronibus, 1493. VII. 17.

GW 10599

További kiadásai: Venetiis, 1515. (BVB BV026229794) Argentinae, 1521. (VD16 G 1037) Coloniae, 1526. (VD16 G 1039) Coloniae, 1541. (VD16 G 1041) Coloniae, 1549. (VD16 G 1042) Francofurti, 1603. (VD17 3: 013290T) Francofurti, 1624. (VD17 39: 139286S) stb.

ERASMUS, Desiderius: De conscribendis epistolis ... – Coloniae, apud Heronem Alopeciu(m), 1523.

VD16 E 2508

További kiadásai: Köln, 1526. (BVB BV044624593) Lugdunum, 1531. (BV001415478) [Köln], 1534. (VD16 E 2516) Basilaе, 1543. (VD16 E 2521) Basel, 1549. (VD16 E 2526) Coloniae, 1579. (VD16 V 1840) stb.

Magam is a Coll[egium] (th)ecájából az ő három, negj hétig való usussára kértem le két, három könyvet, hol ezt s hol amazt, de mindenkor becsülettel vissza adtak s, vissza adjuk. Ezeknél egjéb nints.

A méltóságod parantsolattya szerent igj registrálván a Miklós (th)ecáját transmittáltattam alázatosan méltóságodnak. Dat[um] 12. Febr. A(nno) 1719.

Méltóságod méltatlan alázatos szolgája, Csernaton Daniel m[anu] [pro]pria.

Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében¹

Bevezetés

A hitújításnak köszönhetően a könyv – mindenekelőtt a könyvek könyve, vagyis a Biblia – komoly gondolkodásformáló erőre tett szert. Ebben persze nagyon nagy szellemi támogatást kapott a humanizmustól, és jelentős technikai segítséget Gutenbergtől, hiszen a reformátorok a nyomtatott könyv feltalálásával a sokszorosítást fel tudták használni hittételeinek terjesztésére. Témánk szempontjából ez azért érdekes, mert a Szentíráshoz való ragaszkodással a reformáció azt érte el, hogy a könyv – pontosabban a Biblia – templomhelyettesítő toposz lett: lehetővé vált, hogy a vallási kultuszt ne csak a templomban éljék át az emberek, hanem a könnyen hordozható könyv segítségével bárhol. A könyv tárgyi funkciójának ilyen jellegű átalakulása nem állt meg a vallási kultusz metamorfózisánál, hanem a 16. századra egy olyan kommunikációs forradalom zajlott le, amely a nyomtatott könyvön keresztül kívánta a világ egészét bemutatni, annak működését megmagyarázni. Tehát a könyvről mint tárgyról alkotott vélemények ekkortól tekintettek úgy arra, mint a kultúra alapvető információhordozójára.²

* Hegyi Áádám a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója. Felsőfokú tanulmányait a Szegedi tudományegyetemen (2000) és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen (2011) végezte. Kutatási területe: kora újkori egyetemi kiadványok története. A Békési Református Egyházmegye művelődéstörténete a 18. században. Református olvasmányműveltség a 18. században: könyvkötő lelkészek, a könyvlopás története, egyetemi diákok olvasmányélményei, vallásellenes és vallásvédő olvasmányok elterjedése Magyarországon. Svájci–magyar kulturális kapcsolatok a 18. században.

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú kutatási témapályázata segítségével készült.

² Békési Sándor: A könyv mint templomhelyettesítő toposz a reformátoroknál. In: F. Romhányi Beatrix – Kendeffy Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció*. Gondolat, Budapest 2009, 92–109.

A reformátorok által képviselt új világkép viszont nem feltétlenül került összhangba a népi vallásossággal. Egyszerűen azért nem, mert a könyv mint tárgy a protestánsok között elkezdte a faragott képeket is helyettesíteni. Ez pedig teljesen ellentmond a hitújítás szellemiségének. Kálvin és társai nem azért építették az egyházat a Szentírásra, hogy azt kultikus tárgyként tiszteljék. Mégis a protestáns laikus vallásosságban továbbra is nagy igény mutatkozott a katolikus egyházban ismert szentelményekre, látványos rítusokra.³

Az olvasmánytörténeti kutatásokban mára már általánosan elfogadott tény az, hogy Nyugat-Európában a 18. század során az úgynevezett intenzív olvasás helyét fokozatosan átvette az extenzív olvasás, vagyis az ismétlődő (intenzív) olvasmányok helyét (Biblia, katekizmus, bibliai történetek, kalendárium stb.) olyan olvasmányok vették át, amelyek az újraolvasás helyett a mindig újabb (extenzív) tartalmak felé fordultak. A szakirodalom erre a jelenségre előszeretettel használja az „olvasási düh” kifejezést, amelyen azt értik, hogy a felvilágosodás hatására óriási lendületet kapott az újabb és újabb olvasmányok olvasása.⁴

A Békési Református Egyházmegyében viszont az „olvasási dühnek” alig találjuk nyomát, ezért tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a Magyar Királyság délkeleti részén élő reformátusok művelődésre használták-e a könyvet, vagy inkább státusszimbólumnak tartották azt? Másként mondvá arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nyomtatott könyv valóban akkora kommunikációs erőt képviselt-e, amit a 16. században a reformátorok elvártak tőle, vagy sem. A nyomtatott könyvet valóban információhordozónak tekintették, vagy csak egy presztízs értékű tárgynak?

A Békési Református Egyházmegye a 18. században

A Magyar Királyság délkeleti területén élő reformátusokat egyetlen egyházigazgatási egységbe szervezték, a Békési Református Egyházmegyébe. A békési egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, amely Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál és Temes vármegyékben, valamint a katonai határőrvidéken élő reformátusokat szervezte egy egyházigazgatási egységbe. Az itt élő kálvinisták alapvetően falvakban vagy mezővárosokban laktak, a nagyobb városokban az általunk vizsgált időszak-

³ Tüskés Gábor: A protestáns közösségek népi kultúrájának néhány kérdése. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, 14 (1987), 215–233.

⁴ Frédéric Barbier: *A könyv története*. Osiris, Budapest 2005, 247–248. Neumer Katalin: Ongon innen és túl. In: Neumer Katalin (szerk.): *Kép, beszéd, írás*. Gondolat, Budapest 2003, 7–23.

ban még nem jöttek létre egyházközségek: az aradi, a temesvári és a nagybecskereki gyülekezetek egytől egyig 1821 után alakultak meg. Az egyházmegye története visszanyúl a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *Carolina resolutio* alapján jött létre, ekkor összesen huszonnégy egyházközségből állt.⁵

A *Türelmi rendelet*, majd az 1791. évi 26. törvény életbelépésével alapvetően megváltozott a református egyház helyzete: a katolikus elnyomás fokozatosan csökkent, és a református egyház gyarapodásnak indult. Ez a folyamat egyértelműen megfigyelhető a békési egyházmegye esetében is, mert az állam által gyakorolt vallási tolerancia hatására a gyülekezetek elkezdtek szellemileg és anyagilag is gyarapodni. Ebben a fejlődésben kisebb megtorpanást jelentett II. József kudarcba fulladt török háborúja, hiszen több egyházközség közel feküdt a harcok helyszínéhez, de a békekötést követően a helyzet normalizálódott, és az egyházmegye további fejlődésnek indult.⁶

Vizsgált periódusunk során az egyházmegyében több új egyházközség alakult meg. Ezek egy része a Bánságban letelepedett protestánsokból szerveződtek meg, másik része pedig kertésztelepülésként jött létre. 1821-ben a következő egyházközségek tartoztak az egyházmegyéhez: Ágya, Battonya, Békés, Békéssámson, Békésszentandrás, Bélzerénd, Borossebes, Debeljácsa, Doboz, Erdőhegy, Feketegyarmat, Gyoma, Gyorok, Gyula, Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg, Köröstarcsa, Liebling, Magyarittebe, Makó, Mezőberény, Nagyzerénd, Öcsöd, Pankota, Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsháza, Rittberg, Szentes, Vadász és Vésztő.⁷

A bevezetőben feltett kérdések megválaszolásának érdekében elemzésünket a következőképpen építjük fel. Először megvizsgáljuk, hogy az egyházmegyében valóban művelődésre használták-e a könyvet, vagy inkább státusszimbólumként egyfajta reprezentációs funkciót töltött-e be? Ezt követően ki fogunk arra térni, mennyire féltek az emberek az írástól illetve támogatták azt, mivel a szóbeliség és

⁵ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*. 3. köt. Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, Debrecen 1908, 86. Felix Milleker: *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*. Karl Wittigslager, Pančevo 1925, 77–78., 92–94.

⁶ Charles W. Ingrao: *The Habsburg Monarchy 1618–1815*. Cambridge University Press, Cambridge 2000, 211. Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba – Szeged 1992, 79–81. Karl Vocelka: *Enlightenment in the Habsburg Monarchy: History of a Belated and Short-Lived Phenomenon*. In: Ole Peter Grell – Roy Porter (ed.): *Toleration in Enlightenment Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 202.

⁷ Kis Bálint: *i. m.* 85–91.

az írásbeliség egymáshoz való viszonyának rekonstruálásából meg tudjuk állapítani, hogy a szövegek olvasását vagy hallgatását részesítették-e inkább előnyben. Végül azt is megnézzük, mekkora távolságból jutottak el egy-egy közösséghez, családhoz, személyhez a könyvek és az információk. Ez a szempont azért érdekes a számunkra, mert ennek segítségével el tudjuk dönteni, hogy a könyv milyen kommunikációs erőt képviselt. Vajon a nyomdatermékekből tájékozódtak az egyházmegyében vagy más kommunikációs csatornákat használtak?

Státusszimbólum

Papp János öcsödi rektor és káplán 1794-ben egy részeg pillanatában kijelentette, hogy Mózes egy imposztor volt, valamint a feltámadás csak egy humbug.⁸ Egy egyházi személy szájából ez igen durva kijelentés, de tudjuk, hogy a felvilágosodás idején a Kárpát-medencében többször szóbeszéd tárgya lett a „három imposztor” története. Ebben a történetben három vallásalapítót, Mózeszt, Jézust és Mohamedet emlegették. A róluk szóló könyv létezésének legendája a középkorig nyúlik vissza, amikor állítólag II. Frigyes német-római császárt vádolta meg a pápa azzal, hogy a három vallásalapítót csalónak titulálta. A 17. századig egy sor adat szól arról, hogy eretnekek hivatkoztak a három imposztorról szóló könyvre, de maga a szöveg valószínűleg a 17. század előtt nem létezett. Ekkor is kompilációval állították elő a művet és három verzió is készült belőle: *De tribus impostoribus*, *De imposturis religionum* és *Traité des trois imposteurs* (*L'esprit de Mr. Benoit de Spinoza*) címen. Az egyes művek szövegei részben Spinoza munkásságán alapultak, de más radikális filozófusok művei is beépültek ezek szövegeibe.⁹ Vajon Papp a hírhedt filozófus, Spinoza műveit olvasta Öcsödön?

A kihallgatási jegyzőkönyv szerint Papp alig forgatott könyveket: amikor az egyházi bíróság arról faggatta őt, honnan, milyen olvasmányokból szerzett tudomást ilyen filozófiai gondolatokról, egyszerűen csak azt felelte, hogy „A Fel támadásról a mit szóllottam, azt nem magamtól mondtam, hanem külső országai tanúlt emberekről. Hasonlóan hogy Móseszt is impostornak mondtam, azt is azoktól.”¹⁰ Ezek szerint az öcsödi káplán számára a kereszténység alapjait

⁸ Barcsa János: i. m. 311.

⁹ Balázs Péter (ford.): *Spinoza élete és szelleme. Értekezés a három imposztorról*. SZTE Régi Magyar Irodalmi Tanszék, Szeged 2006. Boros Gábor: *Imposztorok*. In: *Filozófiai Szemle* 42 (1998), 382–384.

¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban: TtREL) I.1.b.35.595. nr. 2. Papp Jánosnak feltett kérdések és válaszok az ügyében, Öcsöd, 1794. november 9.

kikezdő gondolatok megértéséhez nincs szükség könyvre, helyettük elég csak szóbeszédre hagyatkozni. Papp számára a könyv biztosan nem volt státuszszimbólum, de a műveltség alapja sem. Érdekes, hogy a negatív könyvkultúra jeleit nemcsak Öcsödön, hanem másutt is megtaláljuk.

Köröstarcsán Szalontai László leánytanító azzal vádolta meg Pap Mihály falusi jegyzőt, hogy az istentiszteleteken udvariatlanul viselkedett: nem állt fel a többiekkel és az igehirdetés ideje alatt „holmi Históriás könyveket olvasott”.¹¹ Védekezésében Pap azt állította, hogy ez legfeljebb kétszer történt meg vele, de akkor sem szórakoztató irodalmat, hanem fizikoteológiai munkákat olvasott:

„[...] Hogy Predikatio alatt könyvet olvasok, még pedig holmi históriákat. Ez tetemes hazugság, mert én prédikatio alatt soha sem olvastam, hanem talám vagy kétszer esett meg, hogy Communio alatt, míg az emberek és Asszonyok communicáltak Sandert és Derhamot olvastam, [...]”¹²

Pap ügyesen védekezett, amikor William Derhamot és Henrik Sandert említette, mert a ők a református egyházban népszerű filozófiai irányzatnak, a fizikoteológiának a képviselői voltak. Mint tudjuk a fizikoteológia azt hangsúlyozta, hogy a természetkutatás az ember hasznára van, mert ezzel is Isten művét dicséri. Másként mondván a természettudományok kutatási eredményeit összeegyeztethetőnek tartotta a teológiával, mert azokat nem tekintette a vallás lerombolóinak.¹³ Ráadásul Derham és Sander magyar fordításai egytől egyig nyolcadrét alakban jelentek meg.¹⁴ A könyvek mérete azért érdekes, mert a tanú a vádlott háta mögött állt, ezért egy nagy fólióalakú könyv bibliográfiai adatait könnyen elolvashatta volna, viszont a históriás művek gerincmérete megegyezett Derham és Sander munkáinak méretével, így Pap nyugodtan állíthatta, hogy hitbuzgalmi könyveket olvasott, miközben feltételezhetjük, hogy valóban ponyvát olvasott.

¹¹ TtREL I.1.b.51.1048. nr. 4. *Több tanúvallomás és intézkedés, ha Pap Mihály nem vonja vissza tanait, akkor excommunicáltassék, 1811. október 11.*

¹² TtREL I.1.b.51.1048. nr. 5. *Pap Mihály vallomása szerint ittas volt, amikor a templomban azokat mondotta és bocsánatot kér, 1811. október 14.*

¹³ Szauder József: *Az estve és Az álom keletkezése* (Csokonai és a felvilágosodás). In: Szauder József: *Az estve és Az álom*. Szépirodalmi, Budapest 1970, 225–230. Vörös Imre: Szőnyi Benjámin természeti világgépe. In: Imre Mihály (szerk.): *Szőnyi Benjámin és kora 1717–1794*. Bethlen Gábor Református Gimnázium, Hódmezővásárhely 1997, 22., 24.

¹⁴ Heinrich Sander: *Az istennek jósága és böltsége a természetben*. Weber, Pozsony-Komárom 1794. William Derham: *Physico-theologia, az az az Isten lételének és tulajdonságainak a teremtés munkáiból való megmuttatása*. Trattner Tamás, Bécs 1793.

Az öcsödi és a köröstarcsai eset pontosan tükrözi azt a kettősséget, amely jellemezte az egyházmegyében élőknek az olvasásról kialakított gondolkodását: bizonyos esetekben tisztelték, és a haladás legfőbb zálogának tartották a nyomdaterméseket, máskor meg ellenségesen viszonyultak hozzá. Nem meglepő, hogy az adott helyzetből adódó érdekek sokszor befolyásolták ezeket a megnyilatkozásokat.

A paraszti vagyonleltárak szerint a háztartásokban már a 18. század végén a könyvek tárolására külön bútort tartottak, amely azt mutatja, hogy a nyomdaterméknek a család életében volt valamilyen szerepe. Sajnos a könyvtartó tékák megléte még nem jelenti azt, hogy az azokban őrzött könyveket valóban olvasták is, de az, hogy ezeket külön felsorolták az ingóságok között, az azt mutatja, hogy valamilyen jelentőséget tulajdonítottak nekik. Minden bizonnyal így volt ez Pető István hódmezővásárhelyi lakos esetében is, akinek 1790-ben írták össze vagyonát, amelyben egy könyvtartó tékát is megemlítettek.¹⁵

Borossebesen Vég János lelkész helyzete 1818-ra annyira lehetetlenné vált, hogy kénytelen volt elhagyni a települést. A pap elleni tömeges hisztéria részeként a helyi lakosok az írott törvényeket őrző jegyzőkönyvet tekintették minden bajuk okozójának, azért azt megpróbálták megsemmisíteni:

„Mikor Felsőségnek rendeléseit és parantsolatit előttök olvasom azt merik mondani, hogy az ő dólgaikban sem Királly sem Püspök nem parantsol. Sőt egy részeges veszekedő paraszt Patkó János nevezetű ember kikapván a protocollumot kezemből a földhöz letötte, hogy ne olvassam nekik.”¹⁶

Ehhez hasonlóan Öcsödön is minden baj okozójának tartották a hivatalos iratokat, mert 1794-ben Kiss András helybeli lakos a bírói lajstromokat megcsonkította. Nyilvánvalóan ezt azért tette, mert úgy gondolta, ha elpusztítja az adóösszeírást, akkor mentesülni fog a közterhek alól. Arra nem gondolt, hogy az iratok elpusztításával a törvényi kötelezettségei nem fognak eltűnni.¹⁷

Szintén tudatosan rongálták meg a kisperegiek is az anyakönyvüket. Tudjuk, hogy 1787-ben az Egyekről elüldözött reformátusok Kisperegen alapítottak új gyülekezetet, de amíg az új egyházközség megszervezésére engedélyt kaptak, addig több éven keresztül nyomorogtak a pusztában. Hitükhöz viszont annyira

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár – Hódmezővásárhelyi Levéltár (továbbiakban: MNL CsML – HL) IV.A.1001.a.3. *Protochollum oppidi Vásárhely 1772–1794*, p. 531.

¹⁶ TtREL I.29.i.209. Vég János kérvénye az egyházmegyéhez, Borossebes, 1818. nap és hónap nélkül.

¹⁷ Magyar Nemzeti Levéltár – Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár V.662.a.1. nr. 14. 1794. Kiss András 44 éves öcsödi református lakos. In: *Tanácsülési és peres jegyzőkönyvek 1782–1848*.

ragaszkodtak, hogy az eklésia iratait magukkal vitték, és lelkipásztort is tartottak. Mégis valami arra készítette őket, hogy az anyakönyvből néhány lapot kitépjenek. Az egyháztagok szerint ezt azért cselekedték, mert szükségük volt üres papírra, hogy hivatalos ügyeiket intézni tudják, Szentiványi Sámuel prédikátor szerint viszont így tüntették el az 1769 és 1786 között egyházkövetésre ítélt személyek névsorát.¹⁸ Ez a rongálás egyértelmű jele annak, hogy a könyvet (matrikulát) olyan információhordozónak tekintették, amelynek megsemmisítésétől azt remélték, hogy bűnös múltjuk feledésbe merül. Azzal nem számoltak, hogy a közösségi emlékezet is megőrizte rovott múltjukat, mivel csak az írott információtól tartottak.

Haldoklók esetében viszont egészen másként állt a helyzet, mert több olyan esetet is ismerünk, amikor valaki hangsúlyozottan könyvek vásárlására adakozott. Ez azért érdekes, mert a végrendelezők gyakran hagytak pénzt egyházukra, iskolájukra és a szegényekre, de kevesen ragaszkodtak ahhoz, hogy bizonyos összeget csak könyvek vásárlására szabad fordítani. Hódmezővásárhely lakosságának többsége iskolázatlan paraszti társadalmi réteghez tartozott, mégis 1785-ben Kis Albert és 1789-ben Nagy Szabó István diákok tankönyvszükségletére adott néhány forintot.¹⁹

A nyomtatott könyvnek szimbolikus jelentőséget tulajdonító paraszti világ nyomára bukkanunk Debretzeni István szentesi írástudatlan lakos végrendeletében, mert fontosnak tartotta, hogy bibliájáról és egyéb könyveiről is rendelkezzen.²⁰ Testamentumát ugyancsak egy vonással írta alá, de nagyon valószínű, hogy rendszeresen újraolvasott olvasmányairól van itt szó. (Kristóf Ildikó kutatásaiból tudjuk, hogy a kora újkorban Magyarországon létezett egy olyan társadalmi réteg, amelyik hitbuzgalmi műveket, kalendáriumokat lassan el tudott olvasni, de írni nem tudott.)²¹

1785-ben Gyomán nemcsak státusszimbólumnak tekintették a könyvet, hanem az abból megszerezhető tudást is nagyra értékelték, mert a lakosság arra

¹⁸ Arad Megyei Levéltár (Továbbiakban: AML) jelzet nélkül *Kisperegi (egyeki) anyakönyv 1765–1821*.

¹⁹ MNL CsML – HL IV.A.1001.g.5. *Kis Albert végrendelete, Hódmezővásárhely, 1785. december 11.* MNL CsML – HL IV.A.1001.g.1. *Esküdt Nagy Szabó István végrendelete, Hódmezővásárhely, 1789. augusztus 28.*

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár – Csongrád Megyei Levéltár – Szentesi Levéltár (Továbbiakban: MNL – CsML – SzL) V.A.102.k.2. nr. 350. *Debretzeni István végrendelete, Szentes, 1820. július 15.*

²¹ Sz. Kristóf Ildikó: A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? In: *Acta Papensia* (2002/1–2), 3–28.

panaszkodott, hogy az egybegyűltek előtt a település jegyzője nem olvasta fel szóról-szóra a körrendeleteket és hirdetményeket, hanem csak kivonatolva ismertette azokat. A gyomaiak úgy érezték ez visszaélésre adhatott alapot, mert nem tudták megismerni a jogszabályok valódi tartalmát. Mindezt a vármegyei közigazgatás is észrevette, és utasította a jegyzőket, hogy „az currenseket szorol szora elolvasni és ugy nékik magyarázni” legyenek kötelesek.²² Ez az eset tökéletes példája annak, hogy a békési egyházmegyében a könyvet felemás módon ítélték meg. Fentebb említettük, hogy Borossebesen és Öcsödön meg akarták semmisíteni a jogszabályokat tartalmazó köteteket, Gyomán viszont ahhoz ragaszkodtak, hogy minél pontosabban megismertessék a könyvekben található paragrafusokat.

A könyvgyűjteményekkel való rendszeres törődés is arra utal, hogy azokat kulturális értékük, információtartalmuk miatt különösen fontosnak tartották. Hódmezővásárhelyen a presbitérium többször is tárgyalta az egyházközség és az iskola könyveinek sorsát. A határozatok tanúsága szerint nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy pontosan nyilvántartsák, milyen művekből állt a gyűjtemény, és kik használhatták azt. Sőt! Az eltűnt példányok visszaszerzésével is megpróbálkoztak. Így például 1796-ban elkészítették az egyházközség könyveinek jegyzékét, és pontos szabályok szerint meghatározták, hogy abból milyen szegény vagy árva gyerekek kaphattak egy-egy iskolai tanévre tartós használatra egy-egy példányt. 1805-ben felszólították Halmi Pál elhalt tanár örököseit, hogy az elhunyt hagyatékából szolgáltatassák vissza az iskola könyveit. 1811-ben már nem az egyház, hanem az iskola könyveinek inventarizálását rendelték el.²³

1818-ban Magyaritében egy családi Bibliában található bejegyzéseket a lelkész bizonyítékként fogadott el, mert az anyakönyvben elfelejtették rögzíteni Juhász András és Puskás Sára Erzsébet nevű lányának a megszületését. A család viszont feljegyezte a családi Bibliába a kislány születését, amelyet a lelképásztor hitelesnek fogadott el.²⁴ Ezek szerint a paraszti írásbeliség számára fontos információhordozó eszköz volt a Biblia, amelyet az egyház is elismert.

²² Magyar Nemzeti Levéltár – Békés Megyei Levéltár (Továbbiakban: MNL – BML) V.A.317.b.5. p. 37. *Curren* 1785. Daka István: Gyoma története az újratelepüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*, Gyoma Nagyközség Tanácsa, Gyoma 1977, 83.

²³ Hódmezővásárhely-ótemplomi Református Egyházközség Levéltára (Továbbiakban: HÓREL) I.180.b.3. 1796. január 6. és 1805. július 21. In: *Presbiteri jegyzőkönyv 1795–1806*. HÓREL I.180.b.4. 1811. március 11. In: *Presbiteri jegyzőkönyv 1807–1833*.

²⁴ Történelmi Levéltár Nagybecskerek Magyarittelei keresztelési és házassági anyakönyv 1812–1843.

Kisperegen szintén találunk arra utaló jeleket, hogy az írásbeliség jelentőségét fontosnak tartották. Ebben az esetben a jogbiztosító iratok hosszú távú megőrzésén volt a hangsúly: a letelepedési szerződés létfontosságú volt a falu lakosai számára, mégis 1818-ra az eredeti dokumentum már elveszett, csak az akkor élő öregek emlékezetéből tudták megállapítani annak hozzávetőleges tartalmát. A lelkész kimondottan megharagudott ezért a gyülekezetre, mert úgy gondolta – szerintem joggal –, hogy az egyházközség felelőtlenül viselkedett, és nem voltak tisztában az okiratok jelentőségével:

„Fájlalni lehet! hogy az Instansoknak kevés gondjok volt mind az itt emlékezetbenn forgó Instantiáknak, mind pedig ama betses tzedultáskának megtartására. Úgy annyira, hogy már most semmi legkisebb a’ Felsőbb hejekenn megfordult Írásoknak emlékezeténél egyebb nints. Nints meg a’ tzedulátska, sem semmi resolútióval nem birnak. Semmi protocollumba nem ment: ennél fogva semmi bizonyosra nem lehet akadni, az itt leparjált[?] tsekély tudositásnál egyébbre. Hová lett, kiadták e kezeikből, vagy nem lévén reá gond, eltevéjdedek, nem tudnak már most semmit is szóllani rólla.”²⁵

Státusszimbólum vagy művelődési eszköz? Forrásaink alapján egyik sem. Ugyan találunk olyan eseteket, amikor a békési egyházmegyében élők a könyvre mint reprezentációs eszközre tekintenek, és vannak olyan adataink is, amikor hasznosnak tartják annak olvasását, mégis az adatok heterogén jellegéből adódóan azt kell mondanunk, hogy a könyv nem töltött be kizárólagosan státusszimbólumi szerepet, de nem is tartották csak azt a műveltség zálogának. A helyzet tisztánlátásának érdekében ennél a pontnál értünk el ahhoz, hogy a könyv reprezentatív jelentősége mellett a tanulmány elején megfogalmazott vizsgálódási célok közül a szóbeliség és az írásbeliség szerepét megvizsgáljuk.

Szóbeliség vagy írásbeliség?

A kora újkorban Magyarországon a lakosság többsége analfabéta volt, de az emberek életük során rendszeresen találkoztak az írásbeliséggel. Kristóf Ildikó ezzel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az olvasásnak és az írásnak eltérő funkciókat tulajdonítottak a társadalom különböző rétegeiben. Véleménye szerint a paraszti műveltség ismerte az íróeszközöket és a lajstrom, könyv, cédula, kalendárium külső megjelenési formáit, hiszen ezekkel találkoztak a hétköznapi napokban, például jogi szerződésekben. Mégis a parasztok többsége az írással

²⁵ Kisperegi Református Egyházközség levéltára b.1. *Omniárium* 1818–1839.

hadilábon állt, ezért az írott dokumentumokra sokszor úgy tekintettek, mintha azok varázserővel bírtak volna. A magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveiből megállapítható, hogy az írásra a társadalom egy részében egyfajta mágikus erőként tekintettek, amelyből az következik, hogy sokszor a nyomtatott könyveket nem a funkciójuknak megfelelően használták, hanem boszorkányságra, varázslásra. Erre jó példa az, amikor imakönyveket kincskeresésre használtak. Magyarországon a kora újkorban az írni-olvasni tudó emberek sokszor megbélyegzett, gyűlölt személyiségnek számíthattak egy archaikus közösségen belül.²⁶

A Békési Református Egyházmegyében a 18. században ilyen archaikus közösségeket már nem találunk, és a könyv felhasználási módjáról sem alkottak ennyire torz képet. Mégis érdekes példákat találunk arra, hogyan viszonyult egymáshoz az írásbeliség és a szóbeliség.

A hivatalos ügyintézéshez egyre inkább szükség volt arra, hogy az adott illető írásban nyújtsa be kérvényét, panaszát, feljelentését. Ennek ellenére a falusi bíráskodásban teljesen bevett gyakorlatnak számított az, hogy a lakosság szóbeli kérvénnyel fordult az előjárókhoz. Gyomán például 1797 és 1806 között alig fordult elő, hogy valaki írásban nyújtott volna be valamilyen panaszt, helyette inkább szóban tették azt.²⁷ Szintén gyomai az az adatunk is, amely a szóbeliség és az írásbeliség párhuzamos együttélést mutatja. Az agyvérzést kapott lelkipásztor helyett ideiglenesen szolgáló Úri Sándor körül kisebb botrány alakult ki, mert Úri a település vezetőivel konfliktusba keveredett.²⁸ Az esperes rendezni akarta az ügyet, ezért vizsgálatot indított, amelynek során mind a szóbeli, mind az írásos panaszokat figyelembe vette: *a dolgot rész szerént mellőző, rész szerént egyenesen meg valló írásos és szóbeli feleletekből a tetemesebb vád pontokat nagy részént igaznak látta.*²⁹ Ezek szerint bevett szokás volt a szóban elhangzott állítások elfogadása is, amely miatt meg kell néznünk, milyen helyzetekben tartották fontosnak az írni tudást hasznosítani, hiszen a rögzített információ elvileg hosszú távon megőrizhető, és sokkal kevésbé lehet hamisítani.

Szinte az összes egyházközségre igaz az, hogy a 18. század során kezdték el a saját egyházközségük hivatali írásbeliségét, habár ennek mennyiségében és minőségében igen nagy eltéréseket tapasztalunk. Véleményem szerint a hivatali írásbeli-

²⁶ Kristóf Ildikó: "Istenes könyvek – ördögös könyvek" In: *Népi kultúra – népi társadalom* 18 (1995), 67–104.

²⁷ MNL – BML V.A.317.f.2. *Peres jegyzőkönyvek 1797–1806.*

²⁸ Hegyi Ádám: A lelkész és a gyülekezet viszonya 1802-ben Úri Sándor gyomai káplán esetének tükrében. In: *Ethnographia* 127 (2016/2), 258–272.

²⁹ TtREL I.1.b.42.807. *Egyházmegyei közgyűlés kivonata, Gyoma, 1803. szeptember 27.*

ség legnívósabb produktuma a szentesi egyházközség krónikája, amely a 18. század közepétől kezdve a katolikus egyházban használt *historia domushoz* hasonlóan évről évre rögzítette a gyülekezet történetét.³⁰ Ehhez hasonlóan Hódmezővásárhelyen is komoly írásbeliség volt, amely leginkább Szőnyi Benjámin tevékenységének volt köszönhető.³¹ Az újonnan létrejött egyházközségek viszont nem tudtak ilyen rendszeres írásbeliséget fenntartani. A reformátuskovácsnázi kertészek 1820-ban arról panaszkodtak, hogy *notarius nélkül soká nem lehetünk, magunk közt sints senki, a ki tsak egy levelet el olvasson, vagy egy passust adjon, a mi minden nap szükséges volna*.³² Miközben mindent megtettek annak érdekében, hogy az egyházigazgatáshoz szükséges dokumentumokat rendszeresen vezessék, és ennek érdekében Gyulán beszereztek egy anyakönyvnek és egy jegyzőkönyvnek alkalmas kötetet.³³

Az egyházközségek életében igen komoly problémát jelentett annak felkutatása, hogy mikor jött létre az adott településen a református gyülekezet. A vésztői lelkipásztor 1786-ban kétségbe esve állapította meg, hogy semmilyen írásos dokumentum nincs a templom eredetéről, de még a közösségi emlékezet sem tudta azt egyértelműen megmondani, hogy *mitsoda vallású emberek építették ezen templomot, mi féle nemzettség tisztelte benne az Istent arra senki nem emlékezik*.³⁴ Ehhez hasonlóan alakult a helyzet Borossebesen is, mert 1806-ban a lelkipásztor csak 1765-ig visszamenőleg tudta kideríteni a gyülekezetben szolgált lelkipásztorok neveit, a többi információ az írásbeliség hiánya miatt elveszett.³⁵

A kisebb gyülekezetnek számító Ágyán viszont 1799-ben már az iskola számára egy önálló jegyzőkönyvet nyitottak, amely azért érdekes, mert önálló iskolai

³⁰ Takács Edit (közread.): *A szentesi református eklezsia története 1700–1825*. NKA, Szentes 2001, [elektronikus dokumentum], <http://www.szentesinfo.hu/cd/ekklezsia/> (Megnyitva: 2018. január 7.)

³¹ Szeremley Samu: *Szőnyi Bénéámin és a hódmezővásárhelyiek 1717–1794*. Hornyánszky Viktor, Budapest 1890.

³² TtREL I.29.i.155. Kovácsnázi előjáróság levele az espereshez, Kovácsnáza, 1820. április 30. In: *Reformátuskovácsnáza 1807–1883*.

³³ Reformátuskovácsnázi Református Egyházközség levéltára I.265.e.1. Kurátori számadás 1821–1863.

³⁴ Vésztői Református Egyházközség levéltára I.450.a.1. Keresztelési (1759–1816), halotti (1772–1816) és házassági (1772–1818) anyakönyv *omniáriummal*.

³⁵ Borossebesi Református Egyházközség levéltára b.1. Lelkeszi névsor 1765–1848, Kurátori számadás 1812–1846, *Mindenes jegyzőkönyv* (1806) 1824–1849.

iratkezelés a békési egyházmegyében csak a nagyobb iskolaközpontokra volt jellemző, mint például Hódmezővásárhelyen, Békésen és Szentesen.³⁶

Egészen más szempontból érdekes a békési reformátusok íráskultúrája. Adataink szerint Békésen a 18. században egy kéziratos passiót egészen 1766-ig rendszeresen lemásolták a kántorok egymás között.³⁷ Nyilvánvalóan azért tették ezt, mert a nagypéntekenként rendszeresen elénekelték Krisztus szenvedéstörténetét, és az állandó használat miatt az eredeti mű elrongyolódott. Sajnos ma egyetlen példány sem fellelhető ebből a kéziratból, de most számunkra maga a tény érdekes. Egész pontosan az a különleges ebben, hogy rendszeresen másolták a művet, és azt kéziratban terjesztették. Mivel a református egyház a 18. században szigorúan fellépett a passió éneklése ellen, ez megmagyarázza – az elrongyolódáson kívül –, miért kéziratban másoltak azt egymás között: a békésiek ragaszkodtak egy néphagyományhoz, amelyet a hivatalos egyház katolikus elhajlásnak tartott. Adataink szerint a 18. század végén a passió éneklése már nem volt szokásban Békésen, de az évtizedeken keresztül tartó rendszeres másolás azt mutatja, hogy az írást nagyon hasznos eszköznek tartották a kántorok, amely segítségével sokáig megőrizhették üldözött hagyományait.³⁸

Az írás hasznosságát és jelentőségét nemcsak titkos másolatok készítésekor tartották sokra az egyházmegyében élők, hanem az egyházi élet más területén is. Szentesen a gyülekezeten belül keletkezett konfliktus okának megmagyarázásaikor tekintettek úgy az írásra, mint hasznos eszközre. Békésen a lelkipásztor elleni fellépés eszközének tekintették az írás alkalmazását.

1821-ben Szentesen létrejött egy kisebb csoport, amely szervezett formában fordult el az egyháztól: Szépe János, Szépe Pál és Szalai János évek óta nem jártak templomba, az úrvacsoraosztásokon nem vettek részt. Éppen ezért a presbitérium ki szeretne deríteni, hogy miért távolodtak el így az egyháztól, de ez nagyon nehezen ment, mert a vádlottak nem tudták írásban megfogalmazni panaszaikat. Az egyházfegyelmi ügy tárgyalásának irataiból viszont kiderül, hogy a lázongók csoportja mindenképpen szeretne volna írásban is előadni érvelését, vagyis a szóbeliséggel szemben az írásbeliséget részesítették előnyben:

³⁶ TtREL I. 29. a. 2. Közgyűlés, Gyulavári, 1799. február 28.

³⁷ Durkó Antal: *Békés nagyközség története*. Petőfi Nyomda, Békés 1939, 105.

³⁸ Molnár Ambrus: A passió mint paraliturgikus elem a református istentiszteletben. In: Hopp Lajos – Küllös Imola – Voigt Vilmos (szerk.): *A megváltozott hagyomány*. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest 1988, 497–535. Bárdos Kornél: Harcok a passió éneklése körül Magyarországon, *Theológiai Szemle* (1971/9–10), 296–303.

„...hogy nékiek még előbb embert kell ara másutt keresni a kik az ő panaszait, és nehézségeiket írásba tudja tenni; azonban azóta is, ezt nem teljesítvén, hanem szüntelen folytatván és szaporítván botránkoztató sértegetéseiket, az ekklesia és a közjó ellen törekedő lázasztásaikat.”³⁹

Szentesen az írással nemcsak ők álltak hadilábon, mert 1788-ban Szőnyi Pál lelkész ellen lefolytatott vizsgálat során a meghallgatott tanúk közül egyedül a prédikátor, Szentmiklósi Sebők Sámuel tudta kézjeggyével ellátni tanúvallomását, míg a református egyház gondnoka, Basó Mihály és Csoó István tanító „keze kereszt vonásával” hitelesítette a jegyzőkönyvet.⁴⁰ Ennek ellenére az írásbeliség fejlődésének vannak nyomai Szentesen, mert 1830-ban már nyugalmazott tanítóként Csoó István saját aláírásával tudta ellátni végrendeletét.⁴¹

Békésen szintén komoly közösségformáló ereje volt az írás használatának, és ez nemcsak a vallási szokások megőrzésében jelentkezett – lásd korábban a passió másolását –, hanem a műveletlen paraszti közösségekben is. Az iskolázatlan békésiek számára komoly érdekérvényesítő szereppel bírt az írásbeliség, amikor 1817-ben a lelkészük, Zilahi János ellen írásban meg tudták fogalmazni panaszait. Az egyházkerületi levéltárban fennmaradt autográf kézirat írásképeiből egyértelműen megállapítható, hogy azt olyan ember írta, akinek komoly szellemi erőfeszítést okozott pár sor megfogalmazása, hiszen a folyamatos vonalvezetés helyett a betűket csak rajzolni tudta. Ráadásul láthatóan békési í-ző nyelvjárásban fogalmazott, amely szintén árulkodik származásáról, miközben nem volt tisztában a toldalékok írásmódjával, és a központozási jeleket sem ismerte:

„Bikisi biro Uram nak adsik

Bikisi birák uramék tegnap a gyűlésben meg nem montuk de most meg mongyuk, ha Zilait a papságból három hét alatt kentek ki nem teszik mink vagy a biro uram házát vagy törvény bírójét vagy más esküt ember házát tempora teszük nekünk papnak kel a kiskáplány meg a visztüi pap már mindenik igirkezet

³⁹ Szentes-Nagytemplomi Református Egyházközség levéltára (Továbbiakban: SzNREL) I. 375. b. 2. 1 *Presbiteri jegyzőkönyv 1816–1827*.

⁴⁰ TtREL I. 29. i. 67. Szőnyi Pál elleni tanúvallomások jegyzőkönyve, 1788. május 28. In: *Hódmezővásárhely 1765–1841*.

⁴¹ MNL – CsML – SzL V. A. 102. k. 1. nr. 416. Csoó István emeritus tanító végrendelete, Szentes, 1830. június 17. In: *Végrendeletek (1731–) 1802–1849(–1890)*. Csoó annyira ügyesen képezte magát, hogy 1825-ig 44-szer olvasta végig a Bibliát. Takács Edit: i. m. II. köt., 394.

[más kézzel:] 27a április 1817 reggeli 5 órákor az uttzán találtatott.”⁴²

Egyébként a pap ellen lázadók elérték céljukat, mert annak ellenére, hogy a Zilahi ellen beterjesztett vádak nem bizonyultak valóságnak, mégis a helytartótanács azt javasolta, hogy a lelkipásztor költözzön el Békésről. Cserébe fel is ajánlották számára a gyomai lelkészséget. Zilahi mégsem volt hajlandó elmenni a városból, inkább állás nélkül maradt ott egészen 1841-ben bekövetkezett haláláig.⁴³

Összességében megállapíthatjuk, hogy az írásbeliséget a békési egyházmegyében élő minden rendű és rangú személy hasznosnak tartotta, törekedett annak használatára. Ennek minősége persze igen különböző volt, mégis a közgondolkodásban az írásról kialakított vélemény az írásbeliséget kezdte többre tartani a szóbeliséghez képest. Ez azt is jelenti, hogy a könyv nemcsak reprezentatív funkciót töltött be, hanem kulturális értéknek is tekintették azt még akkor is, ha néha megsemmisítésével kívántak a helyzetükön javítani. A tanulmány elején viszont felhívtuk arra a figyelmet, hogy nem elég annak eldöntése, mennyire volt szimbolikus jelentősége a könyvnek az egyházmegyében, mert ezzel össze kell vetni, hogy milyen távolságból szereztek be az emberek a könyveiket: csak helyben, vagy országos, esetleg nemzetközi kapcsolatokat is felhasználtak ehhez? Ennek megválaszolása azért fontos, mert ebből tudjuk eldönteni, hogy a könyv milyen kommunikációs erőt képviselt. Vajon a nyomdatermékekből tájékozódtak az egyházmegyében, vagy más kommunikációs csatornákat használtak?

A könyvek útjai

Sajnos nagyon kevés adatunk van arról, hogy a 18. században a Békési Református Egyházmegyében élők hogyan szereztek be a könyveiket. Az esperességi területén működő könyvkötők egész biztosan közreműködtek ebben, hiszen például Barta Mihály makói könyvkötő bejárta a katonai határőrvidéket, és a temesvári vásárra is eljutott. Levelezéséből kiderül, hogy a lelkészi kar számára különböző teológiai műveket szállított. Mivel a szentesi és a hódmezővásárhelyi könyvkötők árukészletéről pontos információkkal is rendelkezünk, egyértelműen kijelenthetjük, hogy a békési egyházmegyében a könyvkötők egész biztosan köz-

⁴² TtREL I.1.b.69.1516. nr. 1. Tomcsányi Kristóf szolgabíró vizsgálata Békésen, Békés, 1817. április 27. In: Zilahi János békési lelkész pere a városi eljárókkal 1822.

⁴³ Durkó Antal: i. m. 109. Szegedi Károly: A békési reform. egyházban szolgált lelkipásztorok. Bárány Dreschel Géza könyvnyomdája, Békés 1904, 20–22. Tóth Julianna: A békési református gyülekezet küzdelmes századai. Békés város önkormányzata, Békés 2002, 31–32.

reműködtek abban, hogy a református híveket könyvekkel ellássák. Ennek mértéke és minősége viszont igen sekély volt, mert a könyvkötők csak hitbuzgalmi műveket, ponyvát, Szentírásokat és tankönyveket forgalmaztak.⁴⁴ Ez azt jelenti, hogy a könyvkötők regionális szinten biztosították az alapvető olvasmányokhoz való hozzájutást, de rajtuk keresztül nehéz volt a hazai vagy az európai szellemi vérkeringésbe bekapcsolódni. Ezen a helyzeten az egyházkerület sem javított, mert az egyházkormányzatnak a könyvet népszerűsítő tevékenysége kimerült az új énekeskönyvek, illetve bibliák forgalmazásában.⁴⁵

Fontos viszont itt megjegyeznünk, hogy az általunk vizsgált időszakból ismerünk egy olyan gyűjteményt, amely rendkívül gazdag volt külföldi kiadású munkákból, és a tulajdonosa soha sem járt külföldön. Ő egy alföldi mezővárosban rektorként szolgált, ahol ugyan működött könyvkötő műhely, de kizárt dolog, hogy könyveit a könyvkötőn keresztül szerezte volna meg, mert amint fentebb láttuk, ezek a mesterek nem foglalkoztak komolyabb kiadványok forgalmazásával. Az illetőt Fábíán Jánosnak hívták, és gyűjteményében feltűnően sok külföldi kiadású kötet volt, amelyeket nagyrészt meg lehetett szerezni Magyarországon is, mégis igen ritka kivételnek tekinthető a könyvtára, mert annak állományát helyben, és a régióban biztosan nem tudta beszerezni. Ugyan semmilyen bizonyítékunk nincs arra vonatkozólag, hogy a könyveit külföldről hozatta volna, de minden bizonnyal kilépett a helyi közösség kereteiből, és érdeklődéséből adódóan a lehető legmesszebről is igyekezett könyveket beszerezni.⁴⁶

A nemzetközi, klasszikus értelemben vett műveltebb könyvkereskedelem mégis elérte az egyházmegyét. Igaz erre csak egyetlen egy levélből értesülünk. A levelet 1807-ben Frey Ferenc Bécsből küldte valamelyik lelkipásztornak, de a levél címezése elveszett, így nem egyértelmű kinek szól. Mivel maga a dokumentum az esperesi iratok között maradt fenn, logikusnak tűnne, hogy az 1807-ben szolgáló esperes, Kuthi Ádám volt a címzettje. A levél szövegéből viszont kiderül, hogy a levelet Gyulára küldték, az esperes viszont Öcsödön élt. Sokkal valószínűbb, hogy a valódi címzett a gyulai prédikátor, Juhász István volt. Juhász kiválóan beszélt franciául, míg Kuthi francia nyelvtudásáról nem tudunk semmit.

⁴⁴ Hegyi Ádám: Szükségtelen bibliothécák és folyton csak olvasó lelkeszek a Békési Református Egyházmegyében a 18. század végén. In: *Mediárium* 8 (2014/3), 5–24.

⁴⁵ Például 1813-ban minden egyházközséggel tudatták, hogyan lehet új kiadású énekeskönyvekhez hozzájutni. SzNREL I. 375. c. 2. *Felsőbbhatósági körrendeletek 1812–1859.*

⁴⁶ Hegyi Ádám: Fábíán János békési református tanító veszedelmes könyvei. In: Nyerges Judit – Zvara Edina – Verók Attila (szerk.): *Monographia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Kossuth, Budapest 2016, 260–267.

Tudjuk viszont, hogy Juhász bibliofil volt, még a gyulai tűzvész idején is az egyik legfontosabb dolga könyvtárának megmentése volt.⁴⁷ Ráadásul a gyulai uradalomban 1820-ban dolgozott egy Frey József nevű tiszttartó, így elképzelhető, hogy a levél írójának családja gyulai kötődésű volt.⁴⁸

Frey Ferenc levelében arról tudósította Juhász Istvánt, hogy Bécsben különböző könyveket vásárolt meg számára, egyben arra is utalt, hogy egy bizonyos Burdanalus nevű szerző műveihez alig lehet hozzájutni, ezért örült, hogy egyáltalán egy kiadást meg tudott szerezni. Sajnos nem sikerült kideríteni, miért tartózkodott Frey Ferenc Bécsben, Frey József gyulai tiszttartóhoz kapcsolódó feltételezhető rokon szálakon kívül életéről sem tudunk semmit. A levél szövegéből viszont úgy tűnik, hogy franciául nem tudott, mert Louis Bourdaloue nevét többször is tévesen írta le. Juhász viszont szinte csak francia nyelvű könyveket kért tőle, amelyek az eddig bemutatott olvasmányokhoz képest sokkal változatosabbak, és kifinomultabb érdeklődésről tesznek tanúbizonyságot.⁴⁹

Néhány más jellegű forrásunk azt mutatja, hogy könyveket egyáltalán nem nagy távolságból, hanem csak az adott településről szerezték meg. Egy Szalai Sándor nevű hódmezővásárhelyi lakos 1818-ban egy kéziratos kolligátumot állított össze Bod Péter *Kösziklán épült ház ostroma* és Losonczy Hányoki István *A keresztyén vallásnak világos tüköre* című műveiből. Szalai kolligátuma azért érdekes, mert ő eredeti nyomtatott könyveket másolt le, és a kéziratban rögzítette is, hogy a másolást Hódmezővásárhelyen végezte.⁵⁰ Szalai életéről nem tudunk semmit, de számunkra ez nem jelent gondot, mert annyit meg tudunk állapítani, hogy Vásárhelyen a 18. századi vezető magyar református gondolkodók könyveihez hozzá lehetett jutni. Tehát helyi szinten a ponyván és a legalapvetőbb imádságoskönyveken kívül igényesebb olvasmányokat is megszereztek az érdeklődők.

Nagyon sok olyan jellegű levél maradt fenn, amelyben könyvek további sorsáról rendelkeztek. Ezeket általában lakóhely-változtatás vagy haláleset miatt írták, amikor a rokonság gondoskodott a kötetek elhelyezéséről. 1788-ban Marjalaki Dániel gyomai lelkipásztor arról tudósította Szentmihályi Sebők Sámuel szente-

⁴⁷ Héjja Julianna: *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*. OSZK, Budapest 2003, 28–29.

⁴⁸ Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Békés Megyei Levéltár, Gyula 2009, 216.

⁴⁹ TtREL I. 29. c. 14. Frey Ferenc levele ismeretlennek, Bécs, 1807. október 7. In: *Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787–1884*.

⁵⁰ „De scripsit H. M. Vásárhely Die 17a Decembr. 1818. Per Alexandrum Szalai mp.” Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtára (Hódmezővásárhely) F Q 48

si lelkészt, hogy azok a kötetek, amelyeket Szentmiklósi megvásárolt, már be vannak csomagolva Kabán, és onnan bármikor el lehet azokat szállítani Szentesre.⁵¹ A tiszántúli egyházkerület püspöke, Benedek Mihály azért írt levelet Juhász István öcsödi lelkésznek, hogy meghalt öccse könyveinek sorsát elrendezze. Benedek egyszerűen annyit kért Juhásztól, hogy testvére könyveit küldje el neki Debrecenbe.⁵²

A fentebbi adatok első pillanatra azt mutatják, hogy a regionalizmus erős volt az egyházmegyében, mert sok könyv a régió belül vándorolt, és cserélt gazdát. Nem szabad viszont elfelejtenünk, hogy ez a néhány adat egészen biztosan nem tükrözi az egyházmegye teljes olvasmány mennyiségét, tehát egyáltalán nem tekinthető a belőlük levont következtetés hitelesnek. Mivel nem tudjuk, hogy az olvasmányok többsége hogyan jutott el az egyházmegyébe, csak annyit jelenthetünk ki, hogy az egyszerűbb, igénytelenebb olvasmányokhoz az adott településen is hozzá lehetett jutni, míg a komolyabb művek beszerzéséhez legalább hazai kereskedői vagy értelmiségi kapcsolatok voltak szükségesek.

Mit is jelent ez? A válasz egyszerű. Az egyházmegyében a hétköznapi élet során az olvasni tudók vékony tábora rendszeresen forgatott könyveket. Számukra a nyomtatott könyv valóban olyan kommunikációs csatorna volt, amelyet a tanulmány elején említett hitújítók elképzelték, viszont az egyházmegye teljes egészét nem érte el a nyomtatott könyv kultúrája. Helyette sokszor csak a szóbeli információkra építették az emberek a tudásukat. A bemutatott források szerint valóban előfordult, hogy a könyvet szimbólumnak, tárgynak tekintették, amelyet legjobban a könyvcsonkítások mutatnak. Az írásbeli ügyintézésre való nagy igény viszont azt mutatja, hogy az egyházmegyében élők számára a könyv már nem egy varázserővel bíró tárgy volt, hanem a kultúra hordozója.

⁵¹ TtREL I.29.c.7. Marjalaki Dániel gyomai lelkész levele Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperesnek, Gyoma, 1788. december 17. In: *Elegyesek 1796–1901*.

⁵² TtREL I.29.i.147. Benedek Mihály levele Juhász Istvánnak Benedek Pál hagyatéka és könyvei ügyében, Debrecen, 1813. április 6. In: *Öcsöd 1787–1883*.

Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi *Virágkosár*

Bevezetés

A reformkorban Magyarország számos iskolájára jellemző volt az, hogy egy-egy tanév önképzőkori munkáját a diákok felnőttek bevonásával kötetbe tömörítették, és nyomtatott formában közzétették. Ez a fajta olvasóközönség-kialakítási szándék foglalkoztatta a nagyenyedi diákokat is.

Dolgozatomban a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium reformkori önképzőköreinek irodalmi termését elemzem. *Virágkosár* címmel három diák-önképzőkori gyűjtemény jelent meg az 1835, 1836 és 1837-es tanévekben. A kötetek szemléletváltás eredményeként jöhettek létre: megjelenésüket a felvilágosodás korabeli iskolareform, illetve olyan pedagógusok munkássága készítette elő, akik az anyanyelvhasználatot támogatták.

A 18. század vége felé az iskolai évről egybekötött vizsgaidőszakokra a diákok ünnepekkel, színdarabok bemutatásával, szavatokkal, műsorral készültek, amelyre a városi és környéki közönség szívesen eljárt. A 19. századtól kezdődően a kollégiumban évenkénti rendszerességgel tartottak megemlékezést az iskolaalapító fejedelem, Bethlen Gábor emlékére. Az ünnepségsorozatra a diákok saját alkotásokkal, versek és ódák írásával, műsorok bemutatásával, színdarabokkal, dolgozatok elkészítésével és megvitatásával készültek. Az alkalmi fellépések anyaga, a fordítások és saját alkotások, a kéziratos és nyomtatott la-

^{*} Szabó Emília (Barót, 1988) a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium református tagozatán végezte a líceumot, majd a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE) magyar–német szakán tanult tovább (2007–2011). Az alapképzést követően tanítani kezdett: előbb Torockón (2011–2012), majd 2012-től a gyulafehérvári Római Katolikus Teológiai Líceum tanáraként. A kolozsvári BBTE magyar szakán védte meg mesterképzős dolgozatát 2014-ben (Pápai Páriz Ferenc: *Izsák és Rebeka házassága*), 2016-tól doktori képzést folytat ugyanott, kutatási témája *Erdélyi nevelési tradíciók: Buczy Emil példája*.

pok, osztályfüzetek olyan gyakorlatok voltak, amelyek a későbbi zsebkönyvek megszerkesztését készítették elő.

A nagyenyedi kollégium dokumentációs könyvtárában fennmaradt kiadványok közül kiemelkedik a *Virágkosár* című gyűjtemény. Ez volt az első sorozat jellegű önképzőköri termés, ami nyomtatott formában megjelent. A *Virágkosár* első kötete, amely 1835-ben jelent meg, sajnos nem maradt fenn, de Vita Zsigmond tanulmányából tudomást szerezhetünk arról, hogy milyen volt és mit tartalmazott. Az első kiadványban jobbra Vízi István nyomdász és szerkesztő saját alkotásai és fordításai kaptak helyet. A *Virágkosár* második és harmadik kötetében már a diákok alkotásai is megjelentek. Ezek az írások jól tükrözik azt, hogy miket olvastak, fordítottak, milyen jellegű alkotások érdekelték őket.

A tanulmányban kitérek az önképzőköri tevékenységből kinövő későbbi pedagógus, Gáspár János börtönbüntetésének esetére, az ő markáns személyisége fényt derít a diákkörök hátulütőjére, a politika játszmáira. Végezetül megpróbálok választ keresni arra a kérdésre, miért nem volt folytatása a *Virágkosár* három kiadványának, és kitekintésképpen szót ejtek azokról a kiadványokról, amelyekben a későbbi irodalmi jellegű diákmunkák helyet kaptak.

Nagyenyedi olvasótársaság(ok) a reformkorban

Az enyedi ifjúság politikai és művelődési mozgalmai az 1830-as évek elején indultak meg – írja Vita Zsigmond.⁵³ A forradalmi mozgalmak hatására az erdélyi települések élete felélénkült. Az 1831-es lengyelországi felkelésről a kollégium diákjai értesültek, és amikor a lengyel foglyokat Nagyenyeden vitték át, a diákság közbe akart lépni, a tanároknak, köztük Szász Károlynak kellett lecsitítaniuk őket.⁵⁴

Az 1820–1830-as években az erdélyi kollégiumokban fokozatosan áttértek a magyar nyelvű oktatásra, foglalkoztak a történelem kérdéseivel, emellett a romantikus irodalmat népszerűsítették, azonban a rendszeres oktatásnak nem volt része az anyanyelv és az irodalom oktatása.⁵⁵ Éppen azért volt olyan lényeges az

⁵³ Vita Zsigmond: Erdélyi ifjúsági olvasótársaságok a reformkorban. In: *Művelődés és népszolgálat*. Kriterion Kiadó, Kolozsvár 1983, 114.

⁵⁴ Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén. In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi tudományos füzetek* 170. szám, Kolozsvár (1943), 12.

⁵⁵ Vita Zsigmond: Erdélyi ifjúsági olvasótársaságok a reformkorban, 115.

önképzőkori tevékenységek és az olvasótársaságok megszervezése, mert ott került sor az olvasmányok megbeszélésére, feldolgozására.

Történelmet Hegedűs Sámuel tanította 1814–1829 között, munkássága az egész kollégiumi életen nyomot hagyott, Körösi Csoma Sándorra igen nagy hatással volt. Ő kezdeményezte az 1820-as évek elején azt, hogy az iskolaalapító fejedelem emlékére évenkénti ünnepséget rendezzenek a kollégiumban.⁵⁶ Érdeimei közé sorolható Barabás Miklós festészeti tehetségének támogatása, és a kollégium zenekarának a fellendítése. Új hangszereket szerzett az iskolának és a fiatalságot jó csapattá szervezi, úgyhogy az ünnepségeken sikert aratnak fellépéseikkel. Hegedűs Sámuel közbenjárásával indul be újra a kollégium nyomdája 1827-ben, a tanárok könyveket jelentethetnek meg. (Vita Zs.⁵⁷) Ez a nyomda nagyon jelentős szerepet töltött be a későbbiekben. A diákságot olvasnivalóval látta el, a későbbi irodalmi próbálkozásaik itt jelentek meg.

A nagyenyedi olvasóegyesület megalakulását Hegedűs Sámuel mellett Köteles Sámuel és Szász Károly tanárok munkássága készítette elő és segítette. Köteles Sámuel az 1818–1831 közötti időszakban tanított bölcseletet, előadásainak nyelve kizárólag a magyar volt.⁵⁸

Szász Károly 1822-től kezdett el jogot tanítani a nagyenyedi kollégiumban, ő volt a harmadik professzor Hegedűs Sámuel és Köteles Sámuel mellett, aki a konzervatív, latin nyelv mellett pártoskodókkal szembeszállva a haladás szellemében kívánt tanítani. Tanítványait otthon szívesen összegyűjtötte, és beszélgetésekkel, vitatkozásokkal segítette elő fejlődésüket. Jogtörténeti előadásain rámutatott arra, hogy a bécsi udvar hatására az erdélyi önállóság hogyan szűnt meg.⁵⁹

A nagyenyedi diákok Erdély más iskoláinak tanulóihoz hasonlóan olvasóegyesület engedélyezését kérték. Jóváhagyásukat követően a tagok tagsági díjat fizettek, évenkénti gyűlést rendeztek, tehát rendezett keretek közt alkottak.⁶⁰ Az olvasóegyesület az anyanyelv irodalmával való megismerkedés, az olvasmányok megbeszélése, a heti- és havilapok járatása mellett a nagyenyedi diákok esetében politizálásról is szólt. Éppen emiatt a tanári kar 1834-ben engedélyezte ugyan a Társalkodva Olvasó Egyesület létrehozását, és jóváhagyta, hogy annak minden

⁵⁶ Vita Zsigmond: *A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reformkorszak kezdetén*, 3.

⁵⁷ Uo. 4.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 5.

⁶⁰ Uo. 10.

diák tagja lehet,⁶¹ azonban amint értesülésükre jutott, hogy ott a diákok politikai vitákat is folytatnak, betiltotta. Vita Zsigmond⁶² úgy fogalmaz, hogy habár 1835-ben az ifjúsági olvasóegyesületet feloszlatták, kisebb csoportok külön engedély nélkül ezután is állandóan foglalkoztak irodalmi önképzőkori munkával.

A nagyenyedi kollégium reformkori önképzőköre

A nagyenyedi önképzőkörök múltját Berde Károly kutatta, könyvében⁶³ az 1791-től 1848 közötti időszakot a *formakeresés korszakának* nevezte. Az elnevezés onnan származik, hogy abban az időszakban a magyar nyelvű önképzés formái lehetőségeit kutatták a diákok, akik drámák fordításával és előadásával próbálkoztak.

1791 volt a Magyar Társaság nevű önképzőkör alapítási dátuma. Megalakulási előzményeiről tudjuk, hogy a 18. század végén a nagyenyedi kollégium diákjai olvasták a korabeli közlönyöket, értesüléseik voltak a nagyenyedi alma materből távozott vén diákok irodalmi próbálkozásairól. Más iskolákhoz hasonlóan ki szerettek volna tűnni alkotásaikkal. Fehér Katalin⁶⁴ cikkében idézi a Magyar Kurír egyik 1790-ből származó számát, amelyben egy enyedi diák felháborodott levele olvasható:

N.Enyed, 4-dik Febr.

Kedves Ur!

Miólta mind csak várom, hogy az Ur az én Oskolai társaimnak naponként lett megvilágosztatásáról, és a' szállás alaton vóltához képest alkalmas ki-palléroztatásáról, kedves Ujság leveleiben bár leg-kisebb emlékezetet tégyen, már egynehány szomorú esztendőket számláltam. Meg-vallom egy kis nemes irigységgel néztem, miképpen az Úr, a' Pataki és Debretzeni Oskoláknak fényét, a' két M. Haza felett gyakor izekben ragyogó sugárokkal ki-terjesztette. Holott az én társaimnak nem is a' legnemtelenebb sárból formáltatott, elméjek nem hideg tűztől elevenített. Én csak egy két sor Verset bátorkodtam (minthogy a' Tejbe fulladt Légyről való fordítása hosszabbatska) az Ur eleibe botsátani, mellyeket nem régiben egy tanítványom Horácz II-dik Könyve 10-

⁶¹ Uo.

⁶² Vita Zsigmond: Erdélyi ifjúsági olvasótársaságok a reformkorban, 123.

⁶³ Berde Károly: A Kemény Zsigmond önképzőkör emlékkönyve. Keresztes Nagy Imre Nyomda és Kiadó, Nagyenyed 1909.

⁶⁴ Fehér Katalin: Közlemények. In: Magyar könyvszemle, 116 (2000/6), <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00026/0006-1f1.html> (Megnyitva: 2017. október 13.)

dik Énekéből, az alatt míg a' gyengébbeket ugyan azon Ének meg-értésében gyakoroltam, fordításom egyszeri hallása után szemeim előtt irt. Azt reméltem tsak ezekből is – lehet hitelesen azt gyanítani, hogy ha közöttünk a' gyermek így gondolkodik, a' felserdültebben sem szunyodnak. Örvendjen az Ur, mi pedig ezer köszöneteket mondunk, a' Magyar Múzsza hasznos fel-találásaért. Olly fáklya vala ez Társaimra nézve, melynek tiszta fénye az ő elméjekben - is hathatos előmenetellel világolt. Nagy kár, hogy némelykor ki fogy a' tápláló Olaj belőlle.⁶⁵

A levél azt tükrözi, hogy az enyedi diákok el szerették volna nyerni a rangos lapok figyelmét, irodalmi tevékenységüket meg szerették volna osztani a nagyközönséggel. Tenniakarásukra erőteljesen hatottak Aranka György szavai, aki az erdélyi Diétán egy nyelvművelő társaság megalapítását kezdeményezte. Dávid Péter Aranka György röpirataival foglalkozva kitér az Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez című iratra, amelyben egy akadémiai jellegű szervezet felállításának pozitívumairól próbálta meggyőzni az országgyűlés rendjeit. A röpirat szerint a társaság fő céljai a két magyar hazában egy egységes nyelvnek a meghatározása, és a „világosodás” vagyis az ismeretek terjesztése kell hogy legyenek. Az ismeretek terjesztéséhez a röpirat szerint szükséges egy magyar grammatika, lexikon, a provinciális szavak összegyűjtése, recenziók írása, könyvtár és olvasótársaság létrehozása.⁶⁶ A kollégium diákjai 1791-ben Aranka buzdító szavait magukra véve, azokat szívügyüként kezelve elhatározták, hogy önképzőkört létesítenek.

Ilyen előzmények után jött létre és kapott működési engedélyt a Magyar Társaság, melynek megalakulásáról a Magyar Kurír 1791. december 20-án a beszámolót közölte. A beszámolóan az áll, hogy a nagyenyedi diákok közül egy csoportnyi fiatal anyanyelvművelő kör beindításához a tanári kar engedélyét kérte ki és nyerte el:

„A folyó 1791-dik esztendőben Szent Mihály havának 18-dik napján váltanak ki a N. Enyeden tanuló Tógás Deákok, és Urfiak közzül mitegy 35-ön, akik elszántan magokat egyéb iskolai gyakorlások között különösen a Magyar Nyelv művelésére, vagy inkább magoknak a Magyar ékesen szollásban való gyakorlására. Első dolgok az volt, hogy Professoroktól engedelmet kérjenek egy kis Társaság felállítására, melybe anyai nyelveket kötött és kötetlen beszéd által gyakorolhas-

⁶⁵ Szacsvay Sándor (szerk.): Magyar Kurír 1790. I., 221–222.

⁶⁶ Dávid Péter: „Itt van a' legvégső óltára Pallásnak”, Erdélyi tudományos intézmények a XVIII. század végén, 2009. 70. doktoriiskola.biforium.hu/tezisek/david_peter.pdf (Megnyitva: 2017. október 11.)

sák. Nagyobb része a Professorátusnak, kik között volt a Rector, nem tsak helyben hagyta és megengedte tzeljokat bé-küldött Követyeik előtt, sőt minden kitelhető segítséget is ígért...”⁶⁷

Az önképzőkör tagjainak névsorát megtalálhatjuk Berde Károly könyvében:⁶⁸ gróf Toroczky Pál, Miske József, Kasza András, Bálint Sámuel, Szalánty Lajos, Szentpáli Lőrincz, Boda István, Vajna Elek, Vajna Zsigmond, Vadasdy István, Veress Pál, Kis László, Bertalan József, Fartzády Benjámin, Török György, Kenderesi Dezső, Vadasdy Márton, Pap Mózes, Miske Pál.

A nagyenyedi Magyar Társaság nevű diáktársaságból vált ki külön a Theatralis Társaság, melynek tagjai nemcsak a városi közönség előtt mutatkoztak be, hanem vendégszereplésre jártak Marosvásárhelyre, Tordára, Dévára. A színjátszó csoport 1792-ben alakult meg, előadásai, próbái az iskola udvarán felállított színpadon zajlottak.

Zeyk János *Önéletírásában* olvasható beszámoló arra vonatkozóan, hogy a játékszín az iskola udvarán, központi helyen volt kialakítva: *A nézők ülései a szemközti udvar földszintén s emeletes erkélyeken valának elrendezve*. A protestáns iskolák színpadáról kevés leírás maradt fenn, jobbára csak a drámaszövegekből és a rendezői utasításokból tudjuk elképzelni, hogy milyen volt a színpad, ahogy ő nevezi „játékszótér”. (ld. Varga Imre⁶⁹)

1792. január 29-én előadták Voltaire *Brutusát* és a *Diéta* című eredeti játékot. Az előadás elején és végén egy székelő származású diák kötél-táncos-mutatvány-nal szerepelt. Vita Zsigmond Ferenczi Zoltánnak *Az erdélyi magyar játékszín kezdete*⁷⁰ című írásából idézte az előadásokra vonatkozó adatokat hozzáfűzve azt, hogy akkoriban a komédiások, színészek, kötél-táncosok mutatványát a diákszínpadon nem választották külön.

A társaság tagjai *víg és szomorú játékokat fordítottak és adtak elő*. Az induló-félben levő színészetnek mintegy előkészítették a magyar nyelvű darabokat. Vita Zsigmond ezt azzal magyarázza,⁷¹ hogy az 1780-as években a kollégiumi színját-

⁶⁷ Enyedi Sándor: *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei 1792–1821*. Bukarest 1972, 2.

⁶⁸ Berde Károly: *A Kemény Zsigmond önképzőkör emlékkönyve*. 1909, 8.

⁶⁹ Varga Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás a kezdetektől 1800-ig*. Budapest 1995.

⁷⁰ Ferenczi Zoltán: *Az erdélyi magyar játékszín kezdete* In: Döbrentei Gábor (szerk.): *Erdélyi Múzeum*, I., 1892, 462.

⁷¹ Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégiumi színjátszás a 17–18. században*. In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi Tudományos Füzetek* 158. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1943, 163.

szás hagyományait megreformálták, a hagyományos latin nyelvtől elfordultak a közérthetőség érdekében.

Berde Károly tanulmánya⁷² szerint az önképzőköri csoportnak a következő célkitűzései voltak:

Latin, német, francia és görög művek fordítása *nevezetesen víg és szomorú játékok* valamint *gyermekek nevelésére tartozó könyveket* fordítani, írni.

Megadott témákra alkotni: *Ki-adott matériákra dolgozik eredeti ódákat és egyéb formába öntött gondolatokat, helyek és indulatok le-festését*

Szindarabok írására való törekvés: *Ide hátrább eredeti Magyar Theátrális Játékokat, akár kötetlen, akár kötött beszédbe.*

Ezek a stílusgyakorlatok, irodalmi próbálkozások és fordítási kísérletek hozzájárultak a később megjelenő kötetek megjelenéséhez. Az önképzőköri munka írás- és fordításgyakorlatok a színjátszó kör számára készített írások voltak.

A *Virágkosár* gyűjteménynek létezett előde, ez volt a röviden *Próba* nevű kiadvány, amely 1792-ben jelent meg, teljes címe: *Próba, melyet anyai nyelvre tanulásra tett a Nagyenyeden tanuló ifjak között fennállott Magyar Társaság* (Nagyenyed, 1792).

A kiadványban irodalmi próbálkozások olvashatók, előkészületei a diákszínjátszásban kereshetőek. Öt nemes, publikus diák mellett 14 egyszerű, közrendű diák közös munkája volt a *Próba*. Írásaikat név nélkül közölték, akárcsak a *Virágkosár* alkotói, és az ajánlásban azt írták, hogy: *Mi még ifjak vagyunk-, és tsak abban a kertben köttyük a koszorut, melyben Báróczi, Szabó, Horvát, Pétzeli és Gyöngyösi nevelik a virágokat.*⁷³ A politikai helyzet azonban nem kedvezett a diáktársaságnak, az erősödő reakció számonkérésétől félve feloszlatták a társaságot és a gyűjteménynek sem jelent meg folytatása.

Az 1820-as években elkezdtek évenkénti megemlékezést rendezni az iskolaalapító fejedelem, Bethlen Gábor emlékére. Ezekre a rendezvényekre a diákok ódák írásával és szavalatokkal, majd szindarabok fordításával és bemutatásával készültek.

1830-ban a Magyar Tudományos Akadémia megalakulása évében a kollégium diáksága a tanári kar jóváhagyásának kikérése nélkül alapított önképzőkört. Hivatalosan nem volt termük sem, találkozósaikon politikai kérdésekről is tárgyaltak. Zaklatások következtében 1836 után a kör feloszlott.

⁷² Berde Károly: *A Kemény Zsigmond önképzőkör emlékkönyve*. 1909, 9.

⁷³ Vita Zsigmond: *A Bethlen-kollégiumi színjátszás a 17–18. században*, 164.

1833-ban engedélyezték olvasóegyesület megnyitását a nagyenyedi diákság kérésére. Az olvasóegyesület rövid életűnek bizonyult, mivel politikai vitatkozásnak is helyet adtak, ezért betiltották. Ezt követően nem szűnt meg a szerveződés a diákok körében. Más megnyilvánulási formát kerestek maguknak, és már a következő tanévben, 1834-ben megalapították az *Ébredők Társasága* nevű kört. Az *Ébredők Társasága* elérte azt, hogy alkotásaik megjelentek a *Virágkosár* című zsebkönyvben Vízi István szerkesztése alatt 1835-ben.

Az 1835–1837 közötti években zajló diákéletbe, az önképzőkori tevékenységek maradandó termésébe, azaz a kollégium diákjainak és a kollégiumot pártfogoló vén diákoknak az irodalmi próbálkozásaiba, fordítási kísérleteikbe nyújtanak betekintést a *Virágkosár* kiadványai. A kötetek megjelenése Vízi István nagyenyedi nyomdász nevéhez kapcsolódnak, aki a kollégium diákja volt, és később nyomdászként megpróbálta támogatni a diákkezdeményezéseket és a kollégiummal kapcsolatos publikációkat.

A *Virágkosár* első kötete

A *Virágkosár* első kötete 1835-ben jelent meg, sajnos egyetlen példánya sem maradt fenn. Vita Zsigmond tanulmánya⁷⁴ kitér a kötet darabjaira, cikkére hagyatkozva emelem ki azokat a vonatkozásokat, amelyek az első kötetrel kapcsolatban tanulmányom szempontjából fontosak. Az első kötet tartalmának jelentős részét Vízi István versei és fordításai töltik ki, de névtelenül megtalálhatóak a kötetben diákirások is, amelyekről Vita úgy számol be, hogy:

„Különösebb költői tehetséget nem árulnak el ezek a versek, de kifejezték a kor hangulatát, az ifjúság hazafias lelkesedését, szabadságszeretetét; az ész, az értelem hatalmát, az általános művelődés és a kölcsönös megértés vágyát hirdették.”⁷⁵

Vízi Istvánról Vita Zsigmond tanulmánya közölt adatokat:

„Ő 1822-ben subscribált az enyedi kollégiumban, 3 évvel Barabás Miklós előtt, akivel 1825-ben versenyzett egy kollégiumi rajzversenyen, és azt meg is nyerte. Barabás Miklós emlékirata szerint Bethlen Ferenc 50 váltóforintot tűzött ki a rajzpályázatra. A versenyen ketten vettek részt, s a döntés szerint ebből 30 vál-

⁷⁴ Vita Zsigmond: A *Virágkosár*, egy reformkori nagyenyedi ifjúsági zsebkönyv. In: Dávid Gyula (szerk.): *Erdélyi Múzeum*, 57. kötet, 1–2. füzet, 1995. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00009/04vita.htm> (Megnyitva: 2017. október 20.)

⁷⁵ Uo.

tóforintot Vízinek, 20-at pedig Barabás Miklósnak kellett volna kifizetni. Barabás Miklós azonban semmit sem kapott: az egész összeggel – Bethlen Ferenc kívánsága szerint – Vízi Istvánt jutalmazták meg.⁷⁶

A kollégiumban két rajztehetség tűnt fel egyszerre. Vízi István később a kollégium ösztöndíjasaként Bécsbe került, ahol kitanulta a litográfia mesterségét, majd hazatérve a kollégium nyomdájában talált állást.

Vízi István a kötetben a legtöbbet Pfeffel Konrádtól, a colmari nevelési intézet tanítójától fordított. Pfeffel névével a *Virágkosár* második kötetében is találkozunk, mégpedig egy jelentős helyen: az *Eudoxia emléke* című versben jelenik meg Pfeffel neve *Pfefel*-ként egy f-el írva egy érdekes kontextusban. Ez a vers két Ch. F. Gellert fordítás közé van beékelve, és névtelen a vers szerzője is, akárcsak az *Inklé és Járíró*, valamint *A tatár fejedelem* című Gellert-művek fordítója. Vita Zsigmondtól tudjuk azt, hogy Vízi István a *Virágkosár* első kötetében Pfeffeltől fordított, így valószínű, hogy a második kötetben megjelenő Pfeffelre történő utalás is tőle származhatott. Az *Eudoxia emléke* című versben egy Pfefel nevű férfi és egy nő élcelődnek. Pfefel gúnyos megjegyzést tesz *Eudoxiára* vonatkozóan azt mondván, hogy kevés az olyan nő, aki a férje iránti hűségbe belehal. A versben megszólaló másik személy erre azt válaszolja, hogy bizony kevés az olyan férfi is, akiért érdemes a nőnek a sírba menni.

A *Virágkosár* első kötetében már voltak Schiller-fordítások, ami azért is fontos, mert a második kötetben is megjelent például az *A vashámmorra való menetel*⁷⁷ című Schiller-mű fordítása V. I. álnév alatt, amelyhez ceruzával odaírták a Bíró Zoltán nevet. Tehát a *Virágkosár* második kötetében megjelenő Schiller-fordítás vagy V. I., azaz Vízi István fordítása vagy a ceruzával odaírt Bíró Zoltáné, és ha a Bíró Zoltán fordítása, akkor az első kötetben is lehetséges, hogy Bíró is fordított.

A *tudós egér utazása* című versről is beszámol Vita a tanulmányában, mint egy olyan alkotásról, ami „saját szerzemény”, H. S. iniciálé alatt került be a kötetbe. A vers üzenetet Vita szerint a nemzetnek való életet jelenti: *Ne harcoljunk csak nyelvvél, / A szó ellenséget nem ver, / Erő ellen erő kell.*⁷⁸

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leányka*. Nagyenyed 1836, 28–38.

⁷⁸ Vita Zsigmond: A *Virágkosár*, egy reformkori nagyenyedi ifjúsági zsebkönyv. In: Dávid Gyula (szerk.) *Erdélyi Múzeum*, 1995. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00009/04vita.htm> (Megnyitva: 2017. október 20.)

A *Virágkosár* első kötetében megtalálható egy olyan vers is, amit egy eseményre írtak. Címe *Az újonnan épített N. Enyedi Fő Oskola vitorlájának feltételekor*, a vers a kollégium kelet–nyugati szárnyának felavatójára íródott.

Az első kötet anyagának szerzője nem lehetett Vízi István egymagában. Vita Zsigmond szerint fiatal szerzőtársai lehetek például azok a diákok, akiknek a neveit a könyv végén olvashatta, köztük Bruz Lajos, Gáspár János és Máty József jelennek meg. Máty Józsefről sikerült kideríteni Vitának, hogy később balázsfalvi lelkipásztor lett belőle, a többiekéről nincs későbbi feljegyzés.

A *Virágkosár* második kötete

A *Virágkosár* második kötete a reformkor egyik divatos megnyilvánulási formájához, stílusához kapcsolható. A kötet elején egy biedermeier stílusú történet olvasható. Az alkotás címe *A' II-ik évi kertész Leányka*,⁷⁹ alcíme: *Az olvasóhoz*. Az alcím már rögtön megnyitja az értelmezés lehetőségeit. Az irodalom talaján próbálkozó fiatal alkotó helyzete jelenítődik meg a kertészleányka történetéből.

A vers első sora az időbeli távolságra utal, arra, hogy mindössze egy tél telt el, mióta az első kötet megjelent. Ez az utalás azért fontos, mert megtudhatjuk belőle azt, hogy a kötet az egy évvel korábban kiadott *Virágkosár* folytatása kíván lenni.

A kertészleányka virágot szedni indul, a virágszedés a termésbegyűjtés metaforájaként jelentkezik a versben. Az út (amely egy metaforikus haladás útjaként értelmezhető) közben fél és remél egyszerre, s amikor a virágkosarával előáll, szemérmesen néz körül a megítélőin, akik között gúnyolókat és pártfogókat egyaránt fellel. A bölcsék jól ismerik ám a botanikát, hamar megítélik, mit hozott eléjük. Egyik bírása kiemel egy virágszálat a kosárból, és a tövis megszúrja a bíráló kezét. A mesebeli Csipkerózsika történetéhez hasonló jelenetre a leányka gyógyírt akar felajánlani. A tudós ember a kezdő, próbálkozó kis leánynak élete bölcsességét fogalmazza meg tanulásként a rózsáról alkotott történet keretébe ágyazva. A gyermek íráspróbálkozásáról alkotott vélemény igencsak fontos, kettős üzenetet hordoz. Egyfelől azt mondja a bölcs, akinek a kezén a kis virág tövise sebet ejtett, annak vigyáznia, szembesülnie kell azzal, hogy a virágok, (azaz szimbolikusan az irodalom) természetéhez tartozik az, hogy be nem gyógyuló sebet ejt a vele törődő, bajlódó, foglalkozó emberben. A be nem gyógyuló seb

⁷⁹ A Kiadó (Vízi István): *A' II-ik évi kertész Leányka*, In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leányka*. Nagyenyed 1836, 4–5.

metaforikus jelentése az, hogy folytonosan foglalkoztatja majd a seb, vagyis a fogékonyság, érzékenység, amit az irodalom ejtett benne. Másfelől a kisleány virágának sorsát is megjövendöli a bölcs, aki azt mondja, hogy a virág el fog hervadni (vagyis az irodalmi alkotás mulékony), de azt tudni kell, hogy az idő múlását olyan tényezőként kell tudomásul venni, amely a már létező „alkotások” tehát megalkotott, illetve megteremtett dolgoknak az elmúlásához hozzátartozik.

A kritikus pozíciójában megjelenített tudós azt hangsúlyozza, hogy annak elenére, hogy köztudott az, hogy minden alkotás elenyészhet (*S egy nap vagy esztendő vagy századok mind csak/ Sokat ígért művek enyésztekre múlnak.*⁸⁰), emiatt nem szabad az irodalmi élet elől elzárkózni, ki kell tárulkozni, meg kell írni és meg kell mutatni az alkotást. A bölcsnek ezen utolsó szavait a kertészleányka bátorításként fogja fel, és az irodalmi pályán való helytállásra sarkallják a tudós észrevételei.

A vers végén a szerző neve helyett az áll, hogy a *Kiadó*, tehát Vízi Istvánra gondolunk mint szerzőre. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy egy ilyen biedermeier stílusú alkotás kerül a kötet élére. A nagyenyedi kollégiumban tanult hírességek közé tartozik Barabás Miklós, hatása a kollégium körüli diákjaira bizonyára nagy volt.

A kötettel való munkám során próbáltam felfigyelni arra, hogy milyen kötetrendezési elv vezérelhetette a szerkesztőt vagy szerkesztőket.

Vita Zsigmond utánajárt annak, hogy a kötetek fő anyagi támogatói között Vízi István mellett idős Zeyk János állott. A két felnőtt mellett a diákság is támogatta a kötetek megjelenését. Az előfizetők listája megjelent a kötet végén, de valószínűleg utólagosan kivágták, mert már nem találtam meg, csak Vita Zsigmond tanulmányából tudjuk, hogy: *A könyv utolsó lapjain „a kilentz classzisokból aláírtak nevei”-t olvashatjuk. Az első előfizetők tehát a diákság soraiból kerültek ki – több mint 60-an –, ott vált először népszerűvé az irodalmi vállalkozás.*⁸¹

A *Virágkosár* második kötetében a Vita Zsigmond által bemutatott első kötettel szemben, ahol jobbra felnőttek publikáltak, itt inkább diákalkotások olvashatóak. Ezt nemcsak a kötet elején található versek üzenete támasztja alá, amelyekben megszólalásra biztatják a fiatal szerzőket, hanem a kötet vége fele

⁸⁰ Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leányka*. Nagyenyed 1836, 2.

⁸¹ Vita Zsigmond: *A Virágkosár, egy reformkori nagyenyedi ifjúsági zsebkönyv*. In: Dávid Gyula (szerk.) *Erdélyi Múzeum*, 1995. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00009/04vita.htm> (Megnyitva: 2017. október 20.)

olvasható pajzán versek sora is, illetve a 25 oldalnyi kivágott rész arra enged következtetni, hogy azok, akik kitépték a lapokat, megrovástól tarthattak.

A *Virágkosár*hoz intézett vers emlékállítási kísérletként is felfogható: Zeyk János és korosztálya olyan időkben éltek meg, amikor nem volt lehetőségük az irodalom terén alkotni vágyó fiataloknak a megszólalásra. Most, amikor alkalmuk nyílt a kötetkiadásra, Zeyk János korosztálya nevében képviseli az iskola valamikori diákjait a kötetben. A versben a görög mitológiára vonatkozóan igen jelentős utalást találunk: arra biztatja a *Kosaracska*t a versben megszólaló én, hogy Hébéhez hasonló tulajdonságait, bájoságát merje megmutatni, az ég felé tartani, továbbá hogy az égnek ambróziával adózzon, a földre pedig szép *vegyelék*et, keveréket, elegyet hozzon létre.

Hébe⁸² a görög mitológiában az ifjúság istennőjeként volt számontartva. Ő volt az istenek pohárnoka, és a fiatalság forrása titkának és helyének őrzője. Gyakran járt az emberek között, feladatkörébe tartozott a fiatalság elvétele: nyilaival rálőtt az emberekre, azok pedig ráncokat, betegséget okoztak, de bölcsességet is hoztak a fájdalmas öregséggel társulva az emberek számára.

A vers arra biztatja a fiatalságot, hogy merjenek megszólalni, írni, a refrén is ezt a bátorítást fejezi ki:

Kis kosaracska! te fényre derülj!

Nemzeti szellemi kertre terülj!!!⁸³

Vita Zsigmond úgy értelmezte ezt az idézetet, hogy a *Virágkosár* e szerint a nemzeti művelődést készíti elő.⁸⁴ Azáltal, hogy a kötet a helyi olvasóközönség kialakítását segítette elő, a nemzeti művelődéshez is hozzájárult.

A *Virágkosár*ban megszólalási lehetőségét lát a költő. Zeyk saját bevallása szerint egy *Nefelejcs*et ad a kötet tartalmához többletként hozzá. Visszaemlékezik fiatalságára, a *kertre*, ahol ő a *lelki virágokat* gyűjtötte. Természetesen rá lehet jönni arra, hogy ez a kert hol található, ugyanis azt mondja a lírai én, hogy: *Kis Kosaracska! velem te vagy egy / Ősanya' gyermeke. Hősi a jegy: –/ Két dali Hattyuk*

⁸² Ld. Graves Robert: *A görög mítoszok*. 1. kötet. Európa Könyvkiadó, Budapest 1981, 66., 165.; 2. kötet 151.

⁸³ Zeyk János: A *virágkosár*hoz. In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leánya*. Nagyenyed 1836, 12.

⁸⁴ Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén. In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi tudományos füzetek*. 170. szám, Kolozsvár 1943, 13.

a bélyegeink/ Fényközövezte rokon jeleink.⁸⁵ A hattyús Bethlen-címerig megy vissza, mintegy hálaáldozatként viszi az ősi nemes pártfogó, Bethlen Gábor fejedelem elé a kötetet. Ez a hálaáldozat-jellegű vonatkozás igen fontos a kötet élén álló vers szempontjából, azt hangsúlyozza, hogy az alkotás és annak közzététele társadalmi szerep, sőt az alkotás az elődök iránti hála kifejezőeszköze.

A kötet első két köszöntő verse az ajánlás szerepét tölti be. A gyűjtemény további alkotásai esetében már nem mindig volt könnyű olyan szempontot találni, amely megmagyarázná az egyes versek szerkesztési sorrendjét. Az egyik problémát az jelenti, hogy a kötet egyetlen fennmaradt példányából hiányzik 25 oldal.⁸⁶

A kötetben a harmadik helyen áll a *Berzsenyi Dániel árnyékához* intézett költemény. Az 1836-ban megjelenő *Virágkosár* szerkesztői és szerzői megpróbálnak megemlékezni Berzsenyi Dániel haláláról, és a kötetbe a köszöntők utáni első versként a Berzsenyi emlékére írt ódát helyezték el.

Zeyk János tisztelettel adózik a nagy költő, Berzsenyi emléke előtt, és kiemelten szól arról a versben, hogy a jeles költő nagyságához mérhető művészekben hiány van. A vers stílusára a klasszicista stílus sajátosságai jellemzőek. Témaválasztás szempontjából dicsőítő vers, magasztos, fennkölt, ünnepélyes hangulat jellemzi. Sok görög-római mitológiai alak jelenik meg a versben: Pindaros, Homérosz, Horatius mind olyan alakok, akikhez Berzsenyit hasonlítják a versben, és akikhez mértén a magyar költőnek is méltó helye van az Olimposzon.

A vers utóéletével, fogadtatásával kapcsolatosan Vita Zsigmond⁸⁷ *Virágkosár* című tanulmányában írja le, hogy a Budapesti Figyelmező nevű lap 1838-ban megjelent 12. számában terjedelmes bírálat jelent meg a *Virágkosár* második kötetéről, amelyben id. Zeyk János Berzsenyiről írt versét támadták meg.

A *Virágkosár* szerzői megsértődésüket *Válasz* címen, névtelenül jelentették meg. A válaszban a megbántott vidéki, erdélyi hang szólalt meg, amint Vita⁸⁸ írja elégedetlenek voltak a *Figyelmező*vel és kiemelték a *Virágkosár*nak azt az érdemét,

⁸⁵ Zeyk János: A virágkosárhoz, In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leánya*. Nagyenyed 1836, 11–12.

⁸⁶ Az *A negyveneshez* címet viselő vers Sz. iniciáléval van aláírva, utólagosan nem került be az író neve a 74–75. oldalra. A 75-ik oldaltól a 100-ik oldalig tartó rész ki van tépve a kötetből. Így az *A negyvenesekhez* című vers után a *Kalap- és főkötőharc* címet viselő verses történet következik, P... betűk jelzik a szerzőjét (100–103. oldalakon olvasható).

⁸⁷ Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén, In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi tudományos füzetek*. 170. szám, Kolozsvár 1943, 14.

⁸⁸ Uo.

hogy általa többen belekezdnek az írásba, olvasásba. Ebből kiderül, hogy saját tehetségük, képességük korlátoltságával tisztában voltak, céljuk nem is az lehetett, hogy irodalmi remekműveket adjanak ki, hanem sokkal inkább arra törekedtek, hogy az egyszerű, hétköznapi olvasókat megnyerjék és rászoktassák az olvasásra. Vita Zsigmond utánanézett annak, hogy a diákság sorából került ki az előfizetők népes társasága.

A szerzőség szerinti kötetrendezés elvét felülírja a kötetben a tematikus csoportosítás szerkesztési elve. A kötetben vannak esetek, amikor egyazon szerzőnek két műve egymáshoz közel kerül, de ezt a tematikus összetartozás elve határozza meg.

Két alkotás sajátos egységet mutat. *A jó Gazdáját köszöntő tavaszi fecske visszhangja* című vers és *A búcsúzó fecske – ugyan ahhoz* – valószínű, hogy a második vers végén megjelölt V. I. iniciáléjú szerző tollából származnak. A két vers az alkalmi költészet terméke, egyik köszöntővers, másik a búcsúzó versek típusába tartozik. *A jó Gazdáját köszöntő tavaszi fecske visszhangja* című vers egy jópofa, vidám hangulatú diákvers. A köszöntőben hálaadást olvasunk, a lírai én (hazájába visszatért tavaszi fecske) hálát ad a gondviselőnek, hogy távolléte ideje alatt fészket megővta. Megvallja, hogy számos olyan megütközésre okot adó esetet tapasztalt Varsótól Olaszországon át a Himalájáig tartó útján, amikor a távol levők fészket elfoglalták. A köszöntőben megszólaló lírai én a kollégista, talán világjárásról vagy peregrinációs útról álmodó diák gondolatait önti szavakba, amikor arról mesél, hogy: *Sok pusztán átvándorolván, / A' Hymalája tájékán / Egy esmerősre akadtam, / 'S köszöntésem' általadtam, / Azt tettem még én hozzája, / Hogy régen, várja Hazája, / Ígéré, hogy visszatér már – / 'S az ígéret megadást vár.*⁸⁹

Vita Zsigmond tanulmánya is kitért erre a verse, és arra hívta fel a figyelmet, hogy az *A' Hymalája tájékán / Egy esmerősre akadtam* rész Körösi Csoma Sándorra tesz utalást, akinek az alakja már akkoriban elevenen élt a nagyenyediekben. A versben a hovatarozás kérdésében történik állásfoglalás, a visszatérés kötelességgként értelmeződik. Beszámol arról, hogy mit érzett abban a pillanatban, amikor megpillantotta az országot, és amikor Budapestre érkezett, jó érzés volt azt tapasztalnia, hogy anyanyelvén beszélnek:

⁸⁹ V. I.: *A jó Gazdáját köszöntő tavaszi fecske visszhangja*. In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leányka*. Nagyenyed 1836, 40.

„A' Magyar Hazát köszöntvén, / Buda-Pesten megnyúg'vám én, / 'S oh be jól
esett lelkemnek, / Hogy már magyarul beszélnek.⁹⁰ Ezt követően így folytatódik:
Elhoztam mint édes terhet, / Hogy tagjának kinevezett, / Hazánk dicső Társasá-
ga, / Melyben minden boldogsága / Egyesítve két hazának.”⁹¹

Vita Zsigmond⁹² szerint ezek a verssorok Szász Károlyra vonatkoznak, akit az Akadémia 1834. november 10-én választott meg rendes tagjának. Ezt a nézetet azzal támasztja alá Vita, hogy a vers szerzője valószínűleg Vízi István lehetett, aki Szász Károlynak egyik lelkes híve volt.

A *Virágkosár* második kötetének darabjai a kötetben tematikusan vannak csoportosítva. A következő tematikus csoportokat sikerült elkülönítenem:

Ajánlás: A kötet élén álló két alkotás, *A' II-ik évi kertész Leányka* (Az olvasóhoz) – A Kiadó tollából és *A virágkosárhoz* – idős vers tartoznak ebbe a csoportba.

Emlékezés, a múlthoz való viszonyulás egységébe tartoznak a *Berzsenyi Dániel árnyékához* – idős Zeyk Jánostól származó vers, a *Visszasóhajtság a múltra* – B. K. álnév alatt megjelenő alkotása, *A temető* – idős Zeyk János vers és *A falóra* című fordítás. Székely Gyulától.

A vashámorra való menetel című (*Der Gang nach dem Eisenhammer*) ballada-fordítás külön kis egység a kötetben.

A jó Gazdáját köszöntő tavaszi fecske visszhangja című vers és *A búcsúzó fecske – ugyan ahhoz* – összetartoznak. Helyzetkép jelenítődik meg bennük.

A megpróbáltatásokról szóló tematikus egységbe tartozik *A megsántított daru* fordítás és *A kitölt gyász* című vers.

Két Christian Fürchtegott Gellert mű fordítása, az *Inklé és Járíko* és *A tatár fejedelem* alkotnak újabb egységet az *Eudoxia emléke* című verssel együtt. Ebben az egységben a hűség, kitartás tematikája jelenik meg.

A bíráló szarka című vers a következő tematikus egységet készíti elő, amelyben szerelmes versek és fordítások következnek. Ebbe az egységbe tartoznak az *Új esztendőre*; *Leány-kép (bal oldalról)*; *A rósa lugoshoz*; *A kiujjult rósa lugoshoz*; *Az esküvő szerelmes (Epigramm Lessing után)*; *A negyveneshez* című alkotások és fordí-

⁹⁰ V. I.: *A jó Gazdáját köszöntő tavaszi fecske visszhangja*. Uo.

⁹¹ Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leányka*. Nagyenyed 1836, 41.

⁹² Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reformkorszak kezdetén. In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi tudományos füzetek*. 170. szám. Kolozsvár 1943, 14.

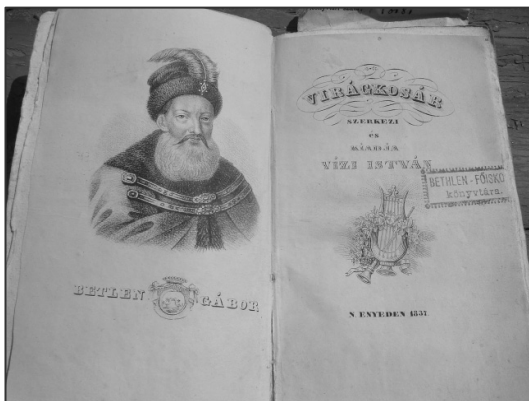
tás. Itt a kötet hiányos, a 75. oldaltól a 100. oldalig tartó rész ki van tépve. A még megmaradt alkotások Carmina Burana-jelleg fele hajolnak el, lehetségesnek tartom, hogy megrovástól való félelem miatt vágták ki ezt a részt a diákok a kötetből.

A következő alkotás a kötetben a *Kalap- és főkötőharc* című vers, ami tematikusan beleillik a szerelmi költemények csoportba.

Az *Aegeum tengere* elnevezése hazafias vers és az *A magányhoz* címzett költemény az *A kis patak* című verssel együtt a kötetzáró alkotások sorába tartoznak.

A *Virágkosár* harmadik kötete

Az 1837-ben megjelent harmadik kötet mutatósabb formátumú kiadvány, 168 lapnyi anyagot tartalmaz. A kötet alkotásain a romantika hatása jelentkezik, formai meg szerkesztettsége jobb az előzőnél. Az 1836–37-es tanévben Gáspár János és társai *Ébredők* címmel kéziratot készítettek.⁹³ A kéziratot lapban felgyűlt munkáik jelentek meg a *Virágkosár* harmadik kötetében.

A kötet első oldalán Vízi Istvánnak Bethlen Gábor iskolaalapító fejedelemről készített litográfiája áll. Ez a portré belevésődött a kollégium diákjainak emlékezetébe, és mintegy ötven éven át ez az arckép elevenítette meg a már idős, bölcs fejedelem alakját, és a helyébe kerülő Bethlen-kép a Barabás Miklós képe lett – írja Vita Zsigmond.⁹⁴

A *Virágkosár* harmadik kötetének szerzői közül páran álnév alatt publikáltak a kötetben, viszont a kötet végén, a tartalomnál valaki ceruzával utólagosan bejegyezte néhány szerző valódi nevét: Békevölgyi (Fábián); Gerlefi (Faragó); Csongor, Hábor és Népfi (Gáspár János). Vita Zsigmond szerint valószínű, hogy a

⁹³ Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reformkorszak kezdetén, In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi tudományos füzetek*. 170. szám, Kolozsvár 1943, 13.

⁹⁴ Vita Zsigmond: Bethlen Gábor - arcképek az enyedi kollégiumban, In: Vita Zsigmond (szerk.): *Művelődés és népszolgálat*. Kriterion, Bukarest 1983, 17.

neveket Gáspár Jánosnak valamelyik leszármazottja, talán dr. Farnos Dezső írta be a könyvbe.⁹⁵

Saját név alatt publikált a kötetben idős Zeyk János, Vízi István V. I. iniciálé alatt jelentetett meg írásokat. A kötetben az álnevek használata a romanticizmus hatását kelti. Olyan nevek találhatók meg, mint Und, Kund, Zoránd, és olyan romantikus szóalkotásokkal találkozhatunk, mint Hábor, Sajdár, Füllegi, Gerlefi. Csongor, a népszerű hős is megjelenik a kötetben, és az új „demokratikus felfogást” jelképező Népfő nevével is találkozunk a *Virágkosár* harmadik kötetének lapozgatása közben.

A túlnyomó részt verseket tartalmazó harmadik kötet alkotásai iskolai stílusgyakorlatként foghatók fel, ahogy azt Vita Zsigmond is írta, nem jelentős irodalmi alkotásokként kell rájuk tekintenünk, sokkal célravezetőbb, ha a kötet forgatásakor azt a szempontot követjük, hogy ezek az alkotások azzal a céllal íródtak, hogy az olvasásra rászoktassák a nagyenyedi közönséget.⁹⁶

Csongor a *Virágkosár* harmadik kötetében szimbolikus hős. Vörösmarty Csongor és Tündéje 1830-ban jelent meg, a nagyenyedi diákok is nagy lelkesedéssel olvashatták, ha Gáspár János az álnévválasztásban is Vörösmarty hatása alatt döntött a Csongor álnév mellett.

A *Lányeskü* című vers egy kétsoros, amelyben azt próbálja tömören megfogalmazni a fiatal szerelmes ifjú, hogy a lányok szerelmében nem ajánlatos megbízni, mert amit egyik pillanatban mondanak, azt a másik pillanatban tetteikkel felülírják, tehát nem szabad a lányok szavára adni:

Lányeskü

Eskü leányszájból játék és tréfa hazudság –

*Addig tart szava csak, míg szeme szebbre kacsint.*⁹⁷

CSONGOR

Ez a kis kétsoros vers a kötet egyik egységének a végét jelenti, ezzel a kétsorossal zárul le a kötetben az az egység, amit az *A hűtlenhez* – Csongor-vers, a

⁹⁵ Vita Zsigmond: A *Virágkosár*, egy reformkori nagyenyedi ifjúsági zsebkönyv. In: Dávid Gyula (szerk.): *Erdélyi Múzeum* 57. kötet, 1995. 1–2. füzet,

<http://epa.oszk.hu/00900/00979/00009/04vita.htm> (Megnyitva: 2018. május 21.)

⁹⁶ „A versekben egyetlen eredeti, önálló költői tehetség sem tűnik fel. Csak magának a verselésnek biztonsága, sokszor könnyedsége és a vers eleven, friss színei emelik a könyv hangját az eddigi hasonló kiadványok fölé.” – Vita Zsigmond: A *Virágkosár*, egy reformkori nagyenyedi ifjúsági zsebkönyv, In: Dávid Gyula (szerk.): *Erdélyi Múzeum*, 1995. <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00009/04vita.htm> (Megnyitva: 2017. október 16.)

⁹⁷ Csongor: *Lányeskü*. In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár III*. Nagyenyed 1837, 10.

Festett arc – Gábor-költemény, a *Reggel* – Und-vers, az *Epedés* – Föllegi-vers alkotnak. Ebben az egységben nagyon sok érzelm megfér: a szerelmi csalódásokkal, a lányok kiszámíthatatlanságával foglalkozó fejezetben a hűtlennel való gondolatban történő beszélgetéstől a csalfaság testi jeleinek a festett arcban történő ábrázolásán keresztül a reggel csodájának a megélése is megfér, sőt az *Epedés* című versben a halott kedveshez szól szerelmese. Ez az egység a szerelem kínjaiba vonja be az olvasót, megmutatja a féltékenységek nehézségeit, a csalódást.

A kötetben a *Dalok I.* című verssel egy új egység, rész kezdődik, amelybe a *Dalok I.* vers mellett a *Fabálvány* – Kundtól származó vers, *Az ibolyácska* – Népfi-vers, *A lepelhez* – Békevölgyi-vers, az *Egy lepkészhöz* – Virányitól származó kétsoros és a *Megelégedés (töredék)* – Hábor-vers tartoznak. A kötetnek ebben az egységében kis íráspróbálkozások olvashatóak. Az első vers, a *Dalok I.* egy az idős nemzedékhez szóló vers, amelyben arra kéri a fiatalság nevében megszólaló én a tapasztalt olvasókat, hogy ne botránkozzanak meg, és ne formáljanak negatív véleményt a fiatal próbálkozásokról:

Ti, akik már leéltétek
Létetök' szebb reggelét
'S bár zajongva elértétek
A' kor' unalmas telét –
Az érzelgők' bohóságát
Komoran ne nézzétek;
A' szerelem' csalfaságát
Oh, meg ne ítéljétek!
Hisz' ez élet rövid pálya
'S ki szívadását földtalálja
Míg virít az édenkor,
Éldelje azt még jókor.⁹⁸

A fiatalság nevében megszólaló lírai én felkéri az olvasókat, hogy negatív ítéletformálás helyett vegyék figyelembe az élet rövidségét.

Ezt követően egy gúnyos epigramma következik *Fabálvány* címmel Kund név alatt. A csúfolódó versben fabálványnak egy papot gúnyolnak. A vers elején megtudjuk, hogy cserfa volt nem is olyan rég, és miután sokra vitte szerencséje a ronda erdőből a magaslatok csúcsára került, ahol istenítik, és ahol ő is azt veszi számba, aki lábai elé borul.

⁹⁸ *Dalok I.*, In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár III.* Nagyenyed 1837, 11.

A nagyenyedi kollégiumban lelkipásztorképzés is zajlott abban az időben, amikor az epigramma íródott, valószínű, hogy valamelyik volt iskolatársukat csúfolták ki a versben, aki már végzett. A *Szent, ki körülöd jár, hű ki borulva imád* sor az illető manipulálhatóságára világít rá, azt gúnyolja ki, hogy mennyire befolyásolható és a külsőségekre, a hízelgők szavára adó személyiség lett belőle. A következő sor, a *Fejsze csapott* eddigi rész a híres alma materre történő visszautalás, ezt állítja szembe a *most csóközön és ölelésekkel*. Idáig szigorú törvények szerrint történt a nevelése, élete része a munka volt, ezzel szemben most a hízelgők és kedveskedők, a szívébe beférkőzni vágyók hízelgése veszi körül és határozza meg mindennapjait. A gúnyvers vége arra hívja fel a figyelmet, hogy emberek voltak azok, akik őt formálták, tanították, nevelték alakították: *Ember adá alakad*. Ugyancsak az emberek adtak kezébe hatalmat, tisztséget, de felhívja a figyelmét arra, hogy az oltárt is emberek emelik, majd borulnak meg előtte, azaz bálványozzák. A vers üzenete tehát az, hogy nem szabad végletekbe esni.

FABÁLVÁNY

Epigramm

Cserfa valál nem rég, vadon erdők' ronda vidékén,
 Most pedig isten vagy – 's mennyei fény koszorúz.
 Szent helyről magasan letekintsz – mint Isten az égről;
 Szent, ki körülöd jár, hű ki borulva imád.
 Fejsze csapott eddig – most csóközön és ölelések.
 Üdvöt nyer maga mind, a' ki elődbe hajol.
 'S jaj! annak, ki makacs fennáll 's szemeidbe merőn néz,
 Fellegek' orma megül rádörög a' papi hang,
 Rá sujtó átkok' villámi zuhogva omolnak;
 Míg magad állsz nyugton, jóra se', rosszra sem intsz!
 Ember adá alakad – hatalmat is emberi kéz nyújt;
 Ember emelt oltárt, 's ember élébe borúl.⁹⁹

KUND

A kötetben a versek sorában elvértve két novella is megbújik. Az egyik *Rigómező* cím alatt történelmi eseményt, csatát elevenít fel. A másik a *Helvila* cím alatt szerelmi történetet örökít meg.

Rigómező cím alatt idős Zeyk János jelentetett meg írást. Az elmélkedés elején már kimondja, hogy ember embertől csak erény és erkölcsösség szempontjából

⁹⁹ Kund: Fabálvány. In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár III*. Nagyenyed 1837, 14.

különböző, és Isten előtt a vadnép, a pogány és a keresztyén is ugyanúgy megítélés alá esik. A fogadalmat mindig Isten előtt teszi az ember, tehát előtte kell elszámolnia. A történet az 1448-as rigómezei csatát meséli el. A hősiesség fogalma emelkedik ki a csata bemutatásában. Függetlenül attól, hogy milyen hitet vall, és nyelvet beszél, a hős harcos markáns karakterként jelenítődik meg. A csata végén a Hunyadiak veszteségét nem végleges veszteségként értékeli a szerző. Zeyk szerint minden csata csak egy részesemény: *A' nagy lélek semmi veszélyben nem hanyatol le. Rontva teremt és a' mi teremtvé van, azt lerontja. Nyugta de sincs soha, mert a' tökélyhez az út szakadatlan.*¹⁰⁰

Csongor álnév alatt került be a kötetbe a *Helvila* című novella. A novella mottójául egy Kisfaludy Sándortól származó idézet került: *A' chinai fal is csak egy szökés a' szerelemnek, / a' tenger kis folyam, a' föld egy lépés.*¹⁰¹ Ebben a novellában a mottónak megfelelően a szerelmesek minden akadályt leküzdének, és végül győznek a nehézségek felett és összeházasodnak.

A gyűjtemény további alkotásai iskolai stílusgyakorlatokként foghatók fel, kis szerelmi versek. A *Virágkosár* harmadik kötetének végén egy érdekességnek számító alkotás, próbálkozás áll. A Zorándtól származó *Gondolat-szikrák* cím alatt került ide ez a rész. A romantikus álnévválasztás itt is érvényesül a *Zoránd* név esetében. A *Gondolat-szikrák*, amint az elnevezésük is mutatja, egy-egy gondolategységnyi, bekezdésekre lebontott részt tartalmaznak, amelyekben az élet különféle kérdéseivel kapcsolatban fogalmazza meg nézeteit, véleményét, üzenetét, tapasztalatait, intelmeit a szerző.

A szövegrész első oldalain bekezdésekben tárgyalja az élet sajátos tapasztalatait, tanácsokkal látja el az olvasót azzal kapcsolatban, hogy miként kell viselkedni az élet különböző helyzeteiben, hogyan kell eljárni a tisztviselőkkel, az előljárók, vezetők magatartásához hogyan kell vagy hogyan érdemes viszonyulni. Például a hatalmasok, vagyis a magas rangú emberek pártfogásával kapcsolatban a következőt mondja: *A' hatalmasok' pártfogásával úgy vagyunk, mint esőben öblös esernyővel, kifogja az esőcseppeket, de nem azért, hogy megovjjon tőlek, hanem, hogy fejed fölött összegyűjtse, 's végképp csepegés alól csorogás alá állítson.*¹⁰² Ebben a gondolatszikrában tehát arra készíti fel az olvasóját, hogy mire számíthat a magas rangú emberekkel való szembesülése során.

¹⁰⁰ Zeyk János: Rigómező. In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár III.* 45.

¹⁰¹ Csongor: *Helvila*. In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár III.* 69.

¹⁰² Zoránd: *Gondolat-szikrák*, In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár III.* Nagyenyed 1837, 161–162.

Ezek a gondolategységek az élet számos vetületét megragadják. A hazafiasságtól a fiatal szemérem megőrzéséig minden olyan témára próbál tanácsot adni, amilyen típusú nehézséggel fiatal vagy idősebb olvasói szembesülhetnek. A gondolatszikrák összefoglalójában kilenc tézisbe tömöríti üzenetét, és a következőképpen foglalja össze őket (a szöveg helyesírási átírása tőlem származik):

1. *A szerelem s a könny szemből fakad, s a szívre hull.*
2. *A jó barát annyiszor hal meg ahány szívyszerinti barátját elveszíti.*
3. *Az asszony akkor legjobb, mikor nyilván rossz.*
4. *A bú, fájdalom, könny együtt járnak az élettel, mint a sár, por, eső a hosszas utazással.*
5. *Aki csak évei számával dicsekedhet, csak sokáig volt – nem élt.*
6. *Az életet elhagyni annyi, mint egy olyan kockajátéktól elválni, melyben többet veszünk, mint nyerünk.*
7. *Aki a nyomorultnak nem a szükségben nyújt segítő kezet, hasonló ahhoz, ki a kiéhezettnek (éhelhaltnak) kemény kenyeret ad, amelyet már nem tud rágni.*
8. *A szerencsétlenségben legjobb mit sem csinálni.*
9. *A fősvény sohasem fogy ki a tagadó okokból.*¹⁰³

Ha megvizsgáljuk ezt a kilenc alpontba rendezett Gondolat-szikrák cím alatt a Virágkosár harmadik kötetének végén megjelenő tézissort, azt tapasztalhatjuk, hogy a szerelem, barátság, az élet megpróbáltatásaiban való helytállás, illetve bizonyos élettapasztalatok vagy életről alkotott nézetek összefoglalásaként tanácsadás-ként állnak a kötet végén. Megfogalmazásuk szempontjából vicces, anekdota-hangulatot keltenek.

A reformkori önképzőkör kiemelkedő egyénisége

Gáspár János 1827 szeptemberében kezdte el tanulmányait a nagyenyedi gimnáziumban. Szegény sorsból származó diákként Kemény Zsigmond szolgadiákja volt. *Visszaemlékezés életpályámra* című írásában vall arról, hogy:

„[...] Alkalmam lőn Erdély ott gyakran megforduló notabilitásait, vándor patriótáit (b. Wesselényi Miklós, b. Kemény Dénes, b. Bánffy László, Szász Ká-

¹⁰³ Zoránd: Gondolat-szikrák, In: Vizi István (szerk.): *Virágkosár III.*, Nagyenyed 1837, 163–164.

roly, Zeyk József, Bethlen János gróf stb.) látni, s mint az asztal körül felszolgálónak érdekes, hazafi beszélgetéseit hallgatni.”¹⁰⁴

Az önképzőköri tevékenységekbe bekapcsolódott, és hamarosan annak egyik vezéregyéniségévé vált. Az 1836–37-es iskolai tanévben Gáspár János és csapata egy kis kör keretén belül dolgoznak, a tanév végére összeállítják az *Ébredők* című kéziratot. Ennek a kéziratnak az anyaga szolgál a *Virágkosár* harmadik kötetének alapjául. Az 1837–1839 közötti időszakban az önképzőköri tevékenységek sajátos helyzetben zajlottak, ezeknek negatív és pozitív oldalait Gáspár János is megtapasztalta.

Az Általános Ifjúsági Kör a formakeresés korszakában létezett, ahogy azt Berde Károly¹⁰⁵ nevezte. Abban az időszakban volt tehát önképzőköri tag Gáspár János, amikor az *akkori jelesb szép- és komolyirodalmi folyóiratokat* járatták és megvitatták a köri tagok az összejöveteleken. Gáspár János irodalmi hagyatékával kapcsolatosan Vita Zsigmond¹⁰⁶ azt írja, hogy a kollégium könyvtárában megtalálható *Egy a collegiumi eseményeket tárgyaló magányos levél*, illetve *Az ifjúsági olvasó társulat ügyében hozott ítélet elleni fellebbezés* cím alatt. A nagyenyedi kollégiumban működő dokumentációs könyvtárban sikerült megtalálnom Gáspár János hagyatékát, az említett két dokumentum azonban már nincs meg. Amit a Vita tanulmányából megtudtam, az, hogy 1835. január 25-én nyitották meg hivatalosan a kollégiumban az olvasóegyesületet, de mivel ott politikai viták is zajlottak, márciusban a tanári kar betiltotta.

Szintén Vita Zsigmond tanulmánya közli Gáspár Jánosnak az önképzőkör megszervezésére vonatkozó írását, amelyből megtudhatjuk, hogy közvetlenül a *Virágkosár* kiadása előtt hogyan készülődtek a diákok a köri tevékenységre: Még 1836 előjén, ármány bezárván olvasó-termünket, több ifjú tanász Gáspárék gradusából összeáll s nem kis áldozattal heti s havi lapokat hozat, olvas s okul.¹⁰⁷

Ennek a közös olvasásnak, az olvasmányok megbeszélésének és a különböző iskolákban történő önképzőköri kiadványoknak a követése nyomán a csoport

¹⁰⁴ Aknay Tibor: Gáspár János (1816–1892) dokumentumok. Budapest 2003, 5. <http://mek.niif.hu/07900/07984/07984.htm> (Megnyitva: 2017. október 21.)

¹⁰⁵ Berde Károly: *A Kemény Zsigmond önképzőkör emlékkönyve*. Keresztes Nagy Imre Nyomda és Kiadó, Nagyenyed 1909, 8.

¹⁰⁶ Vita Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén, In: Szabó T. Attila (szerk.): *Erdélyi tudományos füzetek*. 170. szám, Kolozsvár 1943, 10.

¹⁰⁷ Uo. 12.

tagjai felelevenítették az 1791-es önképzőkori hagyományt, és az 1792-ben kiadott *Próba* mintájára elhatározták, hogy ismét ki kellene adni valamit.

„Év végén már néhányuk közt kifejtett az eszme, hogy próbálnák olykor egy s más tárgyról gondolataikat is letenni papírra, egymásnak barátságos bírálata alá adók, minek ha tán nem is lenne egyéb eredménye, stylust talán sajátítandának maguknak. Az új vállalat, noha mindenben kezdők voltak, mert elvonulva láрма nélkül tőnek, csakhamar megtermé gyümölcseit, s ők örülve első szülöttüknek, azok szépliteratúrai részét az 1837-adiki utolsó »Virágkosárba« tevék le, hol az álnevűek Békevölgyin kívül mind e társulattól (a már ezen graduson kívüli munkás ifjakkal is szaporultakból) teltek ki. A literatúrai gondolat-cserébe beszélgetések közelébb hozzák a tagokat s már könyveket is hozzatnak s már olykor-olykor találkozási saját dolgozatokat is olvasának.”¹⁰⁸

A diákok művei a REG és a Villám című kéziratok lapokban, valamint a *Virágkosár* második kötetében, 1836-ban jelentek meg. Gáspár János Csongor, Hábor és Népfő álnevek alatt közölte írásait.

A *Virágkosár* második kötetében az egyik legtöbbet publikáló szerző Gáspár János volt. Csongor álnev alatt jelentette meg a következő írásokat: *A hűtlenhez; Lányeskü; A révész; Hozzá; Helvila; A hontért; Kámpéhoz; Ilkához tavaszkor*. Hábor álnev alatt a *Festett arc; Megelégedés; Kék 's barna szem; Keserv; Völgyilak* és *Vérmenyegző* címen írt. Népfő álneven *Az ibolyácska; Nyalkafi; Népdalok I–IV.; Intés* című írásai jelentek meg a *Virágkosár* második kötetében.

1840-ben valaki feljelentést tett az önképzőkör ellen, ennek következményeit Gáspár János a saját bőrén is megtapasztalta. A kollégium vezetősége leállította az önképzőkör működését. Az erdélyi fő kormányzók is beavatkoztak a kérdésbe, betiltotta a kört, Gáspár Jánost, mint a társaság jegyzőjét és egyik szellemi vezérét egyházi fogságra ítélték.

Kollégiumi tanulmányai elvégzése után Zeyk Miklós, és Zeyk József nevelését vállalta el, hogy cserébe a jómódú hozzátartozóik berlini tanulása költségeit fedezzék. Gáspár János és a két diák a tervbe vett németországi peregrinációs út előtt másfél hónapot Magyarország megtekintésének szántak, találkoztak Kosuthal, Vörösmartyval, Bajzával és Schedel (Toldy) Ferencsel, akik előtt tiszteletüket kifejezni kötelességüknek tartották. Németországi tanulmányait követően Gáspár János a pedagógiai nevelés fejlesztése mellett kötelezte el magát. Ha-

¹⁰⁸ Uo.

zatérése után a nagyenyedi kollégium tanára lett. Számos újdonságot, fejlesztést köszönhetett neki a kollégium.

Kezdeményezésére alakult meg a Kolozsvári Nevelői Kör, ami akkoriban Erdély leghaladóbb szellemű pedagógiai irányultságú tudományos társasága volt. A nevelői kör tagjai célul tűzték ki azt, hogy magyar nyelven színvonalas tankönyveket írnak és adnak ki. Törekvésük eredményeként született meg a Gáspár János és Kovács Antal által közösen szerkesztett *Magyar Olvasókönyv I.*, amely 7-10 éves gyermekek számára íródott. *Csemegét* címmel három kötet jelet meg Gáspár János munkássága nyomán, az első 1847–48 fordulóján. Ebben még jórészt német szerzők magyarított elbeszélései és gyermekversei olvashatók, az 1854-ben megjelenő második kötetben már olyan munkatársi segítségre lel Gáspár János, mint Gyulai Pál, Kriza János, Tompa Mihály. A harmadik kiadásba már a Gáspár János által gyűjtött népi mondókák, dajkaversek és találós kérdések is belekerültek. Ezt, az 1863-ban megjelenő harmadik kötetet Arany János is igen jelentős műnek tartotta, és ma is az első olyan tankönyvek közt tartjuk számon, amelyben a népköltészet hangsúlyosan jelen volt. Később, 1858 szeptemberében az akkor beinduló tanítóképző igazgatója lett Gáspár János.

Összefoglalás

A nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium önképzőköri életéből egy kis szakaszt, a reformkori önképzőkört és az ahhoz kapcsolódó legjelentősebb irodalmi kiadványt, a *Virágkosár* köteteit mutattam be. A kollégium életében ezt megelőzően is léteztek önképzőköri megmozdulások. A nagyenyedi kollégium önképzőköri múltjának vizsgálatában fontos, hiánypótló jellegű munkát szerkesztett Berde Károly a *Kemény Zsigmond Önképzőkör emlékkönyve* címmel. Négy korszakra osztotta a nagyenyedi kollégium önképzőköreinek történetét: a szombati viták korszakára, ami 1622-től 1791-ig tartott, a formakeresés korszakára, ami 1791–1848 között létezett, és amely korszakba, a *Virágkosarak* keletkeztek, az Általános Ifjúsági Kör korszakára, ami 1856–1896 között létezett és a gimnáziumi önképzőkör korszakára, ami 1893-tól 1899-ig működött. Ez az utóbbi kör 1899-ben a Kemény Zsigmond Önképzőkör nevet vette fel, a későbbiekben is e név alatt folytak a tevékenységek. A nagyenyedi önképzőkörök a jelenkorban is léteznek, napjainkban a Fenichel Sámuel Önképzőkör név alatt folyik a kollégiumban a köri munka.

A kollégium önképzőköreinek átfogó és minden körre kiterjedő kutatása egy nagyobb hangvételű dolgozat témája lehet. Dolgozatom esetében a köri életnek csak egy szeletét sikerült elemezni. Irodalmi próbálkozások tekintetében gazdag

anyag maradt fenn, a *Virágkosár* gyűjteményei után még voltak irodalmi próbálkozások, 1847-ben a *Korány* nevű gyűjteményt adják ki. 1848-ban, a szabadságharc kitörésével a társaság feloszlott. A kollégiumot 1849. január 10-én óriási csapás, tűzvész érte, ezt a kárt nehezen és hosszas idő alatt sikerült kihevernie. Számos nyomtatvány a tűz martalékává lett, ami e tárgyhoz tartozó vizsgálódásokat megnehezítette. Sok kézírásos osztálynapló, évkönyv maradt fenn még, amelyekkel továbbra is érdemes lesz foglalkozni. Remélem, hogy egy tágabb keretű dolgozatban az 1837 őszétől vasárnaponként megjelent REG, az 1838-ban Sükösd Samu által szerkesztett Villám, az 1840–42 között kiadott Munkatár, illetve az 1847-ben megjelent Korány lapokat is bemutatathatom.

Dolgozatomban elemeztem a *Virágkosár* két fennmaradt darabját, amelyek az 1835–37-es évekbeli aktív diákköri munkát örökítették meg. Munkám az adatgyűjtéssel kezdődött, amit rendszerezés, elemzés követett. A két kötet lapozgatása során próbáltam olyan szempontot keresni, amely az adott szerkezeti egységek egymásutániségát, a kötetek megszerkesztettségét vezérelhették. A tematikus csoportosítás volt az a szempont, ami mindkét kötetre jellemzőnek bizonyult. Éppen ezért az elemzésben és is ezt a szempontot követtem, és a köteteket kisebb részegységeikben próbáltam meg bemutatni, elemezni. Figyeltem arra is, hogy a kisebb egységek miképpen viszonyulnak egymáshoz, és hogyan épül fel egész kötetté, megszerkesztett gyűjteménnyé a két *Virágkosár*. Tanulmányom folytatásaként szeretném elkészíteni azoknak a kollégiumban fennmaradt kéziratot osztályfüzeteknek, kis lapoknak elemzését, amelyek a forradalom, és az 1849-es tűzvész után keletkeztek és fennmaradt példányaik hozzáférhetők.

Zárszóként idős Zeyk Jánosnak a *Virágkosár* második kötete elején fennmaradt szavait idézem, és kívánom, hogy teljesüljön az, amit a kollégium valamikori diákja kívánt:

*Kis kosaracska! te fényre derülj!
Nemzeti szellemi kertre terülj!!!*¹⁰⁹

¹⁰⁹ Zeyk János: A virágkosárhoz. In: Vízi István (szerk.): *Virágkosár, A' II-ik évi kertész Leánya*. Nagyenyed 1836, 12.

A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)

A belmisszió problémakörének hátterében a 19. századi szekularizálódás és laicizálódás folyamata áll. Teológiaiilag a protestáns egyházak egyáltalán nem adtak egységes választ erre a folyamatra, később pedig a modernitás és a polgárosodás kihívásaira. A liberális teológusok a bajok okát abban látták, hogy a prédikációk nem a kor szellemi és tudományos színvonalán szólítják meg a hallgatóságot, az egyházi intézmények és a szervezet gyengeségei pedig elidegenítik az embereket a templomtól. A liberális teológia az erkölcsöt állította a középpontba, elavultnak minősítette és elutasította a magyarországi puritanizmus és a pietizmus teológiai örökségét, végső soron azonban – mint az a 19–20. század fordulójára nyilvánvalóan kiderült – az általános laicizálódáson csak rontott.

Magyarországon a protestantizmus erősen kötődött a hazafisághoz és az ekkor még – a halványodó hitvallásosság mellett is – eleven protestáns áldozatkészséghez. A magyar református és evangélikus önazonosság-tudat – sajátos módon – tehát akkor is működött, amikor kezdtek elnéptelenedni a templomok. A magyar protestánsok, különösen a reformátusok akkor is büszkéek voltak a hovatartozásukra, amikor a hitgyakorlás étellel teli volta kiveszőben volt.¹ Ez vezetett el nálunk a jelentős súlyú úgynevezett kultúrprotestantizmushoz (kultúrprotestáns identitáshoz). Az egyébként népegyházi keretek között élő magyar protestánsok közül sokan – különösen az értelmiségiek és a felső társadalmi csoportok tagjai közül – ilyen alapon vállaltak akár választott egyházi funkciót is, és segítették egyházukat. A kultúrprotestantizmus a protestáns egyházak nemzeti feladatait,

* Kovács Kálmán Árpád (Budapest) a történelemtudomány doktora, a VERITAS Történet-kutató Intézet dualizmus kori kutatócsoportjának tudományos munkatársa. Kutatási területe az újabb kori (1711 utáni) magyarországi egyházpolitikai rendszerek története, mint az egyháztörténet politika- és társadalomtörténeti megközelítése, valamint az ember-környezet viszony kultúrtörténete.

¹ Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In: Uő: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2011, 141–154.

az erkölcsnemesítés és műveltség történelmileg az egyházakhoz kötött munkáját tartotta fontosnak.²

A protestáns egyházakban zajló folyamatok megértéséhez szükséges előrebocsátanom, hogy a bevett protestáns vallások (reformátusok, evangélikusok, unitáriusok) hívei népegyházi keretek között éltek. A népegyház fogalmának meghatározása éppen olyan nehéz feladat, mint a kisegyházé. Pontos körülírást nehezíti, hogy a fogalmat Friedrich Schleiermacher írta le először,³ de a magyarországi liberális teológiai dominancia az 1920-as évekig ódzkodott a „lánglelkű előd” eme konstrukciójának használatától.⁴

A népegyház fogalmát jelen tárgyalásban használhatjuk 1.) annak az egyháznak szociológiai értelemben vett leírására, amelynek tagjai a magyar etnikumhoz tartoznak, és mint a „nép egyháza” a magyar népet akarták szolgálni. A fogalom ilyen értelmű használói egyidejűleg azt is hangsúlyozni akarták, hogy ez az egyház nem „felülről lefelé”, hanem „alulról felfelé” alakul meg;⁵ 2.) ugyanakkor olyan társadalomszervezési modell leírására, amelyben a fokozódó elvallástalanság mellett is a hitnek és a hitélet gyakorlatainak a mindennapok, a szokások, az ízlés és a közérkölcsház szférájában, a teológiai, hitéleti és világi tudományos modernizációban még mindig meghatározó szerepe van;⁶ 3.) olyan vallási közösségre, amelyben az összetartó erő – a kisegyházakkal szemben – nem elsősorban a közvetlenül átélte megtérés- vagy megigazulásélmény adja, hanem a történelmi hagyományok. A jelenség ilyen leírásai megállapítják, hogy a népegyházi hívekben a kisegyházak híveinél sokkal kevésbé él a kiválasztottságtudat és a missziói szellem, ugyanakkor rendkívül eltérően és sokszor egyáltalán nem Biblia-szerűen gondolkodó emberek iránt is befogadó volt.

A népegyház még viszonylag nagy tömegeket képes megszólítani, de ennek a megszólításnak a hatóereje meglehetősen korlátozott. A népegyház ugyanis befogadó a különböző világi ideológiák iránt, azokat gyakran vallási köntösbe igyekszik öltöztetni. Ezáltal viszont különböző belső ellentétek osztják meg,

² Ladányi Sándor – Papp Kornél – Tökéczki László (szerk.): *Egyháztörténet 2. (1711-től napjainkig)*. Református Pedagógiai Intézet, Budapest 1998, 99.

³ Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*, 144.

⁴ Az okairól lásd később.

⁵ Sípó Ete Álmós: *„Kérjétek az aratásnak Urát!”*. Fogács Gyula (1879–1941). *A magyar református belmisszió úttörője*. KRE-KMTI–Harmat, Budapest 2007, 25.

⁶ Horváth Pál: A 19. századi Magyarország kulturális és tudományos fejlődésének vallási, felekezeti háttéréről. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás. Összefüggések, tanulságok*. Áron Kiadó, Budapest 2004, 97.

amelyek gyakran megfeleltethetők a világban zajló politikai és szellemi-filozófiai vitáknak. A széles néptömegek és eszméik befogadása miatt a népegyház gyakran a Bibliát és tanításait igyekszik az élethez igazítani, és nem fordítva, amivel könnyen elidegeníti magától a mélyebb vallásos élményre vágyó embereket.⁷

A tanulmány az 1895-től kezdődő pest–debreceni belmissziói vita erdélyi leágazását ismerteti. Hogy ennek jelentőségét megértsük az egyetemes magyar református egyháztörténet szempontjából, elég csak Ravasz Lászlóra gondolnunk, aki egyházi látásmódjának alapjait („a missziót [értsd: a belmissziót] egyháziasítani, az egyházat misszionálni kell”) ezen viták során alakította ki. A belmisszió kifejezés egy sajátos, Németországában keletkezett gondolkodásmód. Magát a szót először Friedrich Lücke (1791–1855) evangélikus teológus és göttingeni egyetemi tanár használta 1842-ben, hogy a keresztyéneknek a pogány népek iránt érzett felelőssége mellett a közvetlen közel pogányaira is felhívja a figyelmet. A fogalom 1951-es Karl Barth meghatározása szerint az evangelizáció és a diakónia olyan együttesét jelentette, amely bizonyos társadalomkritikai élt is tartalmazott.⁸

A magyarországi belmissziós gondolat nemcsak a kultúrprotestantizmussal, a kultúrprotestáns identitással és optimizmussal szemben határozta meg magát Magyarországon, hanem legalább ennyire fellépett a „protestáns intellektualizmus” és a „politikai protestantizmus” magatartásformájával szemben is. Az előbbi kifejezés ismerősebb: azt jelenti, hogy a református elit, lelkészi és világi része egyaránt az intelligencia és nem a nép részeként határozta meg magát. Utóbbi kifejezést a Rabbi névvel is becézett John Duncan használta először egy 1842-es jelentésében. Bár maga a kifejezés akkor nem került be a református öntudatjelzők közé, az újabb szakirodalomba már széles körű bevételt nyert. Az ok, hogy tökéletesen összefoglalja azt a jelenségegyüttest, amelyet a kor református szerzői az „egyház[unk] és a politika”, illetve a „[közjogi és belső] egyházpolitiká[nk]” kifejezésekkel illeltek.

Az 1791-es valláspolitikai rendszerváltozás az államrezon szabta kereteken belül törvényesítette a türelmi politikát, az államérdek képviselőjévé pedig – az 1715-ös rendelkezéssel szemben, amely a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatának kérdéskörét uralkodói hatáskörbe utalta – a megyék kiküldött bizottságait

⁷ Vö. Gergely Jenő – Kardos József – Rottler Ferenc: *Az egyházak Magyarországon. Szent Istvánról napjainkig*. Korona, Budapest 1997, 196–197.

⁸ Vö. Szöveggyűjtemény Karl Barth, Dietrich Bonhoeffer, Paul Tillich műveiből. Kézirat. Filozófia Oktatók Továbbképző és Információs Központja. Debrecen 1985, 61–62.

tette, ahonnan ráadásul a katolikus papi minőséggel rendelkező személyeket hivatalból kizárta. Ennek következtében rögzült és megőrződött az a 18. században már kialakult gyakorlat, hogy a református közegyházi tisztségviselés fokozott mértékben fonódott össze a társadalmi státussal és szerepvállalással. Mindennek társadalmiakon túl megvoltak a sajátos anyagi okai is. A megfelelő ruházatban való közgyűlési megjelenés az egyházi reprezentáció részét képezte, az egyházi napidíjakról való adományképpen lemondás pedig létfontosságú volt egy szegény [értsd: a katolikus egyházhoz képest kevés vagyonnal rendelkező] egyház számára. Az 1840–1880-as években leginkább a „nagy puritán” Török Pál dunamelléki szuperintendens maradt annak legkövetkezetesebb képviselője, hogy a református úri rend a túlzó és sekélyes racionalizmus korszellem idején is őrizzen meg egy transzcendencia iránti fogékonyságot. Bár az 1868. évi LIII. tc. kifejezettebbé tette a bevett vallások egyházi önkormányzatiságát a megyei közigazgatás ellenőrző hatalmának megszüntetése által, minden ilyen irányú várakozás ellenére sem jelenthette a protestantizmus és benne a reformátusság helyzetének valódi újrapozicionálását, mivel ez a törvény is inkább az 1844. évi III. tc., mint a teljes mértékben egyébként soha meg nem valósított 1848. évi XX. tc. alapján igazította el a vallási élet interkonfesszionális viszonyait. Az 1869-ben elkezdődő államsegélyes egyházpolitika, amely a későbbi megoldási mintákat is megadta, a korábbtól eltérő minőségben fonta össze az egyházat az állammal, fenntartva ezáltal a társadalmi képviselőség iránti igényt.

A politikai protestantizmus belső viszonyrendszerében alapvető szempont volt, hogy utóbbi termékenyít-e meg az előbbit, vagy ellenkezőleg: előbbi gyűri maga alá az utóbbit. A politikai protestantizmus folyamatos interakciók között formálódott, amelyek során fő kérdéssé vált az ideális, jellegzetesen magyar és protestáns alkotmányos közösségi kormányzat megtalálása, amely nem elfojtja, hanem kibontakoztatja a protestantizmusban rejlő életerőket.⁹ A református

⁹ Lásd: Kovács Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. Problémafelvetés és kultúrtörténeti háttér. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2014*. VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest 2015, 15–16.; 25–28.; 31–38. Uő: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok (1868–1898). In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015*. VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, Budapest 2016, 14–15. Uő: A református hit fenntarthatósága a 19. század második felében. In: Garaczi Imre (szerk.): *A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében: Multidiszciplináris vizsgálatok*. (Magyarságtudományi kutatások 5.) Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém 2016, 253–254.; 258–260.; Uő: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. *Egyháztörténeti Szemle* XVII. (2016/4) 3–9.; 19.; 35–36.

egyházközélet vitái leginkább a sajtóprotestantizmus (vagy protestáns sajtókapitalizmus) területén vizsgálhatóak. Az 1793-as kezdetek, illetve a dualizmus utolsó évtizede között a református sajtó terén számban és minőségben egyaránt rendkívül dinamikus fejlődés következett be. Ennek nyomán a református egyháztársadalmi-közéleti viták leginkább a sajtó terére helyeződtek át.

Az egyházközéleti, -kritikai és -megújítási céllal publikáló szerzők a sajtómegjelenés révén leginkább nézeteik egyházpolitikai érvényesülésének lehetőségét keresték. A viták gyakran a protestáns és református öntudatjelzők mentén zajlottak, de ezek a jelszószerű képződményekbe sűrített konstrukciók a valós értelmezések nagyon széles skáláin mozoghattak. Mivel a sikeres sajtószereplés gyakran a megfelelő közegyházi előmenetel előfeltétele lett, ez azzal a hátránnyal járt együtt, hogy a nézetharcok gyakran személyes jellegűvé is váltak. Minden létező hiányossága ellenére a sajtóprotestantizmus olyan élénk és sokszínű sajtóéletet tudott létrehozni, amely az egyházi élet megbízható és valós tükréként is funkcionálhatott.¹⁰

Ki kell térnünk ezen a helyen a magyar reformátusságot megosztó azon regionalitásra, amely egyúttal szellemiségben mutatkozó különbségeket is takart. Ravasz László szerint a magyar kálvinizmus két félgömbre oszlik: a dunai és a tiszai kálvinizmusra. A kettő közül a tiszai adja a nagyobb tömegelőt. Viszont a dunai európaibb (nyugatibb), urbánusabb, műveltebb, mozgékonyabb és innovatívabb szelleme révén gyakorolt nagyobb hatást a közéletre. A dunai kálvinizmus centruma Pest, a tiszaié Debrecen volt. A Dunántúl mint történelmi adottság a dunait erősítette, Tiszáninnen a tiszait. Erdély mindkettőtől különbözött, de a dunait közelebb állónak érezte magához, ezenkívül Erdély a Tiszáninnennel, Sárospatakkal tartott lelki kapcsolatot a közös fejedelmi múlt és a liberális teológia alapján.¹¹ Erdély „legnemesebb, legtisztább szenvedélye” speciális nemzeti liberalizmusa volt, amely nem egykézett, nem kötötte gyermekeit az eke szarvához, hanem adta tisztviselőnek, tanárnak, papnak, sőt iparosnak, kereskedőnek is. Nem véletlen, hogy az alföldi kálvinista mezővárosoknak számarányukhoz mérten rendkívül alacsony, míg a székelynek rendkívül magas volt az intellektuá-

¹⁰ Lásd az előző jegyzet hivatkozásain túl: Molnár Sándor Károly: Házi Istentisztelet, avagy egy kegyességi lap tiszavirágú története. In: Anka László et al. (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, Budapest 2016, 277–278.

¹¹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1992, 17.

lis exportja.¹² A „nagyenyedi szellem” ugyanakkor hajlamos a szélsőséges racionalista és liberális elhajlásokra, így nem véletlenül igyekezett Szász Domokos létrehozni riválisaként a kolozsvári református kultúrközpontot, amely a tudományegyetem és kialakuló modern nagyvárosi lét révén mozgékonyabb szellemet és nagyobb kulturális lehetőségeket is biztosított.¹³

A tanulmány időhatárait nem véletlenül jelöli ki Szász Domokos (1838–1899, 1885-től az erdélyi egyházkerület püspöke) nagy alkotása, a kolozsvári teológiai fakultás megindulása, illetve Ravasz László első jelentősebb műve, a *Bevezetés a gyakorlati teológiába* megjelenése. Az új, kolozsvári intézmény felállítása, valamint a régi, nagyenyedi teológiai akadémia 1896-os bezárása után Bartók György (1845–1907) és Nagy Károly (1868–1926) léptek elő az „enyedi szellem” legfőbb képviselőivé az erdélyi református közéletben.

A már a korban oly sok kárhoztatást kapott, Ravasz László által mégiscsak erényeiben erősebbnek talált szellemiség alapvető meghatározója volt ugyan a német filozófiai idealizmustól áthatott teológiai liberalizmus, valamint a vallás-erkölcsi humanizmus, de a közkeletű vélekedésektől eltérően mégsem egyszerűsíthető le a „sekélyes racionalizmus” gondolatiságára. Már Bartók György is eljutott útkeresései során egyfajta „egyháziasabb kálvinizmus” lehetősége felé. Nagy Károlyt pedig Koncz Sándor Molnár Alberttel (1849–1901) együtt az úgynevezett határteológia képviselőinek tekinti. Egyfajta átmenetnek, amely úgy gyökerezett tudatosan a teológiai liberalizmusban, hogy annak világnézeti optimizmusából kiábrándulva a nyugati nagy ébredési mozgalmak nyomán fakadt építő teológiai irányba is tájékozódást keresett.¹⁴ Egyháztársadalmi szempontból ki-

¹² Ravasz László 1925-ös az „Erdélyi lélek” című írását idézi Hatos Pál: „Mikor Magyarország Erdély volt”. In: Hatos Pál: *Választott népek és a vereség kultúrája. Esszék a modern eszmétörténet vallásos kontextusainak köréből*. Ráció Kiadó, Budapest 2013, 90–91.

¹³ A kérdésre nézve Zoványi Jenő értékelése egyoldalú és elfogult. Lásd Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. II. kötet. Attraktor Kiadó, Máriabesenyő – Gödöllő 2004, 389., 394. Közelebb áll a valósághoz Szász Domokos nekrológírója: „Több oldalú tudományos képzés, magasabb társadalmi műveltség, – ez volt az eszme, melyért Kolozsváron az egyetemmel kapcsolatban reform.[átus] teológiai intézetet terveznek. Az 1874-ik évi [tehát a királyi magyar Ferenc József Tudományegyetem első tanéve utáni első esedékes], [egyház]ker.[ületi] gyűlésen tették erre nézve az első indítványt melynek kivitelére Szász Domokos kész tervezettel áll elő.” A nekrológíró csak annyit sérelmez, hogy a kolozsvári teológiai fakultásért folytatott küzdelem nemcsak valamiért, hanem szükségképpen valami ellen, az enyedi teológia ellen is folyt. DPL 1899. 65.

¹⁴ Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. [s. n.] Debrecen 1942, 103.

emelkedő jelentőségűek az általa 1898 és 1900 között szerkesztett Erdélyi Protestáns Lapban megjelent tanulmányai és cikkei, főleg a *Védekezzünk*, az *Egyházi életünk fejlesztésének eszközei*, valamint az *Egyháztársadalmi munka* címen megjelentek. Mindezen írások széles látókörű, modern szellemiségű, termékenyítő erejű gyakorlati teológusnak mutatják. Ezekben kifejtett, újdonság erejével ható alapelvei a református egyházi öntudat követelése, valamint a gyülekezeti elvnek a lelkipásztori munka centrumába állítása voltak. Ezek jegyében sürgeti szórványkörlelkészségek, városi parókiális körök, az időszakai egyházközeleti orgánumokon túlmutató református öntudatébresztő sajtó (néplap, traktátusirodalom, tankönyvirodalom) szervezését. Elutasítja a pietista jellegű egyesületi diakóniát, mint aminek alapvető kísértése a kivonuló-önfelmagasztáló magatartásforma kialakulása. Helyette organikus gyülekezeti szeretetmunkát követel.¹⁵

Molnár Albert szorgalmazza továbbá az egész gyülekezet részvételét az egyházi alkalmakon, de ezzel párhuzamosan kiemeli a megfelelő gyülekezeti rétegalkalmak fontosságát is. Az ifjúságot, a családapákat és nőket mint a gyülekezet tényezőit a maguk egészében kell pasztorálni, és nem egyleteket kell számukra alapítani. Követeli, hogy a gyermek-istentiszteleteket a gyülekezetbe integrálva szervezzék meg. Szoktassák őket általuk a liturgikus keretekhez is, és ne kötetlenebb vasárnapi iskolákkal idegenítsék el ezt a korosztályt a későbbi templomozástól.¹⁶ Ugyanakkor keltsék fel a felnőttkorosztályban is a folytonos hitbeli önművelés igényét. Szavai szerint: *gyermekünknek van iskolájuk, de nincs templomuk, a felnőtteknek van templomuk, de nincs iskolájuk*, ennél fogva a gyermek-istentisztelet legyen a gyermekek temploma, a református esték [értsd: vallásos estélyek] pedig a felnőttek iskolája. Síkra száll az egyházi iskola mellett, s azt vallja, hogy az egyház a saját hitvallásos iskolái nélkül elsorvad, mert a jövődő gyülekezet ezek híján nem fog „a levegőből” alászállni. A gyülekezeti ének követelésével Molnár Albert az ige vezető szerepére,¹⁷ valamint a gyülekezet egészének testvéri

¹⁵ Az egyébként kiváló összefoglalást adó Makkai Sándor ezen a helyen elmulasztja meghatározni, mit is ért a kolozsvári gyakorlati teológiai tanár az általa pártfogásba vett idea alatt. A nevezett helyeket átnézve arra a következtetésre juthatunk, hogy Molnár Albert a Ferenczy Gyula által kiválóan propagált szövetkezetszervezési, takarékmagtár-alapítási, Raiffeisen-típusú takaré- és kölcsönpénztári program felkarolásáról van szó.

¹⁶ Egy álnév mögé rejtőző református 1895-ben mintaszerűeknek nevezte a hitoktatás e jó eszközével végzett erdélyi kísérleteket. Laikus: Gyermekek isteni tisztelete. DPL 1895. 174.

¹⁷ Bartók György (1899-től az erdélyi püspök) 1907 tavaszán az akkor még éppen zajló II. budapesti zsinaton sajnálatos módon már egymás ellen játszott a kettőt: „Kultuszunkat látja veszélyeztetve az által, ha felforgatják teljesen zsoldárainkat. A nép bibliája egy jó énekeskönyv.

közösségére mutat rá. Mindezzel egyszerre ítéli el erősen a koncert-, másrészt a pietista konventikumjellegű istentiszteletet. A hagyományos istentisztelet mint centrum köré rendeződés véd a liberális és az ébredési jellegű általános keresztyénségtől, valamint a szektásodástól egyaránt. A speciális református jellegzetességek ugyanis szerint olyan hitvallásos és felekezeti elemekből állnak össze, amelyeket egy rossz értelemben vett liberális toleranciakövetelmény éppúgy elutasított, mint a pusztán a Krisztusban való újjászületésben fellelt közkeresztyénség. Bármifajta hitbeli exkluzivitás [értsd: elitista jellegű szektás kiválasztottság-tudat], illetve hitbeli internacionalizmus halálos veszély mind a református öntudatra, mind a vele szorosan összefonódó magyar nemzeti identitásra nézve. Molnár Albert mindenáron ragaszkodott a lelkészi vezető szerephez, mint a gyülekezeti elv legfőbb integratív tényezőjéhez. Alapvetően attól félt, hogy a nem lelkipásztorok egyházi munkája komoly veszélyekkel jár majd. Titkos féltelme főleg a lelkészi vezető szerepet megkérdőjelező „pietista” bibliakörök, imaórák behozatala ellen irányult. Előtte a belmisszió még úgy lebegett, mint valami szektárius, gerillakeresztyénség nyavalygó, szentimentális és szemforgató kegyeskédése, amelyet idegenből importálnak a történelmi egyház megrontására. Makkai Sándor szerint Molnár Albert ezen a helyen leplezi le koncepciója alaphiányosságát, hogy – úgymond – a teológiai liberalizmus öröksége elválasztotta őt az „élő egyház [...] élő Krisztusban” hívó úttörőitől. Makkai szerint „a laikusok vezetése” ugyanis akkor is a kálvinizmus lelke, ha a magyar református hagyományok java része ezzel ellentétes, és akkor is a valódi örökség újrafelfedezése és egyházasítása az életszükséglet, ha ez számottevő nehézségekkel jár is.¹⁸ Makkai Sándor 1925-ös kritikájához hozzátehetjük, hogy Molnár Albert sajátos optimizmussal fordult a magyar reformátusság institucionalizmusa felé is. Az institutionális elem Victor János (1888–1954) 1917-es fogalmi konstrukciója. Az akkori MEKDSZ-elnök¹⁹ – vallástanár az institutionális elem alatt azokat a gondolko-

Inkább olvassga a nép az énekeskönyvet, mint a bibliát. Ez utóbbi meg nem értése könnyen nevelhet nazarénusokat. Ajánlja az énekügyi bizottság javaslatának elfogadását általánosságban, hogy annak alapján a részletes tárgyalás megkezdődhessék.” Lásd Zsinati tudósítások. *Dunántúli Protestáns Lap* (a továbbiakban DtPL) 1907, 223.

¹⁸ Vö. Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Az Út, Kolozsvár 1925, 21–24.

¹⁹ A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség a World’s Student Christian Federation (WSCF) mintájára 1904-ben létrejött szervezet volt, melynek 1907-es tátrai konferenciája Ravasz Lászlóra is nagy és maradandó hatást gyakorolt. Vö. Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Az Út, Kolozsvár 1925, 21–24.

dásmódban, mentalitásban és ízlésvilágban is megmutatkozó népi vallásos tradíciókat és szertartásokat értette, amelyek biztosították a hagyományos, jól bevált istentiszteleti formákhoz, énekekhez és rendhez való ragaszkodást.²⁰ Ezt a jelleget szerinte egyáltalán nem szabad lebecsülni, mivel minden őt ért jogos kritika mellett is képes volt a 18–20. század felvilágosult korszellemének támadásai és teológiai áramlatainak viharai között is egyben tartani a magyar reformátusságot. A reformátusság azonban az *institucionális elem* [kiemelés tőlem – KKÁ] minden erőnye mellett sem nélkülözheti a „mozgalmi jelleg”-et.²¹

Molnár Albert tehát elutasította ugyan az ébredési mozgalom egyesületi létét, a hagyományos institucionális kereteket ugyanakkor valódi tartalommal kívánta megtölteni. A kolozsvári gyakorlati teológiai tanár alapproblémája tehát az volt, hogyan lehet a statikus organizációt dinamikus organizmussá tenni.²² A magyar protestáns sajtó 1889–1911 közötti évfolyamaiban való elmélyedés során jutottam arra a felismerésre, hogy az institúció kifejezés változatai nemcsak a „szervezet”, „intézmény” értelmet, de legalább ennyire az „alkotmány”, „alkotás”, sőt „alapvető tanítás”, „szervezett alkalom” jelentéseket takarhatják.²³ Szász Domokos váratlan halálának fogadtatása és tevékenységének értékelése kiváló tükre a református institucionalizmus többes jellegének. Debreceni nekrológja azt hangsúlyozza, hogy az erdélyi püspök az a zseniális formátumú egyházi vezéregyenység volt, aki az adminisztráció szekere tologatása helyett alkotni akart. Alkotásai révén nemcsak a református egyházat kívánta újra lábra állítani, hanem a magyar nemzeti lét propagátorává is kívánt válni [értsd: tevőlegesen hozzá kívánt járulni

²⁰ Ez a református népi vallásosság minőségében annyira eltért a katolikustól, hogy a magyar néprajz egyik legnagyobb alakja, Bálint Sándor egyenesen tagadólag nyilatkozott ennek létét illetően. A „hagyományos református institúciók” teljesebb századfordulós jelentéstartományát lásd alább.

²¹ Victor János: A látható egyház dicsősége. *Keresztyén Lelkipásztor* 11 (1917/15), 78–80. Victor János sorait az I. világháborús propaganda által edzett hallgatóság számára vetette papírra, a sorok áthallása pedig egyértelmű a „Ha a kürt bizonytalan zengést tévesen, kicsoda készül akkor a harcra?” (1Kor 14,8) igeverse felé.

²² Az akkor már budapesti rendszeres teológiai tanárként működő Victor a II. világháború tapasztalatainak hatására jutott el ugyanezen felismerés szavakba öntött kifejezésére. Lásd: Victor János: Egyházi életünk válsága. [Budapest:] Református Traktátus Vállalat [én.] 18..

²³ Az 1899. évet nézve például, amely Molnár Albert cikksorozata szempontjából alapvető jelentőségű: „alapvető tanítás”: DPL 1899. 700.; „berendezkedés”: DPL 1899. 353.; PEIL 1899. 160.; „szervezet”: PEIL 1899. 64.; DPL 1899. 548.; szervezett (istentiszteleti/vallásos/iskolai) alkalom”: PEIL 1899. 131.; DPL 1899. 700.; „alkotás”: DtPL 1899. 194.; PEIL 1899. 834.; „alkotmány”: PEIL 1899. 72.; „intézmény”: PEIL 1899. 306.; 841. DPL 1899. 43.; 681. Természetesen egyes helyeken átfedések, többértelműség is megfigyelhető a jelentésárnyalatok között.

Erdély magyarosításához]. Nemes törekvései során oly módon ment el az üzleti vakmerőség és a kormányzati erőszakosság határáig, ami már a református egyház-alkotmányosságot feszegette. Mindezzel pedig diszkreditálta magát az alkotókedvet is.²⁴ A püspök halálakor az elítélő és kritikus vélemények kerültek túlsúlyba, pedig már akkor nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy Szász Domokos kiválóan érezte meg a tanbeli örökség szerepét is az institutionalista jellegű magyar öntudatra nézve. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1898. évi kolozsvári közgyűlésén tett 1000 forintos forgótőkéjű alapítványa elindította az *Institúció* mint kálvini mű újrafelfedezésének folyamatát. Az erdélyi püspök halála előtt nem sokkal a teológia-tankönyvek és a tudományos teológiai irodalom kiadására szánt fundusa első céljaként az *Institúció* első kiadásának magyar fordítását határozta meg.²⁵

Kutatásaim szerint Molnár Albert „gyülekezeti princípiumá”-nak megértéséhez mindenképpen szükséges *A népért a néppel* című írását is alaposabb vizsgálat alá vonnunk, és azt a megfelelő kontextusokba behelyeznünk. Ebben a cikkében formailag az előző évben kereskedelmi miniszterré kinevezett Hegedűs Sándornak a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság (MPIT) 1899-es debreceni vándorgyűlésén elmondott elnöki beszédére reagált. Hegedűs ebben az alábbi négy fő gondolatot fogalmazta meg: 1.) Szükséges a népért és a néppel dolgozni, hogy az újabb kor jövődő magyar fejlődése ne veszítse el protestáns alapját és jellegét. A népért és a néppel dolgozni azt jelenti, hogy a tudomány, a vallás és az erkölcs

²⁴ Szász Domokos (nekrológ). *DPL* 1899. 29.

²⁵ Fordítói előszó. In: Kálvin János: A keresztyén vallás alapvonalai (*Institutio religionis christianae*). Az 1536-iki első latin kiadás után. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903. v. A *Kis-Institúció* magyarra ültetői Bartók György akkor még szászvárosi, Eröss Lajos akkor még püspökladányi lelkészek, illetve Nagy Károly kolozsvári teológiai tanárok voltak: A kötet kiváló bevezető tanulmányát végül a végső szöveggondozást is elvégző Nagy Károly írta meg. Szász Domokos felajánlása javarészt annak ellenbizonyítékául volt hivatva szolgálni, hogy a magyar reformátusság még a kálvini alpműveket sem képes modern fordításban hitsorsosai kezébe adni. A *Kis-Institúció* kiadását követte a *Nagy-Institúció* újrafordítása, mely feladatot leginkább Pápa végezte el. Utóbbi kiadására az 1909-es Kálvin-émlékév alkalmából került sor. Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere (*Institutio religionis christianae*, 1559) (Református egyházi könyvtár 5–6.) Pápa, 1909. Az *Institúció* református egyházi bevétele még az 1920-as években is számottevő nehézségekbe ütközött. Révész Kálmán tiszánineni püspök a „Nem azért tanultam én annyit a teológián, hogy kisökrökre hagyjam az *Institúció* tanulmányozását. Mars ki!” felkiáltással tiltotta ki a miskolci betánisták *institúció*-tanulmányozó körét a református egyházi intézményekből. Szikszai Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetről*. Koinónia, Budapest 2015, 73.

harmonikus egységét nemcsak a felsőbb körökbe, lelkeszi katedrákba, tanári tanszékekbe, de a nép közé is minél szélesebb körben és minél határozottabban be kell vinni. Ez a törekvés a nép körében (sic!) nem nélkülözheti az evangélium erejét, vagyis szükség van a népies kiadványok vallási, tudományos és erkölcsi tartalmának evangelizálására is. 2.) A tudomány, a vallás és az erkölcs egymás elleni kijátszása mindenképpen túlzásokhoz vezet. A lehetségesen létrejövő túlhajtások a vallási fanatizmus (ami meg akarja akadályozni a tudomány fejlődését), a tudományos vagy szocialista indíttatású ateizmus (amely a vallás megsemmisítésével létrehozott saját erkölcs formájában valódi erkölcstelenséget hirdet), valamint tudomány csődjének képzete, amely szükségszerűen ered abból, ha a tudomány maga elé elbizakodottságából eredő célokat állít. 3.) Tudomásul kell venni az 1894–95-ös egyházpolitikai helyzettel alapvetően megváltozott helyzetet, és nem szabad azért küzdeni, hogy az állam állítsa vissza a bevett vallásoknak korábban biztosított közjogi összetartó erőt. Még mindig jobb, ha nyílt csatákban, mint ha alattomos aknamunkákban folyik a lelkekért folytatott küzdelem. Ebben a helyzetben ugyanis az ellenfél túlereje nyilvánvalóan a belső öntudat erősítésére késztet. 4.) A kitartó, elkötelezett és alkalmazkodó küzdelem szükségességére tanítanak az újabb élet materiális tapasztalatai is, ahol a filoxéra, burgonyabogár, időjárás szélsőségekből adódó kiszáradás vagy talajvesztés, egy-egy újabb találmány behozatala hosszú idők mezőgazdasági, erdészeti, ipari, hadászati vagy társadalmi előnyeit tehetik pillanatok alatt semmivé. Ha tehát az anyagiakban a megújuló küzdelmet fenntartjuk, akkor az evangélium melletti küzdelmet is folytatnunk kell.²⁶

Erre válaszol Molnár Albert, aki először számba veszi a néppel elért sikereit annak a klerikalizmusnak [értsd: klerikális vagy ultramontán katolicizmusnak], amely azonban a néppel való foglalkozása közben is lényegében egyházi főhatalomra tör. Ezen törekvésének mindenképpen hiányossága, hogy az igazi társadalmi közjót egy irreális egyházi békebirodalmon belül feltételezi, alárendelt helyzetbe kényszerítve a közjó legfőbb földi letéteményesét, amely Molnár Albert szerint csakis a szuverén nemzeti állam lehet. A diagnózis felállítása után a kolozsvári gyakorlati teológiai tanár megjelöli az általa javasolt orvosszert is. Ha a protestantizmus a népet képviselve a nemzet valódi szociális lelkiismerete kíván maradni, szükséges hogy nagy elveit kövesse a mindennapi élet praxisa is. A ma-

²⁶ Hegedűs Sándor beszéde. DPL 1899. 545–547.

gas egyházi fejlődés tévút,²⁷ mert a népegyházat a szektáknak engedi át, a népet pedig a szocializmusnak és a klerikalizmusnak dobja oda. A valódi intelligencia egyháza mellett szükséges, hogy a református a nép valódi egyházává is váljon. Az a közösség, amely nem tud a nép valódi egyházává válni, nem tekintheti magát a valódi intelligencia egyházának sem.²⁸ Molnár Albert szerint a valódi népegyház csakis minden társadalmi osztályt egyesítő, egyetemes irányú lehet. Ehhez viszont három dolog szükséges: hinni, imádkozni és dolgozni a néppel együtt.²⁹ Molnár Albert a teljes szövegösszefüggés alapján a három terület egymást erősítő hatásáról értekezik. A még meglévő kicsiny hit utalás az evangéliumok jézusi dorgálásaira,³⁰ de benne van a Megváltónak a mustármagnyi hit növeléséről szóló példázata is.³¹ *Nem mondom, hogy nincs hitünk; de hitünknel is kevesebb cselekedeteink vannak.* – írja Molnár Albert. Ez a kitétel egyértelműen *Jakab levele* 2,20–26 szakaszához, és annak a II. Helvét Hitvallás jó cselekedeteiről szóló részében adott reformátori magyarázatához vezet bennünket: *Nem vetjük meg a jó cselekedeteket, melyeket nem az Isten által megvetett érdem, fitogtatás vagy nyereszkesedés, hanem Isten dicsőségére, elhívásunk ékesítésére és megerősítésére, Isten iránti hálánk megbizonyítására, valamint felebarátunk hasznára tegyünk.*³² Molnár Albert a főpapi ima „a világban, de nem a világból” (Jn 17,6; 14–16) elve szellemében folytatja mondanivalóját. Protestáns eszmék és elméletek helyett valódi protestáns erkölcsre van szükség, mégpedig annak megértése szerint, hogy az

²⁷ Molnár Albert ezen a helyen a „magas” jelző alatt egyaránt érti a „filozofikus jellegű” és az „anglikán államegyházi típusú” fejlődést. Az 1862-es Ballagi-féle provokáció impulzusai az előbbi, míg az államsegéllyel kapcsolatos politika 1896–1898 közötti politikai fejleményei az utóbbi irányba térítették el a magyar reformátusság jellemét.

²⁸ Molnár Albert tehát nyíltan szakít azzal a Ballagi Mór-féle egyházkoncepcióval, mely „korszerű igehirdetés”-t követel, természetfölötti elemektől megfosztott Jézus-alakot, aki mindössze a belső lelki szabadság, a kategórikus imperatívusz erkölcsének és az áldozatkészségnek eszméje és ideálképe, hogy egy ilyen Jézus elől a modern értelmiség se térjen ki. A Ballagi-féle koncepcióra lásd: Katus László: *Egyháztörténet. Vallások és egyházak a polgári Magyarországon*. In: *Kettős kötődés. Az Osztrák-Magyar Monarchia (1867–1918)* (Encyclopedia Humana Hungaricana 08.) Encyclopedia Humana Alapítvány, Budapest 2001. (Elektronikus könyv) <http://mek.oszk.hu/01900/01905/html/index5.html> (Megnyitva: 2018. június 15.)

²⁹ Utalás a debreceni kollégium homlokzatára is felírt „Orando et laborando” református öntudat jelszavára.

³⁰ Mt 6,31; 8,26; 14,31; 16,8.

³¹ Lk 17,5–10.

³² II. HH XVI. fej. 6–7. §§.

Istennel való egyéni [értsd: személyes] viszony egyébként fontos és szükséges rendezése mellett keresztyénség maga egy nagy szociális esemény is.³³

Az írás megértéséhez és mondanivalójának elhelyezéséhez a legfőbb kulcsot a „mi üresedő templomainkban imádkozunk a néppel” kitétel adja meg. Tudnunk kell, hogy az imádságkérdés az 1895-től kezdődő belmissziói vitában kardinális szerepet kapott. Az imádsággal kapcsolatos vita kezdőakkordját Fekete Gyula adta meg. A *Hajnal* című Szabó Aladár-féle kül- és belmissziói lap 1895-ös évfolyam 3-dik számában a nagyikikindai misszió tevékenységének ismertetését az alábbi kenetteljes felszólítással fejezte be: *Szabad legyen a gyenge csemetét Nagytiszteletű Úrnak [értsd: a szerkesztő Szabó Aladárnak] buzgó imáiba ajánlani*. Eröss Lajos felháborodottan kiált katolikus típusú, szűz máriás közbenjárást, hogy azután volt évfolyamtársa és barátja figyelmét kioktatólag hívja fel „az egy a közbenjáró Isten és ember között” gondolatára a Galata levél 3,30 és a János evangéliuma 14,6 alapján. Az ennek ellenébe vethető Jakab levele 5,16-ot az akkori püspökladányi lelkész az Intitúció III. könyv 20. fejezet 26. § szellemében magyarázza: a hely semmi előjogot nem tulajdonít Illésnek, hanem a jámbor és tiszta imádkozás örök erejének példájául hozza föl őt a szentíró, hogy mindenkit hasonló imádkozásra buzdítson.³⁴ Nem véletlen, hogy Eröss Lajos éppen Kálvinnak az imádkozásról vallott nézeteit kezdte 1899. január 1-jétől mutatványrészletként közölni a *Kis-Intitúció* alapján.³⁵

Szász Gerő az Erdélyi Protestáns Közlöny hasábjain 1895 nyarán adott először hírt arról a „furcsa háború”-ról, „összegabalyodás”-ról, amely mintha a budapesti, debreceni és a sárospataki lapok között „dühöngene”. Saját beismerése szerint „régóta viszket a körme”, hogy ebbe a „hadakozás”-ba maga is beszálljon. A belmissziói vita akkori dinamikájában azonban ekkor éppen egy enyhülési szakasz zajlott. A korábbiak élét a debreceni lapszerkesztés azzal vette el, hogy mindössze a belmisszió rettenetesen tág fogalma kezd immár tisztultabb definícióhoz jutni.³⁶

Az ellenkező oldalról Szabó Aladár ekkortájt fejtette ki, hogy a magyar embereket nem attól kell féltetni, hogy szűk parasztszobába zsúfolódnak össze bibliaórára, hanem hogy a kocsmákat és a báltermeket töltik meg. Szerinte bizonyos alkalmakkor a zsúfoltság miatt éjfél előtt nem is lehet táncolni. Hiába lendült fel

³³ Molnár Albert: »A népért a néppel«. *EPL* 1899, 321–323.

³⁴ Eröss Lajos: Belmisszió és még valami. *DPL* 1895, 280.

³⁵ Kálvin az imádkozásról. Ford.: Eröss Lajos. *DPL* 1899. 10–11-gyel kezdődő folytatásokban.

³⁶ Különfélek. *DPL* 1895. 335.

azonban a református élet a vallásos néplapként Kecskeméthy István szerkesztésében alapított Kis Tükör hatására, a terjesztés munkáját *a lusta papok* [kiemelés tőlem – K. K. Á.] a legtöbb helyen a kezdés után a harmadik hétre abbahagyták. Az evangélisták eszméjét valóban Szóts Farkas és Kecskeméthy István teológiai tanárok vetették fel először a Kis Tükörben. Maga Szabó is pártolta ezt a gondolatot, mégpedig nem abban a számtalan igazságtalan képzelődés formájában, amelyet az egész kérdésre ráfogtak.³⁷ Ő csak annyit állított, hogy ha az evangéliumi egyházak húsz éve kezükbe vették volna az iratterjesztést, és a Krisztust szerető, az egyházat pedig nem megosztani, hanem erősíteni akaró embereket állítottak volna, őket képzéssel, egyháztörténelmi ismeretekkel is ellátták volna, akik lelkeszi felügyelet mellett úgy munkálkodhattak volna, hogy közben egyházhatósági számadás alá tartozásuk sem lett volna vitás, akkor 1895-re alig lenne baptizmus, a református és az evangélikus egyház pedig virágoznának. Bár a budapesti teológiai tanár abbéli reménységét hangoztatta, hogy vitapartnereivel majd a nagyváradai egyházi értekezleten kezet adhatnak egymásnak, kifejezetten barátságatlan gesztusként ajánlotta addig számukra az Apostolok cselekedeteinek 6. és 7. részét tanulmányozásra.³⁸ Szabó a Kis Tükörrel kapcsolatban Szász Gerő kolozsvári esperes, erdélyi egyházkerületi főjegyző szavaira utalt, aki 1895. január végi *Közlönyében* maga is felrótta lelkésztársainak a lustaságot a Hajnal és a Kis Tükör támogatásával kapcsolatban.³⁹

Az 1895. reformáció emléknapi egyházi értekezleten azonban nem jöhetett létre sem formális, sem baráti kézfogás. A rossz időjárásban a szemben álló véleményvezérek közül ketten is, Szabó Aladár és Csiky Lajos is megbetegedtek.⁴⁰ Ennek megfelelően Ferenczy Gyula, Szabó egyik legádázabb ellenfele határozhatta meg az alkalom hangulatát. Az akkori szamoskrakkói lelkész a budapesti belmissziói-evangelizációs mozgalommal szembeni következetes ellenszégülésével azt a pályát egyengette, amely őt a debreceni teológiai tanárságba léptette

³⁷ A hivatalos református egyház fellépett a „futkározó atyafiak”-kal szemben. A hivataln vándorevangélistákkal ellentétben az elhívott és beiktatott lelkészeknek [az egyházi szóhasználatban: az „őrállók”-nak] tiszteletben kellett tartaniuk a gyülekezetek parókiális határait.

³⁸ A diakónusok szolgálatba állításáról szóló részt követi Istvánnak, az első vértanúnak a zsidó nép vezetői ellen mondott nagybeszéde, melynek veleje a 7,51-ben van: „Kemény nyakú és körülmetéletlen szívű és fülű emberek, ti mindenkor a Szent Léleknek ellene igyekeztetek, mint atyáitok, ti azonképpen.”

³⁹ Különfélék. EPK 1895. 31.

⁴⁰ Részletes tudósítást lásd: Szikszay András: *Egyházkerületi értekezlet. 1895. október 31. SpL* 1895. 920–925.

előre. Szabó Aladár az általa szerkesztett *Új óramutató* című tanulmánykötetbe két ádáz ellenfelétől, Erőss Lajostól és Ferenczy Gyulától is bevett egy-egy tanulmányt. A kötet egyik rövid, lözungszerű szerkesztői betétyében arról értekezik, hogy „a vallás”-hoz csalogatáson túl valódi evangelizációra van szükség. Ennek eszközei kizárólag a hatalmas igehirdetés, a buzgó ének, az eget ostromló ima, valamint az élő Istent a megfeszített és feltámadott Krisztus megbizonyító szeretetteljes élet lehetnek. Ezek elrejtése ugyanis az emberek igazi durva eltaszítása.⁴¹ Ez a kiegyenlítési kísérlete azonban nem járt sikerrel.

Nem mehetünk bele ezen a helyen az ismét elmérgesedő vita részleteibe, ami rögtön országos dimenziót is kapott. A Debrecen–Pest-tengellyel kibontakozott küzdelemben (természetesen a debreceni oldal mellett) a Sárospataki Lapok is beavatkozott, és váratlanul szót kért benne a budapesti református úri elit lapja, a Szabad Sajtó is. Utóbbi orgánium „a Bethesda köré csoportosultakat” – rendkívül igazságtalan módon – a Zuglót visszagermanizáló metelyként jellemezték, akik ellen ideje lenne már végre az egyházi bíróságoknak is működésbe lépniük. A hangulat felforrósodásával Szász Gerő is addig pihentetett fegyvere után nyúlt. Ferenczy Gyulához és Baczoni Lajoshoz hasonlóan ő is elképesztő bűnjelként mutogatta körbe Szabó Aladár kemény kifakadását.⁴² Elsődleges célpontjául mégis azt a Kecskeméthy Istvánt választotta ki, aki saját portán belül kísérletezett az evangelizáció új módszereivel. A kolozsvári teológiai tanár 1896–1897 telén angol típusú városi evangelizációba kezdett Kolozsvárott, és a meghívó- és iratosztogatás mellett utcai prédikációt is tartott. Az új eszköz a kincses városban akkor is botránkozást keltett, ha alapvető célja az estélyek látogatottságának növelése volt. Az indulatok mégis akkor szabadultak el végletesen, amikor Kecskeméthy – az őt ért vádakhoz képest meglehetősen szelíden – Szász Gerő szemére vetette, hogy az erdélyi generális nótárius úgy gúnyolja az evangelizáció és a belmisszió munkáit, hogy közben maga káromkodik és iszik. Szász Gerő erre a „rothadás bűzét” kezdte érezni a teológiai fakultáson. Ellenfelét és társait válogatott és egyre durvább jelzőkkel illette: „futkározó”, „imádkozó szentek”-nek, „nyavalyás farizeusok”-nak, „eszeveszettek”-nek, „szüzességi egyletesek”-nek

⁴¹ Szabó Aladár (szerk.): *Új óramutató*. Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, Budapest, 1896, 11.

⁴² „A *Debreczeni Protestáns Lap* a gyalázat olyan polcára helyezte fel magát, ahonnan nem lesz egyszerű levenni [...] élet-halál harcot kezdett az élő és munkás keresztyénség ellen.” A *Hajnal* 1897. decemberi számában Szabó Aladár már sajnálatát fejezte ki a kelleténél erősebb szavak használatáért.

„szemérmetlen szédelgők”-nek, „csalók”-nak, „vásott gyerkőcök”-nek,⁴³ lapját „nyavalyás irányú, evangéliumi karikatúrát”-nak nevezte. Gyűlölködő megjegyzéseit a konkurrens református sajtó gyakran idézte felháborodottan.⁴⁴

A kolozsvári esperes azonban ekkorra már kétszeresen is megtévedt az erőviszonyok helyes érzékelésében. Az 1897. május 19-i pápai értekezlet ugyanis fényes siker jelentett az evangelizációs mozgalom számára. Az előadást megtartó Szabó Aladár – tanulva korábbi tapasztalataiból – hangsúlyozta, hogy nem új evangéliumot⁴⁵ hirdetnek, hanem az egyetlen örök evangéliumot akarják nagyobb erővel érvényesíteni.⁴⁶ Megvallják, hogy művelt lelkészi kar nélkül egyetlen egyház sem boldogulhat, de a lelkészi állás tekintélyének és befolyásának emelésére azt a pozitív nyugati példát tartják szem előtt, miszerint hasonló értekezleteken, amelyeken Magyarországon jellemzően a lelkészi és a tanári karon kívül alig néhány egyéb érdeklődő lézeng, a világiak a többieket számbelileg legalább tízszeresen felülhaladják. Ezen társulatok mégis vagy éppen ezért a magyaroknál jóval többet végeznek, és a lelkészi kar tekintélye is összehasonlíthatatlanul fényesebben ragyog a magyarénál. A Pápán elfogadott belmissziói program célul tűzte ki a fokozott és intenzív lelkigondozást.⁴⁷ Azt már Debrecenben tették hozzá gúnyosan, hogy a program elfogadásáért még Kecskeméthy is eltekintett az evangéliumi hittudat megrontóinak tekintett szerzőik és műveik (főleg Strauß, Baur és Renan) ostorozásától, nem szorgalmazta feltétlenül az iszákos- és prostituáltmentést szolgáló Kék- és Fehérkereszt Egyletek alapítását és a felesleges jó cselekedetekkel való hangos kérkedést.⁴⁸

A pápai belmissziói tanácskozás egyfajta tiszántúli ellenrendezvényként megtartott egyházi értekezlet hangadója 1897. szeptember 21-én Szatmárnémetiben továbbra is az Eröss Lajos – Ferenczy Gyula-duó volt, amely Bacsoni Lajos korlátlan lapszerkesztői bizalmát is élvezte. Melléjük zárkózott Gergely Károly is. Programszerűen beharangozott előadása számára Pokoly József lényegében sa-

⁴³ Utalás a 2 Kir 2,23–24-re.

⁴⁴ Lásd pl. *EPK* 1897. 328.; *DPL* 1898. 24.; *DtPL* 1898. 41. Legteljesebben: Kis József: „Ami már mégis sok”. *DtPL* 1897. 703–708.

⁴⁵ Utalás a 2 Kor 11,4-re, a Gal 1,6–9-re.

⁴⁶ Erre válaszol majd Hegedűs Sándor: a tudomány, a vallás és az erkölcs harmonikus egységét a nép közé is minél határozottabban be kell vinni, az evangélium ereje által. Majd Molnár: „Óhajtjuk, hogy a protestantizmusnak a világhoz való viszonya evidensebben és több energiával fejeztessék ki [...] a néppel való munkálkodásban.” *EPL* 1899. 322.

⁴⁷ Jegyzőkönyv, mely felvétel az 1897. május 19-én tartott belmissziói értekezletről. Jegyzette: Borsos István. *DtPL* 1897. 360–365.

⁴⁸ Különfélék. Az evangelizáció csődje. *DPL* 1897. 307–308.

ját, az *Új óramutató* számára megírt „Belmissiói nyomok a magyar prot. egyháztörténetben” című tanulmányát ajánlotta előzetes tanulmányozásra. A kolozsvári teológiai tanár emellett kijelentette, hogy a cura pastoralis régi és kipróbált eszközeiként kizárólag a magyar puritanizmus 50 évvel azelőtt még élő örökségét hajlandók elfogadni.⁴⁹ A nagybányai esperes Pokoly lekicsinylő nyilatkozata mellett frappáns módon reagált Kecskeméthy Istvánnak a Kis Tükörben *Felfordult világ* címen megjelent cikkére is. Józan és békülékeny hangvétellel, egyfajta „tegyük, ahogy lehet” mottó jegyében előadottak között személyes, eleven és erős bizonyossággal áll ki amellett, „[...] hogy a Tiszántúlon is imádkoznak és olvasnak bibliát.”⁵⁰

Ilyen körülmények között hatalmas hibának bizonyult, ahogy a rá következő hónapban Szász Gerő maró gúnyt kezdett úzni Szabó Aladárnak a Kis Tükörben megjelent figyelmeztetéséből: az esedékes bevonulásokra tekintettel a szülők a rekrutáknak adjanak egy Újszövetséget, a Budapestre kerülő újoncokat pedig küldjék a Keresztyén Ifjúsági Egyesület bibliaórájára. A kérést a kolozsvári esperes egy a császári és királyi közös hadügyminiszterhez, valamint a magyar királyi honvédelmi miniszterhez intézett előterjesztés formájában figurázta: a hadügyi kormányzat a négy és fél kilós Váradai Biblia-példányokat irányoz elő a református újoncok számára (edzésnek, menetfelszerelési plusztehernek, védőeszköznek és muszkariasztónak egyaránt jó lesz), vezettesse be számukra a zsoltáréneklést rezesbanda helyett. A rekruták a cselédekkel és konyhalányokkal együtt menjenek a szüzességi egyletbe. Vas Gerebennek a *Jézus Mária huszárjai* című, a horvátokat kifigurázó 1848-as gúnyverse szerint legyen káplár a pap, őrmester az esperes, hadnagy a püspök, Szabó Aladár és Kecskeméthy úr pedig a pápa. Hódítsa meg Magyarország Bibliával, énekeskönyvvel és imádsággal, na nem a világot, hanem az agylágyulásban szenvedőket.⁵¹

Ekkora mértékű inzultusra, ahol a gúnyolódó szent dolgokból üzött vak gyűlöletében csúfot, a nyugati kerületek egyként hördültek fel. A Dunántúli Protestáns Lap szerkesztője szerint Szász Gerő beül a csúfolók székébe,⁵² közösségileg elfogadott, sőt korábban saját maga által is pártfogolt dolgokból kezd személyes sértettség alapján gúnyt úzni [értsd: a kolozsvári teológiai fakultásból és a téli belmissziói estékből]. De most már azt is el lehet mondani: „Íme itt van az a

⁴⁹ Pokoly József: Lelkigondozás a statisztika világánál. *PEIL* 1897, 369.

⁵⁰ Gergely Károly: A lelkipásztori gond régi kipróbált eszközeiről. *DPL* 1897, 534.

⁵¹ Szász Gerő: Evangelizáció. Belmisszió. *EPK* 1897, 328.

⁵² Utalás a Zsolt 1,1-re.

generális nótárius, aki kardot ránt a káromkodók, a paráznák és a részegesek mellett. Ím itt van, aki paplétére gúnyt űz a bibliaolvasásból, éneklésből és imádkozásból.”⁵³ Kis József újabb cikkében szóvá tette, hogy Szász Gerő elvárja, hogy ellenfelei tőle a legméltánytalanabb bántásokat is mint meggyőződést és férfias-ságot fogadják el, tőlük azonban a talán nem is olyan valótlan kritikát sem képes a legkisebb mértékben sem elfogadni.⁵⁴ Fegyelmit követel ellenfeleire, de neki kellett volna illet a nyakába akasztani azért a mérhetetlen gúnyolódásért, amit a bibliaolvasáson és az imádkozáson elkövetett.⁵⁵ A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egy „Református” álnéven publikáló nem lelkeszi minőségű szerző felháborodásának ad teret hasábjain. A rendkívül jó tollú és értelmes hozzászóló (akinek személyében Hegedűs Sándort vagy idősebb Szilassy Aladárt feltételezhetjük) kifejti, hogy nem fogadta ugyan vezéréül, még csak barátjául sem Szabó Aladárt, nem is tud vele minden módszerében egyetérteni, sőt némely esetben illő komolysággal és szelídséggel meg is intette őt, Szász Gerő azonban egyenesen programba vette üldözését, és sorai szinte lihegnek. Bár a kék és fehér kereszt egyesületek Krisztus megváltó keresztjét festett jelképpé degradálják, a részegeskedés és a paráznaság ellen küzdeni mégis kötelesség. A Kis Tükör hangvétele és újabb anyagi vezércikkei⁵⁶ neki sem kedvesek, de a budapesti és a kolozsvári teológiai teológiai tanárok – Szász Gerővel ellentétben – legalább a cél felé futnak.⁵⁷ Ez még nem ok arra, hogy futkározóknak hívják őket.⁵⁸

A fejlemények hatására Szász Domokos megvonta a Közlönytől a hivatalos jellegét, és Molnár Albert szerkesztésében új erdélyi kerületi lapot alapított Erdélyi Protestáns Lap néven. Bár a Közlöny előfizetői számát tekintve talán így is életképes lett volna, Szász Gerő talán tiltakozása jeléül is beszüntette lapját. A közvélemény figyelmét az erdélyi ügyek tekintetében hamarosan a püspök befektetésügyei, majd az úgynevezett erdélyi specialitások ügyei kötötték le. Az elveszett fonalat Debrecen vette fel újra.

⁵³ Kis József: *i. m.* 705.

⁵⁴ Utalás a 2 Kor 11,1, valamint a Gal 5,15-re.

⁵⁵ Kis József: Az erdélyi viszály. DtPL 1898. 40–42.

⁵⁶ Az 1893-as induláskori 4000-es példányszám 1895-re már 1500-ra esett vissza. Rá két évre Kecskeméthy az újabb példányszám-csökkenés hatására már „Végezz missziót. Add a lapot tovább. Szerezz újabb előfizetőket. Az üdvösségért teszed.” – stílusú vezércikkkel bombázta olvasóit.

⁵⁷ Utalás az 1 Kor 9,26-ra és még inkább a Fil 3,14-re.

⁵⁸ Református: A csúfolók ellen. PEIL 1897. 737–741.

Kálvin János és a kamatszedés szabadsága

A mikor 1905-ben Max Weber legismertebb munkája *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* megjelent, aligha volt véletlen, hogy a szerző a protestáns etika legfontosabb jellegzetességeit a kálvinizmusban találta meg. Természetesen fogalmazott úgy, hogy a régi protestáns etika és a kapitalizmus szellemének fejlődése közötti viszony vizsgálatában Kálvin, a kálvinizmus és más puritán szekták alkotásaiból fogunk kiindulni.¹

Elemzéseinek középpontjában a kegyelmi kiválasztás tana és annak Kálvin követőire gyakorolt hatása állt. Kálvin – szerinte – biztos volt üdvösségre való kiválasztottságában, hétköznapi követői azonban állandóan keresték az üdvbizonyosság (*certitudo salutis*) felismerésének lehetőségeit.² Az elvetettség legfőbb jelének a hit elégtelenségét tartották, a meggyőződéses hívőknek viszont, nem volt kétségük kiválasztottságuk felől. Max Weber szerint ezért a korszak jellegzetes képviselői azok az önmagukban biztos ‘szentek’ voltak, akiket a kapitalizmus e heroikus korszakának acélkemény kereskedőiben ismerhetünk fel. Az önmagukra vonatkozó üdvbizonyosság megszerzésének a szilárd hit mellett legkiválóbb eszköze a fáradhatatlan hivatásvégzés volt,³ s ezáltal a világi tevékenység korábban soha nem tapasztalt vallási jelentőséget nyert. Témánk szempontjából azonban az a legfőbb kérdés, hogy a pénz kamatos gyümölcsöztetése⁴ felfogható-e hivatás-ként, mivel ez ellentétes volt a kereszténység egész eddigi történetével.⁵

^{*} Orosz István (Mád, 1935) magyar történész, egyetemi tanár, politikus, az MTA tagja. Tanulmányait Mádon, Miskolcon és Kossuth Lajos Tudományegyetemen végezte. A Kossuth Lajos Tudományegyetem és az Eötvös Loránd Tudományegyetem oktatója volt. 1976-ban védte meg kandidátusi disszertációját, 1998-ban elnyerte az MTA doktora címet. 2013-ban az MTA rendes tagjává választották. Kutatási területe: az újkor magyarországi és egyetemes agrár- és várostörténete.

¹ Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme Vallásszociológiai írások*. Társadalomtudományi könyvtár. Budapest 1982, 11.

² Uo. 147.

³ Uo. 149.

⁴ Birkás Antal: Luther és Kálvin politikai és gazdasági nézetei. In: *Polgári Szemle* 11 (2015/4–6).

⁵ Max Weber: *i. m.* 78. Max Weber úgy teszi fel a kérdést: „Miféle gondolatkörből sarjadt hát ki az a felfogás, amely a külsőleg tisztán nyereségre irányított tevékenységet a hivatás kategóriája

E rövid tanulmány arra keresi a választ, hogyan jelentkezett Kálvin tanításai-
ban az a felfogás, amely a kamatszedés szabadságát nem ellenezte. A kamatsze-
dés tilalmának évezredes hagyománya volt az antikvitásban, az Ószövetség népé-
nek életében, a kereszténységben, de még az arab világban is. Platon és Arisztotélész mellett a sztoikusok és Cato is elítélte az uzsorát és a kamatot, s a modern
felfogástól eltérően e két dolgot nem is különítették el egymástól.⁶

Hasonló volt a helyzet a zsidó nép esetében is. Az ószövetségi Biblia számos
helyen foglalkozik a kamatszedés kérdésével. Leggyakrabban Mózes második
törvénykönyvének (Deuteronomium) megállapítását szokták idézni, hogy a zsi-
dóknak a zsidóktól tilos kamatot venni sem a pénz, sem az élelem, sem más
egyéb után „amit kamatra szokás adni.” (5Móz 23,19–20) Ugyanakkor az idege-
nekre a tilalom nem vonatkozott. A tiltás Mózes könyveinek (Pentateuchus)
más részeiben (Exodus, Leviticus) is megismétlődik (2Móz 22,24; 3Móz 25,38–
37). A tiltásnak megfelelően az Ószövetség egyéb helyein az uzsora a legförtel-
mesebb bűnök között szerepel: a zsoltárokból vagy Ezékiel prófétánál (Zsolt
15,5; Ez 18,13).

Az Újszövetségben Lukács evangéliumában találjuk meg a kamattilalom meg-
ismétlését, a szeretet törvényének kifejtésében. Úgy kell kölcsönt adni, hogy
semmi viszonzást ne várjunk. A Vulgata latin szövege szerint: *mutuum date, nihil
inde sperantes* (Lk 6,35). Sokáig lehetne sorolni, hogy a középkor századaiban
hányszor ismételték meg a kamattilalmat. Szerepel a Lex Langobardorumban,
Nagy Károly törvényei között, a 10. században Atto Vercellinél, a II. lateráni és
a trieri zsinat határozatai között (1139, 1337), a Corpus Juris Canoniciben, az
egyházjog gyűjteményében. A kamatszedés, illetve az uzsora halálos bűnnek
számított.⁷

alá sorolta be olyan módon, hogy e hivatás követelményeinek teljesítését az egyén kötelességének
érezte.” Uo. 84.

⁶ Simon Endre: Bevezetés In: Arisztotelész: *Politika*. 2. kiadás. Budapest 1984, 84.

⁷ Alfred Doren: *Italienische Wirtschaftsgeschichte*. I. Jena 1934, 19–20. Lexikon der
Renaissance, Leipzig, 1989, 784. A középkori egyházi zsinatokra: Horst Fuhrmann: *Einladung
ins Mittelalter*. München 1987, 182–183. A Corpus Juris Canonicire: Uo. 260. Aquinói Szent
Tamás szerint: „... dare pecuniam mutuo ad usuram, est peccatum mortale”. Idézi: Németh
Gábor: *Aquinói Szent Tamás tanítása a bűnről. Erkölcszociológiai Tanulmányok V. Sorozatszerkesz-
tő: Tarjányi Tamás. Budapest 2006, 77.*

A törvényekben előforduló tiltás ismétlődik az egyházatyák írásaiban is. Szent Ambrus szerint *bárhol kamatozik a tőke, az uzsora*.⁸ A skolasztika meghatározó tudósa Aquinói Tamás gazdaságról vallott felfogásában⁹ a *iustum pretium* (igazságos ár) elvet vallotta, de tagadta, hogy az általános értékmérőként használt pénz olyan termék lenne, amelynek árfolyama függne a piaci kereslettől és kínálattól. A kamatról vallott felfogása szerepel a *Summa Theologiae*-ban, s azért tartja igazságtalannak a pénzkölcsön utáni kamatot, mert Arisztotelész nyomán úgy véli, az nem létező dolog eladása.¹⁰ Nem fogadja el a kortársai által a kamat helyett az elmaradt haszonért már általánosan gyakorolt kártalanítást sem, bár előzetes megállapodással ennek lehetőségét nem utasítja el. Még egy esetben ismer el bizonyos mérsékelt kamatot, ha valaki kereskedőre vagy kézművesre bízza pénzét, és „egyfajta társaságot” hoz létre velük, jogosan igényelheti a haszon egy részét.¹¹

A középkori természetes gazdálkodásból való kibontakozás azonban új helyzetet teremtett. A kereskedelmi tevékenység kockázatokkal járt együtt, a kamattilalom pedig ezeket a kockázatokat nem vette figyelembe. Olyan megoldásokat kellett keresni, amelyek az általános tilalom ellenére valamilyen formában ellentételezték a tilalom következményeit. Kálvin színrelépése előtt, ennek az ellentételezésnek sokféle változata alakult ki, s egyeseket még olyan kamatellenes egyházatyák is kénytelenek voltak respektálni, mint Aquinói Tamás. Ezek közül a legkorábbi talán a tengeri kereskedelemben alkalmazott hajóskölcsön (*nauticum foenus*) volt,

⁸ „quodamque sorti accidit, usura est”. *Klió* 2 (1993/ 2). <http://www.c3.hu/~klio/tart93-2.htm> (Megnyitva: 2018. május 15.)

⁹ „De emptione et venditione ad tempus Orvieto 1262. Vö. M.D. Chenu: *Aquinói Szent Tamás és a teológia*. Budapest 1999, 171.

¹⁰ Fridvalszky János: *Tanulmányok a jog erkölcsi alapjairól, emberi méltóság, szabad vasárnap, uzsora, pénzügyi világviság*. H. n. 98.: „kölcsonadott pénzért uzsorát kikötni önmagában igazságtalan, mivel ez nem létező dolog eladása, ami nyilvánvalóan méltánytalan egyenlőtlenséghez vezet, már pedig ez ellentétes az igazságossággal.” 98. Hasonlóan vélekedik Bodai Zsuzsa is, aki szerint a kamatfizetésnél „olyasmi kerül árúba, ami nincs”. Bodai Zsuzsa: *Gazdaság és erkölcs Aquinói Tamás tanításaiban*. www.inco.hu/inco/11/global/cikk34htv. (Megnyitva: 2018. január 19.)

¹¹ Fridvalszky János: i. m. 107–108. Palánki Tamás István: *Gazdaságetika* <https://kulturtortenet.blogspot.hu/2010/06/gazdasagpolitika.html>. (Megnyitva: 2018. március 16.). A szerző szerint is Aquinói Tamás kereskedelmi hitel esetén megengedhetőnek tartotta a mérsékelt kamatot a kölcsönrel járó károsodás vagy haszonvesztés (?) jóvátételét. Az „egyfajta társaság” alighanem azonos az u. n. „contractus trinus”-szal, ami már a klasszikus antikvitás óta egyik formája volt a kamat megkerülésének. Vö. Csepregi Zoltán: *Tulajdon, kamatszedés és uzsora Johannes Eck (1515) Martin Luther (1524) és Melius Juhász Péter (1562) műveiben*. Budapest 2011, 60.

amelyben a szállítandó áru értékére adott kölcsönt a pénztulajdonos, s ha megérkezett a rakomány, busás kamatot kapott, (ha nem, osztozott a veszteségben). Már a 12. századtól megjelentek a betéti társaságok (*commenda, compagnia*), amelyek tőkét biztosítottak a kereskedőnek és viselték a veszteséget, de nyereség esetén a haszon jelentős részét is ők kapták.¹² Ezekben az ügyletekben jelent meg az az elv, amit a kánonjog se írhatott felül, hogy a kockázatvállalás jutalmat érdemel. Aligha véletlen, hogy ennek a jutalomnak latin neve (*fenus*) is kamatot jelentett.

A bújtatott kamat azonban leginkább a pénzváltással (*cambium*) kapcsolódott össze. A sokféle európai pénz átváltása kialakította azokat a formákat: váltó, visszaváltó, letét, amelyek lehetőséget teremtettek a rejtett kamatra, ha a pénzváltásba a kamatot is beszámították. Ezek a valóságos pénzmozgást helyettesítő formák a pénzgazdálkodás természetes velejárói voltak s a 15. században a gazdaság fejlődése már elképzelhetetlen volt nélkülük.¹³

Az az elv, hogy a kockázatvállalás jutalmat érdemel, (ami Kálvin előtt a legjelentősebb lépés volt a kamatszedés elismerése felé) megjelent a 15. századi gazdasági nézetekben is, pl. sienai szent Bernardinnál, firenzei Antoniusnál és másoknál. E felfogás kifejezése volt a *lucrum cessans* (elmaradt haszon) vagy a *damnum emergens* (közvetlen kár) elismerése a pénzkölcsönzések esetében.¹⁴ A kánonjogi tilalom azonban nem enyhült. A hajózási hitelt IX. Gergely pápa már a 13. században uzsorának nyilvánította, a letétet pedig V. Pius még 1571-ben is tiltotta.¹⁵

A korszak szemléletében sajátos különbség volt a földből és a pénzből származó jövedelem között. Bizonyos felfogás szerint a pénz esetében, amint láttuk, olyasmiról kellett volna kamatot fizetni, ami nem is volt, a föld azonban elismerten jövedelmet termelt. A 14–15. században Nyugat-Európában létrejött az a gazdálkodási forma, amelyben a parasztok járadékfizetésében a pénz dominált

¹² Az uzsorát vagy kamatot az 1227-évi zsinat ismételten eltiltotta, ezért kellett ezeket a kerülő utakat alkalmazni. ld. Jacques le Goff (red): *Das Hochmittelalter* (Fischer Weltgeschichte 11. Band) Frankfurt am Main 1965, 200. vö. Rondo Cameron: *A világ gazdaság rövid története, a kőkorszaktól napjainkig*. 2. kiadás. Budapest 1998, 93.

¹³ Jean Delumeau: *Reneszánsz*. Budapest 1997, 187.

¹⁴ Orosz István: Kamat és uzsora a 15–16. századi Európában. Gheorge Gorun – Hermán M. János (szerk.): *Jean Calvin 500. A Kálvin János születésének 500. évfordulója alkalmából 2009 szeptember 12-i tudományos konferencia iratai*. A Partiumi Keresztény Egyetem Filozófiai Kutatóintézet Sulyok István Teológiai Tudományok Intézete, Nagyvárad 2010, 94.

¹⁵ Uo. 93.

(Németország nyugati felében az ilyen jobbágyokat jellemzően „zinsbauer”-nek nevezték). Ez a járadék nem volt törvénytelen, mert a földből származott. A Kálvin által jól ismert Franciaországban a földesúri magángazdaságok megszűnése után sok helyen kialakult a „fermage” rendszer, amelyben a „fermier” fix összegért vett bérbe egy-egy nagybirtokot, azt bérbe adta a parasztnak, akiktől járadékot élvezett. Az ilyen járadékosokat (rentier) nem tekintették uzsorásoknak.¹⁶

Kálvinnak a kamatszedés szabadságával kapcsolatos nézetei kialakításában nem segítettek reformátor társai. Luther ugyan könyvet is írt a kalmárkodásról és az uzsoráról, de ha lehet még keményebben ítélte el az uzsorát, mint a katolikus egyház. Zwingli is istentelen dolognak tartotta a kamatot, de azt elismerte, hogy az államnak joga van a kamatláb megállapítására.¹⁷ Luther a Biblia szövegét tartotta szem előtt, ezért ragaszkodott a kamattilalomhoz.

Kálvin ugyanígy a Szentírás szövegéből indult ki, de alaposan elemezte, hogy milyen körülmények és feltételek között születtek a kamattilalomra vonatkozó sorok. Nézetét az 1540-es évek derekán egy tanulmányértékű levelében fogalmazta meg, amelyet valószínűleg egy Claude de Sachinus nevű bankárnak írt. (A levelet magyarul is közölte Sebestyén Jenő). Később más levelében is írt a kamatról, s bibliai kommentárjaiban is foglalkozott a kamatszedés kérdésével.

A kamattal kapcsolatos kálvini felfogás nem teljesen azonos értelemben szerepel a rendelkezésünkre álló szakirodalomban. Sebestyén Jenő már a 20. század elején azt fogalmazta meg, hogy [...] *Kálvin a keresztyén világban, tehát mind a római katolikus, mind a protestáns keresztyénség életében az első, aki teljes határozottsággal, egyenesen nyíltan kimondotta, hogy a pénz gyümölcsöztethető, a pénz kamatoztatható.*¹⁸ A marxista alapokról vizsgálódó Kónya István két megállapítást tett. Egyrészt fontosnak tartotta, hogy Kálvin behatóan foglalkozott a kamat problémájával, másrészt a kamat kérdését beillesztette szociális doktrínája egé-

¹⁶ Georges Duby-Armand Wallon: *L' Age classique des paysans de 1340–1789*. (Histoire de la France rurale (h. n.) 64. „A haszonbérleti földjáradék a földbirtok használatáért fizetett ár, a földtőke kamata”. Papp Imre: *A Napkirály XIV. Lajos élete és kora*. Budapest 1989, 113–114. A korábbi századokban is hasonló volt a helyzet. Uő: *A francia nemesi társadalom a XVIII. században*. Budapest 2005, 235–236. Rondo Cameron: *i. m.* 145.

¹⁷ Csepregi Zoltán: *i. m.* 62. Roland Geitman: *A Biblia az egyházak és a kamatgazdaság*. Budapest, 2000, <http://www.mkdsz1.freeweb.hu/n04/kamat.html> (Megnyitva: 2018. március 19.)

¹⁸ Sebestyén Jenő: *Kálvin és a kapitalizmus*. A Kálvin Szövetség Kiadványai 5. szám, Marosvásárhely 1911, 2.

szébe.¹⁹ Kálvin születésének valamint a reformáció létrejöttének ötszázadik évfordulója, 1509 és 1517 kapcsán született tanulmányok között van olyan, amelyik csak azt hangsúlyozza, Kálvin szociális érzékenységének az volt a jele, hogy mérsékelni kívánta a „kölcsonkamatot,” de nem említi a kamatszedés szabadságáról vallott felfogását.²⁰ Dienes Dénes úgy látta, hogy Luther tiltotta, és csak kivételesen engedte meg a kamatszedést, Kálvin ellenkezőleg megengedte, s „csak kivételesen tiltotta ott, ahol a felebaráti szeretettel összeütközésbe került”.²¹ Buzogány Dezső véleménye szerint Kálvin a Biblia tanulmányozásakor jutott arra a következtetésre, hogy a tisztességes kamat megengedett, ennek mértéke nem lehetett magasabb 5%-nál.²² Csepregi Zoltán szerint pedig a magyar Melius Juhász Péter Kálvin hatására „a kamatot üdvösnek, a hitelt vállalható kockázatközösségnek tekintette.”²³ Árnyalatilag különböző megfogalmazások jelentkeztek a nemzetközi szakirodalomban is.²⁴

E tanulmány címében foglaltakkal ellentétben eléggé meglepő Kálvinnak az a kijelentése, hogy szeretné, ha magát a nevet (ti. az uzsora nevét) is száműznék a világból. Mindezt egy zsoltárelemzés (Zsolt 109,11) során fogalmazza meg. A zsoltárban az író azzal átkozza meg ellenségeit, hogy javaik legyenek az uzsorások zsákmányai.²⁵ A másik zsoltárhelyen (Zsolt 15,5) a fentiekkel ellentétben arról a jó emberről esik szó, aki nem okoz szenvedést barátainak, nem esküszegő,

¹⁹ Kónya István: *Kálvinizmus és társadalomelmélet*. Budapest 1979, 106. Uő: Kapitalizmus és kálvinizmus, *Filozófiai Szemle* (1963/3), 38.

²⁰ Salétrom net wp content/nploads/20170925, Centnar Simon- Calvin pdf. (Megnyitva: 2018. január 18.)

²¹ Dienes Dénes: Kálvin János élete és reformátori tevékenysége. In: *Napút* (2009/9), 16–37.

²² Kálvinizmus ma ([www.reformatus.hu/mutat/kalvinizmus ma kongr. Beszamol. Megnyitva: 2018. január 18. Buzogány Dezső: Kálvin állam- és társadalomszemlélete. In: Magyar Tudomány \(2010/2\).](http://www.reformatus.hu/mutat/kalvinizmus%20ma%20kongr.%20beszamol.%20megnyitva%202018.%20januar%2018.%20buzogany%20dezs%C3%B3%20k%C3%A1lvin%20%C3%A1llam%20%C3%A9s%20t%C3%A1rsadalomszeml%C3%A9lete.%20In%3A%20Magyar%20Tudom%C3%A1ny%20(2010/2).)

²³ [https://qubit 2017/11/20/max weber tetelei tobb-mint szaz eve](https://qubit.2017/11/20/max-weber-tetelei-tobb-mint-szaz-eve) (Megnyitva: 2018. január 18.)

²⁴ Henri Pirenne szerint Kálvin elismerte a kamatszedés jogosságát (Henri Pirenne: *Geschichte Europas von der Völkerwanderung bis zur Reformation*. Frankfurt am Main 1961, 563.) Roland Geitman úgy vélte, Kálvin szerint „a pénz arra való, hogy gazdasági tevékenység által szaporodjon...” Roland Geitman: *i. m.* [http:// www. mkdsz1. freeweb. hu/no4/kamat.html](http://www.mkdsz1.freeweb.hu/no4/kamat.html). Owen Chadwick szerint viszont csak a „köz célú kölcsönök utáni kamatot” tekintette jogosnak. Owen Chadwick: *A reformáció*. Budapest 2003, 175.

²⁵ Kálvin János: *A törvény harmóniája. Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez, harmonikus formába szerkesztve*. [www.ref.kossuth ter hu/sites/default/sites fajlok Calvin-a törvény harmoniaja-1 pdf 627](http://www.ref.kossuthter.hu/sites/default/sites/fajlok/Kalvin-a%20t%C3%B6rveny%20harmoniaja-1.pdf). (Megnyitva: 2018. január 19.)

és pénzét nem adja uzsora kamatra.²⁶ Ez az istenes életet élő ember jelenik meg Ezékiel prófétánál is (Ez 18,8), aki nem ad uzsorakölcsönt, és nem követel ráadást, de megjelenik ellentéte, az erőszakos ember is, aki meggyalázza embertársa feleségét, elnyomja a szűkölködőt, nem adja vissza a zálogot, és ráadással tetézi meg az uzsorakölcsönt. (Ez 18,13) Az uzsora a próféta szerint a felsorolt „iszonyatos” dolgok közé tartozik, természetes, hogy Kálvin ezeket a bibliai helyeket kommentálva, nem nevezhette elfogadható dolognak az uzsorakamatot, hiszen akkor a bűn mellett foglalt volna állást. Hasonló véleményt olvashatunk az uzsoráról szóló említett levélben is. Mindenesetre jó lenne, ha a kamatot még a világból is kikergetnénk, hogy még a neve is ismeretlen legyen számunkra.²⁷

A bibliai könyvek kommentárjainak más helyein és az említett 1540-es évek derekán írt levélben azonban részletes és körültekintő elemzést olvashatunk arról, mi az oka annak, hogy a kamatot (vagy uzsorát) nem lehet kiiktatni életünk-ből. Az említett levél megállapítása is azzal folytatódik, mivel nem lehet a világból kikergetni az uzsorát, *meg kell engednünk, hogy legalább a köznek legyen haszna belőle*. Fontos érvet fogalmaz meg barátjának, amikor azt írja: *ha teljesen megtiltjuk a kamatot. Akkor sokkal szorosabban kötjük meg a lelkiismeretet, mint azt maga Isten teszi*.²⁸

Fontos megállapítása, hogy az Újszövetségnek az a helye (Lk 6,35, amelyet eddig mindenki kamattilalomnak tekintett, valójában nem a kamatról szól, hanem arról, hogy *a szegényeknek előbb legyünk segítségére, mint a gazdagoknak*.²⁹ A szeretet jegyében főként azoknak a szegényeknek kell kölcsönt adni, akiktől remény sincs arra, hogy visszakapjuk.

Az Ószövetség uzsoráról szóló részeit (Kiv 22,25; Lev 35,36, M. Törv. 23,19–20; Zsolt 15,5; 109,11; Ez 18,13) összevonva magyarázza. Klasszikus műveltségének megfelelően jól ismerte Platón, Arisztotelész, a stoikusok vagy Cicero nézeteit az uzsoráról s alaposan mérlegelte a Biblia szavait is. Nemcsak azt állapítja meg, hogy a Lukács evangéliumának sűrűn idézett helye nem a kamatról szól, hanem azt is, hogy az ószövetségi időkhöz képest a helyzet megváltozott: [...] *a fal, ami korábban elválasztotta a zsidókat és a pogányokat, most ledőltetett, így a mi állapotunk más*. Kérdés, hogy az uzsora önmagába véve is gonoszság-e? Az ókori népek ugyanis azokat az ellentételezéseket (is) uzsorának

²⁶ Uo. 627.

²⁷ Kálvin János: *De usuris* (Sebestyén Jenő: i. m. 7.)

²⁸ Uo. 6.

²⁹ Uo. 7.

nevezték, amelyeket a kölcsönző azokért a veszteségekért kaphatott, amelyeket azért szenvedett el, mert nem tudta a pénzét jövedelmező dolgokra használni. Aligha kétséges, hogy Kálvin ismerte azokat a magyarázatokat, amelyek a kockázatvállalás jutalmával magyarázták a kamat indokoltságát. Jó érzékkel vette észre, hogy mindig lesz alapja az ellentételezés keresésének. Ezért fogalmaz nagyon óvatosan: „nem akarok ebben a fontos dologban többet hirdetni, mint amennyit magának Istennek a szavai közvetítenek.” Az ókori emberek el voltak tiltva az uzsorától, de mégis része volt polgári alkotmányuknak. „Ebből következőleg az uzsora most sem törvénytelen, ha nem sérti az egyenlőséget és a baráti egységet.”³⁰ Arra az ellenvetésre, hogy a kamat napjainkban is ugyanazon az alapon tilos, ami miatt a zsidóknak sem volt szabad kamatot szedni egymás között, hiszen testvéri kapcsolatban állunk, az a válasza, hogy a mai helyzet más, nekünk nincs megtiltva a kamatszedés, *hacsak ellentétben nem áll a méltányosság és szeretet törvényével.*³¹

A kamatszedés tilalma Kálvin szerint is azon a téveszmén alapszik, hogy a pénz nem szül pénzt (*pecunia non parit pecuniam*). E véleményt Kálvin egyik esetben Arisztotelésszel kapcsolja össze,³² máskor Ambrus milánói püspökkel, illetve Aranyszájú Szent Jánossal (*Joannes Chrysostomos*).³³ A földből származó jövedelem törvényességét és a pénzkölcsön utáni kamat törvénytelenységét összehasonlítva teljesen jogosan teszi fel a kérdést: *hát a tenger hogyan, a föld hogyan?* (ti. biztosít jövedelmet). A kereskedők hogyan szaporítják jövedelmüket? „Egy területet és nagy adót szabad bérelni, de pénz után kamatot venni nem szabad.”³⁴ Ha az ember birtokot vásárol pénzért, a birtok jövedelmet termel. Ha a pénzt a szekrénybe zárjuk, valóban nem szül pénzt, de nem jobb, ha kölcsönadjuk, hogy jövedelmet termeljen, ugyanúgy mintha földet vásárolnánk? Példát is hoz a földvásárlás köréből. Ha valaki kölcsönpénzből vásárol földet, a kölcsönadó-járadékkal terhelheti meg a kölcsönvevő földbirtokát, amíg az a pénzt vissza nem fizeti. Miért igaz és becsületes az így kötött szerződés, és miért hamis az, amelyben általában erkölcstelennek tekintjük a pénz utáni kamatot? *Mert a haszon nem a*

³⁰ Kálvin János: *A törvény harmóniája...*, 627.

³¹ Kálvin János: *De usuris* (Sebestyén Jenő: i. m. 9.)

³² Kálvin János: *A törvény harmóniája...*, 626. Arisztotelész elmés érvét haszontalannak tartja.

³³ Lásd. 8. sz. jegyzet. Szent Ambrus egyébként a kamat elítélésével együtt azt tanította, hogy „minden kereszténynek a tisztességet a haszon fölé kell emelnie”. Nála szerepel az az uzsorás, aki a holttestét foglalta le annak a szegénynek, aki halála előtt nem tudta visszafizetni adósságát. Babura László: *Szent Ambrus élete*. Budapest 1924, 15., 21. (Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár PPEK).

³⁴ Kálvin János: *De usuris* (Sebestyén Jenő: i. m. 9.)

pénzből, hanem annak jövedelméből származik – vonja le a következtetést.³⁵ Ugyanezen érv szerepel a bibliai kommentárookban is.

„Ha bármelyik gazdag pénzes ember, aki egy darab földet akar venni, a szükséges tőke egy részét mástól kölcsönzi, akkor vajon a kölcsönző nem kaphatja meg a farm jövedelmének egy részét, amíg a tőke visszafizetése meg nem történik?”³⁶

Ezek alapján megnyugtatta a levél címzettjét, ne nyugtalankodjék: *„a kamatról nem Istennek bizonyos határozott és sajátlagos rendelése alapján kell ítéletet mondanunk, hanem csupán a méltányosság szabályai szerint”*.³⁷

Kálvin nem fejt ki, hogy mit ért a tenger jövedelmezősége alatt, s nem tartja szükségesnek a kereskedelem jövedelmezőségének magyarázatát sem. Hozhat jövedelmet a tenger a halászat révén, de jövedelmező lehet a tengeri szállítás is olyan formán, ahogy a korábbiakban már utaltunk rá, s akkor kapcsolatban állhat a rejtett kamatszedéssel. Ez a helyzet a kereskedelemmel is. Később a kereskedők által fizetett kamatot „nyilvános járadéknak” nevezte. A föld jövedelmezőségéről alkotott véleménye teljesen egyértelmű volt.

Aligha kétséges, hogy jól ismerte a korabeli Franciaország birtokviszonyait, amelyben a földvásárlásba fektetett pénz komoly jövedelemforrásnak számított a befektető (rentier) számára. Leszámol azzal az Arisztotelész óta élő tévhitel, hogy a pénz nem termelhet jövedelmet, így nem tett különbséget a földtőke és a pénztőke jövedelme között.³⁸

Nincsenek adataink arról, hogy ismerte-e az itáliai szerzők véleményét a kamatszedés indoklására, de korábban már láttuk, hogy nem tilalmazta a kölcsönzés során esetleg keletkező veszteségek ellentételezését. Ha a tengeri jövedelmek között a hajózásra is gondolt, akkor az itt alkalmazott hajóskölcsönt sem tekintette törvénytelennek. A bibliai könyvek kommentárjában arra hivatkozik, hogy

„egyetlen hitelező sem volt soha képes úgy kölcsönadni, hogy azzal ne okozott volna veszteséget önmagának.”³⁹ Ugyanott olvashatjuk azt is, ha az adós hamis

³⁵ Uo. 9.

³⁶ Kálvin János: *A törvény harmóniája...*, 626.

³⁷ Kálvin János: *De usuris* (Sebestyén Jenő: i. m. 9.)

³⁸ Kónya István Kálvin közgazdasági bravúrájának nevezi, hogy kimutatja, nincs különbség a pénztőke kamata és a földjáradék között. Kónya István: i. m. 370.

³⁹ Kálvin János: *A törvény harmóniája...*, 626.

ürüggyekkel meghosszabbítja a visszafizetés idejét, a hitelező kárára ilyenkor uzsorát kell fizetnie a hitelezőnek veszteségei kiegyenlítése végett.”⁴⁰

A kölcsönzések során a veszteségek ismételt említése nagyon hasonló ahhoz, ahogy a 15. századi itáliai szerzők a kamat jogosságát indokolták. Amint említettük, nincsenek ismereteink arról, hogy Kálvin ismerte-e ezeket a nézeteket, de a veszteségek említése ugyanaz, mint a *damnum emergens*, ez viszont nyilvánvalóan összekapcsolódott a *lucrum cessans*-szal, hiszen az elmaradt hasznot felfoghatjuk úgy is, mint nyilvánvaló kárt.

Szó sincs azonban arról, hogy Kálvin arra ösztönözne, hogy „mértéken felül” éljünk a kamatszedés szabadságával. Buzogány Dezső korábban hivatkozott tanulmánya szerint az 5%-ot a kamat felső határának tartotta. *Amidőn én meg is engedek valami kamatot, ez nem jelenti, hogy most már mindent szabadjára bocsátok.*⁴¹ Nem helyeselte azt, ha valaki „a kamattal való nyereszkesedést” foglalkozásnak tekintette, de senkit sem ítélt el azért, mert a pénztőke után ugyanúgy kamatot élvezett, mint pl. a földtőke után. A kamat újfajta szemlélete azzal a teológiai felfogással lehet kapcsolatban, amely szerint Isten bizonyos kérdésekben határozottan előírta az emberi cselekvéseket, másokban – és ilyen a kamat kérdése is – az emberre bízta a döntést.⁴²

Ennek a döntésnek meg kell felelni a méltányosság és szeretet törvényének. Kálvin hét olyan kíváncsiat sorol fel, amelynek korlátozni kell a kamatszedést. 1) Nem lehet kamatot szedni a szegényektől, akik szegénységük, vagy szerencsétlenségük miatt szorongatott helyzetben vannak, 2) Senki nem lehet annyira nyereségre sóvárgó, hogy elhanyagolja kötelességét s (e helyett) pénzét biztonságba akarván helyezni nyomja el a szegényeket. 3) A „természetes méltányosság” akadályá kell legyen a kamatszedésnek. 4) Nem lehet a kamat nagyobb összegű, mint a kölcsön adott pénzösszeg. 5) A méltányosság mértékét *Isten beszéde szerint való szabályhoz* kell alkalmazni, nem a világhoz. 6) A kamatszedéskor nem a magán-, hanem a közhasznót kell figyelembe venni, mert *teljesen nyilvánvaló, hogy az a kamat, amelyet a kereskedő fizet, nyilvános járadék (jellegével bír).* 7) Egyetlen országban sem szabad túllépni a kamat azon mértékét, amelyet az ország vagy a hely törvényei megengednek.

⁴⁰ Uo. 626.

⁴¹ Kálvin János: *De usuris* (Sebestyén Jenő: i. m. 10.)

⁴² Kónya István szerint az Isten „közönséges kegyelme” szerinti területeken a méltányosság szabályai szerint az embernek van döntési lehetősége. Kónya István: i. m. 369.

Az ókorhoz és a középkorhoz hasonlóan Kálvin együtt használja a kamat és az uzsora kifejezést, mégis a fenti hét pont arra utal, hogy egyértelműen különbséget tett a korlátok nélküli uzsora és a korlátok között szedhető kamat között. Szociális érzékenységet és a keresztény etika szabályaihoz való ragaszkodását tükrözik a fenti pontok. Habár az Isten az emberre bízta a kamat kérdésében a döntést, ez nem állhat szemben a méltányossággal és a szegények érdekeit mindig figyelembe vevő krisztusi értékekkel.⁴³

Az elmondottak alapján miben foglalhatjuk össze Kálvinnak a kamatszedéssel kapcsolatos nézeteit? A Szentírás igen alapos és beható elemzése során arra a meggyőződésre jutott, hogy nincs bibliai alapja mindenféle kamat elítélésének és tiltásának. Isten nem rendelkezett a kamat kérdésében, ebben emberi lelkiismeretünk szerint kell döntenet. Lukács evangélista sokszor idézett megállapítása nem a kamatról szól, hanem csak arról, hogy könyörületesen kell segíteni a szegényeken. Az Ószövetségben előforduló kamattilalom értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy ma, (ti. Kálvin idejében) más a helyzet, mint az Ószövetség korában volt. A kamat önmagában nem gonoszság, ha összhangban van a szeretettel és a méltányossággal. A klasszikus antikvitásban, a zsidóságnál és a kereszténységben is meglévő kamattilalom abból a téveszméből ered, hogy a „pénz nem szül pénzt,” holott a pénzből származó haszon nem különbözik attól, ami a tengerből, a kereskedelemből, vagy a földből származik. Nem várható el, hogy a pénztőke tulajdonosai a kölcsönzéssel veszteséget okozzanak önmaguknak, de a szegényekkel nem szabad kamatot fizettetni. Ugyanakkor a kamat nem lehet korlátlan mértékű (uzsora), meghatározásánál az „Isten beszéde (azaz a Szentírás) szerinti” elveknek, a közhaszonnak, a világi hatalom törvényeinek kell érvényesülni. A világi hatalomnak vagy a közösségnek joga van a kamat mértékét (kamatláb) meghatározni. A kamat nem istentelen dolog, de nem helyes, ha valaki csak a kamattal való nyeréskedésből él. A tanulmány bevezetésében feltett kérdésre azt kell válaszolnunk, önmagában a pénz gyümölcsöztetését Kálvin még nem tekinti hivatásnak, de azokat a foglalkozásokat, amelyeknek része a pénz kamatoztatása, így pl. a kereskedelmet igen.

Nem kétséges, hogy Kálvin nézetei döntő változást hoztak a kamatról vallott felfogásban. Tudomásul vette azokat a fejleményeket, amelyek a 12., de különösen a 15. század óta végbementek, de feleslegesnek tartotta, hogy a kamatszedés olyan bújtatott formában valósuljon meg, mint az előző századokban. A kamattal kapcsolatos írásaiban mindig nevén nevezte a dolgokat, helytelenítette, ha az

⁴³ Karl Heussi: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest 2000, 328.

Ószövetség népe más néven nevezte az uzsorát, hogy megkerülje a törvény szövegét, de elítélte a nominalisták eljárását is, amikor az uzsorát másként nevezve úgy vélték, hogy eleget tettek a kamat elismertetéséért.⁴⁴

A Kálvin-kamat felfogásának újszerűségét s ezzel korszakos jelentőségét az is mutatja, hogy még a protestánsok között sem könnyen ment át a gyakorlatba. Kálvin halála után még a helvét hitvallást követők szinódusain is felvetődött, ha valaki lombard kölcsönöket ad,⁴⁵ sem neki, sem a feleségének nem szabad megengedni, hogy úrvacsorához járuljon.⁴⁶ Csak a 17. században vált teljesen elismertté a kamatszedés szabadsága. A Kálvin elveit valló Claude Saumaise (Claudius Salmasius) 1638-ban megjelent könyvében (*De usuris*) végleg leszámolt a kamattilalom elméleti alapjaival, s azzal az indoklással nevezte elfogadhatónak a kamatot, hogy a civilizáció már nem tud megenni nélküle, mert a szabad verseny szükséges kelléke a kamat, s ez árcsökkenő hatása révén javára válik a társadalomnak.⁴⁷ Ugyanebben az évszázadban már egy jezsuita szerzetes: Leonardus Lessius is indokolta a kamatszedés szabadságát, s indokai között három olyan is volt (a kölcsönadó veszteségeinek ellentételezése, az elmaradt haszon kiegyenlítése és a kockázatvállalás terhének megosztása), amelyek Kálvin érvei között is szerepeltek.

⁴⁴ Kálvin János: *A törvény harmóniája...*, 626, A zsidók is „fabrikáltak” kibúvót Isten megtévesztésére, Kálvin János: *De usuris* (Sebestyén Jenő: i. m. 7–8.). Vö. Kónya István: i. m. 370. Kálvin véleménye szerint: „nem az elnevezéseken múlik egy dolog erényes, vagy bűnös volta. Nem a szavakat kell nézni, hanem magukat a dolgokat, a dolgok lényegét”.

⁴⁵ A lombard hitel a kölcsön olyan formája, amelyben a hitel fedezetét a földre bejegyzett zálog jelenti. A lombard kölcsönökre: Alfred Doren: i. m. 445–446.

⁴⁶ Max Weber: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest 1979, 20.

⁴⁷ Uo. 20.

A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében

Iskolaválasztási modellek

A szabad iskolaválasztási modellek tulajdonképpen három alapvető érvcsoponton alapulnak: versengésérv (közgazdasági, kvázi piaci modell), szabad-ság érv (politikafilozófiai modell), méltányosságérv (szociológiai-pedagógiai modell).¹ Az alábbiakban megvizsgáljuk mindhárom modellt, kiemelve azok előnyeit és hátrányait.

* Tódor Imre (Székelyudvarhely, 1983) a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Tanárképző Intézetének egyetemi adjunktusa. Tanulmányait Rómában, Kolozsváron és Debrecenben végezte. Alapképzéseit – teológiai BA (2003–2008), valamint filozófiai BA (2006–2008) – a Pontificia Università Gregoriana végezte ösztöndíjas hallgatóként Rómában (Olaszország); míg filozófiai mesterfokú tanulmányait MA (2009–2011) a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karának Magyar Filozófiai Intézetében. 2011–2014 között a BBTE Filozófiai Doktori Iskolájának ösztöndíjas doktoranduszhallgatója, és a 2014-ben Carl Schmitt konfliktusos politikai filozófiájáról írt értekezésével szerzi meg filozófiai doktori fokozatát. 2015–2018 között a Debreceni Egyetem Neveléstudományok Doktori Iskolájának doktoranduszhallgatója, disszertációjának témája a tanulók középiskola-választási mechanizmusainak és eredményességének vizsgálata szektorközi (felekezeti és nem felekezeti) összehasonlításban Székelyföldön. Kutatásait nemzetközi kontextusban tárgyalja. 2016-ban ösztöndíjas kutatóként a Bécsi Egyetem Evangélikus Teológiai Karának Valláspedagógiai Intézetében; majd 2017-ben a münsteri Comenius Evangélikus Neveléstudományi Kutatóintézetben (Németország) végzi. Ugyanakkor 2015-től a Debreceni Egyetem keretén belül működő CHERD-Hungary (Center for Higher Education Research & Development) Kutatóintézet oktatásszociológiai csoportjának kutatója.

¹ Vö. Oelkers, Jürgen: *Freie Schulwahl durch Bildungsgutscheine: Ein Beitrag zur Schulreform in Berlin*. [<http://www.ife.uzh.ch/de/research/emeriti/oelkersjuergen/vortraegeprofoelkers/vortraege2007.html>] (Megnyitva: 2017. december 22.); Oelkers, Jürgen: *Freie Schulwahl und Privatschulen im internationalen Vergleich*.

[<http://www.ife.uzh.ch/de/research/emeriti/oelkersjuergen/vortraegeprofoelkers/vortraege2008.html>] (Megnyitva: 2017. december 22.); Oelkers, Jürgen: *Freie Schulwahl und Privatschulen: Erfahrungen aus dem Ausland*.

Közgazdasági, kvázi piaci modell (a versengés érve)

Az első érv az oktatás piaci mechanizmusain alapuló pozitív hatásában bíz, amely a szülők választási szabadságát az iskolák magasfokú autonómiájával kapcsolja össze. Szerintük azért jobb e modell, mert a különböző intézményeket versenyhelyzetbe állítja, mely vélhetően a hatékonyság növeléséhez, jobb minőségi mutatókhoz, valamint erőteljesebb innovációhoz vezet. E piacorientált teóriát *kvázi piaci modellnek* is nevezik.² A kvázi piaci megoldások jellemzője az, hogy az intézményeket szolgáltatásuk alapján finanszírozzák, amelynek több fajtája is létezik. Egyik fajtája a normatív, míg másik fajtája a közvetett finanszírozás. Lentebb az utóbbi fajtát fogjuk kifejteni, mely azt jelenti, hogy az állam nem az oktatási intézményeket, hanem a tanulókat finanszírozza akár ösztöndíj, akár oktatási utalvány (voucher) formájában.³

Weiß említett művében a kvázi piaci modell négy konstitutív ismertetőjelét nevesíti: 1) Az oktatási szolgáltatások szűkebb értelemben vett felhasználói/„vevői” (diákok, szülők) számára biztosítani kell a különböző iskolatípusok közti választás lehetőségét, mely a verseny létrejövetelének elengedhetetlen feltételét képezi. 2) Az iskolák közti versenyhelyzet fenntartásához, azokat „finanszírozásilag érezhetővé” kell tenni: a sikert „jutalmazni”, a sikertelenséget „büntetni”. Az elszámoltathatóság nemcsak adminisztratív, pénzügyi kérdés, hanem szakmai, pedagógiai kihívás is egyben. Az elszámoltathatóság és a következő pontban tárgyalt konstitutív elem (iskolai autonómia) egymást feltételező és

8.html] (Megnyitva: 2017. december 22.); Oelkers, Jürgen: *Freie Schulwahl und Privatschulen: Erfahrungen aus dem Ausland*.

[<http://www.ife.uzh.ch/de/research/emeriti/oelkersjuergen/vortraegeprofoelkers/vortraege2008.html>] (Megnyitva: 2017. december 22.); Oelkers, Jürgen: *Statement zum Thema Chancengleichheit in der Bildung*.

[<http://www.ife.uzh.ch/de/research/emeriti/oelkersjuergen/vortraegeprofoelkers/vortraege2015.html>] (Megnyitva: 2017. december 22.); Brighouse, Harry: *School Choice and Social Justice*. Oxford University Press, New York 2000.; Brighouse, Harry: Educational Equality and the Varieties of School Choice. In: Feinberg, Walter–Lubienski, Christopher (szerk.): *School Choice Policies and Outcomes. Empirical and Philosophical Perspectives*. State University of New York Press, Albany 2008, 41–59.

² Vö. Weiß, Manfred: Quasi-Märkte im Schulbereich. Eine ökonomische Analyse. In: Oelkers, Jürgen (szerk.): *Zukunftsfragen der Bildung*. In: *Zeitschrift für Pädagogik, Beiheft*. Beltz, Weinheim (2001/43), 69–85.

³ Friedman, Milton: *Kapitalizmus és szabadság*. MET Publishing Corp, Budapest 1996.; Friedman, Milton–Friedman, Rose: *Választhatasz szabadon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998.

kiegészítő fogalmak. 3) Az iskoláknak bizonyos fokú autonómiát kell biztosítani, hogy a piaci jelzésekre időben reagálhassanak. Mindezek olyan aspektusokban nyilvánulhatnak meg, mint: pénzügyi, sajátos pedagógiai, tantervi-tartalmi irányvonal, humánerőforrás- és gazdálkodási kérdésekben egyéni döntéshozatal stb.⁴ Nemzetközi felmérések alapján kimutatható, hogy leginkább a humánerőforrással kapcsolatos autonómia járul hozzá szignifikánsan az iskolai teljesítmények növekedéséhez, szemben a pénzügyi autonómiával.⁵ 4) A működőképes kvázi piaci modell az információs rendszer formájában történő infrastruktúra meglétét a piaci transzparencia megvalósítása érdekében promóválja.

Politikafilozófiai modell (a szabadság érve)

A szakirodalom a másodikat – fenti piaci/közgazdasági modell érvrendszerétől eltérően – *szabadság érvnek* nevezi, mely a politikafilozófiai modellhez tartozik. Ezalatt a szülő azon jogát kell érteni, hogy gyermeke neveléséről és oktatásáról – adott korlátok között – saját maga dönthet, mely jogot az államnak kötelességéből adódóan számára biztosítania kell. E modell szerint a liberális demokrácia övezte modern társadalomban a vallási, világnézeti, kulturális és pedagógiai pluralizmus megléte és mindenki számára történő biztosítása kiemelt fontosságú. Az iskolafelhasználóknak (szülő és gyerek) biztosítani kell azt a szabadságot, hogy úgy választhassa meg az iskolát, hogy az gyereke/saját értékrendjével összhangban legyen. A liberális demokrácia társadalmi berendezkedésében a családi nevelésben jelen levő, mintegy magától értetődő pluralizmust az oktatási intézményekre is ki kell terjeszteni.⁶ A szülők és tanulók jogkörébe tartozik tehát, hogy a különböző beállítódású, ideológia és módszer mentén működő iskolatípus közül a személyes elképzelésüknek, érdeklődésüknek, értékrendjüknek megfelelően a hozzájuk legközelebb állót és megfelelőt válasszák saját maguk és gyerekeik számára. A szülőnek „a gyermekemnek a legjobb iskolát” maxima tükrében szabad és muszáj is egoistának lenniük, ezzel ellentétben, vagy emellett az

⁴ Weiß, Manfred: i. m. 70–72.

⁵ Wößmann, Ludger et al. (szerk.): *School Accountability, Autonomy, Choice, and the Equity of Student Achievement: International Evidence from PISA 2003*. OECD Education Working Paper No. 13, EDU/WKP (2007) 8. OECD, Paris 2007.

⁶ Giesinger, Johannes: Liberale Konzeptionen freier Schulwahl. In: *Bildung und Erziehung*. 63 (2010/3), 371–386.

államnak viszont a „minden tanulónak a legjobb iskolát” maximáját kell követnie.⁷

Rob Reich szerint a liberális állam morális kötelessége az iskolaválasztás kapcsán a szülői szabadság biztosítása.⁸ Ez így rendben is van, viszont nem tisztázza azt a kérdést, hogy az állam kötelessége konkrétan mire is vonatkozik: csupán a be nem avatkozásra, avagy a magán oktatási intézmények finanszírozására? A legtöbb szabadságérv mellett állást foglaló teoretikus azt csupán az állami be nem avatkozásra redukálja, viszont ezzel nem oldják meg a „szabad” választás tényét. Szerintük a magániskolák a társadalmi egyenlőtlenséget erősítik, azaz veszélyeztetik az esélyegyenlőséget, ugyanakkor egy kétszintű társadalmat hoznak létre.⁹ Ugyanakkor a magániskolák elsősorban a családok és a szülők akaratának szolgáltató intézményévé válhat, márpedig egy állami felügyelet alatt álló oktatási rendszer nem teheti meg, hogy kizárólagosan a szülők akaratát helyezze előtérbe, hanem társadalmi megbízatása is van, például a társadalmi kohézió elősegítése. Weiß szerint a legtöbb szülő épp annak környezet-közeli és különbségtétel volta miatt választja gyereke számára a magániskolát, azaz azt akarja, hogy gyereke a hozzájuk társadalmi csoportban hasonlóké között, valamint az alsóbb osztálybeli és bevándorló tanulóktól távoli légkörben szocializálódjon.¹⁰

Szociológiai-pedagógiai modell (a méltányosság érve)

A szabad iskolaválasztás harmadik, centrális, szociológiai-pedagógiai modellje a *méltányosság érve* köré csoportosul, mely abból indul ki, hogy a hagyományos rendszer jogtalan, ugyanis az csak a tehetősebbek és műveltebbek számára tartja fenn a valódi választás szabadságát, ebből adódóan a tanulási esélyek egyenlőtlen módon kerülnek elosztásra. „A méltányosságon alapuló oktatáspolitikának nem az a célja, hogy megszüntessen minden tanulási eredményben mért egyéni különbséget, hanem sokkal inkább egy olyan oktatási környezet kialakítása, amely hozzá-

⁷ Wernstedt, Rolf – John-Ohnesorg, Marei (szerk.): *Allgemeinbildende Privatschulen. Impulsgeber für das Schulsystem oder Privatisierung von Bildung?* Friedrich-Ebert Stiftung, Berlin 2011.

⁸ Reich, Rob: How and Why to Support Common Schooling and Educational Choice at the Sam Time. In: *Journal of Philosophy of Education* (2007/41, 4), 709–725.

⁹ Weiß, Manfred: *Allgemeinbildende Privatschulen in Deutschland. Bereicherung oder Gefährdung des öffentlichen Schulwesens?* Friedrich-Ebert Stiftung, Berlin 2011.

¹⁰ Weiß, Manfred: i. m. 67–78.

férést biztosít minden tanuló számára saját egyéni képességei és készségei maximális fejlesztésére.”¹¹

A fenti „érvlista” azt sejteti, hogy a szabad iskolaválasztást támogatók köre nem zárul le a „neoliberálisok” körével, akik a piaci elvek oktatásban való jelenlétének szabadalmazását hivatottak elérni, hanem ugyanúgy kiolvashatóak a baloldali politika jellemvonásai is, mint a társadalmi egyenlőség hatékonyabb formában történő érvényre juttatása. Továbbá az a csoport is, akik pedagógiai vagy vallási-világnevezeti megfontolásból az állami iskolák által képviselt nevelési elvekkel nem tudnak azonosulni. Mindez arra enged következtetni, hogy a valóságban inkább a kevert modellek fedezhetők fel, mintsem az egymástól elkülönülő, egymásnak ellentmondó érvek köré csoportosuló makromodellek.

A szabadág- és méltányossági érvek plauzibilitásukat abból a tényből nyerik, hogy a szabad iskolaválasztás koncepciója – ahogyan azt eredetileg a libertárius közgazdász Milton Friedman kidolgozta – az adott helyzet egy lényeges pontján elhatárolódik, így az állam oktatásból való teljes visszavonulását hivatott előmozdítani. Radikális piaci liberális közgazdászok (de olyan libertárius filozófusok is, mint pl. Robert Nozick) azt a szemléletet vallották, hogy az államnak sem az iskola irányításába, sem annak finanszírozásába nem szabad beleszólnia. Friedman modellje ezzel szemben mérsékeltebb, hisz ő az állam feladatának tartja az oktatás finanszírozását (legalábbis részben), míg az iskolák (főképp a magániskolák) irányítását kivenné az állam fennhatósága alól. Tudnunk kell, hogy Friedman nemcsak az oktatás, hanem az egészségügy, szociális ellátások stb. szférában is mérsékelné az állami beavatkozást, hiszen meg van győződve annak kevésbé hatékony voltáról.

A Friedman által kidolgozott elmélet szerint az állam a pénzt nem direkt módon utalná az iskolákhoz, hanem az „ügyfelek” (szülők és tanulók) által, akik az összeget úgynevezett oktatási utalvány (vouchers) formájában kapnák meg.¹² A szülő és a tanuló így kiválaszthatja a számára legmegfelelőbb, legkedvezőbb iskolát, és ott válthatja be az utalványt. Így állami pénzből az oktatáspiacon a szegényebb családból származó tanulók is potenciális ügyfelekké válnak. Az iskolaválasztás fordított előjelűvé transzformálódik, ugyanis nem a tanuló folya-modik az iskolához, hanem az iskola a tanulóhoz. A friedmani koncepció értelmében az ilyen típusú finanszírozás több előnnyel jár, mint hátránnyal. Először

¹¹ Keller Judit–Mártonfi György: Oktatási egyenlőtlenségek és speciális igények. In: Halász Gábor–Lannert Judit (szerk.): *Jelentés a magyar közoktatásról 2006*. Országos Közoktatási Intézet, Budapest 2006, 382.

¹² Friedman, Milton: *i. m.* Friedman, Milton – Friedman, Rose: *i. m.*

is az állam számára a közvetett módon történő finanszírozás költségmegtakarítást jelent, másodsor – épp a szabad választásnak köszönhetően – felelősségteljesebb szülőket nevelnek, és harmadsorban egy egészséges versenyhelyzetet alakítanak ki a tanintézmények között, akik minél hatékonyabb beiskolázásuk – diákjaik megnyerése és önmaguk fenntartása – érdekében minőségibb oktatási kínálatot ajánlanak és biztosítanak.¹³

Több nemzetközi tanulmány elemezte e piacorientált teóriát, valamint annak gyakorlatba ültetésének, megvalósíthatóságának lehetőségét. A kutatási eredmények értelmében a tanulók megnyeréséért folyó konkurencia, valamint az iskolák oktatási utalvánnyal történő finanszírozása egyrészt a társadalmi igazságtalanságot növelné, másrészt veszélyeztetné a társadalmi kohéziót, mindezt anélkül, hogy felismerhető teljesítményi előnyökre tennének ezáltal szert. Ugyanis a szabad iskolaválasztás egyfelől azon tanulók számára lenne kedvezőbb, akiknek a szülei városban élnek, hisz ott erőteljesebb az iskolaválasztás lehetősége, akik ezenfelül magasabb jövedelemmel is rendelkeznek, tehát a legjobb iskolába íratthatják be gyerekeiket. Azonban azokban a (szabadon) választott iskolákban ahol túljelentkezés van, az iskola tényszerűen azokat a diákokat választja ki (szabadon), akik magas teljesítménnyel rendelkeznek (okosabbak), a többiek pedig jogszerűen elutasíthatják, így nekik be kell érniük egy alacsonyabb szintű tanulási környezetű iskolával.

Az új koncepciók olyan utak felé irányítják az oktatást, melyekről a gazdasági érdekek és politikai erőviszonyok – az oktatás áru vagy közjó kérdésfelvetés alapján – fognak dönteni. A gazdaság számára még nyitott a kérdés, hogy mely koncepció hozhatja a legtöbb hasznot. E gazdasági szemléletmód nem más, mint a korábban elit és szelektív oktatásnak nevezett modell modern fogalmi apparátusba való öltöztetése, mely még inkább polarizálódik; márpedig az iskoláztatás minősége Friedman szerint is az alacsony jövedelmű réteget sújtja.¹⁴

A fentiek alapján megfogalmazott centrális kérdésre, miszerint a szabad iskolaválasztás jobban biztosítaná a méltányosságot az oktatásban, nem adható egyértelmű válasz, ugyanis az erről kibontakozó vita nagy teret enged a véleménykülönbségeknek. Másrészt a választási szabadság hiányát a különböző célelképzelések megvalósításának akadályaként is értelmezhetjük. Ugyanúgy disszenzusos az a kérdésfeltevés is, miszerint el lehet-e érni az akadályok megszüntetésével a remélt pozitív hatást, ugyanis bizonyos akadály megszüntetése újabb akadályt ge-

¹³ Polónyi István: *Az oktatás gazdaságtana*. Osiris Kiadó, Budapest 2002, 166–167.

¹⁴ Friedman, Milton: *i. m.*

nerál. Meglepő lenne, ha a szülői befolyás mértéke, mely az éppen fennálló oktatásban levő egyenlőtlenségek legfőbb okozója, ebben az esetben az egyenlőtlenségek leépítéséhez vezetne.

A kutatás keretei: adatbázis, mintavétel, hipotézisek

Jelen tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy *kik* azok a tanulók, akik az egyik vagy a másik iskolatípust (esetünkben felekezeti és nem felekezeti) választják. Kutatásunk célcsoportját a Hargita megyei felekezeti és a hozzáillesztett nem felekezeti 9. osztályos tanulói (ISCED 3) képezték. Azért végeztük a felmérést a kilencedikes diákokkal, mert egy évvel korábban (8. osztály folyamán) már felmérték őket az akkori aspirációik tekintetében,¹⁵ ugyanakkor az akkori döntés mechanizmusa még elevenen él bennük, így a belépők motivációit, igényeit és elvárásait egyaránt tudjuk mérni.

Többlépcsős mintavételt alkalmaztunk. Az első lépcsőben a megyében fellelhető felekezeti iskolák mind bekerültek, s ehhez nem felekezeti iskolapárokat választottunk.¹⁶ Így összesen hét iskola került kiválasztásra: négy felekezeti (2 római katolikus, egy református és egy unitárius iskola) és három nem felekezeti. A mintavétel második lépcsőjében az iskolákon belül a tanulók kiválasztását hajtottuk végre. A 9. osztályos évfolyamok tanulói körében teljes körű kérdőíves lekérdezést végeztünk. Az alapsokaság 469 fő, a válaszadók száma pedig 341 fő volt, így a célcsoport 72.70%-át sikerült elérnünk, amelyet tanintézmények szerinti bontásban az alábbi táblázatban vázolunk. A lekérdezésre 2016. február 19. – 2016. március 25. között került sor papíralapú kérdőív formájában.¹⁷

¹⁵ A felmérést a Hargita Megyei Tanfelügyelőség megbízása alapján a Hargita Megyei Pszichopedagógiai Tanácsadó Központ végzi. Az utóbbi tíz év felmérésének az adatbázisát a rendelkezésemre bocsátották.

¹⁶ A megyében négy településen található felekezeti iskola (3 városon, és egy vidéken).

¹⁷ Kérdőívünk összeállításakor – főképp az iskolaválasztás aspirációit vizsgáló kérdéseknél – figyelembe vettük az interjúk mentén készített tanulmányok (vö. Bodó Barna – Márton János: Magyar iskolaválasztás Erdélyben. In: *Kisebbségkutatás* (2012/3, 418–472.), valamint a Hargita Megyei Pszichopedagógiai Tanácsadó Központ évente kérdőíves formában lekérdezett tanulók és szülők iskolaválasztás kapcsán közzétett hivatalos jelentéseit. A felekezeti iskolába jelentkező tanulókról (N=188) szóló elemzésről bővebben vö. Tódor Imre: A középiskola-választási döntés mechanizmusai a felekezeti intézményekben jelentkezők körében. In: Barna Bodó – Szilvia Szorák (szerk.): *Fiatal tudomány – tudományunk fiataljai a Kárpát-medencében. Határhelyzetek IX.* Külgazdasági és Külügyminisztérium, Budapest 2017, 417–439.

1. táblázat: A teljes minta, válaszadók száma és aránya

Tanintézmény	IX. osztályos tanulók száma (teljes minta) [N = 469]	IX. osztályos tanulók száma (válaszadók) [N = 341]	IX. osztályos tanulók részvételi aránya [%]
Segítő Mária Római Katolikus Gimnázium (Csíkszereda)	84	84	100
Árpád-házi Szent Erzsébet Római Katolikus Gimnázium (Gyimesfelsőlok)	50	26	52
Baczkamadarasi Kis Gergely Református Kollégium (Székelyudvarhely)	55	33	60
Berde Mózes Unitárius Gimnázium (Székelykeresztúr)	56	45	80
Márton Áron Főgimnázium (Csíkszereda)	84	75	89
Tamási Áron Gimnázium (Székelyudvarhely)	84	50	60
Orbán Balázs Gimnázium (Székelykeresztúr)	56	28	50
Összesen	469	341	72.70

A kérdőív kérdéskörei három főcsoportba sorolhatók: 1) a családi háttér vizsgálatára vonatkozó kérdések (szülők végzettsége/iskolázottsága, foglalkozása/munkapiaci státusa, életszínvonala/anyagi helyzete, magaskultúrához való viszonya stb.), ahol a tanulók származási gazdasági, kulturális, társadalmi miliójét vizsgáljuk. 2) a tanulók iskolaválasztási motívumainak (információszerzés; döntési kritériumok, indokok nevesítése; elvárások és azok teljesülése stb.) vizsgálata; valamint 3) a tanulók eredményességének magyarázata olyan erőforrások vizsgálata mentén, mint kapcsolatok (barátok, referenciacsoportok, család, iskola), értékek (értékkonszenzus, értékpreferenciák), és vallásosság (individuális, közösségi). Feltévéseink a hazai és a nemzetközi empirikus kutatások talaján állnak, amelyeket eddigi tereptapasztalataink által a következőképpen egészíthetünk ki:

1) A közgazdasági / kvázi-piaci modell elve alapján azt feltételezzük, hogy a magasabb szocioökonómiai státusú szülők gyermekei a költség-haszon kalkulációjának elvét követve az iskola minőségének motívuma alapján hozza meg döntését, azaz inkább a nem felekezeti iskolát választja.

2) A szociológiai-pedagógiai modell – méltányosság érv szerinti – elve alapján azt feltételezzük, hogy a felekezeti iskolák vonzerejét az adott származási kisközösség/gyülekezet vallásos volta határolja be, ahol presztízsértékűnek számít tanulni, gyereket taníttatni.

Eredmények

A *kik* (mely tanulói csoport) választják a felekezeti és a hozzáillesztett nem felekezeti középiskolákat¹⁸ kérdés megválaszolását, mely a középiskolások társadalmi összetételét hivatott bemutatni, először egy általános keret felvázolása, majd annak kibontása mentén – meghatározó, alapvető jellemvonások által – ismertetjük. A tanulók válasza alapján az alábbi táblázatban foglalva kívánjuk bemutatni a Hargita megyei felekezeti és nem felekezeti iskolákba jelentkező tanulók alapvető jellemzőit. Olyan jellemzőket emeltünk ki, melyek a tanulók származási családjának hagyományos tőkeforrásaira és háttérváltozóira (gazdasági, társadalmi, kulturális tőke, település, korábbi iskola típusa stb.) világítanak rá.

2. táblázat: A felekezeti és a nem felekezeti iskolákat választó tanulók jellemzői (%)
(N = 341)

		felekezeti	nem felekezeti	Chi-négyzet
falun él		63	46	**
állami iskolából érkezett		76	94	***
szülők iskolázottsága	egyetemi végzettségű apa	32	59	***
	egyetemi végzettségű anya	36	58	**
szülők foglalkozási státusa	beosztott diplomás apa	11	31	***
	beosztott diplomás anya	22	44	***
saját környezetében élőkhez viszonyítva átlagosan élnek		39	29	*
család tulajdonában levő könyvek száma (50 fölötti)		57	79	***
szülei vallásos kisközösség, gyülekezet aktív tagjai		32	16	**
szülők olvasottsága (átlag) ¹⁹	apa	2,25	2,68	***
	anya	2,72	3,13	***

Chi-négyzet-próbával és egy szempontos varianciaanalízissel ellenőrizve:

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Fontos tényező a diákok lakhelye, ugyanis a vidéki diákok iskoláztatása és felzárkóztatása minden felekezeti tanintézmény esetében kiemelt fontosságú.²⁰

¹⁸ A továbbiakban a *nem felekezeti* kifejezést használom, de alatta értelemszerűen csak a min-tába bekerült – felekezeti iskolához illesztett – tanintézményekre utalok.

¹⁹ 1 – nem olvas(ok), 2 – nagyon ritkán, 3 – időnként, 4 – gyakran.

²⁰ Pusztai Gabriella: *A társadalmi tőke és az iskola*. Új Mandátum Kiadó, Budapest 2009.

A megkérdezett felekezeti iskolát választó 9. osztályos diákok 63%-a él falun, ami magas aránynak számít, hiszen a tanintézmények városban találhatóak, amely alól a gyimesfelsőloki iskola (vidéki település) képez kivételt. A felekezeti iskolába járó tanulók 25%-a a tanév folyamán bentlakásban tartózkodik, 27%-a naponta ingázik és 2%-a albérletben, rokonoknál lakik; míg a nem felekezeti tanulók csupán 17%-a bentlakó, a naponta ingázók száma hasonló (29%), míg az albérletben, rokonoknál lakók száma magasabb (5%). A csíkszeredai római katolikus iskola esetében a tanulók 65,5%-a vidéki, aminek magyarázata az, hogy a várost körülvevő csíki falvak lakói többségében római katolikus vallásúak, így ők képezik az iskola potenciális célcsoportját. A nem felekezeti iskolák esetében mindez csak 46%-a tehető, tehát a tanuló társadalmuk nagyobb része (54%) városi diákokból verbuválódott.

A felekezeti iskolák kapcsán egy másik érdekes kérdés felekezeti hovatartozásának ténye. Frigy Szabolcs István a szakirodalom alapján hangsúlyozza, hogy ezekben az iskolákban erősebb szervező ereje van a vallásgyakorló közösséghez való tartozásnak, mint a társadalmi hovatartozásnak.²¹ A mi esetünkben a két római katolikus iskola tanulóinak felekezeti hovatartozása homogén (100%-ban római katolikusok), szemben a protestáns középiskolákkal, ahol – nyilvánvalóan itt is dominál a felekezeti hovatartozás – a felekezeti megoszlás heterogénebb. A székelyudvarhelyi református iskola 9. osztályos diákjainak a 68,75%-a református, 18,75%-a római katolikus és 12,5 %-a unitárius. A legheterogénebb a székelykeresztúri unitárius iskola, ahol 49% unitárius, 35,5% református, 11% római katolikus és 4,5% más felekezetű 9. osztályos tanuló található. A fenti táblázatban jelöltük, hogy a felekezeti iskolába járó tanulók szülei vallásos kisközösségek, gyülekezetek aktív tagjai (32%), így a felekezeti hovatartozás esetükben az egyház tanítása szerinti vallásossággal is kapcsolatban van.

²¹ Frigy Szabolcs-István: *A Partiumi magyar tannyelvű felekezeti iskolák vizsgálata a hozzáadott érték és társadalmi mobilitás tükrében*. Kolozsvár 2014. [Doktori tézis, kézirat]

3. táblázat: A szülők szabadidős tevékenységei (%)

	felekezeti	nem felekezeti	Chi-négyzet
szórakozóhelyre	25,7	28,8	NS
sportegyesületbe, sportkörre	15	24,2	*
hobbikörbe, klubba	9,6	24,2	***
vallásos kisközösségekbe	32,1	16,4	**
egyházköztségbe, gyülekezetbe	42,8	34,6	NS
politikai szervezetbe	7	9,2	NS
más közösségbe...	5,3	5,9	NS

A vastagon szedett értékek szignifikáns ($p < 0,05$) eltérést jelölnek

Az iskola feladata többek között abban nyilvánul meg, hogy megpróbál tanuló számára olyan háttérrel biztosítani, mely által a fennálló kulturális különbségek kiegyenlítődnek. Ebből adódóan rendelkezik könyvtárral, internetes hozzáférést is magában foglaló számítógépekkel, ingyenes tankönyvekkel stb. Természetesen kérdéses, hogy ez az intézményi háttér mennyire pótolja például a szülők diákkal szembeni tanulási elvárásait, vagy épp a tanuláshoz szükséges fizikai és szellemi környezetet. A szakirodalom egységes abban, hogy a szülők iskolai végzettsége meghatározó a kulturális tőke kapcsolatában.²² Szektorközi összehasonlításban azt mondhatjuk el, hogy a nem felekezeti iskola inkább a magasabb iskolázottságú szülők (mind az apák, mind az anyák tekintetében) gyerekeit vonzza. Az anyák iskolai végzettsége a felekezeti szektorban magasabb, mint az apáké, a nem felekezeti szektorban viszont valamivel az apák rendelkeznek magasabb végzettséggel. Mindkét szektorban jóval több a diplomás és kevesebb az alacsony végzettségű szülő, viszont az összehasonlítás alapján a felekezeti szektorban magasabb az alacsony (mind az anyák, mind az apák tekintetében) végzettségű szülő.

²² Pusztai Gabriella: *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolák az ezredfordulón*. Gondolat, Budapest 2004.

4. táblázat: A szülők legmagasabb iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)

	általános iskola		szakmunkásképző, szakiskola		szakközép-iskola, technikum		gimnázium		egyetem	
	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya
felekezeti	3,4	9,4	19,5	11,7	21,8	16,4	23	26,9	32,2	35,6
nem felekezeti	0,7	0,7	10,4	9	16,4	13,4	13,4	19,4	59	57,4

Chi-négyzet-próbával ellenőrizve: *** szinten szignifikáns

A szülők foglalkozási státusát – az iskolai végzettséghez hasonlóan – illetően is érzékelhető a szektorközi eltérés, ugyanis a nem felekezeti tanulók szülei magasabb státusú foglalkozásokat töltenek be. A munkanélküliek csoportja tekintetében a felekezeti szektor (anyák) van felülreprezentálva, a szakmunkáscsoport tekintetében nincs szektorközi eltérés. A beosztott diplomás és szellemi kategória a nem felekezeti iskolába járó tanulók szülei esetében szignifikánsan magasabb, és ugyanez köszön vissza a vállalkozók (csak az anyák) tekintetében is. Az adatok értékelésénél azt is figyelembe kell vennünk, hogy a tanulók 85%-a választott az apja és 80%-a az anyja foglalkozásával kapcsolatos kérdésre, mely óvatosságra int az adatok kezelését illetően.

5. táblázat: A szülők munkahelyi státusa (%)

	Vezető (diplomás)		Vállalkozó		Beosztott diplomás		Szakmunkás		Munkanélküli		Nyugdíjas	
	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya	apa	anya
felekezeti	7,3	0	9,7	4,2	11,3	22	62,9	60,2	5,6	12,7	3,2	0,8
nem felekezeti	9,9	6,7	15,8	1,1	30,7	43,8	43,6	46,1	0	1,1	0	1,1

Chi-négyzet-próbával ellenőrizve: *** szinten szignifikáns

A kulturális tőkével való ellátottságnak a szakirodalomban elfogadott mutatója a szépirodalmi és szakkönyvek száma, mely hatással lehet az iskolai sikeres-

ségre, kifejezi a szülők és a gyermekek szókincsét, kommunikációs készségét. Az várható tehát, hogy minél nagyobb a könyvek száma, annál jobban teljesít a diák. Goraş-Postică és munkatársai 2009-ben tíz délkelet-európai országban (köztük Romániában is) végeztek kutatást. Az otthon található könyvek számával kapcsolatban azt találták, hogy a családok 39,8%-a 1–10 közötti könyvvel rendelkezik, 28,6% 11–50 közötti, 10,2% 51–100 közötti könyvvel. Mindössze 7,6% rendelkezik 101 darab könyvnél többel, azonban 13,1% azt válaszolta, hogy egy könyvvel sem rendelkezik.²³ A felekezeti iskolákba járó tanulók családjai ennél lényegesebben több könyvet birtokolnak, hiszen 51–100 közötti könyvvel a családok 57%-a, míg a nem felekezeti iskolába járó tanulók 79%-a rendelkezik.

Rákérdeztünk az anya, apa, testvér és a diák szépirodalmi olvasási szokásaira. Általánosan elmondható, hogy az anyák többet olvasnak, mint az apák, és a diákok mindenhol többet olvasnak, mint a szülők, mely a tanulói státuszukból is fakad. A testvérek a szülők között helyezkednek el. Ez megfelel a szakirodalomban leírt eredményeknek,²⁴ ahol az anya olvasási szokásának tulajdonítanak erősebb hatást a gyerek olvasási szokásaira. Szektorközi összehasonlításban pedig azt látjuk, hogy a nem felekezeti iskolába járó tanulók és szülei (mind az anyák, mind az apák tekintetében) olvasnak többet.

6. táblázat: A család olvasási szokásai (átlag)

	felekezeti	nem felekezeti	Anova
tanuló	2,81	3,06	*
apa	2,25	2,68	***
anya	2,72	3,13	***
testvér	2,66	2,84	NS

Egyszempontos varianciaanalízissel ellenőrizve: a vastagon szedett értékek szignifikáns ($p < 0,05$) eltérést jelölnek

²³ Goraş-Postică, Viorica et al. (szerk): *Relația școală-familie pentru calitate în educație*. Pro Didactica, Chișinău 2010, 14.

²⁴ Pusztai Gabriella: *i. m.*; Papp Z. Attila: Az iskolaválasztás motivációi és kisebbségi perspektívái. In: *Kisebbségkutatás* (2012/3), 399–417.

Összegzés

Összességében azt mondhatjuk, hogy a felekezeti iskolába jelentkező diákok faluról származnak, ebből adódóan tanulmányuk ideje alatt bentlakásban élnek vagy ingáznak. Azonban többnyire nem felekezeti iskolából érkeznek, az anyák magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mely az olvasási szokásaikban is visszaköszön. A tanulók szülei vallásos kisközösségek, gyülekezetek aktív tagjai, mellyel második hipotézisünk kívántuk igazolni. Felekezeti bontásban pedig eltérések fedezhetők fel, melyet az iskolák felekezeti összetétele kapcsán mutatunk ki. Ezzel szemben a nem felekezeti iskolába jelentkező tanulók nagy része városról származik, és hasonló iskolatípusból érkezik. A tanulók magasabb szocioökonómiai státusú családokból származnak, mely mind az iskolai végzettséget, mind a munkahelyi státust, mind az olvasási szokásokat stb. illetően megnyilvánul. Mindez első hipotézisünket hivatott megerősíteni. Szüleik inkább sportegyesületbe, sportkörre, valamint hobbikörbe, klubba járnak.

Névmutató

- Abats János 83
 Abbot, Robert 442
 Abod Lukács 12
 Abraham, Otto 161
 Ács Ernő 278
 Adamik Tamás 507
 Adamikné Jászó Anna 500
 Adams, Thomas 441
 Adorján Ferenc 278
 Adrichem, Christiaan van 515
 Agnethler, Michael Gottlieb 452
 Agricola, Rudolf 507
 Aiszóposz 505, 535
 Ajtai Abod Mihály 75, 488, 496, 497, 518
 Ajtai Nagy János 537
 Ajtai Szabó András 483
 Aknay Tibor 582
 Aland, Kurt 313
 Albert András 37, 74
 Albert Dávid 90
 Albrecht, Habsburg, főherceg 140, 145
 Aldaricus lásd Ardarik
 Alesius, Dionysius 326, 334, 335, 437
 Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Matilda Maria 301
 Almási István 487
 Almási József 444
 Alsted, Johann Heinrich 472, 500, 518
 Amama, Sixtinus 501
 Ambrus, milánói, szent 18, 38, 43, 606, 611
 Amerbach, Bonifacius 157
 Ames (Amesius), William 440, 474, 513
 Ammann, Jakob 340
 Anda Tibor 258
 Andala, Ruardus 479
 Andersch, Samuel 488
 Andersson, Nils 161
 Andreae, Jakob 306, 425
 Angi István 23, 33
 Anselmus, Canterburyi 184
 Antal János 137–138
 Apácai Csere János 45, 475, 478, 502, 507
 Apafi Mihály, I. 37, 85, 105, 377, 473, 478
 Apor cs. 121
 Apor István 125
 Apostol János 264
 Apostol Pál 138
 Aquinoi Tamás 414, 421, 605, 606
 Arany János 584
 Ardarik 89
 Arday Aladár 226, 227, 228, 229, 233, 243
 Argay György 229
 Arisztophanész 505
 Arisztotelész 414, 421, 446, 505, 605, 606, 610, 611, 612
 Armand Wallon, Georges Duby 608
 Armgart, Martin 427, 447
 Arndt, Johann 316–317
 Árpád 89–90, 170
 Asbóth Gyula 269, 270, 272, 277
 Asche, Matthias 471
 Attersoll, William 51, 60
 Attila 89, 93
 Aubry, Jean 422
 Augustijn, Cornelis 457
 Augustinus, Aurelius 18, 314, 415, 418, 446
 Aurifaber Johannes 18
 Avenarius, Johannes 504
 Aventinus, Johannes 157
 Babals, Josip 332

- Bach, Alexander 137
 Bach, Johann Sebastian 165
 Backamadarasi Kiss Gergely 76, 77, 79–80
 Bacon, Francis 508
 Baczoni Lajos 600, 601
 Bajáki Rita 314
 Bajkó Mátyás 496
 Bajtay József Antal 319
 Bajza József 583
 Bakics Péter 343
 Bakó Elemér 278
 Bakócz Tamás 106, 111
 Balázs János 458
 Balázs József 278
 Balázs Mihály 74–75, 78–79, 87, 321, 325
 Balázs Péter 547
 Balduin, Friedrich 513
 Bálint Emese 339, 351
 Bálint Sámuel 566
 Ballagi Aladár 493
 Ballagi Géza 143
 Ballagi Mór 143, 177
 Balogh Béla 99
 Balogh Elemér 248, 252, 256
 Balogh Ferenc 369
 Balogh Jolán 106
 Bánffy Ágnes 124, 129
 Bánffy cs. 121, 134
 Bánffy Dénes 92, 124, 129–130
 Bánffy Farkas 125
 Bánffy Ferenc 105, 114
 Bánffy György 86, 125
 Bánffy László 581
 Bánffy Péter 526
 Bányai István 93
 Barabás Miklós 563, 568, 569, 571, 576
 Baranyai Péter 329
 Barbier, Frédéric 454, 545
 Barbura László 611
 Barcza József 76
 Barcsa János 546, 547
 Barcsay Ákos 474
 Barcsay Anna, Fráter Pálné 40
 Bárdos Kornél 167
 Bárdos Kornél 555
 Barkóczy Ferenc 401
 Barlandus, Adrianus 420, 424
 Barok András, ikafalvi 98
 Barok István, ikafalvi 98
 Baron, Robert 507
 Barta Mihály 557
 Barth, Karl 197, 251, 252, 272, 588
 Bartha Dénes 22
 Bartha Katalin Ágnes 12
 Bartha Tibor 156, 176
 Bartok András 98
 Bartók Béla 161
 Bartok Benedek 98
 Bartók György 196, 207, 591
 Bartók István 74–75, 78, 500, 501, 507
 Barton, Peter F. 28
 Bartsch, Jacob 510
 Basa István 80
 Basire, Isaac 56, 472, 473, 485, 487, 493
 Basó Mihály 556
 Basson, Sébastien 508
 Basta, Giorgio 331
 Bátai György 438, 439, 440
 Báthori Zsigmond 304–306, 375
 Báthory Orsolya 314
 Batizi András 148
 Batthyány Ádám 418
 Batthyány Benedek 375
 Batthyány Boldizsár 375, 416, 418, 419, 422, 423, 424
 Batthyány Ferenc 56, 417, 423
 Batthyány Ignác 406
 Batthyány Orbán 294–299, 304

- Baumeister, Friedrich Christian 75–76
 Baur, Ferdinand Christian 601
 Bayer, Johann 45, 313
 Beckher, Georg 536, 539
 Bedeus, Josef von 137
 Bedi Erzsébet, Keserői Dajka Jánosné 60
 Békési Sándor 544
 Bél Mátyás 516
 Béli cs. 124
 Béli Kelemen 345
 Belényesi Gergely 156–157
 Bellarmino, Roberto 18, 439
 Bencédi lásd Székely
 Benczédi Gergely 84, 87
 Benedek Mihály 560
 Benedek Pál 560
 Benedek Sámuel 337
 Benkó Imre 354, 369
 Benkő Ferenc 37
 Benkő József 69, 80–81, 329
 Benkő Sámuel 52
 Berde Károly 564, 566, 567, 582, 584
 Bereczky Albert 227, 228
 Berekméri Árpád Róbert 205, 216
 Berg Pál 487
 Bernát, Clairvauxi 172, 418
 Bernhard, Jan-Andrea 154, 457, 458, 464, 466, 478, 483, 493
 Bernhard, Thomas 486
 Bernhardt Béla 278
 Bertalan József 566
 Bertók Béla 256, 258, 264
 Berzeviczy Albert 139–140, 142
 Berzsenyi Dániel 573
 Bessenyei Bálint 104
 Bessenyei József 91
 Bethlen cs. bethleni cs. 119, 121
 Bethlen cs., iktári 124, 134
 Bethlen Druzsánná, bethleni 129
 Bethlen Farkas, bethleni 295, 516
 Bethlen Ferenc, bethleni 568, 569
 Bethlen Gábor, iktári 124, 129
 Bethlen Gábor, iktári, fejedelem 10, 98, 326, 344–350, 376–377, 412, 468–473, 476–478, 491, 561, 567, 573, 576
 Bethlen István, iktári 40, 470
 Bethlen János, bethleni (1613–1678) 486
 Bethlen János, bethleni (Kentelke) 332
 Bethlen János, bethleni (1811–1879) 582
 Bethlen Julianna, bethleni 129, 521
 Bethlen Kata, bethleni, Teleki Józsefné 10–11, 41, 103, 123, 355, 497, 499, 502, 518
 Bethlen Mihály, bethleni 479, 486
 Bethlen Miklós, bethleni 473, 475–479, 482, 484–486
 Bethlen Miklós, iktári 124–125, 129
 Bethlen Pál, bethleni 131
 Bethlen Péter, iktári 470, 485
 Beurhusius, Fridericus 425
 Beythe András 417
 Beythe István 416, 417, 423, 425
 Bèze, Théodore de 50, 52, 57, 59–61, 305–306, 512
 Biandrata, Giorgio 469
 Biás István, ifj. 85
 Bideskuti Boldizsár 105, 113
 Bideskuti Imre 102
 Biermanni, Conrad 538
 Bifrun, Iachiam 464, 465
 Binder Pál 470
 Binder, Georg Paul 137
 Binder, Hermann 238
 Binder, Ludwig 416, 447
 Birkás Antal 604
 Bíró Ádám 91
 Bíró Annamária 12
 Bíró cs. 123
 Bíró Gábor 85

- Bíró István 85
 Bíró János 264
 Bíró László 91
 Bíró Mózes 129
 Bíró Sámuel, Homoródszentmártoni 84–94
 Bíró Sámuel, ifj. 91
 Bíró Sándor 142
 Bíró Zoltán 569
 Bisterfeld, Johann Heinrich 440, 472
 Blake, Eugene Carson 241
 Blandrata ld. Biandrata
 Blandrata, Giorgio 302
 Blarer, Ambrosius 50
 Blaurock, Georg 339,
 Blazovich László 94
 Blénessy József 214
 Bock, Paul 224
 Bocşan, Nicolae 308
 Bocskai István 39–40, 375
 Bod Péter 11, 13, 37, 75, 102–103, 106, 111, 117, 304, 344, 370, 373, 454, 468, 474, 486, 489–490, 532, 559
 Boda István 566
 Bodai Zsuzsa 606
 Bodley, Thomas 359
 Bodó Barna 622
 Bodoki József 80, 112
 Bodola János 24, 65–72, 76, 77, 82–83
 Bodola Sámuel, zágoni 65–66
 Boér Hunor 98
 Boér Károly 209–210
 Boethius, Anicius Manlius 421
 Boethius, Gasparus 537
 Bogár Judit 314
 Bogdándi Zsolt 302
 Bojti Veres Gáspár 471
 Bolla István 376
 Bolzanio, Urbano 501
 Bonfini, Antonio 39, 516
 Borbás Antal 268, 269, 270, 271, 278
 Borbás Árpád 278
 Bornemisza János 123, 125
 Bornemisza Pál 325
 Boros Gábor 547
 Borosnyai Lukács János 68, 76
 Borosnyai Lukács Simon 80
 Borosnyai Nagy Márton 518
 Borosnyai Nagy Zsigmond 489, 490
 Boross Klára 423
 Borovszky Samu 41
 Borsa Gedeon 47, 50, 59, 417, 419, 447
 Borsos István 601
 Bottoni, Stefano 232
 Bourdaloue, Louis 559
 Bowles, Oliver 440
 Boys, John 441
 Bozzay Réka 99–100
 Böhm Károly 196
 Böhm, Andreas 508
 Bökényi Dániel M. 458
 Bölöni Farkas Sándor 404
 Bölöni László 102
 Bölöni Mihály 394
 Brăiloiu, Constantin 161
 Brandenburgi Katalin 491
 Brandes, Dieter 308
 Brandsch, Gottlieb 161
 Brecht, Martin 313
 Brenner Márton 324
 Breul, Wolfgang 316
 Brewer, Lorenz 540
 Brewer, Samuel 538
 Brighthouse, Harry 617
 Brukenthal, Michael 127
 Brukenthal, Samuel von 127, 320, 454
 Bruyninx Hamel, Jan Jacob 476, 482
 Bruz Lajos 570
 Buber, Martin 315
 Bucer, Martin 52, 57, 59, 63, 155

- Buchwald, Georg 155
 Bucsay Mihály 142, 144, 156
 Budai Ézsaiás 363, 364
 Budai Gergely 164
 Bugenhagen, Johannes 155, 414
 Bujdosó József 30
 Bujtás László Zsigmond 476, 481, 482, 486
 Bullinger, Heinrich 153–159
 Bunta Magda 346, 347, 350
 Bunyitay Vince 294, 297, 462
 Burman, Frans 100, 112
 Búthi Sándor 219, 228, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244
 Buzogány Dezső 61, 69, 79, 100, 118, 169, 176, 184, 187–188, 216, 327, 335, 337, 609, 613
 Bydforth, Gilbert 55

 Calepino, Ambrogio 504
 Calvin, Jean 47–48, 57–58, 63, 154, 156, 178, 184, 194–195, 304–306, 310, 420–421, 458, 464, 512, 545, 598
 Camerarius, Joachim 38, 44, 531
 Camerarius, Ludwig 531
 Cameron, Rondo 607
 Carbonnier-Burkard, Marianne 458, 460, 462
 Carion, Johann 421, 516
 Carpozov, Benedikt 517
 Cartwright, Thomas 439
 Cato, Marcus Porcius 92, 605
 Cégényi Jakab 41, 43
 Ceglédi Szabó Pál 50, 59
 Cellarius, Cristophorus 497
 Centurio, Ascanio 516
 Cernovodeanu, Paul 301
 Cerquiglini, Bernard 398
 Chadwick, Owen 609
 Chappel, William 440

 Charmier, Daniel 513
 Chihaia, Nicolae 245
 Chinorányi Lipót 374
 Chishull, Edmund 487
 Cicero, Marcus Tullius 421, 424, 504, 506, 527, 610
 Ciprián, szent 18
 Clarke, Adam 364
 Clasen, Claus-Peter 341,
 Clauberg, Johann 508, 527
 Claudianus, Claudius 157
 Clavius, Christoph 509
 Clusius, Carolus 417, 423
 Clüver, Philipp 510, 516, 529, 533
 Cobham, Thomas 357
 Coccejus, Johannes 476
 Coirault, Patrice 161
 Colerus, Jeremias 52, 57
 Colombo, Cristoforo 178, 180–181
 Comenius Id. Komensky
 Conradi, Petrus 99, 112
 Copernicus, Johann 420
 Cornea, Lucian 48–19
 Cosement, Sigemont 55
 Covarrubias y Leyva, Diego de 49, 57, 62
 Crocus, Cornelius 424
 Crotus, Johann (Rubianus) 539
 Curio, Caelius Secundo 469
 Curtius Rufus, Quintus 506, 527, 530, 539
 Cyprian, Ernst Salomon 13
 Czegle Imre 47
 Czibula Katalin 96, 102
 Czvittinger, David 454
 Czyriak László 11

 Csáji Bertalan 258
 Csáky Mihály 294, 296, 300–304
 Csanda Sándor 47, 57
 Csaplár Benedek 397

- Csekcs Béla 259, 261, 262, 263–264
 Csekme Ádám 203
 Csepeli Ferenc 100, 112
 Csepregi Turkovics Ferenc 112
 Csepregi Zoltán 28, 314, 323, 511, 606, 608, 609
 Cserei Ilona 125, 129
 Cserei Mihály 116
 Cserényi István 329,
 Cserey Farkas 393, 394, 402, 404
 Cserey József 402
 Cserey Mihály 402
 Csernátfalusi Péter 102
 Csernátóni Gajdó Dániel 520, 521, 527, 528, 529, 530, 531, 537, 543
 Csernátóni Pál 48, 63
 Csernátóni Vajda Péter 79
 Csetri Elek 45
 Csetri Lajos 407, 408
 Csiha Kálmán (németországi lelkész) 269
 Csiky Lajos 190, 599
 Csohány János 136–142, 145
 Csomár Zoltán 246, 256, 258, 262
 Csomasz Tóth Kálmán 22, 28, 163–165, 167–168, 172
 Csoó István 556
 Csorba Dávid 439, 440
 Csörsz Rumen István 47

 Daka István 551
 Dalairac, François Paulin 511
 Dálnoki Mihály 51, 62
 Dán Róbert 57, 501, 513
 Danckelmann, Eberhard Christoph von 477, 491, 492
 Dáné Veronka 61, 69, 79, 327, 335, 337
 Daniel cs. 119
 Dániel Elek 526
 Dániel Gábor 528
 Daniel István 122, 125, 129
 Dániel István 528
 Daniel Klára, vargyasi, Bíró Sámuelné 91
 Dániel Lajos 526
 Dániel Mihály 528
 Dániel Sándor 528
 Daniel Zsófia 129
 Dankanits Ádám 504, 506, 509
 Darms, Georges 458
 Dávid Ferenc 45, 293, 302, 325
 Dávid Gyula 232
 Dávid Péter 565
 Debreceni Ember Pál 40, 41
 Debreceni János 41, 43
 Debreceni Tankó Miklós 305
 Debreczeni Gergely 40–41, 43
 Debreczeni István 228
 Debreczeni Péter 41, 43
 Debreczeni Sándor 107
 Debreczeni István 550
 Dede Franciska 55
 Deé Nagy Anikó 11
 Delumeau, Jean 607
 Demény István Pál 398
 Demény Lajos 86, 98
 Demeter Zsuzsa 12
 Derham, William 548
 Déri Balázs 398
 Déri Eszter 314
 Dersi Petki János 375
 Dersi Simó István 87
 Descartes, René 506, 527
 Désházi Borbála, Haraklányiné 106
 Désházi István 106, 110–111
 Désházi Mihály 106, 111
 Dési Sándor 393
 Despauterius, Johannes 501
 Dessewffy Emma 247
 Détsei János 523, 527
 Dévai Bíró Mátyás 293–294, 300, 462, 463

- Dézsi Márton 475
 Dezső Krisztina 415
 Dienes Barna 269, 283
 Dienes Dénes 60, 609
 Dieterich, Conrad 514
 Dilich, Wilhelm 516
 Diósi Gergely 537
 Diószegi László 214
 Diószegi Zsigmond 129
 Dobai Sándor 105, 114
 Dobner, Abraham Aegidius 14–21
 Dobner, Ferdinand 13–14, 16
 Dobszay László 161, 163, 165–173
 Dóczy Örs 474
 Doicaru, Nicolae 231, 244
 Domokos Lajos 396
 Donáth László 210
 Donatus, Aelius 497, 500
 Donno, Ferdinando 516
 Doren, Alfred 605, 615
 Dov Baer 315
 Döbrentei Gábor 390, 394, 405
 Döring, Detlef 311
 Drăghici, Alexandru 228
 Dragu, Haralambie 231, 244
 Ducreux, Marie-Elizabeth 320
 Dumitran, Ana 308
 Dumitran, Daniel 321
 Duncan, John 588
 Dunlop, Graham 143
 Durham, William 492
 Durkó Antal 555, 557
 Duyse, Florimond van 161
 Dyke, Daniel 441
 Dyke, Henry van 262

 Ecsedy Irén 278
 Ecsedy Judit, V. 417, 446, 479
 Egyed Aladár 267, 269
 Elekes János 393

 Elekes Károly 301
 Eliézer, Jiszráél ben 315
 Ellebodus, Nicasius 423
 Ellis, A. J. 161
 Emődi András 40–41, 100
 Endemann, Samuel 65–83
 Endteri, Martin 538
 Ennedzur (Ennedzár) 89
 Entz Géza 297
 Enyedi István 478, 479, 487, 530, 541
 Enyedi Sámuel 474
 Enyedi Sándor 566
 Enyedy Andor 148
 Eötvös József 144
 Eperjesi Zsigmond 65–68, 71–72, 77–
 79, 81–83
 Epiktétosz 446
 Episcopus, Nicolaus 542
 Erasmus, Desiderius 38, 44, 86, 157, 414,
 420, 424, 457, 460, 466, 507, 512,
 527, 530–532, 540, 542–543
 Ernst Lajos 54
 Erőss Lajos 598, 600, 601
 Erpenius, Thomas 502
 Essenius, Andreas 54, 63
 Estella, Diego de 512
 Estep, R. William 341,
 Esterházy Pál 374
 Euklidész 529, 535
 Eulius, Erasmus 53
 Euszebiosz 38, 44
 Evagriosz Szkholasztikosz 38, 44

 Faber, Basilius 505
 Fábián János 558
 Fabiny Tibor 321
 Fabricius, Johann 12, 20–21
 Faggyas István 101, 104, 112
 Fáji Sámuel 526
 Farbak Péter 422

- Farel, Guillaume 48, 462
 Farkas Gábor 414
 Farkas Jenő, id. 204–205, 210–211
 Farkas Jenő, ifj. 210
 Farnos Dezső 577
 Fartzády Benjámin 566
 Fasching Ferenc 91, 94
 Fata Márta 311, 446
 Fazoli Sándor 85, 87
 Featley, Daniel 440
 Fehér Károly 264
 Fehér Katalin 498, 564
 Feiszt György 369
 Fejér Tamás 62
 Fekete Csaba 62, 306, 422
 Fekete Gyula 598
 Fekete Károly, ifj. 197, 201
 Felfalusi Mihály 531
 Femger, Georg 49
 Ferdinánd, I., császár 295, 325
 Ferdinánd, II., császár 343, 345, 376
 Ferdinánd, III., császár 376
 Ferenc József, császár 138, 140, 143
 Ferenc, Assisi 419
 Ferencz Mihály Zsigmond 210
 Ferenczi Sándor 302–303, 389, 390, 402
 Ferenczi Zoltán 566
 Ferenczy Gyula 599, 600, 601
 Ferianaria, Kunigunda, Szenci Molnár
 Albertné 56–57, 62
 Fétis, François-Joseph 161
 Feyl, Othmar 453
 Filó Lajos 177
 Fináczy Ernő 401,
 Fiorentinus, Iohannes 106, 111
 Firenzei Antonius 607
 Fleischer, Michael 325
 Fleischer, Oskar 161
 Florus Annaeus, Lucius 527, 530, 541
 Fodor István 32
 Fogarasi Mihály 214
 Fogarasi Pap József 74
 Font Zsuzsa 313, 321, 477, 487
 Fonyi Tamás 51, 60
 Forgách Imre 414
 Forgács Gyula 264
 Formey, Jean Henri Samuel 508
 Fortlage, Karl 188
 Földesi Ferenc 74, 88
 Fraknói Vilmos 303
 Francisci, Paul 445, 451–453, 454
 Franck, Valentin, von Franckenstein 92–
 93
 Francke, August Hermann 312, 317–
 320, 322–323, 517
 Francz Mátyás 10, 15
 Franz, Wolfgang 515
 Fráter György 40
 Fráter György lásd még Martinuzzi
 Fráter István, id. 39–41
 Fráter István, ifj. 40
 Fráter Pál 40, 41, 43
 Frey Ferenc 558
 Frey József 559
 Frey, Johann Ludwig 483
 Fridelius, Johannes 14
 Fridvalszky János 606
 Friedman, Milton 617, 620, 621
 Friedman, Rose 617, 620
 Friedmann, Robert 347
 Frigy Szabolcs István 625
 Frigyes Ágost, I., uralkodó 491
 Frigyes, II., uralkodó 547
 Frigyes, III., uralkodó 477, 492
 Frigyes Vilmos, uralkodó 490
 Frijjhoff, Willem 480
 Frischlinus, Nikodemus 417
 Frobenius, Johannes 38
 Fronius, Daniel 420
 Froschauer, Christoph 155

Frölich Dávid 510
 Fry, Franklin Clark 240
 Fuchs, Paul von 492
 Fuhrmann, Horst 605
 Fülei Deák András 528
 Fülep Gábor 357,
 Fülöp Zsigmond 262

Gaal György 85
 Gál Kelemen 84–85
 Gál Mária 289
 Galambfalvi Demeter Ferenc 528
 Galambos László 264
 Galambos Szeréna 264
 Galambos Zoltán 259
 Galambosi Mihály 502
 Galántai Erzsébet, Sz. 94
 Galavics Géza 47
 Gálfi Emőke 294
 Galilei, Galileo 178, 180–181, 510
 Gál-Makár Zsófia 301
 Gálszécsi István 300
 Garden, James 531, 541
 Gáspár János 562, 570, 576–577, 581–
 584
 Gataker, Thomas 441
 Gavriliuc, Mihail 231, 244
 Gazda Enikő, Szőcsné 37
 Gazda Klára 398
 Geitman, Roland 609
 Geleji Katona István 167, 471
 Gellert, Christian Fürchtegott 575
 Gellius, Aulus 530, 542, 543
 Gemmeus Máté 304–306
 Géra Eleonóra Erzsébet 212
 Gergely Jenő 588
 Gergely Károly 601, 602
 Gergely, IX., pápa 607
 Gergely, Nagy szent 18
 Gerhard Kata 521

Ghyczy János 449
 Gibbs, James 360
 Gidófalvi Csulak István 484
 Gidófalvi Péter 521, 530, 542
 Giesinger, Johannes 618
 Gilly, Carlos 467
 Glatz, Jakob 23, 25, 30–31
 Glatz, Matthias 296
 Gnaphaeus, Gulielmus 424
 Goff, Jacques le 607
 Gogarten, Friedrich 197
 Goldziher Ignác 355, 360, 363, 369
 Golius, Jakob 504
 Goltz, Reinhardt 425
 Gondán István 100, 112
 Good, James I. 73
 Gordán Edina 42
 Goslavus, Adam 425
 Gosztonyi János 301
 Gottas, Friedrich 139–141, 143–145
 Goudimel, Claude 22
 Gömöri György 37, 484, 486, 487
 Gönczi Lajos 76
 Gönczi Magdolna 319
 Gönczy Lajos 189, 191, 196–202
 Göröcsöni Ambrus 170
 Görföl Tibor 316
 Gőzsy Gáborné 376
 Gőzsy Zoltán 376
 Graaf, Beatrice de 381
 Graaf, G. Hendrik van de 481
 Graffius, Kaspar 56, 62
 Grand, Antoine le 528
 Gratius, Ortwinus 531
 Graves, Robert 572
 Grawerus, Albertus 425
 Grebel, Conrad 339,
 Green, Ian 458
 Gribner, Michael Heinrich 517
 Gritti, Ludovico 295

Gromo, Giovanandrea 301
Grotius, Hugo 86
Gröschl, Jürgen 312
Grüll Tibor 413,
Gründler, Gottlieb 13
Gudor K. Borond 75, 321, 454
Gulyás Pál 398
Gutenberg, Johannes 180
Gutknecht, Jodocus (Jobst) 459
Gündisch, Gustav 45

Gyalokai Mátyás 303
Gyalókay László 248
Gyerőffy Borbála 123, 129
Gyerőffy cs. 117, 121
Gyfford, George 441
Gyöngyösi Székely Gergely 305
Gyöngyösi Székely Pál 305
György Endre 256
György, II., király 489
György Vilmos 491
Gyulaffy cs. 117
Gyulai cs. 121
Gyulai Éva 424
Gyulai Ferenc 129
Gyulai Pál 584
Gyulai Sámuel 129
Gyulay Ignác 397
Gyurgyík László 254

Haberland, Detlef 313, 453
Habermann, Johann Baptist 320
Hajdú Éva 229
Hajós József 76
Haller Antal 130
Haller cs. 119, 121
Haller Gábor 394
Haller János 402, 405
Haller Pál 131
Haller Péter 131

Halmágyi István 117
Halmi Pál 551
Hámori Nagy Zsuzsa 55
Hamza András 237
Haner, Georg 514
Hansen, Paul 234
Haraklányi György 106
Haraklányi Miklós 106
Harris, Robert 440, 441
Harsányi András 267, 270, 278, 281–
282, 284, 286
Harsányi Mihály 320, 454
Hatos Pál 229, 591
Hawksmoor, Nicholas 360
Haynau, Julius 136–139
Hegedűs Sámuel 563
Hegedűs Sándor 595, 596, 601, 603
Hégészipposz 38, 43
Hegyi Ádám 60, 413, 483, 484, 553, 558
Hegyi András 332
Heidegger, Johann Jacob 478, 483
Heidfeld, Johann 529, 534, 538
Heigl, Bernhard 448
Heinrichmann, Jakob 500
Héjja Julianna 559
Hellebrant Árpád 37
Hellstern, Heinrich 234, 241, 245
Heltai Gáspár 45, 54, 293, 302, 325, 500
Heltai János 9, 13, 16, 42, 61, 471, 498
Henckel, Johann 416
Hendel, Martin 329,
Henrik, V., király 358
Hentius, Martin 155–156, 158
Herceg István 337
Herepei János 36–37, 46, 52, 55–56, 62,
471
Hermán M. János 267
Hermányi Dienes József 75, 117, 497,
525, 527
Hermogenész 446

- Herner János 47, 425
 Hésziadosz 446, 505
 Heussi, Karl 614
 Hiertzl, Conrad 345,
 Hiltebrant, Johann Jacob 493
 Hobbes, Thomas 508
 Hodějova, Přech 49
 Hoffmann Ferenc 264
 Hoffmann Gizella 87, 479, 522
 Holban, Maria 301
 Holik, Florian 415
 Hollest, Thomas Pelham 489
 Holzfuß, Berthold 495
 Honterus, Johannes 153–155, 157–159,
 168–169, 293, 296–297, 301, 416–
 418, 420–421, 428, 437, 445–450
 Horányi Elek 389
 Horatius Flaccus, Quintus 506, 528, 530,
 534, 537
 Horea (Nicolae Urs) 117
 Horn Ildikó 120
 Horn, Georg 86, 531, 540
 Hornbostel, Erich Moritz von 161
 Horthy Miklós 271
 Horváth Ilona, Susalith, Fráter Istvánné
 40
 Horváth Iringó 118
 Horváth István 369
 Horváth János 412
 Horváth Pál 587
 Horváth Péter, Susalith 39–40
 Horváth Zita 91
 Horváth Zsófia, Pethő Mihályné 40
 Hoßmann von Rothenfels, Johann 320
 Hottinger, Johann Jacob 483
 Höglén, Hanns Jacob 345,
 Hörcsik Richárd 60, 370
 Hromádka, Josef Lukl 224
 Hubert Gabriella, H. 515
 Hulsius, Levin 504
 Humphrey, of Lancaster 358
 Hunold, Christian Friedrich 503
 Hunt, Thomas 357
 Huntington, Robert 356,
 Hunyadi János 170
 Hunyadi Mátyás 359, 374, 375, 376
 Hunyadi Pál 485
 Hus, Jan 180
 Huszár Gál 169
 Huszti András 68, 77–78, 92, 94, 516–
 517
 Huszti György 112
 Hutter, Jakob 340,
 Huttmann, Arnold 449
 Hübner, Johann 18
 Hyde, Thomas 486
 Idelsohn, Abraham Cevi 161
 Ifjú János 304
 Ignác, Loyolai, szent 15
 Ikafalvi Barok Dániel 102, 108
 Ikafalvi Barok János 95–115
 Ikafalvi Barok Sámuel 98
 Ikafalvi Barok Zsuzsánna, Debreczeni
 Sándorné 107
 Ikafalvi lásd még Barok
 Ikafalvi Sámuel 107
 Illésházi István, gr. 84
 Illia, Andreas 94
 Ilosvai Benedek 304, 306
 Ilosvai Selymes Péter 299
 Illyés Géza 66, 79
 Imre Lajos 198, 201
 Imre Mihály 10, 47, 53, 61
 Imreg Monika 9
 Imreh Barna 99
 Incze István 74
 Inczédi József 53
 Ioniță, Nicolae 231, 233
 Iosephus Flavius 38

- Irhoven, Willem van 100, 112
 Istvánffy Miklós 423
 Iszokratész 505
 Ittész Gábor 57
 Ittész Mihály 23
 Iulius Caesar 506
 Iustinus, Marcus Iunianus 506
 Izabella, I., királyné 295–296, 304, 449
 Izsák Imre 257
- Jablonski, Ernst Daniel 477, 481, 491, 492
 Jacobi, Nicolaus 524, 525
 Jaeger, Friedrich 316
 Jakab Elek 119, 347, 348
 Jaklovszky Dénes 90
 Jakó Zsigmond 45–47, 119, 300–301, 439, 521–523, 525
 Jancsó Elemér 84
 Jancsó Gábor 528
 Janka Géza 278
 Jankovics József 471, 477, 479, 486, 487, 488, 489, 493
 János György, I., szász választófejedelem 28
 János XXIII. 236
 János Zsigmond 88, 293, 302, 412, 449, 469, 491
 János, Aranyhajú szent 18, 466, 611
 Jánosfalvi Sándor István 84–85
 Jánosi Csongor 228, 234
 Jansen, Cornelius Otto 314
 Jászberényi Pál 485, 500
 Jenei G. István 96
 Jeromos, szent 18
 Jiri, Pajer 346,
 Johnson, Paul 315
 Jonas, Justus 18
 Jones, William 363
 Jósika cs. 121
- József, II., császár 80, 124, 546
 József, nádor 138
 Jud, Leo 464
 Juhász András 551
 Juhász István (kolozsvári) 66–68, 71, 73, 75, 154, 203, 206–207, 294, 238, 244, 521–523, 525
 Juhász István (öcsödi) 558, 559, 560
 Juhász Pál 288
 Jung, Martin H. 316
 Junius, Franz 501
 Junius, Hadrianus 424
 Junius, Melchior 424
 Jusztinus, mártír, szent 18
- Kacsó Lajos 211
 Kádár József 63, 330
 Kakucska Mária, H. 96
 Kalassay Sándor 264
 Kállay Kálmán 277
 Kálmánchey Antal 273
 Kálmáncsehi Sánta Márton 293–294, 299–301, 304
 Kálnai Imre 303
 Kálnoky cs. 121
 Kálvin ld. Calvin
 Kapiller Imre 374
 Kapitány–Horváth Zsuzsanna 490
 Kaposi Sámuel 487
 Kaposmérői Mérei Tamás 374
 Karácsonyi János 297
 Kardos János 228
 Kardos József 588
 Kardos Lajos 278
 Kardos Samu 521, 522
 Karlstadt (Bodenstein), Andreas 18
 Kármán Gábor 493
 Károly, I., király 472
 Károly, V., császár 414
 Károly, III. császár 88, 122

Károlyi Boldi Sebestyén 303
 Károlyi Gáspár 511
 Károlyi Zsuzsanna 345,
 Kassai János 114
 Kassay Géza 232
 Kasza András 566
 Kathona Géza 37, 486
 Katona Tünde 313, 414, 453
 Kazinczy Gábor 84
 Keckermann, Bartholomaeus 425, 507,
 510
 Kecskeméthy István 196, 599, 600, 601,
 602, 603
 Kecskeméti Gábor 415, 501, 507
 Kecskeméti János 21
 Kecskeméti Vég Mihály 299
 Kelemen Attila 188
 Kelemen Lajos 119
 Kelemen Pál 398
 Keller Judit 619
 Kelp, Martin 93
 Kemény Ádám 129
 Kemény cs. 119, 124, 212, 215
 Kemény Dénes 581
 Kemény Domokos, gr. 137–138
 Kemény Jankó 526
 Kemény János 40
 Kemény József 56
 Kemény Kata, Gyerőffy Györgyné 121
 Kemény Katalin, Ikafalvi Barok Dánielné
 107
 Kemény Lackó 526
 Kemény Pál 129
 Kemény Simon 107
 Kemény Zsigmond 107, 567, 581, 584
 Kempelen Béla 119
 Kendeffy cs. 124
 Kendeffy Elek 125
 Kenderesi Dezső 566
 Kenderesi Mihály 390, 392, 396
 Kenessey Béla 188, 190, 196
 Kennicott, Benjamin 357
 Kénosi Tőzsér János 87–88, 90, 302
 Kepler, Johannes 180, 509
 Keresztes Máté 68, 71–72, 79–83
 Keresztúri Bíró Pál 485
 Keserű Bálint 47, 57, 321
 Keserű Gizella 321
 Keserői Dajka János 42, 60, 167, 328
 Keszeg Vilmos 398
 Keveházi Katalin 413, 415
 Kézai Simon 93
 Kibédi András 530, 541
 Kibédi Dózsa Zsófia 85
 Kibédi Varga Sándor 286, 287
 Kibédy Péterffy Kálmán 278
 Kis Albert 550
 Kis Bálint 546
 Kis István 100
 Kis József 601, 603
 Kis László 566
 Kisfaludy Sándor 580
 Kiss András (kolozsvári) 119
 Kiss András (öcsödi) 549
 Kiss Áron 144
 Kiss Erika 339,
 Kiss Gyula 258, 267
 Kiss László 233
 Kiss Réka 422
 Kiss Sámuel, Z. 402
 Kitionich János 517
 Klaniczay Tibor 47
 Klosterberg, Brigitte 311, 323
 Knaus, Johann Jacob 424
 Kohlbrugge, Hebe 382
 Kokas Károly 413
 Kollár, Ján 137, 139
 Kolosvári Kis Anna, Tunyogi Andrásné
 107
 Kolozsvári István 490, 530, 531, 540

- Kolozsvári József (berekkeresztúri) 210–211
- Kolozsvári József (kolozsvári) 99, 107
- Kolozsvári Péter 324
- Koltai András 423
- Koltay Klára 472, 475
- Kolumbán Vilmos József 61, 67–72, 76, 78–79, 81, 83, 216, 327–328, 331–332, 335, 337
- Kolumbán Zsuzsanna 85, 88
- Kolumbusz lásd Colombo
- Komáromi K. István 525
- Komensky, Jan Amos 485, 491, 537
- Komjáthy Ernő 264
- Komjáti Benedek 462
- Koncz József 37–38, 84–85, 91, 496
- Koncz Sándor 591
- Konkoly Thege István 258, 259
- Konstantin, I., nagy 38, 44
- Kónya Franciska 314
- Kónya István 608–609, 612–613, 615
- Kónya Péter 318
- Kool, Anne-Marie 380
- Kopisch, Jakob 472
- Koppándy János 278
- Koppány Orbán 303–304
- Korda cs. 124, 134
- Korda György 129
- Korda Klára 129
- Kornis cs. 121
- Kornis Ignác 402, 404
- Kornis István 130
- Kornis János Ignác 402
- Kornis Mihály 403, 404
- Kósa László 586
- Kosáry Domokos 76, 388, 400, 401, 496
- Kossuth Lajos 583
- Koszorús Ferenc 271
- Kóts Lajos 278
- Kotsárdi János 521
- Kovách Géza 102
- Kovács Albert 190
- Kovács András, W. 120–121, 124
- Kovács Antal 584
- Kovács Endre 300
- Kovács Imre 406
- Kovács József 76, 80, 484
- Kovács József László 13, 14, 21
- Kovács Kálmán Árpád 589
- Kovács Katalin Anita 486
- Kovács László, S. 278
- Kovács Lóránt 23
- Kovács Mária Márta 118
- Kovács Mihály, krasznai 92–93
- Kovács Sándor 85, 87–88
- Kovácsnai Sándor 74
- Kováts Albert 247
- Kováts Gergely 107
- Kováts J. István 264
- Kováts Margit 278
- Kozma Ferenc 287
- Kozma Tibor 244
- Kozma Zsigmond 55
- Kozma Zsolt 176, 191, 196, 199, 228
- Köblös József 59
- Köleséri Sámuel 66, 73–74, 531
- Kőmíves Sándor 257
- König, Johann 509
- König, Walter 447
- Körmöczi János 25
- Körmöczi József 25
- Körösi Csoma Sándor 563, 574
- Kőszeghy György 374
- Kőszeghy Péter 317, 320
- Köteles Sámuel 563
- Kőváry László 84, 101
- Kövesdi János 68, 74
- Kövy Árpád 253, 257, 264
- Kramer Matthias 503
- Kránitz Mihály 316

Kránitz Zsolt 59, 247, 264
 Kraus, Johannes 17, 18
 Kreckwitz, Georg 516
 Kristóf Ildikó 550, 553
 Kriza János 584
 Krizbai Béla 85
 Krizbai György 438, 439, 440, 443
 Krizbai Jenő 75, 488, 489
 Krohn, Ilmari 161
 Kropf Lajos 473
 Krupp József 398
 Kruppa Tamás 516
 Kruppa, Nathalie 415
 Krüzsely József 288
 Kuhn, Walter 162
 Kulcsár András 53, 63
 Kulcsár György 62, 422
 Kulifay Imre 237
 Kun Adalbert 278
 Kun Borbála 499
 Kunst, Jaap 162
 Kupa László 286
 Kúr Géza 272, 277
 Kurta József 37, 167, 197
 Kurtány József 438
 Kurucz György 454, 489, 490
 Kurucz Gyula 311, 446
 Kuthi Ádám 558
 Kuzmány Károly 136–137, 139, 145
 Kyr, Paulus 445, 449–451

 Lachmann, Robert 162
 Lackner, Christoph 14
 Lackovits Emőke, S. 37
 Ladányi Sándor 24, 41, 75, 99–100, 480, 587
 Laet, Johannes de 17, 514
 Lagler, Wilfried 463
 Lajos, II., király 111, 153
 Lakatos István 90–91

 Lakó Elemér 88
 Lampe, Friedrich Adolph 514
 Lanckvelt, Joris van 424
 Languet, Hubert 531
 László Dezső 232
 László Ferenc 232
 László János 84
 Latzkovits Miklós 414
 Laurentius, Jacob 512
 Laza Péter 227
 Lázár cs., gyulakuti 124
 Lázár cs., szárhegyi 121
 Lázár István 86
 Lázár János, gyalakuti 66, 73–74, 129
 Lehmann, Peter Ambrosius 511
 Lemesi József 288
 Lengyel Zsigmond 525
 Leó, X., pápa 531
 Lessius, Lonardus 615
 Lészai cs. 119
 Lévai Attila 246, 255, 256
 Lewdeschi, Georg 416
 Liebau, Heike 312
 Liechtenstein, Friedrich von 145
 Lipót, I., császár 374
 Lips, Georgius 326,
 Lipsius, Justus 421
 Liszka Gedeonné 216
 Lisznyai Intze István 80
 Livius, Titus 530, 542
 Lobkowitz lásd Poppel
 Lobwasser, Ambrosius 56
 Locher, Gottfried 464
 Lods, Marc 242
 Lónyay Menyhért 143
 Lorántffy Zsuzsanna 150
 Losonczi Hányoki István 559
 Lossius, Lucas 506
 Lőcsei László 278
 Löscher, Martin Gotthelf 509

- Lubieniecki, Stanislaw 514
 Lukács Géza 256
 Lukács Olga 308
 Lukianosz 505
 Luther, Martin 16–18, 28–29, 154–155, 157, 178, 194, 414–415, 420–421, 433, 447–448, 458, 463, 512, 532, 608–609
 Lutz, Alfred 311, 446
 Luxemburgi Zsigmond 375
 Lücke, Friedrich 588
 Lykosthenes, Conrad 504
 Lyra, Nicolaus 421

 MacCulloch, Diarmaid 317
 Macray, William Dunn 356
 Macropedius Georgius ld. Lanckvelt, Joris van
 Maczák Ibolya 314
 Macskási Krisztina 75
 Madl, Claire 418
 Magda Sándor 257
 Magirus, Johannes 53, 57, 59, 63
 Magyar Arnold 416, 419
 Magyar Kázmér 369
 Magyar László András 450
 Magyarai András 86
 Major, Georg 302
 Makfalvi S. József 77–78
 Makkai László 176, 331, 527
 Makkai Sándor 196–167, 199, 593
 Maksai Őze Péter 484
 Maksay Albert 197, 229
 Mályusz Elemér 29
 Manassé ben Izráel 512
 Mändl, Kaspar 18
 Mannel, Johann 417
 Manolescu, Vasile 245
 Mantz, Felix 339,
 Mány József 570

 Marác László 472
 Marbach, Johann 425
 Marchand, Jacques 242
 Marei, John-Ohnesorg 618
 Mária Dorottya, főhercegnő 138
 Mária Terézia, császár 123, 125, 374, 401
 Marina, Iustinian 374
 Marjalaki Dániel 559, 560
 Markión 183
 Márkos Albert 87
 Márkus Mihály 176
 Markus, Jenny 460
 Marliano, Ambrogio 531, 539
 Marosi István 92
 Marot, Clemens 512
 Maróth György 355,
 Maróthi György 22, 32, 172, 355
 Marsigli, Luigi Ferdinando 354
 Martinuzzi (Fráter) György 295–298, 301
 Márton Áron 229
 Márton János 622
 Márton József 24
 Martonfalvi Tóth György 377, 513, 514
 Mártonfi György 619
 Márza, Eva Selecká 415
 Máté–Tóth András 176
 Mateus, Odair Pedroso 220
 Matthiae, Christian 529, 534, 537
 Mátyás, II., császár 376
 Mátyás, I., király 170
 Mayrhoffer, Wolfgang 425
 McCoord, James 242
 Meade, Joseph 440
 Medgyesi Pál 150
 Meese, Karin 447
 Méhes György 76
 Melanchthon, Philipp 18, 53, 57, 59, 154, 156–157, 159, 304, 414–415, 420,

- 425, 427, 448, 458, 460–461, 465,
500, 506–507, 531, 538
- Melius Juhász Péter 303, 609
- Mencelius, Joachim 42
- Menno, Simons 339,
- Menyhárt Mária, Vinczéné 319
- Mercator, Gerhard 510
- Mersmann, Hans 162
- Mészáros István 447, 496, 498, 499, 505,
509
- Metternich, Klemens Wenzel von 139
- Meyfahrt, Johann Matthaues 510
- Micu-Klein, Ioan Inocențiu 127
- Miert, Dirk van 424
- Mihalik Béla Vilmos 297
- Mikes Anna 129
- Mikes cs. 121
- Mikes István 130
- Mikó cs., hídvégi 124
- Mikó Ferenc, hídvégi 84, 88
- Mikó Károly 329
- Mikó Lőrinc, bölöni 87
- Mikó Pál 526
- Miksa, I., császár 375
- Miles, Matthias 301
- Milleker, Felix 546
- Milleran, René 503
- Millius, David 100, 112
- Miske József 566
- Miske Pál 566
- Miskolci Csulyak István 38, 60, 515
- Miskolci János 51, 60
- Miskolczy István 319
- Misztótfalusi Kis Miklós 372
- Moga, Gheorghe 244
- Mohai János 114
- Molinos, Miguel de 315
- Molnár Albert 188–191, 591–598
- Molnár Ambrus 555
- Molnár András 374
- Molnár B. Lehel 25, 87
- Molnár Dávid 415
- Molnár Erzsébet 62
- Molnár Gergely 496, 497, 500
- Molnár György 60
- Molnár János 229
- Molnár Lőrinc 177–178, 180–183
- Molnár Sándor Károly 590
- Monok István 38, 62–63, 86, 311, 313,
323, 413–418, 422–425, 438, 446,
451, 454–455, 457, 520, 527
- Montanus, Petrus 424
- Morhart, Ulrich 464
- Móricz Béla 40
- Mornay, Philippe de 513, 529, 533
- Mórocza Lilla 247
- Mósdodi Ambrus 302
- Mosse, Miles 442
- Moulin, Pierre de 529, 534
- Muenschler, William 73
- Muraközi Dús Márton 51, 61–62
- Murmellius, Johannes 424
- Musculus, Wolfgang 38, 44, 50, 57, 59,
156
- Musnai László 326, 337,
- Müller, Christoph 156
- Müller, Friedrich 229, 238, 243
- Müller-Bahlke, Thomas 312
- Münster, Sebastian 155, 157, 421
- Nadányi János 474
- Nádasdy Tamás 462
- Nádudvari Sámuel 68, 74, 77–78
- Nagy András 210–211, 230
- Nagy Balázs Dezső 277
- Nagy Balázs Dezsőné 278
- Nagy Barna 197
- Nagy Csaba 273
- Nagy Endre 211
- Nagy Ernő 267, 278

- Nagy Géza 41, 176, 187, 191, 197–198, 201–202, 305
 Nagy Gyula 244
 Nagy István 230
 Nagy Iván 40, 119, 403, 521
 Nagy János 376
 Nagy József 278
 Nagy Károly 189–191, 197, 591
 Nagy Károly, I., császár 605
 Nagy Lajos 355
 Nagy Margit, B. 349, 351
 Nagy Péter 144
 Nagy Sámuel 104, 112
 Nagy Sándor (menekült lelkész) 266, 267, 268, 269, 270, 271, 277, 279, 282
 Nagy Sándor Béla 264
 Nagy Sándor, I., urakodó 506, 530, 539
 Nagy Szabó István 550
 Nagy Zoltán 269, 278
 Nagybáncsai (Nagybánkai) Mátyás 170, 299
 Nagybáncsai Mátyás 170
 Nagybányai István 51
 Nánássy János 278
 Nánássy Lajos 264
 Nannius, Petrus 420, 424
 Napóleon, I., császár 178
 Náprádi Gergely 96
 Narancsik Imre 258
 Nehézy Károly 259
 Nemes cs. 124, 134
 Nemes Gábor 295
 Nemes János 129
 Nemes Sámuel 53
 Német András 405
 Németh Noémi 38, 63, 86, 438, 520, 527
 Nepos, Cornelius 506
 Netholiczka, Oskar 155, 157
 Neuhaus, Helmut 477
 Neumer Katalin 545
 Nicolai, Philipp 172
 Niemeyer, August Hermann 29
 Nilus, Ankürai szent 446
 Nizzoli, Mario 504
 Nomessy, Nicolas 536, 542
 Nozick, Robert 620
 Nudožer, Vavřinec Benedikt 49, 58
 Nussbächer, Gernot 157, 416, 446, 447, 448, 449
 Nüscheler, Johann Ludwig 483
 Nyáry Ferenc 343,
 Nyerges Judit 313
 Nyphus, Augustinus 414
 Nyulásziné Straub Éva 375
 O'Mara, Tim 357
 Obst, Helmut 312
 Odé, Jacobus 508
 Oekolampad, Johannes 157
 Oelkers, Jürgen 616, 617
 Offner, Robert 311, 321, 449, 450, 451, 452
 Oláh Miklós 303, 423, 424
 Oláh Róbert 36, 38, 61, 331
 Olivétan, Pierre Robert 458, 461–462, 464–465
 Oltard, Andreas 45
 Opitz, Martin 472
 Opočenský, Milan 224
 Orbán Balázs 84
 Orbán János 490
 Orbán Zsigmond 22
 Órigenész 18
 Ormányi Márton 93, 112
 Orosz István 607
 Orosztoni István 39, 43
 Ország Borbála 40
 Osiander, Andreas 511
 Osiander, Lucas 425
 Ostervald, Jean-Frédéric 77

- Ovidius, Publius Naso 506, 527
 Ősz Sándor 211, 213
 Ősz Sándor Előd 327, 335,
 Ősz Sándor Előd 36, 39, 47–48, 56, 61,
 63–64, 118, 327, 335
 Ötvös Péter 321, 413, 418
- Padányi Gulyás Jenő 274
 Paget, John 400
 Paget, William 487
 Pagninus, Santes 504
 Paksi Cormaeus Mihály 39
 Pál Judit 91
 Palánki Tamás István 606
 Pál-Antal Sándor 98, 119, 205
 Páll János Sámuel 11
 Pálóczi Czinke István 255, 256, 261
 Pálóczi Horváth János 470
 Pándy András 288
 Pantó Béla 278
 Pap László 228
 Pap Mihály 548
 Pap Mózes 566
 Pápai Páriz Ferenc id. 9, 56, 63, 388, 469,
 472–479, 481–483, 486, 489, 491–
 492, 495, 504, 529, 538
 Pápai Páriz Ferenc ifj. 479, 483, 488–
 489, 493
 Pápai Páriz Imre 479, 483
 Papp Ferenc 107
 Papp Géza 163
 Papp Imre 608
 Papp János 547, 548
 Papp József 250, 251
 Papp Klára 120
 Papp Kornél 587
 Papp László 374
 Pappus, Johannes 425
 Pareus, David 42, 471, 507
 Pareus, Johann Philipp 507
- Parr, Richard 363
 Pászti László 323
 Patai Gábor 53, 63
 Pataki Sámuel 76, 112
 Patkó János 549
 Pauli, Friedrich 472
 Pauschner, Sebastian 450
 Pávai Dávid 53, 63
 Pávai István 526
 Pávai Péter 107
 Pavercsik Ilona 21
 Payr Sándor 14, 28–29, 138
 Pázmány Péter 513, 516
 Péchi Simon 344, 345,
 Pécseli Király Imre 500
 Pelagius 314
 Pelcz János 516
 Peleskey Sándor 257
 Pellikan, Konrad 155
 Pemfflinger, Marcus 293
 Péntek Árpád 200, 202
 Pénzes Tibor Szabolcs 47
 Pepliers, Jean Robert des 502
 Peregi Albert 462
 Perkins, William 439, 513
 Pesti Brigitta 15
 Péter Éva 23, 166, 169–173
 Péter Katalin 457, 463
 Péter László 390, 396, 398
 Péter Mihály 257
 Péter Sándor 211
 Péter Szabolcs 451
 Petersen, Johann Wilhelm 321
 Petki Nagy Boldizsár 123, 129
 Petky cs. 117, 121
 Pető István 549
 Petrarca, Francesco 530, 540
 Petri Mór 31, 101–102, 105–106
 Petrik Géza 11
 Petrityevity Horváth cs. 123

- Petrőczy Éva 47, 473
 Peuker Leó 233
 Pfeffel, Conrad 569
 Pictet, Bénédict 77
 Pirenne, Henri 609
 Piscator, Johann 54, 56–57, 63, 425, 501
 Piscator, Ludwig Philipp 472
 Pius, V., pápa 607
 Platón 421, 605, 610
 Plessis, Thomas du 55
 Pokoly József 65, 116, 119, 124, 144, 146, 190, 303–304, 324–325, 497, 601–602
 Polanus, Amandus 63, 507
 Polgár Mihály 138
 Pollio, Marcus Vitruvius 421
 Polonkay Tivadar 268, 272, 277
 Polónyi István 621
 Pomard, Gabriel 460
 Pomarius, Christian 324
 Pongrácz György 123, 129
 Pontanus, Johannes Jovianus 528, 536
 Poole, Matthew 512
 Popély Gyula 254
 Poppel-Lobkowitz Éva, Batthyány Ferencné 56, 423
 Postma, Ferenc 480
 Pozsony Ferenc 398
 Pradervand, Marcel 221, 227, 229, 230, 234, 241
 Preston, John 441, 443
 Price, John 361
 Prickler, Harald 413
 Primerose, Giles 442
 Primož, Trubar 463, 464
 Priscianus, Caesariensis 500
 Prodromus, Kyrus 157
 Pukánszky Béla 405
 Puskás Sára Erzsébet 551
 Pusttai Gabriella 624, 626, 628
 Püspöki Péter 487
 Raabe, Paul 312
 Rácz Elemér 258
 Rácz Emese 12, 469, 472–473, 475, 491–492
 Radau, Michael 528, 536, 539
 Ráday Eszter 521
 Radcliffe, John 360
 Radecius, Valentinus 149, 537
 Radéczy István 423
 Raitt, Jill 306
 Rajeczky Benjámín 161, 163, 168
 Rákóczi Ferenc, II. 86, 117, 122
 Rákóczi György, I. 40, 63, 348, 350, 518
 Rákóczi György, II. 40, 85, 331, 472, 473, 518
 Rákóczi Zsigmond 375, 412, 517
 Ramet, Petra Sabrina 224
 Ramus, Petrus 414, 425, 469, 501, 507, 508
 Randolph, John 363
 Ransano, Pietro 93–94
 Rapaics Rajmund 297
 Ravasz László 189–200, 228, 229, 272, 273, 275, 588, 590, 591
 Rawlinson, John 442
 Reich, Rob 619
 Renan, Ernest 601
 Rettégi György 117, 119
 Rettégi Zsigmond 93
 Rétyi Péter 63
 Révész Imre, id. 142–143, 146
 Révész Imre, ifj. 136, 138, 140–141
 Révész Kálmán 142–143, 255
 Réz László 256, 257
 Rhédey cs. 134
 Rhegius, Urbanus 155–156
 Rider, John 441, 442, 443
 Ridovics Anna 339, 351

Riger, Johannes 425
 Rimaszombati Sámuel 74
 Rodeanu, Ion 227
 Rosenfeld, Ludwig von 137
 Rosius á Porta, Petrus Dominicus 493
 Roth, D. John 340,
 Roth, Erich 158
 Roth, Harald 449
 Rothkegel, Martin 341
 Rottler Ferenc 588
 Rózsa György 323
 Rozsondai Béla 12
 Rozsondai Marianne 12
 Rufinus, Mathias 326
 Rufinus, Tyrannius 38, 44
 Rumjancev-Zadunajszky, Pjotr
 Alekszandrovics 353
 Rűsz-Fogarasi Enikő 120

 Sabellico, Marco Antonio Coccio 47, 54,
 58, 62
 Sachinus, Claude de 608
 Sajókeresztűri Márton 41, 43
 Salai Sámuel 537
 Salamon József 137–138
 Salánky György 483
 Salgó Ágnes, W. 446, 447
 Sallay József 278
 Sander, Heinrich 548
 Sándor János 217
 Sandys, Edwin 441
 Sárdi Margit, S. 75, 497
 Sarkady Sándor 13, 17
 Sarnyai Csaba Máté 176
 Sárvári Pál 30
 Sass Kálmán 230, 233, 236
 Saumaise, Claude 615
 Saunier, Antoine 462
 Schard, Simon 51, 57, 62
 Scheidemann, David 172

 Schenk, Peter 510
 Scher Tibor 362, 369
 Scherer, Georg 18
 Scheuchzer, Johan Jakob 483
 Schiffbaumer, Matthias 45
 Schiller, Friedrich 569
 Schindling, Anton 311, 446
 Schleiermacher, Friedrich 29, 587
 Schlüter, Severin 508
 Schmalz, Valentin 149
 Schmeizel, Martin 320–321, 445, 452,
 453–454, 514
 Schmelczér Pohánka Éva 415
 Schmidt, Bernhard 29
 Schneider, Johann 316
 Schneider, Marius 162
 Schneller István 196
 Schooten, Frans van 509
 Schore, Antonius van 504
 Schönmann, Marcus 18
 Schultens, Albert 355, 502
 Schultens, Jan Jacob 355, 356
 Schumacher, Heinz 316
 Schünemann, Georg 162
 Schütz, Christian 315
 Schwartzbach, Johann 472
 Schwarz, Karl 142
 Schwarzenberg, Felix 137
 Schwob, Ute Monika 447
 Scultetus, Abraham 9
 Sebesi Pál 325
 Sebestyén Jenő 608
 Sebestyén Mihály 32
 Sebők Marcell 458
 Secker, Thomas 362
 Seeau, Johann Ehrenreich von 477
 Segesváry Lajos 37
 Segesvársy Viktor 287
 Seibeck, Mohr 427
 Seneca 421, 446

- Senz Ingomar 446
 Senz, Ingomar 311
 Sepsei János 443
 Sepsi Enikő 454
 Şerbănescu, Olga 305
 Serre, Jean-Puget la 503
 Sharp, Cecil James 161–162
 Siderius István, szikszai 42
 Siebeck, Mohr 447
 Sienai Bernardin 607
 Siklósi Mihály 299
 Simmler, Josias 513
 Simon Endre 605
 Simon Melinda 11, 413
 Simon Mihály 87
 Simon Zsolt 205
 Simonis, Johannes 492
 Şindilariu, Thomas 448–449
 Sipos Dávid 118
 Sípos Ete Álmos 587
 Sipos Gábor 45, 61, 69, 78–79, 96, 327,
 335, 337, 438, 440, 470, 477–478
 Sipos Géza 275
 Sipos Pál 395
 Slee, Jacob Cornelis van 57
 Sleidanus, Johann 516, 531, 540
 Smith, Samuel 441, 442
 Smith, William 440
 Socol, Petre 244
 Sófalvi József 442
 Sófalvi Veres Tamás 92
 Solymosi Áron 525
 Sombori László 393
 Somogyi Alfréd 246, 248, 250, 255–256
 Soós Ferenc 496
 Soós Géza 274, 275, 281, 282, 284, 285
 Soós István 233
 Soós József 278
 Soós Károly 258
 Sörös Béla 257, 258
 Sörös Borbála 295, 297
 Sörös Géza 247
 Spanheim, Friedrich 515
 Spener, Philipp Jacob 316–317
 Sperling, Johannes 509
 Spethe, Andreas 56, 58, 62
 Spielmann–Sebestyén Mihály 32, 39, 528
 Spinoza, Baruch 547
 Splényi Ferenc 402
 Spontone, Ciro 516
 Spörer, Mathias 420
 Staar, Richard Felix 224
 Stähelin, Christoph 80
 Stancaro, Francesco 431, 432
 Stapleton, Thomas 440
 Stayer, M. James 340
 Stemler Ágnes 446, 447
 Stepney, George 487, 488
 Stoll Béla 30
 Sträter, Udo 312
 Strauss, David Friedrich 601
 Stroux, Leonhard 477
 Stumpf, Carl 161
 Stunda István 255
 Sturm, Johann 420, 424, 425, 509
 Suki cs. 123
 Sulyok Petronella, Horváth Péterné 40
 Sükösd Mihály 499
 Sükösd Samu 585
 Süle Andrea, R. 214
 Svatoš, Martin 320
 Sylva, Carolus de 523
 Sylvester János 458, 462, 500
 Szabadi István 40–41
 Szablyár Kornél 233
 Szabó Ágnes 11, 395
 Szabó Aladár 247, 598, 599, 600, 601,
 602, 603
 Szabó Andor 273

Szabó András 39, 42, 52, 57–58, 60, 62, 303–306, 457, 471
 Szabó András Péter 47, 63
 Szabó Antal 249
 Szabó Botond, Gáborjáni 76, 306, 331, 511
 Szabó Csaba 23, 32
 Szabó Endre 234
 Szabó Géza 301, 304
 Szabó István 264
 Szabó Károly 447
 Szabó László, Cs. 275
 Szabó Miklós 37, 61–62, 95, 154, 389, 401–402, 445, 471, 486
 Szabó Péter 23
 Szabó Teréz 216
 Szabó Zoltán 278
 Szabolcsi Bence 22
 Szádóczki Vera 314
 Szalai János 555
 Szalai Sándor 559
 Szalántzy Lajos 566
 Szalárdi János 350,
 Szálkai Tamás 376
 Szalontai László 548
 Szamosközy István 93
 Szántai István 300
 Szántai Mező László 51, 60–61
 Szapolyai János 412, 449
 Szász Béla 278
 Szász Domokos 176–185, 188, 591, 594–595, 603
 Szász Gerő 598–600, 602–603
 Szász Károly 177–180, 182–184, 247, 562–563, 575, 582
 Szászfalvi Márta, P. 28, 30, 31
 Szathmári Mihály 74
 Szathmári Nagy István 104
 Szathmári Paksi Mihály 508
 Szathmári Pap Mihály 81
 Szathmári Pap Zsigmond 56
 Szathmári Pava Péter 443
 Szathmáry Károly, P. 469, 473–474, 489, 492, 495–496, 524
 Szatmári Judit 141, 268, 273
 Szatmárnémeti Mihály 439
 Szatmárnémeti Sámuel 52
 Szauder József 548
 Szegedi Edit 325
 Szegedi János 517
 Szegedi Károly 557
 Szegedi Kis István 301, 537
 Szegedy Ferenc 374
 Székely cs. 121
 Székely Gyula 575
 Székely István, Bencédi 148, 294, 300
 Székely János 275
 Székely Sándor 405
 Szekeres Attila 288
 Szekeres László 278
 Szelepcsényi György 374
 Szelestei Nagy László 314, 317
 Szenci Molnár Albert 9–10, 45–64, 172–173, 373, 472, 480, 504, 529–530, 535, 538, 595, 603
 Szenci Molnár János 49, 52, 56, 62–64
 Szendrei Janka 161, 163, 168
 Szengyel Ferenc 297, 303
 Szentiványi Márton 18
 Szentiványi Sámuel 550
 Szentkereszti András 488, 489
 Szentmártoni Szabó Géza 47
 Szentmihályfalvi Nagy István 114
 Szentmiklósi Sebők Sámuel 556, 559, 560
 Szentmiklóssy Zoltán 278
 Szentpáli Lőrinc 566
 Szentpéteri János 51, 60
 Szentpéteri Márton 472
 Szépe János 555

- Szépe Pál 555
 Szepeszy Ignác 405
 Szépfalusi István 279
 Szeremley Samu 554
 Szigethy Béla 267, 271, 275
 Szigeti Gyula György 523, 524, 525, 526
 Szigeti Gyula István 523, 525, 530, 531
 Szikszai Béni 595
 Szikszai Fabricius Balázs 39
 Szikszai István 278
 Szikszay András 599
 Szilády Áron 298
 Szilágyi András 96, 101
 Szilágyi István (krasznahorváti) 102
 Szilágyi István 369
 Szilágyi Mihály 129
 Szilágyi Olivér 270
 Szilágyi Péter 525
 Szilágyi Sámuel 97, 103–104, 108–115, 509
 Szilágyi Sándor 347
 Szilágyi Tönkö Márton 514
 Szilassy Aladár 247, 603
 Szilassy Béla 248, 250, 251, 256
 Szinnyei József 15, 24, 30, 389, 402, 521
 Szkhárosi Horvát András 294
 Szoboszlai Pap István 140
 Szokolai István 492
 Szókratész 178, 181
 Szókratész Szkholasztikosz 38, 44
 Sztoták Szilvia 622
 Szozomenosz, Hermiasz 38, 44
 Szögi László 60, 95, 311, 389, 401, 402, 445, 446,
 Szőke István 257
 Szőnyi Benjámin 554
 Szőnyi Pál 556
 Szőts Farkas 599
 Sztárai Mihály 170
 Sztójka Zsigmond 129
 Szulejmán, I. szultán 49, 153
 Tăbăcaru, Dumitru 244
 Tabernigg, Theodor OFM 418
 Tachard, Guy 504
 Tacitus, Publius Cornelius 506
 Takács Béla 370, 371, 373, 374
 Takács Edit 554, 556
 Takács Károly 276, 277
 Tállyai Z. Márton 52, 60
 Tamás Ábel 398
 Tamás Zsuzsanna 317, 320
 Tánczos Vilmos 398
 Tar Attila 100
 Tar Gabriella-Nóra 12
 Tarnai Andor 500
 Tárnok Gyula 254, 255, 262
 Tárnok Gyuláné 258
 Tasi Réka 13
 Tavaszy Gergely 374
 Tavaszy Sándor 184, 196–198, 201
 Taylor, Thomas 441
 Técsi János 37
 Telegi Miklós 299
 Teleki Ádám (1703–1763) 499
 Teleki Ádám (1740–1797) 131
 Teleki Anna, Kornis Ignácné 403
 Teleki cs. 121, 134
 Teleki Dávid 498
 Teleki Domokos, id. 144
 Teleki Eszter, Thoroczkai Zsigmondné 521, 532
 Teleki Gábor 499
 Teleki József (1675–1732) 41, 495–519, 521
 Teleki József (1701–1729) 499
 Teleki József (1738–1796) 396, 484
 Teleki Judit 528
 Teleki Julianna, Kemény Zsigmondné 521

- Teleki Károly 42, 129, 403–404, 521
 Teleki Klára 499, 532
 Teleki Krisztina 499
 Teleki Mihály 86, 101–102, 479, 491
 Teleki Pál 479, 487, 491, 499
 Teleki Sámuel 42, 125, 484, 528
 Teleki Sándor (1679–1754) 42, 479, 489, 520–521, 523–524, 526–531, 534, 537, 539
 Teleki Zsigmond 499, 502
 Teleky Mihály 244
 Temple, William 425
 Terentius 413
 Tertullianus, Quintus Septimus Florens 18
 Teutsch, Andreas 313, 320–321
 Teutsch, Friedrich 145, 447
 Thassy György 376
 Theodorétosz, Küroszi 38, 44
 Thilo, Valentin 507
 Tholdalagi cs. 124
 Tholdi Ádám 101, 112
 Tholdi cs. 124
 Tholdi Zsigmond 101
 Thoroczkai cs. 124
 Thoroczkay Pál 566
 Thököly Imre 86
 Thuküdidész 515
 Thun, Leo 137–143, 145–146
 Thuri Etele 324
 Thurzó György 425
 Thurzó Imre 506
 Thurzó Zsigmond 416
 Thümmig, Ludwig Philipp 74, 76, 508
 Tiersot, Julien 162
 Timiadis, Emilianos 240
 Timon Sámuel 516
 Tisza Kálmán 143
 Tiszabecs P. István 61
 Tiszabecs P. Tamás 61
 Titius, Martinus 425
 Todiriu, Ismail 244
 Tódor Imre 622
 Tófalvi Zoltán 230, 232
 Tofeus Mihály 36–44
 Tókos Károly 278
 Toldalagi László 54
 Toldi Ádám 498
 Toldy (Schedel) Ferenc 405, 583
 Tolnai F. István 52
 Tolnai Gábor 74
 Tolnai György 299
 Tomadiny György 374
 Tomonkó László 264
 Tompa Mihály 584
 Tonk Sándor 37, 45, 60–62, 95, 99, 154, 377, 438, 445, 471, 486, 527
 Toppeltinus (Töppelt), Laurentius 93
 Tordai Sándor András 45
 Tóth Béla 495
 Tóth Endre 142
 Tóth Ferenc 258
 Tóth Gábor 55
 Tóth Gergely 17
 Tóth Julianna 557
 Tóth Kálmán 258
 Tóth Levente 99, 118
 Tóth Miklós 288
 Tóth Péter 91
 Tóthfalusi József 204–205, 209–210
 Tőke István 75–76
 Tőkész László 587
 Török Erzsébet 110
 Török György 566
 Török István 76, 439, 442, 496, 497, 502
 Török Károly 53
 Török Pál 140–141, 144, 589
 Törös Sándor 278
 Törpényi Ábel Gáspár 328
 Trócsányi Zsolt 86

- Trost, Martin 504
 Tröster, Johannes 516
 Truman, S. Harry 383
 Tufton, Cecil 485
 Tunyogi András 107
 Tunyogi Csapó András 278
 Turcuş, Şerban 245
 Turcuş, Veronica 245
 Túri Tamás 60, 75
 Turóczi-Trostler József 10, 472
 Turrettini, François 77
 Turrettini, Jean Alphonse 514
 Tüdös Ilona, Soós Gézáné 274, 279, 284
 Tüdös S. Kinga 120
 Tüskés Gábor 545
 Tüski István 237, 286, 288
- Ugnad, Hans 49
 Ujlaki Ferenc 264
 Ulászló, II., király 359, 375
 Ulrich, Johann Jakob 483
 Uray Béla 278
 Uri Imre 354
 Uri István 354, 355
 Uri János Mihály 354
 Uri Mihály 354
 Űri Sándor 553
 Ursinus, Zacharias 512
 Uzindar 89
 Uzoni Fosztó István 87, 91, 302
- Váczy János 397
 Vadasdy István 566
 Vadasdy Márton 566
 Vadianus, Joachim 420
 Vajasdi Mihály 114
 Vajk Ádám 295
 Vajna Elek 566
 Vajna Miklós 520, 522, 523, 524, 525, 526, 527
- Vajna Zsigmond 566
 Vajta Vilmos 275, 276
 Valkenaar, Ludovicus 99, 112
 Váradi Albert 210–211
 Váradi Zsigmond 537
 Várday Ambrus 303
 Várday Ferenc 303
 Varenius, Bernhard 510
 Varga András 14, 38, 62–63, 86, 414, 422, 451, 520
 Varga Imre 566
 Varga Imre, püspök 238, 241, 258
 Varga László 278, 286
 Varga Sándor (felvidéki) 258
 Varga Sándor (londoni lelkész) 268, 282, 284, 286, 289
 Varga Szabolcs 17
 Varga Zoltán 142
 Vargha Albert 264
 Varjas Béla 37
 Varjú Elemér 406
 Váró Ferenc 471, 495, 497, 523, 526
 Varsolci M. István 537
 Vas Gábor 80
 Vas Gereben 602
 Vasady Béla 264
 Vásárhelyi Czompó Mihály 492
 Vásárhelyi János 226, 227, 228, 229, 243
 Vásárhelyi Judit, P. 9, 47, 52, 54–57, 60
 Vásárhelyi Kézdi Péter 526
 Vásárhelyi Péter 474
 Vásárhelyi Tőke István 497, 508, 525
 Vég János 549
 Veltmann, Claus 312
 Venema, Herman 99, 112
 Veneroni, Giovanni 503
 Verancsics Antal 295–297, 300–301, 303
 Vercelli, Atto 605
 Veres Gábor 350

Veres Mihály 40
 Veress Endre 296–297
 Veress Pál 566
 Verestói György 112
 Vergilius 505, 527
 Vermigli, Pietro Martyre 512
 Verner, Gáspár 326
 Verók Attila 311, 313–314, 318, 320–323, 413, 418, 448, 453, 454
 Veronai Gábor 374
 Verőczei János 302
 Vértesi Lázár 17
 Veszprémi István 482
 Vető, Ludwig 136
 Victor János 593
 Vietor, Conrad 50–51, 56, 57, 62
 Vietor, Hieronymus 148
 Vincze Károly 264
 Viskolcz Noémi 415
 Visky Ferenc 236
 Visser't Hooft, Willem Adolph 222–223, 234, 238, 240, 242, 245, 382–384
 Vita Zsigmond 469, 474, 488–489, 562–564, 566–567, 569–577, 582
 Vitéz Mihály 331
 Vitringa, Campegius 77, 479, 513
 Vives, Ludovicus 420, 424
 Vizi István 562, 568, 569, 570, 571, 575, 576, 577
 Vizkelety András 415
 Vocelka, Karl 546
 Voetius, Gisbertus 380
 Voget, Albert 100, 112
 Voigt, Christoph Nicolaus 319–320
 Voltaire 566
 Vorst, Konrad von der 54, 57
 Wörös Imre 548
 Wörösmarty Mihály 577, 583
 Vriemoet, Emo Lucius 99, 112
 Waczkat, Andreas 316
 Wagner, Ernst 445
 Wagner, Georg 49
 Wagner, Valentin 148, 450
 Wallmann, Johannes 312, 315–317
 Wallraff, Martin 457
 Walpole, Robert 489
 Walter, Frantz 345,
 Ward, Samuel 441, 442
 Wartensleben Vilmosné, Teleki Klára 521
 Wass Albert 273, 274, 280
 Wass cs. 124, 134
 Wass György 116
 Wass László 116
 Weber, Max 604, 615
 Wechel, André 422
 Węsierski, Andrzej 514
 Weise, Christian 507
 Weiß, Manfred 617–619
 Weiss, Michel 420
 Wellman, István 329
 Welts-Schneider Berta 230
 Wendelinus, Marcus Fridericus 530, 541
 Werbőczy István 517
 Werner, Jakob 347
 Wernher, Georg 462
 Wernstedt, Rolf 618
 Wesselényi cs. 134
 Wesselényi István 86, 116
 Wesselényi József 31
 Wesselényi Miklós 397, 581
 Wesselényi Polixénia 400
 Westmonasterius, Matthaeus 440, 515
 Westmoreland, John 143
 Westphal, Charles 242
 Whitaker, William 51, 57, 60, 439
 Wien, Ulrich Andreas 448, 449, 460
 Wilhelmina Helena Pauline Maria 383
 Williams, Glen Garfield 224

Williams, Griffith 441
 Winter, Valtin 343
 Wiora, Walter 162
 Wirts, Georg 49, 50, 62
 Wix Györgyné 14
 Wolff, Christian 66, 73–74, 76–77, 82, 508
 Wolleb, Johannes 513
 Wolphardus, Adrianus 296
 Woodroffe, Benjamin 487
 Wößmann, Ludger 618
 Wycliffe, John 180
 Wyttenbach, David Samuel Daniel 73

 Xenophon 505

 Yorke, Joseph 357, 362

 Zágoni Aranka György 532, 565
 Zágoni Jenő 344
 Zaunstock, Holger 312
 Zayzon János 326, 334
 Zayzon Sándor 278
 Zeyk János 566, 571, 572, 573, 575, 577, 579, 580, 585
 Zeyk József 582, 583
 Zeyk Miklós 583
 Ziegler, Georg 529, 535, 536, 540

 Ziegler, Johann 452
 Zilahi János 556–557
 Zilahi Sebes János 65–70, 72, 77–78, 82–83
 Zimmermann, Franz 137
 Zimmermann, Josef Andreas 139, 145
 Zoch Sámuel 249
 Zoltai János 278
 Zoltán Gyula 231
 Zoltán János 278
 Zoltán József 442
 Zoványi Jenő 14, 24, 30, 37, 75, 80, 144, 304, 325–326, 481, 489, 496, 522, 591
 Zoványi József 104, 114
 Zoványi P. György 96
 Zvara Edina 47, 50, 313, 417, 418, 419
 Zwingli, Ulrich 194, 339, 466, 608

 Zsák J. Adolf 40
 Zsámboky János 423
 Zsemlye Lajos 257
 Zsigmond Attila 96
 Zsilinszky Mihály 144–146
 Zsindely Endre 156
 Zsolnai Béla 315

Tartalom

Lektori salutem! (Kolumbán József Vilmos, Gudor Kund Botond).....	5
A reformáció öröksége	
Rácz Emese: A reformáció 1717-es évfordulójára írt vitairatról	9
Benkő Tímea: Harmóniás éneklés a reformáció 300 éves emlékűnnepén Erdélyben	22
Gordán Edina: Tofeus Mihály (1624–1684) kolligátumkötete a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	36
Ősz Sándor Előd: Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai.....	45
Kolumbán Vilmos József: Az Endemann-per újabb kutatása	65
Kovács Sándor: Egy unitárius értelmiségi életpályája a 17. század fordulóján	84
Zsigmond Attila: Adatok Ikafalvi B. János élettörténetéhez.....	95
Bartha Zoltán: A felekezetváltás aránya a 18. századi erdélyi nemesség körében.....	116
Lukács Olga: Protestánsellenes intézkedések az önkényuralom évtizedében (1849–1860)	136
Bíbza Gábor: Nyomtatott káték a Kárpát-medencében (1538–1711)	147
Sógor Géza: Bullinger hatása Erdélyben diákokkal és lelkipásztorokkal való levelezése tükrében.....	153
Nagy Norbert Levente: Régi református egyházi énekek a népi emlékezetben	160
Geréb Miklós: A Fiú Isten problematikája Szász Domokos prédikációiban	176
Kurta József: Liturgikaoktatás a kolozsvári Református Theológiai Fakultáson (1895–1948).....	186
Berekméri Árpád Róbert: Esperesi vizitációk a Marosi Református Egyházmegyében az impériumváltástól 1927-ig	203
Jánosi Csongor: Romániai református elit a hatalom szolgálatában. Hírszerzés, pozitív befolyásolás, kapcsolatépítés a protestáns világszervezetek értekezletein az 1960-as években.....	219
Somogyi Alfréd: Sörös Béla emlékezete.....	246

Czinke Zsolt: A (cseh)szlovákiai magyar református sajtó története a két világháború között – különös tekintettel a Református Világszemle szerepére.....	254
Hermán M. János: Magyar protestáns menekültek pásztorolása a nyugat-európai államokban 1944-től 1956-ig.....	266
Hermán M. János: Hatvan éve alakult a Nyugat-európai Magyar Református Lelkigondozói Szolgálat (1957–2017)	281
Az erdélyi reformáció a misszió és felekezetközi kapcsolatok tükrében Európa és Erdély	
Gudor K. Botond: Az erdélyi római katolikus káptalan feloszlása és az erdélyi reformáció kezdete: a Gyulafehérvári Református Egyházmegye kialakulása	293
Ana Dumitran: A misszió és prozelitizmus között, a protestantizmus sikerei az erdélyi románok körében és ennek lecsapódása a román történetírásban	307
Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században.....	311
Kolumbán Vilmos József: Etnikumok és konfessziók együttélése a Nagysajói Káptalanban	324
Bálint Emese: Az alvinci hutteriták innovációs stratégiái a vallási üldözések korában	338
Gróf László: Uri János, Nagykőrös szülötte – Oxford halhatatlan tudósa (1724–1796)	354
Feiszt György: Református jelképek a magyar heraldikában a Vas megyei református eklézsiák pecsétlenyomatainak példáján.....	370
Fopkje Ruchama van de Beek: Egyházi kapcsolatok Erdély és Hollandia között holland protestáns szempontból: misszió, ökumené vagy prozelitizmus?	379
Szabó Emília: Felekezetiiség és tudósság. Buczy Emil levelezése Kazinczyval.....	388
Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás századai	
Monok István: Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában.....	411

Buzogány Dezső: „Kertész az egyház veteményeskertjében” A 16. századi szász iskolarendszer mint analógia a magyar számára	427
Sipos Gábor: Angol könyvek a kolozsvári református kollégium könyvtárában a 17. század második felében.....	438
Verók Attila: Barcasági szász peregrinusok európai egyetemeken.....	445
Jan Andrea Bernhard: Ábécédária (ábécéskönyvek) és olvasókönyvek a humanizmustól a reformációig. Az ábécéskönyvek jelentősége a reformátori gondolkodásmód elterjesztésében a 16. századi Európában.....	457
Gudor K. Botond: A nagyenyedi kollégium nemzetközi kapcsolatai a 17–18. században: az újkori református lelkészképzés kihívásai.....	468
Rácz Emese: Tankönyvek a nagyenyedi kollégiumban a 18. század közepén.....	495
Gordán Edina: Teleki Miklós (1704–1746) és Teleki László (1710–1778) ismeretlen könyvjegyzékei	520
Hegyi Ádám: Tárgykultúra vagy könyvkultúra? Református könyves műveltség a Magyar Királyság délkeleti területén a 18. század második felében	544
Szabó Emília: Szépirodalmi kísérletek a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban a zsebkönyvek korában, a nagyenyedi <i>Virágkosár</i>	561
Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió hitéleti és társadalomszervezési kihívásai Erdélyben (1895–1907)	586
Orosz István: Kálvin János és a kamatszedés szabadsága.....	604
Tódor Imre: A felekezeti és a nem felekezeti középiskolát választó tanulók jellemzőinek vizsgálata Hargita megyében	616

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdájában

Felelős vezető: Dávid Zoltán

Korrektúra: Deák Szidónia

Számítógépes tördelés: Nagy Andrea

Nyomdai ívek száma: 41,5

